

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ISSN: 2307-3322 (Print)
ISSN: 2664-6153 (Online)

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ПРАВО

Випуск 91

— *Частина 1* —

Ужгород, 2025

Журнал включено до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Белов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Белова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;

Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);

Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Жежихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Паневропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);

Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);

Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 11 від 28.10.2025 р.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія KB № 21500-11300P,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/>

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

Андрусів Л.М. ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ.....	13
Бариська Я.О. ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР ПРАВООХОРОННОЇ ФУНКЦІЇ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ.....	19
Бондар Н.А., Гетьман І.Ю. ДОБРОЧЕСНІСТЬ ЯК ПРИНЦИП ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ТА ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	26
Головач А.Й. СВІДОК ЯК УЧАСНИК ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ (VIII СТ. ДО Н.Е. – V СТ. Н.Е.).....	31
Гребеник В.І. РОЛЬ КОНСТИТУЦІЙНИХ СУДІВ У ЗАХИСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ: ІСТОРІКО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОЛЬЩІ ТА УГОРЩИНИ ПІСЛЯ 1989 РОКУ.....	37
Грекул-Ковалик Т.А. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ МОДЕЛІ «БАРНАХУС».....	44
Грін О.О. ФОРМУВАННЯ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА СИСТЕМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1713–1848 РОКИ).....	50
Добрянська Н.В. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ЗАКОНІВ: ВІД ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД ДО ПРАКТИЧНИХ МЕХАНІЗМІВ.....	59
Кельба С.Г. ВПЛИВ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ НА СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ.....	65
Марченко М.А. ФЕНОМЕН «НАЦІОНАЛЬНОЇ ГІДНОСТІ» ЯК АКСІОЛОГІЧНО-ПРАВОВИЙ ЧИННИК У ПРОТИДІЇ ДЕРЖАВИ-АГРЕСОРУ.....	71
Палеха В.О. ЦИФРОВІЗАЦІЯ ПОСЛУГ У СФЕРІ РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ ЗБРОЇ ЯК КРОК ДО СУЧАСНОЇ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВИ.....	76
Пасічник Н.О., Ріжняк Р.Я. ІНТЕРДИСЦИПЛІНАРНІСТЬ У СУЧАСНИХ ІСТОРІКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ВІД ІСТОРІОГРАФІЇ ДО СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА.....	81
Пеца Д.Д. СИСТЕМА СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ ЯК СУСПІЛЬНИЙ ФЕНОМЕН ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ.....	92
Породько В.В. РИМСЬКЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО У КОНТЕКСТІ УНІФІКАЦІЇ ТА ГАРМОНІЗАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА.....	97
Сухонос В.В., Сухонос В.В. КОНСТИТУЦІЙНИЙ СТАТУС ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ: МОДАЛЬНИЙ ПІДХІД.....	103
Турияниця В.В. ДОКТРИНАЛЬНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ЧАСОПРОСТОРІ НА ЕТНІЧНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ, ЩО ЗНАХОДИЛИСЯ ПІД ЮРИСДИКЦІЄЮ РІЗНИХ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВОУТВОРЕНЬ.....	110

Удовика Л.Г., Ганжа О.Г. ВИКОРИСТАННЯ ЛАТИНІЗМІВ У МЕЖАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВОВОГО ПРОСТОРУ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ.....	116
Шапченко І.С. СУДОВА ПРАВОТВОРЧІСТЬ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ В УМОВАХ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ.....	127
Шевчук А.В. ЗАСІДАТЕЛІ ВОЛИНСЬКОЇ ПАЛАТИ ЦИВІЛЬНОГО СУДУ В СИСТЕМІ АДМІНІСТРУВАННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ: КАДРОВІ ПРАКТИКИ ПІСЛЯ ЛИСТОПАДОВОГО ПОВСТАННЯ (1831–1864 РР.).....	133
Щербатюк І.О. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН І КОРИННИХ НАРОДІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ КОНЦЕПЦІЇ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ ВІЛЛА КИМЛІЦКИ.....	146
РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО	
Басалаєва А.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОЗБАВЛЕННЯ ОСОБИ ПРАВ ЯК ВИДУ ПОКАРАННЯ ЧИ ВИДУ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ЗАХОДІВ: ДОСВІД ПОЛЬЩІ, БОЛГАРІЇ ТА УКРАЇНИ.....	152
Бойко С.Ю. МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ОБ'ЄКТ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ.....	158
Васильченко О.П., Дешко Л.М., Лотюк О.С. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗДОБУТТЯ ОСОБАМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ВІЙНИ: НОВЕЛИ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....	164
Верлос Н.В. РЕАЛІЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ДИТИНИ НА ОСВІТУ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: ПОДОЛАННЯ ДИСКРИМІНАЦІЙНИХ БАР'ЄРІВ.....	172
Гуренко В.А. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ АФІЛІЙОВАНOSTІ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ.....	178
Колб О.С., Пирого І.С., Савчин А.М. ПРАВО НА ІНФОРМАЦІЮ В МЕРЕЖІ «ІНТЕРНЕТ»: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ.....	184
Кравцова З.С. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ АМНІСТІЇ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД І ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	189
Кучук А.М., Кучук Д.Г. КОНСТИТУЦІЙНА ДЕМОКРАТІЯ ЗА ЕКСТРАОРДИНАРНИХ УМОВ: ДОКТРИНАЛЬНИЙ ВИМІР І РОЛЬ СУДУ.....	196
Мацелюх І.А., Маховик А.О. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РОЗКРИТТЯ МЕДИЧНОЇ ТАЄМНИЦІ В УКРАЇНІ.....	202
Ніколенко Л.М. ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	207
Олюха В.Г. ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЗАКОНОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ З УРАХУВАННЯМ ПІДХОДІВ ЄС.....	213

Омелько І.І. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ УЧАСТІ НАРОДУ У ЗАКОНОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ.....	220
Орлов М.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОПОДАТКУВАННЯ АГЕНТІВ ІЗ ЗАЛЕЖНИМ СТАТУСОМ ЯК ПОСТІЙНИХ ПРЕДСТАВНИЦТВ НЕРЕЗИДЕНТІВ: ПРОБЛЕМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ.....	226
Піфко О.О. ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТВОРЕННЯ ПРОФЕСІЙНИХ СПЛОК У БОЛГАРІЇ.....	234
Прієшкіна О.В. ІНСТИТУТ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	240
Роговенко О.В., Коваленко Е.В. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРАВА НА ІНФОРМАЦІЮ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД.....	247
Ромців О.І. МНОЖИННЕ ГРОМАДЯНСТВО: ЧИ СПРАВДІ УКРАЇНСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО ПОТРЕБУВАЛО МОДЕРНІЗАЦІЇ?.....	253
Скалецька З.С. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ В РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я: КОНСТИТУЦІЙНІ ПІДХОДИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ.....	259
Скоморовський В.Б., Кондратюк Д.А. КОНСТИТУЦІЙНІ НОРМИ ЯК ОСНОВА МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ В УКРАЇНІ.....	266
Терещенко Д.С. КЛАСИФІКАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ДИТИНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....	271
Шамрай В.В., Слюсаренко Ю.А. РЕАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНАМИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ПРАВА НА ЗАХИСТ СВОЇХ ПРАВ ТА СВОБОД В СУДІ.....	278
Шуленова О.О., Марачук А.В. НЕОБХІДНІСТЬ ВСТАНОВЛЕННЯ «ВИДИМИХ» МЕЖ ВТРУЧАННЯ У ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ НЕГЛАСНИХ ДІЙ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....	283
Якимович Я.В. СПІВВІДНОШЕННЯ ЗАВДАНЬ ТА ПОВНОВАЖЕНЬ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ НА ОСНОВІ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА.....	291
РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО	
Білодід С.І., Гроховська К.О. ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	302
Вальчук І.О. ПРАВОВА ОХОРОНА ОБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА В КІНОІНДУСТРІЇ.....	310
Давидович А.В. ГАРАНТУВАННЯ РЕЧОВИХ ПРАВ НА ОБ'ЄКТИ НЕРУХОМОГО МАЙНА, ЯКІ БУДУТЬ СПОРУДЖЕНІ В МАЙБУТНЬОМУ: ПРОБЛЕМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ПРАВЗАСТОСУВАННЯ.....	317
Заболотна Н.Я. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ ВІДНОСИН У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ.....	325

Кізлова О.С. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ В УМОВАХ FORCE MAJEURE.....	331
Козир О.О. ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В МЕДІА.....	337
Колісник О.В. ПРАВОНАСТУПНИЦТВО У ВИКОНАВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПРЕЦЕДЕНТНА ПРАКТИКА ВЕРХОВНОГО СУДУ.....	343
Красицька Л.В. КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ПРОГНОЗУВАННЯ РОЗВИТКУ СІМЕЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....	353
Легенько В.Ю. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ У ФРАНЦУЗЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ.....	359
Логойда В.М. ЗАРАХУВАННЯ ЗУСТРІЧНИХ ВИМОГ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ – IURA MUTAT CURIA?.....	365
Медведєв В.І. ПРИНЦИП ВІДШКОДУВАННЯ СУДОВИХ ВИТРАТ СТОРОНИ, НА КОРИСТЬ ЯКОЇ УХВАЛЕНЕ СУДОВЕ РІШЕННЯ, У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ ТА КРАЇН ЄС.....	372
Менджул М.В. ПРЕДМЕТ ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ ПРО НЕНАЛЕЖНЕ ВИКОНАННЯ МЕДИЧНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ СВОЇХ ОБОВ'ЯЗКІВ.....	382
Мирза С.С. МЕЖІ ЗАСТОСУВАННЯ ТА ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	387
Музика Л.А. ЦИФРОВІ ПРАВА ДІТЕЙ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ.....	394
Польова В. НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ МАЙНА ПОДРУЖЖА ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ.....	401
Постна Д.А. ЛІЦЕНЗУВАННЯ ВІДКРИТОГО ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.....	407
Простибоженко О.С. ПОНЯТТЯ «ДИТИНА»: ПОТРЕБА КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ УНІФІКАЦІЇ У КОНТЕКСТІ ОНОВЛЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....	415
Риженко Н.О. ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМ ДОГОВОРУ ДАРУВАННЯ КВАРТИРИ, ВЧИНЕНОГО ПІД ВПЛИВОМ НАСИЛЬСТВА В СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ.....	420
Саванець Л.М. РЕФОРМА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОГОВІРНОГО ПРАВА В КОНТЕКСТІ СТАЛОГО СПОЖИВАННЯ ТОВАРІВ.....	425
Саковець А.О. ЗАХИСТ ПРАВ ЗАСТАВОДЕРЖАТЕЛЯ У ЗАСТАВНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: ПОНЯТТЯ ТА ФОРМИ.....	431
Султан Х. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ.....	439
Сціборовський А. ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЕЦЬ ЯК СУБ'ЄКТ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН ТА ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ: ПИТАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ У ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ ТА ЗАКОНОДАВСТВІ.....	444

Тугова Ю.В. ПРОБЛЕМАТИКА ВІДМОВИ ВІД ПРАВА ВЛАСНОСТІ В КОНТЕКСТІ ОТРИМАННЯ КОМПЕНСАЦІЇ ЗА ЗНИЩЕНЕ МАЙНО ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ.....	449
Фурса С.Я. ЗАПРОВАДЖЕННЯ Е-НОТАРІАТУ В УКРАЇНІ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА РОЛЬ ТЕОРІЇ НОТАРІАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ (НА ПРИКЛАДІ ПОСВІДЧЕННЯ ДОГОВОРІВ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ІЗ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН).....	455
Циронян М.С. ОСОБЛИВОСТІ ОХОРОНИ ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У СФЕРІ ФЕШН ІНДУСТРІЇ.....	463
Школьнік С.О. РОЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У ВИЯВЛЕННІ ВІДЧУЖЕННЯ ОДНОГО З БАТЬКІВ У СІМЕЙНИХ СПОРАХ.....	470
Яніцька І.А. СУДОВЕ ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТІВ, ЩО МАЮТЬ ЮРИДИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ: ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ.....	477
Яновицька Г.Б. ЦИФРОВІ ПОСЛУГИ В УКРАЇНІ: НОВІ ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ДЛЯ СПОЖИВАЧА.....	486

CONTENTS

SECTION 1. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Andrusiv L.M. THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF LEGAL TECHNIQUE.....	13
Baryska Ya.O. INSTITUTIONAL DIMENSION OF THE LAW ENFORCEMENT FUNCTION OF THE MODERN STATE.....	19
Bondar N.A., Hetman I.Y. INTEGRITY AS A PRINCIPLE OF PUBLIC SERVICE: A CONCEPTUAL AND LEGAL ANALYSIS.....	26
Golovach A.Y. WITNESS AS A PARTICIPANT IN THE CIVIL PROCESS OF ANCIENT ROME (8-TH CENTURY BC – 5-TH CENTURY AD).....	31
Hrebenyk V.I. THE ROLE OF CONSTITUTIONAL COURTS IN PROTECTING SOCIAL RIGHTS: A HISTORICAL AND COMPARATIVE ANALYSIS OF POLAND AND HUNGARY SINCE 1989.....	37
Hrekul-Kovalyk T.A. EUROPEAN EXPERIENCE OF IMPLEMENTING THE BARNAHUS MODEL.....	44
Hrin O.O. FORMATION OF CENTRAL STATE AUTHORITIES AND THE SYSTEM OF ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL ORGANIZATION OF THE AUSTRIAN EMPIRE (1713-1848).....	50
Dobrianska N.V. ENSURING THE QUALITY OF LAWS: FROM THEORETICAL FOUNDATIONS TO PRACTICAL MECHANISMS.....	59
Kelbia S.G. THE INFLUENCE OF THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS ON THE ESTABLISHMENT OF THE RULE OF LAW IN UKRAINE.....	65
Marchenko M.A. THE PHENOMENON OF “NATIONAL DIGNITY” AS AN AXIOLOGICAL AND LEGAL FACTOR IN COUNTERING THE AGGRESSOR STATE.....	71
Paliekha V.O. DIGITALIZATION OF SERVICES IN THE FIELD OF ARMS TRAFFICKING AS A STEP TOWARDS MODERN DIGITAL TRANSFORMATION OF THE STATE.....	76
Pasichnyk N.O., Rizhniak R.Ya. INTERDISCIPLINARITY IN MODERN HISTORICAL AND LEGAL RESEARCH: FROM HISTORIOGRAPHY TO SOCIOLOGY OF LAW.....	81
Petsa D.D. THE SYSTEM OF CHECKS AND COUNTERWEIGHTS AS A SOCIAL PHENOMENON OF STATE-LEGAL DEVELOPMENT.....	92
Porodko V.V. ROMAN PRIVATE LAW IN THE CONTEXT OF UNIFICATION AND HARMONIZATION OF EUROPEAN PRIVATE LAW.....	97
Sukhonos V. V., Sukhonos V. V. CONSTITUTIONAL STATUS OF THE POLITICAL REGIME: A MODAL APPROACH.....	103
Turyanitsa V.V. DOCTRINAL THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF RESEARCH INTO THE LEGAL STATUS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE IN TIME AND SPACE ON ETHNIC UKRAINIAN LANDS THAT WERE UNDER THE JURISDICTION OF VARIOUS FOREIGN STATES.....	110

Udovyka L.G., Hanzha O.H. THE USE OF LATINISMS IN THE EUROPEAN LEGAL SPACE: CURRENT STATUS AND PROSPECTS FOR NATIONAL JUDICIAL PRACTICE.....	116
Shapchenko I.S. JUDICIAL LAWMAKING AS A TOOL FOR ENSURING JUSTICE IN THE CONTEXT OF TRANSITIONAL JUSTICE.....	127
Shevchuk A.V. JUDGES OF THE VOLYN CHAMBER OF CIVIL COURT IN THE SYSTEM OF JUDICIAL ADMINISTRATION: PERSONNEL PRACTICES AFTER THE NOVEMBER UPRISING (1831–1864).....	133
Shcherbatyuk I.O. THEORETICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE RIGHTS OF NATIONAL MINORITIES AND INDIGENOUS PEOPLES THROUGH THE PRISM OF WILL KYMLICKA’S CONCEPT OF MULTICULTURALISM.....	146
SECTION 2. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW	
Basalaeva A.V. LEGAL REGULATION OF DEPRIVATION OF RIGHTS AS A TYPE OF PUNISHMENT OR TYPE OF CRIMINAL LAW MEASURES: THE EXPERIENCE OF POLAND, BULGARIA AND UKRAINE.....	152
Boyko S.Yu. LOCAL SELF-GOVERNMENT AS AN OBJECT OF CONSTITUTIONAL REFORM IN UKRAINE.....	158
Vasylchenko O.P., Deshko L.M., Lotyuk O.S. ENSURING THE ACQUISITION OF GENERAL SECONDARY EDUCATION BY PERSONS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS IN WARTIME CONDITIONS: NOVELTIES OF THE LEGISLATION OF UKRAINE.....	164
Verlos N.V. REALIZATION OF THE CONSTITUTIONAL RIGHT OF THE CHILD TO EDUCATION IN THE CONDITIONS OF ARMED CONFLICT: OVERCOMING DISCRIMINATORY BARRIERS.....	172
Hurenko V.A. CONSTITUTIONAL AND LEGAL BASIS FOR DETERMINING THE AFFILIATION OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS IN UKRAINE.....	178
Kolb O.S., Pyroha I.S., Savchyn A.M. THE RIGHT TO INFORMATION ON THE INTERNET: CONSTITUTIONAL AND LEGAL REGULATION.....	184
Kravtsova Z.S. CONSTITUTIONAL AND LEGAL ASPECTS OF AMNESTY IN CONDITIONS OF ARMED CONFLICT: FOREIGN EXPERIENCE AND CHALLENGES FOR UKRAINE.....	189
Kuchuk A.M., Kuchuk D.G. CONSTITUTIONAL DEMOCRACY UNDER EXTRAORDINARY CONDITIONS: DOCTRINAL DIMENSION AND THE ROLE OF THE COURT.....	196
Matseliukh I.A., Makhovyk A.O. CONSTITUTIONAL AND LEGAL REGULATION OF MEDICAL CONFIDENTIALITY DISCLOSURE IN UKRAINE.....	202
Nikolenko L.M. PROTECTION OF HUMAN RIGHTS UNDER MARTIAL LAW.....	207
Oliukha V.H. USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN LEGISLATIVE ACTIVITIES TAKING INTO ACCOUNT EU APPROACHES.....	213

Omelko I.I. CONSTITUTIONAL AND LEGAL FORMS OF PEOPLE’S PARTICIPATION IN LAWMAKING IN UKRAINE.....	220
Orlov M.V. LEGAL REGULATION OF TAXATION OF DEPENDENT AGENT AS PERMANENT ESTABLISHMENTS OF NON-RESIDENTS: CHALLENGES AND DEVELOPMENT TRENDS.....	226
Pifko O.O. THE FEATURES OF THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL REGULATION OF THE FORMATION OF TRADE UNIONS IN BULGARIA.....	234
Prieshkina O.V. THE INSTITUTE OF MUNICIPAL RESPONSIBILITY IN UKRAINE: PROBLEMS AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT.....	240
Rohovenko O.V., Kovalenko E.V. CONSTITUTIONAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF THE RIGHT TO INFORMATION: THE UKRAINIAN EXPERIENCE.....	247
Romtsiv O.I. MULTIPLE CITIZENSHIP: DID UKRAINIAN LEGISLATION REALLY NEED MODERNISATION?.....	253
Skaletska Z.S. ENSURING SOCIAL JUSTICE IN THE EXERCISE OF THE RIGHT TO HEALTH CARE: CONSTITUTIONAL APPROACHES UNDER MARTIAL LAW.....	259
Skomorovskyi V.B., Kondratiuk D.A. CONSTITUTIONAL NORMS AS THE BASIS OF THE MECHANISM FOR THE PROTECTION OF CHILDREN’S RIGHTS IN UKRAINE.....	266
Tereshchenko D.S. CLASSIFICATION OF CONSTITUTIONAL RIGHTS OF THE CHILD: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS.....	271
Shamrai V.V., Slyusarenko Y.A. REALIZATION BY EUROPEAN UNION CITIZENS OF THE RIGHT TO JUDICIAL PROTECTION OF THEIR RIGHTS AND FREEDOMS.....	278
Shulepova O.O., Marachuk A.V. THE NEED TO ESTABLISH «VISIBLE» LIMITS ON INTERFERENCE IN PRIVATE LIFE THROUGH THE PRISM OF COVERT ACTIONS OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES.....	283
Yakymovych Y.V. THE CORRELATION OF TASKS AND POWERS OF THE CABINET OF MINISTERS OF UKRAINE ON THE BASIS OF CONSTITUTIONAL LEGISLATION.....	291
SECTION 3. CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW	
Bilodid S.I., Hrokhovska K.O. PROCEDURAL REPRESENTATION IN CIVIL PROCEEDINGS: CONTEMPORARY CHALLENGES AND DEVELOPMENT DIRECTIONS.....	302
Valchuk I.O. COPYRIGHT PROTECTION IN THE FILM INDUSTRY.....	310
Davydovych A.V. GUARANTEEING PROPERTY RIGHTS TO REAL ESTATE OBJECTS TO BE CONSTRUCTED IN THE FUTURE: PROBLEMS AND TRENDS IN LAW ENFORCEMENT.....	317

Zabolotna N.Y. CONCEPT AND SIGNS OF OBLIGATORY RELATIONS IN CIVIL LAW OF UKRAINE.....	325
Kizlova O.S. LIABILITY FOR BREACH OF COMMERCIAL OBLIGATIONS UNDER FORCE MAJEURE.....	331
Kozyr O.O. ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN MEDIA.....	337
Kolisnyk O.V. LEGAL SUCCESSION IN EXECUTION PROCEEDINGS: PRECEDENT PRACTICE OF THE SUPREME COURT.....	343
Krasytska L.V. CONCEPTUAL ASPECTS ON FORECASTING UKRAINIAN FAMILY LEGISLATION’S DEVELOPMENT.....	353
Lehenko V.I. LEGAL REGULATION OF VIRTUAL ASSETS IN THE FRENCH REPUBLIC.....	359
Lohoyda V.M. COUNTER CLAIMS’ SET-OFF IN UKRAINIAN CIVIL LAW – IURA MUTAT CURIA?.....	365
Medvediev V.I. THE PRINCIPLE OF REIMBURSEMENT OF COURT COSTS OF A PARTY IN WHOSE FAVOR THE JUDGMENT WAS ADOPTED IN CIVIL LITIGATION IN UKRAINE AND EU COUNTRIES.....	372
Mendzhul M.V. SUBJECT OF PROOF IN CASES OF IMPROPER PERFORMANCE OF DUTIES BY MEDICAL PROFESSIONALS.....	382
Myrza S.S. LIMITS OF APPLICATION AND CHARACTERISTIC FEATURES OF FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXAMINATION IN CIVIL PROCEEDINGS.....	387
Muzyka L.A. CHILDREN’S DIGITAL RIGHTS: CURRENT CHALLENGES AND EUROPEAN INTEGRATION.....	394
Polova V. REGULATORY AND LEGAL ASPECTS OF DETERMINING THE LEGAL REGIME OF MARRIAGE PROPERTY UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE AND THE MEMBER STATES OF THE EUROPEAN UNION.....	401
Postna D.A. OPEN-SOURCE SOFTWARE LICENSING.....	407
Prostybozhenko O.S. THE DEFINITION OF “CHILD”: THE NEED FOR CONCEPTUAL UNIFICATION IN THE CONTEXT OF UPDATING CIVIL LEGISLATION IN UKRAINE.....	415
Ryzhenko N.O. INVALIDATION OF AN APARTMENT DONATION AGREEMENT MADE UNDER THE INFLUENCE OF VIOLENCE IN FAMILY RELATIONS.....	420
Savanets L.M. REFORM OF EUROPEAN CONTRACT LAW IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE CONSUMPTION OF GOODS.....	425
Sakovets A.O. PROTECTION OF THE RIGHTS OF THE PLEDGEE IN PLEDGE LEGAL RELATIONS: CONCEPT AND FORMS.....	431
Sultan H. CONCEPT AND TYPES OF PROPERTY RIGHTS IN PRIVATE INTERNATIONAL LAW.....	439

Stsiborovskyi A. MILITARY SERVICEMAN AS A SUBJECT OF FAMILY RELATIONS AND PROTECTION OF FAMILY RIGHTS: QUESTIONS OF LEGAL STATUS IN LEGAL DOCTRINE AND LEGISLATION.....	444
Tutova Yu. THE ISSUE OF WAIVING OWNERSHIP RIGHTS IN THE CONTEXT OF RECEIVING COMPENSATION FOR PROPERTY DESTROYED AS A RESULT OF ARMED AGGRESSION.....	449
Fursa S.Ya. INTRODUCTION OF E-NOTARIAL SERVICES IN UKRAINE: CURRENT PROBLEMS OF NOTARIAL ACTIVITIES AND THE ROLE OF THE SCIENCE OF NOTARIAL PROCESS (ON THE EXAMPLE OF CERTIFICATION OF CONTRACTS ARISING FROM LAND LEGAL RELATIONS).....	455
Tsyronian M.S. PECULIARITIES OF INTELLECTUAL PROPERTY PROTECTION IN THE FASHION INDUSTRY.....	463
Shkolnik S.O. THE ROLE OF PSYCHOLOGICAL ASSESSMENT IN DETECTING PARENTAL ALIENATION IN FAMILY DISPUTES.....	470
Yanitska I.A. JUDICIAL ESTABLISHMENT OF FACTS OF LEGAL SIGNIFICANCE: LEGAL NATURE AND PROCEDURAL FEATURES.....	477
Yanovytska H.B. DIGITAL SERVICES IN UKRAINE: NEW LEGAL GUARANTEES FOR THE CONSUMER.....	486

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ

УДК 340:13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.1>

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ

Андрусів Л.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
суддя Івано-Франківського міського суду
Івано-Франківської області*

Андрусів Л.М. Теоретико-прикладні аспекти юридичної техніки.

У статті комплексно досліджується юридична техніка як одна з фундаментальних категорій юридичної науки, що охоплює всі сфери та рівні правового регулювання – від формулювання правових норм до їх реалізації, тлумачення й систематизації. Наголошується на її провідній ролі у забезпеченні якості, логічної узгодженості, стабільності та ефективності нормативно-правових актів. Юридична техніка розглядається як системна сукупність засобів, прийомів, методів, способів і правил юридичної діяльності, що мають прикладне значення для правотворців, суддів, адвокатів, науковців та інших фахівців.

З урахуванням змін сучасної правової системи України, автор обґрунтовує необхідність формування цілісного теоретико-методологічного підходу до поняття, структури та функцій юридичної техніки. Здійснено порівняльний аналіз наукових підходів до її визначення у вузькому і широкому значеннях, а також до співвідношення суміжних понять: «законодавча техніка», «юридична технологія», «правова техніка». Акцентовано на проблемі термінологічної невизначеності, яка зумовлює потребу в подальшій систематизації й уніфікації теоретичних підходів у цій сфері.

Юридична техніка розглядається як міждисциплінарна галузь знань, що поєднує теоретичну та практичну площини правової науки, сприяючи розвитку правової культури, підвищенню правової визначеності та довіри до права як інструмента регулювання суспільних відносин. Підкреслюється її роль не лише як технічного, а і як концептуального інструмента правотворення, правозастосування та правотлумачення. У статті автор розглядає юридичну техніку не лише як інструмент формалізації правових норм, а й як засіб впорядкування юридичної діяльності в цілому.

Автором узагальнено підходи науковців до розуміння юридичної техніки, що дозволило виокремити її ключові функціональні характеристики: забезпечення точності та повноти правових норм, запобігання колізіям і прогалинам у законодавстві, підвищення стабільності правової системи. Зазначено, що склад інструментарію юридичної техніки змінюється залежно від виду юридичної діяльності, що зумовлює її адаптивність і практичну гнучкість. Також зроблено висновок, що подальше осмислення юридичної техніки є ключовим для удосконалення сучасної правової системи України.

Ключові слова: юридична діяльність, правове регулювання, юридична техніка, правотворчість, правозастосування, тлумачення норм права, якість нормативно-правових актів, ефективність правового регулювання.

Andrusiv L.M. Theoretical and practical aspects of legal technique.

The article comprehensively examines legal technique as one of the fundamental categories of legal science, covering all areas and levels of legal regulation – from the formulation of legal norms to their implementation, interpretation and systematisation. Its leading role in ensuring the quality,

logical consistency, stability and effectiveness of normative legal acts is emphasised. Legal technique is considered as a systematic set of means, techniques, methods, ways and rules of legal activity that are of practical importance for legislators, judges, lawyers, scientists and other specialists.

Taking into account the transformations of the modern legal system of Ukraine, the author justifies the need to form a holistic theoretical and methodological approach to the concept, structure and functions of legal technique. A comparative analysis of scientific approaches to its definition in a narrow and broad sense, as well as to the correlation of related concepts: «legislative technique», «legal technology», «legal technique» is carried out. Emphasis is placed on the problem of terminological uncertainty, which necessitates further systematisation and unification of theoretical approaches in this area.

Legal technique is considered an interdisciplinary field of knowledge that combines the theoretical and practical aspects of legal science, contributing to the development of legal culture, increasing legal certainty and trust in law as an instrument for regulating social relations. Its role is emphasised not only as a technical but also as a conceptual tool for law-making, law enforcement and legal interpretation. In the article, the author considers legal technique not only as a tool for formalising legal norms but also as a means of organising legal activity as a whole.

The author summarises the approaches of scholars to understanding legal technique, which has made it possible to identify its key functional characteristics: ensuring the accuracy and completeness of legal norms, preventing conflicts and gaps in legislation, and increasing the stability of the legal system. It is noted that the set of legal technique tools varies depending on the type of legal activity, which determines its adaptability and practical flexibility. It is also concluded that further understanding of legal technique is key to improving the modern legal system of Ukraine.

Key words: legal activity, legal regulation, legal technique, law-making, law enforcement, interpretation of legal norms, quality of normative legal acts, effectiveness of legal regulation.

Постановка проблеми. Юридична техніка виступає одним із ключових інструментів професійної юридичної діяльності та охоплює всі сфери і рівні правового регулювання – від правотворчості до тлумачення і реалізації права. Сучасна правова система постійно зазнає трансформацій, що зумовлює підвищені вимоги до якості нормативно-правових актів та ефективності правового регулювання. У цих умовах значення юридичної техніки як системи засобів, прийомів і правил юридичної діяльності суттєво зростає. Саме вона забезпечує правову визначеність, логічну узгодженість і стабільність законодавства, а також сприяє усуненню правових колізій і прогалин.

Актуальність дослідження юридичної техніки також обумовлена зростанням ролі технологічних аспектів у правотворчому процесі. Крім того, відсутність єдиного підходу до поняття та структури юридичної техніки, різноманітність наукових поглядів на її елементи та функції, а також зміщення акценту на її прикладну цінність свідчать про потребу у формуванні цілісного теоретичного підґрунтя для подальших досліджень.

Отож, всебічне вивчення юридичної техніки як складної правової категорії, що має як методологічне, так і прикладне значення, є надзвичайно актуальним у контексті вдосконалення правової системи, забезпечення якості нормативного регулювання та розвитку правозастосовної практики в Україні.

Юридична техніка як правова категорія охоплює всі сфери та рівні правового регулювання суспільних відносин. Поняття «юридична техніка» широко застосовується в сучасних наукових дослідженнях, що свідчить не стільки про зміну наукових трендів, скільки про глибоке усвідомлення науковою спільнотою її фундаментального значення. Популярність техніко-юридичної проблематики зумовлена, насамперед, вирішальним впливом юридичної техніки на якість і ефективність нормативно-правових актів, а відтак – на вдосконалення всієї правової системи держави. Окрім того, юридична техніка становить основу професійної юридичної діяльності, забезпечуючи створення, тлумачення та застосування права на високому якісному рівні, що в підсумку сприяє формуванню ефективної та суспільно орієнтованої правозастосовної практики.

Мета дослідження: комплексне вивчення юридичної техніки як багатогранного інструментарію правотворчої, правозастосовної та правотлумачної діяльності, з'ясування її змісту, структури, функціонального призначення, а також виявлення особливостей і напрямів удосконалення юридико-технічного забезпечення. Дослідження спрямоване на узагальнення наукових підходів до поняття юридичної техніки, окреслення її елементного складу, виявлення прикладного значення для забезпечення якості та ефективності юридичної діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Прикладом значущості техніко-юридичного забезпечення та вдосконалення правотворчої діяльності є одне з досліджень В. Косовича – «Удосконалення нормативно-правових актів України: техніко-технологічні аспекти», у якій автор виокремлює технологічно-юридичні недоліки нормативно-правових актів, які поділяються за формою прояву (чітко виражені, частково виражені, латентні), за стадіями нормотворення, за частиною змісту, у яких норма чи акт мають «дефекти» з точки зору техніки права. Водночас дослідження техніки правотворчості проводили О. Бандурка, І. Биля-Сабадаш, Ж. Дзейко, Б. Даневич, Н. Задирака, В. Копейчиков, О. Мурашин, Т. Подорожна, П. абінович, В. Риндюк, В. Тацій, Ю. Шемшученко, О. Ющик та інші.

Виклад основного матеріалу. Необхідно спершу звернутись до категорії «юридична техніка». У працях вітчизняних науковців простежується загальна узгодженість підходів до її розуміння, які, хоча й мають певні варіації, не демонструють принципових відмінностей. Водночас така уніфікованість не свідчить про відсутність наукових дискусій у цій сфері.

Про це, зокрема, свідчить розмаїття точок зору щодо співвідношення понять «юридична техніка», «законодавча техніка», «юридична технологія». Така невизначеність у термінології свідчить про відсутність єдиного науково обґрунтованого підходу до класифікації та систематизації зазначених понять, що залишає простір для подальших досліджень [11].

Юридична техніка – це галузь знань про правила ведення юридичної роботи та створення в її процесі різних юридичних документів, письмового окреслення змісту нормативно-правових актів, оформлення юридичних документів, вираження правового аналізу юридичних прав і обов'язків тощо. У сучасних умовах юридичну техніку виокремлюють у самостійну галузь юридичної науки, орієнтовану на розв'язання практичних завдань. Юридичну техніку застосовують адвокати, судді, нотаріуси, парламентарі, урядовці, управлінці [10, с. 138].

Ж. Дзейко вважає, що під юридичною технікою доцільно розуміти систему засобів і правил здійснення юридичної діяльності уповноваженими суб'єктами, спрямовану на досягнення юридичного результату [5, с. 58].

Єдиного визначення чи підходу до розгляду юридичної техніки немає, що є цілком виправданим з огляду на наукове, методичне та прикладне значення юридичної техніки. І. Биля-Сабадаш справедливо підкреслює, що юридичну техніку слід аналізувати як у широкому, так і у вузькому значеннях [2, с. 22]. У широкому розумінні юридична техніка – це сукупність засобів і методів, які допомагають перетворювати цілі державних органів або суспільних інституцій у правові норми та ефективно їх застосовувати. Вона охоплює різні способи створення і використання правових норм. Юридична техніка включає суспільні засоби, такі як моральні та соціальні норми, спеціально-юридичні – договори, правила і принципи права, а також технічні засоби – різні інструменти, що допомагають у юридичній роботі.

І. Биля-Сабадаш зазначає, що у вузькому розумінні юридична техніка пов'язана із зовнішніми проявами юридичної практики, тобто з діяльністю щодо створення, тлумачення та реалізації юридичних приписів, яка розглядається в контексті накопиченого соціально-правового досвіду [3, с. 462]. У такому разі, зовнішньою формою юридичної техніки є юридичні документи і у цьому значенні юридична техніка – це набір правил і норм, які визначають, як правильно оформлювати зміст правових актів, таких як закони, підзаконні нормативно-правові акти, рішення судів або акти тлумачення норм права, у письмовій формі.

На погляд Д. Манько: «юридична техніка і технологія – це заснована на високому рівні правової культури професійна діяльність юриста, пов'язана із мистецтвом створення, обнародування, впорядкування та тлумачення юридичних документів. Сутність юридичної техніки і технології відображається у складових елементах її поняття: мистецтво – включає техніку (юридичний інструментарій); технологію (інтелектуальні затрати, знання, досвід, методики); правову культуру; творіння – включає наступні форми (складання; зміна; відміна); обнародування та опублікування; впорядкування – включає (облік нормативно-правових актів та довідкові правові системи; кодифікація; інкорпорація; консолідація); Тлумачення – включає (з'ясування та роз'яснення змісту нормативно-правових актів); юридичні документи – нормотворчі; інтерпретаційні; правозастосовчі; право реалізаційні» [6, с. 103].

В. Середюк вважає, що юридична техніка становить не лише одну з найактуальніших, але й одну з найскладніших проблем сучасної юридичної науки. Попри вагомий доробок класиків юриспруденції ХХ століття, вітчизняна правова наука, на його думку, лише на початковому етапі фор-

мування цілісної теорії юридичної техніки – знання, яке має важливе значення як для вирішення теоретичних, так і прикладних юридичних питань [7, с. 24].

На думку Ю. Цуркан-Сайфуліної та Ю. Агатій: «юридична техніка є комплексним інструментом, який забезпечує високу якість законодавства, його доступність та ефективність у правозастосуванні. Вона відіграє важливу роль у розвитку сучасних правових систем, допомагаючи уникати правових колізій, зменшувати прогалини в законодавстві та забезпечувати узгодженість між нормативно-правовими актами. Ефективне використання юридичної техніки сприяє підвищенню рівня правової визначеності, що, у свою чергу, забезпечує стабільність правової системи та довіру до неї з боку громадян і суб'єктів господарювання» [8, с. 382].

І. Шутак та І. Онищук розглядають юридичну техніку як сукупність прийомів і правил, що використовуються у процесі підготовки, розгляду, прийняття та оприлюднення нормативно-правових, правозастосовних і тлумачних актів. Зазначені інструменти покликані забезпечити повноту, точність, доступність і економічність правових документів, а також їх відповідність як суспільним умовам, так і намірам суб'єкта нормотворчої чи тлумачної діяльності [9, с. 21].

І. Борщевський та О. Гринь підкреслюють, «що юридичну техніку слід розглядати як багатоаспектну категорію для вираження певних основних сторін, проявів юридико-технічного в праві. Проблема визначення складу юридичної техніки, тобто набору того юридичного інструментарію, за допомогою якого забезпечується досягнення цілей юридичної діяльності, представляє значний інтерес у юридичній науці. Проблема виділення елементів юридичної техніки тісно пов'язана з її поняттям. Серед елементів юридичної техніки в літературі називаються прийоми, засоби, правила, методи, способи і т.д. У юридичній науці сформувалися два найбільш поширених підходів до визначення поняття «юридична техніка» – вузький та широкий. Як перший, так і другий підходи авторів виключають сумніви щодо наявності у складі юридичної техніки таких її елементів, як засоби та прийоми. У свою чергу, різні позиції вчених про поняття юридичної техніки говорять про різні види даних засобів та прийомів, а також про можливу наявність інших поряд із засобами та прийомами елементів юридичної техніки (правил, методів). Для дослідження поняття, засобів та прийомів юридичної техніки можна виділити ряд наукових проблем, які, безумовно, потребують окремого опрацювання та вивчення. Визначення засобів та прийомів юридичної техніки залежить від розуміння дослідниками-правознавцями лінгвістичного трактування термінів «засоби» та «прийоми». Крім цього, сенс одних і тих дефініцій по-різному сприймається вченими» [4, с. 33].

У попередніх дослідженнях було виокремлено основні сутнісні ознаки юридичної техніки, що дають змогу сформулювати її поняття. Зокрема, її зміст утворюють правила, засоби, прийоми та способи, які застосовуються в юридичній діяльності, охоплюючи сфери правотворчості, правозастосування та тлумачення норм права. Основною метою впровадження цих інструментів є підвищення якості й ефективності юридичної роботи [1].

Розглянемо більш детально ці характеристики юридичної техніки. Щодо інструментарію юридичної техніки, то відповідно до проаналізованих позицій науковців, техніка включає в себе: засоби, прийоми, правила, методи, способи юридичної діяльності, що формують її змістове наповнення. Сукупність такого інструментарію є різною для кожного виду юридичної діяльності, і ця відмінність продиктована специфікою та особливостями конкретного виду юридичної діяльності.

Функціональне призначення полягає в тому, що юридична техніка є інструментом професійної юридичної діяльності та використовується у правотворчості, правозастосуванні, тлумаченні норм права та систематизації (кодіфікація, інкорпорація, консолідація). Окрім того, для юридичної техніки характерна певна її універсальність, оскільки, вона охоплює всі сфери та рівні правового регулювання.

Основна мета юридичної техніки полягає у забезпеченні якості, ефективності та правової визначеності юридичної діяльності та її результатів, а саме: забезпечення повноти, точності, доступності та якості правових актів; уникнення правових колізій і прогалин; підвищення правової стабільності та довіри до правової системи.

Окрім того, проаналізовані погляди вчених вказують на те, що юридична техніка досліджується в широкому і вузькому значеннях. У широкому – як система засобів реалізації правових цілей у межах правового регулювання, у вузькому – як набір правил формулювання, оформлення і систематизації правових актів.

Також зауважимо, що вона не має єдиного визначення, і така ситуація, на наш погляд, зумовлена її міждисциплінарною природою та прикладною цінністю. Однак, юридична техніка є орієн-

тованою на розв'язання прикладних завдань, а не теоретичних, адже, її застосування впливає на розвиток законодавства, судову практику, правоохоронну та нормотворчу діяльність.

Саме тому юридична техніка формується як структурована система знань і інструментів, адаптована до потреб законодавчої, правозастосовної та правотлумачної діяльності.

Ці сутнісні характеристики дають можливість визначити поняття юридичної техніки, як системну сукупність правил, засобів, прийомів, способів і методів юридичної діяльності, що застосовуються у сфері правотворчості, правозастосування, тлумачення та систематизації нормативно-правових актів з метою забезпечення їхньої внутрішньої узгодженості, правової визначеності, доступності, повноти та ефективності регулювання суспільних відносин.

Висновки. Юридична техніка як системна та міждисциплінарна правова категорія відіграє ключову роль у забезпеченні якості, ефективності та правової визначеності юридичної діяльності. Її значення особливо зростає в умовах динамічних змін правової системи України, що потребує чіткого, логічного й узгодженого нормативного регулювання.

Під час дослідження встановлено, що юридична техніка охоплює усі види юридичної діяльності – від нормотворчості до правозастосування і тлумачення норм права. Вона виступає не лише як інструмент формалізації правових норм, а й як засіб впорядкування юридичної діяльності в цілому. Аналіз наукових підходів дозволив дійти висновку, що юридична техніка розглядається у двох основних значеннях: у широкому – як сукупність засобів реалізації правових цілей за допомогою права; у вузькому – як набір правил формулювання, оформлення та систематизації правових актів.

Погляди провідних науковців підтверджують багатогранність юридичної техніки, зокрема її складників – засобів, прийомів, правил, методів і способів юридичної роботи. Ці елементи формують її змістове наповнення, забезпечуючи як внутрішню узгодженість актів, так і зменшення прогалин, колізій та правової невизначеності.

Юридична техніка має суттєве прикладне значення, адже, використовується не лише в законодавчості, а й у діяльності правозастосовців (судів, адвокатів, органів виконавчої влади). Її роль полягає в підвищенні якості нормативно-правових актів, їх доступності, точності, структурної логічності та відповідності волі суб'єкта нормотворення.

Водночас наукова спільнота ще не виробила єдиного підходу до визначення поняття юридичної техніки та класифікації її елементів. Це свідчить про актуальність подальших досліджень у цій сфері, зокрема в напрямі розроблення узагальненої теоретичної моделі юридичної техніки, адаптованої до сучасних потреб правової системи.

Отож, юридична техніка може бути визначена як системна сукупність правил, засобів, прийомів, способів і методів юридичної діяльності, що застосовуються у сфері правотворчості, правозастосування, тлумачення та систематизації нормативно-правових актів з метою забезпечення їхньої узгодженості, повноти, доступності та ефективності правового регулювання. Її подальше теоретичне осмислення та прикладне вдосконалення становить важливий крок до посилення правової стабільності, прогнозованості та ефективності правової системи України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андрусів Л.М. Техніко-юридичні та методологічні засади оприлюднення нормативно-правових актів: монографія. Київ-Івано-Франківськ: Видавець Кушнір Г.М., 2020. 444 с.
2. Биля І.О. Теоретичні основи використання нормотворчої техніки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2003. 201 с.
3. Биля-Сабадаш І.О. Юридична техніка як різноаспектна категорія. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2008. Вип. 16. С. 37–45.
4. Борщевський І.В., Гринь О.Д. Сутність, зміст та значення юридичної техніки як правової категорії права. *Правова держава*. 2021. № 44. С. 30–36.
5. Дзейко Ж.О. Особливості законодавчої техніки як виду юридичної техніки: загальнотеоретичні аспекти. *Юридична техніка: доктринальні основи та проблеми викладання: тези доповідей та повідомлень учасників науково-практичної конференції (Харків, 30 вересня – 1 жовтня 2015 року)*. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. С. 56–58.
6. Манько Д. Щодо визначення поняття юридичної техніки та технології. *Держава і право*. 2010. Вип. 50. С. 100–104.

7. Середюк В.Ю. Розвиток юридичної техніки тлумачення норм права на сучасному етапі. *Київський часопис права*. 2021. № 3. С. 23–29.
8. Цуркан-Сайфуліна Ю., Агатій Ю. Роль юридичної техніки в забезпеченні якості законодавства: теоретичні основи та практичні аспекти. *Право та державне управління*. 2024. № 1. С. 380–384.
9. Шутак І.Д., Онищук І.І. Юридична техніка: навч. посіб. для вищих навч. закл. Івано-Франківськ, 2013. 496 с.
10. Шутак І., Легін Л. Техніка опублікування нормативно-правових актів. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. № 2. С. 136–143.
11. Юридична техніка: курс лекцій / за ред. І.Д. Шутака. Івано-Франківськ: Лабораторія академічних досліджень правового регулювання та юридичної техніки, 2015. 295 с.

УДК: 342.25:351.74

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.2>

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР ПРАВООХОРОННОЇ ФУНКЦІЇ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ

Бариська Я.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-5382-7974*

Бариська Я.О. Інституційний вимір правоохоронної функції сучасної держави.

У статті здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз правоохоронної функції держави як фундаментального елемента державного функціонування. Досліджено наукові підходи до визначення сутності та змісту правоохоронної функції, виявлено основні проблеми її інституційної обумовленості та особливості реалізації в сучасних умовах.

Обґрунтовано, що правоохоронна функція посідає провідне місце в системі внутрішніх функцій держави і характеризується сукупністю специфічних ознак, які виокремлюють її як самостійну функцію. Проаналізовано плюралізм наукових позицій щодо трактування правоохоронної функції, що зумовлює відсутність єдиного загальноприйнятого визначення цього правового феномену. Розкрито співвідношення правоохоронної функції держави з правоохоронною діяльністю та системою правоохоронних органів, встановлено їх взаємозв'язок та взаємозумовленість.

Особливу увагу приділено проблемі інституційної обумовленості правоохоронної функції, оскільки її аналіз без урахування інституціонального виміру сучасної державності не відповідає сучасній методології державознавства. Доведено необхідність застосування системно-функціонального підходу до реформування системи правоохоронних органів та їх адаптації до суспільних потреб і державних можливостей в умовах трансформації соціально-економічних і політико-правових умов та євроінтеграційного курсу України.

Визначено, що змістом правоохоронної функції правової демократичної держави є визнання та практична реалізація прав і свобод людини і громадянина, гарантування їх захисту через забезпечення законності, правопорядку, охорону конституційного ладу, національної безпеки та територіальної цілісності. Встановлено, що навіть в умовах воєнного стану дотримання прав і свобод людини та формування ефективної національної системи їх захисту залишається пріоритетним завданням держави.

Виявлено основні проблеми реалізації правоохоронної функції, зокрема: відсутність комплексного законодавчого врегулювання правоохоронної діяльності, правову невизначеність поняття та системи правоохоронних органів, нерозв'язаність питання щодо допустимості поєднання державної і недержавної правоохоронної діяльності в умовах розбудови громадянського суспільства. Обґрунтовано необхідність подальшого теоретичного осмислення правоохоронної функції держави з урахуванням викликів сучасності та потреб демократичної трансформації.

Ключові слова: правоохоронна функція держави, правоохоронна діяльність, правоохоронні органи, інституційний підхід, захист прав і свобод людини, законність і правопорядок, системно-функціональний підхід.

Baryska Ya.O. Institutional dimension of the law enforcement function of the modern state.

The article carries out a comprehensive theoretical and legal analysis of the law enforcement function of the state as a fundamental element of state functioning. Scientific approaches to determining the essence and content of the law enforcement function are investigated, the main problems of its institutional conditionality and the features of its implementation in modern conditions are identified.

It is substantiated that the law enforcement function occupies a leading place in the system of internal functions of the state and is characterized by a set of specific features that distinguish it as an

independent function. The pluralism of scientific positions on the interpretation of the law enforcement function is analyzed, which determines the absence of a single generally accepted definition of this legal phenomenon. The correlation of the law enforcement function of the state with law enforcement activities and the system of law enforcement bodies is revealed, their relationship and interdependence are established.

Particular attention is paid to the problem of the institutional conditionality of the law enforcement function, since its analysis without taking into account the institutional dimension of modern statehood does not correspond to the modern methodology of political science. The need for a systemic and functional approach to reforming the system of law enforcement agencies and their adaptation to public needs and state capabilities in the context of the transformation of socio-economic and political-legal conditions and the European integration course of Ukraine is proven.

It is determined that the content of the law enforcement function of a democratic state based on the rule of law is the recognition and practical implementation of human and citizen rights and freedoms, guaranteeing their protection through ensuring legality, law and order, protecting the constitutional order, national security and territorial integrity. It is established that even in conditions of martial law, the observance of human rights and freedoms and the formation of an effective national system for their protection remains a priority task of the state.

The main problems of the implementation of the law enforcement function are identified, in particular: the lack of comprehensive legislative regulation of law enforcement activities, legal uncertainty of the concept and system of law enforcement bodies, unresolved issue of the admissibility of combining state and non-state law enforcement activities in the context of the development of civil society. The need for further theoretical understanding of the law enforcement function of the state is substantiated, taking into account the challenges of modernity and the needs of democratic transformation.

Key words: law enforcement function of the state, law enforcement activities, law enforcement bodies, institutional approach, protection of human rights and freedoms, legality and law and order, systemic-functional approach.

Постановка проблеми. Теорія функцій сучасної держави є невід'ємним компонентом державознавства та загальної теорії права. Сьогодні особливої актуальності набувають питання систематизації державних функцій та їх перегляду, що зумовлено трансформацією ролі держави в суспільстві. Дедалі частіше з'являються наукові праці, які обґрунтовують нові функції держави (інформаційну, податкову, міграційну, інтеграційну та інші). Водночас однією з центральних теоретичних проблем державного функціонування залишається його інституційна обумовленість. Функції держави нерідко аналізуються без урахування інституціонального виміру сучасної державності, що не цілком узгоджується із сучасною методологією державознавства. Саме інституціональний підхід до функцій сучасної держави дозволяє всебічно розкрити їхній зміст, сутність та особливості реалізації [7, с. 41].

Цілком закономірно, проблематика держави, її природи, сутнісних характеристик та суспільної ролі становить один із основоположних і найбільш дискусійних напрямів конституційно-правової науки. Це зумовлено декількома факторами: по-перше, ці питання безпосередньо торкаються інтересів різних соціальних груп, політичних партій та громадських рухів; по-друге, жодна інша організація не спроможна зрівнятися з державою за масштабом завдань, функцій та впливом на долю суспільства; по-третє, держава є складним та внутрішньо суперечливим суспільно-політичним феноменом. Будучи формою організації суспільства, спрямованою на забезпечення його цілісності та керованості, держава реалізує функції, детерміновані суспільними потребами, і таким чином служить суспільним інтересам [2].

Феномен правоохоронної діяльності тісно пов'язаний з іншими суміжними категоріями, зокрема з правоохоронною функцією держави та правоохоронними органами. Водночас з'ясування сутності та змісту правоохоронної діяльності ускладнюється не тільки відсутністю її комплексного законодавчого врегулювання, а й правовою невизначеністю як правоохоронної функції, так і поняття та системи правоохоронних органів. До того ж на науковому рівні також залишається остаточно не вирішеним ряд принципових проблем, зокрема щодо допустимості та доцільності поєднання державної і недержавної правоохоронної діяльності, від розв'язання якої безпосередньо залежить підхід до розуміння системи правоохоронних органів. Це, у свою чергу, актуалізує не менш важливе питання про виправданість державної монополії на правоохоронну діяльність

в умовах розбудови демократичної соціальної правової держави та розвитку громадянського суспільства. Отже, формування узгодженого розуміння сутності та значення правоохоронної діяльності обов'язково потребує аналізу та співвіднесення її з суміжними явищами, насамперед з правоохоронною функцією [15].

Мета статті полягає в аналізі наукових підходів до розуміння правоохоронної функції держави, визначенні її сутнісних характеристик та особливостей реалізації в умовах сучасної України.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правоохоронної функції держави є предметом активних наукових досліджень у межах теорії держави і права та конституційного права. Теоретико-методологічні основи дослідження функцій держави закладено в працях О. Коломоєць [7], О. Марущака [10], які обґрунтували необхідність інституціонального підходу до вивчення державних функцій та їх систематизації відповідно до трансформації ролі держави в суспільстві.

Сутність і зміст правоохоронної функції держави досліджувались у працях О. Соколенка [16], який визначив правоохоронну функцію як комплексний цілісний пріоритетний напрям державної політики, спрямований на забезпечення захисту права і правових відносин відповідно до принципів верховенства права. В. Волоско [4] проаналізував функції правоохоронних органів у демократичній державі, визначивши їх роль у забезпеченні законності та правопорядку. В. Осадчий [12] розглянув правоохоронні органи як суб'єктів кримінально-правового захисту.

Питання співвідношення правоохоронної функції держави з правоохоронною діяльністю та системою правоохоронних органів досліджувались С. Россохою [15], який визначив місце правоохоронних органів у механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина, та О. Ільченком [5], який проаналізував систему державних правоохоронних органів України та їх місце в системі органів державної влади.

Теоретичні основи правоохоронної діяльності розкрито в дисертаційному дослідженні Н. Пелих [13], яка обґрунтувала конституційні засади діяльності правоохоронних органів. П. Онопенко [11] дослідив зміст і реалізацію правоохоронних функцій української держави, визначивши їх як об'єктивно зумовлені охоронними правовими потребами держави стійкі напрями діяльності. І. Лавринчук [9] розглянув правоохоронну функцію в контексті встановлення правового статусу державних службовців.

Класичні підходи до розуміння функцій держави та специфіки правоохоронної функції представлено в академічному курсі О. Зайчука та Н. Онищенко [17], де обґрунтовано специфічні ознаки правоохоронної функції як способу впливу на поведінку людей через правові засоби.

Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави комплексно досліджено О. Безпаловою [1], яка визначила основні завдання державної політики у правоохоронній сфері та запропонувала шляхи вдосконалення нормативно-правової бази. Генезис правоохоронної функції держави проаналізовано В. Крижною [8], яка розкрила історико-правові аспекти становлення цього феномену.

Інституційний підхід до розуміння правоохоронної функції держави обґрунтовано Д. Беловим, І. Шведом та М. Беловою [3], які визначили необхідність переходу від двокомпонентної до п'ятикомпонентної моделі пізнання конституціоналізму при реалізації правоохоронними органами своїх функцій.

Виклад матеріалу дослідження. До безпосереднього розгляду категорії «правоохоронна функція держави» необхідно підкреслити, що функції держави становлять фундаментальну наукову категорію теорії держави і права, яка склалася в юридичній науці через еволюцію правової, політичної та філософської думки [10, с. 67]. Забезпечення та здійснення правоохоронної функції держави ґрунтується на комплексі основних елементів, закріплених у Конституції та законах України. На сучасному етапі правоохоронна функція держави та її органів не може розглядатися без врахування нормативних актів, зокрема Закону України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 № 469-VIII, який покладає на правоохоронні органи (Національну поліцію України, Національну гвардію України, Державну прикордонну службу України, Службу безпеки України), а також інші державні органи, які поряд з основними завданнями виконують окремі правоохоронні функції, обов'язок забезпечувати національну безпеку України [14].

Трансформація соціально-економічних і політико-правових умов функціонування правоохоронної системи, а також євроінтеграційний курс нашої держави зумовлюють необхідність реформування системи правоохоронних органів та її адаптації до суспільних потреб і державних можливостей. Притаманний радянській епосі метод реформування управлінського апарату ви-

ключно через його скорочення сьогодні не може вважатися ефективним. Необхідним є, передусім, системно-функціональний підхід, який дозволить удосконалити діяльність правоохоронних органів через оптимізацію завдань і функцій, структури та чисельності, фінансового, матеріально-технічного, організаційно-правового і кадрового забезпечення. Впродовж останніх років в Україні правоохоронні органи отримували дедалі більше повноважень та функцій, подекуди абсолютно невластивих органам кримінальної юстиції. Наслідком цього стало прийняття численних законів, що регулюють їхню діяльність, проте комплексної реформи не відбулося, натомість утворилися надмірно автономні правоохоронні структури, функції яких дублювалися, що спричинило нездорову конкуренцію між ними [4, с. 101].

Слід зазначити, що постійна необхідність гарантування та забезпечення правопорядку, прав, свобод та інтересів людини і громадянина, безпеки суспільства і держави цілком закономірно зумовлює формування окремого правоохоронного напрямку діяльності держави в цілісну правоохоронну функцію. На сучасному етапі, на відміну від радянської доктрини, існування самостійної правоохоронної функції вже не викликає сумнівів, проте залишається проблема неоднозначного тлумачення її сутності. Зокрема, ряд вчених, розглядають правоохоронну функцію як гарантування функціонування суспільних відносин, врегульованих правом [12, с. 72].

Проте, наприклад, П. Онопенко визначає правоохоронні функції держави як об'єктивно зумовлені її охоронними правовими потребами та сутністю державної влади однорідні стійкі напрями її діяльності, спрямовані на задоволення цих потреб [11, с. 14]. Інший дослідник, І. Лавринчук, стверджує, що правоохоронна функція полягає в охороні кожного члена суспільства від несправедливого поводження з боку інших осіб [9, с. 100]. Отже, як бачимо зі змісту наведених дефініцій, у них спостерігається недостатня конкретизація сутності правоохоронної функції, що практично не відображає специфіки правоохоронної діяльності як правового явища і тяжіє до загальнотеоретичного розуміння функції держави.

На думку теоретиків права О. Зайчука та Н. Онищенко, специфічні ознаки правоохоронної функції виявляються в такому: по-перше, вона характеризує право як специфічний спосіб впливу на поведінку людей через вплив на їхню свідомість шляхом загрози санкціями, встановлення заборон та реалізації юридичної відповідальності; по-друге, вона інформує суб'єктів суспільних відносин про соціальні цінності, які захищаються правовими приписами; по-третє, вона відображає політичний і культурний рівень суспільства, гуманістичні принципи, закріплені в праві [17, с. 326].

Серед дослідників проблематики діяльності правоохоронних органів, наприклад, О. Соколенко трактує правоохоронну функцію держави як комплексний цілісний пріоритетний напрям державної політики, спрямований на забезпечення відповідно до принципів верховенства права та пріоритетності прав людини захисту права і правових відносин, а також основ конституційного ладу, включаючи права, свободи та законні інтереси людини і громадянина, законність і правопорядок [16, с. 851].

Як вбачається, наведене засвідчує, що навіть в умовах воєнного стану дотримання прав і свобод людини, формування належної та ефективної національної системи захисту прав людини і громадянина залишається одним із пріоритетних завдань держави [18].

Серед проаналізованих нами праць найповніший правовий механізм реалізації правоохоронної функції представлено, зокрема, О. Безпаловою, яка до основних завдань державної політики у правоохоронній сфері відносить: формування правових засад для визначення та закріплення стратегії розвитку правоохоронної сфери; оновлення нормативно-правової бази через розробку нових актів і внесення змін до чинних; забезпечення узгодженості нормативно-правових актів, усунення прогалин і колізій у законодавстві; створення науково обґрунтованої моделі суб'єктів реалізації правоохоронної функції відповідно до потреб побудови моделі державної служби; створення політико-правових умов для подолання корупції в органах державної влади та місцевого самоврядування; формування правових гарантій дотримання прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина, зокрема надійних і ефективних механізмів забезпечення потреби людини в безпеці; забезпечення дотримання принципів верховенства права в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування; розширення форм громадського демократичного контролю за діяльністю державних суб'єктів, що реалізують правоохоронну функцію; забезпечення умов для надання якісних послуг громадянам України та іншим особам державними суб'єктами, які реалізують правоохоронну функцію; створення ефективних механізмів взаємодії та координації

діяльності суб'єктів реалізації правоохоронної функції; розробка дієвого механізму запобігання правопорушенням і протидії злочинності; створення сучасної гнучкої системи підготовки та професійного розвитку кадрів для правоохоронних органів; розширення участі державних органів у міжнародній правоохоронній співпраці; формування позитивного іміджу правоохоронних органів, зокрема через підвищення довіри громадськості, забезпечення партнерства і взаємодії; підвищення ефективності та практичної спрямованості наукового забезпечення реалізації правоохоронної функції; активізація діяльності інститутів громадянського суспільства щодо формування та реалізації державної політики у правоохоронній сфері; формування правової свідомості та правової культури населення, подолання правового нігілізму, легітимізація моральних цінностей [1, с. 104-105].

Правоохоронна діяльність, на думку Н. Пелих, є різновидом державної діяльності, що здійснюється спеціально уповноваженими органами з метою охорони права через застосування юридичних заходів впливу, які виявляються у протидії виникненню та розвитку протиправних діянь, нейтралізації та ліквідації їхніх шкідливих наслідків, правовій оцінці вчиненого, забезпеченні відповідного соціального результату на основі примусу [13, с. 18-19].

Звідси випливає, що правоохоронні органи мають особливі характеристики, які дозволяють виокремити певну групу державних органів. Зазвичай у юридичній науці до характерних ознак правоохоронних органів відносять: 1) реалізацію ними певних функцій (забезпечення законності та охорони правопорядку, протидію правопорушенням, захист законних прав та інтересів громадян, юридичних осіб, суспільства і держави загалом); 2) наділення їх для виконання зазначених функцій відповідними державно-владними повноваженнями (можливість видавати нормативно-правові акти регулятивного характеру, обов'язкові для виконання адресатами); 3) можливість безпосереднього застосування різноманітних заходів примусу; 4) здійснення їхньої діяльності під особливим державним контролем і наглядом на законодавчій основі та в установленому порядку [5].

Правоохоронну функцію сучасної української держави слід беззаперечно віднести до основних функцій, оскільки вона насамперед забезпечує виживання чи збереження суспільства як цілісної системи. У цьому контексті можна погодитися з Г. Єллінеком, який вважав, що метою держави є захист об'єктивного права, тобто забезпечення правопорядку. Змістом правоохоронної функції правової демократичної держави є визнання та практична реалізація прав і свобод людини і громадянина, гарантування їх захисту [8, с. 110].

Правоохоронна функція посідає провідне місце в системі внутрішніх функцій держави і передбачає гарантований захист прав і свобод громадян через формування ефективного правового порядку, забезпечення законності, охорону суверенітету, територіальної цілісності, національної безпеки та державного кордону [8, с. 110].

Правоохоронна функція держави, зазначає Ю. Коломієць, полягає в забезпеченні охорони конституційного ладу, прав і свобод громадян, законності та правопорядку, довкілля, а також усіх суспільних відносин, встановлених і врегульованих правом. Ця функція завжди була властива державі і є однією з провідних у її діяльності. Саме завдяки їй забезпечується існування та благополуччя суспільства і особистості. Роль органів влади в реалізації правоохоронної функції є вагомою, оскільки насамперед пов'язана із забезпеченням реалізації прав і свобод громадян України [6].

Реалізація правоохоронними органами держави своїх функцій в сучасних умовах, зазначають вчені М. Белова, Д. Белов та І. Швед, вимагає переходу від характерного для «теорії відображення» двокомпонентного складу «реальність конституціоналізму – наука конституціоналізму» до п'ятикомпонентного: «ідея конституціоналізму – реальність конституціоналізму – пізнання ідей конституціоналізму – пізнання реальності конституціоналізму – комплексне пізнання конституціоналізму». Водночас відмінність між зазначеними формами сприйняття конституціоналізму полягає в тому, що перша модель дозволяє розглядати примітивно організовану матерію конституціоналізму або матерію на високому рівні узагальнення, тоді як друга – матерію конституціоналізму, що складається з об'єктів зі складною організацією, або доступніший для пізнання рівень узагальнення [3, с. 15].

Узагальнюючи найважливіші характеристики правоохоронної функції, вищенаведені вчені визнають, що вона має ознаки, які дозволяють розглядати її як самостійну функцію держави. Водночас плюралізм наукових позицій щодо досліджуваної функції виявляється у широкому спектрі підходів до її трактування, що зумовило відсутність єдиного загальноприйнятого визначення. У юридичній літературі виокремлюються такі функції держави, як охорона суспільної та приватної

власності, зміцнення законності, охорона правопорядку, забезпечення прав та законних інтересів громадян, правоохоронна функція тощо [3, с. 15].

Висновки. Отже, проведене дослідження правоохоронної функції держави дозволяє стверджувати, що вона є фундаментальним елементом державного функціонування, який забезпечує збереження суспільства як цілісної системи. Аналіз наведених нами в роботі наукових підходів засвідчує, що правоохоронна функція посідає провідне місце серед внутрішніх функцій держави і характеризується сукупністю специфічних ознак, які виокремлюють її як самостійну функцію. Водночас нам вбачається, що відсутність єдиного загальноприйнятого визначення правоохоронної функції зумовлена плюралізмом наукових позицій та широким спектром підходів до її трактування, що свідчить про складність цього правового феномену та потребу подальшого теоретичного осмислення.

В дослідженні нами встановлено, що правоохоронна діяльність нерозривно пов'язана з правоохоронною функцією держави та системою правоохоронних органів, проте їх співвідношення залишається дискусійним питанням у науковому середовищі. Особливої актуальності набуває проблема інституційної обумовленості правоохоронної функції, оскільки її аналіз без урахування інституціонального виміру сучасної державності не відповідає сучасній методології державознавства. В той же час, трансформація соціально-економічних і політико-правових умов, виклики воєнного стану зумовлюють необхідність переосмислення змісту правоохоронної функції та механізмів її реалізації через системно-функціональний підхід.

Дослідження виявило, що змістом правоохоронної функції правової демократичної держави є визнання та практична реалізація прав і свобод людини і громадянина, гарантування їх захисту через забезпечення законності, правопорядку, охорону конституційного ладу, національної безпеки та територіальної цілісності. Водночас реалізація цієї функції ускладнюється відсутністю комплексного законодавчого врегулювання правоохоронної діяльності, правової невизначеності поняття та системи правоохоронних органів, а також нерозв'язаністю питання щодо допустимості поєднання державної і недержавної правоохоронної діяльності в умовах розбудови громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Безпалова О.І. Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави: *монографія*. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2014. 544 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3ebdf1cf-1f6e-48a3-9071-5af2f7f7c66c/content> (дата звернення: 01.10.2025).
2. Бариська Я.О., Попович Т.П. Правопорядок у державах Центральної Європи у період демократичних перетворень: *монографія*. Ужгород: Вид-во Олександри Гаркуші, 2019. 206 с.
3. Белов Д.М., Швед І.І., Белова М.В. Правоохоронна функція держави: роль та місце органів прокуратури. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 76, ч. 1. С. 13–19. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.2>.
4. Волоско В.В. Функції правоохоронних органів у демократичній державі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2008. № 2. С. 101–110. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/2572> (дата звернення: 01.10.2025).
5. Ільченко О.В. Визначення системи державних правоохоронних органів України та їх місце в системі органів державної влади. URL: <http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/22651/5/11iovodv.pdf> (дата звернення: 01.10.2025).
6. Коломієць Ю.М. Реалізація правоохоронної функції держави як пріоритетний напрямок діяльності Президента України. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми : матеріали наук. конф. Харків, 2017. С. 102–105*. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/27_10_2017/pdf/31.pdf (дата звернення: 01.10.2025).
7. Коломоєць О.В. Функції держави у сучасному державознавстві: теоретичні проблеми. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 5. С. 41–44. URL: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=A

- SP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nvmgu_jur_2013_5_11 (дата звернення: 01.10.2025).
8. Крижна В.В. Окремі аспекти дослідження генезису правоохоронної функції держави. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми: матеріали наук. конф. Харків, 2019. С. 110–111. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/17_05_2019/pdf/51.pdf (дата звернення: 01.10.2025).*
  9. Лавринчук І. Обставини встановлення правового статусу державного службовця. *Право України. 1999. № 9. С. 98–102. URL: <http://search.nbuv.gov.ua/publ/REF-0000015670> (дата звернення: 01.10.2025).*
  10. Марущак О. А. Формування та становлення наукової категорії «функції держави». *Форум права. 2019. № 2. С. 59–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2019_2_9 (дата звернення: 01.10.2025).*
  11. Онопенко П.В. Правоохоронні функції української держави: зміст і реалізація: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005. 18 с.
  12. Осадчий В.І. Правоохоронні органи як суб'єкти кримінально-правового захисту. *Право України. 1997. № 11. С. 71–75. URL: <https://scholar.google.com/citations?user=AQVOSgMAAAAJ&hl=uk>.*
  13. Пелих Н.А. Конституційні засади діяльності міліції України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2002. 194 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0402U001295>.
  14. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 01.10.2025).
  15. Россоха С.В. Правоохоронні органи держави в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2016. 220 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/2574> (дата звернення: 01.10.2025).
  16. Соколенко О.Л. Поняття та ознаки правоохоронної функції держави як основи правоохоронної діяльності. *Форум права. 2012. № 4. С. 847–852. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_4_140 (дата звернення: 01.10.2025).*
  17. Теорія держави і права. Академічний курс: *підручник* / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Онищенко. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
  18. Yara O., Svitlichnyu O. Law enforcement functions of the state under the conditions of the state of martial. *Visegrad Journal on Human Rights. 2023. No. 5. URL: <https://journals.uran.ua/journal-vjhr/article/view/295328/288207> (дата звернення: 01.10.2025).*

УДК 342.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.3>

ДОБРОЧЕСНІСТЬ ЯК ПРИНЦИП ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ТА ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Бондар Н.А.,

*доктор філософії зі спеціальності 081 «Право»,
доцент кафедри державно-правових дисциплін та українознавства
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0001-8036-9083*

Гетьман І.Ю.,

*здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти
зі спеціальності 081 «Право»
Сумського національного аграрного університету*

Бондар Н.А., Гетьман І.Ю. Добросесність як принцип державної служби: концептуальний та правовий аналіз.

У статті розглядається проблема добросесності як фундаментального принципу державної служби в Україні. Автори зазначають, що в умовах сучасних трансформацій і євроінтеграційних прагнень, добросесність виходить за межі суто юридичних норм і стає основою для прозорого та підзвітного державного управління. Метою дослідження є всебічний аналіз добросесності як етичного та правового принципу, а також обґрунтування шляхів його вдосконалення з урахуванням міжнародного досвіду.

У основній частині статті розкрито багатогранність поняття «добросесність», яке включає не лише дотримання законодавства, але й внутрішні моральні переконання та відповідальне ставлення до службових обов'язків. На нормативному рівні принцип добросесності закріплений у Законах України «Про державну службу» та «Про запобігання корупції». Деталізовані правила поведінки викладені в Загальних правилах етичної поведінки державних службовців, що акцентують увагу на неупередженості, уникненні конфлікту інтересів та забороні використання службового становища в особистих цілях. Етичні кодекси відомств, на прикладі Кодексу Міністерства фінансів, додатково розкривають цей принцип.

Аналізуючи міжнародний досвід, автори звертаються до практик Канади, Франції та Нідерландів. У цих країнах функціонують спеціалізовані інституції (наприклад, Комісар з питань етики та Вищий орган із прозорості публічного життя), що забезпечують дотримання етичних норм та проводять розслідування. На основі цього досвіду, а також пропозицій вітчизняних науковців, автори пропонують конкретні заходи для України. Серед них: запровадження посад уповноважених з етики в органах державної влади; визначення добросесності як окремої правової категорії; узгодження етичних норм у різних нормативних актах; впровадження обов'язкових курсів з етики та інтерактивних програм для державних службовців.

У висновках автори підсумовують, що добросесність є ключовим багатоаспектним принципом сучасної державної служби, що поєднує правові та етичні аспекти. Вони стверджують, що незважаючи на законодавчі досягнення, існують прогалини, для подолання яких необхідний комплексний підхід, що включає законодавчі зміни, інституційну підтримку та розвиток професійної культури.

Ключові слова: добросесність, державна служба, етика, право, антикорупція, правове регулювання, міжнародний досвід.

Bondar N.A., Hetman I.Y. Integrity as a principle of public service: a conceptual and legal analysis.

The article examines the problem of integrity as a fundamental principle of public service in Ukraine. The authors note that amid contemporary transformations and European integration aspirations, integrity extends beyond purely legal norms and becomes the foundation for transparent and accountable public

administration. The purpose of the study is to provide a comprehensive analysis of integrity as an ethical and legal principle, and to substantiate ways for its improvement, taking into account international experience.

The main body of the article reveals the multifaceted nature of the concept of «integrity,» which includes not only compliance with legislation but also internal moral convictions and a responsible attitude toward official duties. At the regulatory level, the principle of integrity is enshrined in the Laws of Ukraine «On Public Service» and «On Prevention of Corruption.» Detailed rules of conduct are set forth in the General Rules of Ethical Conduct for Public Servants, which emphasize impartiality, avoidance of conflicts of interest, and the prohibition of using one's official position for personal gain. Departmental codes of ethics, such as the Code of the Ministry of Finance, further elaborate on this principle.

By analyzing international experience, the authors refer to the practices of Canada, France, and the Netherlands. These countries have specialized institutions (e.g., the Ethics Commissioner and the High Authority for the Transparency of Public Life) that ensure compliance with ethical norms and conduct investigations. Based on this experience, as well as proposals from Ukrainian scholars, the authors propose specific measures for Ukraine. These include: the introduction of ethics commissioners in government bodies; the definition of integrity as a separate legal category; the harmonization of ethical norms across various regulatory acts; and the implementation of mandatory ethics courses and interactive programs for public servants.

In the conclusions, the authors summarize that integrity is a key, multifaceted principle of modern public service, combining legal and ethical aspects. They argue that despite legislative achievements, there are gaps that require a comprehensive approach to overcome, including legislative changes, institutional support, and the development of a professional culture.

Key words: integrity, public service, ethics, law, anti-corruption, legal regulation, international experience.

Постановка проблеми. У контексті сучасних трансформацій українського суспільства, що охоплюють усі сфери державного управління, принцип доброчесності набуває особливої актуальності. Його значення виходить за межі суто юридичних норм – доброчесність є фундаментом прозорості, підзвітності та некорумпованої державної служби. В умовах боротьби з корупцією та прагнення до європейських стандартів, формування чітких етичних орієнтирів і механізмів контролю за їх дотриманням є критично важливим для забезпечення національної безпеки та демократичного розвитку.

Метою статті є комплексний аналіз доброчесності як етичного та правового принципу державної служби України, а також обґрунтування шляхів його вдосконалення з урахуванням міжнародного досвіду.

Стан опрацювання проблематики. Проблема доброчесності в системі державної служби є предметом значної уваги як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Різні аспекти цього питання вивчалися в контексті правових, етичних, управлінських та соціологічних досліджень. Так, концептуальні та теоретичні засади доброчесності як багатогранного явища розглядалися такими дослідниками, як Сорокіна Н., а Прудіус Л.В. зосередилася на європейських стандартах доброчесної державної служби, тоді як Бігун В. запропонував комплексне бачення доброчесності як юридичного терміна, принципу та етичної норми. Чеченко К.О. провів аналіз підходів до доброчесності у Франції та Нідерландах, вказавши на наявність спеціалізованих інституцій та відмінності у нормативному регулюванні. Водночас, Корчак Н.М. та Пархоменко-Куцевіл О.І. вивчали інституційний вимір проблеми, обґрунтовуючи необхідність запровадження посад уповноважених з етики в органах державної влади.

Незважаючи на значний науковий доробок, системний аналіз доброчесності як комплексного принципу, що поєднує правові, етичні та управлінські аспекти, залишається недостатньо вивченим, особливо в контексті сучасних викликів для України.

Виклад основного матеріалу. Доброчесність є багатогранним поняттям, що виходить за межі суто правового регулювання. Вона охоплює не лише дотримання норм закону, але й внутрішні моральні переконання, етичні стандарти та відповідальне ставлення до виконання службових обов'язків. У контексті державного управління доброчесність виступає ключовим чинником формування довіри громадян до інституцій влади та забезпечення ефективності публічного адміністрування.

На нормативному рівні принцип доброчесності закріплений у низці законодавчих актів України. Зокрема, Закон України «Про державну службу» визначає доброчесність як один із фундаментальних принципів діяльності державних службовців. Відповідно до статті 4 цього Закону, доброчесність трактується як спрямованість дій державного службовця на захист публічних інтересів та відмова від превалювання приватного інтересу під час здійснення наданих повноважень [1].

Більш детальне розкриття принципу доброчесності міститься у Законі України «Про запобігання корупції», який встановлює конкретні обмеження щодо конфлікту інтересів, отримання подарунків та іншої неправомірної вигоди. Одним із важливих механізмів забезпечення доброчесної поведінки є обов'язок щорічного подання електронних декларацій, що дозволяє здійснювати контроль за доходами та майном державних службовців. Таким чином, формується правова база для притягнення до відповідальності за порушення норм доброчесності [2].

У контексті формування етичної культури державного управління важливе місце посідають загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування. Цей нормативний акт деталізує очікувану поведінку представників публічної влади, акцентуючи увагу на принципі доброчесності. Згідно з зазначеним положенням, державні службовці та посадові особи місцевого самоврядування зобов'язані виконувати свої посадові обов'язки максимально ефективно, чесно та неупереджено, незалежно від особистих ідеологічних, релігійних чи інших переконань. Вони мають утримуватися від надання переваг окремим фізичним або юридичним особам, а також уникати проявів прихильності до політичних, громадських чи релігійних організацій. Особливої уваги надається недопущенню ухилення від прийняття рішень та відповідальності за власні дії чи бездіяльність [3].

Принцип доброчесності, як етична норма, передбачає спрямування службової діяльності на захист публічних інтересів, а також активне уникнення конфлікту між приватними та публічними інтересами. Це включає як реальні, так і потенційні загрози доброчесності, що можуть виникати в процесі виконання посадових обов'язків. Особливо важливим є положення про заборону використання службового становища в особистих цілях або в інтересах третіх осіб, зокрема шляхом зловживання статусом чи інформацією про місце роботи для отримання неправомірної вигоди. Крім того, етичні стандарти передбачають сувору заборону на розголошення інформації, отриманої в процесі виконання службових обов'язків. Це стосується персональних даних, конфіденційної інформації та інших відомостей з обмеженим доступом, режим яких регламентується законами України «Про державну таємницю», «Про інформацію», «Про захист персональних даних» та «Про доступ до публічної інформації». Винятки допускаються лише у випадках, прямо передбачених законодавством [3]. Отже, загальні правила етичної поведінки формують етичну рамку, що сприяє підвищенню стандартів доброчесності в публічному секторі, забезпечуючи прозорість, підзвітність та довіру громадян до органів влади.

Крім зазначених законодавчих актів, доброчесність регламентується етичними кодексами, що деталізують очікувану поведінку працівників державних органів. Наприклад, Кодекс етичної поведінки працівників Міністерства фінансів України визначає доброчесність як сукупність таких характеристик, як чесність, порядність, моральність та добропорядність. Документ також забороняє використання державного майна в особистих цілях, вплив приватного інтересу на службову діяльність, розголошення інформації та надання переваг окремим фізичним чи юридичним особам, політичним партіям, громадським або релігійним організаціям [4]. Доброчесність у державній службі є не лише юридичним обов'язком, але й моральною вимогою, що формує основу професійної етики та забезпечує легітимність публічного управління.

Поняття «доброчесність» має глибоке семантичне та культурне коріння. Воно є поєднанням двох базових понять — «добро» і «чесність», які у своїй сутності відображають фундаментальні моральні орієнтири, необхідні для діяльності кожного українського чиновника. Доброчесність постає не лише як професійна якість, а як ідеал людського життя, спрямованого до добра, справедливості та честі. Уявлення про сутність доброчесності та шляхи її досягнення завжди були частиною філософської проблематики, відображаючи культурні уявлення про належну поведінку людини в суспільстві. У сучасному контексті, відповідно до чинного законодавства, публічний службовець зобов'язаний бути добрим у ставленні до громадян, яким він надає послуги, та максимально чесним у виконанні своїх обов'язків, особливо у сфері реалізації державних і місцевих коштів [5, с. 40]. Такий підхід формує не лише правову, а й моральну відповідальність службовця перед суспільством.

Прудіус Л. визначає доброчесність як базовий принцип здійснення державної служби, що є основою етичної поведінки державних службовців. Вона забезпечує публічну, професійну, політично неупереджену та ефективну державну службу, орієнтовану на інтереси громадян, держави та суспільства загалом [6, с. 67].

У цьому контексті доброчесність державного службовця виступає як морально-етична складова його професійної діяльності, що визначає «червоні лінії» поведінки. Вона передбачає не лише відповідальне ставлення до виконання службових чи представницьких повноважень, але й здатність до самокритичного оцінювання власної діяльності, з урахуванням моральної свідомості, відповідальності за її результати, а також обов'язковість у ділових і загальножиттєвих стосунках [7, с. 81].

Бігун В. пропонує комплексне бачення доброчесності, визначаючи її як принцип державної служби, як етичну норму поведінки службовців, як стандарт виконання службових повноважень, а також як вимогу до кандидатів на державну службу в межах конкурсного відбору [8, с. 27]. Такий підхід дозволяє розглядати доброчесність не лише як індивідуальну якість, а як системну вимогу до всієї структури державного управління.

Досвід розвинених країн свідчить, що ефективне забезпечення доброчесності в державному секторі потребує комплексного підходу, який поєднує правові, інституційні та культурні механізми. У багатьох країнах Європейського Союзу, а також у Канаді та США, функціонують спеціалізовані інституції, відповідальні за дотримання етичних норм у державному управлінні. Наприклад, у Канаді діє Комісар з питань етики та лобювання, який має повноваження проводити розслідування, надавати консультації щодо етичних дилем та здійснювати моніторинг дотримання стандартів доброчесності. У Франції створено Вищий орган із прозорості публічного життя, що виконує функції аудиту, контролю та накладення санкцій у випадках порушення етичних норм.

Окрім інституційного забезпечення, важливим елементом є розвиток культури доброчесності через професійні тренінги, етичні кодекси та освітні програми. У Франції доброчесність розглядається як обов'язок державного службовця діяти з гідністю, неупередженістю, чесністю та порядністю. Водночас, незважаючи на наявність таких морально-етичних орієнтирів у законодавстві, французьке право не завжди забезпечує їх чітке правове визначення, що створює прогалини у нормативному регулюванні [9, с. 674].

Унікальним є підхід Нідерландів, де доброчесність розглядається як політичний напрям державної служби. Нідерландська модель передбачає, що основна відповідальність за політику доброчесності покладена на роботодавця, а професійні відносини між працівником і роботодавцем є основою етичної взаємодії. Аналіз законодавчої бази Королівства Нідерландів свідчить про відсутність нормативно-правового визначення основоположних принципів державної служби, а також обов'язку державного службовця дотримуватися чітко встановлених етичних норм [9, с. 674].

У контексті адаптації міжнародного досвіду до українських реалій, слушною є пропозиція Корчак Н. та Пархоменко-Куцевіл О. щодо запровадження посад уповноважених з етики в органах державної влади. Такі посадові особи мають забезпечувати не лише дотримання етичних норм поведінки державними службовцями, а й виконувати превентивну функцію у сфері запобігання корупції, що сприятиме підвищенню рівня доброчесності в державному управлінні [7, с. 82].

На наше переконання для ефективного функціонування інституту доброчесності в Україні необхідно реалізувати наступні заходи: визначити доброчесність як окрему правову категорію та узгодити етичні норми між різними нормативними актами; створити посади етичних уповноважених та надати їм повноваження щодо моніторингу, консультування та реагування на порушення; впровадити обов'язкові курси з етики для державних службовців та розробити інтерактивні програми з аналізу етичних дилем.

Висновки. Проведене дослідження підтвердило, що доброчесність є ключовим, багатоаспектним принципом сучасної державної служби, що виходить за рамки виключно правового регулювання. Вона поєднує в собі юридичні обов'язки, моральні переконання та етичні стандарти, які формують основу для довіри суспільства до інституцій влади. В Україні цей принцип закріплений у ключових законодавчих актах, зокрема в Законах «Про державну службу» та «Про запобігання корупції», а також деталізований у етичних кодексах. Однак, незважаючи на значний прогрес, існують прогалини, пов'язані з відсутністю чіткого правового визначення та недостатнім розвитком інституційних механізмів контролю.

Системний аналіз засвідчив, що для ефективного впровадження доброчесності необхідний комплексний підхід. Досвід Франції, Нідерландів та Канади демонструє важливість спеціалізованих інституцій (Комісарів з етики, Вищих органів із прозорості) та перенесення відповідальності за етичну політику на рівень роботодавця. Це дозволяє перейти від декларативного закріплення норм до їх реальної імплементації. Україна може запозичити ці практики, зокрема шляхом запровадження посад уповноважених з етики, які виконуватимуть не лише контрольні, а й превентивні та консультативні функції. Це значно посилить ефективність внутрішнього моніторингу та сприятиме запобіганню корупції на ранніх етапах. Лише за умови системної реалізації цих заходів, що включатимуть законодавчі зміни, інституційну підтримку, етичну освіту та розвиток професійної культури, Україна зможе побудувати державну службу, що відповідатиме найвищим європейським стандартам і сприятиме зміцненню демократичних інституцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>.
2. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
3. Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування: Наказ Національного агентства України з питань державної служби 05 серпня 2016 року № 158 (у редакції наказу Національного агентства України з питань державної служби від 28 квітня 2021 року № 72-21). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16#Text>.
4. Кодекс поведінки працівників Міністерства фінансів України: Наказ Міністерства фінансів України від 18.08.2023 р. № 346. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1518-23#Text>.
5. Сорокіна Н. Доброчесність як необхідний морально-етичний складник діяльності публічного службовця. *Національний юридический журнал: теорія и практика*. 2017 (октябрь). С. 39–42.
6. Прудіус Л.В. Європейські стандарти доброчесної державної служби. *Аспекти публічного управління*. 2016. № 8. С. 65–74.
7. Корчак Н.М., Пархоменко-Куцевіл О.І. Доброчесність державного службовця: етичний та юридичний виміри. *Юридичний вісник*. 2021. Вип. 2(59). С. 78–84. DOI: 10.18372/2307-9061.59.15598.
8. Бігун, В. Доброчесність як юридичний термін і сенс. *Часопис Київського університету права*, 2019. № 1, С. 25–29. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/184>.
9. Чеченко К.О. Доброчесність як принцип державної служби України та зарубіжних країн: компаративно-правовий аналіз морально-етичної цінності (на прикладі Французької Республіки та Королівства Нідерландів). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 671–675. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/162>.

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.4>

СВІДОК ЯК УЧАСНИК ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ (VIII СТ. ДО Н.Е. – V СТ. Н.Е.)

Головач А.Й.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Головач А.Й. Свідок як учасник цивільного процесу Стародавнього Риму (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.).

Вказується, захист прав та інтересів людини виник значно раніше за появу державних інституцій та судової системи. У додержавний період відновлення порушених прав здійснювалося безпосередньо потерпілими особами.

Стаття націлена на дослідження процесуально-правового статусу свідка в римському цивільному процесі. Відзначається, що питання захисту прав було характерним для додержавного суспільства, але не завжди для цього потрібні були докази, оскільки тоді захист проводився у формі самосуду. Пізніше, коли почали звертатися до сторонніх осіб для вирішення конфлікту, інститут доказів стає актуальним, але тоді вони відзначалися символічністю та церемоніальністю. Докази не стільки були націлені на встановлення важливих обставин справи, скільки відновлення гармонії в общині. І тільки після того, як суд почав дійсно цікавитися фактами минулого із взаємовідносин сторін, в людському суспільстві почали закріплюватися докази в їх сучасному уявленні. Одним із найбільш поширених доказів у ранніх суспільствах були показання свідків, використання яких у давньоримському суспільстві набуло настільки досконалої форми, що було запозичено країнами Західної Європи у більш пізній період.

Стверджується, що римське право диференційовано підходило до визначення кола осіб, які могли бути свідками. Досліджуються умови, за наявності яких особи допускалися до дачі показань у римському цивільному процесі.

Автор всіх осіб, які не допускалися до надання показань свідків ділить на дві великі групи: абсолютно нездатні та відносно нездатні. До перших включають фізично чи розумово неповноцінні особи, злочинців, непристойних жінок тощо. До других відносили родичів сторони, вільновідпущеників проти патронів і т.п. Дана класифікація мала практичне значення, бо перших сторони могли відводи зі справи, а щодо других перевіряли добровільність їх допиту в якості свідків.

У статті наводяться приклади з матеріального та процесуального права, норми яких вимагали посвідчувати за допомогою свідків факти матеріально-правового чи процесуального характеру.

Проводиться класифікація свідків за ступенем зобов'язаності та правовим статусом. Досліджуються процесуальні наслідки визнання особи *intestabilis*.

Ключові слова: римське право, цивільний процес, свідок, судові докази, юридичні факти.

Golovach A.Y. Witness as a participant in the civil process of Ancient Rome (8-th century bc – 5-th century ad).

It is indicated that the protection of human rights and interests arose much earlier than the emergence of state institutions and the judicial system. In the pre-state period, the restoration of violated rights was carried out directly by the injured parties.

The article aims to study the procedural and legal status of a witness in Roman civil proceedings. It is noted that the issue of protecting rights was characteristic of pre-state society, but evidence was not always required for this, since then the protection was carried out in the form of a lynching. Later, when they began to turn to outsiders to resolve the conflict, the institution of evidence became relevant,

but then it was characterized by symbolism and ceremoniality. Evidence was not so much aimed at establishing important circumstances of the case as at restoring harmony in the community. And only after the court began to really take an interest in the facts of the past from the mutual relations of the parties, evidence began to be consolidated in human society in its modern representation. One of the most common evidence in early societies was witness testimony, the use of which in ancient Roman society acquired such a perfect form that it was borrowed by the countries of Western Europe in a later period. It is argued that Roman law took a differentiated approach to determining the circle of persons who could be witnesses. The conditions under which persons were allowed to give testimony in Roman civil proceedings are investigated.

The author divides all persons who were not allowed to give witness testimony into two large groups: absolutely incapable and relatively incapable. The first include physically or mentally disabled persons, criminals, indecent women, etc. The second included relatives of the party, freedmen against patrons, etc. This classification was of practical importance, because the first parties could be removed from the case, and the voluntariness of their interrogation as witnesses was checked in relation to the second.

The article provides examples from substantive and procedural law, the norms of which required the verification of facts of a substantive or procedural nature with the help of witnesses.

The witnesses are classified according to the degree of obligation and legal status. The procedural consequences of recognizing the person as *intestabilis* are *intestabilis*.

Key words: Roman law, civil proceedings, witness, judicial evidence, legal facts.

Постановка проблеми. Людина почала цікавитися захистом своїх прав та інтересів задовго до появи держави та державного судочинства. Тоді питання їхнього відновлення було справою самих осіб, які постраждали від правопорушення. Як правило, воно відбувалося у вигляді самосуду, найрізкішою формою якого був інститут таліону, норми якого регламентували право помсти [1, с. 176]. Для самосуду, зазвичай, докази були не потрібні, позаяк правопорушення вчинялося на очах у потерпілого. Потреба в них починає виникати, коли для вирішення конфлікту звертаються до третьої (сторонньої) особи. Але не одразу. У період первісно-общинного ладу зверталися для врегулювання спору до глави патріархальної сім'ї, старійшини роду, вождів племені тощо (залежно від того, в межах якої соціальної групи виникав конфлікт). Докази цього архаїчного етапу розвитку процесуального права істотно відрізнялися від сучасних: вони відзначалися символічністю, демонстративністю та церемоніальністю. Завдання суду було не стільки вирішити спір по суті на підставі встановлених за допомогою доказів фактів, скільки примирити сторін та відновити гармонію в общині. Вся система доказів базувалася на міфологічних віруваннях та забобонах, які були мірилом соціальної поведінки та справедливості того часу. До них можна було віднести судові поединки, судові ордалії, присягу тощо [2, с. 15]. При таких доказах справу вирішував не суддя. Він тільки констатував результат. Такими доказами апелювали до богів або намагалися знайти справедливість у певних, поширених віруваннях. Дуже доречно з цього приводу зазначав С. Пахман: «божество, беручи безпосередню участь у всіх діях людських та у вирішенні спірних відносин, повинно вказати, на якій стороні істина та викрити брехню» [3, с. 24].

Ситуація міняється кардинально, коли людина починає вводити у формальні рамки те, що раніше залишала на відкуп своїм богам. Істину в судовій справі мали встановити на підставі ряду процесуальних правил. Відповідь на питання (рішення суду як реакція на позов) мала бути раціональною. Для цього первісні суспільства починають запроваджувати таку систему судових доказів, що базуються на логічних умовиводах: показання свідків, речові докази, письмові докази тощо. Одним із таких суспільств, де існувала чітка та всебічно розроблена система судових доказів, було давньоримське суспільство. В їхньому праві інститут судових доказів та доказування отримав такий розвиток, що був в подальшому запозичений багатьма країнами Західної Європи.

Стан опрацювання. Дослідженням процесуально-правового статусу свідка в цивільному процесі Стародавнього Риму займалися такі науковці як В.І. Борисова, Л.М. Баранова, В.М. Вовк, М.В. Домашенко, І.В. Драган, Р.А. Калюжний, В. Макаруч, Чезаре Санфіліппо тощо. Але не всі питання, які стосуються даного учасника цивільного процесу, його місця та ролі в судовому механізмі захисту порушених прав та інтересів за римським правом отримали відповідь чи однозначне вирішення. Саме тому автор вирішив звернутися до цієї, вкрай цікавої теми дослідження та розібратися з процесуальною фігурою такої особи як свідок за римським правом.

Метою статті є вивчення процесуально-правового статусу свідка як учасника цивільного процесу за правом Стародавнього Риму, проведення їх класифікації.

Виклад основного матеріалу. Показання свідків за римським правом відносили до дуже важливих засобів доказування, внаслідок чого їх використовували у всіх трьох формах цивільного процесу: легісакційного, формулярного та екстраординарного. Значення цього засобу доказування полягало в тому, що багато людей у Стародавньому Римі не вміли писати, а тому більшість юридичних дій (у тому числі й у судочинстві) вчинялося у присутності сторонніх осіб, які могли засвідчити те, що вони бачили. Зокрема, римське право знало три форми шлюбної церемонії: релігійний обряд, манципація та за набувальною давністю. Оскільки тільки перші дві призводили до встановлення влади чоловіка над жінкою одразу, а не з впливом певного проміжку часу, для їх проведення вимагали певну кількість свідків: десять для першої та п'ять для другої [4, с. 47]. Дані свідки повинні були засвідчити дотримання всіх необхідних формальних дій для виникнення шлюбу. Наприклад, давньою формою укладення світського шлюбу (способом манципації) в Стародавньому Римі була коемція (coemptio), за якої чоловік купував собі жінку в її батька чи інших її родичів чоловічої статі. У присутності свідків та ваговщика необхідно було промовляти ритуальні слова («Я заявляю, що ця жінка належить мені по праву квіритів...»), які засвідчували передачу прав на жінку від одного чоловіка іншому. До II ст. коемція мала характер звичайного договору купівлі-продажу, за яким відбувалося передача права власності. Для чого й кликали свідків. Але потім, як зазначав Гай, вона набула характеру фікції [4, с. 117]. Для розірвання шлюбу також вимагали свідків (сім осіб) для поширення цієї інформації, тобто надання публічного розголосу. Робилося це для того, щоб при повторному одруженні всі знали про відсутність однієї перешкоди до укладення шлюбу: римське право дозволяло тільки моногамні шлюби.

Незважаючи на те, що в більшості випадків свідків запрошували для засвідчення фактів, які опосередковували матеріальні відносини осіб, їх могли залучати для засвідчення й процесуальних, а не тільки матеріально-правових фактів. Наприклад, у легісакційному процесі на стадії *ius* (це перша стадія), все що в ній відбувалося мали засвідчити свідки (зокрема, визнання позову відповідачем), а на наступному етапі вони мали підтвердити все те, що відбулося на першій стадії [5, с. 59].

Цікаво, але навіть, коли учасники правовідносин знали письмо, все-рівно вимагали свідків для засвідчення певного факту. Приміром, для чинності письмового договору іпотеки приватного характеру вимагали присутності не менше трьох свідків [5, с. 119]. Подібне правило вказує, що в цій ситуації письмовий доказ розглядався доказом другого сорту перед показаннями свідків, наявність яких не тільки робила правомірним юридичний акт, але й створювала умови для їх використання в майбутньому при виникненні спору. Або, в більш пізній період римський процес знав протоколювання процесуальних дій. Незважаючи на це, деякі з них вчинялися у присутності свідків, які могли в подальшому засвідчити вчинення такої процесуальної дії. До прикладу, у формулярному процесі претор, вислухавши претензії обох сторін, здійснював правову кваліфікацію спору та робив коротку доповідну записку судді (формулу), яка в присутності свідків передавалася позивачеві [4, с. 106]. Важливість цього факту полягала в тому, що після отримання формули позивач позбавлявся права на повторне подання того самого позову до відповідача, тобто його право на позов вичерпувалося. Тому необхідно було достеменно знати, що він ним скористався. Для чого й кликали свідків.

Якщо для фіксації процесуального факту, зазвичай, достатньо було одного свідка, то для підтвердження матеріально-правового факту вимагали групу свідків. Коли факт мав бути підтверджений групою осіб, важливо, щоб вони при цьому були присутні одночасно, що їхнім показанням надавало більшої достовірності. Наприклад, якщо заповіт складала неписьмена особа, треба щоб її воля була озвучена у присутності восьми осіб. У виняткових випадках для фіксації факту могли допускати почергову, а не одночасну присутність свідків. Так, за конституцією імператора Діоклетіана 290 р., коли робилися заповіти під час епідемії (*testamentum pestis conditum*), свідків для підтвердження такого заповіту запрошували по одному, щоб уникнути поширення хвороби [4, с. 227].

Через можливість засвідчити як матеріальні, так і процесуальні юридичні факти, показання свідків відносили до одного з найбільш поширених та авторитетніших засобів доказування в цивільному процесі Стародавнього Риму. Але, щоб суди могли використовувати показання свідків належним чином, норми римського права чітко розробили положення про те, хто міг бути свід-

ком, кого не можна допускати до дачі показань, хто міг від них відмовитися, показання яких осіб слід ставити під сумнів, за яких підстав свідка можна було відвести тощо. Отже, в римському праві існував диференційований підхід щодо залучення чи не залучення осіб у цивільний процес у якості свідків.

За загальним правилом, свідком міг бути хто завгодно, навіть раб. Можливість раба, виступати свідком, перетворює його на учасника цивільного процесу, що вказує на існування норм у римському праві, які наділяють раба суб'єктністю [6], хоча, за загальним правилом, раб виступав об'єктом, а не суб'єктом правовідносин («*servi res sunt*»). Головне, щоб свідок, у тому числі й раб, був фізично та розумово повноцінним, що мало гарантувати отримання від нього достовірних показань. Фізична неповноцінність не тільки пов'язувалася з фізичними вадами (наприклад, відрізаний язик, що не давав свідку можливість говорити або глухий з народження), але й недосягненням певного віку (як правило, 20-ти річного). Не відповідність особи даним вимогам давало сторонам право заявляти відвід свідку, що перетворювало його на істотний інструмент верифікації осіб, яких запрошували для дачі показань.

Всіх осіб, яких не допускали до свідчень за римським правом можна було поділити на дві групи: абсолютно нездатні та відносно нездатні.

Абсолютно нездатними визнавалися особи, які ні за яких умов не могли виступати свідками в цивільному процесі. До таких відносили осіб, що не відповідали головній умові, яка висувалася свідку: фізично чи розумово неповноцінні особи. Крім них, до дачі показань у якості свідків не допускали таких осіб:

- 1) засуджених за судовим рішенням через вчинення злочину;
- 2) осіб, яких звинувачували у вчиненні злочину;
- 3) особи, які не досягли 20-ти річного віку;
- 4) непристойні жінки;
- 5) особи з будинку того, хто звинувачує;
- 6) особи, яких примусили давати показання;
- 7) особи, що раніше давали показання проти сторони;
- 8) особи нижчого стану проти представників вищого стану;
- 9) адвокати не могли давати показання у справі, де фігурував їхній клієнт на його користь;
- 10) управителі майна на користь того, чийм майном вони керували;
- 11) особи у власній справі.

Як бачимо, причини, які не допускали до дачі показань вказаних осіб могли бути найрізноманітніші: від бажання гарантувати отримання достовірних показань чи з моральних переконань, до привілеїв еліти або захисту професійних інтересів. Варто зауважити, що перелік осіб абсолютно нездатних до надання показань не був сталим. Приміром, у більш пізній період римської держави до показань допускали малолітніх осіб, але їх розглядали як свідків під сумнівом.

Відносно нездатними виявлялися особи, які за загальним правилом не могли виступати свідком у справі, але за певних умов їх допускали до свідчень. Так, свідком не могла бути особа, що мала родинні відносини з стороною справи, яка викликала її для дачі показань. Розумність такої заборони очевидна: треба було гарантувати достовірність показань свідка, який, під впливом родинних зв'язків, міг збрехати. Тому в цій ситуації приватний інтерес (збереження нормальних, дружніх відносин між родичами) переважав над публічним (винесення обґрунтованого рішення у справі на базі показань свідка), якому римський закон надавав пріоритет. Разом із тим, закон Юлія передбачав таке правило для державних судів: «ніхто не має бути викликаний проти своєї волі для надання показань проти тестя, зятя, вітчима, пасинка, двоюрідного брата, двоюрідної сестри, двоюрідного племінника та тих, хто перебуває у більшій степені споріднення або свояцтва, і що не повинні бути примушені давати показання свідка патрони проти вільновідпущеника та вільновідпущеники проти своїх патронів». Так, вільновідпущеник (*libertini*) не міг свідчити проти свого патрона, який звільнив його з рабства не тільки через велику подяку, що він відчував до нього, але й в силу того, що «ліберт був зобов'язаний надавати своєму патрону послух, був підпорядкований його дисциплінарній владі, повинен був приходити йому на допомогу в разі збіднення патрона, не міг притягати його до суду без особливого дозволу магістрата (посадової особи) й т.п.» [7, с. 12], тобто даний свідок був залежним від свого патрона. З іншого боку, діти вільновідпущеника – могли виступати свідками, оскільки з моменту свого народження вони вважалися *ingenui*, тобто вільнонародженими. Отже, головною умовою для допиту таких свідків є їх згода надати показан-

ня, адже за римськими законами надання показань є обов'язком свідка, невиконання якого тягне за собою покарання у вигляді конфіскації майна.

За вищевказаним критерієм (ступенем зобов'язаності) всі свідки поділялися на дві категорії: перші повинні були являтися в обов'язковому порядку (*in iudicio*), а другі – мали право давати показання, а тому їх явка носила добровільний характер. Це був свого роду процесуальний привілей, передбачений для свояків відповідача, його клієнтів чи когнатів. Не залежно від поділу свідків на обов'язкових та добровільних, їхні показання в цивільному процесі мали однакову юридичну силу.

В якості свідків могли виступати не тільки приватні особи, але й чиновники. Так, Сенат закріпив правило, за яким у справах про подружню зраду свідком мав виступити претор. За вказівкою імператора Константина письмове повідомлення позивача відповідачу про початок спору з зазначенням підстав матеріально-правових вимог надавалося у присутності працівників суду, що виступали свідками цієї процесуальної дії. Або, з II ст. н.е. кожен громадянин повинен був повідомляти про народження у нього дітей спеціальних чиновників у Римі чи провінціях [8].

У римському праві існувало явище, коли правом скористатися свідком, а відтак і його показаннями, було доступно не всім особам. Зокрема, вже за законами XII таблиць особу могли визнати *intestabilis*, тобто ненадійною (VIII, 22). Таке могло стати, коли особа, що була запрошена як свідок для посвідчення договору, в подальшому в суді відмовлялася засвідчити його дійсність [9]. Така людина не тільки втрачала на майбутнє можливість виступати свідком у суді, але й не мала право сама їх запрошувати для посвідчення договорів. Подібний негативний наслідок практично паралізував можливість такої особи брати участь у цивільному обігу, де більшість договорів укладалася у присутності свідків. Пізніше *instabilitas* стало покаранням ще й для осіб, винних у складанні та поширенні наклепів (*carmen famosum*) [7, с. 13].

Висновки. У римському цивільному процесі могли бути задіяні багато учасників, одним із яких виступав свідок. Він, як і тепер, повинен засвідчувати за необхідності юридичні факти, що вчинялися в його присутності. За допомогою показань свідків встановлювали обставини судової справи, які вказували на те, що саме відбувалося між сторонами: як виникали, мінялися та припинялись їхні правовідносини. Для суду це було важливо, оскільки суддя, не будучи учасником спірних матеріальних відносин, особисто не сприймав обставини, що зв'язували сторін. У цьому відношенні для нього показання свідків є джерелом інформації про факти минулого, пізнати які він міг тільки за допомогою такого свідка. Але свідків запрошували не тільки для фіксації матеріально-правових, але й процесуальних фактів, навіть у тому разі, якщо учасники правовідносин володіли письмом. Необхідність фіксації процесуальних фактів, які відбувалися перед суддею за допомогою свідків вказувало на важливе значення тієї чи іншої процесуальної дії.

Показання свідка відносили до найбільш поширеного та авторитетного засобу доказування, а тому норми римського права доволі прискіпливо визначали коло осіб, які могли бути свідком, осіб, що ним не могли виступати та свідків під сумнівом. Своєрідністю свідка як учасника цивільного процесу Стародавнього Риму було те, що ним без будь-яких обмежень міг виступати раб, в той час як вільновідпущеник щодо свого патрона допускався до дачі показань тільки за його згоди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Драган І.В. Динаміка та проблеми еволюції інституту покарання в умовах суспільного розвитку. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 3. С. 174–181. URL: http://apnl.dnu.in.ua/3_2024/28.pdf (дата звернення: 06.09.2025).
2. Зеленьк Е.С. Інститут оцінки доказів у цивільному процесі: дис. ...канд. юрид. наук. Ужгород, 2014. 221 с.
3. Пахман С. О судебныхъ доказательствахъ по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом ихъ развитии. Москва: Въ университетской типографіи, 1851. 212 с.
4. Калюжний Р.А., Вовк В.М. Римське приватне право: [підруч. для вищ. навч. закл.]. Київ: «МП Леся», 2014. 240 с.
5. Основи римського приватного права: Підручник / В.І. Борисова, Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової та Л.М. Баранової. Харків: Право, 2008. 224 с.

6. Головач А.Й. Винятки з принципу «servi res sunt» в праві Стародавнього Риму. *Порівняльно-аналітичне правознавство*. 2025. № 1. С. 169–173.
7. Макарчук В. Civis Romanus sum (Я – громадянин Риму). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2022. № 3(35). С. 9–18.
8. Cesare Sanfilippo. *Istituzioni di diritto romano*. Rubbettino, 2002. 424 p.
9. *Leges XII tabularum*. URL: https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lsante05/LegesXII/leg_ta00.html (дата звернення: 06.09.2025).

УДК 342.734

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.5>

РОЛЬ КОНСТИТУЦІЙНИХ СУДІВ У ЗАХИСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ: ІСТОРИКО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПОЛЬЩІ ТА УГОРЩИНИ ПІСЛЯ 1989 РОКУ

Гребеник В.І.,
*аспірант юридичного факультету
Університету економіки та права «КРОК»
ORCID: 0009-0007-2210-3317
e-mail: HrebenykvI@krok.edu.ua*

Гребеник В.І. Роль конституційних судів у захисті соціальних прав: історико-порівняльний аналіз Польщі та Угорщини після 1989 року.

У статті досліджуються найважливіші тенденції розвитку ролі конституційних судів у сфері забезпечення і захисту соціальних прав жителів Польщі та Угорщини після 1989 року. Посилення соціального запиту на зростання спроможності сфери соціального забезпечення у цих посткомуністичних країнах зіткнулося з обмеженістю фінансових ресурсів для її підтримки. Під час дослідження проаналізовано найважливіші судові рішення цих конституційних судів, а також проведено огляд наукових публікацій, що оцінюють тенденції та підходи до конституційного контролю у сфері соціальних прав.

Визначено основні передумови, що вплинули на практику польського та угорського конституційних судів та запропоновано поділ таких факторів на дві групи: політичні та економічні. Проведено історичний аналіз рішень конституційних судів Польщі та Угорщини щодо захисту соціальних прав, зокрема, права на соціальне забезпечення за віком, при народженні дитини, права на житло, права на охорону здоров'я. Виявлено приклади суттєвої зміни підходів у роботі конституційних судів внаслідок впливу окремих домінуючих політичних партій на рішення щодо обсягу і механізмів забезпечення соціальних прав. Встановлено залежність між обережним тлумаченням конституційними судами змісту соціальних прав та кризовими явищами у національній чи світовій економіці. В обох країнах можливість судового захисту соціальних прав не визнається на конституційному рівні, тому громадяни мають досить обмежені можливості щодо захисту цієї категорії прав.

Результати проведеного дослідження підтверджують важливість політичної незалежності судів конституційного суду для захисту соціальних прав людини, вимушену необхідність врахування складної економічної ситуації під час прийняття рішень. Протиставлення стратегічних цілей уряду в умовах переходу до ринкових принципів регулювання національної економіки і першочергових потреб незахищених соціальних груп може призводити до обрання популістичних політичних партій, які, в свою чергу, прагнуть до укріплення авторитаризму і становлять загрозу для деяких громадянських і політичних прав.

Ключові слова: соціальні права, права людини, право на соціальне забезпечення, право на охорону здоров'я, право на житло, конституційний суд.

Hrebenyuk V.I. The role of constitutional courts in protecting social rights: a historical and comparative analysis of Poland and Hungary since 1989.

The article examines the most significant trends in the development of the role of constitutional courts in ensuring and protecting the social rights of residents in Poland and Hungary after 1989. The increasing social demand for enhancing the capacity of the social security sector in these post-communist countries has encountered limitations in financial resources to support it. The study analyzes the most important judicial decisions of these constitutional courts and reviews scholarly publications that assess trends and approaches to constitutional control in the sphere of social rights.

The main prerequisites influencing the practices of the Polish and Hungarian constitutional courts are identified and categorized into two groups: political and economic. A historical analysis of constitutional

court rulings in Poland and Hungary regarding the protection of social rights—specifically, the right to social security by age, at childbirth, the right to housing, and the right to healthcare—is conducted. The study reveals instances of significant shifts in the courts' approaches due to the influence of dominant political parties on decisions concerning the scope and mechanisms for guaranteeing social rights. A correlation is established between the courts' cautious interpretation of social rights and crises in national or global economies. In both countries, the possibility of judicial protection of social rights is not recognized at the constitutional level, thereby substantially limiting citizens' ability to defend this category of rights.

The research findings confirm the importance of the political independence of constitutional court judges for the protection of human social rights and the necessary consideration of complex economic conditions when making decisions. The conflict between the government's strategic objectives – pursuing market-based regulatory principles during economic transition – and the urgent needs of vulnerable social groups may lead to the election of populist political parties, which in turn tend to strengthen authoritarianism and pose threats to certain civil and political rights.

Key words: social rights, human rights, the right to social security, right to healthcare, right to housing, constitutional court.

Постановка проблеми. У 1989 році країни Центральної та Східної Європи зіткнулися з комплексом складних соціально-економічних проблем, що стосувалися практичної реалізації соціальних прав, який не мав аналогів в історії. З однієї сторони, відбулося значне зростання суспільних очікувань щодо забезпечення не лише громадянських і політичних прав, а й створення реальних гарантій для соціальних прав. Цей попит включав гарантії працевлаштування, належного пенсійного забезпечення та високого рівня охорони здоров'я. Водночас, інтенсивний перехід до ринкової економіки істотно обмежував обсяг доступних механізмів та ресурсів для системи соціального забезпечення. Успішний досвід Європейського Економічного Співтовариства (з 1993 року – Європейського Союзу) демонстрував не тільки перспективи глибокої інтеграції з країнами Західної Європи, а й необхідність запобігти виїзду з країни значної кількості активного населення.

Зазначені проблеми зберігають свою актуальність і для України, що зумовлює необхідність їхнього комплексного вирішення. Це потребує ґрунтовного вивчення досвіду іноземних інституцій, зокрема тих країн Центральної та Східної Європи, чиї економічні системи мають структурну подібність до української (зокрема, Польщі та Угорщини). Додатковими аргументами на користь такого вибору є й той факт, що політичні системи цих держав також тривалий час після демонтажу комуністичного режиму перебували в стані нестабільності, але після суттєвих соціально-економічних реформ були прийняті до Європейського Союзу.

Подолання дисонансу між зростанням запиту на соціальні гарантії та одночасним зменшенням спроможності держави їх забезпечувати вимагало від польської та угорської влади розробки і реалізації нових підходів до соціальної політики. На практиці такі процеси часто характеризувалися нерівномірним розвитком і супроводжувалися виникненням протиріч між законодавчими приписами, конфліктами між парламентом та урядом, тому в таких ситуаціях органи конституційного нагляду (конституційні суди) набували особливого значення. Їхніми функціями стало не лише тлумачення конституційних норм, але й забезпечення балансу між державними інтересами, бюджетними обмеженнями та правом громадян на соціальний захист.

Таким чином, саме конституційні суди стали важливим інститутом державної влади для захисту соціальних прав в умовах перехідного періоду. Дослідження історико-правового контексту розвитку системи правових механізмів забезпечення і захисту соціальних прав у Польщі та Угорщини дозволяє простежити найбільш проблемні питання і оцінити спроби їх вирішення на конституційному рівні.

Метою статті є комплексне дослідження ролі конституційних судів Польщі та Угорщини у захисті соціальних прав протягом історичного періоду з 1989 року і до сьогодення, шляхом виявлення ключових факторів впливу на їх позиції та простеження спільних тенденцій розвитку системи механізмів захисту соціальних прав.

Стан опрацювання проблематики. Проблематиці правового регулювання та практики конституційних судів у забезпеченні та захисті соціальних прав після 1989 року у державах Центральної Європи були присвячені дослідження багатьох європейських науковців, зокрема, Д. Косара, С. Уреднічкової, Г. Шварца, Е. Фульца, К. Хіросе, М. Хартвіга. У контексті вивчення досвіду Поль-

щі та Угорщини заслуговують на увагу результати досліджень деяких польських (М. Краєвські, А. Плоцка, Я. Тржинські, М. Шваст) та угорських правознавців (К. Ковач, А.Т. Габор, Т. Дріноці, Г. Югас, М. Єва Фьолдерс, Й. Хайду, Ф. Гардош-Ороз). Враховуючи актуальність теми, аналіз у історико-правовому контексті переваг і недоліків ролі конституційних судів виглядає багатообіцяючим напрямком для українських науковців. Окрім того, виявлення ключових недоліків і проблем в діяльності конституційних судів стане в нагоді для України у процесах розробки власної концепції забезпечення соціальних прав і визначення в ній ролі Конституційного Суду України.

Виклад основного матеріалу. Процеси розвитку державотворення у Польщі та Угорщині після 1989 року багато в чому наслідували приклад розвинених демократичних країн Західної Європи, проте це не призводило до миттєвого вирішення наявних проблем. Особливо це стосувалося забезпечення і захисту соціальних прав, адже на відміну від західноєвропейських демократій посткомуністичні країни не володіли значними матеріальними ресурсами і не мали досвіду регулювання ринкової економіки.

У науковій літературі участь конституційних судів у захисті соціальних прав оцінювалася неоднозначно: від критики правового формалізму і концентрації конституційного нагляду в межах однієї інституції [1] до заперечення впливу на здійснення конституційного контролю залежності соціальних прав від державного фінансування [2, с. 169]. Надання вичерпного переліку усіх факторів, які впливали на механізми забезпечення соціальних прав потребувало б надмірної деталізації, тому дослідження проблем, пов'язаних із діяльністю конституційних судів Польщі та Угорщини у сфері захисту соціальних прав, вимагає систематизації та аналізу їхніх ключових підходів. Цей аналіз доцільно проводити з урахуванням двох визначених груп впливових чинників:

Політичні фактори – сформовані уявлення правлячих політичних сил про значення соціальних прав та реалізовані в конкретний історичний період підходи щодо встановлення механізмів забезпечення і захисту. Слід зазначити, що важливість соціальних прав для політичної системи держави на сьогодні залишається недостатньо вивченим питанням у політико-правових науках. Зокрема, у Польщі та Угорщині соціальні права виявилися одним із зручних важелів для приходу до влади та її утримання популістичними силами [3, с. 4].

Економічні фактори – залежність рівня реалізації соціальних прав від наявності фінансових ресурсів у держави чи інших суб'єктів, які зобов'язані надавати матеріальну допомогу, прагнення держави не допустити дефіциту бюджету внаслідок неефективного використання публічних коштів. Врахування економічної ситуації в державі також є прописаним на міжнародному рівні, адже відповідно до статті 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права «кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва ... вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому Пакті прав усіма належними способами, включаючи, зокрема, вжиття законодавчих заходів» [4].

Для обґрунтування зазначеного підходу зупинимося на прояві вказаних факторів у Польщі та Угорщині більш детально.

Політичні фактори.

Посткомуністичний конституційний процес у Польщі виявився досить тривалим і складним, а одним із важливих питань стало закріплення в конституціях соціальних прав. Зокрема, польські правники Януш Тржинські та Міхал Шваст зазначають, про позицію великої кількості представників доктрини польського конституційного права про те, що з положень Конституції в частині соціальних прав, виражених як програмні норми, не можуть виникати суб'єктивні права (Б. Банашак, Л. Гарліцький). З цих підстав багато науковців вважали, що положення про соціальні права не можуть слугувати підставою для подання конституційної скарги до Конституційного Трибуналу [5, с. 254]. На думку польського юриста Адама Плоцка, практика Конституційного трибуналу Польщі свідчить про три випадки, коли порушення соціальних прав державними органами стає підставою для конституційної скарги:

- 1) коли законодавець застосував засоби, які можуть не призвести до реалізації конституційної мети;
- 2) коли закон обмежує громадянина таким чином, що це порушує сутність закону;
- 3) коли законодавче правове регулювання не враховує мінімальне право, окреслене його суттю [3, с. 10].

Серед найперших змін у законодавстві Угорщини після повалення комуністичного режиму було доповнення у 1989 році тексту Конституції 1949 року новим розділом про основні права, з-поміж яких визначалися і права на соціальне забезпечення, охорону здоров'я та житло [6]. Згідно із Законом ХХХІІ 1989 року про Конституційний Суд, який вступив в дію 30 жовтня 1989 року, в Угорщині було створено спеціальний орган конституційного контролю [7, с. 460].

Особливу увагу конституційні суди приділяли оцінці урядових реформ і їх рішення могли підтверджувати правомірність кардинальних змін у сфері соціального забезпечення. Уже протягом перших років своєї діяльності Конституційний Суд Угорщини прийняв важливі рішення, що стосувалися механізмів забезпечення соціальних прав. Зокрема, рішенням від 30 червня 1995 року по справі 43/1995 було визнано неконституційним урядовий Закон про економічну стабілізацію, який передбачав зменшення допомоги дітям, у зв'язку з втратою працездатності, народженням дитини та інші соціальні програми [8; 9].

Посилення впливу політичних факторів на роботу Конституційного Трибуналу Польщі відбулося після приходу у 2005 році до влади партії «Право і справедливість» та обмеження незалежності Конституційного Трибуналу. Цей державний орган відносно швидко втратив довіру в очах юридичної спільноти, що призвело до різкого зменшення кількості справ та винесених рішень, у тому числі й щодо соціальних прав [3, с. 17]. Також у Польщі вплив Хартії основних прав Європейського Союзу було дещо обмежено у зв'язку із недопущенням судового захисту соціально-економічних прав згідно зі статтею 1 Протоколу № 30 до Лісабонської угоди 2007 року [10].

Серед найбільш відомих рішень Конституційного Трибуналу у період домінування партії «Право і справедливість» було рішення від 7 жовтня 2021 року по справі № К 3/21 про оцінку відповідності Конституції Польщі окремих положень Договору про Європейський Союз К 3/21 [11]. Вказане рішення стало черговим прикладом поєднання політичних факторів та впливу Європейського Союзу на національну систему права Польщі і призвело до виникнення тривалого конфлікту між європейськими інституціями та польським урядом.

Процес вступу Угорщини до ЄС з 1998 по 2004 рік змусив Конституційний Суд розробити нові рамки для узгодження національного конституційного суверенітету з наднаціональними правовими зобов'язаннями, зокрема щодо вимог бюджетної дисципліни [12]. Проте, такі рішення переважно стосувалися питань системи оподаткування, тому їх вплив на захист соціальних прав не можна назвати суттєвим.

В Угорщині період певного «ідеалізму» щодо соціальних прав у практиці Конституційного суду Угорщини фактично закінчився з настанням фінансово-економічної кризи 2008-2009 та поверненням до влади Віктора Орбана на чолі популістичної політичної партії «Fidesz». У 2010 році замість Конституції 1989 року було прийнято Основний Закон, чинний з 2012 року. Науковці зазначають, що текст Основного Закону не визначає права на соціальне забезпечення, проте проголошується ідея, що держава «прагнутиме забезпечити соціальний захист усім своїм громадянам» [13, с. 187].

У рішенні № 23/2013 (ІХ. 25.) Конституційний суд Угорщини зробив висновок, що відмінності між текстом попередньої Конституції та чинного Основного Закону дозволяють стверджувати про розрив зі старою парадигмою соціальної політики. На думку більшості суддів, попередня концепція (пов'язана зі статтею 70/Е) сприяла зростанню боргу в Угорщині, натомість нова парадигма сприятиме збалансованості та стійкості бюджетів і підвищенню особистої відповідальності громадян. Суд вказав на необхідність розгляду норми про дотримання принципу збалансованого, прозорого та сталого бюджету разом з іншою конституційною нормою, відповідно до якої кожна особа несе відповідальність за себе. [14, с. 188]. Внаслідок вказаних змін повноваження конституційного суду щодо перегляду реформ були обмеженими, тому для захисту порушених соціальних прав угорці мали звертатися до міжнародних установ.

Економічні фактори.

Рання активність Конституційного Суду Угорщини у фінансових питаннях відображала його розуміння того, що соціальні права, хоча й конституційно захищені, вимагають балансування з фіскальною реальністю – напруга, яка посилювалася з поглибленням європейської інтеграції [15]. Адам Плоцка зазначає, що конституційні суди в Угорщині та Польщі запровадили мінімалістичний підхід до захисту соціальних прав в цілому, обмежуючи таким чином їх реалізацію в суді [3, с. 9].

Навесні 1992 року Конституційний Трибунал Польщі постановив, що ті частини пенсійного законодавства від жовтня 1991 року, які призвели до зниження окремих пенсій, були порушенням

набутих прав на пенсію. Відповідно, деякі пенсіонери мали отримати компенсацію [16, с. 10]. Крім того, дослідники зазначають, що суд звертався до економічної оцінки політичних інституцій, а застосування принципу «бюджетного балансу» було пов'язане з епістемічними труднощами для суддів під час оцінки стану державних фінансів [2, с. 173].

Необхідність зменшення дефіциту державного бюджету також змусила польську владу встановити в Конституції суворе обмеження державного боргу на рівні 60% ВВП, що також вплинуло на можливості держави здійснювати соціальні витрати, і мало опосередкований вплив на обережне тлумачення соціальних прав Конституційним Трибуналом.

Під час розгляду справи про індексацію пенсійних виплат у 2012 році Конституційний трибунал Польщі зазначив, що Конституція не гарантувала незмінності механізму індексації, особливо в часи фінансових труднощів для держави, тому було визнано конституційним фактичне зменшення фінансової допомоги для пенсіонерів, які представляли середній клас [2, с. 176]. Певну роль у прийнятті подібних рішень відіграли і проблеми, пов'язані з наслідками фінансово-економічної кризи 2008-2009 років.

Трансформація позицій Конституційного Суду Угорщини була дуже демонстративною в частині оцінки права на житло. Зокрема, у 2012 році Конституційний Суд скасував муніципальну постанову (та пов'язаний з нею закон), що карала за проживання на вулиці, заявивши, що відсутність житла є соціальною проблемою, яку слід вирішувати засобами допомоги, а не санкцій. Проте, у 2018 році статтю XXII Основного Закону було доповнено частиною третьою, в якій встановлювалося, що закон або постанова органу місцевого самоврядування з метою захисту громадського порядку, громадської безпеки, громадського здоров'я та культурних цінностей стосовно конкретної частини публічного простору може визнати протиправним перебування у публічному просторі як спосіб життя [17]. Боротьба із бездомністю була продовжена також через прийняття змін до законодавства про дрібні правопорушення, які вказували на покарання громадськими роботами за звичне проживання в громадських місцях.

Деякі науковці стверджують, що в результаті ряду законодавчих змін соціальні права перестали бути саме «правами» і були замінені на програмні норми, які визначають принципи державної політики. При цьому, чинні конституційні норми визначають фактично, що закони про державні фінанси, які мають вирішальне значення для соціальних прав, виводяться з-під контролю Конституційного Суду [3, с. 11].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє обґрунтовано стверджувати про наявність постійного впливу на рішення конституційних судів Польщі та Угорщини двох груп факторів: політичних та економічних. Протягом певних періодів окрема група виявлялася домінуючою, що віддзеркалювалося на відповідних тенденціях розвитку практики конституційних судів. На нашу думку, найбільше заслуговують на увагу такі особливості ролі конституційних судів у захисті соціальних прав у Польщі та Угорщині:

В умовах політичної незалежності конституційні суди зупиняли прагнення органів законодавчої або виконавчої влади щодо обмеження конституційних соціальних прав, усували загрози дискримінації окремих соціальних груп та запобігали масовому застосуванню надмірного формалізму з боку державних органів при вирішенні соціальних проблем громадян. Натомість при значному впливі політичних факторів рішення конституційних судів втрачають свою об'єктивність. У той же час проблеми із забезпеченням соціальних прав можуть використовуватися популістичними політичними силами для захоплення влади і консолідації управління державою з ознаками авторитаризму.

На початку 1990-х років конституційні суди займали більш активну роль у захисті соціальних прав, зупиняли законодавчі реформи, що мали на меті скорочення державної допомоги чи її суттєвий перегляд у зв'язку із відсутністю необхідних ресурсів. Проте, поступово економічна ситуація ставала обов'язковим для врахування аргументом при оцінці урядових ініціатив. Як наслідок, після таких суттєвих подій, як фінансово-економічна криза 2008-2009 років чи зростання темпів інфляції у 2022-2023 роках, конституційні суди прагнули приймати збалансовані рішення, в яких захист соціальних прав міг суттєво обмежуватися.

Національний статус і спеціальна компетенція конституційних судів роблять їх ефективність у процесі захисту соціальних прав досить обмеженою. Так, в результаті обмеження ролі Конституційного Суду Угорщини він був усунутий від розгляду справ, що стосуються механізмів захисту соціальних прав. З іншого боку, не можна допускати надмірного перевантаження конституційних

судів справами соціального напрямку замість системи адміністративних чи загальних судів. Таким чином, завданням законодавця є створення всіх передумов для того, щоб предметом розгляду конституційних судів стали найбільш суттєві проблеми щодо правового регулювання механізмів забезпечення і захисту соціальних прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Kosař D., Ouředníčková S. Responsive Judicial Review «Light» in Central and Eastern Europe – A New Sheriff in Town? *Review of Central and East European Law*. 2023. № 48 (3-4). С. 445–472. URL: https://brill.com/view/journals/rela/48/3-4/article-p445_008.xml?ebody=pdf-130820 (дата звернення: 10.07.2025). <https://doi.org/10.1163/15730352-bja10091>.
2. Krajewski M. The constitutional quandary of social rights: Questions in times of the Polish illiberal turn. *International Journal of Constitutional Law*. 2023. Volume 21. Issue 1. С. 156–186. URL: https://www.researchgate.net/publication/369530041_The_constitutional_quandary_of_social_rights_Questions_in_times_of_the_Polish_illiberal_turn (дата звернення: 10.07.2025). <https://doi.org/10.1093/icon/moad018>.
3. Ploszka A. Vanishing Rights: Social Rights in the Illiberal Constitutionalism of Hungary and Poland. *Journal of Illiberalism Studies*. 2025. С. 1–19. URL: <https://www.illiberalism.org/vanishing-rights-social-rights-in-the-illiberal-constitutionalism-of-hungary-and-poland> (дата звернення: 10.07.2025). <https://doi.org/10.53483/ZCQT3600>.
4. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 07.09.2025).
5. Trzciński J., Szwaś M. Social Rights in Poland. *Social Rights as Fundamental Rights, XIXth International Congress of Comparative Law / Le XIXe Congrès International de droit compare*, ed. by Krzysztof Wojtyczek. 2016. Eleven International Publishing. С. 249–265.
6. Fultz E., Hirose K. Second-pillar pensions in Central and Eastern Europe: Payment constraints and exit options. *International Social Security Review*. 2019. № 72(2). С. 3–22. <https://doi.org/10.1111/issr.12201>.
7. Hartwig M. The Institutionalization of the Rule of Law: The Establishment of Constitutional Courts in the Eastern European Countries. *American University International Law Review*. 1992. Volume 7. Issue 3. (1992). С. 449–470.
8. 43/1995. (VI. 30.) AB határozat. URL: <https://njt.hu/jogszabaly/1995-43-30-75> (дата звернення: 11.07.2025).
9. Kovács K., Gábor A. T. Hungary's Constitutional Transformation. *European Constitutional Law Review*. 2011. № 7. С. 183–203. doi:10.1017/S1574019611200038.
10. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. Current consolidated version: 15/03/2025. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02016E%2FTXT-20250315> (дата звернення: 11.07.2025).
11. Assessment of the conformity to the Polish Constitution of selected provisions of the Treaty on European Union. K 3/21. URL: <https://trybunal.gov.pl/en/hearings/judgments/art/11662-ocena-zgodnosci-z-konstytucja-rp-wybranych-przepisow-traktatu-o-unii-europejskiej> (дата звернення: 10.07.2025).
12. Gárdos-Orosz F. Preliminary Reference and the Hungarian Constitutional Court: A Context of Non-Reference. *German Law Journal*. 2015. № 16(6), С. 1569–1590. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/german-law-journal/article/preliminary-reference-and-the-hungarian-constitutional-court-a-context-of-nonreference/F74F1993318A913F2F59CC8F4C30C50B> (дата звернення: 11.07.2025). doi:10.1017/S2071832200021271.
13. Drinóczi T., Juhász G. Social Rights in Hungary. *Social Rights as Fundamental Rights, XIXth International Congress of Comparative Law / Le XIXe Congrès International de droit compare*, ed. by Krzysztof Wojtyczek. 2016. Eleven International Publishing. С. 171–206.
14. Éva Földes M. The Role of Constitutional Courts in Promoting Healthcare Equity: Lessons from Hungary. *Constitutional Review*. 2020. Volume 6, Number 2, С. 282–310. <https://doi.org/10.31078/consrev624>.
15. Hajdú J. The right to social security in the Hungarian Fundamental law (Constitution). URL: <https://www.social-protection.org/gimi/ShowWiki.action;jsessionId=cQ4AaBaUDNPYp>

- FxzIagpiovd_km2VP7gsAkB0ejnWdJZrluUwVj!1905679859?lang=EN&id=2374 (дата звернення: 11.07.2025).
16. Schwartz G. II Public Finances. *Poland. The Path to a Market Economy*. Washington.: International Monetary Fund, 1994. 118 с.
  17. Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.) URL: <https://faolex.fao.org/docs/pdf/hun136081.pdf> (дата звернення: 11.07.2025).

УДК 343

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.6>

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ МОДЕЛІ «БАРНАХУС»

Грекул-Ковалик Т.А.,

к.ю.н., доц. кафедри теорії права та прав людини

Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича,

ORCID: 0000-0003-4339-3927

Грекул-Ковалик Т.А. Європейський досвід впровадження моделі «Барнахус».

У статті представлено комплексне дослідження європейського досвіду впровадження моделі «Барнахус» як інноваційного механізму захисту прав дітей, які постраждали від насильства. Модель «Барнахус» (з ісл. – «будинок для дітей») передбачає міжвідомчу, мультидисциплінарну співпрацю всіх відповідальних структур (правоохоронних органів, соціальних служб, медичних працівників і судової системи) з метою забезпечення безпечного, чутливого до потреб дитини середовища під час розслідування злочинів проти неї.

У дослідженні проаналізовано історію виникнення та поширення моделі в країнах Північної, Центральної та Східної Європи. Авторка демонструє, що скандинавські країни (Ісландія, Швеція, Норвегія, Данія) заклали основу для інституційного розвитку цієї моделі, яка в подальшому була адаптована до умов Балтійських та низки Східноєвропейських держав. У статті зроблено акцент на різновидах впровадження моделі, інституційних передумовах її інтеграції в систему захисту дітей, а також нормативно-правових змінах, що супроводжували цей процес.

Дослідження підкреслює, що модель «Барнахус» має ряд переваг: зменшення повторної травматизації дітей, підвищення ефективності розслідувань, забезпечення якісної міжвідомчої координації, розширення доступу до психологічної допомоги та посилення громадської обізнаності щодо насильства над дітьми. При цьому звертається увага на ризики, пов'язані з інституційними дисбалансами та розривами між концепцією моделі та реаліями національного впровадження.

На основі аналізу європейської практики запропоновано критерії оцінки ефективності впровадження моделі «Барнахус» і окреслено основні виклики, що постають перед державами у процесі адаптації цієї моделі до власного соціального та правового контексту. Зроблено висновок, що подальший розвиток моделі «Барнахус» у Європі потребує глибшої наукової рефлексії, розширення емпіричної бази та врахування національних особливостей у процесі інтеграції її принципів до систем захисту дітей.

Ключові слова: модель «Барнахус», права дитини, насильство над дітьми, захист дітей, європейська практика.

Hrekul-Kovalyk T.A. European experience of implementing the Barnahus model.

The article presents a comprehensive study of the European experience of implementing the Barnahus model as an innovative mechanism for protecting the rights of children who have suffered from violence. The Barnahus model (meaning «home for children») involves interagency, multidisciplinary cooperation of all responsible structures (law enforcement agencies, social services, medical professionals and the judicial system) in order to ensure a safe, child-sensitive environment during the investigation of crimes against children.

The study analyzes the history of the model's emergence and spread in the countries of Northern, Central and Eastern Europe. The author demonstrates that the Scandinavian countries (Iceland, Sweden, Norway, Denmark) laid the foundation for the institutional development of this model, which was later adapted to the conditions of the Baltic and a number of Eastern European countries. The article focuses on the types of implementation of the model, institutional prerequisites for its integration into the child protection system, and the regulatory changes that accompanied this process.

The study emphasizes that the Barnahus model has a number of advantages: reducing re-traumatization of children, increasing the effectiveness of investigations, ensuring quality interagency coordination,

expanding access to psychological assistance, and raising public awareness of violence against children. At the same time, attention is drawn to the risks associated with institutional imbalances and gaps between the concept of the model and the realities of national implementation.

Based on the analysis of European practice, the author proposes criteria for assessing the effectiveness of implementation of the Barnahus model and outlines the main challenges faced by States in the process of adapting this model to their own social and legal context. It is concluded that further development of the Barnahus model in Europe requires deeper scientific reflection, expansion of the empirical base and consideration of national peculiarities in the process of integrating its principles into child protection systems.

Key words: Barnahus model, child rights, violence against children, child protection, European practice.

Постановка проблеми. Діти вважаються найвразливішою категорією населення в будь-якому суспільстві, адже насильство над ними становить серйозну глобальну проблему, що має негативні наслідки для їхнього фізичного та психічного здоров'я. Щороку зростає кількість дітей, які стали жертвами або свідками насильства, зокрема в межах кримінальних проваджень, пов'язаних із збройними конфліктами, домашнім насильством, сексуальними злочинами тощо. Кожен випадок виявлення насильства чи жорстокого поводження з дітьми зобов'язує відповідні органи державної влади та місцевого самоврядування реагувати шляхом запуску відповідної послідовності дій. Одним із найефективніших рішень цієї проблеми, вбачається, модель «Барнахус» (від ісл. barnahús – «будинок для дітей»), яка забезпечує комплексну, міжвідомчу й дитинозорієнтовану відповідь на випадки насильства. Дослідження та впровадження цієї моделі у Європі відкриє можливість для розробки нових національних стандартів захисту дітей, що інтегрують найкращі практики міжнародного досвіду.

Мета дослідження полягає у комплексному дослідженні європейської моделі «Барнахус» як інноваційного міждисциплінарного інструменту в сфері захисту прав дітей.

Ступінь наукової розробки проблематики. Дослідження зазначеної проблематики сьогодні активно розвивається. У європейських державах ця модель «Барнахус» широко вивчається як ефективний інструмент захисту прав дітей, які постраждали від насильства. Зарубіжні дослідники зосереджують увагу на різних аспектах впровадження моделі, трансформацію суспільного ставлення до захисту дитинства, виклики та перспективи її подальшого розвитку. Виділимо дослідження С. Йоханссон і К. Стефансен [2], А. Калдал й Е. Баккетейг [3; 7], Г. Роблес та Н. Андреа [5], Л. Сьоб'єрг [6] та ін. З-поміж вітчизняних науковців, які досліджують європейську модель «Барнахус» назвемо О. Дубіна [9], М. Засульську [10], Н. Калинюк та Н. Гуменну [4], М. Поповича [13] та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. У країнах Європейського Союзу та Ради Європи права дитини посідають пріоритетне місце під час реформування системи правосуддя. Визначальним актом, що заклав підвалини захисту дітей від насильства, вважається Конвенція ООН про права дитини (далі – Конвенція), ухвалена в 1989 р. Її ратифікувала більшість держав світу, зокрема й Україна (1991 р.) Принагідно зауважимо, що відповідно до ст. 1 Конвенції дитиною визнається «кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше» [11].

Ст. 19 Конвенції зобов'язує держав-учасниць вживати всіх необхідних заходів для захисту дітей від будь-якого насильства – фізичного, психологічного та іншого [11]. У 2007 р. Рада Європи ухвалила Ланцаротську конвенцію. Ця подія вважається черговим ключовим кроком у протидії насильству над дітьми. В документі особливий акцент зроблено на важливості створення дієвих механізмів для розслідування злочинів проти дітей та забезпечення їм необхідної всебічної підтримки [12]. Як результат, модель «Барнахус», яка, по суті, отримала старт свого впровадження у поодиноких країнах Європи, була визнана чи не найефективнішою для запобігання повторній травматизації дитини й офіційно рекомендована як стандарт захисту прав дітей на континенті.

Перші роки функціонування центрів за моделлю «Барнахус» в Ісландії засвідчили її високу ефективність. Через три роки після впровадження цієї моделі рівень успішного розслідування злочинів проти дітей зріс на 20 %, разом з тим кількість повторних допитів суттєво скоротилася. Фахівцям центрів вдалося виявити значну кількість випадків сексуального і фізичного насильства, жорстокого поводження й експлуатації дітей, зокрема примусової праці. Крім того, було

зафіксовано, що діти, які проходили процедури у центрі «Барнахус», демонстрували суттєво нижчий рівень стресу порівняно з тими, хто взаємодіяв із традиційною системою правосуддя. Окрім цього, підвищилася якість зібраних доказів, зросла довіра до правосуддя, що сприяло процесу поширення моделі «Барнахус» у країнах Скандинавії.

Раніше, через відсутність належної координації між відповідними службами, багато справ залишалися нерозкритими або ж розслідувалися надто довго. Поліцейські, соціальні працівники та медики часто не мали достатньої підготовки для роботи з дітьми, що призводило до втрати важливих доказів або неналежного поведження з постраждалими. Унаслідок складності й неефективності традиційних процедур, багато батьків та дітей уникали звернення до правоохоронних органів. Звична система правосуддя не враховувала ні вікові, ні емоційні особливості дитини, що суттєво ускладнювало процес надання свідчень та подальшої реабілітації. Першими з-поміж країн Північної Європи, які почали впроваджувати модель «Барнахус», пристосовану до національних умов і потреб, стали Швеція, Норвегія, Данія і Гренландія [10].

У Швеції модель «Барнахус» була впроваджена у 2005 р. [13, с. 290]. Спочатку її застосовували переважно у справах, пов'язаних із насильством серед учнів. Завдяки роботі фахівців було виявлено декілька випадків систематичного булінгу в закладах середньої освіти, що дозволило своєчасно втрутитися й запобігти подальшій ескалації конфліктів. Упродовж наступних років у країні було створено понад 30 таких центрів, які інтегрувалися в національну систему захисту дітей та забезпечують ефективну підтримку і супровід у розслідуваннях, зокрема у справах щодо викрадення дітей. Одним із ключових чинників успішного функціонування цієї моделі у Швеції стало стабільне державне фінансування в поєднанні з активною підтримкою з боку місцевих громад. Укажемо, що діяльність таких центрів лягла в основу формування національної стратегії захисту прав дітей.

У Норвегії модель «Барнахус» почала функціонувати з 2007 р. Відмінною рисою норвезького підходу стало створення спеціалізованих мобільних команд, які працюють з випадками насильства над дітьми у віддалених регіонах країни, забезпечуючи доступність послуг незалежно від місця проживання.

У 2013 р. до впровадження моделі приєдналася Данія, де центри «Барнахус» були інтегровані в систему правосуддя шляхом внесення змін до національного законодавства. Данські центри функціонують за уніфікованими стандартами, що забезпечує ефективну координацію між поліцією, соціальними службами, медициною та судовою системою. Однією з важливих інновацій стало впровадження програм професійної підготовки спеціалістів, що дозволило значно підвищити якість надання послуг. У Гренландії, що є складовою частиною Королівства Данія, модель «Барнахус» була впроваджена у 2014 р., з урахуванням локальних потреб та географічної специфіки регіону.

Починаючи з 2016 р., країни Балтії перейняли ініціативу від Скандинавії, розпочавши адаптацію моделі «Барнахус» до власних соціальних та правових умов. Тоді ж, за підтримки Дитячого фонду ЮНІСЕФ, у Литві було відкрито перший такий центр, який показав високу ефективність у справах, що стосувалися торгівлі дітьми. Через професійний підхід у роботі з дітьми-жертвами було зібрано достатньо доказів, що дозволили розкрити діяльність міжнародного злочинного угруповання, яке займалося торгівлею неповнолітніми. Особливістю литовської моделі є тісна співпраця з громадським сектором, що забезпечує додаткову підтримку постраждалим, та налагоджена міжвідомча взаємодія, яка суттєво підвищує ефективність розслідування справ.

На відміну від Литви, у Латвії та Естонії центри «Барнахус» були інтегровані до державних програм захисту дітей. У Латвії створено спеціалізовані заклади, що працюють із дітьми з особливими потребами, тоді як Естонія зробила акцент на підготовці міждисциплінарних кадрів та запровадила програму з раннього виявлення випадків насильства у співпраці з освітньою системою.

Останніми роками у країнах Східної Європи значно активізувалося впровадження моделі «Барнахус». Болгарія, Угорщина, Чехія, Словаччина, Польща, Молдова, Румунія та Україна вже впроваджують або активно вивчають потенціал цієї моделі, адаптуючи її до національного контексту. У цих державах триває робота над удосконаленням законодавчої бази: вносяться зміни до чинних нормативно-правових актів і розробляються нові механізми, спрямовані на ефективний захист дітей-жертв, а також на покращення міжвідомчої координації в межах роботи центрів «Барнахус» [1, р. 3]. У багатьох із цих країн модель розпочала працювати у межах міжнародного

проєкту PROMISE, головною метою якого є розвиток системи правосуддя, дружньої до дитини.

Серед ключових переваг моделі «Барнахус», реалізованих на практиці в діяльності відповідних центрів у країнах Європи, можна виокремити наступні: а) мінімізація повторної травматизації дітей, які стали жертвами чи свідками насильства. З використанням міждисциплінарного підходу та безпечного й дружнього до дитини середовища, вдалося уникнути багаторазових допитів і суттєво знизити рівень стресу у дітей; б) підвищення якості розслідувань. Запровадження моделі «Барнахус» сприяло якіснішому розслідуванню злочинів проти дітей. Завдяки професійному підходу до збору доказів та роботи з потерпілими, центри цього типу підвищують ефективність правосуддя та ймовірність винесення справедливих судових рішень; в) покращення міжвідомчої координації. Модель забезпечує ефективну взаємодію між різними службами – поліцією, соціальними працівниками, медичними установами та судовими органами, що дозволяє зменшити дублювання зусиль і підвищити загальну ефективність захисту дитини. Модель «Барнахус» сприяла підвищенню рівня взаємодії між відповідними установами й службами, що займаються захистом прав дітей. Така співпраця допомогла викоринити повторення зусиль і, відповідно, підвищила ефективність допомоги дітям; г) психологічна підтримка, що надається у центрах «Барнахус», допомагає дітям долати травми. У них відновлюється стійке психологічне здоров'я, а процес адаптації до нормального життя вразі пришвидшується; д) підвищення обізнаності суспільства. Внаслідок активної співпраці державних органів і громадського сектору впровадження моделі значно покращило інформованість населення щодо проблем насильства над однією з найвразливіших верств населення та важливості її захисту [10].

Як бачимо, з точки зору впровадження моделі «Барнахус» у перших європейських країнах, її можна вважати беззаперечним успіхом. Модель не лише закріпилася в усьому скандинавському регіоні, а й стала невід'ємною частиною інституційної системи реагування на насильство та жорстоке поводження з дітьми. Ба більше, в Ісландії, Швеції, Данії та Норвегії сформувалася окрема професійна сфера, тісно пов'язана з функціонуванням «Барнахус». У цих країнах модель розвивалася у напрямку від маргінального нововведення до загальновизнаного стандарту, що суттєво контрастує з досвідом інших європейських держав. Хоча багато з них виявляють інтерес до моделі, вона здебільшого залишається на периферії інституційної практики [2]. Це, своєю чергою, породжує логічне запитання: чи зможе модель масштабуватися на інші частини європейського континенту та адаптуватися до місцевих контекстів і потреб?

Для розширення масштабів впровадження моделі «Барнахус» можна виокремити дві ключові передумови: наявність сприятливого середовища та організаційна спроможність до зростання. У скандинавських країнах ці умови були здебільшого забезпечені. Водночас у межах європейського континенту спостерігається значна варіативність: країни відрізняються за культурними традиціями, рівнем економічного розвитку, інституційною структурою, системами соціального захисту дітей та особливостями функціонування кримінального правосуддя.

Інституційне та контекстуальне підґрунтя скандинавських країн сприяло впровадженню моделі «Барнахус», яка багато в чому розвинулася як логічне продовження вже наявних дискурсів і політичних ініціатив, а не як радикальний розрив із ними. Зокрема, модель базується на принципі нульової толерантності не тільки до загального насильства, але й до жорстокого поводження з дітьми та насильства над ними. Принцип закріплений у національному законодавстві цих країн ще з 1970-х років. Модель також спирається на усталений принцип захисту дітей-жертв від участі у відкритих судових засіданнях – традицію, що має тривалу історію в регіоні. Важливою основою для моделі є й розвинена система соціального захисту та підтримки дітей, які постраждали від насильства. З огляду на рівень суспільного усвідомлення насильства над дітьми як серйозної соціальної проблеми, а також визнання потреб дітей-жертв у спеціалізованій допомозі та психосоціальній підтримці, впровадження моделі «Барнахус» у скандинавському контексті радше стало наслідком глибших культурних зрушень, ніж поштовхом до них. У цьому сенсі її можна розглядати як прояв поступової еволюції, що не змінює кардинально ролі чи обов'язків держави у реагуванні на випадки жорстокого поводження з дітьми. Як соціальна інновація, модель спирається на інституційний фундамент, сформований у результаті попередньої політики та нормативних трансформацій.

У скандинавському регіоні впровадження моделі «Барнахус» супроводжувалося також інституційними трансформаціями у сфері формування політики. Згодом це призвело до змін у національному законодавстві, характер і масштаб яких варіюються в різних країнах Північної Європи.

Зокрема, в Ісландії, Швеції та Норвегії модель була запроваджена без прийняття спеціальних нормативно-правових актів, прямо пов'язаних із її реалізацією. Проте з часом у цих країнах були внесені зміни як до процесуального законодавства, так і прийняті поправки, що стосуються проведення судових інтерв'ю та впровадження національних керівних принципів, зокрема для норвезької версії «Барнахус». В Ісландії інституційні зміни відобразилися в оновленні законодавства про соціальне забезпечення та кримінально-процесуального кодексу, які розглядаються як механізми підтримки функціонування таких центрів, а також прийняттям відповідних стандартів і керівних принципів для практики «Барнахус». У Швеції після впровадження моделі були розроблені національні керівні принципи та критерії, хоча вони мають рекомендаційний характер і не є обов'язковими до виконання. Натомість у Данії, де модель була запроваджена пізніше, ніж у Швеції та Норвегії, її реалізація супроводжувалася прийняттям спеціального закону про «Барнахус», змінами до законодавства про соціальне забезпечення та запровадженням стандартів якості [7].

На сьогодні в окремих європейських країнах тривають активні дискусії щодо визначення цільових груп для впровадження моделі «Барнахус». Навіть серед країн-піонерів реалізації цієї моделі підхід до формування цільових груп суттєво відрізняється, а їх склад змінювався в процесі поширення практики. Наприклад, в Ісландії модель спочатку була орієнтована виключно на дітей, які зазнали сексуального насильства. Проте з 2015 р., під впливом досвіду Швеції, Норвегії та Данії, цільову групу було розширено за рахунок дітей, які постраждали від фізичного або домашнього насильства. Важливо наголосити, що процес імплементації моделі «Барнахус» у Європі все ще перебуває на ранньому етапі та потребує подальших теоретичних розробок і емпіричних досліджень. На сьогодні залишається відкритим питання, як саме розвиватимуться процеси впровадження у конкретних національних контекстах і яким чином ці зміни впливатимуть на формування політики захисту дітей на загальноєвропейському та національних рівнях.

Висновки. Таким чином, пілотні проєкти впровадження моделі «Барнахус» у Європі дозволили значно зменшити кількість повторних допитів дітей – потерпілих від насильства, а використання відеозаписів та спеціалізованих методик покращило якість зібраних доказів. Європейська модель «Барнахус» стала взірцем того, як інноваційні підходи можуть ефективно трансформувати систему захисту прав, свобод і законних інтересів дітей. Водночас важливо враховувати ризик значних розбіжностей між концептуальними цілями моделі та фактичними інституційними змінами, які відбуваються у різних європейських країнах. Існує також імовірність як позитивних, так і небажаних трансформацій. У цьому контексті впровадження та адаптація моделі «Барнахус» у європейському просторі зберігає високу дослідницьку актуальність, зокрема як об'єкт подальших емпіричних і порівняльно-правових досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Implementation and development of Barnahus model in Europe: Mapping study. Strasbourg, 2022. 32 p. URL: <https://rm.coe.int/lithuania-council-of-europe-barnahus-mapping-questionnaire/1680ad3efe>.
2. Johansson S., Stefansen K. Policy-making for the diffusion of social innovations: the case of the Barnahus model in the Nordic region and the broader European context. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*. 2020. Vol. 33. № 1. P. 4–20. DOI: <https://doi.org/10.1080/13511610.2019.1598255>.
3. Johansson S., Stefansen K., Bakketeig E., Kaldal A. Implementing the Nordic Barnahus Model: Characteristics and Local Adaptions. *Collaborating Against Child Abuse*. 2017. P. 1–31. URL: https://www.academia.edu/91713906/Implementing_the_Nordic_Barnahus_Model_Characteristics_and_Local_Adaptions?email_work_card=thumbnail.
4. Kalyniuk N., Humenna N. On The Implementation And Functioning Of The «Barnahus». *Visegrad Journal on Human Rights*. 2024. №. 1. P. 22–28. URL: <https://journals.uran.ua/journal-vjhr/article/view/303308>.
5. Robles G., Andrea N. The Barnahus Model implementation in Europe: A case study of the possibility of of the implementation in the Veneto Region. 2023. URL: <https://thesis.unipd.it/handle/20.500.12608/77430>.
6. Søbjerger L. M. The Establishment of Barnahus in Denmark: Dilemmas for Child Welfare Caseworkers. *Collaborating Against Child Abuse*. 2017. P. 292–309. URL: <https://www>.

- academia.edu/111646359/The_Establishment_of_Barnahus_in_Denmark_Dilemmas_for_Child_Welfare_Caseworkers?email_work_card=thumbnail.
7. Stefansen K., Johansson S., Kaldal A., Bakketeig E. Epilogue: The Barnahus Model: Potentials and Challenges in the Nordic Context and Beyond. *Collaborating Against Child Abuse*. 2017. October. P. 331–352. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-58388-4_16.
  8. Грекул-Ковалик Т. А. Основні етапи розвитку та принципи моделі «Барнахус». *Актуальні дослідження правової та історичної науки. Випуск 73 : матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 12 – 13 червня 2025 р.)* / редкол. : О. Яремко та ін. ГО «Наукова спільнота». WSZIA w Opolu. Тернопіль: ФО-П Шпак В. Б. 2025. С. 6–9. URL: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=4163.
  9. Дубіна О. М. Практика Європейського Союзу щодо впровадження моделі «Барнахус». *Матеріали Міжнародної інтернет-конференції*. 2024. 5 березня. URL: <https://www.economy-confer.com.ua/full-article/5389>.
  10. Засульська М. Запровадження моделі «Барнахус» в Україні та міжнародний досвід. *Медичний конструктор*. 27 листопада 2023 р. URL: <https://medconstructor.org/analytics/zaprovadzhennya-modeli-barnahus-v-ukrayini-ta-mizhnarodnij-dosvid>.
  11. Конвенція про права дитини: міжнародний документ ООН № 995_021 від 20 листопада 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
  12. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства: міжнародний документ Ради Європи № 994_927 від 25 жовтня 2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text.
  13. Попович М. Модель «Барнахус»: приклад інноваційної еволюції на користь прав дитини під час розслідування кримінальних правопорушень. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 82. Ч. 3. С. 289–294.

УДК 342.5(436)»1713/1848»

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.7>

ФОРМУВАННЯ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА СИСТЕМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1713–1848 РОКИ)

Грін О.О.,

*старший викладач кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
Ужгородського національного університету
ORCID: 0009-0004-2249-7895*

Грін О.О. Формування центральних органів державної влади та системи адміністративно-територіального устрою Австрійської імперії (1713–1848 роки).

У статті досліджено формування центральних органів державної влади та системи адміністративно-територіального устрою Австрійської імперії вказаного періоду. Проаналізовано політико-правову систему та адміністративний устрій Угорського королівства а також процес його інкорпорації до Габсбурзької монархії. Досліджено територіальні зміни Австрійської держави внаслідок трьох поділів Речі Посполитої. Констатовано, що політичний устрій імперії тривалий час опирався на абсолютну владу монарха за суворо станового ладу суспільства, а процес централізації державного управління в ній почав особливо посилюватися в XVIII столітті. Стверджується, що формально першим нормативним актом щодо всіх австрійських земель стала Прагматична санкція (1713 р.). Проаналізовано правовий статус імператора та сферу його повноважень. Констатовано, що керівництво внутрішніми справами Австрійської імперії здійснювали Таємна рада та Надвірна канцелярія. Показано процес еволюції цих органів а також формування Кабінету Міністрів, який на той час відповідав за керівництво чотирма напрямками: внутрішні справи, міжнародні відносини, освіта та військові справи. Габсбурги зрівняли права всіх конфесій, розглядаючи її керівників як специфічну категорію державних службовців. Констатовано, що актом конституційного змісту був Прагматичний закон 1804 р., яким імператор визнавав свій титул і єдність держави спадковим для себе і своїх нащадків. Проаналізовано територіальні зміни австрійських земель внаслідок наполеонівських війн та рішень Віденського конгресу (1814-1815 рр.). Констатовано, що з того часу територія Габсбургів була чітко окреслена і залишалась незмінною до 1918 року. Визначено модель взаємовідносин між губернаторствами та Надвірною канцелярією як центральним органом управління. Проаналізовано структуру системи джерел права Австрійської імперії та порядок їх оприлюднення і доведення до відома населення. Досліджено процес нобілітації (отримання шляхетства) в становій Австрійській імперії. Констатовано, що на зламі XVIII-XIX ст. у Габсбурзькій монархії відбувалося становлення модерної бюрократії, формування службового права, введення «канцелярського стилю». Водночас зазначається, що перетворившись на цілісну систему, бюрократія почала характеризуватись типовими негативними ознаками. Встановлено, що поштовх для оновлення бюрократичної системи дали конструктивні перетворення середини XIX ст. Діяльність державних службовців була поставлена під контроль новостворених законодавчо-представницьких органів та громадянського суспільства. Запропоновано власні висновки з проаналізованого матеріалу.

Ключові слова: центральні органи, державна влада, адміністративно-територіальний устрій, Габсбурги, Австрійська імперія, Прагматична санкція, комітати (жупи), домінії, Таємна рада, Надвірна канцелярія, коронні землі, губернаторство, Надвірна військова рада, Надвірна бюджетна палата, Вища релігійна комісія, Державна рада, Надвірна рахункова палата, Кабінет Міністрів, Прагматичний закон, Віденський конгрес, інтеграція територій, Галицьке губернаторство, Австро – Угорська монархія.

Hrin O.O. Formation of central state authorities and the system of administrative-territorial organization of the Austrian Empire (1713-1848).

The article examines the formation of central government bodies and the system of administrative-territorial organization of the Austrian Empire of the specified period. The political-legal system and administrative structure of the Kingdom of Hungary are analyzed, as well as the process of its incorporation into the Habsburg Monarchy. The territorial changes of the Austrian state as a result of the three divisions of the Polish-Lithuanian Commonwealth are studied. It is stated that the political system of the empire for a long time was based on the absolute power of the monarch under a strictly estate-based system of society, and the process of centralization of state administration in it began to intensify especially in the 18th century. It is argued that the Pragmatic Sanction (1713) was formally the first regulatory act regarding all Austrian lands. The legal status of the emperor and the scope of his powers are analyzed. It is stated that the management of the internal affairs of the Austrian Empire was carried out by the Privy Council and the Privy Chancellery. The process of evolution of these bodies is shown, as well as the formation of the Cabinet of Ministers, which at that time was responsible for managing four areas: internal affairs, international relations, education and military affairs. The Habsburgs equalized the rights of all confessions, considering their leaders as a specific category of civil servants. It is stated that the act of constitutional content was the Pragmatic Law of 1804, by which the emperor recognized his title and the unity of the state as hereditary for himself and his descendants. The territorial changes of the Austrian lands as a result of the Napoleonic Wars and the decisions of the Congress of Vienna (1814-1815) are analyzed. It is stated that since that time the territory of the Habsburgs was clearly delineated and remained unchanged until 1918. The model of the relationship between the governorships and the Court Chancellery as the central governing body is determined. The structure of the system of sources of law of the Austrian Empire and the procedure for their publication and bringing to the attention of the population are analyzed. The process of ennoblement (obtaining nobility) in the estate-based Austrian Empire is studied. It is stated that at the turn of the 18th-19th centuries. in the Habsburg monarchy, the formation of modern bureaucracy, the formation of official law, the introduction of the «candidate style» took place. At the same time, it is noted that, having turned into a holistic system, the bureaucracy began to be characterized by typical negative features. It is established that the impetus for the renewal of the bureaucratic system was given by constructive transformations of the middle of the 19th century. The activities of civil servants were placed under the control of newly created legislative and representative bodies and civil society. Own conclusions are proposed from the analyzed material.

Key words: central authorities, state power, administrative-territorial structure, Habsburgs, Austrian Empire, Pragmatic Sanction, counties (counties), dominions, Privy Council, Court Chancellery, crown lands, governorship, Court Military Council, Court Budget Chamber, Education Commission, Higher Religious Commission, State Council, Court Accounting Chamber, Cabinet of Ministers, Pragmatic Law, Congress of Vienna, integration of territories, Galician Governorship, Austro-Hungarian Monarchy.

Постановка проблеми. У процесі пошуку оптимальної моделі правового регулювання політичної системи України та діяльності держави у міжетнічній сфері значної ваги набуває проблема функціонування центральних органів державної влади та формування системи адміністративно-правового устрою з урахуванням інтересів національних меншин та територіальних громад. Досвід управління австрійської імперії може бути корисним для формування центральних органів державної виконавчої влади України через продовження впровадження децентралізації, розпочатої реформою 2015-2021 рр., формування ефективних місцевих органів влади на базі поділу на округи (регіони-краї), а також розвиток інституційної пам'яті щодо механізмів управління в конституційній монархії для розбудови парламентської республіки. Необхідно врахувати як позитивні, так і негативні аспекти управління, такі як розробленість адміністративного устрою та боротьбу за національні права в імперії, що призвели до революційних подій 1848-1949 років. Важливо врахувати історичний досвід діяльності центральних органів влади, зокрема їх роль у формуванні законодавства та управління державною. Необхідно уникати адміністративної роздробленості та створювати єдину систему державного управління, уникнувши помилок, які були допущені в Австрійській імперії, що не мала адміністративної єдності в українському питанні.

Стан опрацювання проблеми. Проблематику формування центральних органів державної влади та системи адміністративно-територіального устрою Австрійської імперії в зазначений період досліджували такі науковці як: Л. Адамовіч, М. Бах, Є. Бутирін, В. Браудерер, В. Ванечек,

Р. Вальтер, А. Губнер, Л. Зашкільняк, М. Кріль, В. Кульчицький, Е. Лентнер, Х. Моряк-Протопова, Й. Меєр, М. Настюк, Л. Сливка, М. Нікіфорак, І. Терлюк, А. Тейлор, Б. Тищик, Г. Папакін, Р. Петрів, Б. Функ, А. Чізмадія.

Визначаючи цінність наукових праць, змушені констатувати, що існує незавершеність наукових розробок вказаної проблематики в історико-правовій науці.

Метою статті є аналіз процесу формування центральних органів державної влади та системи адміністративно-територіального устрою австрійської імперії на протязі 1713-1848 років.

Виклад основного матеріалу. Єдність земель, що історично належали Габсбургам, і земель, що входили до угорських володінь, ґрунтувалась на визнаній упродовж 1720–1723 рр. усіма австрійськими провінціями Прагматичній санкції. Вона була видана 19.04.1713 р. Карлом V. Погодившись з нею 1723 р., Угорщина яка увійшла до складу австрійських володінь Габсбургів ще 1526 р., по суті зрікалася своєї державності. Традиційно в Угорщині в основу адміністративного устрою було покладено поділ держави на комітати (жупи) – невеликі області очолювані графами (лат. – «comes») – уповноваженими посадовцями короля, яких згодом стали називати ішпанами (жупанами) а потім феїшпанами (наджупанами). Фактично це були регіональні представники державної центральної влади, в компетенцію яких входили виконання королівських настанов, нагляд за їх дотриманням, а також контроль за поточними місцевими справами [1, с. 13]. Загальну політичну систему Угорського Королівства можна визначити як станово-представницьку: главою держави був король, а управління здійснювалось через становий парламент. Він складався з двох палат: вищої (там засідали представники магнатів та вищого духовенства) та нижчої (представники регіонів та вільних міст). До компетенції парламенту належало затвердження законів і встановлення податків. На місцях діяли станові органи, які, однак, не мали таких широких прав, як сеймики Речі Посполитої [2, с. 57].

Внаслідок Велико - Варадського миру 1538 р., укладеного між Фердинандом I та «національним королем Угорщини» трансільванським князем Яношем Запольяї, в XVI-XVII ст. в Королівській Угорщині під владою Габсбургів сформувалася адміністративно-правова одиниця з центром в Кошицях під назвою «Верхня Угорщина». До її складу входили 13 королівських комітатів: Спіш, Шаріш, Земплин, Абауй, Торна, Унг, Берег, Угоча, Гемер, Гевеш, Боршод, Саболч і Сатмар [3, с. 92]. В результаті адміністративної реформи Йосифа II замість старих поділів земель Угорського королівства на комітати, які очолювались комесами (ішпанами, жупанами), у 1785 р. було створено нові дистрикти (округи) на чолі з королівськими комісарами. Серед 10-ти дистриктів в Угорщині і трьох у Трансільванії в період з 1785 до 1790 р. існував окремий Ужгородський дистрикт. До його складу входили п'ять комітатів: Унг, Берег, Угоча, Мараморош та Сатмар. Загальна площа цього округу складала понад 24 тис. кв. км. [3, с.93].

Адміністративно-політичний розвиток Карпатської Русі після приєднання до Австрійської імперії здійснювався в напрямку уніфікації його з усією монархією, водночас вирізнявся особливостями, позначеними попередніми історичними умовами. Її входження до складу Австрійської імперії мало позначилося на адміністративно-політичному устрою краю. Тут продовжували існувати традиційні адміністративні одиниці-комітати (жупи). Вони входили до складу Пожонського намісництва з центром у Братіславі, що підпорядковувалося Будапешту.

На чолі комітату стояв ішпан (жупан) а потім феїшпан (наджупан), якого призначав король. Місцеві дворяни обирали піджупана, який зосереджував у своїх руках виконавчі функції. До складу комітатського управління входило 30-40 осіб (окружні начальники, секретарі, касири, землеміри збирачі податків та ін.) [4, с. 285]. Крім адміністративно-територіального поділу, на Закарпатті існував і територіально-економічний поділ – домінії. Вони об'єднували землі з містами й селами, що належали феодалові, церкві чи державі. До складу доміній входила система «ключів», що складалася з кількох фільварків. Найнижчою посадовою особою був староста села (кейніз), призначений феодалом. Згодом (після 1772 р.) старости обиралися селянами на один рік [4, с. 285].

В останній третині XVIII ст. Австрія розширює свої східні володіння. Унаслідок першого поділу Польщі (1772), здійсненого Австрією, Пруссією та Росією до складу імперії Габсбургів під назвою «Королівство Галичини і Лодомерії» були долучені етнічні українські землі. Крім того, Австрія захопила частину земель Малопольщі та невеликих сілезьких князівств – Освенціма та Затора, приєднаних до Польщі ще у XV столітті [5, с. 257]. Офіційне приєднання нових територій відбулося за актом від 17.09.1773 р. Новий коронний край згодом було названо «Королівство Галичини і Лодомерії спільно з князівствами Освенціма і Затора і з великим князівством Кра-

ківським» (далі Галичина). Після укладення Кючук – Кайнарджійського мирного договору між Росією й Османською імперією (1774) габсбурзькі володіння розширилися приєднанням до них Буковини [6, с. 15-16].

Другий поділ Речі Посполитої відбувся 23.01.1793р. за таємним договором між Пруссією і Росією, однак без участі Австрії. Третій поділ Речі Посполитої відбувся 1795 р. на підставі припущення, що поляки та їх шляхетська республіка вже не існують. Пруссія забрала Мазовію та Варшаву, назвавши їх «Новою Південною Пруссією». Австрія отримала значну частину польських земель і назвала їх «Новою Галичиною». Це була решта земель Малопольщі і Люблінщина з Підляшшям. Приєднаними землями Австрія збільшила свою територію на 77 тис. км. кв., а населення – на 4 млн мешканців [7, с. 41]. На нашу думку, збільшивши свої володіння внаслідок третього поділу Речі Посполитої, турбота Австрії про втримання своїх нових територій зробила її залежною у зовнішніх справах від Росії та Пруссії.

Політичний устрій Австрійської імперії тривалий час опирався на абсолютну владу монарха за суворо станового ладу суспільства. Процес централізації державного управління в імперії як багатонаціональній державі почав особливо посилюватися в XVIII ст. Формально першим нормативним актом (по суті – надважливим конституційним указом – О.Г.) щодо всіх австрійських земель, який визначав їх як складові Австрії стала Прагматична санкція (1713 р.). Вона увійшла до складу основних законів Австрійської монархії і зберігала свою юридичну силу аж до її розпаду в 1918 році.

За своєю юридичною природою це був основоположний державний акт, який мав юридичну силу на невизначений строк, регулював питання влади (престолонаслідування), принципів управління, адміністративного устрою, церковного підпорядкування та ін. Однак найважливішим принципом Прагматичної санкції було положення про «неділимість» земель і королівств, що входили до монархії а також, що австрійський двір управляє спадковими провінціями «нероздільно і нерозривно» [8, с.140]. Водночас слід погодитися з думкою про те, що до цього країни, які поступово потрапляли під владу Габсбургів, як правило, не позбавлялись через це повністю своєї державно-правової самостійності, а навпаки зберігали свої свободи, які були сформовані частково на основі звичаєвого права, а частково підтверджувалися князівськими актами [9, с.272].

Текст Прагматичної санкції було опубліковано 6.12.1724 року. Вона була визнана Іспанією (1725), Росією (1726), Бранденбургом (1727), Голландією та Англією (1731), Данією та Ганновером (1732), Саксонією та Францією (1735) [10]. На чолі монархії стояв австрійський імператор, який одночасно був австрійським імператором і угорським королем. Спадковий монарх Австрії зосереджував у своїх руках усю законодавчу, виконавчу і судову владу. Він уважався єдиним джерелом права, видавав найвищі постанови, патенти, мандати, едикти, резолюції [4, с. 281-282]. Вищих чиновників призначав імператор, нижчих – канцлери. Діяв також характерний для абсолютної монархії припис, що всі справи, які неможливо було розв'язати на підставі чинного законодавства, вирішував особисто імператор. Піддані могли звернутися до монарха не лише особисто на аудієнції, а й через петиції, за допомогою пошти.

Керівництво внутрішніми справами Австрійської імперії здійснювала Таємна рада та Надвірна канцелярія. Остання (створена ще в 1620 р.) була найвищим колегіальним органом управління у системі судочинства, зовнішньої політики і внутрішніх справ (за винятком військових і бюджетних, що підлягали окремим органам влади) [11, с. 135]. Розгляд двох останніх підлягав відповідно – Надвірній військовій раді та Надвірній бюджетній палаті [12, с. 213]. З Надвірної канцелярії згодом виокремились Едукаційна комісія, Вища релігійна комісія [12, с. 213]. 1742 р. усі внутрішні справи перейшли у відання новоствореного органу – Державної ради на чолі з Державним канцлером. Ця рада була найважливішим органом управління країною (після імператора) аж до 1848 р. [7, с. 46]. В середині XVIII ст. було створено Надвірну рахункову палату, яка контролювала витрати державної влади на всіх рівнях і була відокремлена від адміністрації [12, с. 213].

Для проведення реформ у всій монархії в 1774 р. у Відні було створено Особливу надвірну канцелярію. Майнова податкова та інші канцелярії в 1792 р. об'єдналися в одну центральну під назвою «Дирекція камерально-публічно-політична» яку очолив міністр [13]. У 1785 р. Йосиф II постановив створити Центральний промисловий банк у Відні, який вже на початку 1786 р. розпочав свою діяльність. У 1797 р. було створено «Надвірну канцелярію» з усіх справ провінцій. У 1802 р. у Відні було створено нове управління до складу якого залучалися представники усіх ланок державного керівництва що проіснувало аж до 1848 року [13].

Розвиток Австрійської імперії вимагав подальшого формування влади в центрі якої стояв сам монарх, а також Кабінет міністрів, що складався з міністерств: справ внутрішніх, справ міжнародних, справ освіти та справ військових. Це був орган центральної влади, чинність якого, змінюючись у своєму складі і функціях, була обов'язковою у всіх провінціях імперії, проіснував аж до 1848 р. [13]. Найважливіше місце серед інших займало Міністерство внутрішніх справ (поліція), завданням якого була охорона безпеки та встановлення порядку з допомогою своїх відділів – дирекцій у цілій Австрійській монархії [13]. З початку XIX ст. воно почало опікуватися цензурою. Політичне управління що існувало при Йосифу II було передано міністерству поліції. Під час правління Леопольда II воно було ліквідовано, але 1793 р. було знову відновлено і діяло, формально змінюючись, тривалий час. Центрально-камеральне-політичне управління у кінці XVIII ст. було поділене на провінційні і передано кожній провінції під особливою назвою «Відділення фінансів». У 1839 р. ці відділення отримали окремий статус під назвою «Kameralgefallenverwaltung» [13].

Офіційним представником українських інтересів перед Віднем було керівництво греко – католицької церкви. Релігійні реформи доби «освіченого абсолютизму» суттєво покращили на Закарпатті і в Галичині становище греко – католицької церкви, насамперед, завдяки заходам, що зрівнювали права всіх конфесій. Заходи Габсбургів впливали з концепції державного управління, за якою духовенство розглядалось як специфічна категорія державних чиновників. Одним з важливих обов'язків духовенства стало оголошення та роз'яснення населенню законів, указів і розпоряджень органів світської влади [11, с. 136].

Актом конституційного змісту був також Прагматичний закон імператора Франца II (I) від 11.08.1804 р. у формі патенту, яким він визнав титул і гідність спадкового імператора Австрії для себе і своїх нащадків Габсбург – Лотаринзького династичного дому, у разі розпуску Священної Римської імперії. Необхідність створення Австрійської імперії постала у зв'язку з виходом більшості німецьких князівств зі Священної Римської імперії германської нації, монархом якої традиційно був правитель Австрії. Територіальні зміни, передбачені Пресбурзьким миром 1805 р., означали кінець австрійської переваги у Священній Римській імперії та сприяли її скасуванню. Під іменем Франц I він став правителем Австрійської імперії, куди увійшли коронні землі Габсбургів, зокрема і Угорщина, яка ніколи не була частиною Священної Римської імперії, й носив титул імператора двох держав. Повна титулатура (система титулів і звань, їхньої ієрархії, підстав і порядку надання, успадкування і т. ін.) імператора Франца I зайняла б декілька сторінок, тому обмежимося скороченим титулом: «Франц Другий, благодаттю Божою обраний Римський імператор, на всі часи Август, спадковий імператор Австрії, король Німеччини, Єрусалиму, Угорщини, Богемії, [ ], ерцгерцог Австрії, герцог Лотарингії, Венеції, Зальцбурга [...]» [10].

Габсбурзька імперія стала відповіддю на рішення Наполеона Бонапарта оголосити себе імператором Франції. Конституційною поправкою 18.05.1804 р. Наполеон I оголосив себе французьким імператором. Перший консул 2.12.1804 р. коронував себе в соборі Нотр-Дам де Парі у Парижі та був помазаний папою Пієм VII. Цей акт знаменував собою створення Першої французької імперії. Таким чином, Священна Римська імперія германської нації втратила свою універсальну прерогативу. Щоб протистояти Наполеону, якого сприймали як узурпатора віденського двору, граф Людвіг Кобеналь – австрійський канцлер, якому було доручено управління закордонними справами, з 1801 р. у меморандумі рекомендував також оголосити Австрію імперією, тим самим встановивши зв'язок між Габсбурзькою монархією та Францією на однаковому рівні. Офіційна назва «Австрійська імперія» з'явилася в 1806 р., після того як припинила існування Священна Римська імперія германської нації. Декрети 1812 та 1813 років офіційно зобов'язували іменувати об'єднання Габсбурзьких земель Австрійською імперією [14, с. 292].

Рішення Віденського конгресу (18.09.1814 – 9.06.1815) закріпили територіальні зміни після Наполеонівських воєн. Німецький союз з 39 держав був створений з попередніх 300 держав, складових Священної Римської імперії під головуванням австрійського імператора. Лише частина територій Австрії і Пруссії була включена до нього. Австрія відновила контроль над Тіролем і Зальцбургом, колишніми Іллірійськими провінціями і отримала Ломбардо – Венеційське королівство в Італії та Рагузу в Далмації [10]. Колишні австрійські території в південно – західній частині Німеччини залишилися під контролем Бадену та Вюртембергу, Австрійські Нідерланди також не були повернуті. Габсбургам були повернені Велике герцогство Тосканське і Герцогство Модени та Реджо [10].

За Віденською угодою 1815 р. [15, с. 205] Росія отримала територію Варшавського князівства без Познанщини і Галичини; Прусія здобула Познанщину, Східне Помор'я з Гданськом і Торунем; до Австрії повернувся Тернопільський округ; Краків з прилеглими територіями на лівому березі Вісли отримав статус «вільного міста» під контролем союзних держав. Наступні зміни кордонів імперії відбулися 1846 р., коли Австрія анексувала Краків. У Відні 6.11.1847 р. представники Австрії, Росії і Пруссії дійшли згоди про скасування домовленостей від 3.05.1815 р., а отже 11.11.1847 р. з'явився патент Фердинанда I про включення Кракова і його округу до складу австрійської монархії. З часом ці землі увійшли до складу Галичини [7, с. 42].

З того часу територія Габсбургів була чітко окреслена і залишалась майже незмінною до 1918 року. Таким чином, крім угорських земель, до складу Австрійської імперії входили: Архікнязівство Австрійське, князівства Зальцбургське, Штирійське, Крайнське, Каринтське, графство Тіроль з Форальбергом, графство Горації і Градиски, маркграфство Істрії та імперське вільне місто Трієст, Королівство Далмації, Чеське королівство, маркграфство Моравське, князівство Сілезія, королівство Галичини і Лодомерії, князівство Буковинське [16] та ін.

Інтеграція нових територій до державної системи Австрійської імперії відбувалася шляхом механічного поширення випробуваних в інших частинах моделей управління. 13.05.1773 р. було створене Галицьке губернаторство – центральний орган політичної та адміністративної влади у провінції «Королівство Галіції та Лодомерії», який підпорядковувався Надвірній канцелярії у Відні. Термін «політичні органи влади» постійно вживали у законодавчих актах Австрійської імперії та Австро-Угорської монархії. Під ним розуміли урядові органи влади. До політичних органів влади належали і намісницькі правління і староства [7, с. 43]. Право призначати й відкликати губернатора мав імператор. Губернаторства діяли в Австрійській монархії з 1748 р. Після реформи 1763 р. до компетенції губернатора належали всі справи, за винятком фінансових, а до 1784 р. – апеляційне судочинство [17, с. 322]. Стосовно кожного губернаторства Надвірною канцелярією видавалися докладні інструкції. У випадках, не передбачених законом, губернаторство було зобов'язане звертатися до Надвірної канцелярії, яка подавала документацію цісареві. Систематичний збірник приписів щодо Галицького губернатора містився в рескрипті того ж губернатора від 22.12.1803 року [17, с. 324]. У 1773 р. територію Галичини було поділено на 6 циркулів і 59 дрібніших округів. Дрібні адміністративні уряди погано функціонували через брак чиновників. У 1782 р. двоступеневість було ліквідовано і край поділено на 18 циркулів [17, с. 327]. Найнижчими адміністративними інстанціями були домінії.

Законодавчі акти видавали або імператор або центральні органи державної влади в межах своїх повноважень. Система джерел Австрійської імперії мала наступну структуру: 1) патенти, тобто ті закони, які видавав монарх; 2) надвірні декрети, тобто закони, котрі видавалися без титулярності монарха; 3) цісарські розпорядження (Verordnungen); 4) письмові кабінетні приписи-листи (Allhost Kabinettschreiben) [13, с. 4]. Ці акти публікувалися як в офіційних, так і в приватних збірниках (Gesetzsammlungen - Збірник законів) [18, с. 111]. До офіційних збірників належав, передусім, Збірник судових законів (Justizgesetzsammlung), який містив процесуальні акти за період з 17.12.1780 р. до 2.12.1848 р. та складався з 14 томів [18, с. 111]. В окремих коронних землях імперії офіційним збірником упродовж 1819–1848 рр. був також Провінційний збірник законів (Provincial – Gesetzsammlung). Велике політичне зібрання законів (Grosse politische Gesetzsammlung) містило деякі розпорядження, які частково торкалися питань цивільного права Австрійської імперії; воно видавалося з 1790 по 1848 рр. і складалося з 76 томів [18, с. 112].

Наприкінці XVIII – у I пол. XIX ст. оприлюднення законів в Австрійській імперії відбувалося в такий спосіб: закон, виданий монархом, надсилався у регіони – краї; звідти у циркули, з циркулів у домінії, де його оповіщали у спосіб прийнятний місцевим звичаєм [18, с. 112].

З 1848 р. замість цих видань почали виходити «Вісник державних законів (Reichsgesetzblatt) і «Вісник крайових законів» (Landesregierungsblatt). З введенням загальноімперського вісника законів і вісника земельних законів випуск службових збірників припинився. При заснуванні загальноімперського вісника імператорським патентом від 4.02.1849 р. було встановлено, що він повинен видаватися 10 мовами народів Австрії. Видання мали виходити двома мовами: справа повинен був розміщуватися німецький текст, а зліва - текст мовою відповідної землі. Тексти різними мовами мали бути аутентичними. Практичне виконання цього рішення зустріло значні технічні труднощі, і цісарським патентом від 27.12.1852 р. було знову введене видання вісника державних законів тільки німецькою мовою. Уперше офіційні переклади аутентичного

німецького тексту всіма вживаними в Австрії крайовими мовами знову були здійснені у 1869 році [9, с. 284].

Австрійська імперія впродовж XVIII – XIX ст. залишалася становою державою, і порівняно з іншими європейськими державами, щедро роздавала шляхетські титули. Нобілітацію (шляхетство) в Австрії отримували після багатолітньої служби офіцери (від 1757 р. після 30-ти років чинної служби), особи які мали високі державні відзнаки (орден Леопольда, орден Залізної Корони чи святого Стефана), а також за заслуги перед монархією [19, с. 54]. Упродовж 1701–1918 рр. отримали нобілітацію 12,5 тис. осіб, з яких 85,2% титулів були надані т. зв. нижчому шляхетству та 14,6% – т. зв. вищому шляхетству з аристократичним походженням. Серед нагороджених 49,5% становили офіцери 33,4% – урядовці, 12% – купці, промисловці й банкіри, натомість учені та актори становили 5,1% [19, с. 54]. Імператорським патентом від 3.07.1775 р. вся шляхта була поділена на дві групи: до першої належали князі та графи, до другої – нижчі верстви шляхетського стану, в тому числі і дрібна шляхта. Причому, якщо на межі XVIII – XIX ст. відносна частка шляхти в Англії і Уельсі становила 3,7%, в Росії – 0,84, у Франції – 1,5%, то в окремих регіонах Австрійської імперії вона була значно більшою (Угорщина – 4,7%, Семигородщина – 5,1%) [19, с. 65]. На нашу думку, це свідчило про етнокультурну своєрідність та етносоціальну ідентифікацію, а отже високу самосвідомість еліти цих територій.

Я. Грицак вважає, що недержавні народи мали три спільні риси: 1. Їхні етнічні кордони не збігалися з державними; окремі з народів, як-от євреї чи українці, були поділені між кількома державами. Вони мали неповну соціальну структуру – не було аристократії і майже не було середнього класу – банкірів, підприємців, адвокатів, професорів тощо... 3. Розвиток їхньої культури позначений великими паузами й розривами [20, с. 157-158]. Національні еліти недержавних народів Австрійської імперії цього періоду не так відроджували старі нації, як народжували нові. На думку науковця, національне відродження таких народів відбувається за певною схемою і проходить через три стадії: 1. Стадія А (академічна або збиральницька). Для неї характерна поява науковців та літераторів, переважно молодого віку («академіками» у XIX ст. називали студентів), які збирали місцевий фольклор і творили на його основі нову національну мову й літературу, а в широкому плані – національну ідеологію. 2. Стадія Б (інституційна або організаційна). На цій стадії з'являються інституції/організації, які поширюють національну свідомість серед місцевого населення, насамперед – серед жителів села, що становлять більшість народу. 3. Стадія В (політична або масова). Це завершальна стадія, на якій виникають партії та масові політичні рухи, які вимагають утворення власної національної держави [20, с. 158-159]. Вважаємо, що на протязі I пол. XIX ст. більшість недержавних народів Австрійської імперії (у тому числі українці – «тірольці Сходу») швидко пройшли перші дві стадії національного відродження. Цьому сприяли Йосифінські реформи а також діяльність греко-католицької церкви на західноукраїнських землях. У подальшому ця основа а також соціально – економічні зміни та діяльність національного руху на обидвох частинах України дали можливість Я. Грицаку сформулювати тезу – «із селян – у націю» [21, с. 111]. Стосовно нашої теми зазначимо, що саме лібералізація політичного життя в Австрійській імперії під тиском національно-визвольних рухів, які проходили етап незворотності (стадію Б), формуючи основні національні інституції, а також її зовнішні військові поразки (війна з Пруссією 1866 р.) в подальшому вимушено змушували Австрійську імперію модернізуватися.

На зламі XVIII–XIX ст. у Габсбурзькій монархії відбувалося становлення модерної бюрократії, що однозначно була чинником реформ «освіченого абсолютизму». Норми функціонування бюрократичного механізму обнародував просвітник Йосиф фон Зонненфельс у 1781 р.; до 1848 р. вони були введені як «канцелярський стиль» викладання на юридичному факультеті. Численні закони і розпорядження, як, напр., встановлення несумісності посад і підробків чи заборона близьким родичам бути підлеглими і керівниками, регулювали службове та приватне життя чиновників. Важливими також були: введення рангового принципу (1786), що забезпечував старшому за посадою службовцеві перевагу над молодшим, незважаючи на походження та залежність кар'єри службовця від юридичної освіти (1800), що зробило чиновників більш професійними [17, с. 322].

Австрійська бюрократія стояла на одному шаблі з тогочасними бюрократіями Європи. Вона була прогресивною порівняно з попереднім управлінням, що забезпечувалося в руках аристократів без фахової підготовки. Проте водночас, перетворившись на цілісну систему, бюрократія почала характеризуватись низкою типових негативних ознак, як-от інертність, нездатність до внутрішнього реформування й оновлення, бюрократичний формалізм, створення жанру па-

перотворчості «мистецтва для мистецтва», кругова порука чиновницького стану, врешті виникнення корупції й хабарництва всюди, де для цього склалися бодай мінімальні передумови. Так замість чіткого раціоналізму системи виникали темні махінації влади [22].

Однак австрійські правителі розуміли важливість легітимації державної влади в очах суспільства, навіть у першій пол. XIX ст. вони демонстрували відкритість і доступність, як і те, що влада монарха не є абсолютною. Порівняно з сусідньою Росією тогочасна Австрія мала суттєво ліберальніший режим. Контроль над суспільством, свавілля поліцейських органів обмежувалися поняттям «законність», а техніка Габсбургів полягала не тільки в тому, щоб карати опонентів, скільки в тому, щоб ними маніпулювати [22].

Поштовх для оновлення бюрократичної системи дали конституційні перетворення середини XIX ст., що спричинили значні зміни у підборі кадрів для потреб нового часу, поставили діяльність державних службовців під контроль новостворених законодавчо-представницьких органів та громадянського суспільства, яке почало активно розвиватися під впливом національних рухів, що дедалі міцніли.

Висновки. Процес централізації державного управління на територіях, що належали Габсбургам почав особливо посилюватися в XIX столітті. Єдність цих земель а також земель що входили до складу Угорщини ґрунтувалась на Прагматичній санкції 1713 року. Найважливішим її принципом було положення про «неділимість» земель і королівств, що входили до монархії а також, що австрійський двір управляє спадковими провінціями «нероздільно і нерозривно». Прагматична санкція дала можливість розпочати заходи з уніфікації держави.

Політико-правовий устрій Габсбурзької монархії протягом XVIII ст. пройшов довгий шлях еволюції від нічим не обмеженого до «освіченого абсолютизму». Засобом уніфікації держави служила германізація, яка саме за Марії Терезії та Йосифа II була возведена в ранг державної політики. На верхівці владної піраміди перебував монарх, воля якого вважалася основним джерелом права і законодавства. Він керував всіма гілками влади. Під різними назвами монархи видавали закони, що в дрібницях нормували всі сторони політичного життя. Головним завданням реформ «освіченого абсолютизму» II пол. XVIII ст. (особливо 1780–1790 рр.) було пристосувати абсолютну монархію до нових тенденцій, не дозволити радикальним суспільним рухам розхитати її структуру, порушити державну цілісність. Забезпечити як найкращі умови для розвитку мала централізована, уніфікована й певною мірою поліцейська держава. Керівництво внутрішніми справами Австрійської імперії здійснювали Тасмна рада та Надвірна канцелярія. Згодом, усі внутрішні справи перейшли у відання новоствореного органу - Державної ради на чолі з Державним канцлером, яка проіснувала до 1848 року. На кінець XVIII ст. в основному було завершено формування всіх центральних органів влади, які в подальшому тільки реформувалися.

Актом конституційного змісту був також Прагматичний закон імператора Франца II (I) (1804) у формі патенту, яким він визнав титул і гідність спадкового імператора Австрії для себе і своїх нащадків. З цього часу з'явилася офіційна назва «Австрійська імперія». Рішення Віденського конгресу 1814-1815 рр. закріпили територіальні зміни після Наполеонівських воєн. Австрія повернула значну частину своїх колишніх земель та отримала деякі нові землі. Після включення Кракова і його округу до складу Австрійської імперії (1847), територія Габсбургів була чітко окреслена і залишалась майже незмінною до 1918 року.

На зламі XVIII – XIX ст. у Габсбурзькій монархії відбувалося становлення модерної бюрократії. Численні закони та розпорядження, зокрема введення рангового принципу, залежність кар'єри службовця від юридичної освіти та ін., свідчили про значну розвиненість службового права, яке, в тому числі, містило елементи антикорупційного законодавства. Воно до дрібниць регулювало службове та приватне життя чиновників, підвищувало їх професіоналізм. Норми функціонування бюрократичного механізму були введені як «канцелярський стиль» викладання на юридичних факультетах. Австрійська бюрократія стояла на одному щаблі з тогочасними бюрократіями Європи. Вона була прогресивною порівняно з попереднім управлінням, що забезпечувався аристократами без фахової підготовки.

Водночас, перетворившись на цілісну систему, бюрократія почала характеризуватись і негативними ознаками: інертністю, нездатністю до внутрішнього реформування, бюрократичним формалізмом, круговою порукою, врешті, виникненням корупції і хабарництва. Однак, австрійська еліта розуміла важливість легітимації державної влади в очах суспільства, демонструючи її відкритість і доступність. Контроль над суспільством, свавілля поліцейських органів обмежува-

лося принципом законності. Конституційні перетворення середини XIX ст. поставили діяльність державних службовців під контроль новостворених законодавчо-представницьких органів та громадянського суспільства, яке почало активно розвиватися під впливом національних рухів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бутирін Є.О. Реформа системи місцевого самоврядування на Закарпатті у другій половині XIX ст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 6. С. 12–16.
2. Wiszka E. *Systemy polityczne Ukrainy*. Torun, 2007.
3. Фенич В.І. Підкарпатське пограниччя: клопоти з історією землі і народів з багатьма іменами (ідентичностями) для національних історіографій. Ідентичності в умовах пограниччя: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород 27-28 січня 2021 року) / За заг. ред. Павла Леню. Ужгород, 2022. С. 89–103.
4. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: Навчальний посібник. К., 2011. 44 с.
5. Зашкільняк Л.О. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2022. 752 с.
6. Кріль М.М. Слов'янські народи Австрійської монархії: освітні та наукові взаємини з українцями. 1772–1867. Львів, 1999. 296 с.
7. Моряк-Протопопова Х.М. Галицьке намісництво: створення структура і реальність. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2013. 262 с.
8. Чизмадиа А., Ковач К., Асталаш Л. *История венгерского государства и права*. М. 1986. 448 с.
9. Никифорак М.В. Буковина в державно - правовій системі Австрії (1774–1918 рр.). Чернівці, 2004. 384 с.
10. uk. wikipedia. org.
11. Нариси історії державної служби в Україні [редкол.:С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]. К. 2009. 536 с.
12. Папакін Г. Історія державних установ України: урядуючі інституції та державні установи IX – початку XX ст. К., 2010. 242 с.
13. Петрів Р. Центральні і місцеві органи державної влади і управління Австрії та Східної Галичини. URL: <http://trule.primordial.org.ua>.
14. Ванечек В. *История государства и права Чехословакии*. М., 1981. 503 с.
15. Історія держави і права зарубіжних країн: Середні віки та ранній новий час: навч. посібник / за ред. Б.Й. Тищика. Львів, 2006. 696 с.
16. *История Венгрии: 3 т.* / [ред. кол.: Т.М. Исламов, А.И. Пушкаш, В.П. Шушарин]. М., 1971. Т 2. 1972. 600 с.
17. Історія державної служби в Україні. У п'яти томах. Т. 1. К., 2009. 542 с.
18. Савуляк Р.В. Видання джерел приватного права Австрійської імперії і Австро-Угорської монархії та їх поширення на Західноукраїнських землях. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. 2023. № 25. С. 111–114.
19. Сливка Л. В. Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772–1914 рр.). Івано-Франківськ, 2009. 220 с. («Золотий грифон»).
20. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України К., 2021. 432 с.
21. Грицак Я. Нариси історії України. Формування модерної нації XIX – XX століття К., 2019. 656 с.
22. Гайндль В. Модернізація та теорії модернізації: приклад Габсбурзької бюрократії. Україна модерна. Львів, 1996. Ч. 1. С. 89–100.

УДК: 340.13:340.115

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.8>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ЗАКОНІВ: ВІД ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД ДО ПРАКТИЧНИХ МЕХАНІЗМІВ

Добрянська Н.В.,
*кандидат юридичних наук, професор,
доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук,
навчально-науковий гуманітарний інститут,
Таврійського Національного Університету імені В.І. Вернадського
ORCID: 0000-0002-6319-0409*

Добрянська Н.В. Забезпечення якості законів: від теоретичних засад до практичних механізмів.

Статтю присвячено комплексному дослідженню теоретичних засад та практичних механізмів забезпечення якості законів в умовах сучасної правової системи України. Актуальність обраної проблематики зумовлена об'єктивною потребою в підвищенні ефективності правотворчого процесу, що є визначальним чинником для утвердження принципу верховенства права, стабільного розвитку держави, а також забезпечення прав і свобод людини.

Автором досліджено сутність та зміст поняття «якість закону», яке розглядається як багатоаспектна категорія, що охоплює не лише дотримання формально-юридичних вимог (юридичної техніки, системності, відсутності колізій), а й такі важливі критерії, як його соціальна, економічна, політична та етична обґрунтованість. Проведено ґрунтовний аналіз наукових основ правотворчості, зокрема, розглянуто методологічні підходи до оцінки законодавчих актів, включаючи порівняльно-правовий метод, метод системного аналізу, а також соціологічні та економічні методи, які дозволяють прогнозувати наслідки ухвалення тих чи інших правових норм. Особливу увагу приділено практичним механізмам, що застосовуються на різних етапах правотворчого процесу.

На підставі проведеного аналізу виявлено низку системних проблем, що перешкоджають забезпеченню високої якості законодавства в Україні. Виявлено, що ці недоліки часто призводять до виникнення правових колізій, зниження ефективності правозастосування, зростання рівня правового нігілізму в суспільстві та підриву довіри до державних інституцій. Доведено, що низька якість законів може стати також перешкодою для євроінтеграційних процесів, оскільки унеможливує повну гармонізацію національного законодавства з правом Європейського Союзу.

З урахуванням проведеного аналізу запропоновано конкретні та обґрунтовані шляхи вдосконалення правотворчого процесу в Україні. Зокрема, автором сформульовано пропозиції щодо впровадження обов'язкових та уніфікованих процедур наукової експертизи проектів законів на всіх етапах їх розробки, посилення ролі інститутів громадянського суспільства шляхом розширення можливостей для громадських консультацій та моніторингу, а також створення ефективного механізму зворотного зв'язку між правотворчими органами та суспільством.

Ключові слова: правотворчість, якість закону, наукова експертиза, аналіз регуляторного впливу, громадська експертиза.

Dobrianska N.V. Ensuring the quality of laws: from theoretical foundations to practical mechanisms.

The article is devoted to a comprehensive study of the theoretical foundations and practical mechanisms for ensuring the quality of laws in the conditions of the modern legal system of Ukraine. The relevance of the selected issues is due to the objective need to increase the efficiency of the law-making process, which is a determining factor for establishing the principle of the rule of law, stable development of the state, as well as ensuring human rights and freedoms.

The author has studied the essence and content of the concept of «quality of law», which is considered as a multi-faceted category that includes not only compliance with formal and legal requirements (legal technique, systematicity, absence of conflicts), but also such important criteria as its social, economic, political and ethical validity. A thorough analysis of the scientific foundations of law-making has been carried out, in particular, methodological approaches to the assessment of legislative acts have been considered, including the comparative law method, the method of system analysis, as well as sociological and economic methods that allow predicting the consequences of the adoption of certain legal norms. Particular attention is paid to practical mechanisms used at different stages of the law-making process.

Based on the analysis, a number of systemic problems have been identified that hinder the provision of high-quality legislation in Ukraine. It has been found that these shortcomings often lead to legal conflicts, a decrease in the effectiveness of law enforcement, an increase in the level of legal nihilism in society, and an undermining of trust in state institutions. It has been proven that the low quality of laws can also become an obstacle to European integration processes, as it makes it impossible to fully harmonize national legislation with European Union law.

Taking into account the analysis, specific and substantiated ways of improving the law-making process in Ukraine have been proposed. In particular, the author has formulated proposals for the introduction of mandatory and unified procedures for scientific examination of draft laws at all stages of their development, strengthening the role of civil society institutions by expanding opportunities for public consultations and monitoring, and creating an effective feedback mechanism between law-making bodies and society.

Key words: lawmaking, quality of law, scientific expertise, regulatory impact analysis, public expertise.

Постановка проблеми. Проблема якості законодавства є однією з найгостріших у сучасній правовій науці та практиці. Утвердження демократичних засад, побудова правової держави та ефективне функціонування всіх її інститутів безпосередньо залежать від того, наскільки якісним є нормативно-правове поле, що регулює суспільні відносини. Закони, які не відповідають критеріям системності, послідовності, обґрунтованості та ефективності, не лише не виконують своїх регулятивних функцій, але й породжують правові колізії, створюють умови для зловживань та руйнують довіру громадян до державних інституцій.

Наукові основи правотворчості, що є фундаментом для формування якісного законодавства, часто залишаються поза увагою на практиці. Замість глибокого аналізу соціальних, економічних та політичних наслідків ухвалення тих чи інших норм, процес нормотворення іноді зводиться до формальних процедур. Цей підхід є неприпустимим в умовах динамічного розвитку суспільства та викликів, пов'язаних із глобалізацією, цифровізацією та потребою в адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів.

Актуальність дослідження посилюється також в умовах воєнного стану, коли законодавчий процес відбувається прискореними темпами, і ризики ухвалення неякісних, суперечливих чи не-системних законів значно зростають. Тому виникає гостра необхідність у теоретичному осмисленні та практичному впровадженні інструментів, що можуть забезпечити високу якість законодавства навіть у кризових умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі питання забезпечення якості закону як доктринальної основи сучасної правотворчості досліджували такі науковці, як Я.О. Берназюк, А.В. Бойко, П.Д. Гуйван, М. Лоскутова та ін. Однак, наразі залишаються недостатньо вивченими питання наукового забезпечення критерію «якості закону» у процесі правотворчості, а також питання організації сучасних правових механізмів у цій сфері.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз теоретичних засад та практичних механізмів забезпечення якості законів у процесі правотворчої діяльності. У межах цього дослідження передбачається виявити основні проблеми, що існують у правотворчому процесі, та розробити конкретні пропозиції щодо його вдосконалення на основі науково обґрунтованих підходів. Завданням є не лише опис існуючих механізмів, а й їх критична оцінка з позиції ефективності, що дозволить сформулювати рекомендації для законодавчої та виконавчої влади.

Виклад основного матеріалу. Наукові основи правотворчості становлять собою комплексну систему знань, методів і принципів, які забезпечують раціональний, об'єктивний та ефективний процес створення правових норм. Вони включають, зокрема гносеологічні основи, що передба-

чають всебічне пізнання об'єктивної дійсності та суспільних потреб; соціологічні основи, які полягають у вивченні громадської думки, соціальних інтересів та прогнозуванні впливу закону на суспільство; економічні основи, що вимагають аналізу економічної доцільності та фінансово-економічних наслідків нормотворчих рішень; прогностичні основи, спрямовані на передбачення довгострокових результатів та мінімізацію негативних наслідків; юридико-технічні основи, що включають дотримання правил юридичної техніки для забезпечення чіткості, системності та несуперечливості норм; а також порівняльно-правові основи, які дозволяють враховувати досвід інших країн та гармонізувати національне законодавство з міжнародними стандартами.

Застосування цих наукових основ, що є фундаментом раціонального нормотворчого процесу, безпосередньо призводить до досягнення його головної мети – створення якісного закону. Саме тому, з огляду на зазначені наукові засади, постає необхідність чіткого визначення поняття «якості закону».

У науковій літературі питанню щодо визначення критерію «якість закону» присвячено чимало досліджень. Так, деякі науковці зазначають, що для визначення якості правової норми ключовими критеріями є: доступність – означає, що закон має бути опублікований і доступний для ознайомлення всім, кого він стосується; передбачуваність – формулювання норми повинно бути достатньо чітким, щоб суб'єкти відносин могли передбачити наслідки своїх дій; гарантії захисту від свавілля – законодавство має встановлювати чіткі межі та умови, за яких державні органи можуть втручатися у права громадян, щоб запобігти довільному застосуванню. На обґрунтування такої думки наводиться той аргумент, що саме ці критерії забезпечують правову визначеність та захист прав осіб від непередбачуваного чи необґрунтованого втручання з боку держави [1, с. 9].

Інші вчені вважають, що поняття «якість закону» (quality of law) охоплює такі характеристики відповідного акта законодавства як чіткість, точність, недвозначність, зрозумілість, узгодженість, доступність, виконуваність, передбачуваність і послідовність. Ці характеристики стосуються як положень будь-якого акта (норм права, які у ньому містяться), так і взаємозв'язку такого акта з іншими актами законодавства такої ж юридичної сили [2, с. 12].

Деякі науковці, зокрема П.Д. Гуїван, розглядають критерій «якість закону» крізь призму принципу законності, зауважуючи, що в такому контексті критеріями законності є: 1) доступність, чітка відповідність норм щодо оцінки певної поведінки; 2) передбачуваність норми, достатня чіткість формулювання; 3) обмежена дискреція компетентних органів з урахуванням законної мети та забезпечення захисту від свавільного втручання [3, с. 180].

Досліджуючи питання щодо критерію «якості закону», необхідно погодитися з науковцями, які основою цього критерію вважають юридичну визначеність як елемент верховенства права, зазначаючи, що вона має забезпечувати не лише чіткість та зрозумілість правових норм, що гарантує незмінність правовідносин та сталість статусу їхніх учасників, стабільність правопорядку, добробут держави та суспільства, а й належну якість закону [4, с. 135].

Загалом, поняття «якість закону» та критерії щодо його визначення попередньо були закладені прецедентною практикою Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), який у своїх рішеннях неодноразово наголошував на необхідності дотримання цих критеріїв.

Наприклад, у рішенні по справі «Гіллан та Квінтон проти Сполученого Королівства» («Gillan and Quinton v. the United Kingdom», заява № 4158/05 [5]) ЄСПЛ зазначив, що для того, щоб національне законодавство відповідало вимогам Конвенції, воно має гарантувати засіб правового захисту від свавільного втручання органів державної влади у права, гарантовані Конвенцією. У питаннях, які стосуються основоположних прав, надання правової дискреції органам виконавчої влади у вигляді необмежених повноважень було б несумісним з принципом верховенства права – одним з основних принципів демократичного суспільства, гарантованих Конвенцією. Відповідно, законодавство має достатньо чітко визначати межі такої дискреції, наданої компетентним органам влади, та порядок її реалізації [6, с. 28].

Крім того, у рішенні по справі «Щокін проти України» (заяви № 23759/03 та № 37943/06) ЄСПЛ роз'яснив важливість принципу верховенства права як основи демократичного суспільства. Суд наголосив, що закон повинен бути чітким і точним, щоб уникнути різночитань. Якщо національне законодавство допускає двозначне тлумачення, воно не відповідає вимогам «якості закону», які висуває Конвенція. Це, у свою чергу, не може забезпечити громадянам належний захист від довільного втручання державних органів, зокрема, в їхні майнові права [7].

На підставі вищенаведених наукових підходів та ураховуючи висновки ЄСПЛ, викладені у його рішеннях, можна дійти висновку, що «якість закону» – це комплексна характеристика нормативно-правового акта, що свідчить про його відповідність як формальним, так і змістовним критеріям, зокрема щодо належного оформлення, чіткого змісту, який, у свою чергу, має відповідати вимогам ефективності, доцільності, чіткості та передбаченості.

З метою забезпечення відповідності нормативно-правових актів критерію «якості закону» в Україні функціонує відповідний механізм. У цьому аспекті важливою подією стало прийняття Закону України «Про правотворчу діяльність», який набрав чинність, проте буде введений в дію через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні. Указаний Закон не просто регулює окремі аспекти нормотворчості, а закладає системні основи для забезпечення якості закону, як у процесі правотворчості, так і стосовно чинних актів законодавства. До прийняття цього закону процес нормотворення в Україні регулювався численними розрізненими актами, постановами, регламентами та відомчими інструкціями. Цей Закон уперше на рівні, який є вищим за підзаконні акти, закріплює конкретні механізми, спрямовані на підвищення якості. До цього, наприклад, аналіз регуляторного впливу був обов'язковим лише для регуляторних актів у сфері господарської діяльності, і були відсутні чітко визначені вимоги до інших законопроектів. Новий Закон робить такі оцінки обов'язковими, а також встановлює вимоги до проведення різноманітних експертиз (європейської, антикорупційної, гендерно-правової).

Однак, формально цей Закон не введений в дію, а тому правила розробки законопроектів визначені у різних нормативних актах – у Конституції України, Регламенті Верховної Ради України, підзаконних нормативно-правових актах та ін.

На основі аналізу Закону України «Про правотворчу діяльність» [8] можна зробити висновок, що в Україні передбачається багатогранна і багатоетапна система механізмів забезпечення якості законів. Ці механізми охоплюють увесь життєвий цикл нормативно-правового акта: від ініціації та розробки до моніторингу його реалізації, що включає:

1. Обов'язкову оцінку та аналіз впливу проекту акта на різні сфери суспільних відносин, зокрема на соціальні, фінансові, екологічні, демографічні, гендерні, дискримінаційні та корупційні, економічні та регуляторні показники тощо. Особлива увага приділяється аналізу регуляторного впливу, що здійснюється згідно з Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [9], що свідчить про глибоку інтеграцію економічного підходу в правотворчість.

2. Проведення обов'язкових видів експертизи – Закон запроваджує широкий спектр обов'язкових експертиз, що є важливою запорукою якості закону. До них належать, зокрема експертизу на відповідність праву ЄС (*acquis* ЄС), що є критично важливим для європейської інтеграції; юридичну (правову) експертизу, яка, зокрема, проводиться Національною академією наук України як головною експертною установою; антикорупційну та гендерно-правову експертизу, що відображає сучасні підходи до боротьби з корупцією та забезпечення рівних прав; фінансово-економічну та цифрову експертизу (названі серед додаткових), що дозволяють оцінити практичні наслідки прийняття закону.

3. Проведення обов'язкових публічних консультацій. Закон прямо вказує на проведення публічних консультацій як механізм реалізації принципів відкритості та прозорості правотворчої діяльності, що дає можливість залучити громадськість до обговорення проектів, урахувати думки різних соціальних верств населення і, таким чином, забезпечити більшу легітимність та якість закону.

4. Визначення техніки нормопроекування. Закон підкреслює важливість дотримання правил техніки нормопроекування, що включає сукупність техніко-правових засобів і методів для створення проекту. Це забезпечує юридичну коректність, послідовність та однозначність правових норм, що є основою їхньої ефективної реалізації.

5. Проведення правового моніторингу. Найважливішим механізмом забезпечення якості після прийняття закону є правовий моніторинг. Він включає, зокрема юридичну оцінку, яка перевіряє своєчасність прийняття підзаконних актів та їхню відповідність основному закону; оцінку ефективності реалізації, яка аналізує досягнення запланованих цілей та виявлення непередбачених наслідків. Цей механізм дозволяє не лише відстежувати, як закон працює на практиці, але й, у разі потреби, своєчасно вносити зміни, призупиняти дію або визнавати його таким, що втратив чинність. Указане підкреслює циклічний характер процесу правотворчості, де моніторинг є основою для подальшого вдосконалення законодавства.

Таким чином, проведений аналіз положень Закону України «Про правотворчу діяльність» демонструють, що українське законодавство створює системний і багатовекторний підхід до забезпечення якості законів, інтегруючи наукові, економічні, соціальні та громадські інструменти на всіх ключових етапах правотворчої діяльності.

Виходячи з аналізу положень Закону України «Про правотворчу діяльність», можна стверджувати, що в Україні створено теоретично ефективний і всеохоплюючий механізм забезпечення якості законів у процесі правотворчості. Однак, на практиці, його ефективність може виявитися недостатньою, а існуючі недоліки після введення Закону в дію можуть перешкоджати досягненню поставленої мети прийняття Закону.

Зокрема, недоліки та проблеми в реалізації механізму забезпечення критерію «якості закону» нормативно-правового акта є: формальний підхід до оцінки впливу та експертиз, оскільки попри обов'язковість проведення різних видів оцінок (наприклад, оцінка впливу на суспільні відносини), на практиці вони часто перетворюються на формальну процедуру. Заповнення форм та складання пояснювальних записок не завжди супроводжується глибоким аналізом, а висновки експертиз можуть ігноруватися суб'єктами правотворчої ініціативи. Також можна указати на недостатню інтеграцію наукових розробок у процес правотворчості. Хоча Закон згадує про проведення наукової експертизи (зокрема, з боку НАН України), її результати не завжди стають вирішальним чинником у процесі ухвалення рішення. Правотворчі органи можуть керуватися політичною доцільністю, а не науково обґрунтованими висновками, що знижує якість та ефективність законів.

Окремо слід вказати на такий недолік, як слабкість інституційного контролю – хоча Закон визнає суб'єктів, підстави та порядок здійснення правового моніторингу, його результати не завжди призводять до реальних змін. Механізм зворотного зв'язку між моніторингом та внесенням змін до закону є недостатньо ефективним, що призводить до того, що застарілі чи неефективні норми продовжують діяти, створюючи правові колізії.

З метою підвищення ефективності національного механізму забезпечення критерію «якості закону» у процесі правотворчої діяльності, доцільно запропонувати: запровадити обов'язкову досудову експертизу законопроектів на відповідність Конституції України, що дозволить ще на етапі розробки знімати з розгляду норми, які потенційно можуть бути визнані неконституційними Конституційним Судом України, що значно підвищить стабільність правової системи; розширити повноваження та фінансування експертних установ (наприклад, Національної академії наук України) для проведення глибоких та всебічних досліджень, результати яких повинні мати більшу вагу в процесі правотворчості. Також потребують удосконалення механізми проведення публічних консультацій, зокрема шляхом встановлення чітких, законодавчо закріплених вимог до процедури публічних консультацій, включаючи терміни, форми та обов'язок публічного звіту про результати; створення єдиної цифрової платформи для обговорення законопроектів, яка дозволить відстежувати, які пропозиції були подані, які з них ураховані, а які – відхилені з визначенням підстав такого відхилення.

Висновки. На підставі проведеного наукового дослідження можна дійти висновку про те, що «якість закону» є комплексною, багатоаспектною категорією, яка виходить за межі суто формальних аспектів і охоплює не лише відповідність акта юридичній техніці, а й його змістовну чіткість, однозначність, передбачуваність та ефективність. Фундаментальними критеріями, що визначають «якість закону», є доступність (можливість для суб'єктів права ознайомитися з його змістом), передбачуваність (чіткість формулювань, що дозволяють передбачити правові наслідки дій) та наявність гарантій проти свавільного застосування (чітке визначення повноважень державних органів та меж їх втручання в права осіб). Забезпечення цих критеріїв є втіленням принципу верховенства права та правової визначеності.

Науковими основами правотворчості є система знань, методологій та підходів, що дозволяють здійснювати нормотворчий процес на об'єктивній, раціональній та обґрунтованій основі. Вони включають використання методів правового, економічного, соціологічного та політичного аналізу, експертних оцінок, прогнозування соціальних наслідків та правового моніторингу. Застосування наукових засад покликане забезпечити, щоб закон не лише відповідав формальним вимогам, а й був ефективним інструментом регулювання суспільних відносин, досягаючи поставленої мети.

Існуючий в Україні механізм забезпечення якості закону включає: багатоетапність процесу розробки, що передбачає підготовку проєкту, складання пояснювальної записки та проведення обов'язкових оцінок впливу; аналіз впливу на суспільні відносини, що включає оцінку економіч-

них, соціальних, фінансових, гендерних, корупційних та інших наслідків, що свідчить про комплексний підхід до нормотворення; широку систему експертиз: Закон встановлює обов'язковість правової, антикорупційної, гендерно-правової експертизи, а також експертизи на відповідність праву ЄС; проведення публічних консультацій, що являє механізм, що забезпечує відкритість, прозорість та залучення громадськості до процесу нормотворення; проведення правового моніторингу, тобто системи оцінки ефективності та реалізації вже ухвалених законів, що дозволяє виявляти їхні недоліки та своєчасно вносити зміни.

Водночас, з метою підвищення ефективності практичного механізму забезпечення критеріїв «якості закону» у процесі правотворчої діяльності необхідно зосередитися на таких напрямках удосконалення указанного механізму: посилення обов'язковості експертиз: висновки експертних установ, зокрема щодо відповідності законопроектів Конституції України, повинні мати більше юридичне значення, а їх ігнорування суб'єктами правотворчості – потребувати публічного та обґрунтованого пояснення; удосконалення процедури проведення публічних консультацій шляхом запровадження чітких регламентів, що гарантують змістовне врахування пропозицій громадськості, а не формальний підхід; запровадження системного моніторингу шляхом створення незалежного інституту для постійного правового моніторингу, який би забезпечував збір та аналіз даних про реалізацію законів та готував обґрунтовані рекомендації щодо їх вдосконалення тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бойко А.В. Якість правового регулювання відповідно до правових позицій Європейського Суду з прав людини. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Юридичні науки. 2019. Том 30 (69) № 3. С. 7–12.
2. Берназюк Я.О. Особливості застосування критерію «якість закону» під час вирішення публічно-правових спорів. *Право і суспільство*. 2020. № 5. С. 6–14.
3. Лоскутова М. Основні критерії визначення законності відповідно до практики європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 8. С. 178–181.
4. Гуйван П.Д. Якість закону як елемент визначеності правової норми. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2017. № 28. С. 132–136.
5. Gillan and Quinton v. the United Kingdom: 12.01.2010, № 4158/05. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22fulltext%22:%5B%22Gillan%20and%20Quinton%20v.%20the%20United%20Kingdom%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-96585%22%5D%7D>.
6. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві: Науково-методичний посібник для суддів. 3-тє вид., допов. К.: ВАІТЕ, 2020. 276 с.
7. Справа «Щокін проти України»: рішення Європейського Суду з прав людини від 14.01.2011, заяви № 23759/03 та № 37943/06. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text.
8. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#n731>.
9. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11.09.2003 № 1160-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text>.

УДК 340.131

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.9>

ВПЛИВ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ НА СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ

Кельба С.Г.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
деканеса юридичного факультету
Буковинського університету
ORCID: 0000-0002-1817-8160
e-mail: Skelba@ukr.net

Кельба С.Г. Вплив практики Європейського суду з прав людини на становлення правовладдя в Україні.

У статті досліджується вплив практики Європейського суду з прав людини на становлення правовладдя в Україні. Констатується, що процес розбудови сучасної демократичної, соціальної та правової держави напряму пов'язаний із ратифікацією Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що свідчить про зобов'язання України дотримуватися міжнародних стандартів у сфері прав людини. Аналізується законодавча база, що офіційно закріпила зобов'язання держави визнати юрисдикцію Європейського суду з прав людини як обов'язкову. Відзначається, що ЄСПЛ виконує важливу роль у контролі за дотриманням прав людини державами-учасниками, він не лише гарантує виконання положень Конвенції, але й сприяє інтеграції її норм у національні правові системи, що забезпечує їх належне застосування. Акцентується, що в українських судах впроваджується практика ЄСПЛ на основі двох основних чинників, перший з яких полягає в необхідності надання обґрунтованих рішень у відповідь на заяви учасників процесу, які вказують на можливі порушення їхніх прав, гарантованих Конвенцією; а другий – пов'язаний із конституційним обов'язком забезпечувати правосуддя відповідно до принципу правовладдя, що також підкріплюється процесуальним законодавством. Аналізується практика ЄСПЛ стосовно ключових концептів, які формують основу принципу правовладдя з виокремленням серед них законності, правової визначеності, справедливості судочинства та дотримання прав людини. Наголошується на взаємодії цих елементів між собою, що створює комплексний підхід до реалізації правосуддя. Відзначається, що законність є одним із основних елементів, пов'язаних із принципом правовладдя, і має ключове значення в практиці ЄСПЛ. Вона визначає межі допустимого втручання органів публічної влади у реалізацію прав, гарантованих Конвенцією, і регламентує дискреційні повноваження державних інституцій. Зазначається, що законність встановлює умови для обґрунтованих обмежень прав, підкреслює важливість чіткого правового регулювання для забезпечення верховенства права. Акцентується на доступності закону, котра означає, що громадяни повинні мати можливість розуміти, які правові норми стосуються їхньої ситуації, враховуючи конкретні обставини, при цьому важливо, щоб текст закону був зрозумілим, точним і послідовним, відповідав принципу правовладдя. Характеризується правова визначеність як один з основних елементів принципу правовладдя. Відзначається, що правова визначеність є критично важливою для стабільності правової системи та довіри громадян до неї. Наголошується, що важливою умовою реалізації принципу правовладдя є право на справедливий судовий розгляд, що є основою для формування правової держави, де кожен має право на захист своїх інтересів у суді, що сприяє зміцненню довіри до судової системи. Простежується позиція ЄСПЛ стосовно верховенства прав і свобод людини, а також пріоритетності їхнього забезпечення.

Ключові слова: держава, Європейський суд з прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, права людини, правовладдя.

Kelbia S.G. The influence of the practice of the European Court of Human Rights on the establishment of the rule of law in Ukraine.

The article examines the impact of the practice of the European Court of Human Rights on the formation of the rule of law in Ukraine. It is stated that the process of building a modern democratic, social and legal state is directly related to the ratification of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, which indicates Ukraine's obligation to comply with international standards in the field of human rights. The legislative framework is analyzed, which officially enshrined the state's obligation to recognize the jurisdiction of the European Court of Human Rights as mandatory. It is noted that the ECHR plays an important role in monitoring the observance of human rights by the participating states, it not only guarantees the implementation of the provisions of the Convention, but also contributes to the integration of its norms into national legal systems, which ensures their proper application. It is emphasized that the practice of the ECHR is being implemented in Ukrainian courts based on two main factors, the first of which is the need to provide reasoned decisions in response to the statements of the participants in the process, which indicate possible violations of their rights guaranteed by the Convention; and the second is related to the constitutional obligation to ensure justice in accordance with the principle of the rule of law, which is also reinforced by procedural law. The case law of the ECHR is analyzed regarding the key concepts that form the basis of the principle of the rule of law, highlighting among them legality, legal certainty, fairness of the proceedings and respect for human rights. The interaction of these elements with each other is emphasized, which creates a comprehensive approach to the implementation of justice. It is noted that legality is one of the main elements related to the principle of the rule of law and is of key importance in the case law of the ECHR. It defines the limits of permissible interference by public authorities in the exercise of rights guaranteed by the Convention and regulates the discretionary powers of state institutions. It is noted that legality establishes the conditions for justified restrictions on rights, emphasizes the importance of clear legal regulation to ensure the rule of law. It emphasizes the accessibility of the law, which means that citizens should be able to understand which legal norms apply to their situation, taking into account specific circumstances, while it is important that the text of the law is clear, precise and consistent, and complies with the principle of the rule of law. Legal certainty is characterized as one of the main elements of the principle of the rule of law. It is noted that legal certainty is critically important for the stability of the legal system and citizens' trust in it. It is emphasized that an important condition for the implementation of the principle of the rule of law is the right to a fair trial, which is the basis for the formation of a state governed by the rule of law, where everyone has the right to protect their interests in court, which contributes to strengthening trust in the judicial system. The position of the ECHR regarding the supremacy of human rights and freedoms, as well as the priority of their provision, is traced.

Key words: state, European Court of Human Rights, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, human rights, rule of law.

Постановка проблеми. Практика Європейського суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ) є важливим фактором у формуванні правової держави та утвердженні принципів правовладдя. Рішення ЄСПЛ сприяють приведенню національного законодавства у відповідність до європейських стандартів, зміцнюючи захист основоположних прав і свобод. Українські судові органи все частіше враховують практику ЄСПЛ, що позитивно позначається на якості судочинства та підвищує довіру громадян до судової системи. ЄСПЛ стимулює законодавчі ініціативи, спрямовані на усунення прогалин у правовому регулюванні, забезпечуючи доступ до справедливого правосуддя. Застосування практики ЄСПЛ не лише сприяє адаптації українського правового простору до європейських норм, а й стає основою побудови дієвого та справедливого механізму захисту прав людини.

Метою цієї статті є дослідження впливу практики Європейського суду з прав людини на становлення правовладдя в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Досліджувана проблематика ставала об'єктом наукових зацікавлень значної кількості відомих учених, з-поміж яких: С. Головатий, Є. Калюжна, М. Козюбра, О. Луців, Р. Москаль, Н. Петечел, Т. Цувіна, Г. Юровська та інші. Водночас науковий інтерес до даної тематики постійно зростає, відтак постає потреба подальших комплексних напрацювань у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Українське законодавство закріпило стратегічний напрямок на незалежний розвиток, демонструючи тверду відданість створенню та зміцненню демократичної,

соціальної та правової держави. Основоположні принципи такого суспільного устрою спрямовані на встановлення гарантій правовладдя, забезпечення дотримання основних прав і свобод кожної особи та громадянина. Свідченням такої прихильності стало рішення про ратифікацію відповідного міжнародного документа – Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (надалі – Конвенція) [6]. Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції», ухваленого 17 липня 1997 року (№ 475/97–ВР), держава офіційно затвердила зазначену Конвенцію разом із додатковими протоколами [3]. Водночас Україна взяла на себе зобов'язання визнавати юрисдикцію ЄСПЛ як обов'язкову у всіх питаннях, що стосуються тлумачення та практичного застосування положень Конвенції. Таким чином, країна вкотре підтвердила свою відданість міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини [11, с. 111].

ЄСПЛ відіграє ключову роль у забезпеченні ефективного та прозорого контролю за виконанням державами-учасниками Конвенції їхніх зобов'язань стосовно захисту прав і основоположних свобод людини [4, с. 34]. Ця судова установа слугує гарантом дотримання прав людини, здійснюючи моніторинг виконання положень Конвенції. Крім того, вона сприяє інтеграції норм та принципів Конвенції у національні правові системи, спрямовуючи їх на належне використання у внутрішній судовій практиці. Його важливе завдання полягає у розвитку норм Конвенції, яка повинна сприйматися як живий і динамічний документ. Вчений М. Козюбра з цього приводу зауважив, що «ця позиція Європейського Суду стосується не лише Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Вона має істотне значення також для національної судової практики, у тому числі практики українських судів. До так званого динамічного тлумачення Конституції та законів вони поки що вдаються нечасто. Перевага, здебільшого, віддається традиційним способам тлумачення» [5, с. 6].

Зазначимо, що реалізація рішень ЄСПЛ в Україні здійснюється згідно з положеннями Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV [2]. Завдяки цьому закону у судову практику України було інтегровано використання рішень ЄСПЛ. Так у статті 17 Закону визначається, що під час розгляду справ суди зобов'язані використовувати Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права [2, ст. 17].

Впроваджуючи практику ЄСПЛ українські суди керуються двома ключовими чинниками. По-перше, це необхідність надання обґрунтованих рішень у відповідь на заяви учасників процесу, які вказують на можливі порушення їхніх прав, гарантованих Конвенцією. По-друге, це впливає з конституційного обов'язку забезпечувати правосуддя відповідно до принципу правовладдя. Окрім того, процесуальне законодавство зобов'язує суди враховувати практику ЄСПЛ при реалізації цього принципу [8, с. 172].

Аналіз практики ЄСПЛ дає змогу окреслити кілька основних концептів, що пов'язані з правовладдям і формують базу для конкретних проявів цього принципу. До таких ключових елементів можна віднести законність, правову визначеність, справедливість судочинства та дотримання прав людини [10, с. 374].

Відзначимо, що поняття законності є одним із засадничих елементів, який асоціюється із принципом правовладдя. У практиці ЄСПЛ це поняття відіграє ключову роль щонайменше у двох основних вимірах. Перш за все, саме через визначення концепту «закон» встановлюються межі допустимого втручання органів публічної влади у реалізацію прав, гарантованих Конвенцією. У цьому контексті дискреційні повноваження державних інституцій не повинні бути необмеженими; вони мають чітко регламентуватися законом [9, с. 334]. По-друге, у межах цього ж концепту визначаються умови, за яких можливі обґрунтовані обмеження окремих прав, закріплених у Конвенції. Варто зауважити, що обидва аспекти є взаємопов'язаними і взаємозалежними, формуючи комплексний правовий підхід до забезпечення верховенства права в юрисдикції ЄСПЛ [10, с. 374].

Перший аспект ґрунтується на принципі, що дискреційні повноваження органів державної влади повинні мати чітку правову основу та не застосовуватися довільно. ЄСПЛ підкреслює, що закон має передбачати обсяг таких повноважень компетентних органів та визначати порядок їх реалізації з достатньою чіткістю, аби гарантувати особі належний захист від свавільного втручання в її права. Для уникнення свавілля, нормативні акти повинні конкретизувати межі будь-яких дискреційних повноважень. Закон має право надавати органам дискреційні функції, за умови,

що межі цих функцій і порядок їх реалізації прописані настільки зрозуміло, щоб із врахуванням законності мети заходів забезпечити особі ефективний захист від незаконного втручання з боку влади [6, ст. 8].

Другий аспект стосується того, що низка статей Конвенції чітко зазначає можливість обмеження прав, гарантованих цими статтями лише за певних умов. Зокрема, в статті 5 та пункті 2 статті 11 йдеться про обмеження «передбачені законом», у статті 6 згадуються випадки «встановлені законом», у статті 7 зазначено обмеження «передбачені національним чи міжнародним правом», у пункті 2 статті 8 йдеться про обмеження «відповідно до закону [6, ст. 5, 6, 7, 8]. Підхід до перевірки правомірності обмежень прав людини складається з двох етапів: на першому аналізується наявність національного закону, який дозволяє відповідне обмеження, а на другому – оцінюється якість цього закону з огляду на стандарти, розроблені ЄСПЛ [10, с. 374].

В контексті зазначеного важливо звернути увагу на поняття «закон», яке отримує автономне трактування в межах Конвенції. ЄСПЛ неодноразово акцентував, що «закон» слід розуміти не лише в формальному сенсі. До цього поняття ЄСПЛ включає не тільки закони, затверджені парламентом, але й нормативно-правові акти загального характеру нижчого рівня, положення загального права, а також прецеденти в судовій практиці [10, с. 374].

Для визначення правомірності обмежень прав осіб у межах національного правопорядку не достатньо лише факту існування закону, що дозволяє таке втручання. Потрібно також оцінити, чи є цей закон доступним для громадян, передбачуваним у застосуванні та чи відповідає він принципу правовладдя. Доступність закону передбачає, що громадяни повинні мати реальну можливість, враховуючи конкретні обставини, зрозуміти, які саме правові норми стосуються їхньої ситуації [9, с. 334].

Текст будь-якого закону повинен бути максимально простим, точним, однозначним, системним та послідовним. Основною його характеристикою має бути зрозумілість. Суб'єктивне сприйняття закону має бути чітким і зрозумілим для кожного, однак особа, формулюючи власне розуміння закону, може звернутися за юридичною консультацією або ознайомитися з відповідною судовою практикою [9, с. 334]. Особливу роль у забезпеченні ясності та точності закону відіграють суди. Вони тлумачать його положення з урахуванням конкретних життєвих обставин, сприяючи більш чіткому розумінню норм і їх практичному застосуванню [7, с. 147].

На сьогоднішній день у практиці ЄСПЛ визначено комплекс вимог, дотримання яких є необхідним при створенні та оприлюдненні законів, а також для забезпечення своєчасного інформування зацікавлених суб'єктів про їхній зміст. Відповідно до позиції ЄСПЛ, саме дотримання цих вимог визначає якість законодавчого акту і слугує однією з ключових умов забезпечення правовладдя. Ці вимоги характеризуються взаємозв'язаністю та спільним ідеологічним підґрунтям, яке закладено в концепції «формальної законності». Відтак недотримання хоча б однієї із зазначених вимог може поставити під загрозу реалізацію принципу правовладдя [7, с. 148]. Концепція «формальної законності» надає цим вимогам першорядне значення, розглядаючи їх як фундаментальні. Крім того, з їхнього дотримання випливають інші суттєві елементи правовладдя, необхідні для ефективно реалізації цих вимог. Серед них можна виділити незалежність судової влади, відкритість і неупередженість судового процесу, відсутність адміністративного контролю над судами, а також обмеженість поліцейських повноважень. Таким чином, виконання згаданих принципів є критично важливим для підтримання і розвитку правової держави [7, с. 148-149].

ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово підкреслював, що одним із ключових елементів принципу правовладдя є правова визначеність. До основних вимог правової визначеності належать гарантії захисту від свавільного втручання державної влади у права людини, забезпечення однакового та послідовного застосування законів, обов'язкового й чіткого виконання судових рішень тощо. У своїй практиці ЄСПЛ формулює цей принцип як систему положень, які включають вищезазначені аспекти. Вимога чіткості та визначеності правових норм є однією з базових і найважливіших умов, які пред'являються до права [7, с. 152].

У своїй діяльності ЄСПЛ керується принципом, згідно з яким застосування норм права повинно бути передбачуваним для кожної особи [9, с. 334]. Людина має право розраховувати на те, що правові норми будуть застосовані до її ситуації так само, як і до інших осіб у схожих обставинах. Порушення цього принципу, зазвичай, пов'язане з довільним тлумаченням законодавства під час його практичного застосування. Відповідно до принципу правової визначеності громадяни повинні мати змогу впевнено планувати свої дії, розуміючи їхні правові наслідки [10, с. 375].

ЄСПЛ акцентує, що застосування зворотної сили закону в судових розглядах, яке позбавляє особу дієвих механізмів захисту її прав, суперечить основоположному принципу правової визначеності [10, с. 375]. У своїх рішеннях ЄСПЛ наголошує, що судові органи мають особливо враховувати ризики, які неминуче виникають у разі звернення до законів із зворотною силою.

ЄСПЛ неодноразово констатував, що правова визначеність вимагає стабільності у виконанні судових рішень, захищаючи принцип *res judicata*, який гарантує остаточність таких рішень. Цей принцип передбачає, що жодна зі сторін не може вимагати повторного розгляду остаточного, обов'язкового рішення лише для спроби провести повторний судовий процес чи досягти іншого результату [10, с. 375]. Повноваження судів вищої інстанції щодо перегляду справ мають спрямовуватися виключно на виправлення судових помилок або усунення неправомірних рішень, а не на забезпечення нового розгляду. Перегляд справи не повинен використовуватися як прихована форма апеляції, тоді як розбіжність у думках щодо одного й того ж питання не є виправданою підставою для цього. Відхилення від зазначеного принципу можливе лише у випадку незалежних та невідворотних обставин.

Ключове значення для забезпечення ефективності судочинства та реалізації принципу верховенства права має вимога невідворотного виконання судових рішень. ЄСПЛ неодноразово підкреслював важливість цього аспекту, зауважуючи, що невиконання судових рішень, що шкодить одній зі сторін, суперечить принципу ЄСПЛ правовладдя відповідно до пункту 1 статті 6 Конвенції [6, ст. 6].

Зауважимо також, що важливою умовою реалізації принципу правовладдя є забезпечення права на справедливий судовий розгляд. ЄСПЛ акцентує увагу на ключовій ролі статті 6 Конвенції, яка втілює основоположний принцип правовладдя [6, ст. 6]. У розгляді скарг щодо порушення пункту 1 статті 6 особлива увага приділяється тому, що втручання виконавчих органів в особисті права повинно підлягати ефективному нагляду, переважно із боку судових органів. Право на судовий захист включає гарантії справедливого судового розгляду, доступності правосуддя, дотримання рівності сторін у процесі, а також забезпечення єдності громадянських та інших прав із їхньою соціальною еволюцією. Ці принципи формують основу для побудови правової держави [9, с. 334].

ЄСПЛ встановив, що в цивільних справах принцип правовладдя нерозривно пов'язаний із доступом до правосуддя [1, с. 1175-1176]. Для того щоб право на доступ до суду було дієвим, особа повинна мати реальну й безперешкодну можливість оскаржити дії держави, які втручаються у реалізацію її прав. Враховуючи принцип правовладдя в умовах демократичного суспільства, національне законодавство повинно забезпечувати такий ступінь доступу до внутрішньодержавних засобів правового захисту, який гарантує людині можливість скористатися правом на доступ до суду [4, с. 35]. У зв'язку з цим ЄСПЛ зазначив, що право на доступ до правосуддя як можливість звернутися до суду є однією з невід'ємних частин «права на суд», передбаченого пунктом 1 статті 6 Конвенції [6, ст. 6]. Це право має супроводжуватися додатковими гарантіями, які стосуються організації, складу суду та ходу судового процесу. Сукупність цих гарантій якраз і утворює право на справедливий судовий розгляд. Право на справедливий судовий розгляд має тлумачитися з урахуванням положень Преамбули до Конвенції, де проголошено, що принцип правовладдя є частиною спільного надбання держав-учасниць.

Щодо гарантій, які застосовуються у кримінальних провадженнях, важливо окремо виділити такі ключові аспекти: презумпцію невинуватості (пункт 2 статті 6 Концепції), принципи *nullum crimen sine lege* та *nullum poena sine lege* (відсутність злочину та покарання без закону, стаття 7 Концепції) у практиці ЄСПЛ, заборону катувань (стаття 3 Концепції) [6, ст. 3, 6, 7], а також ефективні заходи розслідування у випадках загибелі особи [10, с. 376]. Варто зазначити, що презумпція невинуватості регламентована не лише статтею 6 Конвенції, а й походить із принципу правовладдя. ЄСПЛ вважає, що стаття 6 Конвенції, яка гарантує забезпечення права на справедливий судовий розгляд, зокрема право на презумпцію невинуватості, покликана закріплювати один із основоположних принципів правовладдя [6, ст. 6].

У доповнення до згаданих формальних складових верховенства права слід звернути увагу і на матеріальну складову цієї концепції, яка в практиці ЄСПЛ полягає у вимозі дотримання прав людини та пріоритетній ролі їх охорони [10, с. 376]. Важливим є те, що принцип правовладдя в інтерпретації ЄСПЛ зводиться до верховенства прав і свобод людини та громадянина, а також до пріоритетності завдань їхнього забезпечення та захисту. Це демонструє визнання ЄСПЛ того, що

права та свободи людини не є результатом виключно державного дарування, а мають невідчужуваний і фундаментальний характер. Ще одним ключовим аспектом є акцент ЄСПЛ на принципі рівності всіх осіб перед законом і забороні дискримінації. Конвенцією визначено, що користування правами та свободами, має бути забезпечене «без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою» [6, ст. 14].

Висновки. Практика Європейського суду з прав людини є важливим фактором у формуванні правової держави та утвердженні принципів правовладдя в Україні, стрижневими елементами якого є законність, юридична визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя, дотримання прав людини, заборона дискримінації та рівність перед законом. Практика ЄСПЛ впроваджується у судах України через необхідність прийняття обґрунтованих рішень щодо порушення прав учасників процесу та конституційний обов'язок забезпечення правосуддя. Даний підхід слугує невід'ємною умовою реалізації судом його основної функції гаранта справедливості і забезпечення доступу до правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Головатий С.П. Верховенство права: у 3 кн. Кн. 2: Від доктрини – до принципу. К.: Фенікс, 2006. С. XLVII-LV, 625-1276.
2. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. ст. 260.
3. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції». *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40, ст. 263.
4. Калюжна Є.С. Вплив практики Європейського суду з прав людини на національну систему України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2021. Серія ПРАВО. Вип. 64. С. 32–36.
5. Козюбра М.І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2007. Т. 64. С. 3–9.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). Рим, 4.XI.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n289 (дата звернення: 08.10.2025).
7. Луців О.М. Верховенство права: сучасні інтерпретації: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.М. Луців; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2014. 205 с.
8. Москаль Р. Вимоги верховенства права відповідно до практики Європейського суду з прав людини. *Слово Національної школи суддів України*. 2024. № 2 (47). С. 163–177.
9. Петечел Н.М. Реалізація принципу верховенства права у практиці Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Серія ПРАВО. Вип. 86. Ч. 5. С. 331–335.
10. Цувіна Т.А. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 373–379.
11. Юровська Г. Практика Європейського суду з прав людини в рішеннях органу конституційної юрисдикції. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 5. С. 110–130.

УДК 340.12 : 351.86

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.10>

ФЕНОМЕН «НАЦІОНАЛЬНОЇ ГІДНОСТІ» ЯК АКСІОЛОГІЧНО-ПРАВОВИЙ ЧИННИК У ПРОТИДІЇ ДЕРЖАВІ-АГРЕСОРУ

Марченко М.А.,
доктор філософії, викладач,
Національна академія Служби безпеки України

Марченко М.А. Феномен «національної гідності» як аксіологічно-правовий чинник у протидії державі-агресору.

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз феномену національної гідності як юридичної категорії, що поєднує антропологічний, аксіологічний і безпековий виміри в рамках військово-політичних реалій існування та розвитку сучасної української державності. В умовах повномасштабної агресії російської федерації особливого значення набуває оновлене осмислення фундаментальної правової категорії гідність не лише як особистісної цінності людини, але й як загальнонаціональної цінності, яка тісно пов'язана із формуванням правосвідомості та стійкості держави. Український досвід показує, що право в умовах екзистенційної боротьби має набувати аксіологічного змісту, в межах чого актуалізується переосмислення правового позитивізму, що зводить право до системи формальних норм, до ціннісного праворозуміння.

У даній статті акцентується увага на тому, що інформаційно-медійний фактор сучасної війни істотно впливає на правосвідомість громадян, а отже вимагає нормативного переосмислення підходів до забезпечення гідності як правової категорії.

Автором доводяться положення про те, що національна гідність є не лише етичним і культурним явищем, але й системоутворюючою засадою функціонування правової системи, без якої неможливе формування цілісної моделі національної безпеки, яка виступає як ціннісний та безпековий орієнтир державно-правової політики, а її зміцнення є ключовою передумовою збереження державної ідентичності. Наукова новизна полягає у запропонованому підході до розуміння національної гідності як елементу правової системи України, здатного інтегрувати духовно-моральні та безпекові засади у єдину аксіологічну модель розвитку держави.

У межах дослідження здійснено порівняльно-правовий аналіз польського законодавства, зокрема положень, що передбачають кримінальну відповідальність за публічну зневагу чи приниження нації. На основі праць окремих представників польської юридичної думки показано, що в Республіці Польща національна гідність розглядається як самостійне правове благо, яке невід'ємно пов'язане із забезпеченням суспільного ладу, історичної пам'яті та моральної єдності держави.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості використання запропонованих положень для вдосконалення та формування нових теоретико-безпекових підходів, законодавчих і стратегічних документів у сфері національної безпеки, інформаційної політики та державного управління.

Ключові слова: гідність, національна гідність, правосвідомість, праворозуміння, аксіологічний підхід, національна безпека, інформаційна безпека, інформаційно-медійний фактор.

Marchenko M.A. The phenomenon of “national dignity” as an axiological and legal factor in countering the aggressor state.

The article provides a theoretical and legal analysis of national dignity as a legal category integrating anthropological, axiological, and security dimensions within the military-political realities of modern Ukrainian statehood. Amid the full-scale aggression of the Russian Federation, the renewed understanding of dignity acquires special relevance – not only as a personal value but also as a national one, closely linked to legal consciousness and state resilience. The Ukrainian experience demonstrates that under

existential threat, law must gain axiological content, shifting from the legal positivism toward a value-based concept of law.

The article emphasizes that the informational and media factors of the modern war have a substantial impact on legal consciousness of citizens and, therefore, requires a normative reconsideration of approaches to ensuring dignity as a legal category.

It is argued that national dignity functions both as ethical and system-forming foundation of the legal sphere, essential for building a coherent model of national security and preserving state identity.

The proposed approach interprets national dignity as a structural element of Ukraine's legal system, capable of integrating moral and security principles into a unified axiological framework of state development. Within the framework of the study, a comparative legal analysis of Polish legislation was carried out, in particular of the provisions establishing criminal liability for public contempt or humiliation of the nation. Based on the works of representatives of Polish legal thought, it has been demonstrated that in the Republic of Poland, national dignity is regarded as an independent legal value, inherently linked to the preservation of social order, historical memory, and the moral unity of the state.

The practical significance of the research results lies in the possibility of using the proposed provisions to improve and develop new legislative and strategic documents in the fields of national security, information policy, and public administration.

Key words: dignity, national dignity, legal consciousness, legal understanding, axiological approach, national security, information security, informational and media factor.

Постановка проблеми. В умовах екзистенційної війни за виживання України та її народу, намірах ворога знищити українську державність, її традиції, мову, культуру та історію, в повній мірі актуалізується проблематика переосмислення та вдосконалення тих безпекових підходів та механізмів, на які спирається національна юридична спільнота, зокрема фахові представники органів державної влади у сфері національної безпеки і оборони.

Актуальні тенденції розвитку національної юридичної думки, як у теоретичному, так і в прикладному вимірі, детермінуються об'єктивними правовими реаліями сьогодення надскладного для України етапу державотворення. В умовах зростання як наявних, так і потенційних загроз такого масштабу та спрямування, постає необхідність переосмислення окремих засадничих уявлень про природні та невід'ємні права людини, а саме - людську гідність, особисту недоторканність і безпеку, зокрема, через призму безпекових теорій.

Необхідність модернізації деяких юридичних підходів до осмислення окремих ключових правових категорій як у теорії держави і права, так і національної безпеки зумовлена практичним досвідом повномасштабної війни, що триває в Україні. Така модернізація має ґрунтуватися на переосмисленні засад державного розвитку в умовах екзистенційної загрози, оскільки сучасна безпекова парадигма повинна включати не лише інституційні та нормативно-правові зміни, а й ідеологічну протидію авторитарним моделям мислення й агресивній антидемократичній ідеології, яку намагається нав'язати держава-агресор.

Саме людська гідність, будучи вихідною категорією правової системи, в умовах війни набуває колективного виміру – форми національної гідності, що постає через призму змін у колективній правосвідомості, та виявляється у готовності народу до протистояння ворогу, стійкості, солідарності та збереження державної ідентичності.

У цьому контексті особливої актуальності набуває потреба у глибокому дослідженні та вдосконаленні юридичних підходів до тлумачення категорії національної гідності не лише як етичної чи політичної ідеї, а як ціннісно-правового ресурсу, що забезпечує консолідацію суспільства, легітимність державної влади та стійкість національної безпеки.

Метою дослідження є вироблення пропозицій щодо вдосконалення юридичних підходів до тлумачення категорії національної гідності як фундаментального елементу національних інтересів та національної безпеки України в умовах повномасштабної війни для подальшої розробки концептуальних засад її правового забезпечення в контексті протидії зовнішній агресії та збереження державної ідентичності.

Стан опрацювання проблематики. В національній юридичній думці проблематика людської гідності залишається предметом наукової уваги багатьох дослідників із різноманітних правничих і філософських шкіл. Беззаперечно, що категорія гідності посідає центральне місце у філософії

права та конституціоналізмі, про що свідчать праці О.В. Грищук, О.В. Петришина, П.М. Рабіновича, Р.О. Стефанчука та інших фахівців національної юриспруденції.

Разом із тим, більшість досліджень акцентують увагу на індивідуально-антропологічному вимірі гідності, розглядаючи її як особисту цінність і підґрунтя прав людини, що цілком кореспондується із традиційними філософсько-правовими підходами. Водночас варто зазначити, що у правовому дискурсі сьогодення поки що бракує системних праць, що аналізують гідність в умовах надскладних державно-правових реалій, зумовлених повномасштабним вторгненням російської федерації, а саме – через призму безпекових підходів та як стратегічну правову цінність, пов'язану із національною безпекою та національними інтересами. Саме в такому контексті набуває актуальності дослідження національної гідності як ціннісного та стратегічного чинника правової системи, елементу національної безпеки та правового механізму консолідації суспільства.

Виклад основного матеріалу. Беззаперечно, що гідність як юридична категорія є досить глибоким та невичерпним явищем за своєю природою, що робить її унікальним елементом для цілісної юридичної картини будь-якої країни, адже вона є вихідним положенням для інших елементів правової системи, у тому числі тих нормативно-правових положень, які гарантують та забезпечують природні права людини [3, с. 12].

Повномасштабна агресія РФ проти України та її народу, використання країною-агресором методів деструктивного інформаційного впливу на суспільну свідомість, систематична дискредитація української держави, мови, культури тощо в повній мірі актуалізують проблематику необхідності вдосконалення механізмів забезпечення людської гідності. Водночас, використання в національній юридичній думці такого терміну, як «національна гідність», у контексті необхідності її захисту від спроб приниження, а також забезпечення поваги до неї актуалізує можливість категоріального порівняльно-правового розгляду вказаного феномену з урахуванням сучасних розумінь людської гідності як принципу права та юридичної категорії [4, с. 176-177].

У вказаному контексті доцільно звернутись до позиції відомого американського вченого Ллойда Ештона Фоллєрса, який у своєму дослідженні «Антропология національної держави» зазначив про те, що найсерйозніші проблеми націй та держав не завжди стосуються політичних, економічних чи оборонних чинників, саме відсутність «нематеріальних та неосяжних національних символів», які сприймаються як критерії істини для громадян, є більшою критичною перешкодою на шляху до побудови успішної нації [6, с. 75-76].

Так, окремі елементи безпекових стратегій та підходів повинні спиратись на національну філософію або ідею, зокрема, концепцію національної гідності, як складову ціннісно-орієнтованої суспільної правосвідомості українського народу в умовах екзистенційного протистояння з РФ та невід'ємної частини національних інтересів, що звичайно повинно мати чітко окреслені юридичні контури та відповідне правове підґрунтя.

Формування ціннісно-орієнтованої правосвідомості забезпечує внутрішню узгодженість між правом, суспільними цінностями та безпековими пріоритетами держави. Саме ця узгодженість створює підґрунтя для стійкості правового порядку та зміцнює довіру між громадянами і державою, що є необхідною умовою ефективної реалізації національних інтересів і забезпечення національної безпеки в умовах зовнішньої агресії.

Відповідно до слушної думки відомого українського вченого та державного діяча Горбуліна Володимира Павловича, у т.зв. «війнах четвертого покоління» вже навчилися протистояти регулярними збройним силам, призначеним для ведення воєн другого і третього поколінь, проте не в повній мірі опанували методологічні підходи у моральному протистоянні, що потребує значно більшого, ніж військової могутності. Здобуття українцями таких нематеріальних благ, як почуття гідності та національної гордості, необхідно конвертувати в успішні стратегії, оскільки від самого початку інспірованої державою-агресором війни Україна має ментальну перевагу, а саме – моральне право [1, с. 75-76].

Наш ворог поряд із застосуванням традиційних військових засобів вдало опанував асиметричні методи воєнної боротьби, які підтримуються систематичним та довготривалим проведенням спеціальних інформаційних операцій та інших заходів інформаційного впливу. Останнє мало неабияке місце напередодні повномасштабного вторгнення, особливо через такі різновиди деструктивної діяльності, як цілеспрямоване функціонування фінансованих проросійських рухів та партій, системне поширення відповідної риторики через для всіх відомі проросійські ЗМІ,

організація наукових форумів та круглих столів, орієнтованих на розповсюдження відповідних наративів тощо.

Із прикрістю слід констатувати, що довготривалий деструктивний інформаційний вплив держави-агресора на українську свідомість, а також відсутність дієвої емпіричної практики протидії такому явищу, нажаль частково, призвела до того, що частина українського населення протягом тривалого часу була об'єктом маніпулятивного впливу, що сприяло зростанню таких напрямів злочинної діяльності, як колабораціонізм та державна зрада, особливо після 24 лютого 2022 р.

В контексті викликів для держав і цивілізацій відомий англійський історик та філософ Арнольд Дж. Тойнбі сформулював теоретичні підходи до відсічі відповідних загроз. Відповідно до думки вченого, початковою точкою генезису оновленої спільноти, а також головним фактором її успіху є адекватна відповідь, знайдена нею на зовнішні виклики, які ставлять під загрозу життя людей. У таких умовах спільнота або мобілізується і знаходить нові стимули для відновлення та на їх основі здобуває конкурентну перевагу над іншими спільнотами або зазнає поразки і зникає з історичного поля [5, с. 145–150].

Вищевказане прямо пропорційно стосується України, яка більше 1300 днів (на момент написання статті) рішуче протистоїть доленосним викликам. Водночас, рішучі спроби держави-агресора інспірувати протистояння всередині країни, зокрема, між окремими верствами населення на тлі т.зв. «втоми від війни» шляхом підбурювання до проявів нетерпимості до внутрішньо переміщених осіб, розпалюванні проблематики мовного чиннику, а також конфліктів між військовими та цивільним населенням може призвести до втрати орієнтирів руху українського суспільства.

У сучасній війні, надважливим компонентом якої є інформаційно-медійний фактор, беруть участь не лише регулярні військові формування але й більша частина громадянського суспільства. Отже, вдало організована з метою протидії агресії інформаційна зброя становить помітну частину загального імунітету нації, що робить її неприступною через ідеологічну міцність [1, с. 111].

На думку автора, одним із елементів національно-інформаційного збройного арсеналу повинна бути така категорія як «національна гідність», особливо в контексті оновлення окремих складових національної філософії та ідеї, конвертованих у відповідні безпеково-правові підходи та механізми.

Порівняльний аналіз конституційного законодавства держав-членів ЄС на предмет забезпечення гідності, зокрема, у Республіці Польща дає підстави стверджувати, що ця категорія розглядається не лише як індивідуальне право людини, а й як фундаментальна цінність державного устрою. Польські законотворці у вступних положеннях до Верховного закону закликають усіх, хто звертається до її норм, піклуватися про збереження природженої людської гідності. Крім цього, згідно зі змістом ст. 30 Конституції природна і невід'ємна гідність людини проголошується джерелом прав і свобод людини і громадянина, а повага до людської гідності та забезпечення її охорони з боку публічної влади визнається обов'язком держави [4, с. 104].

Особливої уваги заслуговують положення ст. 130 Основного Закону Республіки Польща, що регламентують текст президентської присяги, відповідно до змісту якого голова держави урочно зобов'язується «зберігати гідність Нації» [2, с. 158–160]. Вказане положення демонструє, що в польській правовідомості категорія «гідність» набуває національного виміру, оскільки вона розглядається як атрибут усієї спільноти, а не лише особи.

У зазначеному контексті доцільно звернутись до позиції відомого польського юриста та науковця Вітольда Кулеша (Witold Stanisław Kulesza; W. Kulesza), який у своїх дослідженнях, присвячених проблематиці людської гідності розрізняє індивідуальну гідність і гідність нації, підкреслюючи, що остання може бути нормативно захищена через кримінальне право як елемент соціальної стабільності й національного правопорядку. У своїй науковій статті «Польська національна гідність в контексті кримінального права» («Polska godność narodowa w świetle prawa karnego») В. Кулеш стверджує, що Польща є однією з небагатьох держав у Європі, яка передбачає кримінальну відповідальність за образу нації, зокрема – публічне приниження народу або символів нації [7, с. 184].

Вказана позиція, на думку вченого, є аргументованою, оскільки сягає корінням у негативний досвід польської держави ХХ століття (окупації, знищення еліти, приниженням гідності), після якого гідність нації стала фундаментальною цінністю державності, через що одним із обов'язків держави є відповідні правові гарантії того, що суспільство не буде об'єктом публічного приниження чи неправдивих звинувачень, які нівелюють національну гідність. [7, с. 182–185].

Польська правова модель демонструє, що гідність може і повинна розглядатися як базовий правовий принцип, який поєднує особисту, національну та інституційну площини. Юридичний досвід і правова практика вищевказаного змісту є концептуально важливими для України, особливо в умовах війни, в межах яких ідея національної гідності набуває безпеково-екзистенційного виміру – як основи морально-правової стійкості суспільства.

Отже, із урахуванням того, що наразі наша держава є об'єктом протиправних посягань держави-агресора, які, поряд із безпосередніми бойовими зіткненнями, реалізуються шляхом систематичного проведення інформаційних операцій, що спрямовані проти певних моральних культурних та духовних цінностей українського народу, то обґрунтованою є думка щодо необхідності дослідження феномену «національної гідності», як юридичної категорії з урахуванням теоретико-безпекових положень та практичних механізмів законодавства про національну безпеку.

Пропонується, що під національною гідністю можна розуміти сукупність життєво важливих складових національної свідомості, які визнаються, проголошуються та забезпечуються національним законодавством, відповідно до яких особа усвідомлює свою приналежність до певної національної спільноти, її традицій, історії, культури, мови тощо [4, с. 198–200].

Висновки. Таким чином, розуміння гідності на національному рівні повинне бути складовою національних інтересів та пріоритетів, оскільки в такому контексті гідність – це вже питання національної безпеки. Без людини немає суспільства, без суспільства немає держави, а без розвинутого та гідного громадянського суспільства немає гідної нації у сучасному державно-правовому сенсі.

Із урахуванням того, що людина, її гідність та безпека визначають зміст і спрямованість діяльності держави, доцільним є подальший розвиток теоретико-правових положень щодо впровадження, забезпечення та захисту національної гідності як правової категорії, так і суспільно-правового феномену, що має прямий вплив на зміцнення стійкості держави, її правопорядку та системи національних цінностей в рамках національної безпеки.

Подальші дослідження цього феномену та перспективи отриманих результатів дозволять розглядати категорію «національної гідності» як концептуальну основу для оновлення правових механізмів як на теоретичному, так і практичному рівнях у сфері національної безпеки, а також для формування аксіологічно орієнтованої державно-правової політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Горбулін В.П. Як перемогти Росію у війні майбутнього. Київ: Брайт Букс, 2021. 243 с.
2. Конституції країн світу: Королівство Данія, Французька Республіка, Чеська Республіка, Республіка Польща / Коротюк О.В., Лавринович О.В. Київ: ОВК, 2021. 250 с.
3. Марченко М.А. Захист гідності людини в законодавстві Європейського Союзу (конкретизація окремих прав). *ScienceRise: Juridical Science: Journal*. 2020. Вип. 1 (11). С. 11–18.
4. Марченко М.А. Формування і розвиток юридичної категорії «гідність» (порівняльно-правовий аспект): дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Київ, 2023. 241 с.
5. Розумний М.М. Національна доктрина. Київ: Видавнича група КМ-БУКС, 2021. 264 с.
6. Fallers L. A. *The Social Anthropology of the Nation-State*. New York: Taylor & Francis Inc, 2011. 224 p.
7. Kulesza W. Polska godność narodowa w świetle prawa karnego. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 2018. T. LXX, nr 1. S. 153–185.

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.11>

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ПОСЛУГ У СФЕРІ РЕГУЛЮВАННЯ ОБІГУ ЗБРОЇ ЯК КРОК ДО СУЧАСНОЇ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВИ

Палєха В.О.,
*аспірант кафедри теорії, історії та філософії права,
Національна академія внутрішніх справ
ORCID: 0009-0007-1290-3310*

Палєха В.О. Цифровізація послуг у сфері регулювання обігу зброї як крок до сучасної цифрової трансформації держави.

Стаття присвячена комплексному аналізу національного механізму діджиталізації обігу зброї в Україні як важливого кроку до забезпечення прозорості процедур виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання різних категорій озброєння. До таких належать вогнепальна, пневматична, холодна й охолощена зброя, а також вітчизняні пристрої для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи подібними за властивостями металевими снарядами несмертельної дії, боєприпаси до неї, основні частини зброї та вибухові матеріали. Метою є в розкриття впливу цифрових послуг на функціонування держави та суспільства на прикладі урегульованості обігу зброї. Відповідно до поставленої мети розглянуто напрями та можливості сучасних електронних систем і цифрових сервісів, за допомогою яких громадяни можуть отримувати дозволи на зброю онлайн. Окреслено їхнє значення для правоохоронних органів, що потребують оперативного доступу до актуальної інформації, та для суспільства в цілому, яке зацікавлене у прозорих процедурах і підвищенні довіри до державних інституцій. Актуальність дослідження зумовлена загальнодержавними соціально-побутовими змінами, викликаними запровадженням правового режиму воєнного стану. Це обумовлює потребу у регулярному висвітленні даної проблематики не лише в науковому середовищі, а й у діяльності органів державної влади, громадських організацій та серед цивільного населення. Наголошено на ризиках, які виникають у зв'язку з незаконним ввезенням значної кількості зброї із зон бойових дій, що створює нові виклики для правоохоронної системи. У статті розкрито як переваги, так і недоліки використання відповідних цифрових сервісів для цивільних осіб, а також можливості єдиних інформаційно-пошукових систем для внутрішнього застосування Національною поліцією. Здійснено аналіз сучасних тенденцій у використанні таких рішень, які спрямовані на протидію неконтрольованому обігу та стимулювання реєстрації громадянами не лише придбаній, а й знайденої (трофейної) зброї. Особливу увагу приділено порівнянню можливостей цифрових технологій у сфері контролю за обігом зброї відповідно до сучасних нормативно-правових актів, а також визначено низку фахових підходів до вдосконалення цієї системи. Наголошено на доцільності впровадження нових інструментів та варіантів використання цифрових сервісів, що сприятиме підвищенню ефективності державного управління у сфері безпеки та зниженню ризиків, пов'язаних із нелегальним обігом зброї.

Ключові слова: контроль за обігом зброї, цифрові технології, цифровізація держави, цифрова трансформація держави, цифрові послуги.

Paliekha V.O. Digitalization of services in the field of arms trafficking as a step towards modern digital transformation of the state.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the national mechanism for the digitalization of arms circulation in Ukraine, considered as an important step towards ensuring transparency in the procedures of manufacturing, acquisition, storage, accounting, transportation, and use of different categories of weapons. These include firearms, pneumatic, cold and deactivated weapons, as well as domestically produced devices for firing cartridges equipped with rubber or similar non-lethal projectiles, their ammunition, the main parts of weapons, and explosive materials. The purpose of the article is to

reveal the impact of digital services on the functioning of the state and society on the example of the regulation of weapons circulation. In line with this purpose, the article explores the directions and potential of modern electronic platforms and digital services that provide citizens with online access to weapons permits. Their significance is emphasized both for law enforcement agencies, which require prompt access to reliable information, and for society at large, which is interested in transparent procedures and an increased level of trust in public institutions. The relevance of the research stems from the nationwide social and domestic changes caused by the introduction of martial law. These circumstances highlight the urgent need to discuss this issue not only in academic discourse but also in the activities of public authorities, non-governmental organizations, and among civilians. Special attention is paid to the risks related to the illegal import of large quantities of weapons from areas of active hostilities, which create new threats to the law enforcement system. The article outlines the advantages and disadvantages of digital services available to civilians, as well as the possibilities of unified information and search systems designed for internal use by the National Police of Ukraine. Current trends in their application are analyzed, with a particular focus on countering uncontrolled trafficking and encouraging citizens to register not only purchased weapons but also those that have been found or seized as trophies. The study also provides a comparative assessment of digital technologies in this field in accordance with existing legal regulations. Furthermore, it presents a range of professional approaches aimed at improving the functioning of the system while underlining the importance of introducing innovative tools and new modes of application. The implementation of such solutions will contribute to enhancing the efficiency of state governance in the security sector and reducing the risks associated with the illegal circulation of arms.

Key words: control over the weapons trade, digital technologies, digitization of the state, digital transformation of the state, digital services.

Постановка проблеми. Епоха технологічного прогресу кардинально змінила спосіб життя людей по всьому світі – зміни увійшли в роботу, навчання, спілкування та взаємодію з державними установами. Цифровізація державних сервісів набуває масового характеру – послуги, що раніше вимагали паперової бюрократії, нині можна отримати в кілька «кліків». Повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України пришвидшило цей процес, оскільки він став способами полегшення життя українців, зменшення скупчення людей в державних установах, отримання послуг, незалежно від місця знаходження, а в деяких випадках і часу доби. Цифрове мережеве сповіщення про тривогу, поновлення втрачених/знищених документів, державні послуги, дистанційне навчання та взаємодія з органами державної влади не лише спростили життя українців, але й наклали серйозну відповідальність на державу щодо забезпечення безпеки даних користувачів. Окремим питанням постала потреба у швидких та контрольованих рішеннях в сфері обігу зброї, коли збереження свого життя та існування своїх близьких вийшло на перший план, незалежно від місця перебування особи, яка має на меті отримати дозвіл на зброю, аби реалізувати своє право на захист від протиправних посягань.

Мета статті полягає в розкритті впливу цифрових послуг на функціонування держави та суспільства на прикладі урегульованості обігу зброї. Для досягнення зазначеної мети доцільним буде виконання наступних завдань: виявлення наявних електронних баз даних, що врегульовують процедуру обігу зброї в Україні; аналізі нормативної основи правового регулювання виявлених баз даних.

Стан опрацювання проблематики. Варто зазначити, що хоча обрана тематика є актуальною і наразі багато науковців досліджують питання діджиталізації (Н.А. Литвин, Л.В. Крупнова, Н.О. Сидоренко), цифрової трансформації (Є. Коломоєць, М.О. Кравченко, В.О. Салабай) та інформаційних прав людини (О.О. Тихомиров, Р.Б. Тополевський), однак, майже поза увагою науковців опинилась проблематика цифровізація послуг у сфері регулювання обігу зброї. Саме нерозкритість цього питання, особливо у період правового режиму воєнних дій, і спонукало до її ґрунтового наукового опрацювання.

Виклад основного матеріалу. Тут варто погодитись із думкою М.Г. Хаустової про те, що цифровізація є визнаним механізмом економічного зростання завдяки здатності технологій позитивно впливати на ефективність, результативність, вартість та якість економічної, громадської та особистої діяльності. Подальше її розповсюдження та впровадження можливе лише тоді, коли ідеї, дії, ініціативи та програми, які стосуються цифровізації будуть інтегровані в національні [2].

У контексті цифрової трансформації сфери публічного управління обігу зброї, впровадження в 2023 році операційної системи «Єдине вікно громадян» (далі – ЄВГ) виступило вагомим елементом оптимізації надання адміністративних та соціальних послуг, водночас забезпечуючи не лише вільний доступ до здійснення дистанційного першого кроку на шляху до реєстрації та отримання дозволу, а й закрило собою проблеми інформаційної кампанії серед населення щодо глобалізованого просування коректних наративів про важливість даного процесу як директиви в цілісне європейське демократичне суспільство.

Електронна система «ЄВГ» являє собою комплекс сервісів для фізичних осіб, який надає можливість замовляти електронні послуги онлайн та отримувати інформацію, що обробляється в єдиній інформаційній системі Міністерства внутрішніх справ України. Відповідно до Наказу МВС № 622 «Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів» згідно зі змінами від 21.11.2023 року, громадяни, які мають на меті отримати дозвіл на зброю, дістали право подавати заяву не лише за особистою присутністю в приміщенні уповноваженого органу Національної поліції, а й в електронній формі за допомогою сервісу єдиної інформаційної системи МВС «ЄВГ» або засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг (Дія), зокрема з використанням мобільного додатку або засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг із накладенням електронного цифрового підпису, що базується на кваліфікованому сертифікаті відкритого ключа, які мають засвідчувати заяву (клопотання), а також документи, що додаються до неї [3]. Згідно сформованої оновленої статистики Міністерства внутрішніх справ, за період існування інформаційної системи ЄВГ було зареєстровано 254 тис. користувачів, які в свою чергу, подали 145 тисяч заяв на отримання послуг, що віддзеркалює активне зростання цифрової грамотності громадян та відповідає сучасним потребам суспільства у онлайн-взаємодії з державою [4]. Дана система значно скорочує строки розгляду звернень, автоматизує обробку документів і дозволяє уникнути помилок, спричинених людським фактором.

До того ж, варто зауважити, що одним з документів, який входить до переліку обов'язкових при поданні заяви на отримання дозволу на зброю є витяг про несудимість особи-кандидата. Впровадження електронного варіанту отримання доступу до послуги слугує індикатором зрілості цифрового урядування та готовності держави до орієнтування на потреби громадян. Відповідно до п. 1 Р. 4 Наказу МВС № 207 від 15.04.2022 «Про порядок доступу до відомостей інформаційно-аналітичної системи (далі – ІАС) «Облік відомостей про притягнення особи до кримінальної відповідальності та наявності судимості», фізична особа має право на отримання з ІАС відомостей про себе не лише у паперовій, а й електронній формі із застосуванням засобів Єдиного державного вебпорталу електронних послуг, зокрема з використанням мобільного додатка Порталу Дія, а також засобами електронного кабінету [5]. Завдяки автоматизації процесу, довідка буде згенерована та надана у цифровому форматі в термін, визначений законодавством, що значно економить часовий ресурс на противагу традиційній моделі.

Згідно Розпорядження Кабінету міністрів України № 1351-р «Про схвалення Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках» однією з цілей сталого євроінтеграційного розвитку України у сфері інноваційної діяльності є збільшення інформатизації, яка спрямована на розвиток передових цифрових навичок, впровадження цифрових технологій на підприємствах, розбудову цифрової інфраструктури та ще більшу доступність цифрових послуг [6]. Безумовно, прогресивним поштовхом в напрямку розвитку електронного урядування стала автоматизація обліку процесів обігу зброї за допомогою системи «Єдиний реєстр зброї». Дана інновація, впроваджена в 2023 році, являє собою інформаційно-телекомунікаційну систему, яка є функціональною підсистемою єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ, що призначена для автоматизації обліку процесів обігу зброї до рівня стандартів операційних процедур та автоматизованого робочого місця користувача та забезпечує формування, зберігання, спільне використання і верифікацію інформації про права в сфері обігу зброї, боєприпасів до неї, основних частин зброї, які мають ідентифікаційні номери та вибухових матеріалів, об'єкти та суб'єкти цих прав. Відповідно до Наказу МВС № 2 від 10.01.2022 року, «Про затвердження Положення про

функціональну підсистему «Єдиний реєстр зброї» єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ», функціональні можливості цього реєстру забезпечують відкритість даних для держави, можливість відстеження оформленої зброї та заяв в реальному часі, дотримання чесності та підзвітності, які будують чіткий ланцюг цивілізованого обігу зброї в країні [7].

Дана система є не лише обліковою, а й безпековою частиною роботи органів виконавчої влади. Відповідно до Наказу МВС № 357 від 27.04.2020 року «Про затвердження Інструкції з організації реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України», під час надходження повідомлень про правопорушення на лінію «102», основними обов'язками диспетчера є не окреме прийняття якісної інформації про правопорушення або подію та скорочення часу прибуття нарядів поліції, а й забезпечення особистої безпеки поліцейських до та під час прибуття на виклик. Згідно пункту 17 розділу 3 даної Інструкції, до прибуття нарядів поліції диспетчер має інформувати наряди поліції про результати перевірок за інформаційними ресурсами системи ПНП та інших підсистем стосовно особи, що здійснила виклик нарядів поліції, або інших можливих учасників правопорушення або події (зокрема, щодо наявності, згідно реєстрів, у власності зареєстрованої зброї) [8]. З огляду на це, можна зробити висновок, що система «Єдиний реєстр зброї» є важливим елементом пошуку та виявлення потенційних загроз життю та здоров'ю поліцейського та інших осіб на місці правопорушення ще на стадії, коли їм можна запобігти чи стратегічно підготуватись.

У контексті розвитку цифрової безпеки варто приділяти увагу проблемам доступу до конфіденційної інформації, її цілісності та захищеності не лише від шахрайських атак, а й протидії внутрішнім і зовнішнім корупційним схемам. Виходячи зі змісту положень ч. 1 ст. 27 Закону України «Про захист персональних даних», їх обробка органами Національної поліції України, включаючи збирання, накопичення, зберігання, доступ, поширення, видалення і знищення відповідних даних повинна відповідати загальним вимогам національного законодавства [9]. Для вирішення проблеми інтернальних та екстернальних втручань була розроблена спеціальна цифрова технологія «блокчейн» (з англ. Blockchain – ланцюг блоків), яка децентралізує зберігання та передавання даних, що забезпечує їх незмінність в процесі зберігання та захисту інформації. Тут варто погодитись із тезою запропонованою В.О. Рядінською та Ю.В. Седневим про те, що основною проблемою правового регулювання обігу зброї в Україні до 2023 року була ускладнена процедура отримання дозволу на зброю, яка, за умов чіткого законодавчого регулювання, створювала умови для виникнення корупційних ризиків у дозвільній системі. Соціологічні опитування, журналістські розслідування, внутрішні розслідування в системі Міністерства внутрішніх справ України підтверджують, що корупція в дозвільній системі (підрозділів контролю за обігом зброї) була системним явищем [10]. В цьому розумінні, інтеграція в державні системи, зокрема, системи «Єдиний реєстр зброї», стало стратегічним кроком до цифрової довіри між державою та громадянином, оскільки вона має безліч переваг, в порівнянні з технологіями без даної опції. Одним з основних бенефітів є незмінність даних, відтак після додавання блоку до ланцюга його не можна замінити без зміни всіх наступних кроків, які адмініструються різними особами, що робить блокчейн надійним джерелом історичних даних, а сама децентралізована інформація не зберігається на одному сервері, що значно зменшує можливість службових зловживань та несанкціонованих змін. У блокчейнах є можливість перевірки попередніх дій в реєстрі, наприклад, реєстрація, передача, вилучення, втрата зброї, а сама можливість зміни історії «заднім числом», подробиці даних чи видалення їх без сліду неможлива, що дозволяє уповноваженим посадовим особам перевірити походження та історію кожної одиниці зброї, при цьому забезпечуючи конфіденційність власника.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», кіберзахист тлумачиться як сукупність організаційних, правових, інженерно-технічних заходів, а також заходів криптографічного та технічного захисту інформації, спрямованих на захист від кіберзагроз, забезпечення кібербезпеки, стійкості, цілісності, доступності та конфіденційності інформаційних ресурсів у кіберпросторі, а також здатності інфраструктури до їх обробки, а основними суб'єктами, які безпосередньо здійснюють у межах своєї компетенції заходи із її забезпечення, є міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, правоохоронні, розвідувальні і контррозвідувальні органи, суб'єкти оперативно-розшукової діяльності, Збройні Сили України, інші військові формування, утворені відповідно до закону та інші уповноважені органи [11]. Різноманіття та широке коло осіб, наділених повноваженнями щодо контролю за цифровим захистом даних свідчить про

підвищений стан захищеності інформації, в особливості в умовах дії правового режиму воєнного стану, коли кількість посягань на національну безпеку збільшується, оскільки ворог використовує даний шлях як один із інструментів гібридної війни.

Висновки. Встановлено, що в 2023 році з метою належної цифрової трансформації сфери публічного управління обігу зброї в Україні було впровадження операційні системи «Єдине вікно громадян» та системи «Єдиний реєстр зброї», що значно полегшило отримання державних послуг. Для належного функціонування вказаних систем також використовуються й інші державні програми, наприклад портал «Дія», що полегшує отримання інформації, забезпечує відсутність бюрократичних процедур, зловживання зі сторони правоохоронних органів та захист громадян шляхом отримання послуги у безпечному місці.

Також варто наголосити і на тому, що усі зазначені операційні системи мають належну нормативно-правову основу для функціонування. Відтак, у законодавстві прописано не тільки сам алгоритм отримання документації, але й акцентовано увагу на захисних елементах даних громадян, що унеможливує зловживання правом або внесення даних без виявлення особи виконавця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Офіційна статистика Міністерства внутрішніх справ щодо кількості правопорушень з використанням вогнепальної зброї. URL: <https://mvs.gov.ua/news/kilkist-pravoporusen-z-vikoristannia-vognepalnoyi-zbroyi-vibuxovix-recovin-ta-bojepripasiv-na-tretyomu-roci-viini-zbilsilasia-u-42-gazi> (дата звернення: 10.07.2025).
2. Хаустова М.Г. Вигоди, ризики та проблеми цифровізації суспільства: загальнотеоретичний аспект. *Науковий журнал «Аналітично-порівняльне правознавство»*, 2023. Вип. 5. С. 753–764.
3. Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів, Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 622 від 19.07.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98#Text> (дата звернення: 10.07.2025).
4. Офіційна статистика Міністерства внутрішніх справ за даними системи «Єдине вікно громадян». URL: <https://services.mvs.gov.ua> (дата звернення: 12.07.2025).
5. Деякі питання ведення обліку відомостей про притягнення особи до кримінальної відповідальності та наявності судимості, Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 207 від 30.03.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0425-22#Text> (дата звернення: 10.07.2025).
6. Про схвалення Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках, Розпорядження Кабінету міністрів України № 1351-р, від 31.12.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-%D1%80#Text> (дата звернення: 12.07.2025).
7. Про затвердження Положення про функціональну підсистему «Єдиний реєстр зброї» єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ, Наказ Міністерства внутрішніх справ № 2 від 10.01.2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0090-22#Text> (дата звернення: 12.07.2025).
8. Про затвердження Інструкції з організації реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України, Наказ Міністерства внутрішніх справ № 357 від 27.04.2020 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0443-20#Text> (дата звернення: 10.07.2025).
9. Про захист персональних даних, Закон України, від 01.06.2010 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2297-17> (дата звернення: 11.07.2025).
10. Рядінська В.О., Седнев Ю.В. Правове регулювання обігу зброї в Україні: проблеми довоєнного та воєнного періодів. *Юридичний науковий електронний журнал*, 2025, № 3. С. 529–540.
11. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України, Закон України від 20.04.2025, URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (дата звернення: 12.07.2025).

УДК 340.1:930.85

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.12>

ІНТЕРДИСЦИПЛІНАРНІСТЬ У СУЧАСНИХ ІСТОРИКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ВІД ІСТОРІОГРАФІЇ ДО СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА

Пасічник Н.О.,

*доктор історичних наук, професор,
ст. науковий співробітник секретаріату Вченої ради,
Донецький державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-0923-9486
e-mail: pasichnyk1809@gmail.com*

Ріжняк Р.Я.,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри загальноправових дисциплін,
Донецький державний університет внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-1977-9048
e-mail: rzhniak@gmail.com*

Пасічник Н.О., Ріжняк Р.Я. Інтердисциплінарність у сучасних історико-правових дослідженнях: від історіографії до соціології права.

У статті досліджується феномен інтердисциплінарності як ключовий методологічний принцип модернізації історико-правової науки, розкрита сутність та значення інтердисциплінарності у сучасних історико-правових дослідженнях, проведений аналіз її історіографічних передумов і методологічних проявів – від класичних історичних шкіл права до сучасної соціології права як інтеграційної дослідницької парадигми. Обґрунтовується, що сучасна історія держави і права виходить за межі традиційного нормативізму та позитивістських методологій, набуваючи рис відкритої, синергетичної системи знань. Інтердисциплінарність трактується як форма наукової інтеграції, що поєднує історичний, соціологічний, культурологічний, антропологічний та філософський підходи до вивчення права. Показано, що історико-правова наука еволюціонувала від юридичного позитивізму й історичної школи до соціокультурної та соціологічної парадигм, у межах яких право розглядається як елемент соціальної комунікації та культурної пам'яті. Розкрито зміст інтердисциплінарних методів, серед яких особливе значення мають соціологічний, герменевтичний, дискурс-аналітичний, культурно-антропологічний і мікроісторичний. Доведено, що соціологія права виступає методологічним містком між історією та сучасністю, забезпечуючи зв'язок між ретроспективним аналізом і дослідженням соціальних механізмів правотворення, легітимації та правосвідомості. Підкреслено, що впровадження інтердисциплінарного підходу сприяє формуванню нової гуманітарної парадигми історико-правового пізнання, орієнтованої на інтерпретацію смислів, а не лише опис фактів. Окрему увагу приділено освітньому аспекту інтеграції історико-правових дисциплін із соціальними науками, що формує компетентність майбутніх правників щодо комплексного й критичного аналізу. Визначено перспективи розвитку українських історико-правових досліджень у контексті інтердисциплінарності: створення міждисциплінарних наукових шкіл, розбудова міжнародної співпраці, оновлення методологічних стандартів. Зроблено висновок, що інтердисциплінарність у сучасних історико-правових дослідженнях є не лише науковим інструментом, а світоглядним орієнтиром формування нової якості правової історіографії та її інтеграції у європейський інтелектуальний простір.

Ключові слова: інтердисциплінарність, історико-правова наука, соціологія права, методологія, правова культура, герменевтика, синергетика.

Pasichnyk N.O., Rizhniak R.Ya. Interdisciplinarity in modern historical and legal research: from historiography to sociology of law.

The article explores the phenomenon of interdisciplinarity as a key methodological principle in the modernization of historical and legal science. It reveals the essence and significance of interdisciplinarity in contemporary historical and legal research, and provides an analysis of its historiographical foundations and methodological manifestations – from the classical historical schools of law to modern sociology of law as an integrative research paradigm. It substantiates that the modern history of the state and law transcends the boundaries of traditional normativism and positivist methodologies, acquiring the features of an open, synergistic system of knowledge. Interdisciplinarity is interpreted as a form of scientific integration that combines historical, sociological, cultural, anthropological, and philosophical approaches to the study of law. It is shown that historical and legal science has evolved from legal positivism and the historical school to sociocultural and sociological paradigms in which law is viewed as an element of social communication and cultural memory. The content of interdisciplinary methods is revealed, among which the sociological, hermeneutic, discourse-analytical, cultural-anthropological, and microhistorical approaches are of particular importance. It is proved that the sociology of law serves as a methodological bridge between history and modernity, ensuring the connection between retrospective analysis and the study of social mechanisms of law-making, legitimacy, and legal consciousness. The implementation of the interdisciplinary approach contributes to the formation of a new humanitarian paradigm of historical and legal knowledge focused on the interpretation of meanings rather than the mere description of facts. Special attention is paid to the educational aspect of integrating historical and legal disciplines with the social sciences, which forms the analytical and critical competence of future lawyers. The prospects for the development of Ukrainian historical and legal research in the context of interdisciplinarity are identified: the creation of interdisciplinary research schools, the expansion of international cooperation, and the updating of methodological standards. It is concluded that interdisciplinarity in modern historical and legal research is not only a scientific tool but also a worldview framework for shaping a new quality of legal historiography and its integration into the European intellectual space.

Key words: interdisciplinarity, historical and legal science, sociology of law, methodology, legal culture, hermeneutics, synergetics.

Постановка проблеми. В сучасних умовах розвитку гуманітарного знання спостерігається зростання ролі інтердисциплінарних підходів, що дедалі активніше проникають у сферу історико-правових досліджень. Традиційна методологія історії держави і права, заснована переважно на позитивістських принципах та юридичній догматиці, виявляє свої обмеження в аналізі складних соціокультурних процесів, що формували правову дійсність минулого. Сучасна наука про право фіксує той факт, що правові явища не існують у відриві від суспільства, культури, мови, цінностей та ідей, які їх породжують і визначають. У зв'язку з цим історико-правова наука потребує нових дослідницьких стратегій, що поєднують інструменти історії, соціології, антропології, філософії та культурології.

Інтердисциплінарність у гуманітарних студіях є не лише технікою залучення методів із суміжних галузей, а насамперед способом переосмислення самої природи наукового знання. Вона спрямована на подолання розриву між «внутрішньою» логікою правової системи та «зовнішніми» соціальними чинниками, які визначають її функціонування. Такий підхід дозволяє розглядати право не тільки як сукупність норм, а як складний соціокультурний феномен, у якому взаємодіють мова, влада, мораль, традиція та історична пам'ять. Саме тому дослідження права в історичному контексті дедалі частіше спираються на соціологічний, герменевтичний, аналітичний та порівняльний методологічні інструменти.

В українській науці історії держави і права питання інтердисциплінарності довгий час залишалося на периферії методологічних дискусій. Панування позитивістських та нормативістських парадигм у радянський період зумовило домінування формально-юридичного аналізу, який обмежував можливість глибшого соціального тлумачення права. Лише в останні десятиліття, під впливом загальноєвропейських інтелектуальних тенденцій та гуманітарних «поворотів» (культурного, лінгвістичного, антропологічного), українська історико-правова наука почала активно засвоювати інтердисциплінарні підходи. Цей процес є надзвичайно важливим, оскільки він відкриває можливість побудови нового типу історико-правового знання – відкритого, рефлексивного та орієнтованого на людину.

Отже, актуальність теми зумовлюється необхідністю переосмислення методологічних основ історико-правових досліджень у контексті постпозитивістської епістемології. Сучасна гуманітаристика характеризується рухом від вузьких дисциплінарних меж до інтеграційних форм пізнання, що дозволяє отримати більш комплексне розуміння права як історичного явища. Інтердисциплінарність не лише розширює аналітичний горизонт дослідника, але й формує нову культуру наукового мислення – діалогічну, контекстуальну, відкритую до різних типів раціональності.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика інтердисциплінарності набула статусу однієї з ключових у сучасній гуманітаристиці, оскільки саме вона визначає напрями оновлення наукового пізнання у постнеокласичну добу. Становлення інтердисциплінарного підходу є відповіддю на кризу класичних методологій, що прагнули пояснити складні соціальні процеси через єдину теоретичну схему. У контексті історико-правової науки інтердисциплінарність постає не лише як технічна інтеграція різних методів, а як онтологічна та епістемологічна установка, яка передбачає розуміння права в його багатовимірності – як історичного, соціального, культурного і символічного феномена [1, с. 24–26].

Термін інтердисциплінарність (interdisciplinarity) з'явився в середині ХХ ст. у західній академічній традиції для позначення процесів взаємопроникнення між різними науковими галузями. За визначенням Ж. Піаже інтердисциплінарність означає «координацію різних дисциплін у пошуку спільних принципів і взаємодоповнювальних методів» [2, с. 41]. У сучасній методології науки розрізняють кілька рівнів інтеграції знання: мультидисциплінарність, інтердисциплінарність та трансдисциплінарність (див. Klein J.T. [3]). Мультидисциплінарність передбачає паралельне використання методів різних дисциплін без глибокого теоретичного синтезу. Інтердисциплінарність означає взаємне проникнення і корекцію методологічних підходів, що веде до створення нового теоретичного поля. Трансдисциплінарність (див. Nicolescu V. [4]) – це вихід за межі дисциплінарних кордонів у пошуках інтегрального знання, у якому наука, культура та соціальна практика утворюють єдиний простір смислів.

Для історико-правових досліджень ці рівні інтеграції мають принципове значення. Якщо у ХІХ ст. право досліджувалося переважно як автономна система норм (F.C. von Savigny, R. von Jhering), то в сучасній науці воно розглядається в контексті соціальних структур (M. Weber), комунікацій (N. Luhmann), культурних кодів (C. Geertz) та колективної пам'яті (P. Nora). Таким чином, історико-правова методологія переходить від нормативного до інтерпретативного типу пізнання, у якому правові явища осмислюються через призму соціокультурних контекстів.

Інтердисциплінарний підхід у правовій історії ґрунтується на кількох ключових принципах: контекстуальності, комунікативності, рефлексивності та плюралізму методів. Принцип контекстуальності означає, що правові норми та інститути можуть бути зрозумілими лише у зв'язку з конкретними історичними умовами їхнього формування. Цей підхід близький до концепції «thick description» С. Geertz, який наголошував, що соціальні явища мають бути описані у «густому» культурному контексті [5, с. 14–15]. Для історика права це означає необхідність аналізу не лише тексту закону, але й мовних, релігійних, моральних та політичних контекстів його дії. Принцип комунікативності (J. Habermas, N. Luhmann) передбачає розуміння права як форми суспільної комунікації, у якій відбувається взаємодія владних, моральних і культурних кодів. Згідно з N. Luhmann, право функціонує як «автопоетична система», що підтримує власну ідентичність через постійну комунікацію з іншими підсистемами суспільства [6]. Такий підхід дає змогу історико-правовій науці виявляти не лише зовнішню еволюцію інститутів, а й глибинні механізми їхньої соціальної саморегуляції. Принцип рефлексивності вимагає усвідомлення дослідником власної позиції в межах інтелектуальної традиції. Історик права має не лише описувати факти, а й рефлексувати над способами їхнього пізнання, оскільки (за Н.Ж. Верман) кожна методологічна схема є продуктом певного історичного досвіду [7]. Принцип методологічного плюралізму полягає у визнанні легітимності різних дослідницьких стратегій – від порівняльного аналізу до герменевтики, від соціологічного моделювання до мікроісторичних реконструкцій. Плюралізм методів не зводиться до еkleктики: він (за С. Головатим) передбачає свідоме поєднання інструментів, що відповідають природі досліджуваного об'єкта [8].

На практичному рівні інтердисциплінарність в історії права реалізується через використання низки методів, що походять із суміжних гуманітарних дисциплін:

- історико-порівняльний метод дає змогу простежити спільні закономірності розвитку правових інститутів у різних культурах і державах;

- контекстуальний аналіз дозволяє досліджувати право у зв'язку з мовними та ідеологічними структурами епохи;
- дискурс-аналіз (М. Foucault, N. Fairclough;) відкриває можливість вивчення правових текстів як інструментів влади, що формують суспільні уявлення про справедливість, порядок і моральність [9];
- соціологічне моделювання сприяє аналізу правових норм як механізмів соціального регулювання, що відображають структуру суспільних відносин;
- методи правової антропології (В. Malinowski) орієнтують дослідника на розуміння права як частини культурного коду спільноти, що виражає її світогляд та цінності [10].

Застосування цих підходів у комплексі дозволяє сформувати багаторівневу аналітичну модель, у якій правові явища постають не лише як юридичні факти, а як елементи соціальної та символічної реальності. Таким чином, історико-правове дослідження виходить за межі вузького нормативізму і набуває гуманітарного виміру, що поєднує історичний, соціологічний і культурологічний рівні аналізу.

Сучасна історико-правова методологія дедалі більше набуває рис методологічної синергетики (І. Prigogine, І. Stengers), у межах якої право розглядається як складна відкрита система, здатна до самоорганізації. У цьому сенсі інтердисциплінарність не лише інтегрує знання з різних дисциплін, а й сприяє формуванню нової цілісної наукової парадигми, у якій історія права виступає сполучною ланкою між минулим і сучасним соціальним порядком [11].

Метою статті є розкриття сутності та значення інтердисциплінарності у сучасних історико-правових дослідженнях, аналіз її історіографічних передумов і методологічних проявів – від класичних історичних шкіл права до сучасної соціології права як інтеграційної дослідницької парадигми.

Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких завдань:

Визначити теоретико-методологічне місце інтердисциплінарності в системі історико-правової науки.

Проаналізувати основні історіографічні етапи становлення інтердисциплінарного підходу.

Розкрити взаємозв'язок історико-правових і соціологічних методів у вивченні права.

Окреслити перспективи подальшої інтеграції соціології права в українські історико-правові дослідження.

Виклад основного матеріалу. Інтердисциплінарний підхід у сучасній історико-правовій науці є результатом тривалої еволюції історіографічних і методологічних традицій, що сформувалися в європейській і вітчизняній науковій думці протягом XIX–XXI ст. Зміна дослідницьких парадигм – від юридичного позитивізму до соціокультурного та антропологічного тлумачення права – відображає загальний рух гуманітарного знання від об'єктивістської до інтерпретативної моделі пізнання.

Перші системні підходи до історії права сформувалися в руслі юридичного позитивізму та історичної школи права. Представники останньої – F.C. von Savigny, G.von Hugo, G.F. Puchta – наполягали на органічному походженні права з «народного духу» та на необхідності його вивчення у зв'язку з історичним розвитком народу [12]. Проте, попри декларацію «історичності», ця школа залишалася в межах юридичного дискурсу, зосереджуючись передусім на еволюції правових інститутів, а не на соціальних чи культурних контекстах їх функціонування.

Паралельно в англо-американській традиції розвивався юридичний еволюціонізм, пов'язаний з іменем H.S. Maine, автором концепції переходу «від статусу до контракту» [13]. Ця теорія вперше окреслила зв'язок між правовими формами й соціальними структурами, що стало одним із витоків майбутнього соціологічного підходу в історії права.

На межі XIX–XX ст. під впливом соціології та філософії культури відбувається поступова зміна позитивістської парадигми. Ідеї М. Weber, зокрема його типологія правових систем і аналіз процесів раціоналізації, започаткували розуміння права як соціального феномена, що формується у взаємодії з економічними й духовними процесами [14]. Саме веберівська методологія стала одним із наріжних каменів для становлення інтердисциплінарних підходів у правовій історії XX ст.

Після Другої світової війни у гуманітарних науках утверджуються нові підходи, в яких не використовується вузьке інституційне бачення історії. Вплив «школи Анналів» (M.L.V. Bloch, L. Febvre, F. Braudel) сприяв переорієнтації дослідницького фокусу з подій на структури, ментальності та соціальні уявлення [15]. Для історії права це означало розширення предметного

поля: право почали аналізувати як частину соціальної динаміки, а не лише як формально-нормативну систему.

Значну роль відіграв і антропологічний поворот у науках про людину, який утвердив розуміння права як культурного коду, що виражає уявлення спільноти про справедливість, порядок і взаємну відповідальність [16]. Праці С. Geertz, В. Malinowski та С. Lévi-Strauss сформували підґрунтя для правової антропології, що розглядала право як частину символічної структури культури (див., наприклад, [17]). Водночас філософія постструктуралізму (Р.-М. Foucault, Ж. Derrida) започаткувала аналіз права через призму дискурсу, влади й знання. Р.-М. Foucault показав, що право – це не лише нормативна система, а й форма дисциплінарної влади, яка виробляє певні типи суб'єктності [18]. Ці ідеї мали глибокий вплив на історико-правові дослідження кінця ХХ ст., відкривши можливість аналізу правових текстів як елементів владних стратегій і соціальних ідеологій.

Одним із ключових чинників інтердисциплінаризації історико-правових студій стала соціологія права, започаткована працями Д.Е. Durkheim, М. Weber та пізніше розвинена у працях Т. Parsons, Н. Luhmann, Р.Н. Bellah. Її принципова відмінність полягала у відмові від нормативного розуміння права на користь аналізу його соціальних функцій – регулятивної, інтеграційної та символічної.

Особливо впливовими для історико-правової науки стали ідеї Н. Luhmann, який розглядав право як систему, що взаємодіє з іншими соціальними підсистемами через комунікацію [19]. Цей підхід стимулював появу нових інтерпретацій історичного розвитку права як процесу диференціації соціальних систем.

На перетині соціології та історії виникли дослідження правових культур, у яких історія права постає як історія змінюваних уявлень про порядок і справедливість. Н.Ж. Verman у праці «Law and Revolution» (1983) довів, що західна правова традиція сформувалася через низку «правових революцій» – трансформацій не лише інституцій, а й способів правового мислення [7].

Українська історико-правова наука довгий час розвивалася в межах державно-правової парадигми, що склалася у ХІХ – першій половині ХХ ст. під впливом німецької історичної школи та англо-французького юридичного позитивізму в імперському варіанті. Для дослідників доби Д. Багалія, М. Василенка, М. Довнар-Запольського характерним був аналіз правових інститутів у контексті державного розвитку [20].

У радянський період методологія історико-правових досліджень була визначена марксистським підходом, який зводив історію права до відображення класових і виробничих відносин. Хоча такий підхід формально включав соціальний вимір, він залишався редукціоністським і позбавленим культурологічного та герменевтичного аспектів [21].

Після здобуття Україною незалежності відбувається методологічне оновлення історико-правової науки, яка поступово інтегрується у світовий науковий простір. З'являються роботи, орієнтовані на історію ідей, правової культури, соціальних практик (О. Петришин, І. Усенко, С. Головатий). Сучасна українська історіографія все активніше звертається до соціології права, історії ментальностей і культурної історії. У працях вітчизняних авторів інтердисциплінарність розглядається як необхідна умова подолання нормативного догматизму й оновлення методологічної бази науки [22].

Сучасна історіографія історії держави і права дедалі більше тяжіє до постпозитивістської моделі знання, у межах якої центральним об'єктом аналізу стають не лише події та інститути, а й смисли, дискурси та ментальні структури. Це зумовлює зростання ролі інтердисциплінарних стратегій, які поєднують історичний, соціологічний і філософський аналіз. Загалом, історіографічна еволюція історії права – від класичних шкіл до сучасних інтерпретативних підходів – демонструє поступове розширення пізнавального горизонту науки: від дослідження юридичних норм до аналізу культурних і соціальних контекстів їхнього існування. Інтердисциплінарність виступає не просто новим методом, а закономірним результатом історичного розвитку історико-правового мислення.

Інтердисциплінарність у сучасних історико-правових студіях має не лише концептуальний, а й практичний вимір. Її реалізація в дослідницькій діяльності відбувається через використання методів, запозичених із суміжних галузей – соціології, антропології, філософії, культурології, психології, лінгвістики тощо. Ці методи не просто доповнюють традиційний інструментарій історії права, а змінюють сам характер історико-правового пізнання: від описово-нормативного до інтерпретативного, аналітичного та рефлексивного [1].

Одним із найважливіших інтердисциплінарних методів став соціологічний метод, який дозволяє розглядати право як елемент соціальної структури й інструмент соціальної взаємодії. Його витoki – у працях D.E. Durkheim, котрий трактував право як «видимий символ соціальної солідарності» [23], і M. Weber, який визначав право як одну з форм соціальної дії, тісно пов'язаної з процесами раціоналізації [14]. У сучасних історико-правових дослідженнях соціологічний метод застосовується для вивчення соціальної функції правових норм у різних історичних контекстах. Наприклад, у дослідженнях правової модернізації Центральної Європи (J. Habermas, N. Luhmann, H. Collins) право розглядається як засіб упорядкування суспільної комунікації, що відображає зміни соціальних структур [24]. В українській історико-правовій науці соціологічна перспектива активно розвивається в межах праць О. Петришина й І. Усенка, які аналізують формування української правової культури як соціального феномена [21]. Соціологічний метод дозволяє перейти від вивчення законів як текстів до аналізу їхньої реальної дії у соціумі, розкриваючи механізми функціонування правових норм у щоденних практиках. У цьому сенсі історико-правова наука починає зближуватися із соціологією права, утворюючи спільне поле досліджень соціальної природи правових систем.

Другим важливим напрямом є культурно-антропологічний підхід, який дозволяє тлумачити право як елемент культурної системи, що виражає специфіку колективного світогляду, символів і цінностей спільноти. Його інтелектуальні витoki сягають робіт С.J. Geertz, котрий закликав до «густого опису» (thick description) соціальних практик, у тому числі правових [5]. Правова антропологія, представлена працями В. Malinowski, С. Levi-Strauss, М. Mead, орієнтує дослідника на розуміння права не як абстрактного нормативного порядку, а як частини живої культури, що проявляється у звичаях, обрядах і ритуалах (див., наприклад, [10]). У контексті історико-правової науки культурно-антропологічний підхід відкриває можливість вивчати еволюцію правових уявлень у взаємозв'язку з ментальністю епохи. Наприклад, сучасні дослідження права Київської Русі поєднують аналіз писаних джерел (Руська правда) з реконструкцією уявлень про гріх, провину та відплату, що побутували в середньовічній культурі [25]. Також сучасні дослідження розвитку фінансового права як предмету дослідження вчених перших українських університетів Наддніпрянщини в ХІХ столітті поєднували відтворення стану організації вищої юридичної та економічної освіти на українських землях тої пори [26]. Такі студії демонструють, як культурні коди впливали на формування правових норм і санкцій. В українській науці цей підхід розвивається у працях С. Головатого та О. Петришина, які підкреслюють необхідність аналізу історії права крізь призму правової культури, цінностей і традицій [8].

Значний вплив на сучасну історико-правову методологію має герменевтика, що розглядає розуміння як діалог між дослідником і текстом. Н.-G. Gadamer у праці «Істина і метод» доводив, що інтерпретація будь-якого тексту передбачає включення його в сучасний горизонт смислів [27]. Для історика права це означає, що правові джерела не є «нейтральними» документами минулого, а віддзеркалюють конкретні ціннісні орієнтації, мову влади й культурні моделі епохи. На основі герменевтики сформувався дискурс-аналітичний метод, що широко застосовується у західній історико-правовій науці під впливом ідей М. Foucault. У його працях право розглядається як елемент владно-знаннєвого дискурсу, який не лише регулює поведінку, а й формує «нормального» суб'єкта [9]. Дискурс-аналіз дає змогу досліджувати історію права не через еволюцію законодавчих форм, а через зміни у способах говоріння про право, його символічні й ідеологічні функції. У сучасних українських студіях (Н. Артикуца, О. Мироненко) елементи цього підходу використовуються, зокрема, у працях з історії політичної риторики та правової мови (див., наприклад, [28]).

Мікроісторичний підхід (С. Ginzburg, J. Le Goff) дозволяє досліджувати право на рівні конкретних життєвих історій, локальних спільнот або судових практик. Його перевага полягає у можливості побачити взаємодію між нормативним порядком і повсякденними практиками людей. Наприклад, аналіз середньовічних судових записів дає змогу реконструювати не лише правову процедуру, а й соціальні уявлення про честь, покарання та справедливість (див. [29]). Так само аналіз нормативних документів, які регулювали виборчі права в європейських країнах, а також перегляд відповідних судових записів початку ХХ століття давали уявлення про особливості перебігу першої хвилі фемінізму в країнах Європи [30, с. 8–34].

Інституційний метод, натомість, дозволяє простежити тривалі процеси формування правових інститутів у зв'язку з еволюцією політичних структур і суспільних відносин. У сучасній компаративній історії права (Е.О. Wright, D. Ibbetson, P. Stein) цей метод використовується для аналізу історичної динаміки правових систем як індикатора модернізаційних процесів (див. [31]).

В дослідженнях українських науковців поєднання інституційного й мікроісторичного підходів спостерігається у працях, що описують еволюцію судових інституцій Гетьманщини, становлення магдебурзького права, функціонування звичаєвих норм у козацькому середовищі (І. Усенко, Л. Мельник [32], О. Коваль).

Сучасна тенденція історико-правових досліджень полягає не у використанні одного «домінуючого» методу, а у комплексній інтеграції кількох підходів. Наприклад, аналіз правової культури ранньомодерної Європи часто поєднує соціологічні моделі (для аналізу соціальних структур), герменевтику (для інтерпретації текстів законів) і мікроісторію (для реконструкції індивідуальних досвідів) [33]. Такий синтез сприяє створенню багаторівневої аналітичної моделі права як історичного феномена, що має нормативний, соціальний і символічний виміри. У підсумку інтердисциплінарність у сучасній історико-правовій науці виступає не як факультативний інструмент, а як системна дослідницька стратегія, що визначає зміст, структуру і методологічні межі науки.

Сучасна історико-правова методологія дедалі частіше визначається впливом соціології права, що постає як своєрідний методологічний місток між історією і сучасністю. Ця дисципліна, започаткована ще наприкінці XIX – на початку XX ст. (D.E. Durkheim, M. Weber, E. Ehrlich), виходила з переконання, що право не може бути зрозумілим поза соціальними умовами його виникнення, функціонування та сприйняття (див. [14], [23], [34]). На відміну від юридичного позитивізму, який вбачав у праві автономну нормативну систему, соціологія права розглядає його як живу соціальну реальність. Відповідно, предметом дослідження стають не лише правові норми, а й соціальні відносини, що забезпечують їх дієвість, легітимність і сприйняття. У цьому сенсі соціологічна методологія є природним доповненням історико-правового аналізу, оскільки дає змогу поєднати ретроспективний і структурно-функціональний підходи до вивчення права [23]. Веберівська ідея раціоналізації права, дюркгаймівське розрізнення механічної та органічної солідарності, а також концепція «живого права» E. Ehrlich [34] стали фундаментом для розуміння права як соціального процесу. Це дозволяє історикам права побачити не лише еволюцію інституцій, а й соціальні механізми, що забезпечують правопорядок у різні епохи.

Впровадження соціологічних підходів у правову історію дозволяє вийти за межі стандартного опису законодавства та простежити соціальну динаміку правових систем. Як зазначає Н.Д. Вегман, право є «історією віри» в його справедливість і моральну легітимність [7]; тому соціологічне осмислення права неминує має історичний вимір. Завдяки цьому поєднанню історико-правові дослідження набувають нової глибини. Наприклад, аналіз трансформації правових культур Центрально-Східної Європи після 1989 р. демонструє, як історичні традиції (звичаєве право, радянська правова культура) продовжують впливати на сучасне розуміння верховенства права [35]. В українській історико-правовій науці соціологічна перспектива активно розвивається у працях С. Головатого, О. Петришина, І. Усенка, які досліджують феномен правової культури, правосвідомості та соціальних функцій права. Зокрема, С. Головатий наголошує, що «право існує не лише як система норм, а як соціальний кодекс культури суспільства» [8]. Історико-соціологічний підхід дозволяє вивчати, як змінювалася соціальна легітимність права в різні епохи – від традиційної до модерної і постмодерної. Це відкриває шлях до аналізу «правових ментальностей» (L. Febvre, J. Le Goff) у межах ширших соціокультурних процесів [36].

У другій половині XX ст. соціологія права збагатилася системно-комунікативними моделями (N. Luhmann, J. Habermas), які істотно вплинули на сучасну історико-правову методологію. N. Luhmann у праці «A Sociological Theory of Law» тлумачить право як систему комунікацій, що самовідтворюється через розмежування правомірного й неправомірного [19]. Історичний розвиток права у цьому контексті постає як процес підвищення складності соціальної системи, що реагує на зміни в інших підсистемах – економічній, політичній, культурній. На відміну від N. Luhmann, J. Habermas розглядає право через призму комунікативної дії, наголошуючи на його здатності забезпечувати раціональну згоду у суспільстві [37]. Для історії права це означає можливість аналізу еволюції правових інститутів не лише як владних структур, а й як механізмів суспільного діалогу та легітимації. Такі моделі активно використовуються у сучасних європейських дослідженнях історії права (R. Cotterrell, J. Griffiths, B. Tamanaha), де право постає не просто частиною політичної надбудови, а самостійним соціальним середовищем, що моделює поведінку та формує очікування (див. [38], [39]). Для української науки це означає потребу переосмислення права як багатовимірного феномена, що поєднує нормативність, комунікацію і культурну символіку.

Історико-правова наука традиційно орієнтувалася на реконструкцію минулих правових форм, однак соціологія права надає їй інструментарій для розуміння соціальних механізмів правової наступності. У цьому сенсі соціологічний підхід виконує роль методологічного мосту між історією й актуальною правовою дійсністю. По-перше, він дозволяє осмислити право не лише як продукт історії, а як тривалий соціальний процес, що зберігає певні структури довіри, відповідальності й легітимності. По-друге, соціологічний аналіз сприяє рефлексії над сучасністю – дає змогу виявити, як історичні традиції впливають на сьогоденне сприйняття верховенства права, прав людини, громадянської культури. Як зазначає В. Таманаха, право завжди є «дзеркалом суспільства, але спотвореним його культурними лінзами» [39]. Тому без соціологічної рефлексії історія права ризикує залишитися описом текстів, відірваним від реальної соціальної динаміки. В українських умовах інтеграція соціології права з історико-правовими дослідженнями є надзвичайно актуальною. Вона дозволяє глибше зрозуміти процеси пострадянської правової трансформації, проблеми правосвідомості, формування правової держави та громадянського суспільства. Такі дослідження уже реалізуються в рамках проєктів Національної академії правових наук України, спрямованих на розвиток «правової соціології історії» [40].

Загалом, соціологія права відкрила нову перспективу для історико-правових досліджень, забезпечивши їх концептуальний зв'язок між минулим і сучасним. Вона перетворює історію права на динамічну дисципліну, здатну осмислювати не лише еволюцію правових форм, а й механізми соціальної легітимації, комунікації та культурної пам'яті. У цьому сенсі соціологія права є не просто однією з методологій, а інтеграційною платформою, на якій зустрічаються історія, філософія, політологія й культурологія. Саме через такий синтез історико-правова наука здатна виробляти нові інтерпретації минулого, важливі для осмислення викликів сучасності.

Інтердисциплінарність стає чинником модернізації сучасної історико-правової науки, яка дедалі частіше усвідомлюється як відкрита система знань, здатна до саморозвитку й інтеграції в ширший гуманітарний контекст. У цьому сенсі інтердисциплінарність виступає не просто набором методів, а проявом методологічної синергетики, що передбачає взаємодію історичних, соціологічних, філософських і культурологічних підходів [1]. Як зазначає І. Усенко, «історія права втрачає ознаки замкнутої юридичної дисципліни, набуваючи рис комплексної науки про соціальну еволюцію правових систем» [21]. Це означає, що сучасний історик права має володіти не лише джерелознавчим і нормативним інструментарієм, а й здатністю до міждисциплінарного аналізу – від соціології комунікації до антропології культури. Синергетичний підхід дозволяє осмислити історію права як процес постійного самооновлення, у якому традиційні структури знання взаємодіють із новими концептами. Зокрема, в європейській науці активно розвиваються напрями «legal history and society», «historical sociology of law» та «law and humanities», що базуються саме на інтеграції історичного, соціального та філософського вимірів [33]. Як наслідок, історія права постає не як замкнута «дисципліна минулого», а як еволюційна система, що реагує на зміни у суспільстві, культурі та знанні. Це створює підґрунтя для формування нової парадигми – метаісторії права, яка об'єднує традиційні історико-юридичні дослідження з сучасними соціальними теоріями.

Інтердисциплінарність зумовила глибоку ціннісну трансформацію історико-правової науки. Якщо раніше дослідження були переважно описовими й нормативно орієнтованими, то нині вони дедалі частіше зосереджуються на інтерпретації смислів, реконструкції ідей і аналізі культурних контекстів права [27]. Під впливом філософії герменевтики (H.-G. Gadamer), культурної історії (R. Chartier) та соціології знання (P. Berger, T. Luckmann) відбувається переосмислення самого поняття «правової істини». Вона більше не отожднюється з об'єктивним відображенням подій, а розглядається як результат діалогу між минулим і сучасністю, між текстом і інтерпретатором (див. [41]). У сучасній українській історико-правовій думці ця тенденція виражається у переході від опису історії державних інститутів до аналізу правової свідомості, ментальностей та ціннісних орієнтацій суспільства. Як слушно зауважує С. Головатий, «модерна історико-правова наука має вивчати не лише норми, а й духовний код нації, що їх породив» [8]. Тому ціннісна переорієнтація історико-правових досліджень сприяє формуванню нового гуманітарного образу права – як простору культурних смислів і соціальної комунікації.

Модернізація історико-правової науки неможлива без відповідних змін у системі юридичної освіти. В умовах переходу до компетентнісної моделі навчання ключовим завданням стає формування інтердисциплінарного мислення майбутніх правників і дослідників [42]. У провідних європейських університетах (Лейден, Болонья, Варшава, Прага) вже активно впроваджуються

навчальні програми на перетині історії права, соціології, філософії, культурології – курси «Law and Society», «History of Legal Thought», «Law and Humanities». Вони орієнтовані на розвиток аналітичного, критичного і контекстуального мислення студентів [43]. В Україні процес інтеграції історико-правових дисциплін із соціальними науками лише набирає обертів. Такі ініціативи реалізуються у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого, Київському національному університеті імені Т. Шевченка, Львівському університеті імені І. Франка, Ужгородському національному університеті, де започатковано курси «Соціологія права», «Історія правових ідей», «Філософія правової культури». Ці програми формують новий тип правової освіти – аналітично-гуманітарний, що поєднує історичне знання з методами соціальних наук [43]. Саме так освітня інтеграція історико-правових і соціальних дисциплін створює основу для підготовки дослідників, здатних працювати у парадигмі інтердисциплінарності, критичного аналізу та методологічного плюралізму [44].

Інтердисциплінарність відкриває нові горизонти для української історико-правової науки. Вона не лише модернізує її методологічний апарат, а й сприяє формуванню нових дослідницьких мереж і наукових шкіл, здатних конкурувати на європейському рівні. Як наголошує А. Мерник, майбутнє української історико-правової науки полягає у відкритості до наукового діалогу, поєднанні правових традицій із сучасними соціальними теоріями [45]. Такий підхід дозволить створити нову інтелектуальну карту правової історії України – багатовимірну, контекстуальну й методологічно гнучку. У підсумку інтердисциплінарність виступає не лише засобом модернізації історико-правової науки, а й стратегічним ресурсом її розвитку, що забезпечує включення українських досліджень у світовий академічний простір.

Висновки й перспективи подальших розвідок. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що інтердисциплінарність у сучасних історико-правових студіях є не лише інтелектуальним трендом, а глибинним методологічним процесом, який трансформує саму структуру історико-правового знання. Вона забезпечує перехід від закритої нормативної моделі до відкритої системи гуманітарного аналізу, у якій право осмислюється як соціокультурний феномен, вкорінений у контексті історії, мови, ідеології та цінностей суспільства. У результаті дослідження встановлено, що інтердисциплінарний підхід виконує три ключові функції в історико-правовій науці: а) методологічну – розширює пізнавальні можливості історико-правових досліджень через поєднання інструментів історії, соціології, філософії, антропології та культурології; б) евристичну – сприяє відкриттю нових тем, пов'язаних із правовою свідомістю, ментальністю, символічними формами права; в) комунікативну – інтегрує історію права у ширший гуманітарний дискурс, сприяючи діалогу між різними науковими школами і дисциплінами.

Звернення до історіографії показало, що еволюція методології історії держави і права – від юридичного позитивізму до культурно-антропологічних і соціологічних підходів – відображає загальну тенденцію до постпозитивістської парадигми знання. Якщо в класичних концепціях право розумілося як система норм, то сучасна історико-правова наука дедалі більше сприймає його як складну мережу соціальних практик і смислів.

Особливе місце у структурі інтердисциплінарних досліджень займає соціологія права, яка виконує роль методологічного «мосту» між історією та сучасністю. Вона дозволяє осмислити закономірності розвитку правових систем не лише у часовому, а й у структурно-функціональному вимірі. Соціологічний аналіз права дає змогу виявити механізми соціальної легітимації правових норм, динаміку правосвідомості, а також взаємозв'язок між правом і соціальними інститутами влади, моралі, релігії та економіки.

Інтердисциплінарність стає, таким чином, чинником модернізації історико-правової науки. Вона сприяє методологічній синергетиці, формуванню відкритої дослідницької системи, орієнтованої не лише на опис фактів, але й на інтерпретацію смислів і реконструкцію соціокультурних контекстів права. У цьому процесі центральне місце посідає ціннісна переорієнтація науки – від формального аналізу нормативних джерел до гуманітарного розуміння права як складової культурної пам'яті суспільства.

Не менш важливою є освітня складова інтердисциплінарної модернізації. Інтеграція історико-правових дисциплін із соціальними науками у навчальних програмах українських університетів сприятиме формуванню нового покоління дослідників і практиків, здатних мислити комплексно, критично й контекстуально. Впровадження курсів з історії правових ідей, соціології права, філософії правової культури дозволяє зробити юридичну освіту більш гуманітарною й аналітичною.

На основі аналізу сучасних тенденцій можна визначити кілька стратегічних напрямів розвитку українських історико-правових досліджень у контексті інтердисциплінарності:

Формування національної дослідницької школи історичної соціології права, зорієнтованої на вивчення взаємозв'язку правових традицій та соціальних трансформацій.

Створення міжуніверситетських лабораторій і платформ для спільних проєктів, які поєднують істориків, правознавців, філософів, соціологів.

Активна участь у міжнародних наукових мережах (European Society for History of Law, Law and Society Association) з метою інтеграції українських досліджень у європейський науковий простір.

Отже, інтердисциплінарність постає не просто як допоміжний принцип історико-правового пізнання, а як новий науковий світогляд, що вимагає від дослідника системного мислення, культурної чутливості та здатності до теоретичного узагальнення. Її реалізація в українській історико-правовій науці відкриває шлях до глибшого розуміння права як феномена історії й культури – не лише в контексті минулого, але й у його сучасних і майбутніх формах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна теорія права: підручник. [О.В. Петришин, Д.В. Лук'янов, С.І. Максимов, В.С. Смородицький та ін.]; за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
2. Piaget J. Interdisciplinarity: Problems of Teaching and Research in Universities. Paris, OECD, 1972. 321 p. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED061895.pdf>.
3. Klein J.T. Interdisciplinarity: History, Theory, and Practice. Detroit, Wayne State University Press, 1990. 331 p. ISBN 0-8143-2088-0.
4. Nicolescu B. Manifesto of Transdisciplinarity. Albany? State University of New York Press, 2002. 169 p. ISBN 0-7914-5262-X.
5. Geertz C. The Interpretation of Cultures. New York, Basic Books, 1973. 470 p. URL: <https://surl.li/rxawou>.
6. Luhmann N. Law as a Social System. Oxford, Oxford University Press, 2004. 512 p. <https://academic.oup.com/book/50417>.
7. Berman H.J. Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition. Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1983. 657 p. URL: <https://surl.li/cwhvtb>.
8. Головатий С. Верховенство права: у 3 кн. Кн. 1: Від ідеї – до доктрини. Київ, Фенікс, 2006. 623 с. ISBN 978-966-651-397-0.
9. Foucault M. The Archaeology of Knowledge. London, Routledge, 1972. 234 p. ISBN 0-394-71106-8. URL: <https://surl.lt/vmufmv>.
10. Malinowski B. Crime and Custom in Savage Society. London, Kegan Paul, 1926. 176 p. URL: <https://surl.lu/fvieif>.
11. Prigogine, I., Stengers, I. Order Out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature. New York, Bantam Books, 1984. 349 с. ISBN 0-553-34082-4. URL: <https://surl.li/ncrzzr>.
12. Головка О.М. Погляди Ф.К. фон Савіньї на історію держави і права. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, серія «ПРАВО»*. 2018. Випуск 25. С. 38–41.
13. Maine H.S. Ancient Law: Its Connection with the Early History of Society, and Its Relation to Modern Ideas. London, John Murray, 1861. 392 p. URL: <https://surl.lt/tfvamb>.
14. Weber M. Economy and Society. Berkeley, University of California Press, 1978. 1469 p. URL: <https://surl.li/jrtvvm>.
15. Bloch M. Apologie pour l'histoire ou métier d'historien. Paris, Armand Colin, 1949. 175 p. ISBN 2-200-21295-X.
16. Пасічник Н., Ріжняк Р. Сучасні методологічні інновації в історико-правових дослідженнях: цифрова гуманітаристика та правова антропологія. *Наше право*, № 3, 2025, С. 290–301. <https://doi.org/10.71404/NP.2025.3.41>.
17. Geertz C. Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology. New York, Basic Books, 1983. 244 p. ISBN 0-465-04162-0. URL: <https://surl.li/zvmpvf>.
18. Foucault M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. New York, Vintage, 1977. 333 p. ISBN 0-629-75255-2. URL: <https://surl.lu/ecdirt>.
19. Luhmann N. A Sociological Theory of Law. London, Routledge, 1985. 257 p. URL: <https://surl.li/uoytnf>.

20. Василенко М.П. Матеріяли до історії українського права. Київ, 1929. 336 с.
21. Усенко І.Б. Історія держави і права України: проблеми предмета і методології досліджень. *Правова держава. Ювілейний щорічник наукових праць*. Київ, 1999. Вип. 10. С. 237–244.
22. Правова наука України: сучасний стан, виклики та перспективи розвитку: монографія. Редкол.: О.В. Петришин (голова редкол.), В.А. Журавель (заст. голови редкол.), Н.С. Кузнецова (заст. голови редкол.) [та ін.]; Нац. акад. прав. наук України. Харків, Право, 2021. 680 с. ISBN 978-966-998-258-2.
23. Durkheim E. *De la division du travail social*. Paris, PUF, 1893. 418 p. ISBN 2-13-043970-5. URL: <https://surl.li/yistar>.
24. Habermas J. *The Theory of Communicative Action*. Boston, Beacon Press, 1984. 465 p. ISBN 0-7456-0770-5. URL: <https://surl.li/utrggt>.
25. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ, Критика, 2005. 472 с. ISBN 966-7679-82-9. URL: <https://surl.li/pktxfx>.
26. Пасічник Н.О. Фінансова та фінансово-правова наука і освіта в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX століття. Кропивницький, Видавництво «Код», 2018. 434 с. ISBN 978-617-653-051-0.
27. Gadamer H.-G. *Wahrheit und Methode*. Tübingen, Mohr Siebeck, 1960. 541 s. URL: <https://surl.lu/egfydb>.
28. Артикуца Н.В. Мова права і юридична термінологія: Навчальний посібник. 2-ге вид., змін. і доп. Київ, Стилос, 2004. 277 с. ISBN 966-80-09-37-1.
29. Ginzburg C. *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1980. 212 p. URL: <https://surl.li/cc/jnxmbk>.
30. Акбаш К., Пасічник Н., Ріжняк Р. Теоретико-прикладні основи гендерних досліджень. Кропивницький, Видавець – Лисенко В.Ф., 2019. 340 с. ISBN 978-617-7197-85-9.
31. Ibbetson, D. *A Historical Introduction to the Law of Obligations*. New York, Oxford University Press, 1999. 307 p. ISBN 0-19-876412-X.
32. Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. Київ, Інститут змісту методів навчання, 1997. 140 с.
33. Stein P. *Roman Law in European History*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999. 136 p. URL: <https://archive.org/details/romanlawineurope0000stei>.
34. Ehrlich E. *Grundlegung der Soziologie des Rechts*. Leipzig, Duncker & Humblot, 1913. 320 s. URL: <https://surl.li/wrlpxc>.
35. Sadurski W. *Rights Before Courts: A Study of Constitutional Courts in Postcommunist States of Central and Eastern Europe*. Dordrecht, Springer, 2005. 356 p. ISBN 9789401789356.
36. Le Goff J. *Pour un autre Moyen Âge*. Paris, Gallimard, 1977. 412 p. URL: <https://excerpts.numilog.com/books/9782070722563.pdf>.
37. Habermas J. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge (Mass.), MIT Press, 1996. 634 p. ISBN 0-262-08243-8. URL: <https://surl.li/aebtum>.
38. Cotterrell R. *Law, Culture and Society: Legal Ideas in the Mirror of Social Theory*. Aldershot, Ashgate, 2006. 278 p. ISBN-10: 0 7546 2505 2 (hardback). URL: <http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/21265/1/57.pdf>.
39. Tamanaha B.Z. *A Realistic Theory of Law*. Cambridge, Cambridge University Press, 2017. 312 p. <https://doi.org/10.1017/9781316979778>.
40. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: Монографія. За ред. проф. Ю.П. Битяка та доц. І.В. Яковюка. Харків, Право, 2007. 246 с. ISBN 978-966-458-042-4.
41. Berger P., Luckmann T. *The Social Construction of Reality*. London, Penguin, 1967. 240 p. URL: <https://surl.li/wmival>.
42. European Commission. *Modernisation of Higher Education in Europe: Academic Staff – 2017 Report*. Luxembourg, Publications Office of the EU, 2017. 142 p. URL: <https://surl.li/juaegn>.
43. Білічак О.А. Реформи юридичної освіти в Україні: проблеми і виклики. *Освітня аналітика України*. 2019. № 3 (7). С. 57–68. <https://doi.org/10.32987/2617-8532-2019-3-57-68>.
44. Human rights and democracy in the world and the European Union's policy on the matter – annual report 2023. European Parliament. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0106_EN.pdf.
45. Мерник А.М. Тенденції розвитку системи права в сучасних умовах. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. № 2. С. 15–27. <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-2-15>.

УДК 342.4:321.01

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.13>

СИСТЕМА СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ ЯК СУСПІЛЬНИЙ ФЕНОМЕН ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ

Пеца Д.Д.,
*кандидат юридичних наук, доцент, доцент
кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Пеца Д.Д. Система стримувань і противаг як суспільний феномен державно-правового розвитку.

Вказується, загально визнаним є те, що система стримувань і противаг становить одну з фундаментальних засад сучасних демократичних держав. Як ключовий компонент державного інституційно-правового механізму, вона забезпечує баланс між гілками влади та водночас перешкоджає можливому захопленню влади однією з них.

Стаття присвячена комплексному історико-правовому аналізу процесу становлення та розвитку системи стримувань і противаг як фундаментального принципу організації державної влади. Досліджуються витоки цієї системи від давньосхідних цивілізацій до сучасних демократій, виявляються закономірності її еволюції у різних історичних періодах та соціально-політичних умовах. Особлива увага приділяється аналізу специфічних форм обмеження влади в державах Давнього Сходу, де общинне самоуправління та релігійно-етичні норми виступали стримуючими факторами щодо влади монархів. Детально досліджується досвід античних держав – Давньої Греції та Давнього Риму, де були закладені основи демократичних механізмів розподілу владних повноважень, контролю за високопосадовцями та процедур прийняття рішень. Розглядається специфіка середньовічного періоду, коли ключову роль у стримуванні монархічної влади відігравали церква та станово-представницькі органи. Аналізується трансформація системи стримувань і противаг в епоху Нового та Новітнього часу, коли вона стала невід'ємною складовою конституційного устрою правових держав. Обґрунтовується теза про те, що система стримувань і противаг є похідною від рівня розвитку суспільства і ступеня його демократизації. Підкреслюється, що в умовах сучасних глобальних трансформацій постає необхідність постійного пошуку оптимальних механізмів збалансування влади. Формулюються висновки про об'єктивну потребу суспільств у таких механізмах публічної влади, які забезпечують взаємоконтроль владних інститутів та можливість коригування їх повноважень громадянським суспільством. Стаття має міждисциплінарний характер, поєднуючи історико-правовий, теоретико-правовий та політологічний підходи до аналізу проблематики.

Ключові слова: система стримувань і противаг, розподіл влади, демократія, громадянське суспільство, правова держава, державний механізм, владні повноваження, історико-правовий аналіз.

Petsa D.D. The system of checks and counterweights as a social phenomenon of state-legal development.

It is indicated that it is generally recognized that the system of checks and balances constitutes one of the fundamental principles of modern democratic states. As a key component of the state institutional and legal mechanism, it ensures a balance between the branches of power and at the same time prevents the possible seizure of power by one of them.

The article is devoted to a comprehensive historical and legal analysis of the process of formation and development of the system of checks and balances as a fundamental principle of the organization of state power. The origins of this system from ancient Eastern civilizations to modern democracies are investigated, the patterns of its evolution in different historical periods and socio-political conditions are

revealed. Special attention is paid to the analysis of specific forms of limitation of power in the states of the Ancient East, where communal self-government and religious and ethical norms acted as restraining factors in relation to the power of monarchs. The experience of ancient states – Ancient Greece and Ancient Rome, where the foundations of democratic mechanisms for the distribution of power, control over high-ranking officials and decision-making procedures were laid, is studied in detail. The specifics of the medieval period are considered, when the church and estate-representative bodies played a key role in restraining monarchical power. The transformation of the system of checks and balances in the era of the New and Modern Times, when it became an integral part of the constitutional system of legal states, is analyzed. The thesis is substantiated that the system of checks and balances is derived from the level of development of society and the degree of its democratization. It is emphasized that in the conditions of modern global transformations, there is a need for a constant search for optimal mechanisms for balancing power. Conclusions are formulated about the objective need of societies for such mechanisms of public power that ensure mutual control of power institutions and the possibility of adjusting their powers by civil society. The article is interdisciplinary in nature, combining historical and legal, theoretical and legal and political science approaches to the analysis of the issue.

Key words: system of checks and balances, separation of powers, democracy, civil society, rule of law, state mechanism, powers of government, historical and legal analysis.

Постановка проблеми. Аксіомою є, що однією з базових основ сучасних демократій виявляє себе система стримувань і противаг. Будучи важливим елементом інституційно-правового механізму держави, ця система є своєрідною гарантією збалансованості гілок влади з одного боку, запобіжником можливої узурпації влади однією з них з іншого. У більш широкому контексті система стримувань і противаг є гарантією демократії як волі суспільства в частині його участі в установленні державних інституцій, покликаних реалізовувати цю волю.

В наукових доробках вітчизняних і зарубіжних вчених превалює думка, що феномен системи стримувань і противаг це набуток державно-правового розвитку епохи становлення громадянського суспільства і правової держави як форми його реалізації. Погоджуючись, в основі своїй, з такою думкою, актуальним видається питання щодо співвідношення системи стримувань і противаг у державному механізмі з рівнем розвитку суспільства на загал та формами його організації зокрема. Чи простежуються певні закономірності у цьому співвідношенні.

Відповіді на ці питання дають можливість, відстежуючи основні напрямки розвитку сучасних суспільств, вдосконалювати і моделювати елементи системи стримувань і противаг відповідно з цим розвитком. І у цьому актуальність їх досліджень.

Стан дослідження. Потрібно відмітити, що подібного роду проблематика знаходила і знаходить своє відображення у наукових доробках багатьох вітчизняних вчених, зокрема Н. Гайдаєнко, В. Кириченко, О. Козинця, Т. Подковенко, Ю. Фрицького та цілого ряду інших науковців.

Зважаючи на ці наукові напрацювання, важливим, як видається, є акцентувати увагу на таких аспектах цієї проблематики, як історичний контекст становлення системи стримувань і противаг, основні еволюційні етапи її розвитку, чинники, які обумовлювали і продовжують обумовлювати цей розвиток.

Мета статті полягає у комплексному історико-правовому дослідженні процесу становлення та розвитку системи стримувань і противаг, виявленні основних закономірностей її еволюції на різних етапах цивілізаційного розвитку, аналізі специфічних форм та механізмів обмеження влади в різних історичних типах держав, а також обґрунтуванні взаємозв'язку між рівнем розвитку суспільства, ступенем його демократизації та досконалістю механізмів системи стримувань і противаг у державному устрої.

Виклад основного матеріалу. Аналіз основних етапів цивілізаційного державно-правового розвитку засвідчує, що природа людського суспільства (його буття) з самого початку становлення органів публічної влади обумовлювала появу певних елементів її стримування. Це, як видається, впливало з самої природи суспільства, яке в додержавний період характеризувалось рівністю, за якої будь-яке право було взаємним і визначалось свідомістю людей. Поява ж публічних органів влади покликана була стати гарантом прав людини, а отже і гарантом рівності. І таким гарантом стала держава. Цілком резонною, у цьому зв'язку, видається думка відомого англійського філософа Джона Локка, що «...через те, що закони, які створюються один раз і за короткий термін, мають постійну та незмінну силу і потребують неперервного виконання, необхідно, щоб завжди існувала влада, яка б наглядала за виконанням створених і чинних законів» [1, с. 265].

Відома історико-правовій науці Східна деспотія, як форма держави, характерна для давньо-східних локальних цивілізацій, при детальному аналізі виявляє, що влада монарха в ній не була сповна деспотичною. Вона стримувалась общинами, як основною формою соціальної організації та самоуправління тамтешніх суспільств. Саме на рівні общин формувалось і здійснювалось адміністрування, судочинство. В рамках цих правомочностей общини несли колективну відповідальність перед державою. Це дає підстави констатувати, що общинне самоуправління було виявом стримування влади «східних деспотів». Така система адміністрування на рівні общин була характерна для всіх цивілізацій Давнього Сходу.

В окремих же давньосхідних цивілізаціях фактором стримування монархів, як вищих інститутів влади, були релігійно-етичні норми, які розроблялись і тлумачились певною соціальною групою, що домінувала в суспільстві і була наділена такими повноваженнями. Вказані норми обмежували владні повноваження цього інституту влади. Прикладом цього може слугувати практика державно-правового розвитку Давньої Індії арійського періоду її розвитку. З відомої давньо-індійської дхармашастри «Закони Ману» прямо слідує, що верховному правителю – раджі, повноваження виписували брахмани, варна, головним покликанням якої була розробка норм поведінки для всіх соціальних груп (варн) тамтешнього суспільства. Приписи дхармашастри засвідчують, що влада раджі не була волонтаризькою. Цими приписами він виставляється як володар справедливості, створеним, щоб бути захисником каст і станів [2]. В структурі державного механізму функціонував особливий колективний орган – мантрипарішад, з контрольно-дорадчими функціями по відношенню до раджі. До складу цього органу входили представники тієї ж варни брахманів та варни кшатріїв.

Наведене дає підстави констатувати, що вже в епоху давньосхідних цивілізацій починають виявляти себе певні елементи стримувань вищих органів влади. Ці елементи, в одному випадку, у вертикальній площині обмежували владні повноваження таких органів на рівні общини, а в іншому – у горизонтальній, через механізм владних приписів, які розроблялись певною соціальною групою тамтешніх суспільств, яка за своїм правовим статусом була уповноважена це робити.

Особливим сегментом у формуванні системи стримувань і противаг були античні держави – Давня Греція і Давній Рим. Достатньо розвинуті, як на той час, інститути демократії цих державностей їх республіканського періоду засвідчили відповідні механізми розподілу владних компетентностей. Прикладом може слугувати тріступінчатий механізм припинення дії або скасування будь-якого закону, прийнятого Народними зборами в Давніх Афінах. Цей механізм виявляв себе у тому, що любий повноправний громадянин міста-держави мав право ініціювати таке питання у випадку, якщо прийнятий закон порушував засади афінської демократії. Така ініціатива проходила законодавче закріплення через Раду чотирьохсот/п'ятисот – Народні збори – Гелією.

Афінська демократія дала взірці особливого контролю, а відповідно і стримування владних амбіцій високопосадовців, наділених повноваженнями в системі виконавчої влади, і які, на думку громадян Давніх Афін, зловживали владою, порушуючи фундаментальні засади демократії. Йдеться про Суд черепків (т.зв. остракізм), рішенням якого через процедуру таємного голосування такий високопосадовець виганявся з міста-держави на десять років.

Така логіка законодавчого процесу та контролю за високопосадовцями в Афінській державі відображала в основі своїй політико-правові думки давньогрецьких філософів. Відомий грецький філософ-енциклопедист Арістотель, розмірковуючи про законодавство вказував, що «...це частина політики, і мистецтво законодавця полягає у вмілому й адекватному відображенні своєрідності даного державного ладу й існуючої системи відносин. Політичне правління – це правління закону, а не людей: правителі, навіть найкращі, піддані почуттям і афектам, закон же – розум, що врівноважує. Закон повинен панувати над усіма, магістратам же і Народним зборам має бути надано право обговорення детальних питань»[3].

Елементи системи стримувань і контролю інститутів влади ми бачимо і в практиці функціонування державного механізму Давнього Риму періоду Республіки. Причому, це виявляло себе як в законодавчій так і установчій площинах цього механізму. Свідченням цього був той факт, що Сенат, будучи суб'єктом законодавчої ініціативи і наділеним повноваженнями попереднього обговорення всіх питань, які виносились на Народні збори, у тому числі законодавчих ініціатив, володів правом вето на рішення Народних зборів.

В частині владних установчих повноважень елементи стримувань і контролю виявляли себе в призначенні сенаторів. Списки сенаторів, які складала колегія Цензорів в системі Магістратів, як

вищого виконавчого органу влади Давнього Риму республіканського періоду, підлягали обговоренню і затвердженню відповідними Народними зборами.

Як видається, проявом механізму контролю, а отже і стримувань можливих зловживань з боку високопосадовців, були короткі каденції цих повноважень. Консули та Претори в системі Магістратів призначались на один рік з подальшим продовженням їх повноважень, або ротацією. Виключення складала лише колегія Цензорів, каденція членів якої була п'ять років.

Все це засвідчує, що античні суспільства Давньої Греції і Давнього Риму засвідчили практику більш досконалих механізмів системи стримувань і противаг. І це було закономірним з огляду на процес поступового розподілу влади, що об'єктивно вимагав збалансування правомочностей між окремими владними інститутами. Але головне полягало в іншому – вказані процеси відбувались за умов демократизації античних суспільств, залучення значної їх частини до реального політичного процесу.

Динаміка розвитку суспільств періоду Середньовіччя виявила особливу складову у формуванні системи стримувань і противаг. У кінцевому рахунку осердям цієї системи була ідея розмежування церкви і держави, що переслідувало одну мету - обмеження влади монархів. Це впливало з факту значного впливу церкви на прийняття рішень державними інституціями, а в окремих випадках безпосередньої участі її представників у прийнятті цих рішень. Погоджуємось з думкою, що «... у Середньовіччі християнська церква набула великої сили завдяки потужному впливу на суспільний розвиток...., відвівши державі другорядне місце військового та поліцейського захисника церкви» [4].

Вказана особливість, будучи характерною для європейської державно-правової практики періоду Середньовіччя, особливо виразно виявила себе у феодалній Німеччині, в якій церква, будучи державною (рейхкірхе), через систему інвестиції приймала участь у формуванні державного апарату, а окремі її представники безпосередньо були державними службовцями. Німецьким феодалним князівствам (єпископствам, абатствам) через т.зв. «королівські бани над територією» було надано адміністративну, судову і військову автономію. Це фактично були держави в державі.

Значимим фактором стримування і противаг в механізмах європейських феодалних монархій було становлення станово-представницьких органів. Попри постійне намагання монархів обмежити повноваження цих органів, в кінцевому рахунку, як видається, саме ці органи заклали підвалини майбутнього європейського парламентаризму. Факт формування цих органів свідчив про поступову реалізацію на практиці принципу розподілу влад, як одного з базових принципів демократичного державного устрою. Це було закономірним за умов глибоких трансформацій європейських суспільств періоду пізнього Середньовіччя.

Європейська державно-правова практика Нового та Новітнього часу де-юре зафіксувала ці реалії. За умов сформованих громадянських суспільств і правових держав, як форми реалізації цих суспільств, система стримувань і противаг стала сьогодні своєрідним індикатором ефективності державної влади. Водночас, за умов динамічного розвитку сучасних суспільств, об'єктивно постає питання щодо постійного пошуку оптимальних механізмів цієї системи. Не можна не погодитись з думкою, що «сьогодні світ перебуває в транзитній ситуації, яка проявляється в трансформації владних механізмів на планеті, системи міжнародних відносин і міжнародно-правових традицій [5]. Все це вимагає системного коригування інституційних та нормативно-правових складових системи стримувань і противаг.

Висновки. Проведений історико-правовий аналіз становлення та розвитку системи стримувань і противаг дозволяє сформулювати ряд концептуальних висновків, які мають важливе теоретичне та практичне значення для розуміння природи та функціонування цього фундаментального принципу організації державної влади.

По-перше, людське суспільство, яке в додержавний період характеризувалось рівністю, за якої будь-яке право було взаємним і визначалось свідомістю людей, з самого початку становлення органів публічної влади об'єктивно обумовлювало появу певних елементів її стримування. Це свідчить про те, що система стримувань і противаг не є штучним конструктом, а виступає природним продовженням соціальної природи людини та її прагнення до справедливості і рівноваги у владних відносинах. Навіть у найдавніших формах державності, які традиційно вважаються деспотичними, можна виявити елементи обмеження верховної влади через общинне самоуправління, релігійно-етичні норми та корпоративні інтереси окремих соціальних груп.

По-друге, будучи суспільним феноменом, елементи системи стримувань і противаг, як важлива сутнісна складова державного механізму, поза всяким сумнівом були і залишаються похідними

від рівня розвитку суспільства на кожному з його етапів, а відповідно і досконалості механізмів держави від найдавніших часів до наших днів. Еволюція від простих форм обмеження влади в давньосхідних цивілізаціях через досконаліші демократичні механізми античності, станово-представницькі органи Середньовіччя до сучасної системи конституційних стримувань і противаг у правових державах засвідчує пряму кореляцію між ступенем демократизації суспільства та складністю механізмів збалансування влади. Чим більше суспільство залучається до політичного процесу, чим вищий рівень його правової свідомості та політичної культури, тим досконалішими стають інструменти взаємоконтролю владних інститутів.

По-третє, об'єктивною потребою суспільств є наявність таких механізмів публічної влади, які б збалансовували соціальний клімат і забезпечували стабільність державного устрою. У цій площині елементи стримувань і противаг є архіважливими, оскільки створюють можливості, з одного боку, для взаємоконтролю органів публічної влади, запобігання концентрації влади в руках окремих інститутів чи посадових осіб, а з іншого – у разі необхідності коригувати через установлені в демократичний спосіб самим громадянським суспільством владні правомочності інститутів влади. В умовах сучасних глобальних трансформацій, зміни традиційних форм політичної організації, виникнення нових викликів для демократії система стримувань і противаг потребує постійного вдосконалення та адаптації до нових реалій, зберігаючи при цьому свою фундаментальну роль гаранта демократичного розвитку та захисту прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія: навч. посіб. за ред. докт. юрид. наук, проф. В.Д. Гончаренка. Київ: Видав. Дім Ін Юре. 2002. 716 с.
2. Закони Ману. URL: <https://shron1.chtyvo.org.ua>.
3. Арістотель. Політика. Litopys: <http://litopys.org.ua>.
4. Кириченко В.Є. Церковно-державні відносини в контексті релігійного різнодумства. URL: <https://visnyk.kh.ua>.
5. Гайдаєнко Н.В. Система стримувань і противаг в сучасних демократіях. Дисертація на здобуття наукового ступеня кан. юрид. наук. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua>.

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.14>

РИМСЬКЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО У КОНТЕКСТІ УНІФІКАЦІЇ ТА ГАРМОНІЗАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

Породько В.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії Служби безпеки України*

Породько В.В. Римське приватне право у контексті уніфікації та гармонізації європейського приватного права.

Стаття присвячена дослідженню ролі римського приватного права як концептуальної та нормативної основи процесів уніфікації й гармонізації сучасного європейського приватного права. Автор акцентує увагу на історичному значенні римського права та його впливі на формування єдиного європейського правового простору, підкреслюючи, що його принципи, категорії та понятійний апарат утворюють універсальну «правову мову», яка забезпечує взаєморозуміння між юристами різних країн. Зазначається, що вивчення римського приватного права дає змогу усвідомити витоки спільних засад європейського приватного права, а також осягнути механізми їх адаптації до сучасних умов.

У статті простежується процес рецепції римського права в Європі від середньовіччя до сьогодення, відзначаючи ключову роль Болонського університету та глосаторського методу у відродженні й систематизації норм класичного права. Одночасно розкривається вплив римського приватного права на національні кодифікації, зокрема Французький цивільний кодекс (Code civil) та Німецьке цивільне уложення (Bürgerliches Gesetzbuch, BGB), а також на розвиток цивільного законодавства українських земель і сучасної України. Автор підкреслює, що рецепція римського права є творчим процесом адаптації класичних правових ідей до нових соціально-правових реалій, що забезпечує їхню сталість та актуальність у будь-яких історичних і культурних контекстах.

Окремо висвітлюється значення римського права у розробці сучасних міжнародних уніфікованих актів у межах Європейського Союзу. Досліджується питання використанні латинської термінології та римських принципів у практиці Суду Європейського Союзу й національних судів, що сприяє універсалізації понять, стабільності правозастосування та зміцненню спільного правового простору.

Автор доходить висновку, що попри цифровізацію та появу новітніх технологічних явищ, римське приватне право зберігає значення концептуального фундаменту, який формує системність, методологічну послідовність та гарантує стабільність розвитку європейського приватного права в умовах сьогодення.

Ключові слова: римське приватне право, рецепція, уніфікація, гармонізація, Європейський Союз, цивільне право, правова традиція.

Porodko V.V. Roman private law in the context of unification and harmonization of European private law.

The article is devoted to the study of the role of Roman private law as a conceptual and normative basis for the processes of unification and harmonization of modern European private law. The author emphasizes the historical importance of Roman law and its influence on the formation of a single European legal space, emphasizing that its principles, categories and conceptual apparatus form a universal «legal language» that ensures mutual understanding between lawyers of different countries. It is noted that the study of Roman private law makes it possible to understand the origins of the common principles of European private law, as well as to understand the mechanisms of their adaptation to modern conditions.

The article traces the process of reception of Roman law in Europe from the Middle Ages to the present, noting the key role of the University of Bologna and the glossatory method in the revival and systematization of the norms of classical law. At the same time, the influence of Roman private law on national codifications, in particular the French Civil Code (Code civil) and the German Civil Code (Bürgerliches Gesetzbuch, BGB), as well as on the development of civil legislation of Ukrainian lands and modern Ukraine, is revealed. The author emphasizes that the reception of Roman law is a creative process of adapting classical legal ideas to new socio-legal realities, which ensures their stability and relevance in any historical and cultural context.

The importance of Roman law in the context of the development of modern international unified acts within the European Union is highlighted separately. The issue of the use of Latin terminology and Roman principles in the practice of the Court of the European Union and national courts is investigated, which contributes to the universalization of concepts, the stability of law enforcement, and the strengthening of a common legal space.

The author concludes that despite digitalization and the emergence of the latest technological phenomena, Roman private law retains the value of a conceptual foundation that forms systematicity, methodological consistency and guarantees the stability of the development of European private law in today's conditions.

Key words: Roman private law, reception, unification, harmonization, European Union, civil law, legal tradition.

Постановка проблеми. У сучасному європейському правовому просторі спостерігається стійка тенденція до уніфікації та гармонізації приватного права, що зумовлено інтеграційними процесами в межах Європейського Союзу. Водночас, ці процеси відбуваються в умовах глибокої правової різноманітності, сформованої історичними, культурними та національними традиціями. Це створює об'єктивну потребу пошуку спільної теоретичної основи, здатної забезпечити узгодженість норм та сприяти формуванню єдиного правового простору.

Римське приватне право, яке істотно вплинуло на розвиток більшості європейських правових систем, постає природним джерелом для таких інтеграційних зусиль. Його принципи, категорії та понятійний апарат не лише мають історичне значення, але й продовжують відігравати важливу роль у сучасному законодавстві, правничій освіті та правозастосуванні.

У цьому контексті вивчення римського приватного права має не лише історико-доктринальний, а й практичний вимір – воно дозволяє глибше усвідомити витоки спільних засад європейського приватного права та механізми їх адаптації до сучасних умов.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні ролі римського приватного права як концептуального і нормативного підґрунтя процесів уніфікації та гармонізації сучасного європейського приватного права.

Стан опрацювання проблематики. Питання впливу римського права на розвиток сучасних правових систем активно досліджується як у вітчизняній, так і в зарубіжній правовій науці. В Україні вагомий внесок у дослідження інститутів римського приватного права зробили С.Д. Гринько, В.С. Макарчук, Л.В. Маркасова, О.А. Підпригора, Г.І. Трофанчук, Є.О. Харитонов, Л.В. Шала та інші науковці. Окрему увагу проблемам рецепції римського права в історичному контексті та його впливу на розвиток національних правових систем приділяли Н.Б. Арабаджи, Н.В. Атаманова, Ю.А. Задорожний, А.В. Крижевський, Ю.О. Петрончак, Х.Б. Романів, Є.С. Северова, О.І. Харитонова, І.М. Шаркова та інші.

Водночас, попри значну кількість праць, дослідження римського приватного права як чинника правової уніфікації та гармонізації в сучасній Європі, з урахуванням історичних процесів рецепції та нинішніх інтеграційних тенденцій не втрачає своєї актуальності.

Виклад основного матеріалу. Після падіння Західної Римської імперії у V ст. н. е. норми класичного римського приватного права поступово вийшли з ужитку внаслідок поширення звичаєвого права варварських народів. Однак правова традиція Стародавнього Риму не була повністю втрачена: її елементи зберігались у канонічному праві, документах приватного характеру та правозастосовній практиці на окремих територіях.

З відродженням інтересу до античної правової спадщини у XI ст., передусім завдяки діяльності глосаторів Болонської школи, розпочався новий етап засвоєння римського права в Західній Європі. В цей період утвердилось явище, відоме як рецепція римського права. Під рецепцією

розуміють односторонній, добровільний процес запозичення, сприйняття і подальшого пристосування до умов певної країни більш розвинутого права, створеного в інший момент часу або в іншій державі, з метою вдосконалення та поліпшення дії власної правової системи [1, с. 4].

Важливу роль у цьому процесі відіграв Болонський університет, перший відомий центр розвитку юридичної науки, де системно опрацьовувалося римське право, та розвивався глосаторський метод інтерпретації джерел. Саме тут було закладено основи формування загальноєвропейської правової традиції [2, с. 55-56]. Суттєвого значення для рецепції мало відновлення інтересу до Кодифікації Юстиніана (*Corpus juris civilis*) – вінця багатовікового розвитку римської правової думки, яка була проаналізована, систематизована й прокоментована. Це створило підґрунтя для формування загального європейського права (*ius commune*), що співіснувало з місцевими правовими нормами [3, с. 14].

У подальшому, з поширенням Болонської системи юридичної освіти процес рецепції римського права набув нового імпульсу, що особливо проявилось у XVIII–XIX століттях, коли його вичення стало обов'язковою складовою системи підготовки правників.

Впродовж середньовіччя та нового часу римське право виконувало роль субсидіарного джерела у багатьох європейських правових системах. Найбільше його вплив був помітним у Німеччині, Італії, Франції та Нідерландах, де норми *ius commune* застосовувалися судами у випадках відсутності національного правового регулювання.

На українських землях рецепція римського права відбувалася у специфічних історико-правових умовах. Як підкреслюють науковці, таке запозичення і поширення здійснювалося переважно опосередковано, коли як зразок для наслідування використовувалось не «чисте» римське право, а його візантійська редакція [4, с. 31]. Серед спектру правової спадщини Візантії для Русі ключове значення мали канонічне право («Номоканон XIV титулів»), а також переробки світського права («Еклога», «Прохірон»). Пізніше до східного шляху рецепції римського права додався західний – крізь магдебурзьке (німецьке) право [3, с. 14].

У період Великого князівства Литовського спостерігається процес інтеграції адаптованих до місцевих умов норм римо-візантійського канонічного права у звичаєве право, внаслідок чого вони поступово сприймаються як його органічна частина [5, с. 64].

Рецепція римського приватного права заклала фундаментальні принципи та структурні моделі, які стали орієнтирами для кодифікації цивільного права в Європі, особливо в добу правових реформ XIX століття. Цей період позначився створенням перших національних цивільних кодексів, в яких чітко простежується системне запозичення основних понять, правових інститутів і механізмів, сформованих римською правовою традицією.

Однією з найвідоміших ілюстрацій такого впливу є Французький цивільний кодекс 1804 року (*Code civil*), який запозичив з римського приватного права низку принципів ідей, зокрема, модель правового регулювання відносин власності, систему побудови кодексу, а також римську законодавчу техніку [6, с. 72-73]. При цьому римські юридичні конструкції були вміло адаптовані до соціально-економічних реалій буржуазного суспільства.

Іншим показовим прикладом є Німецьке цивільне уложення (*Bürgerliches Gesetzbuch*, BGB), що набуло чинності у 1900 році. Цей нормативно-правовий акт став результатом поєднання римського приватного права з традиційним німецьким правом [6, с. 73-74]. BGB вирізняється високим рівнем юридичної техніки, детальністю та формалізмом – рисами, що свідчать про глибокий вплив римської правової спадщини, трансформованої через пандектну школу.

Французька та німецька кодифікації виступили не лише національними законодавчими моделями, але й зразками для формування цивільного права в багатьох європейських країнах. Зокрема, Французький цивільний кодекс справив значний вплив на розвиток цивільного законодавства таких країн, як Бельгія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія. Німецьке BGB, у свою чергу, стало важливим орієнтиром для розвитку цивільного законодавства Австрії, Греції, Угорщини, Швейцарії.

Українські землі в XIX столітті також перебували під впливом буржуазних реформ, які суттєво позначилися на становленні національної правової системи. Пізніше елементи римських правових ідей знайшли свій прояв і під час другої кодифікації радянського цивільного законодавства в Україні у 1961–1963 роках [3, с. 16].

У період незалежності рецепція римського приватного права набула більш цілісного та усвідомленого характеру. Під час розроблення Цивільного кодексу України законодавці спирались на

досвід провідних європейських кодифікацій, інтегруючи у вітчизняну правову систему найбільш цінні досягнення світової цивілістики. Це зумовило нову хвилю рецепції римського приватного права в національне законодавство. Його вплив простежується у розвитку ключових цивільно-правових інститутів – речового, зобов'язального, договірної, спадкового права, а також у формуванні концепції цивільно-правової відповідальності. Знайшли своє нормативно-правове відображення й римсько-правові категорії добросовісності, сервітуту, емфітевзису, суперфіцію [7, с. 395].

Слід зазначити, що вплив римського приватного права не обмежується європейським континентом. Через рецепцію французької та німецької кодифікацій його ідеї позначились на становленні цивільного законодавства країн Латинської Америки, окремих регіонів Північної Америки, Північної Африки та Азії. Цими країнами були запозичені як кодифіковані моделі континентального типу, так і базові засади приватноправового регулювання.

Французький цивільний кодекс 1804 року став зразком для більшості латиноамериканських держав (за винятком Бразилії та Перу), деяких штатів США, провінції Квебек (Канада), а також колишніх французьких колоній у Африці та Азії. Вплив німецького цивільного уложення (BGB) простежується у правових системах Туреччини, Японії, Таїланду, Бразилії, Перу, Аргентини та інших держав [8, с. 6, 7].

Отже, римське приватне право стало основою формування не лише європейського, а й глобального цивілістичного правового простору, забезпечуючи історико-доктринальну спільність і сумісність національних правових традицій, надаючи сучасним кодифікаційним процесам глибини та послідовності. Досвід численних правових систем свідчить, що рецепція можлива в будь-яких історичних і культурних умовах, оскільки вона не зводиться до механічного перенесення окремих елементів чи норм. Йдеться про творчий процес переосмислення та адаптації класичних правових ідей до нових соціально-правових реалій, у результаті чого вони набувають сучасного змісту та форми. Як вірно зазначають науковці, така рецепція є універсальним історичним способом існування вічних правових ідей, або перманентним перекладом класичних доктрин минулого нормативною мовою сьогодення [9, с. 257].

У сучасному правовому просторі дедалі більшого значення набувають тенденції уніфікації та гармонізації законодавства, спрямовані на зближення правових систем різних держав. Правова уніфікація визначається як процес впровадження на основі узагальнення міжнародного досвіду однакових (уніфікованих) норм у національне право різних держав для правового регулювання подібних або близьких видів суспільних відносин [10, с. 20]. Вона тісно пов'язана з гармонізацією законодавства, що полягає у цілеспрямованому узгодженні та зближенні нормативно-правових приписів з метою усунення юридичних колізій, якісного зменшення суперечностей у правових нормах різних держав, і забезпечення відповідності міжнародним, європейським та національним правовим стандартам [11, с. 30]. Обидва явища – уніфікація і гармонізація – забезпечують взаємодію різних правових систем у найбільш ефективний спосіб, сприяючи формуванню спільного правового простору на основі уподібнених чи єдиних норм [11, с. 31].

В цьому контексті римське приватне право не втрачає своєї значущості. Його принципи та інститути виступають методологічною основою для розробки нових міжнародних уніфікованих актів у межах Європейського Союзу. Зокрема, Принципи європейського контрактного права 2002 року (Principles of European Contract Law, PECL) та Проект загальної довідникової схеми, що включає принципи, поняття та модельні норми європейського приватного права 2009 року (Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of reference, DCFR) відтворюють римські правові категорії як у змістовому наповненні, так і в структурному вигляді, спираючись на класичну систематику зобов'язань, договорів і деліктів.

Вплив римської правової традиції на сучасні європейські правові системи простежується не лише на рівні доктрини та кодифікованих нормативних моделей, але й у площині правозастосування, зокрема, в діяльності судів. Використання латинської юридичної термінології у судовій практиці окремих європейських держав та Суду Європейського Союзу свідчить про постійну рецепцію римського правового мислення, чим забезпечується сталість понять та категорій незалежно від національної юрисдикції. Так, у судових рішеннях активно застосовуються знаходять такі латинські поняття, як *actio negatoria* (негаторний позов), *bona fides* (добросовісність), *condictio indebiti* (позов повернення безпідставно отриманого), *consensus ad idem* (взаємна воля сторін), *culpa in contrahendo* (вина при укладенні договору), *dolus eventualis* (непрямий умисел),

rei vindicatio (віндикаційний позов) та інші. Їх використання відбувається не лише формально, а й за змістом. Особливо помітною є присутність римських конструкцій у побудові правової аргументації, класифікації юридичних фактів та у визначенні правової відповідальності.

Примітно, що латинські поняття зберігають своє функціональне значення навіть у випадках, коли для них існують еквіваленти в національних мовах. Аналіз сучасних досліджень використання латини в національних правопорядках дає підстави стверджувати, що вона не лише не втратила своєї актуальності, але й утримує стійку позицію у юридичних текстах і термінології [12, с. 201]. Таке запозичення сприяє універсалізації понять та уніфікації правничої лексики в межах європейського та міжнародного правового простору.

Попри вживання окремих латинських термінів, судові рішення містять латинські вислови, які з позиції юриспруденції за їхньою функціональною роллю у правовому регулюванні суспільних відносин класифікують як принципи права, правові аксіоми, презумпції або фікції. Межі між цими категоріями не завжди є чіткими, і в окремих випадках їхнє значення може перетинатися [13, с. 9]. Серед таких конструкцій у судовій практиці особливе місце посідають принципи права, зокрема: *actio personalis moritur cum persona* (особистий позов помирає разом з особою), *lex retro non agit* (закон не має зворотної сили), *pacta sunt servanda* (договори мають виконуватися) тощо. Римські принципи відзначаються високою насиченістю змісту, що робить можливими їх численні інтерпретації з урахуванням змін суспільно-політичного й економічного життя [14, с. 37].

Використання судами загальноприйнятих положень римського права має подвійний ефект. По-перше, воно сприяє універсалізації національного права та гармонізації підходів до його застосування у європейському правовому просторі. По-друге, суддівська інтерпретація римських висловів у контексті сучасних реалій здатна виявитися оригінальною, надаючи їм «нове життя» [15, с. 234].

Незважаючи на універсальність і гнучкість, римське приватне право не може бути безпосередньо застосоване до правових відносин цифрової доби без відповідної адаптації. Новітні явища, пов'язані з інформаційними технологіями, штучним інтелектом, віртуальними активами, блокчейном не мали аналогів у класичному праві. Це створює нові виклики для правотворчості та правозастосування, оскільки традиційні категорії та норми потребують переосмислення і модернізації.

Водночас римське приватне право не втрачає своєї актуальності як теоретичний фундамент, що формує логіку правової системи, виступає основою для класифікації правових явищ та пропонує стабільні загальні принципи. Його спадщина допомагає структурувати нормативний масив, розуміти сутність правових інститутів і слугує основою для адаптації та трансформації правових норм у відповідь на сучасні соціальні та технологічні виклики. Практична цінність римського права у цифрову епоху полягає не у прямій рецепції норм, а у використанні концептуальних інструментів, що сприяють як гармонізації, так і стабільності правового розвитку в сучасній Європі.

Крім того, для держав європейського правового простору особливо актуальним постає завдання збереження правової ідентичності в умовах правової уніфікації та глобалізації. В цьому контексті римське право, завдяки своїй історичній універсальності, інтелектуальній гнучкості й здатності інтегруватися в різні правові культури, може виступати своєрідним «містком» між національними правовими системами. Саме на основі римської традиції можливе забезпечення балансу між інтеграційними процесами та збереженням самобутніх рис національного права.

Висновки. Римське приватне право виступає основою формування європейської правової спільноти, концептуальним і нормативним підґрунтям для уніфікації та гармонізації європейського приватного права. Його принципи та інститути впливають на національні кодекси, освітні програми, юридичну термінологію та уніфікаційні проєкти, забезпечуючи правову єдність при збереженні національних особливостей.

Гармонізація права в межах ЄС неможлива без урахування римської правової спадщини, адже її інститути формують фундамент сучасного цивільного законодавства, слугують орієнтиром для розвитку єдиного правового простору та забезпечують баланс між традиційними національними особливостями й інтеграційними потребами. На сьогодні римське приватне право залишається не лише історичним феноменом, а й живим джерелом правотворення та уніфікації, визначаючи фундаментальну роль у формуванні єдиної правової культури Європи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мельник З.П. Рецепція права як засіб вдосконалення правової системи (теоретико-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2009. 20 с.
2. Задорожний Ю.А. Вплив рецепції римського приватного права на формування вищої юридичної освіти у країнах романо-германської правової сім'ї. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Вип. 82. Ч.1. С. 52–58.
3. Арабаджи Н.Б., Атаманова Н.В. Історичні аспекти впливу римського права на становлення сучасних правових систем. *Нове українське право*. 2021. № 3. С. 11–17.
4. Крижевський А.В. Вплив рецепції римського права на розвиток цивільного та кримінального права Русі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Вип. 76. Ч. 1. С. 30–35.
5. Крижевський А. Особливості рецепції римського права у Великому князівстві Литовському. *Вісник КНУ ім. Т. Шевченка*. Юридичні науки. 2023. № 2 (126). С. 63–66.
6. Порівняльне правознавство: Підручник / В.Д. Ткаченко, С.П. Погребняк, Д.В. Лук'янов; За ред. В.Д. Ткаченка. Харків: Право, 2003. 274 с.
7. Романів Х.Б., Петрончак Ю.О. Рецепіювання римського приватного права у цивільному праві України як підтвердження приналежності до європейської правової сім'ї. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Вип. 84. Ч. 1. С. 390–396.
8. Graziadei, M. Comparative Law as the Study of Transplants and Receptions. In M. Reimann & R. Zimmermann (Eds.). *The Oxford Handbook of Comparative Law*. Oxford University Press. 2006. P. 441–475.
9. Шаркова І.М. Рецепція римського права в цивільне законодавство: західна та східна традиції. *Правове регулювання економіки: зб. наук. пр. / відп. ред. В.Ф. Опришко*. Київ: КНЕУ, 2012. № 11-12. С. 255–267.
10. Гомонай В.В. Уніфікація як процес зближення правових систем. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2012. Вип. 19. Т. 1. С. 18–21.
11. Клещенко Н.О. Уніфікація та гармонізація законодавства: порівняльно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 29–31.
12. Ristikivi M. Latin: The Common Legal Language of Europe? *Juridica International*. 2005. X. P. 199–202.
13. Ганжа О.Г. Латинізація судових рішень в Україні: поняття та особливості. *Право і суспільство*. 2024. № 2. С. 3–14.
14. Гринько С.Д. Принципи як базис формування ідеологічного значення римського права. *Римське право у світлі сучасної методології гуманітарного знання: збірник тез Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Хмельницький, 29 травня 2020 р.)*. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. 134 с., С. 36–41.
15. Ганжа О.Г. Використання латинських висловів у судових рішеннях як новітня форма рецепції римського права. *Нове українське право*. 2022. № 2. С. 224–236.

УДК 3(21+42.2)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.15>

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СТАТУС ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ: МОДАЛЬНИЙ ПІДХІД

Сухонос В.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри фундаментальної юриспруденції
та конституційного права ННІ права,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0002-9058-5182*

Сухонос В.В.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
та судочинства, ННІ права,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0003-1655-5863*

Сухонос В.В., Сухонос В.В. Конституційний статус політичного режиму: модальний підхід.

Стаття присвячена проблематиці конституційному статусу політичного режиму, який конкретизується крізь призму модального підходу.

При цьому, оскільки аналіз фундаментальних принципів формування та функціонування державної влади неминує піднімає питання політичного режиму – категорії, визначення якої, як і пошук критеріїв, котрі могли б бути покладені в основу її диференціації, є, мабуть, одним із найбільш неоднозначних питань в сучасному державознавстві.

Отже, метою цієї статті є дослідження конституційного статусу політичних режимів за їх модальним виміром.

У статті обґрунтовано, що політичний механізм організації суспільства, втілюючись у певній сукупності способів реалізації державної влади, об'єктивується у політичному режимі. З'ясовано, що детальний аналіз конституції (не кажучи вже про все конституційне законодавство) дозволяють нам стверджувати про помилковість позиції щодо неможливості встановлення політичного режиму шляхом аналізу змісту конституційного регулювання, а тому політичний режим має залишатися одним з елементів форми правління. Доведено, що авторитарне забарвлення російська конституція мала ще від самого початку свого існування. При цьому відзначається, що демократичний і тоталітарний режими знають два способи свого конституювання: непрямий і прямий, за якого конституція країни прямо закріплює положення про «демократичний» або «тоталітарний» характер держави. Стаття містить висновок про те, що наприкінці III – початку V декади XX ст. відбувався потужний сплеск тоталітарної проблематики, ядром якого стала «Доктрина фашизму» Б. Муссоліні. Наголошується, що здійснене радянською державою половинчастого октроювання, яке поєднало елементи демократії та авторитаризму, дозволяє нам зробити висновок про ліберальний характер радянської держави доби пізньої Перебудови. З'ясовано, що оскільки авторитаризм являє собою доктринальну категорію, яка ніколи не мала легального характеру, то жодна держава ніколи не проголошувала себе авторитарною. Проте, оскільки характерною рисою авторитаризму є диктатура, то її запозичення як легальної категорії є притаманним для соціалістичних країн, зокрема, СРСР.

Практична цінність роботи полягає в остаточному затвердженні триединого підходу до форми правління, за якого навіть конституційна юриспруденція буде визнавати формальний характер політичного режиму.

Ключові слова: конституційний статус, політичний режим, форма держави, тоталітарний режим, демократичний режим, авторитарний режим, ліберальний режим, війна і демократія.

Sukhonos V. V., Sukhonos V. V. Constitutional status of the political regime: a modal approach.

The article is devoted to the issue of the constitutional status of a political regime, which is specified through the prism of a modal approach.

At the same time, since the analysis of the fundamental principles of the formation and functioning of state power inevitably raises the question of a political regime – a category, the definition of which, as well as the search for criteria that could be the basis for its differentiation, is perhaps one of the most ambiguous issues in modern political science.

Thus, the purpose of this article is to study the constitutional status of political regimes in their modal dimension.

The article substantiates that the political mechanism of organizing society, embodied in a certain set of ways of implementing state power, is objectified in the political regime. It is found out that a detailed analysis of the constitution (not to mention all constitutional legislation) allows us to assert the fallacy of the position regarding the impossibility of establishing a political regime by analyzing the content of constitutional regulation, and therefore the political regime should remain one of the elements of the form of government. It is proved that the Russian constitution had an authoritarian color from the very beginning of its existence. At the same time, it is noted that democratic and totalitarian regimes know two ways of their constitution: indirect and direct, in which the country's constitution directly enshrines the provisions on the «democratic» or «totalitarian» nature of the state. The article concludes that at the end of the 3rd – beginning of the 5th decade of the 20th century. there was a powerful surge of totalitarian issues, the core of which was B. Mussolini's «Doctrine of Fascism». It is emphasized that the half-hearted imposition carried out by the Soviet state, which combined elements of democracy and authoritarianism, allows us to conclude about the liberal nature of the Soviet state of the late Perestroika era. It is found out that since authoritarianism is a doctrinal category that never had a legal character, no state has ever declared itself authoritarian. However, since a characteristic feature of authoritarianism is dictatorship, its borrowing as a legal category is inherent in socialist countries, in particular, the USSR.

The practical value of the work lies in the final approval of a triune approach to the form of government, under which even constitutional jurisprudence will recognize the formal nature of the political regime.

Key words: constitutional status, political regime, form of state, totalitarian regime, democratic regime, authoritarian regime, liberal regime, war and democracy.

Постановка проблеми. Аналіз фундаментальних принципів формування та функціонування державної влади неминує піднімає питання політичного режиму – категорії, визначення якої, як і пошук критеріїв, котрі могли б бути покладені в основу її диференціації, є, мабуть, одним із найбільш неоднозначних питань в сучасному державознавстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звісно, не можна вважати, що проблематика політичного режиму не була предметом наукових досліджень. Зокрема, в Україні з цього приводу навіть вийшов навчальний посібник [14]. Досліджувалися й різновиди політичних режимів у їх модальному вимірі. Зокрема, демократичний режим був об'єктом дослідження таких вчених як О. Андрійко, К. Бабенко, І. Бощенко, О. Скакун, В. Сіренко та ін. Зокрема, відомий конституціоналіст О. Скрипнюк з цього приводу видав відповідну монографію [18]. Не менш значним був доробок і вчених далекого зарубіжжя – Б. Барбера, С. Валанзуали, Т. Кілера, Т. Крістіано, Б. Пауела, Дж. Пеннока та ін. Серед них особливо варто відзначити працю основоположника теорії нормативізму Г. Кельзена [4]. Неодноразово здійснювався аналіз і недемократичних режимів. Зокрема, цьому були присвячені праці А. Калініної, Х. Лінца, Г. Шипунова та ін. Серед останніх варто вказати напрацювання О. Скрипнюка [20].

Не применшуючи доробку вищезазначених дослідників, слід наголосити, що більшість з них зорієнтовані або на політичний режим як політико-правову категорію, або на той чи інший різновид політичного режиму, тоді як конституційний статус окремих політичних режимів (можливо, за винятком демократичного), залишається поза їхньою увагою.

Саме тому **метою цієї статті** є дослідження конституційного статусу політичних режимів за їх модальним виміром. Реалізація зазначеної мети потребує виконання низки наукових завдань. По-перше, загалом охарактеризувати політичний режим як елемент форми держави. По-друге, охарактеризувати чисті політичні режими в умовах їх модального виміру: демократичний, ліберальний, авторитарний і тоталітарний. По-третє, дослідити конституційний статус означених режимів як процедуру їх конституювання.

Виклад основного матеріалу. Загалом держава визначається як публічний, політико-територіальний механізм організації суспільства [21, с. 70]. Ззовні цей механізм об'єктивується у форму держави – сукупність способів організації, устрою та реалізації державної влади [25, с. 193]. Як уявляється, при цьому публічний механізм організації суспільства, втілюючись у певній сукупності способів організації державної влади, об'єктивується у формі правління. Територіальний механізм організації суспільства, через сукупність способів устрою державної влади, втілюється у формі державного устрою. Щодо політичного механізму організації влади, то він, за допомогою відповідних способів реалізації державної влади, уособлює собою політичний режим.

Форма правління, державний устрій та політичний режим, з точки зору теорії держави і права, є трьома елементами форми держави [1, с. 176-197; 3, с. 82-83; 27, с. 61-65]. На відміну від загальнотеоретичної юриспруденції, вітчизняна конституціоналістика далеко не завжди погоджується з наявними трьома елементами. Зокрема, В. Лемак згадує про інший підхід, який включає лише форму правління та форму державного устрою, оскільки на думку апологетів цього підходу, політичний режим «розкриває змістовну характеристику держави» [13, с. 812], а не формальну. Більше того, відомий прихильник подібної позиції В. Шаповал [30, с. 79], вважаючи політичний режим не елементом форми держави, а «формою взаємозв'язків між державою і суспільством», яка «не може бути встановлена винятково шляхом аналізу змісту конституційного регулювання», оскільки навіть конституційне проголошення демократичної держави, «реальний політичний режим нерідко є неадекватним юридично проголошеному» [31, с. 295].

Як уявляється, подібна позиція має один істотний недолік: вона зв'язує встановлення політичного режиму винятково з аналізом однієї установчої норми. У якості прикладу, можна звернутися до Конституції РФ. Відповідно до ч. 1 ст. 1 Основного закону країни, вона «є демократичною... державою» [6, с. 221]. Зрозуміло, що реалії російського сьогодення вказують нам на практично повну відсутність там демократії. Про це свідчить не лише війна, яку РФ розв'язала проти України винятково волевиявленням її президента [17], без дотримання будь-яких демократичних процедур, а й фактична узурпація влади, яка відбулася в країні незадовго до широкомасштабного вторгнення в Україну.

Мова йде про т. зв. «обнуління президентських строків» В. Путіна, коли до ст. 81 Конституції РФ була внесена частина 3.1, відповідно до якої обмеження для однієї і тієї ж особи у вигляді двох президентських термінів «не перешкоджає особі, яка обіймала та (або) обіймає посаду президента РФ на момент набуття чинності цієї поправки, брати участь в якості кандидата на виборах президента РФ після включення зазначеної редакції до тексту Конституції РФ на встановлену поправкою допустиму кількість термінів, незалежно від кількості термінів, протягом яких зазначена особа обіймала та (або) обіймає цю посаду на момент набуття даною поправкою чинності» [28]. Це, фактично, дозволило президентові В. Путіну «утреге обратися на свій «перший» термін» [32] в 2024 р. і фактично правити аж до 2036 року [12].

Проте, авторитарне забарвлення російська конституція мала ще від самого початку свого існування. Мова йде про ч. 4 ст. 111 Конституції РФ, яка дозволила президентові розпустити нижню палату російського парламенту після її «триразового відхилення представлених кандидатур» [6, с. 237] прем'єр-міністра.

Таким чином, детальний аналіз конституції (не кажучи вже про все конституційне законодавство) дозволяють нам стверджувати про помилковість позиції щодо неможливості встановлення політичного режиму шляхом аналізу змісту конституційного регулювання, а тому політичний режим має залишатися одним з елементів форми держави.

Загалом політичний режим містить три компоненти. Перший з них – спосіб взаємодії держави, суспільства і громадянина. Другий має декілька вимірів, обумовлених рівнем соціально-економічного розвитку суспільства, принципу поділу влади тощо. Третім компонентом є державний режим [25, с. 198]. Говорячи про види політичних режимів, ми маємо справу з двома підходами: модальним та дуальним. Останній свого часу вже був проаналізований [23; 24]. Щодо модального підходу, то саме в його рамках, за типом правового регулювання, виділяються «чисті» політичні режими: демократичний, ліберальний, авторитарний і тоталітарний [25, с. 199].

При цьому останній розглядається як політичний режим, в умовах якого держава, політична влада повністю підпорядковують собі суспільство і особистість, усі сторони їх життєдіяльності [2, с. 111]. Щодо авторитаризму, то ним є політична концепція і політична практика, в основу яких покладено зосередження монопольної чи значної влади в руках однієї особи або групи осіб [15].

Фактично це означає, що в умовах авторитарного режиму державна влада здійснюється за мінімальною участю народу [25, с. 227]. Лібералізм – громадсько-політична та ідеологічна течія, яка об'єднує прихильників парламентаризму, політичних і економічних свобод, ринкового господарства та вільної конкуренції [19, с. 482]. В якості політичного режиму він має за мету звільнення суспільства від пут держави, а особистість – від тиску авторитарного колективізму [25, с. 232]. І, нарешті, демократія визнається формою організації суспільства, його державно-політичного устрою, що ґрунтуються на визнанні народу джерелом влади [16, с. 61].

Кожен з цих може конституюватися. Приміром, демократичний режим може бути конституційно закріпленим відповідною установчою нормою, про що зазначалося вище. Зокрема, саме таким чином пішла Україна, ст. 1 конституції якої закріпила її як демократичну державу [11]. На пострадянському просторі подібним шляхом пішли країни Балтії. Зокрема, ст. 1 Конституції Литовської Республіки містить положення про її демократичний характер [8, с. 36]. На демократичному статусі своїх держав наголосили також звільнені від радянського ярма країни Східної Європи: Румунія (ст. 1 Конституції) [9, с. 70], Польща (ст. 2 Конституції) [6, с. 173], Угорщина (ст. V Конституції) [9, с. 127] та ін. Звісно, можна припустити, що подібне юридичне закріплення є спадщиною колишнього минулого, коли Литва, Польща, Румунія, Угорщина, Україна перебували у складі ідеократичного світу соціалізму і комунізму, що також підкреслювалось в їхніх конституціях. Але й країни Західної Європи на кшталт Франції на конституційному рівні закріпили себе в якості демократичної республіки (ст. 1 Конституції) [6, с. 47].

Як уявляється подібний спосіб конституювання є прямим, оскільки конституція країни прямо закріплює положення про «демократичну державу».

Проте, далеко не всі держави прямо закріпили свій демократичний характер. Так, незважаючи на те, що Сполучені Штати Америки ще у ХІХ ст. доктринальним чином були визнані демократичними [26], на легальному (а тим більше – конституційному) рівні характер свого політичного режиму чітко не визначали. Проте, детальний аналіз преамбули американської конституції («Ми, народ Сполучених Штатів... проголошуємо і встановлюємо цю Конституцію») [6, с. 333], а також перші десять поправок до конституції 1791 року [6, с. 340-341], фактично свідчать про демократичний характер держави. Подібний спосіб можна визначити як непрямий.

Подібний розподіл можна спостерігати і в умовах тоталітарного режиму.

Нині в світовому суспільствознавстві категорія «тоталітарна держава» розглядається як негативне явище. Проте так було не завжди. Наприкінці ІІІ – початку V декади ХХ ст. відбувався потужний сплеск тоталітарної проблематики, ядром якого стала «Доктрина фашизму» Б. Муссоліні. Разом із Дж. Джентіле він сформулював базове кредо тоталітарного світогляду таким чином: «...фашистська концепція життя підкреслює значення Держави і приймає індивідуальне лише настільки, наскільки його інтереси збігаються з інтересами Держави, яка уособлює совість та універсальну волю людини як історичної сутності» [25, с. 90]. Надихаючись цим, іспанські фалангісти закріпили тоталітаризм в якості засадничого принципу конституційного законодавства країни. Так, у Вступі до «Хартії труда» Іспанії від 9 березня 1938 р. містилось положення наступного змісту: «Відроджуючи католицьку традицію соціальної справедливості та високого розуміння людяності, якою керувалося наше законодавство часів Імперії, Держава є національною у тому відношенні, що воно є тоталітарним знаряддям, яке захищає цілісність Батьківщини». У п. 1 ст. ХІІІ Хартії закріплювалось, що державна система націонал-синдикалізму буде надихатися принципами «Єдності, Тоталітаризму та Ієрархії» [33]. Отже, як ми бачимо, в політико-правовій історії були випадки прямого конституювання тоталітарного режиму.

Проте, більш поширеним був непрямий. Так, у п. І італійської Хартії праці відбувалось зрощення держави із суспільством, що характеризує Італію тих часів як тоталітарну державу [21, с. 84], оскільки передбачалось, що «Італійська нація... цілком здійснюється у фашистській державі» [5, с. 217].

Однією з базових особливостей тоталітарної держави була домінуюча роль правлячої партії. Це теж підкреслювалось конституцією. Так, Конституція УРСР 1937 р., яка в своїй основі мала Конституцію СРСР 1936 р., у ст. 125 закріпила особливу роль правлячої комуністичної партії: «найбільш активні і свідомі громадяни з лав робітничого класу і інших верств трудящих об'єднуються у Комуністичну партію (більшовиків) України, яка є передовим загоном трудящих в їх боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного ладу і являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних» [7, с. 127]. Подібна ситуація трапилася і в 1978 р.,

коли, дублюючи конституцію СРСР, радянська Україна в своєму Основному Законі зафіксувала ст. 6: «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу» [7, с. 158]. Особливий статус правлячої партії був характерним і для інших тоталітарних держав. Так, нацистський закон про забезпечення єдності партії і держави від 1 грудня 1933 р. в § 1, закріпив, що націонал-соціалістична німецька робітничка партія... нерозривно зв'язана з державою [5, с. 193].

В умовах ліберального режиму, коли держава, з одного боку, «дарує» громадянському суспільству значну частину прав і свобод, а з іншого – перешкоджає останньому змінити її лад, конституювання також відбувається половинчато. Прикладом цього може служити трансформація ст. 6 Конституції СРСР 1977 р., яка відбулася в 1990 р. Відповідно, Основний Закон радянської держави одержав положення наступного змісту: «Комуністична партія Радянського Союзу, інші політичні партії, а також профспілкові, молодіжні, інші громадські організації та масові рухи через своїх представників, обраних до Рад народних депутатів, і в інших формах беруть участь у виробленні політики Радянської держави, в управлінні державними і громадськими справами» [10]. Як ми бачимо, нова редакція статті встановлює можливість багатопартійності («інші політичні партії»), яка свідчить про імовірність існування в останні роки СРСР окремих елементів демократії. Водночас, закріплення в означеній нормі особливої ролі КПРС, яка виокремлюється з-під загальної партійної системи, дозволяє нам наполягати на авторитарному потенціалі радянської держави. Отже, здійснене радянською державою означеного половинчастого октроювання, яке поєднало елементи демократії та авторитаризму, дозволяє нам зробити висновок про ліберальний характер радянської держави доби пізньої Перебудови.

Деяко інакшою є ситуація з авторитарним режимом. З одного боку, оскільки авторитаризм являє собою доктринальну категорію, яка ніколи не мала легального характеру, то жодна держава ніколи не проголошувала себе авторитарною. Проте, оскільки характерною рисою авторитаризму є диктатура, то її запозичення як легальної категорії є притаманним для соціалістичних країн, зокрема, СРСР. Так, Основний Закон (Конституція СРСР) 1924 р. у розділі першому наголошував на існуванні диктатури пролетаріату [29, с. 419]. Проте, більш відомим є не конституційний, а конституційно-правовий статус авторитарних режимів. У якості прикладу можна згадати Чилі доби правління А. Піночета. Як відомо, правовий статус його авторитарного режиму був закладений численними декретами-законами хунти, а конституційний – «Перехідними положеннями» до Конституції Чилі 1980 року [22, с. 102–104].

Висновки. Таким чином, дослідження конституційного статусу політичних режимів за їх модальним виміром дозволило нам дійти низки висновків. По-перше, детальний аналіз конституційного законодавства дозволяють нам стверджувати про помилковість позиції щодо неможливості встановлення політичного режиму шляхом аналізу змісту конституційного регулювання, а тому політичний режим є важливим елементом форми держави. По-друге, виділення «чистих» політичних режимів здійснюється винятково в умовах модального виміру, який, акцентуючись на типі правового регулювання, диференціює їх на демократичні, ліберальні, авторитарні і тоталітарні. По-третє, кожен політичний режим має свій конституційний статус, який встановлюється через процес прямого або непрямого конституювання, причому, демократичний і тоталітарний режими можуть прямо закріплюватись в конституції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Актуальні проблеми теорії держави: навч. посібник / С.М. Тимченко, С.К. Бостан, Н.М. Пархоменко та ін. Київ: КНТ, 2007. 288 с. (Актуальні проблеми теорії держави і права; ч. 1).
2. Горбатенко В.П. Тоталітаризм. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. Т. 6: Т-Я. С. 111-112.
3. Загальна теорія права: Підручник / за ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
4. Кельзен Г. Про сутність і цінність демократії / пер. з нім. О. Мокровольський. Львів: ВНТЛ-Класика, 2013. 139 с.
5. Конституції буржуазних країн. Конституції великих держав і західних сусідів СРСР. Київ: Вид-во ЦВК УСРР «Радянське будівництво і право», 1936. 382 с.

6. Конституції зарубіжних країн: навч. посібник / ред. В. О. Серьогін. Харків: ФІНН, 2009. 664 с.
7. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 400 с.
8. Конституції країн світу: Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Естонська Республіка / уклад.: О.В. Коротюк та О.В. Лавринович. Київ: ОВК, 2022. 162 с.
9. Конституції країн світу: Республіка Болгарія, Румунія, Угорщина, Республіка Хорватія / уклад.: О.В. Коротюк та О.В. Лавринович. Київ: ОВК, 2021. 250 с.
10. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 07 жовтня 1977 р.: станом на 26 грудня 1990 р. / *Верховна Рада України, законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text> (дата звернення: 28.09.2025).
11. Конституція України: за станом на 01 січня 2020 р. [Електронний ресурс] / *Верховна Рада України, законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 27.09.2025).
12. Котенко Т. Путін обнулився. Президент країни-агресорки дозволив собі правити до 2036 року / *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/news/putin-obnulivsya-prezident-krajini-agresorki-dozvoliv-sobi-praviti-do-2036-roku--747682.html> (дата звернення: 27.09.2025).
13. Лемак В.В. Форма держави. *Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т.* / редкол.: В.Я. Тацій (голова), Ю.С. Шемшученко, О.В. Петришин та ін. Харків: Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О.В. Петришин (голова), В.В. Лемак, Н.М. Оніщенко та ін. С. 811–813.
14. Литвин В.С. Політичні режими сучасності : інституційні та процесуальні виміри аналізу: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 632 с.
15. Мадіссон В.В., Горбатенко В.П. Авторитаризм. *Юридична енциклопедія: у 6 т.* / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 1: А-Г. С. 30.
16. Мурашин Г.О. Демократія. *Юридична енциклопедія : у 6 т.* / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. Т. 2: Д-Й. С. 61-62.
17. Путін оголосив про початок спеціальної військової операції на Донбасі: ТСН. Спецвипуск за 24 лютого 2022 року / *Телевізійна служба новин*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=DtmqamWO7DQ> (дата звернення: 27.09.2025).
18. Скрипнюк О.В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). Київ: Логос, 2006. 368 с.
19. Скрипнюк О.В. Лібералізм. *Юридична енциклопедія: у 6 т.* / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2001. Т. 3: К-М. С. 482-483.
20. Скрипнюк О.О. Сучасний авторитарний режим: характерні риси і прояви. *Journal «Science Rise: Juridical Science»*. 2020. №2 (12). С. 18–23.
21. Сухонос В.В. Держава: питання теорії (загальний і конституційно-правовий аспекти): [монографія]. Суми: Університетська книга, 2015. 343 с.
22. Сухонос В.В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму: [монографія]. Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. 336 с.
23. Сухонос В.В. Правові засади формування та функціонування демократичного режиму: антиномія лібералізму і тоталітаризму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 82: Ч. 1. С. 127–134.
24. Сухонос В.В., Сухонос В.В. (ст.). Правові засади формування та функціонування авторитарного режиму: антиномія лібералізму і тоталітаризму. *Право.ua*. 2022. № 1. С. 227–234.
25. Сухонос В.В. Теорія держави і права: підручник. Суми: Університетська книга, 2013. 544 с.
26. Токвіль А.де. Про демократію в Америці / пер. з фр. Г. Філіпчук та М. Москаленко. Київ: Всесвіт, 1999. 590 с.
27. Трофимова З.В. Теорія держави і права : навчальний посібник для студентів та учнів. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2004. 176 с.
28. Хожаїнова В. Держдума РФ «обнулила» президентські терміни Путіна. Чия це ідея і що це означає. *Суспільне новини*. URL: <https://suspilne.media/18715-derzduma-rosii-obnulila-prezidentski-termini-putina-cia-ce-idea-i-so-ce-oznacaе> (дата звернення: 13.05.2025).

29. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посібник / за ред. В.Д. Гончаренка. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 800 с.
30. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: [підручник]. Київ: АртЕк, Вища школа, 1997. 264 с.
31. Шаповал В.М. Форма держави. *Юридична енциклопедія: у 6 т.* / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. Т. 6: Т-Я. С. 294-295.
32. Як Путіну обнуляють президентські строки і що це все означає. *BBC. NEWS. Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-51820782> (дата звернення: 27.09.2025).
33. Fuero del Trabajo. *Universitat de Valencia*. URL: <https://www.uv.es/~ivorra/Historia/SXX/Fuero.html> (дата звернення: 27.09.2025).

УДК 340.1 477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.16>

ДОКТРИНАЛЬНІ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ЧАСОПРОСТОРІ НА ЕТНІЧНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ, ЩО ЗНАХОДИЛИСЯ ПІД ЮРИСДИКЦІЄЮ РІЗНИХ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВОУТВОРЕНЬ

Туряниця В.В.,
*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0000-9791-3428*

Туряниця В.В. Доктринальні теоретико-методологічні засади дослідження правового статусу української мови у часопросторі на етнічних українських землях, що знаходилися під юрисдикцією різних іноземних державоутворень.

Проблема функціонування рідної мови та її статусу була і залишається на всіх етапах еволюції людства та національних держав як одна з головних і визначальних у цьому процесі. Тому мовні права є невід'ємною частиною прав людини і громадянина, зокрема, прав фундаментальних, природних. При дослідженні даної проблеми, яка відверто заполітизована сьогодні, необхідно враховувати наслідки таких процесів, що відбувалися в минулому (етноцид, лінгоцид, колоніальне насильство і т.д) і відбуваються сьогодні (війни на знищення націй, суверенних держав, їх мови, культури і т.д.) з метою адекватного забезпечення мовних прав та механізму їх захисту у вирішенні даної проблеми.

Дана стаття розкриває концептуальні теоретико-методологічні засади наукового дослідження та необхідність створення відповідної системи інструментарію кожним дослідником для відповідної теми, як важливих умов у досягненні достовірних висновків.

Науковиця це доводить своєю публікацією, в основі якої знаходиться правовий статус української мови у часопросторі на етнічних українських землях, що були під юрисдикцією різних іноземних державних утворень. Вона акцентує, що тільки усвідомлення необхідності нового підходу в методології наукових досліджень, дотримання суті основоположних принципів та обґрунтування комплексного вибору методів дослідження дають можливість отримати об'єктивні, науково обґрунтовані і переконливі результати, зокрема висновки і пропозиції, що засвідчує про якість дослідження таких тем і проблем. А також з'ясувати суть проблеми дослідження як в плані теорії, так і доцільності практики застосування.

Це в свою чергу доповнює і розкриває сутність трактування і використання мовних прав як фундаментальних в історії державної практики на різних етапах та з проекцією на вирішення мовних проблем сьогодення як складного і багатфакторного процесу та концентрованого вираження результатів політико-правової діяльності на етнічних українських землях, що знаходилися в різний час під юрисдикцією різних іноземних державних утворень.

Авторка дослідження обґрунтовує необхідність чітко визначити напрям такого політико-правового дослідження, врахувати специфіку цих держав та продумати систему інструментарію, що буде використовуватися, й обов'язково дотримуватися основних принципів дослідження та причинно-наслідкових зв'язків.

Ключові слова: історія, право, методологія, принципи і методи дослідження, мовні права, етнічні українські землі, юрисдикція, іноземні державоутворення.

Turyanitsa V.V. Doctrinal theoretical and methodological principles of research into the legal status of the Ukrainian language in time and space on ethnic Ukrainian lands that were under the jurisdiction of various foreign states.

The problem of the functioning of the native language and its status was and remains at all stages of the evolution of humanity and national states as one of the main and defining ones in this process. Therefore, language rights are an integral part of human and citizen rights, in particular, fundamental, natural rights. Therefore, when studying this problem, which is openly politicized today, it is necessary to take into account the consequences of such processes that took place in the past (ethnocide, lingocide, colonial violence, etc.) and are taking place today (wars to destroy nations, sovereign states, their language, culture, etc.), with the aim of adequately ensuring language rights and the mechanism of their protection in solving this problem.

This article reveals the conceptual theoretical and methodological foundations of scientific research and the need to create an appropriate system of tools for the relevant topic by each researcher, as important conditions in reaching reliable conclusions.

The scientist proves this with her publication, which is based on the legal status of the Ukrainian language in the space of time in ethnic Ukrainian lands that were under the jurisdiction of various foreign state entities. She emphasizes that only awareness of the need for a new approach in the methodology of scientific research, adherence to the essence of fundamental principles and justification of a comprehensive choice of research methods make it possible to obtain objective, scientifically based and convincing results, in particular conclusions and proposals that testify to the quality of research on such topics and problems. And also to find out the essence of the research problem both in terms of theory and expediency of application practice.

This, in turn, complements and reveals the essence of the interpretation and use of language rights as fundamental in the history of state practice at various stages and with a projection on the solution of today's language problems as a complex and multifactorial process and a concentrated expression of the results of political and legal activity in ethnic Ukrainian lands, which were at different times under the jurisdiction of various foreign state entities.

The author of the study justifies the need to clearly define the direction of such political and legal research, take into account the specifics of these states and think over the system of tools that will be used, and be sure to adhere to the basic principles of research and cause-and-effect relationships.

Key words: history, law, methodology, principles and methods of research, language rights, ethnic Ukrainian lands, jurisdiction, foreign state formation.

Актуальність дослідження, постановка проблеми та теоретико практичне значення. У галузі прав людини, демократичного розвитку нації, національної меншини, корінного, автохтонного населення країни, суспільства, держави та цивілізаційної еволюції людства взагалі, важливе місце посідають фундаментальні природні права, котрі безпосередньо пов'язані з іншими як у національному, так і глобальному міжнародному вимірах.

Глобалізаційні процеси, трансформації та сучасна політика турбулентності, які є характерними ознаками ХХІ століття, вимагають від дослідників вивчення їх з акцентуацією на роль національних мов, як тонкої і чутливої субстанції на національному і наднаціональному рівнях із врахуванням історичного розвитку, його досвіду та інколи й свідомого ігнорування, як об'єктивної тенденції інтернаціоналізації різних галузей життя сьогодення та формування у цьому незворотньому процесі нових правових відносин на засадах національного і міжнародного права, їх взаємозв'язку і взаємодоповнення, що є чинником утворення прав нового покоління, основу яких забезпечує методологія наукового пізнання як парадигма історико-правового розвитку [1, 2].

Мова була і залишається одним із вагомих маркерів ідентифікації особистості, атрибутом нації і країни, а також наріжним каменем у власному державотворенні та міждержавних відносинах.

Завдання мовних прав у поліетнічних державах полягає у створенні правових умов реалізації людиною одного із засадничих природних прав - права на рідну мову, на відповідний її статус та функціонування в системі інших прав і свобод людини як один із системоутворюючих складників правової системи на національному та міжнародному рівнях.

Стан опрацювання проблематики. Станом на даний час є чимало видань, що розкривають загальні підходи і вимоги до наукових досліджень: від вибору теми та її актуальності до теорії і

практики та оформлення відповідних висновків і подальших напрямів розробки даної проблеми. Молодий дослідник має, по суті, покрокову дорожню карту своєї діяльності.

Специфіку наукових досліджень та нових методологічних підходів у галузі права розкривають роботи вітчизняних дослідників незалежної України [3, 4, 5, 6].

Така увага до даної проблеми зумовлена важливістю і необхідністю її вирішення, а саму систему підходів відповідно до вимог часу, модернізувати, а саме: відходом від засад комуністичної ідеології і методології щодо наукових досліджень з метою розкриття справжньої суті правової реальності на тому чи іншому етапі розвитку людства.

Проблеми методології, зазначає один із провідних дослідників права М. Козюбра, є неминучими для будь-якої науки, бо плідність наукового пізнання, сутність і глибина його проникнення в суть досліджуваних явищ і процесів, приріст наукових знань значною, а часто й вирішальною мірою залежать від методологічного інструментарію, який використовують дослідники. Панування довгі роки моністичного матеріалізму до вивчення правових явищ, негативне ставлення до всіх інших доктрин і теорій, побудованих на відмінних від матеріалізму світоглядних позиціях, перешкоджали використанню здобутків європейської і світової правової культури, збіднювали уявлення про право та його місце в системі засобів соціального регулювання і способів світосприйняття [6].

Мета дослідження полягає в необхідності розкриття обґрунтованості вибору концептуальних теоретико-методологічних засад та системи дослідницького інструментарію для аналізу з'ясування суті проблеми та отримання відповідних реальних висновків у напрямі дослідження правового статусу української мови, її функціонування в часопросторі на етнічних українських землях, що знаходилися під юрисдикцією різних іноземних державоутворень.

Виклад основного матеріалу. Вивчення того чи іншого історичного явища, його стану та наслідків вимагає від дослідника доктринального підходу у виборі відповідної системи науково-дослідного інструментарію, принципів і методів дослідження, аналогічних теорій, поглядів і відповідних дій у певній галузі знань – філософії, праві, політології та інших науках, що в кінцевому підсумку творять концепцію дослідження в цілому з її відповідною формою і стрижнем.

У нашому плані - філософсько-правову та політичну, як основи державотворчої, правотворчої, правозастосовної і правотлумачної діяльності [7].

Це в підсумку викристалізовує інтегруючу модель політико- правової діяльності, що вимагає з'ясування справжньої суті змісту закону та реалізації його положень у реальній життєдіяльності “згідно з офіційним тлумаченням і доктриною у відповідній іноземній державі”, акцентується у частині 1 ст. 8 Закону України [8].

При цьому необхідно зауважити: на даний час це поки єдине положення в законодавстві України як методологічної засади. Особливість його полягає у необхідності врахування методології та аналізу іноземних нормативно-правових актів, сутності явищ і процесів, виявлення закономірностей та врахування різних правових практик у різних типах державних утворень, форм управління на основі права.

Ретельної уваги та аналізу потребують історично сформовані ідеї, погляди та практики їх ухвалення і реалізації на законодавчому рівні, що в діалектичній єдності вибудовують взаємопов'язану доктрину, котра в свою чергу є вагомим показником констатації стану моралі, політико-правової культури суспільства, нації, відповідних інституцій та держави в цілому.

Сьогодні тематика досліджень такого спрямування дає можливість науковцям чіткіше зрозуміти політико-правове становище українців і статус їхньої мови та її функціонування, а також культури, традицій та взагалі життя в складі іноземних держав, зокрема, наших сусідів, а також досягнути історичні умови та характерні ознаки тих періодів і національно-правового стану в державі.

Такі теми не втрачають актуальності як з погляду історичного погляду людства, так і вдосконалення міждержавних відносин на сучасному етапі і в майбутньому. Крім того, вони мають об'єднувати зусилля вітчизняних і зарубіжних дослідників для вирішення правових проблем, що виникають і сьогодні в політико-правовій площині діяльності очільників деяких сусідніх держав як прояв фантомних болів. Такий підхід у дослідженнях та використанні їх висновків об'єктивних і науково-обґрунтованих, унеможливить появи безпідставних дискусій та дасть більше зрозуміти спільні європейські цінності, культуру і традиції та роль демократії, верховенства права, захисту прав людини та інтеграцію у суспільний загальноєвропейський простір. Цей напрям дослідження є також тою історико-правовою та демократичною платформою, що дає розкрити у взаємодії з

іншими чинниками, об'єктивними і суб'єктивними, політико-правову діяльність керівництва різних державних утворень у минулому та сьогодні.

Сьогодні ведеться дискусія про необхідність відповідної кількості публікацій за певний період роботи у виші для науково-педагогічного працівника. При цьому не враховано безлічі об'єктивних причин, що впливають на їх кількість і якість у порівнянні з працівниками науково-дослідних інститутів.

Учитель і викладач не можуть бути тільки ретрансляторами знань, вони мають стати одночасно педагогами-науковцями, дороговказом у світ проблем своєї галузі науки та міждисциплінарних зв'язків. Це одна з вимог і характерна особливість Концепції безперервної освіти.

У той же час необхідно заборонити функціонування різних типів фабрик написання науково-дослідних робіт, штучного завищення їх цитування та реформувати якість стажування з наближенням до реальної практики.

Найбільш вагомими критеріями оцінювання та показниками успішності науковця, який працює у відкритій науці, є його виконана дослідницька робота. Основними характерними її ознаками є якість і академічна добросовісність, на що звертається увага і в національному законодавстві. Дотримання академічної добросовісності педагогічними, науково-педагогічними та науковими працівниками, як сукупності етичних принципів та визначених законом правил (стаття 42, розділ V) мають керуватися у своїй діяльності з метою забезпечення довіри до результатів своєї досягнень та уникнення бути притягнутими за їх порушення цього та спеціальних законів [9]. Таку оцінку може отримати науковець-дослідник або представник науково-освітніх інституцій із значним досвідом.

Молоді дослідники часто допускаються проступків і помилок, що знецінюють їхню роботу, ускладнюють визнання та кар'єрний ріст. Ступивши на шлях фальсифікації, підбираються відповідні факти у їх ізоляції, без врахування взаємозв'язку з іншими, котрі б давали можливість заздалегідь вийти на реалізацію мети дослідження та запланованих висновків. Вплетення таких фактів у загальний контент та підготовлених наративів і формують структуру загальних висновків.

Така практика, на жаль, не відійшла в історію. Вона не сприймається в науці, бо методика таких досліджень є хибною, зневажливою та дискримінаційною як до самого дослідника, так і до якості виконаної ним роботи. Сьогодні запущений механізм боротьби з таким явищем. Особливо це актуально в наш час, коли відбувається переоцінка цінностей і є вільний доступ до колись закритих фондів архівів різного роду, а також великий вплив дезінформації і антинаукових тверджень.

У добу великої інтернаціоналізації досліджень та використання Chat GPT як найлегшого засобу досягнення результату, процедура виявлення достовірності даних і висновків, згенерованих ШІ, досить складна. Така практика стає тенденцією. Для її зупинки вже складаються відповідні програми, що забезпечують викриття не добросовісних практик. Людина, котра береться за наукову роботу, має діяти сама та провести самооцінку своєї діяльності щодо використання ШІ як помічника у модернізації наукового дослідження.

Не без підстав акцентує М. Козюбра, що провідним принципом пізнання стає плюралізм методів та пошук і виявлення їхніх спільних рис і відмінностей у природничих та соціально-гуманітарних науках [6].

Зауважимо, у контексті даної проблеми на сьогоднішній день наявні різні класифікації методів дослідження, що в свою чергу дає досліднику можливість вибрати найоптимальніші, котрі дадуть у комплексному їх використанні пізнати реальну сутність досліджуваного правового явища - виникнення, мети, особливостей правового світосприйняття і обґрунтування та причинно наслідкових зв'язків

Вибір методів дослідження є одним із наріжних каменів у дослідженні проблеми. Більшість науковців справляються з вибором системи методів до відповідної теми і проблеми. При цьому досліднику необхідно усвідомити людиноцентристський погляд у пов'язі з історичними процесами і змінами, відповідною країною, місцем, часом, станом українців на своїх етнічних землях, що в єдності дає реальну картину

Досягти цього можна тільки в єдності тріади принципів дослідження, зокерма, науковості, об'єктивності та конкретного історизму. Саме в цьому напрямі дорікають науковцям за умовні судження, припущення, можливість застосування превентивних заходів щодо подальшого розвитку тих чи інших явищ або подій. З цього приводу М. Козюбра зазначає, що не заперечуючи загалом

науковості соціально-гуманітарних знань, представники герменевтики, синергетики та деяких інших напрямів постмодернізму розглядають критерії науковості дещо по-іншому, з поправкою на привнесення в раціонально-логічні моделі досліджуваних предметів не тільки інтелектуальних властивостей дослідника, а і його людських індивідуальних (особистісних) якостей – ціннісних орієнтирів, екзистенційного досвіду, психологічних особливостей тощо, тобто розуміння ним соціальної дійсності. Розуміння, хоч і міститься в одній площині з науковим пізнанням, проте не то-тожне йому. Ці особливості критеріїв науковості, притаманні соціально-гуманітарним наукам, у працях вітчизняних авторів з методології правознавства, як правило, не враховуються. Переважна більшість дослідників цієї проблематики і далі дотримується позитивістських методологічних традицій при її аналізі, притаманних класичному типу наукової раціональності. Доволі поширеними залишаються погляди, згідно з якими метою будь-якої науки та застосовуваних нею засобів і методів, зокрема правознавства (із загальнотеоретичним включно), є «отримання істинних, що відображають об'єктивну реальність знань» [5].

Використання даних принципів обов'язкове. Реалізація їх забезпечує достовірні висновки, що дають зрозуміти істинність явища у часопросторі, зокрема, стану мовних прав як фундаментального природного права, результат вияву функціонування держави і права та критеріїв праворегулювання - нормотворчості і нормозастосування на практиці. Все це в комплексі й розкриває політико-правову мету держави, а в координатах подальшого розвитку людства й парадигму світосприйняття, світорозуміння та реальних наслідків зміни в світі.

У дослідженнях мовних прав українців на своїх етнічних землях до особливих засадничих принципів відноситься принцип конкретного історизму як принцип наукового пізнання. За законами філософії матерія не зникає, вона перетворюється з одного виду в інший. Минуле ніколи не зникає без сліду, зазначає один із дослідників мовних прав, воно зберігається в генній, опредмеченій і вербальній пам'яті, живе в сучасному і впливає на формування майбутнього. Тому історизм стосується явищ, подій, ідей, тощо, які були в минулому, але в житті етносу й надалі залишаються і перебувають, пригасаючи чи розгоряючись, у колі проблем, що потребують розв'язання, оскільки відповідають потребам і вимогам часу на кожному наступному етапі історичного буття народу. Адже підлеглий прагне звільнитися від чужого панування, той, хто посідає панівні позиції, хоче їх увіковічнити. Усе зазначене стосується взаємин у мовній сфері, мовного буття загалом і є екзистенційно важливим і сьогодні для української етнічної нації [10].

Висновки. Вибір методологічних засад, врахування базових принципів і методів як концептуальних засад дослідження та їх комплексного використання створюють ту систему, що дає розкрити реальну суть такого історичного явища як мовні права українців на своїх етнічних землях, що були, а деякі й сьогодні знаходяться під юрисдикцією іноземних держав.

Саме єдність теорії та практики, причинно-наслідкові зв'язки, зокрема в контексті взаємозв'язків права з суспільною практикою і дають відповіді на всі питання. Врахування даних вимог у комплексі забезпечує дослідженню набуття якості, ефективності та надійності, валідності, а його автору - авторитет.

Тільки комплексне розуміння використання значного за обсягом і різноманітного матеріалу дослідження проблеми, теоретико-методологічних засад, вибору інструментарію дослідження, в першу чергу методів і принципів дають повну уяву про статус української мови, її функціонування на етнічних землях українців та оприлюднення реальних висновків і пропозицій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Турияница В.В. Методология научного познания процессов глобализации та трансформаций як факторів розвитку та універсалізації прав людини нових поколінь. *Порівняльно-аналітичне право*. 2022. № 6. С.370–372.
2. Турияница В.В. Глобализаційні процеси і трансформації та їх вплив на розвиток системи мовних прав. Глобализація та трансформація: національний та світовий виміри: кол. моногр. – Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2025. – 273 с. (87–90).
3. Методология в праві : монографія / І. Безклубий, І. Гриценко, М. Козюбра та ін.; за ред. І. Безклубого. – Київ: Грамота, 2017. – 658 с. – (Серія «Про українське право»).
4. Кельман М.С. Юридична наука: проблеми методології: монографія. Тернопіль: Терно-граф, 2011. 453 с.

5. Кримський С.Б. Трансформація методологічної свідомості науки. *Наука та наукознавство*, 1996. № 3-4, С. 32–38.
6. Козюбра М.І. Правознавство, наука, методологія: еволюція підходів до їхніх взаємозв'язків. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2018. Том 1. С. 3–8.
7. Семеніхін І.В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз; наук.ред. О.В. Петришин. Х.: Юрайт, 2012. Серія “*Наукові доповіді*”. Вип.2. 88 с.
8. Закон України “Про міжнародне приватне право” від 23.06.2005 р., № 2700–1. *Відомості Верховної Ради України*, 2005, № 32. С. 422.
9. Закон України «Про освіту» від 05 вересня 2017 р. № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 38–39. Ст. 380.
10. Радевич-Вінницький В.К. Актуальний історизм і проблема мовних прав в Україні. *Мовознавство*. 2013, № 5. С. 61.

УДК 347.97/99+340.15(37)+811.124

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.17>

ВИКОРИСТАННЯ ЛАТИНІЗМІВ У МЕЖАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВОВОГО ПРОСТОРУ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Удовика Л.Г.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Запорізького національного університету
ORCID: 0000-0001-9260-4474*

Ганжа О.Г.,
*аспірант Запорізького національного університету,
науковий консультант
судді Конституційного Суду України
ORCID: 0000-0002-7594-9291*

Удовика Л.Г., Ганжа О.Г. Використання латинізмів у межах європейського правового простору: стан і перспективи для національної судової практики.

На основі аналізу робіт європейських дослідників з питання використання латинізмів встановлено, що сучасна латинізація юридичної сфери є наднаціональним правовим явищем. На європейському правовому просторі тенденція латинізації торкнулася як національних правових систем, так й інтеграційних об'єднань. Серед правових актів на наднаціональному рівні, які містять латинізми, автори аналізують такі: 1) юридичні акти Ради Європи; 2) акти «м'якого права»; 3) практику ЄСПЛ; 4) *acquis communautaire*, зокрема практику Суду ЄС.

На думку авторів, тенденція латинізації юридичної сфери як у межах національних правових систем, так і на рівні інтеграційних об'єднань свідчить про те, що сьогодні така латинізація є (1) інтеграційним фактором у межах європейського правового простору, а також (2) інструментом для полегшення пошуку шляхів розв'язання національних правових проблем.

Доведено, що подальша інтеграція держав у межах ЄС зумовлює пошук нових інструментів для уніфікації юридичних практик і концепцій. Саме латинізми мають потенціал до створення площини для спілкування між юристами різних правових систем. Також обґрунтовано, що за допомогою латинської мови на письмі можна або (1) передати спеціалізоване юридичне значення окремих понять, яке немає можливості виразити іншим чином деякими національними мовами, або (2) точніше передати суть поняття, ніж еквівалентами національними мовами.

Висловлено твердження, що на сучасному етапі немає потреби суцільної латинізації юридичної сфери на європейському континенті. Використання окремих латинізмів у мові права є способом збереження традиції, а також може сприяти універсалізації понять і принципів, уніфікації юридичної термінології та практик її застосування в умовах процесів зближення та взаємопроникнення правових систем європейського простору.

Окремо зосереджено увагу на деяких заувагах науковців щодо використання латинізмів у національних правових системах. Наголошено, що хоча засади використання латинської мови в багатьох країнах є дуже схожими, проте не всі латинізми однаково популярні та мають тотожні формулювання, навіть у правових системах країн Європи.

Ключові слова: євроінтеграція, європейський правовий простір, латинська мова, м'яке право, правова система, правовий акт, практика ЄСПЛ, практика Суду ЄС, латинізми, судові рішення, національна судова практика, римське право, мова права, правова інтеграція.

Udovyka L.G., Hanzha O.H. The use of Latinisms in the European legal space: current status and prospects for national judicial practice.

Based on the analysis of the works of European researchers on the use of Latinisms, it has been established that the modern Latinization of the legal sphere is a transnational legal phenomenon. Within the European legal space, this trend has affected both national legal systems and supranational integration entities. Among the supranational legal instruments containing Latinisms, the authors analyse legal acts of the Council of Europe, soft law instruments, case law of the European Court of Human Rights, and the *acquis communautaire*, particularly the case law of the Court of Justice of the European Union.

According to the authors, the trend of Latinization in the legal sphere, both within national legal systems and at the level of integration entities, demonstrates that Latinization today serves as an integration factor within the European legal space and as a tool to facilitate the resolution of national legal issues.

It is demonstrated that further integration of states within the EU necessitates the search for new instruments to harmonise legal practices and concepts. Latinisms have the potential to create a common communicative platform for lawyers from different legal systems. Furthermore, it is argued that written Latin can either convey specialised legal meanings of certain concepts that cannot otherwise be expressed in some national languages, or more precisely communicate the essence of a concept than its equivalents in national languages.

The authors note that, at the present stage, there is no need for comprehensive Latinization of the legal sphere across Europe. The selective use of Latinisms in legal language serves to preserve tradition and can contribute to the universalization of legal concepts and principles, as well as to the unification of legal terminology and practice amid processes of convergence and cross-fertilization among European legal systems.

Special attention is also given to scholarly remarks concerning the use of Latinisms in national legal systems. It is emphasized that although the principles of using Latin in many countries are very similar, not all Latinisms are equally popular and have identical formulations, even in the legal systems of European countries.

Key words: European integration, European Legal Space, the Latin, soft law, legal system, Legal act, case-law of the ECHR, case-law of the CJEU, Latinisms, court decision, national case-law, Roman law, legal language, legal integration.

Постановка проблеми. У повсякденному житті латинську мову зчаста називають «мертвою». Проте останнім часом дослідники з різних сфер спостерігають поступову інтенсифікацію використання латини в Європі [1, с. 118], зокрема у праві [2, с. 10].

Так, прискіпливий погляд на українську правову систему демонструє, що латинізми проникли в закони України (*ad hoc, amicus curiae, bona fide, ex aequo et bono, in absentia, restitutio in integrum, sui generis*) і рішення Конституційного Суду України (*expressis verbis; in dubio pro homine; in dubio pro reo; jura novit curia; nullum crimen, nulla poena sine lege; pacta sunt servanda; res judicata; vacatio legis* тощо). Проте найбільш стрімко та помітно різноманітні латинські юридичні терміни та вислови заповнили національну судову практику.

Така латинізація юридичної сфери загалом і судових рішень зокрема історично зумовлена значним впливом римського права на формування романо-германської правової сім'ї. Однак якщо ретроспектива європейської правової традиції була предметом численних наукових розвідок, то сучасні закономірності використання латинізмів (під цим терміном тут і надалі ми будемо розуміти виключно слова, словосполучення та речення, які передаються на письмі латиницею) у межах європейського правового простору як фактор латинізації на національному рівні ще не піддавалися юридичним дослідженням.

Отже, урахувавши євроінтеграційні процеси, що впливають як на сферу українського законодавства, так і на правозастосування, **метою дослідження** є аналіз стану використання латинізмів у загальноєвропейських правових документах, практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) і Суду ЄС, а також висвітлення перспектив такого використання в межах європейського правового простору, зокрема для національної судової практики.

Виклад основного матеріалу. Для початку варто з'ясувати, чи не є латинізація судових рішень виключно національним правовим явищем.

Зарубіжні правники підмітили, що на порозі сучасності латинську мову все частіше стали використовувати в правовому дискурсі [3, с. 235; 4, с. 132], зокрема судовій практиці [5, с. 286].

Звісно ж, чи не найбільше латинізмів можна побачити в італійських судових рішеннях: *inter vivos, mortis causa, vulnus, dies a quo, inter partes, contrariis reiectis, notitia criminis, inaudita altera parte* тощо [6, с. 60]. Різноманітні латинські елементи застосовують суди всіх інстанцій у Польщі, що становить важливий елемент юридичної риторики [7, с. 214] та мотивування їхніх рішень [8, с. 1953]. Естонська дослідниця М. Рістіківі заявляє, що понад 600 латинізмів є частиною активно-го словникового запасу естонських і фінських юристів, які використовують їх в риторичі для ілюстративних цілей чи як нормативні аргументи з конкретною юридичною інформацією [9, с. 201].

Ю. Возняк стверджує, що «романські» країни, а також Польща містять набагато більше прикладів латинізмів у своїх словниках і практиках, ніж, наприклад, Німеччина чи Велика Британія [10, с. 78]. Хоча юридична англійська насправді також користується чималою кількістю усталених латинських фраз і виразів у правових документах і судових процесах [6, с. 56; 11, с. 76], зокрема таких: *prima facie* (на перший погляд), *actus reus* (злочинне діяння), *in loco parentis* (в ролі батьків) [12, с. 215], *quoad ultra denied* (щодо решти – заперечується), *brevitatis causa* (для стислості), *et separatim* (окремо) тощо [13, с. 2]. Зі свого боку, Р. Циммерманн звертає увагу на те, що в Європі римське право все ще час від часу згадують шотландські суди, а професори італійських юридичних факультетів, призначені суддями, навіть сьогодні базують свої рішення на «*Cogrus juris civilis*» [14, с. 452-453].

Побіжний аналіз робіт європейських дослідників з питання використання латинізмів у правових системах свідчить про те, що латинізація є наднаціональним правовим явищем [15, с. 231-232]. Понад те, незважаючи на ставлення судів в окремих державах до латинської мови, існує цілий ряд правових актів на наднаціональному рівні, які містять латинізми: 1) юридичні акти Ради Європи; 2) акти «м'якого права», 3) практика ЄСПЛ; 4) *acquis communautaire*, зокрема практика Суду ЄС.

Латинізми в конвенціях Ради Європи. У міжнародних договорах окремі правові поняття позначаються латиною та не перекладаються на національні мови, що, на думку професора Міжнародного університету Монако М. Галдії, є свідченням сприйняття юридичної латини як частини загальної правової традиції та подолання нею національних культурних меж [5, с. 286].

Як стверджує О. В. Мінченко, «складовою частиною понятійно-категоріального апарату міжнародного права є такі латинські терміни, як *jus cogens, opinio juris, pacta sunt servanda*» [16, с. 174]. Зокрема, формули прикріплення у міжнародному приватному праві, які є результатом узагальнення найбільш поширених двосторонніх колізійних прив'язок, за традицією прийнято позначати латинською мовою [17, с. 49] (*lex arbitri, lex flagi, lex fori, lex loci contractus, lex societatis* тощо).

Конвенції Ради Європи, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, оперують такими латинізмами:

- Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція): *ad referendum, de facto, de jure, ex officio, ex parte* (двічі);
- Європейська конвенція про громадянство: *ex lege* (6 згадок);
- Європейська конвенція про видачу правопорушників: *ad hoc, non bis in idem*;
- Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах: *ne bis in idem* (4 згадки);
- Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні: *mutatis mutandis* (4 згадки).

Тому, в разі застосування відповідних норм конвенції, ці латинські терміни відображаються у судових рішеннях, незалежно від волі суб'єкта правозастосування.

Латинізми в актах «м'якого права». Латинізми дедалі частіше стають невід'ємною частиною актів «м'якого права». Наприклад, у відомій Доповіді «Верховенство права», схваленій Венеційською Комісією (Венеція, 25-26 березня 2011 р.), згадуються такі елементи латинської мови: 1) принципи «*nulla poena sine lege*», «*pacta sunt servanda*», «*ne bis in idem*» (двічі), «*res judicata*» (тричі, хоча одного разу як «*res iudicata*»); 2) мовні кліше «*a posteriori*», «*de facto*» (двічі), «*ex ante*», «*ex post*» [18]. Положення цієї Доповіді разом із відповідними латинізмами знаходять відображення у чималій кількості судових рішень, зокрема Верховного Суду.

У пункті 48 Спільного висновку Венеційської Комісії та Офісу демократичних інституцій та прав людини ОБСЄ (Венеція, 13-14 червня 2014 р.) є посилання на терміни «*actus reus*» і «*mens rea*», які також переймає національна судова практика.

Українські судді цитували й пункт 112 Висновку № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів: «[Заявник/Позивач] повинен показати наявність права (*fumus bonis iuris*) і зазвичай продемонструвати ризик того, що за відсутності таких заходів жодне кінцеве рішення не зможе бути виконано (*periculum in mora*). Про застосування такого заходу може бути видано наказ без слухання іншої сторони (*ex parte*), але після видачі такого наказу відповідач має право бути вислуханим, а захід може бути або підтверджений, або скасований» [19].

Латинізми в практиці ЄСПЛ. Різноманітні латинізми активно використовує ЄСПЛ, практику якого, згідно зі статтею 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», українські суди зобов'язані застосовувати при розгляді справ як джерело права.

Аналіз рішень ЄСПЛ дозволяє О. В. Мінченковій також зробити висновок про «періодичне використання цією інституцією таких латинських виразів, як *ad hoc*, *argumentum ex contrario*, *consensus omnium*, *contra legem*, *de facto*, *de iure*, *ipso facto* та ін.» [16, с. 174]. Зокрема, в одній лише справі «Трегубенко проти України» від 2 листопада 2004 р. (заява № 61333/00) ЄСПЛ згадав такі латинізми: *res judicata* (§ 35), *ratio decidendi* (§ 44), *ratione temporis* (§ 50), *inter alia*.

Дослідження судової практики дає підстави стверджувати, що чимало латинських мовних кліше прийшли до нашої правової системи саме завдяки практиці ЄСПЛ, юрисдикція якого поширюється на весь простір Ради Європи. Наприклад, в аспекті цитування практики ЄСПЛ Верховний Суд використовував у своїх рішеннях латинізми «*ab initio*», «*ex officio*», «*in personam*», «*in rem*», «*mens rea*», «*nullum crimen, nulla poena sine lege*», «*prima facie*», «*pro rata*», «*restitutio in integrum*», «*status quo*», «*ultra vires*» тощо. Натомість латинізми, як-от «*a contrario*», «*ibidem*», «*in abstracto*», «*in concreto*», «*mutatis mutandis*», «*ratione materiae*», «*ratione personae*», «*ratione valoris*», судді згадують в українській практиці майже виключно в контексті цитування рішень ЄСПЛ [20, с. 26-27].

Латинізми в *acquis communautaire*, зокрема практиці Суду ЄС. Реаліями сьогодення є зустріч національних судів не лише з латинізмами, що згадуються в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [*ad hoc*, *amicus curiae*, *bona fide* (двічі), *inter alia* (30 згадок), *mutatis mutandis* (5 згадок), *per se*, *sui generis* (двічі)] [21], але й з практикою Суду ЄС, яка «набуває важливе значення для удосконалення судової практики України» [22].

Суддя Верховного Суду В. Крат запевняє, що Суд ЄС «оперує римськими максимами для мотивування та аргументації під час вирішення конкретних спорів» [23, с. 407]. Наприклад, у практиці Суду ЄС зустрічаються такі латинізми, зокрема принципи: «*actor sequitur forum rei*», «*audi alteram partem*», «*(clausula) rebus sic stantibus*», «*culpa in contrahendo*», «*in dubio pro reo*», «*lis alibi pendens*», «*ne bis in idem*», «*negotiorum gestio*», «*nullum crimen, nulla poena sine lege*», «*pacta sunt servanda*», «*patere legem quam ipse fecisti*», «*res judicata*» тощо.

Окрім цього, в актах Суду ЄС можна відшукати й чималу кількість різноманітних латинських термінів, зокрема мовних кліше: *contra legem*, *de lege ferenda*, *erga omnes*, *ex lege*, *ex tunc*, *in rem*, *lex specialis*, *ratio legis* тощо. Як уважає М. Галдія, присутність латини в правових актах ЄС відображає переконання творців європейських документів (та, відповідно, суддів) у тому, що латинська мова є частиною загальної правової культури [5, с. 286].

Перспективи використання латинізмів у межах європейського правового простору. Тенденція латинізації юридичної сфери як у межах національних правових систем, так і на рівні інтеграційних об'єднань свідчить про те, що сьогодні така латинізація є (1) інтеграційним фактором у межах європейського правового простору, а також (2) інструментом для полегшення пошуку шляхів розв'язання національних правових проблем.

1. Використання латинізмів як інтеграційний фактор у межах європейського правового простору. Об'єднання європейських країн у спільний правовий простір значною мірою полегшується двома взаємопов'язаними чинниками: по-перше, європейські юристи використовують багато латинських термінів і принципів, що прямо або опосередковано походять з єдиного джерела – римського права [24, с. 150]; по-друге, в основі європейського правового регулювання та правосвідомості лежить методологічна засада справедливості [25, с. 17], яка з часів Стародавнього Риму через рецепцію римського права стала «пріоритетною цінністю правового життя Європейської спільноти» [26, с. 34] та розглядається як «провідна ідея, обов'язковий елемент права» [27, с. 71]. На практиці ці чинники проявляються у схожих підходах до втілення справедливості через

застосування конкретних правових явищ (принципів права, доктрин, презумпцій тощо) судами більшості європейських країн.

Водночас у науковій літературі можна зустріти думку про те, що спілкування між європейськими юристами все ще ускладнюється мовними бар'єрами та зазвичай характеризується непорозуміннями, викликаними використанням національних мов і різницею в юридичному досвіді [9, с. 200-202]. Особливо актуальною ця проблематика видається для України, в якій зростання інтересу до латинської мови та римського права «зумовлене змінами в політичному, соціальному та економічному житті суспільства, переглядом національної концепції права з огляду на європейський вибір України, а також трансформаціями вищої освіти у цій галузі, зумовленими приєднаннями нашої держави до Болонського процесу» [28, с. 1].

Уважається, що право ЄС – це в певному сенсі не щось нове, а відновлення «*jus commune*» – єдності правової культури, яка колись охоплювала весь континент [29, с. 130]. Недарма як українські, так і зарубіжні вчені доводять, що одним із нових напрямів дослідження римського права є його розгляд під кутом «ікони єдності», що виходить за межі національних кордонів, пропонуючи підґрунтя та теоретичний метод для побудови європейського права [30; 31, с. 8]. Водночас Р. Циммерманн остерігає від гіперболізації спільності в межах європейського правового простору, стверджуючи, що сучасне європейське право й досі є доволі строкатою юридичною сумішшю [14, с. 466]. Тож подальша інтеграція держав у межах ЄС зумовлює, зокрема, пошук нових інструментів для уніфікації юридичних практик і концепцій.

Так, досліджуючи перспективи використання латинізмів у Європі, Ю. Возняк вважає, що не можна не помітити їх потенціал у створенні площини для спілкування між юристами різних правових систем [10, с. 86]. Думки щодо можливості «передавати всі ключові терміни юридичних мов країн заходу латинською мовою для полегшення комунікації й процесу юридичного перекладу» можна зустріти й у вітчизняному науковому просторі [11, с. 76]. Подібні пропозиції пов'язані з тим, що латинська лексика й так вже є невід'ємною частиною інтернаціонального словникового фонду [32, с. 3], а враховуючи, що однією з ознак мови права нині є тенденція до інтернаціоналізації [33, с. 11], латинізми можуть стати специфічною «*lingua franca*» для європейських юристів [10, с. 78-79; 34, с. 253].

Ми не поділяємо радикальний поклик окремих правників щодо необхідності суцільної латинізації юридичної сфери на європейському континенті [9, с. 200], однак інтернаціональне застосування одних і тих самих окремих латинізмів – від кліше до принципів і доктрин – може бути цілком вдалим лінгвістичним інструментом в умовах процесів зближення та взаємопроникнення правових систем європейського простору. І в перспективі одним із засобів остаточного завершення процесу уніфікації правничих термінів у контексті євроінтеграційних процесів може стати створення системи упорядкованої, однакової та належним чином оформленої правничої термінології [35, с. 15], частково вираженої латинською мовою.

Українські науковці вважають, що на сучасному етапі вітчизняна юридична терміносистема є субмовою, яка «відтворює активні процеси та тенденції до створення правової системи європейського простору» [36, с. 11-12], зокрема через «запозичення іншомовних слів для позначення привнесених до правової системи України реалій» [37, с. 302]. Тож серед основних причин використання іншомовних термінів в українській правовій термінології українські вчені називають такі: «Перш за все, це пов'язано з формуванням світових стандартів і норм у правовому полі. У світовій практиці загальноживаними є багато юридичних термінів, використання яких сприяє єдності та співпраці між різними країнами. Тому іноземні терміни дуже корисні для розуміння та застосування міжнародних договорів і конвенцій. Друга причина полягає в тому, що іноземні терміни часто передають історико-культурну спадщину. Вони можуть бути важливими в певних правових контекстах. Наприклад, такі латинські терміни, як “*habeas corpus*” або “*pro bono*” мають глибокий юридичний зміст і використовуються в багатьох країнах для забезпечення прав людини та безкоштовної правової допомоги» [38, с. 142].

До того ж уже сьогодні за допомогою латинської мови на письмі можна або (1) передати спеціалізоване юридичне значення окремих понять, яке немає можливості виразити іншим чином деякими національними мовами (безеквівалентна лексика) (наприклад, англійською «*prima facie*», «*ex parte*», «*subpoena*» або французькою «*intuitu personae*», «*accipiens*» [2, с. 15]), або (2) точніше передати суть поняття, ніж еквівалентами національними мовами [39, с. 142] (наприклад, «*habeas corpus*», «*ex parte*»). У першому випадку латина служить засобом компенсації так званих «мовних

лакун» – відсутності в лексичній системі національної мови слова для позначення поняття, а в другому – найкращим способом чіткого вираження ідеї з меншою кількістю слів [39, с. 142].

В якості ілюстративного прикладу конспективності латинізмів можна навести правило «*mutatis mutandis*»: «Латиною це словосполучення означає – з заміною того, що підлягає заміні; з урахуванням відповідних відмінностей; зі змінами, що впливають з обставин; з відповідними змінами. Зміст цього припису полягає в тому, що під час інтерпретації конкретної справи слід звернути увагу на відмінності між реальною ситуацією, що аналізується, та ситуацією, описаною у відповідному рішенні Європейського суду з прав людини. Однак при цьому слід мати на увазі, що за своєю суттю ці ситуації можна вважати аналогічними» [40, с. 63]. А в контексті активного використання «*mutatis mutandis*» у практиці ЄСПЛ вітчизняні судді вбачають «*сенс цього висловлювання <...> у тому, що необхідно звертати увагу на відмінності між ситуаціями, стосовно до яких рекомендується звернутися до того чи іншого рішення Європейського Суду, та ситуацією, описаною в конкретному рішенні*» [41].

Отже, не останню роль у латинізації судових рішень, зокрема через тенденцію повернення до багатьох юридичних конструкцій, відомих ще з часів римського права, «відіграють процеси, пов'язані з інтеграцією України у світове співтовариство, налагодженням міждержавних зв'язків, зовнішньо економічною діяльністю» [42, с. 124]. Як і в часи Середньовіччя, сучасне відродження інтересу до римського права, різноманітних латинських правових конструкцій продиктоване не стороннім нав'язуванням, а власним усвідомленим вибором, базованим на почутті спільності в межах європейського правового простору. Завдяки своїй універсальності латинська юридична термінологія «стає ланкою, що єднає прогаліни, зумовлені правовими відмінностями систем» [43, с. 4]. Тож з цієї позиції використання латинізмів у мові права є способом збереження традиції та може сприяти універсалізації понять, уніфікації юридичної термінології в межах європейського правового простору.

2. Використання латинізмів як інструмент для полегшення пошуку шляхів розв'язання національних правових проблем. У контексті євроінтеграційних прагнень сучасної України Н.В. Охотницька виділяє такий новий принцип судової системи, як інтеграційність [44, с. 184]. Голова Верховного суду Латвії вважає, що інтеграція сфери правосуддя – це не так про зміну законодавства, як насамперед про зміну мислення: «Видається, що пізнати спосіб мислення європейців означає пізнати принципи та доктрини, на яких ґрунтується вирішення правових конфліктів у будь-якій сфері судочинства, й імплементувати таке мислення в право України» [45]. Водночас запозичення іноземних правових явищ у національну систему права обумовлює потребу не просто адекватного [46, с. 239], але універсального розуміння їх змісту, яке не залежить від державних кордонів.

Консультативна рада європейських суддів у пункті 44 Висновку № 11 (2008) щодо якості судових рішень наголосила, що в обґрунтуванні судового рішення повинні міститися посилання на відповідні положення конституції або відповідні норми національного, європейського або міжнародного права; там, де це доречно, посилання на національну, європейську або міжнародну судову практику, зокрема на практику судів інших країн, а також посилання на юридичну літературу можуть бути корисними, а в системі загального права – необхідними [47, с. 384].

Хоча сьогодні латинська мова не є такою популярною, як у минулих століттях, вона все ще допомагає нам краще розуміти значення юридичних концепцій та відповідно використовувати правничу термінологію [9, с. 202]. У зарубіжних дослідженнях можна натрапити на думку, згідно з якою латинська юридична термінологія загалом є ефективним засобом комунікації, позаяк є широко відомою та повсюдно має однакове значення [4, с. 133].

Завдяки латинізмам суди можуть переймати найкращі практики застосування принципів права і правових доктрин у зарубіжних країн, подивитися, як аналогічні питання були вирішені за кордоном, легше досягнути логіку судової аргументації. Саме тому застосування національними судами латинізмів, зокрема доктрин і концепцій, – це абсолютно логічний процес, що свідчить про подальшу інтеграцію національної судової практики в глобальні процеси та тенденції, які відбуваються у світовій юриспруденції [48].

Розглядаючи рецепцію в якості найбільш затребуваного інструмента модернізації сучасного права, М. Г. Хаустова пояснює це тим, що правові системи всіх країн ніколи не існували й не існують ізольовано: «Вони тісно взаємодіють одна із одною, ведуть між собою нескінченний культурний діалог. Правова культура окремих країн підлягає постійному бомбардуванню з боку

випадкових фрагментів інших правових культур, юридичних текстів, процедур та правових конструкцій» [49, с. 6]. Зі свого боку, як стверджує Н.В. Верлос, національні системи права знаходяться під впливом глобальних правових трансформацій, які супроводжуються: по-перше, необхідністю універсалізації конституційно-правових цінностей і стандартів; по-друге, створенням наднаціональних правових масивів; по-третє, перманентним процесом правових переміщень та міждержавної правової трансміграції [50, с. 71].

Тобто переймання іноземного досвіду розв'язання правових проблем – це не лише про зближення з іншими правовими системами, але й про вдосконалення власної. У цьому контексті хотілося б згадати слова відомого філософа права Р. Циппелюса: «Порівняння того, як певні правові проблеми розв'язуються в спорідненому правовому середовищі, може не в останню чергу надати імпульс і аргументи для розв'язання власних проблем, які мають місце у творенні і тлумаченні законів» [51, с. 155]. Зокрема, деякі принципи та практики Стародавнього Риму, заново «відкриті» закордоном, містять корисні ідеї, які можна адаптувати до сучасних вітчизняних проблем і викликів [52, с. 13]. Це ще раз підтверджує те, що «римське право і сьогодні зберігає свій конструктивний статус» [53, с. 278], а використання юридичної латини може бути універсальним лінгвістичним інструментом у спірних моментах [43, с. 4].

Також в аспекті цього дослідження варто зосередити увагу на деяких заувагах науковців щодо використання латинізмів у національних правових системах.

По-перше, окрім імовірного ускладнення розуміння юридичних текстів, звернення до латинізмів, як уважають вчені, може призвести до втрати унікальності та оригінальності української юридичної термінології, а відтак – і національної ідентичності в правовому полі [38, с. 142]: «Запозичення термінології у правовому контексті може призвести до втрати унікальних культурних аспектів і зробити культурну самоідентичність більш вразливою до глобальної культурної асиміляції. Крім того, це може спричинити втрату контролю над сферою права і зробити її більш залежною від зовнішнього правового впливу, що може стати загрозою незалежності та суверенітету України» [38, с. 142-143].

На нашу думку, такі переконання є відверто перебільшеними. У цьому аспекті одним із недоліків мови права має бути визнане лише «невиправдане запозичення іншомовної термінології за наявності відповідних термінів в українській мові» [54, с. 58], а не використання тих з них, які стали міжнародними чи загальноновизнаними. Тому ми радше поділяємо думку, згідно з якою «питання використання іншомовних термінів в українській мові права має бути збалансоване між збереженням унікальних культурних аспектів та врахуванням міжнародних стандартів та співпраці» [38, с. 143].

Так, українські теоретики права зауважують, що у зв'язку з сучасними міждержавними інтеграційними процесами стало важливою необхідністю існування «інтернаціональної» правової мови, використання якої «може бути виправданим при дотриманні трьох обов'язкових умов: 1) якщо ці терміни і словосполучення оптимальні та правильно позначають відповідні поняття; 2) досить міцно ввійшли в міжнародний юридичний лексикон, стабільні та їх використання мотивоване; 3) їх значення розшифровується, пояснюється в самому акті» [27, с. 219].

По-друге, варто враховувати, що хоча засади використання латинської мови в багатьох країнах є дуже схожими [9, с. 201], проте не всі латинізми однаково популярні в різних правових системах. Наприклад, якщо порівняти найуживаніші латинізми в Польщі (за спостереженням відомого польського романиста В. Володкевича [2, с. 17-19]) з українським правовим простором, то можна стверджувати, що принципи «*lex retro non agit*», «*in dubio pro reo*», «*nullum crimen (nulla poena) sine lege (poenali)*», «*pacta sunt servanda*», «*superficies solo cedit*», «*nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet*», «*ne bis in idem*» є універсальними та представлені в обох правових системах. Натомість згадки «*clara non sunt interpretanda*», «*ratio legis*», «*verba legis*», «*quoad usum*» узагалі відсутні в українському ЄДРСР.

У цьому аспекті Ю. Возняк застерігає, що терміни та вислови, які зазвичай використовують у польській мові права за традицією, можуть бути невідомі або не настільки ж поширені в інших країнах. У таких випадках використання латинізмів може не лише заважати комунікації між юристами різних правових систем, але й спричинити помилки перекладу [10, с. 86-87].

Наприклад, К. Галушкіна та Ю. Сич-Опонь переконують, що багато латинізмів замість того, аби стосуватися римського права чи загальноєвропейської правової спадщини, виражають місцеві правові поняття («*clara non sunt interpretanda*», «*lex retro non agit*» тощо). Польські дослідниці

пояснюють, що «*clara non sunt interpretanda*» була придумана з використанням латинської мови, але виражає тлумачення верховенства права, характерне для польської правової системи [2, с. 21]; натомість «*lex retro non agit*» – найпопулярніша максима в польському правовому дискурсі – була сформульована у своїй латинізованій формі лише на початку ХХ ст. [2, с. 21].

Водночас в умовах сьогодення багато латинських термінів і висловів, пов'язаних із певною правовою системою, цілком успішно можуть бути адаптовані до інших правових систем, як це можна спостерігати на прикладі вислову «*lex retro non agit*» («закон зворотної дії не має») і його активного розповсюдження в ЄДРСР.

По-третє, вчені звертають увагу на те, що не варто абсолютизувати тотожність формулювань усіх без винятку латинських термінів і висловів, навіть у правових системах країн Європи [7, с. 221-222]. На думку К. Галушкіної та Ю. Сич-Опонь, протягом століть латинська мова розвивалася окремим чином у кожній мовній системі, через що в сучасному світі не існує єдиної універсально застосовуваної латини, а є досить велика кількість юридичних латин, інтегрованих у національний мовний контекст [2, с. 21]. Це пов'язано з тим, що юриспруденція, на відміну від багатьох точних чи природничих наук, залишається передусім національним культурозалежним явищем [2, с. 10]. Тож після того, як латинізми поглинулися певною національною мовою, вони були піддані впливу нового мовного середовища, віддаляючись від своїх спільних коренів, включені в національні мовні традиції, адаптовані під національний манір і, таким чином, стали придатні для використання [55, с. 107].

Навіть у межах однієї національної правової системи окремі латинські терміни та вислови можуть мати кілька змістовних версій, а тому можна очікувати відмінності в їх практичному застосуванні [2, с. 21]. Як наслідок, деякі юридичні положення «мають однаковий зміст, проте неоднакову латиномовну форму» [56, с. 5].

Наприклад, в українській судовій практиці використовують такі латинські вислови, які загалом спрямовані на позначення презумпції знання законодавства: 1) «*ignorantia juris non excusat*» (незнання закону не вибачається) [57]; 2) «*ignorantia legis neminem excusat*» (незнання закону не є виправданням) [58]; 3) «*ignorantia legis non excusat*» (незнання закону не звільняє від відповідальності) [59]; 4) «*ignorantia juris [iuris] nocet*» («незнання закону шкодить») [60]; 5) «*nemo censetur ignorare legem*» (ніхто не розглядається, як такий, що не знає закон) [61]; 6) «*ignorantia non est argumentum*» (незнання не звільняє від відповідальності) [62]; 7) «*ignorantia juris, quod quisque tenetur scire non excusat*» (незнання закону, знання якого передбачається, не є виправданням для особи, яка порушила закон) [63]; 8) «*nemo ignorantia juris recusare potest*» (ніхто не може виправдуватися незнанням закону) [63].

Також, наприклад, у національних правових системах країн Європи одні й ті самі правові явища можуть номінувати дещо по-різному: 1) «*nemo plus juris ad alium transferre potest quam ipse habet*» – «*nemo plus iuris in alium transferre potest, quam ipse habet*»; 2) «*ignorantia legis non excusat*» – «*ignorantia iuris nocet*»; 3) «*non bis in idem*» – «*ne bis in idem*»; 4) «*exceptio est strictissimi interpretationis*» – «*exceptiones non sunt extendendae*» [2, с. 17].

Відомий компаративіст Г. Маттіла стверджує, що різниця у формі латинізмів існує десь у 5-10% випадків [34, с. 261], і найбільші відмінності можна побачити між країнами загального та континентального права [34, с. 259]. У межах же однієї правової сім'ї варіації форм латинізмів загалом не впливають на їх зміст, але можуть бути незручними для професіоналів з інших юридичних спільнот [2, с. 19]. Саме тому Г. Маттіла радить юристам звертатися до словників юридичної латини, опублікованих в межах тієї правової культури, в якій застосовано латинізм [34, с. 264].

Висновки. Латинська мова, якою зароджувалося право на європейському континенті, фактично продовжує здійснювати вплив на розвиток сучасних національних і наднаціональних правових систем, зокрема у спосіб латинізації судових рішень. Сьогодні використання латини – це дещо більше, ніж просто традиція. З розвитком національних мов і водночас поширенням англійської як мови міжнародного спілкування її вжиток став інтернаціональною ознакою мови права будь-якої європейської країни, завдяки чому юристи зі всього світу могли би полегшити взаємну комунікацію.

Не абсолютизуючи значення латини для міжнародного спілкування представників юридичної спільноти, тим не менш вона може надати засоби для вирішення окремих лінгвістичних і юридичних проблем як загалом в ЄС, так і в окремих державах. У перспективі латинізація судових рішень може бути не лише інтеграційним фактором у межах європейського правового простору,

але й засобом для полегшення пошуку шляхів розв'язання національних правових проблем. Зокрема, застосування латинізмів у судових рішеннях може сприяє універсалізації принципів права та стандартизації юридичного письма, що з професійної точки зору є зручним, а принагідно до розгляду окремих категорій справ – навіть корисним лінгвістичним інструментом (наприклад, у випадках, коли суд розглядає справу з іноземним елементом).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шевченко Л. Латинська мова в інтелектуальному житті європейців XX–XXI ст. *Studia Polsko-Ukraińskie*. 2023. С. 105–118.
2. Gałuskińska K., Sycz-Opoń J. Latin maxims and phrases in the Polish, English and French legal systems – The comparative study. *Studies in Logic*. 2013. № 34 (47). P. 9–26.
3. Macleod P. R. Latin in Legal Writing: An Inquiry into the Use of Latin in the Modern Legal World. *Boston College Law Review*. 1998. Vol. 39. P. 235–251.
4. Languages for Special Purposes: An International Handbook. Berlin, Boston: De Gruyter, 2018. 582 p.
5. Galdia M. Legal Linguistics. Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang, 2009. 434 p.
6. Cao D. Translating Law. Clevedon, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters, 2007. 208 p.
7. Szczygielski K. Latin Legal Maxims in the Judgments of the Constitutional Tribunal in Poland. *Studies in Logic, Grammar and Rhetoric*. 2017. № 49 (62). P. 213–223.
8. Kowalczyk J. The Influence of Latinisms on the Quality of the Judgments of Polish Courts. *International Journal for the Semiotics of Law*. 2022. Vol. 35. P. 1951–1963.
9. Ristikivi M. Latin: The Common Legal Language of Europe?. *Juridica International*. 2005. X. P. 199–202.
10. Woźniak J. Latynizmy w tekstach prawnych i prawniczych – ujęcie kontrastywne polsko-niemieckie. *Comparative Legilinguistics*. 2017. Vol. 31. P. 69–88.
11. Логінова Л.В., Осадча М.О. Особливості перекладу англійської юридичної термінології. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. Вип. 21. С. 73–77.
12. Решитько А., Мартиненко М. Поняття та особливості юридичної англійської мови. *Мова і право: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Дніпро, 17 жовтня 2023 року). Дніпро: ДДУВС, 2023. С. 215–216.
13. Kiddie J. Latin Legal Maxims & Their Role in Our Modern Law. 2022. 12 p. URL: https://www.terrafirmachambers.com/articles/latin.maxims_JKiddie.pdf.
14. Zimmermann R. Roman Law in the Modern World. *The Cambridge companion to Roman law* / [edited by] David Johnston, Edinburgh Law School. Cambridge University Press, 2015. P. 452–480.
15. Ганжа О.Г. Використання латинських висловів у судових рішеннях як новітня форма реценції римського права. *Нове українське право*. 2022. Вип. 2. С. 224–236.
16. Мінченко О.В. Юридико-лінгвістична теорія правознавства: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2020. 452 с.
17. Міжнародне приватне право : підручник / за ред. В.П. Жушмана та І.А. Шуміло. Харків: Право, 2011. 320 с.
18. Report on the rule of law – Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25-26 March 2011) (CDL-AD(2011)003rev-e). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev-e).
19. Постанова Одеського апеляційного суду від 16 липня 2019 року у справі № 523/7980/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83130876>.
20. Ганжа О.Г. Латинська юридична термінологія у вітчизняній судовій практиці: сучасні тенденції використання споконвічних понять. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія Право. 2024. Вип. 83. Ч. 1. С. 18–31.
21. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

22. Монаєнко А., Смирнова К. Застосування практики ЄСПЛ та суду ЄС на прикладі адміністративного судочинства. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/inshe/zastosuvannya-praktiki-espl-ta-sudu-es-na-prikladi-administrativnogo-sudochinstva.html>.
23. Крат В.І. Трохи про приватне право в судовій практиці (за матеріалами публікацій в телеграм-каналі «Трохи про приватне право» за 2022 рік). Київ, 2022. 444 с.
24. Троцька А.І. Відображення ідей римського права у вітчизняній філософсько-правовій думці: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2017. 188 с.
25. Вовк В. М. Римське право і сучасне європейське право. *Порівняльно-правові дослідження*. 2009. № 2. С. 14–19.
26. Пастушок Г.І. Значення основоположних цінностей Римського права для формування правової традиції Європейського Союзу. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 8. С. 31–37.
27. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
28. Кутателадзе О.Д. Підстави виникнення зобов'язань за римським приватним правом і сучасним цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2006. 19 с.
29. Stein P. Roman Law in European History. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 137 p.
30. Domingo R. Roman Law: An Introduction. London, New York: Routledge, 2018. 238 p.
31. Бабанін В.В. Філософська рефлексія публічного римського права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2016. 21 с.
32. Скорина Л.П., Чуракова Л.П. Латинська мова для юристів: підручник / за ред. С.В. Семчинського. 2-ге вид., виправлене і доповнене. Київ: Атіка, 2000. 416 с.
33. Мова української юриспруденції: навчальний посібник / В.М. Пивоваров, О.М. Єрахторіна, О.А. Лисенко та ін. Харків: Право, 2020. 330 с.
34. Paradoxes of European Legal Integration. Aldershot; Burlington: Ashgate, 2008. 341 p.
35. Кравченко С.П. Мова як фактор правоутворення та законотворення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2000. 20 с.
36. Любченко М.І. Юридична термінологія: поняття, особливості, види: монографія. Харків: ТОВ «Видавництво права людини», 2015. 280 с.
37. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2017. 952 с.
38. Єременко Н.А., Юлдашева С.А. Використання іноземних термінів у юридичній термінології: вплив на розвиток української мови права. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи: матеріали XIX Всеукр. наук.-практ. конф.* (Київ, 24 листопада 2023 року). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 141–143.
39. Tushar K.S. Textbook on Legal Methods, Legal Systems & Research. New Delhi: Universal Law Publishing Co. Pvt. Ltd., 2010. 243 p.
40. Гайдулін О.О., Худoley В.Ю., Шаркова І.М. Прецедентне право Європейського суду з прав людини щодо захисту прав уразливих верств населення : навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 300 с.
41. Рішення Господарського суду Херсонської області від 18 лютого 2019 року у справі № 923/22/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79867382>.
42. Онищук І.І. Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах: монографія. 2-ге вид., стер. Харків: Право, 2019. 226 с.
43. Рибачок С.М. Латинська мова для студентів-юристів: навчальний посібник. Тернопіль, 2012. 190 с.
44. Охотницька Н.В. Становлення судової системи України (1991-2012 р.р.): історико-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2015. 212 с.
45. Крат В., Бабанли Р. Принципи права у практиці Верховного Суду: тернистий шлях від букви до духу. URL: https://www.deadlawyers.org/de-take-napysano/?fbclid=IwAR1Z_lunPNCwa3S9iFZk1LrZ0s3mJbTfibW15P71r6vc9ViECWprj7KjYW0.

46. Дихта Н.М., Явдошук А.А. Юридична лінгвістика: співвідношення мови та права. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 5 (11). С. 239–246.
47. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. Київ, 2015. 708 с.
48. Уркевич В., Шумило М. Наука, право та Верховний Суд: які існують лінії перетинання. *Юридична газета*. 2022. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/nauka-pravo-ta-verhovniy-sud-yaki-isnyuyut-liniyi-peretinannya.html>.
49. Хаустова М.Г. Тенденція універсалізації та уніфікації права як один із напрямів впливу глобалізації на національну правову систему. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 2. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/Хаустова-.pdf>.
50. Верлос Н.В. Рецепція у конституційному праві України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02 / Національний авіаційний університет. Київ, 2021. 475 с.
51. Циппеліус Р. Філософія права / пер. з нім. Є.М. Причепій. Київ: Тандем, 2000. 300 с.
52. Новкиришка-Стоянова М. Древноримски основи на някои съвременни проблеми за върховенството на правото. *Върховенство на правото – актуални проблеми*. Сборник доклади от научна конференция, проведена на 9 декември 2020 г., НБУ. Издателство на Нов български университет, 2021. С. 10–31.
53. Балинська О.М., Яценко В.А. Методологія сучасного правознавства: посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 372 с.
54. Юридична аргументація. Логічні дослідження: монографія / за заг. ред. О.М. Юркевич. 2-ге вид., переробл. та допов. Харків: Право, 2015. 336 с.
55. McQuade Dr. J. S. Ancient Legal Maxims and Modern Human Rights. *Campbell Law Review*. 1996. Vol. 18. P. 75–120.
56. Права людини і громадянина в афоризмах та прислів'ях : Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Серія II. Коментарі прав і законодавства / редкол.: П.М. Рабінович та ін. Київ: Атіка, 2001. Вип. 2. 112 с.
57. Ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 20 грудня 2021 року у справі № 760/8719/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102050831>.
58. Рішення Борзнянського районного суду Чернігівської області від 24 травня 2023 року у справі № 730/315/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111067065>.
59. Рішення Господарського суду Харківської області від 16 лютого 2022 року у справі № 922/2507/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103834217>.
60. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 15 листопада 2023 року у справі № 308/8309/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115126858>.
61. Постанова Одеського окружного адміністративного суду від 6 липня 2016 року у справі № 815/2621/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/58922312>.
62. Постанова Чернігівського апеляційного суду від 9 квітня 2021 року у справі № 745/752/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96165843>.
63. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 8 травня 2023 року у справі № 216/1673/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110842341>.

УДК 34.07

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.18>

СУДОВА ПРАВОТВОРЧІСТЬ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ В УМОВАХ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ

Шапченко І.С.,
*аспірант Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України*
ORCID: 0009-0004-2657-9396
e-mail: shapchenko@yahoo.com

Шапченко І.С. Судова правотворчість як інструмент забезпечення справедливості в умовах перехідного правосуддя.

У статті здійснено дослідження судової правотворчості як одного з ключових інструментів забезпечення справедливості в умовах перехідного правосуддя як правової моделі, що набуває особливої актуальності в контексті збройної агресії Російської Федерації проти України. Обґрунтовується думка, що в умовах постконфліктної трансформації суспільства саме судові органи відіграють важливу роль не лише як правозастосовні, а й як правотворчі інститути, здатні компенсувати дефіцит законодавчого регулювання, запроваджуючи нові правові положення шляхом тлумачення норм права, конкретизації правових категорій, адаптації міжнародних стандартів і створення сталої судової практики. Особливу увагу приділено механізмам імплементації таких принципів перехідного правосуддя, як право на справедливість, право на знання правдивої інформації про злочини минулого, відшкодування шкоди та гарантії неповторення. Визначено роль судів у забезпеченні правової визначеності, уніфікації судової правотворчої практики, формуванні поваги до права та відновленні легітимності державної влади. Встановлено, що судова правотворчість виконує не лише правозастосовну функцію, а й виступає активним суб'єктом юридичної реконструкції, що враховує як юридичні, так і морально-етичні виміри права. Розкрито ключові аспекти судової правотворчості, зокрема: подолання прогалин у законодавстві, формування уніфікованих підходів правозастосування, імплементація стандартів міжнародного права, впровадження концептів справедливості, гарантування неповторення порушення загальних прав людини і норм гуманітарного права. На основі аналізу національного та міжнародного досвіду, зокрема звітів ООН і рекомендацій правозахисних організацій, у статті аргументовано, що саме завдяки активній судовій правотворчості вдається подолати прогалини у правовому регулюванні, узгодити внутрішнє право з міжнародними нормами та забезпечити ефективне функціонування механізмів перехідного правосуддя в умовах суспільної трансформації.

Ключові слова: справедливість, перехідне правосуддя, судова правотворчість, право людини, збройна агресія.

Shapchenko I.S. Judicial lawmaking as a tool for ensuring justice in the context of transitional justice.

The article explores judicial lawmaking as one of the key tools for ensuring justice in the context of transitional justice a legal model that has gained particular relevance in light of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. It is argued that in post-conflict societal transformation, courts play an important role not only as law-enforcing bodies but also as lawmaking institutions capable of compensating for legislative gaps by introducing new legal provisions through interpretation of legal norms, concretization of legal categories, adaptation of international standards, and the development of consistent judicial practice. Special attention is paid to the mechanisms for implementing such principles of transitional justice as the right to justice, the right to truth, reparation, and guarantees of non-repetition. The role of the judiciary in ensuring legal certainty, unification of judicial lawmaking practices, fostering respect for the law, and restoring the legitimacy of state authority is highlighted. It is

established that judicial lawmaking performs not only an enforcement function but also acts as an active agent of legal reconstruction, taking into account both legal and moral-ethical dimensions of justice. Key aspects of judicial lawmaking are disclosed, including addressing legislative gaps, forming unified law enforcement practices, implementing international standards, reconstructing justice-related concepts, and ensuring non-repetition. Based on an analysis of national and international experience including UN reports and recommendations of human rights organizations the article substantiates that it is through active judicial lawmaking that legal voids are bridged, domestic law is aligned with international norms, and the effective operation of transitional justice mechanisms in Ukrainian society's transformation is ensured.

Key words: justice, transitional justice, judicial lawmaking, human rights, armed aggression.

Постановка проблеми. Збройна агресія Росії проти України супроводжується масовими порушеннями прав людини та гуманітарного права, що обумовило необхідність запровадження концепції перехідного правосуддя. Водночас чинне національне законодавство виявилось недостатньо готовим для всебічного врегулювання таких порушень. У такому разі особливої ваги набуває судова правотворчість, яка дозволяє формувати нові підходи до відповідальності, судового переслідування, реабілітації та гарантій неповторення злочинів. Суд виступає не лише інтерпретатором й суб'єктом застосування закону, а й творцем нових правових положень, адаптуючи міжнародний досвід до національного правового порядку. Така практика є не тільки вимушеною, але й необхідною у процесі поствоєнної відбудови.

Стан опрацювання проблеми. Теоретичні засади перехідного правосуддя розроблялися у працях М. Гнатівського, В. Жидкова, А. Кориневич, Т. Короткого, А. Буценка та інших. Судову правотворчість досліджували М. Козюбра, Ю. Кривицький, Р. Майданик, Н. Онищенко, Н. Стецик, С. Шевчук та інші, які обґрунтовували зростаючу роль суду в умовах правової невизначеності. Однак проблема взаємозв'язку судової правотворчості та перехідного правосуддя в українському контексті досі залишається малодослідженою, що зумовлює актуальність даного дослідження.

Метою статті є обґрунтування ролі судової правотворчості як ключового інструмента забезпечення справедливості в умовах реалізації перехідного правосуддя в Україні, а також з'ясування її потенціалу для досягнення правової легітимності.

Викладення основного матеріалу. Збройна агресія Російської Федерації проти України, поставила під серйозну загрозу суверенітет, територіальну цілісність і національну безпеку нашої держави. За таких умов Україна зіштовхнулася з недостатністю комплексних дій, спрямованих на стримування агресора, притягнення його до відповідальності, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій, що можливо також досягти шляхом перехідного правосуддя, застосування якого в українському контексті має не лише юридичне, а й глибоке суспільне та політичне значення, спрямоване на узагальнення світового досвіду, здобутого в ході постконфліктного врегулювання, практики забезпечення захисту прав жертв агресії, запровадження стандартів прав людини у період після завершення бойових дій, а також подолання безкарності за порушення загальних прав людини і норм гуманітарного права, створення стійких гарантій неповторення насильства, формування нової політичної та правової культури [1, с. 144].

У доповіді Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй (2004). «Панування права та правосуддя перехідного періоду у конфліктних та постконфліктних суспільствах» поняття правосуддя перехідного періоду визначається як явище, що охоплює весь комплекс процесів і механізмів, пов'язаних зі спробами суспільства подолати тяжку спадщину великомасштабних порушень прав людини в минулому з метою забезпечити підзвітність, справедливість та примирення. Це може включати як судові, так і позасудові механізми з різним рівнем міжнародної участі (або її відсутності), а також індивідуальні судові переслідування, відшкодування збитків, встановлення правдивої інформації, інституційні реформи [2, с. 4].

А. Кориневич, Т. Короткий перехідне правосуддя тлумачать як набір правових та інституційних механізмів, які виникли після періоду конфлікту, громадянської війни, репресій тощо і які спрямовані на подолання наслідків порушення загальних прав людини і норм гуманітарного права, притягнення винних до відповідальності, гарантування прав постраждалим, встановлення історичної правди й запобігання повторенню подібного у майбутньому [1, с. 130].

Зазвичай доцільність запровадження механізму перехідного правосуддя виникає після повалення недемократичного режиму та переходу до демократії або після завершення збройного кон-

флікту. Його мета – встановити правду про події минулого, пов’язані з конфліктом чи діяльністю репресивної влади, забезпечити прозорий і справедливий розгляд цих подій, з’ясувати роль і встановити відповідальність усіх учасників. Основним завданням перехідного правосуддя є відновлення довіри до державних інститутів і формування нових, заснованих на справедливості, суспільних відносин [3, с. 4].

У звіті Л. Жуанет, який було представлено в 1997 році на розгляд Комісії ООН з прав людини, визначено принципи запобігання безкарності осіб, які порушили права людини. Зокрема, зазначено, що перехідне правосуддя покликане досягти наступних цілей: право знати (Right to Know); право на справедливість / судовий захист (Right to Justice); право на репарації (Right to Reparation); гарантії неповторення (Guarantees of Non-recurrence) [4]. Розглянемо кожен із цих аспектів, відповідно до запропонованої у звіті інформації, для більш повного розуміння сутності перехідного правосуддя. Так, право знати – це не тільки індивідуальне, а й колективне право суспільства знати правду про правопорушення. Рекомендується створювати позасудові комісії (комісії правди) для розслідувань подій, що сталися, з чітко визначеними повноваженнями, які не підмінюють суд, але допомагають зібрати докази, гарантувати жертвам і дослідникам доступ до архівів тощо.

Право на справедливість зобов’язує державу розслідувати порушення прав людини, притягнути винних до відповідальності, забезпечити ефективний судовий захист аж до можливості створення або залучення міжнародного трибуналу. Досягнення справедливості передбачає також: скасування строків давності для міжнародних злочинів, воєнних злочинів та злочинів проти людства; заборону амністій для осіб, які не були притягнуті до відповідальності за ці злочини; обґрунтоване застосування норм про «виконання наказу», «каяття», допустимість заочної процедури, якщо підозрювані переховуються.

Право на репарацію охоплює реституцію (повернення до попереднього стану), компенсацію (включно з моральною шкодою), реабілітацію (медичну, психологічну допомогу), моральне відновлення (пам’ятні дати, церемонії, публічне визнання). Гарантії неповторення передбачають розформування незаконних збройних формувань, скасування надзвичайних законів і судів, звільнення з посад осіб, причетних до порушення прав людини, реформу секторів безпеки та правосуддя.

Отже, виходячи із зазначеного можемо стверджувати, що досягнення ключових ідей перехідного правосуддя можливо за умови розслідування та покарання винних у злочинах проти людства, винних у скоєнні воєнних злочинів, забезпечення права знати правду про події минулого, компенсація шкоди постраждалим, гарантії неповторення злочинів тощо. За таких умов закладаються основи для судової правотворчості, заохочуючи суди діяти в інтересах прав людини, навіть поза усталеними формальними процедурами.

Ідеологічна складова перехідного правосуддя базується на ліберальній теорії прав людини і виникла як реакція на порушення загальних прав людини та гуманітарного права [5, с. 336]. Осмислення перехідного правосуддя неможливе без урахування глибшого контексту теорії прав людини та вивчення його елементів, таких як комісії правди та примирення, судові переслідування, інституційні та міжгалузеві реформи у сфері правосуддя відповідно до правових ідеалів, закладених у теорії справедливого суспільства [6, с. 13]. Щоб гарантувати захист прав людини в період після завершення війни, необхідно вжити низку ключових заходів. Зокрема, потрібно забезпечити всім громадянам, а особливо вразливим групам населення, реальний та рівний доступ до правосуддя. Важливим є проведення реформ наявних інститутів – судів, правоохоронних органів тощо, а також створення нових, незалежних структур, уповноважених на розслідування злочинів, із широким залученням постраждалих осіб та громадянського суспільства. Необхідно також ухвалити загальнонаціональну стратегію, яка передбачає повноцінне впровадження механізмів перехідного правосуддя на всіх рівнях влади, внести відповідні зміни до чинного законодавства [7].

На теперішній час Концепцією державної політики захисту та відновлення прав людини і основоположних свобод в умовах збройного конфлікту на території України та подолання його наслідків (концепція перехідного правосуддя) визначено основну мету, зміст якої полягає у створенні умов для дотримання, захисту та відновлення прав людини і основоположних свобод мешканців України в умовах триваючого збройного конфлікту з Російською Федерацією та подолання його наслідків в Україні [8]. Відповідно до цієї мети визначено також базові компоненти Концепції, а

само: відшкодування шкоди постраждалим від збройного конфлікту, притягнення винних до відповідальності та заходи із запобігання безкарності, забезпечення права на правду про збройний конфлікт, заходи з недопущення виникнення збройного конфлікту в майбутньому.

А. Міхр пропонує дещо інший підхід до визначення основних компонентів перехідного правосуддя, виділяючи серед них такі елементи, як: визнання, відновлення, кримінальне переслідування та амністії. Ці складові можна згрупувати відповідно до їхньої природи – як процедурні, міжособистісні або інформаційні. Для їхньої ефективної реалізації необхідне не лише залучення судових механізмів, а й активна участь політичних інститутів, разом із проведенням глибоких інституційних реформ [9, с. 2–6]. В контексті зазначеного одним із першочергових завдань перехідного правосуддя є підготовка та запровадження комплексних змін до законодавства, що визначає процес відновлення справедливості за порушення прав людини. Оскільки кількість проваджень про факти вчинення воєнних злочинів, завданих збитків тощо з кожним днем зростає, то очікувано, що така ситуація призведе до майбутнього перевантаження системи правосуддя та надмірно довготривалих процесів відновлення прав постраждалих осіб. В такому разі проведені інституційні зміни насамперед мають бути спрямовані на можливість розпочати розгляд судами справ із відновлення прав та свобод громадян вже на цьому етапі [10].

На переконання В. Титича перехідне правосуддя має забезпечити не лише покарання винних осіб, а й вплинути на колективну пам'ять народу, формуючи нове розуміння справедливості, сприяючи примиренню та загоєнню ран минулого. Одночасно перехідне правосуддя закладає фундамент для майбутнього, де повага до прав людини та верховенство права стають непорушними принципами. Іншими словами, перехідне правосуддя – це не технічний інструмент, а процес глибокого осмислення історії, створення нової політичної нації і встановлення юридичної відповідальності, з урахуванням геноцидального характеру агресії Росії проти України [11].

Зазначене вище дозволяє висловити думку про те, що в контексті збройної агресії Росії проти України та постконфліктної трансформації, в правовій системі України постає гостра необхідність не лише створення правових механізмів притягнення винних до відповідальності, а й у формуванні правових підходів, які б гарантували справедливість, реабілітацію та неповторення порушень прав людини. У цьому процесі судова влада має особливу місію: компенсувати дефіцит правового регулювання, забезпечити адаптацію міжнародних стандартів до національного законодавства та формувати суспільну довіру до інститутів держави. Судова правотворчість перехідного правосуддя в контексті забезпечення справедливості як ключового принципу передбачає діяльність щодо тлумачення національного права через призму міжнародних стандартів, створення правотворчої практики у ситуаціях прогалин чи колізій у законодавстві, моделювання майбутнього права шляхом винесення рішення у справах перехідного правосуддя, що впливають на правову систему в цілому [12]. Зі змісту зазначеного очевидним є те, що під час перехідного правосуддя суди – це не пасивний виконавець, а активний творець нової правової реальності, зокрема шляхом судової правотворчості.

Політичні та правові трансформації в державі, які відбуваються після збройних конфліктів, війн, репресій тощо, обумовлюють становище судової влади, коли – з одного боку, вона повинна забезпечити дотримання і виконання чинного законодавства, а з іншого – відповісти на запит суспільства щодо справедливої відповідальності винних, відновлення справедливості та ін. У такому контексті, на нашу думку, судова правотворчість не лише доповнює перехідне правосуддя, а й стає його ключовим інструментом.

Так, у суспільствах, які проходять етап повоєнної відбудови або перебувають у процесі становлення демократії, верховенства права після повалення антидемократичного режиму, національне законодавство часто не містить норм, які закріплювали б загальні права людини, визначали покарання за порушення прав і свобод людини, гарантували неповторення злочинів минулого. У такому разі суди здійснюють тлумачення конституції, міжнародних договорів (зокрема, Європейської конвенції з прав людини), практики ЄСПЛ, створюючи нові підходи до застосування норм у нестандартних ситуаціях, імплементуючи норми міжнародного гуманітарного та кримінального права в національну правову систему. Завдяки узагальненню правових позицій судочинства створює послідовну та передбачувану судову практику, яка стає орієнтиром для розгляду майбутніх справ, зменшує правову невизначеність. Судова правотворчість, через формування стандартів доведення, тлумачення люстраційних процедур, оцінку правомірності державних дій та обмежень прав людини, виступає запобіжником повторення авторитарних практик і системних порушень

прав людини. Вона закладає підґрунтя для розбудови демократичних механізмів відповідальності та підзвітності влади.

Висновки. Таким чином, судову правотворчість можна розуміти як важливий елемент у механізмі досягнення принципів та мети перехідного правосуддя. Власне суди в перехідному правосудді визначаючи межі допустимості амністії (визнаючи неприпустимим амністію щодо злочинів проти людяності), інтерпретуючи поняття «жертва», враховуючи соціальний контекст (потреба соціальної реабілітації, компенсації), імплементуючи норми міжнародного гуманітарного права у національне законодавство, формуючи повагу до права та довіру до держави шляхом винесення обґрунтованих і справедливих рішень у справах, пов'язаних із воєнними злочинами, корупцією, політичними репресіями тощо, здійснюють правову реконструкцію. В умовах трансформації суспільства суди стають центральними агентами справедливості, що зумовлює необхідність подальшого вивчення їх ролі не лише як правозастосовних, а як правотворчих органів.

Завдяки судовій правотворчості забезпечується можливість уніфікації практики перехідного правосуддя в державі та правової визначеності, зокрема шляхом єдиної інтерпретації права на відшкодування, встановлення критеріїв визнання політичних переслідувань, правової адаптації міжнародних стандартів доказування, стандартизації люстраційних процедур тощо. Все це сприяє легітимізації перехідного правосуддя всередині країни та інтеграції його до міжнародного права.

Отже, усе зазначене вище вказує на те, що судову правотворчість, у контексті перехідного правосуддя, слід розуміти не тільки як реакцію на відсутність законодавства чи усунення прогалин в ньому, а як динамічний, концептуальний процес, у якому суд сприймається як творець справедливості, «архітектор» демократичного режиму правової держави. Завдяки зазначеній правотворчості забезпечується правова визначеність у період післяконфліктної невизначеності, імплементуються міжнародні стандарти прав людини у національну правову систему, формулюються нові тлумачення понять, легітимується процес перехідного правосуддя на внутрішньому та міжнародному рівнях, здійснюється правова реконструкція, яка враховує не лише юридичні, а й моральні аспекти.

Судова правотворчість як інструмент перехідного правосуддя проявляється в декількох ключових аспектах: подолання прогалин у законодавстві, формування уніфікованої правозастосовної практики, імплементация міжнародних стандартів, гарантування справедливості та неповторення злочинів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кориневич А., Короткий Т. Перехідне правосуддя для України: Per aspera ad astra. *Право України*. 2020. № 12. С. 129–149.
2. Report of the Secretary General of the United Nations. Rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies. Security Council. 04-39531* (R) 230804 230804. 31. 2004. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n04/395/29/pdf/n0439529.pdf> (дата звернення: 21.06.2025).
3. Жидков В. На шляху до правосуддя перехідного періоду. Київ. 2023. 20 с. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/09/PPravosuddya_A4.pdf.
4. The administration of justice and the human rights of detainees. Question of the impunity of perpetrators of human rights violations (civil and political) Revised final report prepared by Mr. Joinet pursuant to SubCommission decision 1996/119. United Nations. Commission on human rights. E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1. 1997. URL: <https://docs.un.org/en/E/CN.4/Sub.2/1997/20/Rev.1> (дата звернення: 21.06.2025).
5. Artur P. How 'Transitions' Reshaped Human Rights: A Conceptual History of Transitional Justice. *Human Rights Quarterly*. 2009. Vol. 31. № 2. P. 321–367.
6. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А.П. Буценка, М.М. Гнатівського. Київ: «РУМЕС», 2017. 592 с.
7. Перехідне правосуддя: як та коли до нього перейти? Лабораторія законодавчих ініціатив. URL: <https://parlament.org.ua/analytics/perehidne-pravosuddya/> (дата звернення: 22.06.2025).
8. Концепція державної політики захисту та відновлення прав людини і основоположних свобод в умовах збройного конфлікту на території України та подолання його наслідків (концепція перехідного правосуддя). Підготовлена робочою групою з питань реінтегра-

- ції тимчасово окупованих територій Комісії з питань правової реформи при Президенті України. URL: <https://www.ppu.gov.ua/wp-content/uploads/2021/09/Conception.pdf> (дата звернення: 21.06.2025).
9. Mihr, Anja. “An introduction to transitional justice” in Simić, Olivera. *An Introduction to Transitional Justice* Abingdon, Oxon: Routledge, 2017. 1–27.
  10. Перехідне правосуддя: як та коли до нього перейти?: Лабораторія законодавчих ініціатив. URL: <https://parlament.org.ua/analytics/perehidne-pravosudnya/> (дата звернення: 22.06.2025).
  11. Перехідне правосуддя як шлях до справедливості : Інтерв'ю з Віталієм Титичем. URL: <https://www.ukrainer.net/perekhidne-pravosuddia/#:~:text=> (дата звернення: 22.06.2025).
  12. Report of the Secretary General of the United Nations. Rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies. Security Council. 23 August 2004. 04-39531* (R) 230804 230804. 31 с. URL: file:///C:/Users/Home/Downloads/S_2004_616-RU.pdf (дата звернення: 22.06.2025).

УДК 340.15 : 321.02

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.19>

ЗАСІДАТЕЛІ ВОЛИНСЬКОЇ ПАЛАТИ ЦИВІЛЬНОГО СУДУ В СИСТЕМІ АДМІНІСТРУВАННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ: КАДРОВІ ПРАКТИКИ ПІСЛЯ ЛИСТОПАДОВОГО ПОВСТАННЯ (1831–1864 рр.)

Шевчук А.В.,
*доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри міжнародних відносин і політичного менеджменту
Державного університету «Житомирська політехніка»*

Шевчук А.В. Засідателі Волинської палати цивільного суду в системі адміністрування судової влади: кадрові практики після Листопадового повстання (1831–1864 рр.).

У статті досліджується кадровий склад Волинської палати цивільного суду протягом 1831–1864 рр. як відображення трансформації механізмів адміністрування судової влади на Правобережній Україні після придушення Листопадового повстання. На основі просопографічного аналізу формулярних списків засідателів та офіційних даних реконструйовано персональний склад установи, виявлено основні моделі входження представників місцевої еліти до судової системи та охарактеризовано особливості кадрових практик у два періоди діяльності палати (1832–1843 та 1844–1863 рр.).

Дослідження виявило три основні кар'єрні траєкторії засідателів: через систему дворянського самоврядування, канцелярську службу в губернських установах та військову кар'єру з переходом на цивільну службу. Особливу увагу приділено аналізу соціального походження, майнового стану, освітньої підготовки та конфесійної приналежності посадовців.

Запровадження з 1844 р. офіційного поділу засідателів на дві категорії – від виборних і від корони – відображало прагнення адміністрації збалансувати формальне збереження виборності з реальним централізованим контролем. Засідателі від виборних, незалежно від майнового стану, мали забезпечувати легітимність судової влади через зв'язки з місцевим дворянством, тоді як засідателі від корони призначалися за критеріями досвіду державної служби, знання діловодства та лояльності до влади.

Конфесійний аналіз засвідчив, що абсолютна більшість засідателів були римо-католиками, що свідчило про відсутність жорсткої релігійної дискримінації при формуванні судового корпусу. Матеріальне забезпечення засідателів було однаковим незалежно від категорії призначення.

Стаття доводить, що кадрові практики Волинської палати цивільного суду ілюструють складний характер трансформації судової влади: формальне збереження виборності поєднувалося з реальним адміністративним контролем через схвалення кандидатів, призначення засідателів від корони, можливість дострокового звільнення та селективне нагородження чинами й орденами. Ця система дозволяла владі залучати місцеву еліту до судочинства, але забезпечувала централізований контроль над судовою установою.

Ключові слова: Волинська палата цивільного суду, засідателі від виборних, засідателі від корони, Правобережна Україна, Листопадове повстання, кадрові практики, судова влада, уніфікаційна політика.

Shevchuk A.V. Judges of the Volyn Chamber of Civil Court in the system of judicial administration: personnel practices after the November Uprising (1831–1864).

The article examines the personnel composition of the Volyn Chamber of Civil Court during 1831–1864 as a reflection of the transformation of judicial administration mechanisms in Right-Bank Ukraine after the suppression of the November Uprising. Based on a prosopographical analysis of the judges' service records (formulyarnye spiski) and official data, the personal composition of the institution has been reconstructed, the main models of the local elite's entry into the judicial system have been

identified, and the features of personnel practices during the two periods of the Chamber's activity (1832–1843 and 1844–1863) have been characterized.

The study revealed three main career trajectories for the judges: through the system of noble self-government, clerical service in provincial institutions, and a military career with a transition to civil service. Particular attention is paid to the analysis of the officials' social origin, property status, educational background, and religious affiliation.

The introduction, from 1844, of an official division of judges into two categories – «from the elected» and «from the crown» – reflected the administration's desire to balance the formal preservation of electivity with real centralized control. Judges «from the elected,» regardless of their property status, were to ensure the legitimacy of the judicial power through their connections with the local nobility, while judges «from the crown» were appointed based on criteria of state service experience, knowledge of procedures, and loyalty to the authorities.

Confessional analysis demonstrated that the vast majority of judges were Roman Catholics, indicating the absence of strict religious discrimination in the formation of the judicial corps. The material provision of the judges was the same, regardless of their appointment category.

The article proves that the personnel practices of the Volyn Chamber of Civil Court illustrate the complex nature of the transformation of judicial power: the formal preservation of electivity was combined with real administrative control through the approval of candidates, the appointment of judges «from the crown,» the possibility of early dismissal, and the selective awarding of ranks and orders. This system allowed the authorities to involve the local elite in the administration of justice while ensuring centralized control over the judicial institution.

Key words: Volyn Chamber of Civil Court, judges from the elected, judges from the crown, Right-Bank Ukraine, November Uprising, personnel practices, judicial power, unification policy.

Постановка проблеми. Листопадове повстання 1830–1831 рр. стало переломним моментом у політиці Російської імперії щодо Правобережної України (Київська, Волинська та Подільська губернії), ознаменувавши перехід від компромісних стратегій до жорсткої уніфікаційної політики. Судова система, як один із ключових інструментів адміністративного контролю та соціальної стабілізації, зазнала кардинальних трансформацій, спрямованих на обмеження впливу польської еліти та інтеграцію регіону до загальноімперського правового простору. Реорганізація губернських головних судів у палати цивільного та кримінального суду, запроваджена іменним указом від 30 жовтня 1831 р., супроводжувалася зміною принципів формування кадрового складу судових установ: поряд із традиційними виборними засідателями з'явилася категорія посадовців, призначених «від корони», що засвідчило посилення прямого адміністративного контролю над судочинством.

Волинська палата цивільного суду, створена в результаті цих перетворень, стала показовим прикладом реалізації нової кадрової політики, яка поєднувала формальне збереження виборності з реальним контролем губернської адміністрації над персональним складом установи. Механізми відбору, затвердження та ротатії засідателів відображали складний баланс між необхідністю залучення місцевої еліти для забезпечення легітимності судової влади та прагненням центральної влади мінімізувати ризики сепаратизму через призначення лояльних посадовців. Дослідження персонального складу засідателів Волинської палати цивільного суду протягом 1831–1864 рр. дозволяє простежити еволюцію кадрових практик у контексті загальноімперської політики адміністрування судової влади на інкорпорованих територіях, виявити критерії відбору посадовців для різних категорій (від виборних та від корони), проаналізувати їхні кар'єрні траєкторії, соціальне походження, майновий стан та освітню підготовку, що в сукупності розкриває механізми трансформації судової системи від локальної автономії до централізованого контролю.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика судової влади в Російській імперії на інкорпорованих нею територіях Правобережної України після придушення Листопадового повстання виявилася не дослідженою. При цьому діяльність судових структур в імперії привернула значну увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників – істориків, правознавців і юристів-практиків. Історіографічний огляд доцільно структурувати хронологічно, виділивши три основні періоди: дорадянський, радянський і пострадянський, що дає змогу прослідкувати еволюцію наукових підходів.

У дорадянській історіографії, спричиненій судовою реформою 1864 р., увага зосереджувалася на критиці дореформеної системи. О. Градовський [1, с. 202, 225–228; 2, с. 419–420, 435],

Г. Джаншиєв [3, с. 11, 20], І. Беляєв [4, с. 649-650], Д. Самоквасов [5, с. 581-582] та Й. Гессен [6, с. 8–16] зазначали залежність суду від адміністрації, корупцію, інквізиційний характер процесу та необхідність відокремлення судової влади.

Радянська історіографія, орієнтуючись на класовий підхід, оцінювала імперську судову систему як інструмент «диктатури дворянства». Так, А. Дубровіна критикувала її за адміністративну залежність, канцелярську волокиту й корупцію [7, с. 77, 82–86].

У пострадянський період дослідження стали більш багатоплановими. А. Коробович пов'язував Листопадове повстання з посиленням уніфікаційної політики на західних землях [8], Е. і М. Тадени вказували на дефіцит кадрів і інституційних ресурсів для інтеграції різноманітних регіонів [9, р. 53], а Ф. Гіллєс розглядав «польське питання» як стратегічну дилему влади щодо боротьби з сепаратизмом і консолідації лояльності [10, р. 4]. М. Бармак вважав судову систему найменш ефективною частиною імперської адміністрації через байдужість місцевої шляхти до судових посад [11]. Водночас, В. Шандра підкреслювала соціальну затребуваність совісних судів завдяки їх виборному характеру [12]. Колективна праця Інституту держави і права НАНУ пов'язала уніфікаційні заходи з ідеологією просвіченого абсолютизму, що призвело до ігнорування місцевих правових традицій [13].

Незважаючи на значний обсяг досліджень з історії судових установ імперії, Волинська палата цивільного суду та її кадровий склад залишаються невивченими. Ця суттєва лакуна в історіографії зумовлена міждисциплінарністю теми, значним обсягом архівних матеріалів та високою трудомісткістю їх опрацювання. Відсутність комплексного аналізу цієї ключової інституції унеможливає повноцінне розуміння механізмів трансформації правосуддя на Правобережній Україні в рамках загальноімперської політики після 1831 р.

Постановка завдання. Метою дослідження є просопографічний аналіз кадрового складу Волинської палати цивільного суду протягом 1831–1864 рр. через призму персональних біографій засідателів як відображення трансформації механізмів адміністрування судової влади на Правобережній Україні після Листопадового повстання. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити наступні завдання: на основі архівних формулярних списків реконструювати персональний склад засідателів палати цивільного суду та періодизувати етапи її функціонування; виявити та охарактеризувати основні моделі входження представників місцевої еліти до судової системи (через дворянське самоврядування, канцелярську службу, військову кар'єру); проаналізувати соціальне походження, майновий стан, освітню підготовку та кар'єрні траєкторії засідателів від виборних і засідателів від корони; визначити особливості кадрових практик у два періоди діяльності палати (1832–1843 та 1844–1863 рр.); з'ясувати критерії відбору посадовців для різних категорій засідателів та рівень їхнього матеріального забезпечення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ключовою ланкою судової системи правобережних губерній Російської імперії від інкорпорації наприкінці XVIII ст. до придушення Листопадового повстання у 1831 р. були губернські головні суди. Створені за часів Павла I шляхом реформування судових установ, вибудованих згідно «Учреждений для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. за правління Катерини II, вони склалися з двох департаментів – кримінальних (перший) і цивільних (другий) справ. Перший в обов'язковому порядку здійснював ревізію судових проваджень з повітових судів та магістратів, другий – був апеляційною установою для перегляду справ, що стосувалися майнових питань. До складу кожного з департаментів входили обрані шляхтою голова та три засідателі. Для контролю та захисту державних інтересів державою призначався радник. Питання підбору виборних посадовців було дуже важливим, адже від ефективності роботи судових структур залежала соціальна стабільність. Загалом в період «правової автономії» (1797–1831 рр.) місцеві адміністратори забезпечили функціонування судових структур за рахунок вдалого підбору на виборні посади лояльних представників місцевої еліти. Зазначимо, що й сама шляхта була зацікавлена для врегулювання своїх майнових інтересів обирати достойних кандидатів [14, с. 243–249].

Проте, після Листопадового повстання відбулася різка зміна внутрішньої політики в регіоні. В іменному указі за 30 жовтня 1831 р. про перейменування всіх присутственних місць у Західних губерніях згідно «Учреждений...» 1775 р. було вказано на призначення голів палат кримінальних судів, залишивши виборними керівника цивільної палати та зберігши призначення радників до обох палат [15, с. 159-160]. Тобто, практика виборів засідателів до губернських палат кримінального та цивільного суду залишилася.

Оснoву джерельної бази дослідження становлять систематизовані офіційні дані та формулярні списки службовців, що зберігаються у фонді 17 (Волинська палата цивільного суду) Державного архіву Житомирської області. Додаток 1 містить хронологічно упорядковану таблицю засідателів за період 1832–1863 рр., яка відображає персональний склад установи після Листопадового повстання.

Структурно таблиця демонструє еволюцію організаційних принципів судової системи. До 1844 року засідателі не розділялися за категоріями призначення, що відображало перехідний характер періоду після ліквідації попередньої судової структури. Зазначений у таблиці четвертий засідатель 1832 р. (Ц. Роттермунд) фактично виконував функції голови палати, про що свідчать архівні матеріали. З 1844 р. впроваджується чіткий поділ на «засідателів від виборних» та «засідателів від корони», що стало відображенням нової кадрової політики російської адміністрації, спрямованої на збалансування місцевих інтересів та централізованого контролю.

Додаток 1

Засідателі Волинської палати цивільного суду (1832–1863 рр.)¹

№	Роки	Засідатель	Засідатель	Засідатель					
1.	1832 ²	В. Баранецький	І. Саноцький	А. Жегоцький					
2.	1833	К. Дубецький		І. Саноцький	І. Котковський				
3.	1834								
4.	1835								
5.	1836								
6.	1837								
7.	1838	А. Іздебський			І. Саноцький	В. М. Щастний (титулярний радник, з 1840 р. – колецький асесор)			
8.	1839								
9.	1840	Д. Дзегційовський				І. Саноцький	В. Пудловський (колецький асесор)		
10.	1841						П. Лисовський (колецький асесор)		
11.	1842						Засідателі від виборних	Засідатель від корони	
12.	1843								
13.	1844	Д. Дзегційовський	І. Саноцький						П. Лисовський (колецький асесор)
14.	1845	І. Добелевський (колецький асесор)	М. Александрович	А. Нестоємський (колецький асесор)					
15.	1846								
16.	1847								
17.	1848	Й. Соколовський (титулярний радник, з 1850 – колецький асесор)		М. Александрович					С. Гиждеу (титулярний радник)
18.	1849								
19.	1850								
20.	1851	С. Глембоцький (колецький секретар, з 1852 – титулярний радник)	Е. Олізар (колецький секретар)		І. Лещинський (титулярний радник, з 1858 р. – колецький асесор, з 1862 р. – надвірний радник)				
21.	1852								
22.	1853								
23.	1854								
24.	1855								
25.	1856								
26.	1857	К. Цешковський (колецький секретар)	І. Кноль	І. Лещинський (титулярний радник, з 1858 р. – колецький асесор, з 1862 р. – надвірний радник)					
27.	1858 ³								
28.	1859								
29.	1860	Л. Вігурський	О. Андрієвський		І. Лещинський (титулярний радник, з 1858 р. – колецький асесор, з 1862 р. – надвірний радник)				
30.	1861								
31.	1862								
32.	1863								

¹ Складено автором на підставі: [16; 17; 18; 19].

² Згідно даних на 1832 р. зазначено четвертого засідателя (хоча обиралося лише трьох) – Ц. Роттермунда, який протягом 1836–1845 рр. очолював Волинську палату цивільного суду. Проте, з формуляру випливає, що 1832 р. він подав у відставку [20, арк. 1 зв.-2]. При цьому протягом 1832–1835 рр. у палаті було чотири засідателі (враховуючи Ц. Роттермунда), з 1836 – завжди три, а Ц. Роттермунд обійняв посаду голови палати.

³ З 1858 р. в «Адрес-календаре...» був відсутній поділ на засідателів від корони та виборних.

У архівних матеріалах фонду 17 (Волинська палата цивільного суду) Державного архіву Житомирської області збереглися унікальні документи, які дозволяють реконструювати персональний склад та особливості службової діяльності засідателів цивільного департаменту Волинського головного суду в перехідний період до реформування департаменту у палату цивільного суду. Формулярні списки про службу двох засідателів, обраних на виборах 20 липня 1829 р., надають цінну інформацію про соціальне походження, майновий стан та кар'єрні траєкторії представників місцевої шляхти, які обіймали судові посади в цей період.

Алоїзій Фоміч Жегоцький, народжений у 1792 р., представляв типового представника середньої шляхти Волинської губернії, володіючи 150 душами кріпаків, що свідчило про його відносно стабільний економічний статус. Особливо примітним є той факт, що до свого обрання засідателем він не мав жодного попереднього досвіду ні на цивільній, ні на військовій службі, що може вказувати на специфіку кадрової політики того періоду або на потребу залучення до судової системи осіб без попереднього службового досвіду [21, арк. 1 зв.-2].

Кар'єрна траєкторія Василя Григоровича Баранецького представляє кардинально іншу модель професійного розвитку в судовій системі. Народжений у 1784 р., він мав значно більший досвід роботи в судових структурах, що робить його типовим представником професійного судового чиновництва. Його майновий стан характеризувався диверсифікованою структурою володінь: родовий маєток в Овруцькому повіті з 9 кріпаками, набуті в тому ж повіті 98 кріпаків та 39 осіб у пожиттєвому володінні, що в сукупності свідчило про його активну господарську діяльність та вміння нарощувати власний капітал.

Служба В. Баранецького демонструє послідовне просування по ієрархічній драбині судової системи: з 1813 р. він обіймав посаду Житомирського повітового підсудка, в 1814–1817 рр. служив Овруцьким повітовим підсудком, у 1817–1823 рр. виконував функції Овруцького підкоморія, а в 1823 р. був призначений Овруцьким повітовим суддею. Цей кар'єрний шлях засвідчує його глибоке знання місцевих умов, особливо в Овруцькому повіті, де він тривалий час виконував різноманітні судові функції. Отримання ордена святого Володимира 4-го ступеня підтверджує визнання його професійних заслуг державою. Однак у 1824 р. В. Баранецький змушений був залишити посаду повітового судді через проблеми зі здоров'ям – хворобу очей, що ілюструє вплив фізичного стану на можливість виконання службових обов'язків у той період, хоча можна припустити про наявність інших причин. Його обрання засідателем до цивільного департаменту Волинського головного суду в 1829 р. [22, арк. 1 зв.-2] можна розглядати як спробу повернутися до активної судової діяльності після вимушеної перерви.

Важливим аспектом є те, що обидва посадовці служили лише протягом одного триріччя¹, оскільки на наступних виборах 28 липня 1832 р. [23, арк. 4 зв.-5] вони не були переобрані (Додаток 1). Цей факт може свідчити про як про зміну у поглядах місцевої еліти після Листопадового повстання, так і втрату довіри з боку локальної адміністрації. Порівняння цих двох кар'єрних траєкторій демонструє різноманітність шляхів потрапляння до судової системи та різні моделі професійного розвитку в межах однієї інституції, що є важливим для розуміння особливостей функціонування судової системи Правобережної України.

Засідатель від виборних колезький секретар Іван Іванович Саноцький, 1806 р. н. Його служба розпочалася у віці 20 років з обранням шляхтою Острозького повіту депутатом Волинського дворянського депутатського зібрання, де він перебував один термін (три роки), під судом не перебував. Очевидно, що 29 липня 1831 р. відбувалися вибори, де І. Саноцький був обраний кандидатом в засідателі тоді ще Волинського головного суду, цивільного департаменту. На наступних виборах 20 липня 1832 р. обраний на шість років засідателем Волинської палати цивільного суду. 20 травня 1838 р. переобраний на цю ж посаду. 1841 р. отримав колезького секретаря зі старшинством з 9 березня 1838 р. [23, арк. 1 зв.-2].

Проте, якщо два попередні засідателі не були переобрані, то наступний засідатель – колезький секретар Іван Іванович Саноцький, 1806 р.н., дозволяє простежити ще одну модель входження представників місцевої еліти до судової системи Волинської губернії, яка суттєво відрізнялася від траєкторії досвідченого В. Баранецького з його багаторічною практикою в судових інстанціях. Хоча А. Жегоцький й не мав попереднього службового досвіду, а кар'єра І. Саноцького розпоча-

¹ А. Жегоцький та В. Баранецький лише протягом одного триріччя перебували на посада засідателів цивільного департаменту [14, с. 565].

лася через систему станового представництва, проте обидва ці посадовці не мали досвіду перебування на судових посадах.

Початок службової діяльності І. Саноцького у віці двадцяти років був пов'язаний з його обранням шляхтою Острозького повіту депутатом Волинського дворянського депутатського зібрання, де він перебував один трирічний термін. З формулярного списку стає очевидним про проведення позачергових виборів 29 липня 1831 р., хоча попередні відбулися 1829 р. І. Саноцький був обраний кандидатом у засідателі ще цивільного департаменту Волинського головного суду. Порівняно з А. Жегоцьким та В. Баранецьким, обраними в 1829 р., але не переобраними після виборів 1832 р., траєкторія Саноцького виявилася значно стабільнішою. На виборах 20 липня 1832 р. він був обраний безпосередньо засідателем вже Волинської палати цивільного суду на *шестирічний* (курсив. – Авт.) термін, що було революційним нововведенням, адже до цього обиралися на три роки. Переобрання І. Саноцького 20 травня 1838 р. на ту саму посаду засвідчило його успішну діяльність протягом першого терміну (очевидно, що це проявлялося, на нашу думку, у «зручності» посадовця, який виконував вказівки керівництва) та стабільність позицій у місцевому дворянському середовищі. На відміну від багатьох колег, які обмежувалися одним терміном, він зумів забезпечити довіру виборців на наступне шестиріччя. Отримання у 1841 р. чину колезького секретаря зі старшинством з 9 березня 1838 р. стало логічним визнанням багаторічної служби та означало зміну підходів верхньої влади з нагородження виборних посадовців класними чинами [23, арк. 1 зв.-2].

Таким чином, кар'єра І. Саноцького демонструє модель поступового, але стабільного просування в судовій системі через механізм дворянських виборів, де відсутність попереднього досвіду у станових органах не слугував перешкодою у кар'єрному просуванні. Його тривала служба в палаті цивільного суду, що охоплювала критичний період реформатування роботи цієї інституції, робить його постать показовою для розуміння процесів формування професійного корпусу судових посадовців Волинської губернії в 1830–1840-х рр., ілюструючи важливість не лише професійних якостей, але й здатності підтримувати стабільні відносини як з керівництвом, так і з локальною елітою.

Враховуючи, що з 1844 р. в офіційних документах посадовці поділялися на дві категорії: «засідателі від виборних» та «засідателі від корони», доцільно виділити два етапи у їх діяльності: 1832–1843 та 1844–1863 рр. У фонді 17 відклалися формуляри вже згаданого І. Саноцького та А. Іздебського (Додаток 1), останній був суддею Волинського совісного суду у 1852–1857 рр. [12, с. 64-65, 200].

Формулярний список Анастасія Іздебського, народженого у 1796 р., представляє випадок досить заможного представника волинської шляхти, чие матеріальне становище значно перевищувало статус А. Жегоцького та І. Саноцького. Римо-католик з дворян, утверджених Герольдією, володів нерозділеним з братом маєтком в Острозькому повіті зі 183 кріпаками, а його дружина, дворянка Сузанна Виговська, мала у Житомирському повіті нерозділений маєток зі 180 кріпаками, що в сукупності забезпечувало родині стабільне економічне становище та впливові позиції в губернії. Одруженість на представниці місцевого дворянства та наявність однорічного сина свідчили про його інтеграцію в регіональну еліту та забезпечували додаткові соціальні зв'язки.

Початок службової кар'єри А. Іздебського у 1823 р. повторював модель Саноцького, розпочинаючись з обрання на одне триріччя депутатом Волинського дворянського депутатського зібрання. Після шестирічної перерви його було обрано кандидатом у засідателі Волинської палати цивільного суду 2 серпня 1832 р.¹ Кар'єрна траєкторія А. Іздебського демонструє значну мобільність між різними судовими інстанціями, що відрізняє його від стабільної служби І. Саноцького в одній палаті. Вже 16 травня 1833 р., менш ніж через рік після обрання кандидатом, він був призначений засідателем палати кримінального суду у зв'язку зі звільненням попереднього засідателя Закржевського. Цей перехід із цивільної до кримінальної палати свідчить про універсальність та практику заповнення вакансій через переміщення кандидатів між різними судовими структу-

¹ Перші вибори пройшли зі вже звичними порушеннями у документах як виборців, так і обраних. Очевидно, що вони не задовільняли й місцеву владу, тому 17 серпня цивільний губернатор самостійно призначив до палати цивільного суду трьох попередніх засідателів – І. Саноцького, Ц. Ротермунда і К. Дубецького (останній був засідателем кримінального департаменту з 1829 р. [14, с. 565]). Четвертим посадовцем став колишній засідателі повітового суду І. Котковський, який спочатку був обраний до палати кримінального суду, але згодом «на прохання дворянства» затверджений до цивільної палати. Це рішення мало на меті унеможливити призначення А. Іздебського (якого проголосили кандидатом у засідателі), хоча конкретні причини такого відсторонення не були вказані [24, арк. 249-249 зв.].

рами. На виборах 1835 р. А. Іздебський був переобраний на цю ж посаду в палаті кримінального суду, а наступного року представлений до першого класного чину, що засвідчувало визнання його професійних заслуг.

Однак у 1838 р. відбувається черговий поворот у його службовій біографії: А. Іздебський був обраний засідателем Волинської палати цивільного суду. Це повернення може свідчити про його бажання працювати саме в цивільній юрисдикції або про специфічні обставини виборчої кампанії 1838 р. Проте вже 27 січня 1839 року він був звільнений з посади [25, арк. 1 зв.-2], і причини цього звільнення залишаються незрозумілими з наявних документів. Подальша його служба суддею Волинського совісного суду у 1852–1857 рр. свідчить про те, що звільнення 1839 р. не поклато край його судовій кар'єрі, а лише змінило її траєкторію.

З-поміж посадовців першого періоду (1832–1843 рр.) звертає на себе постать титулярного радника Василя Миколайовича Щастного (1837–1840 рр.), з 1840 р. – колезького асесора. Швидка кар'єра була зумовлена тим фактом, що Микола Щастний, його батько, був головою Волинської палати кримінального суду (1833–1836 рр.) й все його життя було пов'язане зі статською службою у Волинській губернії. Станом на 1835 р. він мав чин колезького радника, був нагороджений орденами св. Анни 2-го та св. Володимира 4-го ступенів з відміткою «35 років» [16, 1835 р., с. 391].

Другий період (1844–1863 рр.) був пов'язаний з офіційним поділом засідателів на дві категорії: засідателі від виборних та від корони. Проте, як ми вже зауважували у Додатку 1, можливо цей поділ був здійснений 1836 р. із уведенням до складу суду В. Щастного (дані на 1837 р. подавалися наприкінці 1836 р. – Авт.). 1838 р. згідно даних про грошове забезпечення чиновників та посадовців Волинської палати цивільного суду вже згадуються дві категорії: виборні від засідателів та від корони [26, арк. 164 зв.].

1844 р. став останнім для двох засідателів – Д. Дзегційовського (1840–1844 рр.) та вже згаданого І. Саноцького (Додаток 1). На наступне шестиріччя дворянством було обрано М. Александровича та І. Добелевського, Й. Соколовського – кандидатом.

Формулярний список Михайла Вікентійовича Александровича, народженого у 1801 р., демонструє модель кар'єрного розвитку освіченого шляхтича, який поєднував освіту з опануванням практичних навичок юридичного фаху та досвідом виборної служби в різних інстанціях. М. Александрович походив з дворян та володів відносно невеликим маєтком у Кременецькому повіті з 39 кріпаками. Одружений і маючи малолітніх сина та дочку, всі члени родини сповідували римо-католицьку віру, що було типовим для волинського шляхетського середовища. Його нагородження орденом святого Володимира 4-го ступеня мало особливе значення, оскільки цей орден надавався тим посадовцям, які тричі обиралися на виборні посади, що свідчило про його тривалу та успішну участь у системі дворянського самоврядування.

Освітня підготовка М. Александровича суттєво відрізняла його від попередніх посадовців, оскільки після закінчення Волинського ліцею в 1822 р. він перебував при цивільному департаменті Волинського головного суду для вивчення судочинства та російських законів. Цей період можна розглядати як своєрідне стажування, що надавало йому теоретичні знання та практичні навички, необхідні для подальшої судової діяльності. Такий підхід до підготовки кадрів свідчив про зростаючу професіоналізацію судової системи та усвідомлення необхідності спеціальних знань для виконання судових функцій. Проте, з 1823 р. М. Александрович чотири рази обирався секретарем Волинського дворянського депутатського зібрання, що демонструвало його стабільні позиції в шляхетському корпусі.

Подальша кар'єра М. Александровича характеризувалася поступовим переходом від дворянського самоврядування до безпосередньо судових посад. 28 травня 1838 р. він був обраний засідателем Кременецького повітового суду, що стало його першим досвідом роботи в судовій інстанції після багаторічної служби в депутатському зібранні. Проте, знову ж таки 4 липня 1841 р. дворянство Кременецького повіту обрало його депутатом Волинського дворянського депутатського зібрання, але вже 21 липня за власним проханням він був звільнений з цієї посади. Причини такого швидкого звільнення залишаються незрозумілими, але можуть свідчити про його небажання повертатися до адміністративної роботи в депутатському зібранні або про наявність інших планів щодо продовження кар'єри. 30 червня 1844 р. М. Александрович був обраний засідателем Волинської палати цивільного суду з жалуванням 280 рублів 20 копійок сріблом, де перебував до закінчення шестирічного терміну [27, арк. 4 зв.-7].

Формулярний список титулярного радника Йосифа Михайловича Соколовського, народженого у 1789 р., представляє принципово іншу модель службової кар'єри, яка базувалася не на виборних посадах у дворянських органах, а на тривалій роботі в різноманітних канцелярських структурах губернського управління. Й. Соколовський, римо-католик, походив з дворян, утверджених Герольдією, проте його майновий стан різко контрастував з усіма попередніми посадовцями: він не мав жодного нерухомого майна, окрім дерев'яного будинку в Житомирі, який належав його дружині. Одружений на дворянці Магдалені Марушевській, він мав двох дочок та сина, які всі проживали з батьками та сповідували римо-католицьку віру. Відсутність земельної власності та кріпаків ставила Й. Соколовського в особливе становище серед виборних посадовців, оскільки його матеріальне забезпечення повністю залежало від жалування на державній службі.

Цивільна служба розпочалася у цивільному департаменті Волинського головного суду, де він отримав неklasний чин губернського реєстратора, що було типовим початком кар'єри для канцелярських службовців. Після звільнення він працював канцеляристом у Володимир-Волинському міському правлінні, де отримав перший класний чин колезького реєстратора, що відкривало можливості для подальшого просування по службовій драбині. Його кар'єрна траєкторія характеризувалася частими переходами між різними установами: після чергового звільнення він вступив столоначальником до кримінального департаменту Волинського головного суду, потім був переведений до Волинського губернського правління, де в 1814 р. отримав чин губернського секретаря. Ця мобільність свідчила про його здатність адаптуватися до різних адміністративних середовищ та про наявність необхідних «зв'язків» для забезпечення переходів між установами.

З 1819 р. Й. Соколовський працював діловодом Житомирського повітового маршала, що стало більш стабільним етапом його кар'єри. У 1820 р. він отримав чин титулярного радника, проте, незважаючи на достатню вислугу років, не зміг отримати наступного чину через невідповідність посади діловода табельним вимогам для подальшого просування. Ця ситуація ілюструє обмеження системи чинопросування для канцелярських службовців, які не обіймали посад, що давали право на автоматичне отримання вищих чинів. 27 травня 1844 р. Й. Соколовський був обраний і схвалений керівництвом на шестирічну посаду першого кандидата на засідателя Волинської палати цивільного суду, що стало несподіваним поворотом у його кар'єрі та можливістю подолати стагнацію в чинопросуванні.

24 травня 1847 р. дворянство Житомирського повіту обрало Й. Соколовського членом Житомирського повітового Комітету по нагляду за продажем спиртних напоїв, що супроводжувалося його звільненням з посади діловода повітового маршала. Цього ж року у зв'язку з появою вакансії він був схвалений на посаді засідателя палаті цивільного суду і отримав орден святого Володимира 4-го ступеня. Наступного року Соколовський отримав чин колезького асесора [28, арк. 1 зв.-7], що стало завершенням багаторічної боротьби за просування по Табелю про ранги. Його кар'єра демонструє можливість переходу від канцелярської служби до виборних судових посад, що відкривало нові перспективи для чиновників, які не мали значного земельного майна, але володіли необхідним досвідом роботи в адміністративних структурах губернії.

На виборах 17 червня 1850 р. відбулися кардинальні зміни в кадровому складі Волинської палати цивільного суду: найближчі 6 років засідателями були обрані С. Глембоцький та Є. Олізар, після чого вони були переобрані (Додаток 1).

Формулярний список Станіслава Йосиповича Глембоцького, народженого у 1814 р., представляє ще одну модель кар'єрного розвитку, яка поєднувала елементи траєкторій як Й. Соколовського з його канцелярським досвідом, так і типових виборних посадовців. С. Глембоцький, римо-католик, походив з дворян, утверджених Герольдією, і хоча не мав родового маєтку, спільно з дружиною Аделією Родзішевською володів маєтком у Черняхівській волості з вражаючими 583 кріпаками чоловічої статі, що робило його одним з найзаможніших посадовців серед усіх розглянутих засідателів. Наявність чотирьох синів, двоє старших з яких перебували у школі гвардійських підпрапорщиків і кавалерії юнкерів для вступу до гвардії, свідчила про високі соціальні амбіції родини та прагнення забезпечити дітям престижну військову кар'єру в елітних підрозділах російської армії.

Освітня підготовка Й. Глембоцького була значно скромнішою: після завершення навчання в Житомирському повітовому училищі в 1831 р. службова кар'єра розпочалася лише 31 грудня 1832 р., що припадає на період після придушення Листопадового повстання. Цей часовий проміжок між закінченням училища та початком служби може бути пов'язаний як з особистими обставинами,

так і з загальною політичною ситуацією в регіоні після польського повстання, коли відбувалася ретельна перевірка благонадійності кандидатів на державну службу. Початок кар'єри канцеляристом у Волинській палаті цивільного суду давав Й. Глембоцькому безпосереднє знайомство з діловодством та процедурами тієї самої установи, в якій він згодом став виборним засідателем.

Просування по службовій драбині відбувалося відносно швидко: у 1834 р. він отримав чин колезького реєстратора, а в 1838 р. – губернського секретаря, що свідчило про його успішну роботу в палаті. У 1839 р. він був переміщений до Волинського дворянського депутатського зібрання, де працював до 1843 р., що стало важливим етапом інтеграції в систему дворянського самоврядування та встановлення контактів з губернською елітою. 10 липня 1844 р. С. Глембоцький був обраний засідателем Волинського совісного суду, перейшовши від канцелярської служби до виборних судових посад. У 1847 р. він отримав чин колезького секретаря та 17 червня 1850 р. був обраний засідателем Волинської палати цивільного суду з жалуванням 280 рублів 20 копійок сріблом, а наступного року отримав чин титулярного радника [29, арк. 1-3], що підтверджувало визнання його заслуг та професійних якостей.

Формулярний список колезького секретаря графа Емілія Нарцизовича Олізара, народженого у 1824 р., демонструє унікальний випадок представника титулованої аристократії на посаді виборного засідателя, що різко відрізняло його від усіх попередніх посадовців. Е. Олізар, римо-католик з дворян, утверджених Герольдією, не мав жодного нерухомого майна на власне ім'я, що ставило його в один ряд із Й. Соколовським за економічним статусом, незважаючи на аристократичне походження. Він був одружений з поміщицею Вікториною Модзалевською та мав двох малолітніх дочок, вся родина сповідувала римо-католицьку віру. Відсутність власного майна при графському титулі може свідчити про особливості родинної ситуації, коли молодший син або представник збіднілої гілки аристократичного роду змушений був будувати кар'єру, спираючись радше на соціальний статус та освіту, ніж на економічні ресурси.

Освітня підготовка була найвищою серед усіх розглянутих посадовців: після закінчення престижного Віленського Дворянського Інституту з правом на 14 клас він розпочав цивільну кар'єру в 1843 р. за власним бажанням у канцелярії київського генерал-губернатора. Вибір цієї установи для початку служби свідчив про високі амбіції та прагнення до роботи в центральних адміністративних структурах регіону. Наступного року Е. Олізар був затверджений у чині колезького реєстратора, а за бездоганну службу вже в 1845 р. отримав губернського секретаря, що демонструвало винятково швидке просування порівняно з іншими посадовцями. У 1849 р. він був переведений до канцелярії Волинського губернатора та отримав чин колезького секретаря за висуслугу років.

17 червня 1850 р. Е. Олізар також був обраний засідателем Волинської палати цивільного суду та схвалений керівництвом. Особливо примітним є той факт, що він виконував обов'язки голови палати з 26 червня по 12 липня 1850 р. [30, арк. 1 зв.-15], відразу після свого обрання, що свідчило про високу довіру з боку керівництва. Цей епізод також ілюструє практику тимчасового виконання обов'язків керівника установи виборними посадовцями в разі відсутності штатного голови. Одночасне обрання С. Глембоцького та Е. Олізара на виборах 17 червня 1850 р. свідчили про формування стабільного кадрового ядра палати цивільного суду в 1850-х рр., де поєднувалися досвід канцелярської роботи, знання місцевих умов та високий соціальний статус, що забезпечувало ефективне функціонування судової установи.

Призначення засідателів від корони здійснювалося безпосередньо адміністративною владою без участі дворянських виборів, що передбачало інші критерії відбору кандидатів порівняно з виборними посадовцями. Якщо для засідателів від виборних ключовими були підтримка місцевого дворянства, земельна власність та станові зв'язки, то для призначених від корони владі важливішими були досвід попередньої державної служби, лояльність до влади, знання діловодства та здатність ефективно виконувати адміністративні функції. Формулярні списки трьох засідателів від корони демонструють різноманітні кар'єрні траєкторії, які об'єднують відсутність попереднього досвіду участі в дворянських виборних органах та тривала служба в різних установах губернсько-управління або військового відомства.

Формулярний список колезького асесора Антона Михайловича Нестоємського, народженого у 1798 р., представляє унікальний випадок військового, який після вимушеного звільнення за станом здоров'я пройшов складний шлях через різноманітні цивільні установи перш ніж потрапити до судової системи. А. Нестоємський, римо-католик, був одружений та мав сім дочок віком від

восьми до двадцяти двох років, всі римо-католицького віросповідання, що створювало значне матеріальне навантаження на родину та робило державне жалування критично важливим джерелом існування. Хоча формуляр було укладено в 1845 р. із зазначенням віку у сорок сім років, проте документ містить суперечливу інформацію про початок його служби: вказано, що в 1810 р., коли йому було лише дванадцять-тринадцять років, він вступив юнкером до Ризького драгунського полку. Такий ранній вступ на військову службу, хоча й не був абсолютно неможливим для того періоду, викликає питання щодо точності даних або може свідчити про традиційну практику зарахування дітей дворян до полків для набуття вислуги років.

У 1812 р. А. Нестоємський був переведений до престижного Дворянського драгунського ескадрону та отримав чин прапорщика, що засвідчувало його дворянське походження та можливість служити в елітних підрозділах. У 1813 р. за участь у битвах, ймовірно пов'язаних з кампаніями проти наполеонівської Франції, він був нагороджений орденом святої Анни 4-го ступеня та отримав чин поручика. Наступного року він отримав орден святого Володимира 4-го ступеня з бантом, що вказувало на його бойові заслуги та мужність, оскільки цей варіант ордену надавався саме за військову відвагу. Проте вже в 1817 р., після отримання чину штабс-капітана, був звільнений за хворобою, що перервало його військову кар'єру у віці близько дев'ятнадцяти років, якщо вірити датам у формулярі.

Після тривалої перерви з 1817 по 1825 рр., коли А. Нестоємський, ймовірно, намагався відновити здоров'я або вирішував особисті справи, він розпочав цивільну службу форштмейстером у Вятській губернії з перейменуванням у колезького секретаря. Ця посада чиновника поштового відомства, який відповідав за роботу поштових станцій і забезпечення подорожніх кіньми, вимагала організаційних здібностей та досвіду управління, які він міг набути під час військової служби. Вже за два роки він був призначений помічником вятського обер-форштмейстера, що свідчило про успішну адаптацію до цивільної служби. Проте в 1832 р. був звільнений та призначений ексекутором¹ у канцелярію генерал-інтенданта Діючої армії з перейменуванням у десятий клас, що повернуло його до служби, пов'язаної з військовим відомством та надавала певний досвід роботи з юридичними документами. Протягом наступних років А. Нестоємський послідовно обіймав посади провіантського комісонера та головного доглядача провіантських магазинів у Волинській, Подільській губерніях та у Варшаві, отримуючи відповідні чини дев'ятого класу та колезького асесора, доки в грудні 1842 р. не був звільнений через скорочення штатів інтендантства з виплатою річного жалування як компенсації. У 1845 р. за розпорядженням київського генерал-губернатора Нестоємський був призначений засідателем від корони до Волинської палати цивільного суду [31, арк. 1 зв.-6], що стало логічним продовженням його багаторічної служби в різних установах та нагородою за бойові заслуги під час наполеонівських війн. Його призначення демонструє, як влада використовувала судові посади для забезпечення заслужених чиновників, які потребували стабільного місця служби після скорочень в інших відомствах.

Формулярний список титулярного радника Северина Івановича Гиждеу, народженого у 1807 р., представляє модель типового канцелярського службовця, який послідовно працював у різних судових та прокурорських установах кількох губерній, набуваючи спеціалізований досвід у юридичній сфері. Походив зі спадкових дворян, був одружений, дітей не мав, та спільно з дружиною володів придбаним маєтком у селі Лодзяновка з чотирнадцятьма кріпаками, що свідчило про скромний майновий стан. Його кар'єра розпочалася в 1824 р. після закінчення Уманського повітового училища канцеляристом у цивільному департаменті Волинського головного суду, що одразу занурило його в специфіку судового діловодства.

Подальша служба С. Гиждеу характеризувалася послідовним переміщенням між різними установами, що давали досвід роботи з юридичною документацією: він перебував при канцелярії губернського прокурора в 1829–1831 рр., потім у Житомирській дворянській опіці в 1831–1835 рр. За власним бажанням він був переведений до канцелярії київського губернського прокурора в 1835–1838 рр., а далі протягом двох років обіймав посаду секретаря Київської цивільної палати, що стало вершиною його роботи безпосередньо в судовій установі. Просування по Табелю про ранги відбувалося стандартними темпами: у 1831 р. він отримав чин колезького реєстратора, в 1834 р. – губернського секретаря, а в 1838 р. – колезького секретаря.

¹ Чиновник при судах і канцеляріях, який виконував ухвали та вироби.

Після відставки того ж 1838 р. С. Гиждеу повернувся до канцелярії Київського губернського прокурора, де 1843 р. отримав чин титулярного радника та подав у відставку 1844 р. Того ж року він був призначений стряпчим Київської палати кримінальних справ, де служив до 1846 р. У 1848 р. за розпорядженням керівництва був переведений на посаду засідателя від корони Волинської палати цивільного суду [32, арк. 5 зв.-8], що стало логічним завершенням його багаторічної роботи в судових та прокурорських установах. Його призначення відображало прагнення влади забезпечити судові палати досвідченими фахівцями, які глибоко знали специфіку судового діловодства та мали практичний досвід роботи в аналогічних структурах кількох губерній.

Формулярний список титулярного радника Івана Лаврентійовича Лещинського, народженого у 1816 р., демонструє найбільш динамічну кар'єру серед усіх розглянутих посадовців, з швидким просуванням по службовій драбині та переміщенням між губерніями. Походив з дворян, утверджених Герольдією, був римо-католиком, неодруженим та не мав власних маєтків, що робило його повністю залежним від державного жалування та змушувало активно будувати службову кар'єру. У 1835 р. він розпочав статську службу канцеляристом Подільського губернського правління, і за чотири роки дослужився до помічника столоначальника, що свідчило про його здібності та працьовитість. У 1842 р. був призначений столоначальником, досягнувши відповідальної посади у віці двадцяти шести років.

У 1844 р. за розпорядженням він переїхав до Києва до канцелярії київського генерал-губернатора, де був нагороджений орденом святого Станіслава 3-го ступеня та грошовою винагородою в 150 руб. сріблом за особливі заслуги (не вдалося встановити які саме. – Авт.). Служба в Києві тривала з 10 квітня по 16 липня 1844 р., після чого він повернувся на посаду столоначальника до Подільського губернського правління. Далі кар'єра пішла по висхідній лінії з винятково швидким темпом: у 1845 р. він отримав чин колезького реєстратора зі старшинством з 1837 р., наступного року – губернського секретаря зі старшинством з 1841 р. та був призначений секретарем Першого відділення губернського правління. У 1847 р. І. Лещинський отримав колезького секретаря зі старшинством з 1845 р., що демонструвало винятково швидке просування, яке могло бути пов'язане з визнанням його особливих заслуг або з впливовими патронами.

У 1849 р. І. Лещинський звільняється за хворобою, проте вже наступного року був призначений засідателем Подільської палати цивільного суду, де одразу отримав чин титулярного радника. 23 березня 1851 р. за наказом керівництва він був переведений до Волинської палати цивільного суду (1851–1863 рр.), а з Додатку 1 видно, що 1861 р. він отримав чин надвірного радника. Дана кар'єра ілюструє, як молоді талановиті чиновники без земельної власності, але з досвідом роботи в центральних губернських установах могли швидко просуватися по службі та отримувати престижні судові посади від корони. Його переведення між палатами різних губерній свідчить про практику використання засідателів від корони як мобільного кадрового ресурсу, який влада могла переміщувати залежно від потреб конкретних судових установ, на відміну від виборних засідателів, які були тісно пов'язані з місцевим дворянським середовищем [33, арк. 1 зв.-6].

Матеріальне становище засідателів Волинської палати цивільного суду суттєво відрізнялося залежно від їхньої посади та походження на службу. Станом на 1838 р. голова палати, титулярний радник Ц. Ротермунд, отримував найвищу платню в 1138 руб. 17 коп. сріблом, виконувач обов'язків заступника (товариша) голови, надвірний радник П. Трегубов – 700 руб. 50 коп., тоді як засідателі, незалежно від того чи були вони призначені від корони як колезький асесор П. Лісовський, чи обрані дворянством як колезький секретар І. Саноцький і Д. Дзегційовський, отримували однакове жалування в 250 руб. 60 коп. сріблом, що становило лише близько чверті від платні голови. Секретар палати І. Добелевський отримував найменше жалування в 224 руб. 10 коп., що відображало нижчий статус його посади в ієрархії судової установи, хоча для засідателів, які мали значну земельну власність як С. Глембоцький зі своїми 583 душами або А. Издебський з його сумарними 363 кріпаками, державне жалування було радше символічним додатком до основних доходів від маєтків, тоді як для безземельних посадовців на кшталт Й. Соколовського, Е. Олізара чи І. Лещинського воно становило критично важливе джерело існування [26, арк. 164 зв.].

Висновки. Просопографічний аналіз кадрового складу Волинської палати цивільного суду протягом 1831–1864 рр. виявив три основні моделі входження представників місцевої еліти до судової системи: через дворянське самоврядування, канцелярську службу в губернських установах та військову кар'єру з наступним переходом на цивільну службу. Кадрові практики демонструють чітку періодизацію: перший етап (1832–1843 рр.) характеризувався організаційною невизначені-

стю, тоді як другий (1844–1863 рр.) ознаменувався офіційним поділом засідателів на дві категорії – від виборних і від корони, що відображало прагнення імперської адміністрації збалансувати формальну виборність з реальним централізованим контролем.

Соціальний портрет засідателів від виборних демонструє значну диференціацію за майновим станом: від найзаможніших (С. Глембоцький із 583 кріпаками, А. Іздебський із 363 душами) до безземельних (Й. Соколовський, граф Е. Олізар). Ключовими факторами були не економічний статус, а зв'язки в дворянському середовищі, попередній досвід у станових органах та лояльність до влади. Показовою є тривала служба І. Саноцького (1831–1844 рр.), який утримався протягом трьох термінів завдяки «зручності» для керівництва, тоді як досвідчені А. Жегоцький та В. Баранецький не були переобрані після 1832 р., ймовірно, через втрату довіри адміністрації. Засідателі від корони представляли іншу категорію: визначальними були тривалий досвід державної служби, знання діловодства та відсутність зв'язків із місцевим виборним дворянством.

Конфесійний фактор відіграв помітну роль: абсолютна більшість засідателів були римо-католиками, що відображало конфесійний склад волинської шляхти та свідчило, що верховна влада в 1830–1850-х рр. ще не проводила жорсткої релігійної дискримінації при формуванні судового корпусу, хоча й посилювала контроль через механізми призначення та затвердження. Матеріальне забезпечення засідателів (250 руб. 60 коп. сріблом) було однаковим незалежно від категорії, що для заможних землевласників було символічним додатком, а для безземельних посадовців – критично важливим джерелом існування, що посилювало їхню залежність від адміністрації.

Кадрові практики Волинської палати цивільного суду засвідчують складний характер трансформації судової влади: формальне збереження виборності поєднувалося з реальним контролем через схвалення кандидатів, призначення засідателів від корони, можливість дострокового звільнення та селективне нагородження чинами й орденами. Ця система дозволяла імперській владі залучати місцеву еліту до судочинства, зберігаючи ілюзію автономії, але одночасно забезпечувала централізований контроль через призначення лояльних посадовців та механізми адміністративного тиску на виборних засідателів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Градовский А. Высшая администрация России XVIII ст. и генерал-прокуроры. СПб.: Тип. И. Бочкарева, 1866. 284 с.
2. Градовский А. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России. *Политика, история и администрация. Критические и политические статьи*. СПб, 1871. 515 с.
3. Джаншиев Г.А. Основы судебной реформы (К 25-ти летию нового суда). Историко-юридические этюды. М., 1891. 364 с.
4. Беляев И.Д. Лекции по истории русского законодательства. М., 1879. 728 с.
5. Самоквасов Д. Я. История русского права. М., 1906. 595 с.
6. Гессен И.В. Судебная реформа. СПб, 1905. 267 с.
7. Дубровіна А.Б. Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу феодално-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.). Київ, 1966. 111 с.
8. Коробович А. Судова система на окупованих Росією східних землях Речі Посполитої (XVIII–XIX ст.). *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. №49. С. 104–110.
9. Thaden E.C., Thaden M. F. Eastern Belorussia, Lithuania, and the Right-Bank Ukraine. *Russia's Western Borderlands, 1710–1870*. Princeton: Princeton University Press, 1984. P. 32–56.
10. Hillis F. Children of Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation. Ithaca-London: Cornell University Press, 2013. 329 p.
11. Бармак М. Російські судові установи в системі управління українських земель Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка: Серія «Історія»*. 2010. Вип. 2 (1). С. 19–25.
12. Шандра В.С. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII–середина XIX ст.) / Наук. ред. О.П. Рєнт. Київ: Інститут історії України, 2011. 266 с.
13. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / Авт. кол.: І.Б. Усенко (кер. кол.) та інші. Київ: Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2014. 503 с.

14. Шевчук А. Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.): монографія. Житомир: Євенок, 2022. 580 с.
15. Про присвоєння всім присутственным місцям і посадовим особам у західних губерніях тих найменувань, які існують у великоросійських губерніях. *ПЗЗ-2*, т. 6 (1831), ч. 2 № 4894. С. 159-160.
16. Месяцеслов и общий штат Российской империи: В 2-х ч. Ч. 2: 1832 г. С. 388; 1833 г. С. 390; 1834 г. С. 401; 1835 г. С. 391; 1836 г. С. 406; 1837 г. С. 455; 1838 г. С. 437; 1839 г. С. 429; 1840 г. С. 401; 1841 г. С. 251; 1842 г. С. 253.
17. Адрес-календарь или Общий Штат Российской империи: В 2-х ч. Ч. 2: 1843 г. С. 255; 1844 г. С. 214; 1845 г. С. 29; 1846 г. С. 30; 1847 г. С. 27; 1848 г. С. 28; 1849 г. С. 29; 1850 г. С. 22.
18. Адрес-календарь. Общая Роспись всех чиновных особ в государстве: В 2-х ч. Ч. 2: 1851 г. С. 23; 1852 г. С. 24; 1853 г. С. 24; 1854 г. С. 24; 1855 г. С. 24; 1856 г. С. 24; 1857 г. С. 24; 1858-1859 гг. С. 26; 1859-1860 гг. С. 60.
19. Адрес-календарь. Общая Роспись начальствующих и прочих должностных лиц: В 2-х ч. Ч. 2: 1860-1861 гг. С. 57; 1861-1862 гг. С. 47; 1862-1863 гг. С. 50; 1863-1864 гг. С. 52.
20. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). Ф. 17 (Волинська палата цивільного суду). Оп.1. Спр. 221 (Формулярний список голови Волинської палати цивільного суду титулярного радника Роттермунда). 1845 р. 4 арк.
21. ДАЖО. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 99 (Формулярний список про службу засідателя Волинської палати цивільного суду Жегоцького). 1829 р. 2 арк.
22. ДАЖО. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 33 (Формулярний список про службу засідателя Волинської палати цивільного суду Баранецького). 1832 р. 2 арк.
23. ДАЖО. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 232 (Список про службу засідателя Волинської палати цивільного суду колезького секретаря Саноцького). 1848 р. 9 арк.
24. ДАЖО. Ф. 10 (Новоград-Волинський повітовий суд). Оп. 1. Спр. 652 (Укази Новоград-Волинському уїздному суду). 1832 р. 687 арк.
25. ДАЖО. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 111 (Формулярний список про службу колишнього засідателя Волинської палати цивільного суду Анастасія Іздебського). 1839 р. 2 арк.
26. ДАЖО. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 282 (Проекти штатів службовців Волинського головного суду і Волинської палати цивільного суду). 1829–1838 рр. 186 арк.
27. ДАЖО. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 5 (Формулярний список про службу засідателя Волинської палати цивільного суду Александровича). 1849 р. 15 арк.
28. ДАЖО. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 242 (Формулярний список про службу засідателя Волинської палати цивільного суду титулярного радника Й. Соколовського). 1848 р. 7 арк.
29. ДАЖО. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 71 (Формулярний список про службу засідателя Волинської палати цивільного суду титулярного радника Глембоцького). 1856 р. 3 арк.
30. ДАЖО. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 187 (Формулярний список про службу засідателя Волинської палати цивільного суду колезького секретаря графа Олізара). 1853 р. 15 арк.
31. ДАЖО. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 181 (Формулярний список про службу засідателя Волинської палати цивільного суду колезького асесора Антона Нестоємського). 1845 р. 6 арк.
32. ДАЖО. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 73 (Формулярний список про службу засідателя від корони титулярного радника Гіждеу). 1849 р. 12 арк.
33. ДАЖО. Ф. 17. Оп. 1. Спр. 146 (Формулярний список про службу засідателя Подільської палати цивільного суду титулярного радника і кавалера Івана Лещинського). 1851 р. 6 арк.

УДК340.1:342.7:323.1(100)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.20>

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН І КОРИННИХ НАРОДІВ КРИЗЬ ПРИЗМУ КОНЦЕПЦІЇ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ ВІЛЛА КИМЛІЦКИ

Щербатюк І.О.,

заступник директора з навчально-виховної роботи
Волинського інституту імені В'ячеслава Липинського

ORCID: 0009-0008-5943-6104

Щербатюк І.О. Теоретико-правові аспекти прав національних меншин і корінних народів крізь призму концепції мультикультуралізму Вілла Кимліцки.

У науковій статті досліджено теоретико-правові аспекти прав національних меншин і корінних народів крізь призму політико-правової думки, з особливим акцентом на концепції мультикультуралізму, розробленій В. Кимліцкою. Встановлено, що права національних спільнот посідають особливе місце у системі прав людини, оскільки поєднують індивідуальні та колективні виміри правового статусу та відображають історично сформовану потребу суспільств у збереженні культурної ідентичності. З'ясовано, що розвиток політико-правових ідей щодо прав меншин бере початок у філософських працях Й.Г. Гердера, Дж.С. Мілля, О. Бауера та інших мислителів, які наголошували на значенні культурної різноманітності й необхідності формування механізмів її захисту у межах держави. Узагальнено, що вказані концепції стали теоретичним підґрунтям для подальших доктринальних підходів ХХ століття, зокрема для вироблення положень міжнародного права щодо прав меншин та поступового визнання колективних прав як складової системи основних прав людини.

Обґрунтовано, політико-правова думка В. Кимліцки має визначальне значення для сучасного розуміння прав національних меншин і корінних народів, оскільки вона інтегрувала категорії культурної автономії, рівності та демократичного плюралізму в рамки ліберальної теорії права. Підкреслено, В. Кимліцка не обмежився констатацією необхідності поваги до культурних прав, а запропонував модель інституційного їх забезпечення, яка поєднує визнання прав спільнот із збереженням загальних демократичних стандартів. Доведено, що його концепція мультикультуралізму стала якісним зрушенням у теоретико-правовому осмисленні правового статусу меншин, адже заклала ідею їхньої невід'ємності від системи прав людини, що раніше домінують тлумачилася через індивідуалістичний вимір.

У статті простежено еволюцію політико-правових уявлень про права меншин та корінних народів у контексті розвитку загальної теорії права, виявлено основні закономірності їх становлення та з'ясовано, що сучасний етап характеризується поєднанням глобалізаційних тенденцій з вимогою збереження культурної самобутності. Резюмовано, ідеї В. Кимліцки та його попередників створюють цілісну теоретико-правову платформу для подальших наукових розвідок у сфері реалізації прав національних меншин та корінних народів, яка має не лише історико-доктринальне, а й практичне значення для правотворчості й правозастосування у демократичних державах.

Ключові слова: права національних меншин, права корінних народів, колективні права, мультикультуралізм, політико-правова думка, Вілл Кимліцка, культурна автономія, інклюзивність, рівність, ідентичність.

Shcherbatyuk I.O. Theoretical and legal aspects of the rights of national minorities and indigenous peoples through the prism of Will Kymlicka's concept of multiculturalism.

The scientific article examines the theoretical and legal aspects of the rights of national minorities and indigenous peoples through the prism of political and legal thought, with a special emphasis on the concept of multiculturalism developed by V. Kymlicka. It is established that the rights of national

communities occupy a special place in the system of human rights, as they combine individual and collective dimensions of legal status and reflect the historically formed need of societies to preserve cultural identity. It is found that the development of political and legal ideas regarding minority rights originates in the philosophical works of J.G. Herder, J.S. Mill, O. Bauer and other thinkers, who emphasized the importance of cultural diversity and the need to form mechanisms for its protection within the state. It is summarized that these concepts became the theoretical basis for further doctrinal approaches of the 20th century, for the development of provisions of international law regarding minority rights and the gradual recognition of collective rights as a component of the system of fundamental human rights.

It is substantiated that the political and legal thought of V. Kymlicka is of decisive importance for the modern understanding of the rights of national minorities and indigenous peoples, since it integrated the categories of cultural autonomy, equality and democratic pluralism into the framework of the liberal theory of law. It emphasized that V. Kymlicka did not limit himself to stating the need for respect for cultural rights, but proposed a model of their institutional provision, which combines the recognition of the rights of communities with the preservation of general democratic standards. It is proved that his concept of multiculturalism became a qualitative shift in the theoretical and legal understanding of the legal status of minorities, as it laid the idea of their inseparability from the system of human rights, which was previously dominantly interpreted through the individualistic dimension.

The article traces the evolution of political and legal ideas about the rights of minorities and indigenous peoples in the context of the development of the general theory of law, reveals the main patterns of their formation and finds out that the modern stage is characterized by a combination of globalization trends with the requirement to preserve cultural identity. In summary, the ideas of V. Kymlicka and his predecessors create a holistic theoretical and legal platform for further scientific research in the field of realizing the rights of national minorities and indigenous peoples, which has not only historical and doctrinal, but also practical significance for lawmaking and law enforcement in democratic states.

Key words: rights of national minorities, rights of indigenous peoples, collective rights, multiculturalism, political and legal thought, Will Kymlicka, cultural autonomy, inclusiveness, equality, identity.

Постановка проблеми. Питання прав національних меншин та корінних народів посідає важливе місце в сучасному правовому дискурсі, оскільки воно стосується збереження культурної самобутності, мови, традицій та забезпечення рівної участі у суспільному житті. Упродовж тривалого часу в політико-правовій думці переважав індивідуалістичний підхід до прав людини, що обмежувався визнанням лише прав окремої особи, тоді як колективні права спільнот залишалися на периферії теоретичних і правотворчих пошуків. Такий підхід створював прогалини у правовому забезпеченні рівності, сприяв асиміляційним процесам та суперечив демократичним цінностям, що особливо гостро виявляється в умовах сучасних глобальних трансформацій.

Зростання значення міжетнічних відносин у глобалізованому світі, а також воєнна агресія російської федерації проти України, яка супроводжується системним порушенням прав людини, сприяють актуалізації проблематики правового статусу національних меншин та корінних народів. У сучасних умовах гарантування цих прав виходить за межі суто теоретичної дискусії й набуває прикладного значення для формування стратегії національної безпеки, консолідації суспільства та європейської інтеграції України.

У цьому контексті політико-правова думка В. Кимліцки має визначальне значення, оскільки його концепція мультикультуралізму інтегрує категорії культурної автономії, рівності та демократичного плюралізму у загальну систему прав людини. Осмислення еволюції ідей від класичних концепцій правових статусів спільнот до сучасних доктринальних підходів філософа дозволяє не лише виявити закономірності становлення цієї категорії прав, але й оцінити їхнє значення для розвитку демократичних держав у кризових умовах.

Стан опрацювання. Останніми роками проблематика прав національних меншин і корінних народів перебуває у фокусі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Серед українських науковців слід відзначити праці: П. Рабіновича, О. Скакун, А. Осипова, К. Регеди, Н. Ковалко, О. Панкевич, С. Головатого, С. Глушкової, О. Дашковської, Н. Калери, А. Мельника та інших, у яких аналізуються теоретико-правові засади колективних прав і особливості їхнього конституційного закріплення. У зарубіжній науці значний внесок у розробку досліджуваної проблематики

зробили: Р. Вебер, К. Васак, К. Велман, В. Кимліцка, О. Бауер, Й.Г. Гердер, Дж.С. Мілль та інші мислителі, чий концепції сприяли формуванню сучасного бачення прав національних спільнот як невід'ємного складника системи прав людини.

Разом з тим, незважаючи на наявні дослідження, питання комплексного теоретико-правового осмислення прав національних меншин і корінних народів, а також їх практичної інтеграції у правові системи демократичних держав, зокрема України, потребує подальшого вивчення.

Мета статті полягає в аналізі теоретико-правових аспектів прав національних меншин і корінних народів через політико-правову думку В. Кимліцки.

Вклад основного матеріалу. У сучасному світі права національних меншин та корінних народів дедалі частіше сприймаються не тільки як питання культурної політики чи соціальної справедливості, але й як фундаментальний елемент демократичного розвитку. Колективні права, до складу яких, насамперед входять права на збереження мови, традицій, культурної ідентичності, а також право спільнот бути представленими у публічному житті, стають невід'ємною частиною міжнародних стандартів прав людини. Так, за даними дослідження Стенфордської філософської енциклопедії стосовно групових прав, культурні групи як носії колективних прав вимагають визнання їхніх прав не лише як окремих осіб, але як спільнот, що формують цінність різноманіття всередині держави [1].

В історії правової думки тривалий час домінував індивідуалістичний підхід, за якого права людини трактувалися переважно як права окремої особи, серед яких, до прикладу свобода слова, рівність перед законом, право на приватність тощо. Позиції, що підкреслюють права груп, таких як етнічні меншини або корінні народи, з'явилися трохи пізніше та досить часто розглядалися як винятки чи надбудова над основними правами індивідів. Підкреслюється, що в багатьох правових системах права національних меншин та колективні права отримали законодавче чи нормативне закріплення значно пізніше, ніж індивідуальні права, і часто це відбувалося під тиском міжнародного права або внаслідок еволюції політико-правових ідей [2].

Тривале домінування індивідуалістичної парадигми у західній правовій традиції зумовило зосередження уваги насамперед на захисті автономії особи та її базових гарантій, зокрема права власності, свободи слова, особистої недоторканності тощо. У межах натуралістичних концепцій та класичного лібералізму права спільнот фактично не розглядалися як самостійний об'єкт правового захисту й залишалися на периферії доктрини, сприймаючись радше як другорядні чи похідні явища. Лише у ХХ столітті, як справедливо відзначає Б.Г. Рамчаран, відбулося поступове визнання прав національних меншин у системі міжнародних стандартів, однак цей процес характеризувався істотним дисбалансом між темпами розвитку індивідуальних і колективних прав [3].

Відтак, історична домінанта індивідуалістичного підходу породила складну проблему сучасності, як поєднати захист прав окремої особи з визнанням і гарантуванням колективних прав, необхідних для збереження культурної ідентичності національних меншин та корінних народів. Довгий час класичне праворозуміння, побудоване на ідеях природної свободи, приватної власності та суспільного договору, не залишало місця для повноцінного визнання прав колективного характеру, вважаючи їх нетиповими або такими, що суперечать уявленню про індивідуальну свободу як основний предмет захисту права. У результаті права груп займали другорядне місце правової системи, часто позбавлені належної конституційної легітимності. Проте сучасні глобалізаційні процеси, міграційні виклики, міжетнічні конфлікти й особливо воєнні загрози зумовили потребу в новому підході, заснованому на інтеграції концепцій групової ідентичності, культурної автономії та інклюзивності, що дає підстави стверджувати, що сучасна теорія права дедалі активніше визнає, без урахування прав національних меншин та корінних народів неможливо досягти справжньої справедливості та рівності у багатонаціональних суспільствах, а самі права національних меншин мають бути розглянуті як центральний елемент правового дискурсу сьогодення.

Згадані зрушення знайшли свій відбиток і на міжнародному рівні. Важливо відмітити, що після Другої світової війни, а особливо після розпаду Радянського Союзу, права національних меншин та етнічних груп стали одним із центральних питань міжнародних відносин. Важливим етапом у цьому процесі було ухвалення Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року, який набрав чинності у 1976 році. Так, в межах 27 статті вперше було закріплено, що права осіб, які належать до етнічних, релігійних чи мовних меншин, можуть реалізовуватися не лише індивідуально, але й разом з іншими членами своєї групи. Саме ця формула відкрила

шлях до нормативного визнання колективних прав [4]. Згодом Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин відтворила зазначене положення, що надало права меншин статусу колективних [5]. Аналогічний підхід закріплено й у Копенгагенському документі ОБСЄ 1990 року, де підкреслюється можливість здійснення прав у спільноті з іншими представниками групи [6].

У сучасній теоретико-правовій думці звертається увага на необхідність чіткого розмежування колективних прав і подібних до них правових конструкцій. Як підкреслює М.А. Йованович, колективні права не можуть бути зведені ні до індивідуальних прав окремих осіб, ні до правових повноважень держави, адже групи мають визнаватися самостійним, третім типом носія прав. Такий підхід ґрунтується на концепції «ціннісного колективізму», яка виходить за межі традиційної ліберальної парадигми та дозволяє розглядати групи як суб'єкти з власними правами, нерозривно пов'язаними зі збереженням культурної ідентичності та забезпеченням рівноправної участі у суспільному житті [7].

Цікаво, що ідейним підґрунтям для формування сучасних доктринальних підходів стали ще філософські концепції Й.Г. Гердера та Дж.С. Мілля. Так, Й.Г. Гердер підкреслював, що мова й культура є не просто інструментами комунікації, а фундаментальними чинниками формування ідентичності народу, які визначають його самобутність і право на збереження власних традицій [8]. У свою чергу Дж.С. Мілля, розвиваючи ліберальну традицію, акцентував на тому, що свобода висловлювання та політична участь меншин є необхідними умовами повноцінного функціонування демократичного суспільства, адже лише за таких умов можлива інклюзивність і справжня рівність у багатонаціональній державі [9].

Подальший розвиток ідей щодо колективних прав пов'язаний із формуванням концепції культурної автономії, яку ґрунтовно розробив Отто Бауер. Науковець наголошував, що гармонійне співіснування у багатонаціональній державі можливе лише за умови визнання права кожної етнічної чи національної спільноти на збереження та розвиток власної мови, культури і традицій, незалежно від адміністративно-територіальних кордонів. Водночас центральна ідея О. Бауера полягала в тому, що нація визначається насамперед культурною єдністю, а тому держава зобов'язана забезпечити умови рівноправного культурного розвитку для всіх груп, позаяк концепція культурної автономії передбачала, що особа реалізує свої права не лише як індивід, але й як член певної культурної спільноти, а відтак носієм прав у такій парадигмі визнається і колектив [10].

Як слушно наголошує Ернест Геллнер, наведене вище ідея започаткувала новий підхід до розуміння багатонаціональної держави, в якому культурна різноманітність розглядалася не як загроза політичній єдності, а як чинник її зміцнення та демократичного розвитку. У цьому сенсі вона підготувала підґрунтя для поступового переходу від класичного індивідуалістичного розуміння прав, зосередженого лише на захисті свободи окремої особи, до визнання колективних прав як необхідного елементу конституційної демократії. Як слушно наголошував науковець, нації та націоналізм є не вічними сутностями, а продуктами модерного індустріального суспільства, у якому держава через школу та інші інститути творить «високу культуру», необхідну для комунікації, мобільності та соціальної інтеграції. Хоча Е. Геллнер скептично оцінював можливість довготривалого співіснування численних культурних автономій у межах однієї держави й підкреслював тенденцію модерності до культурної гомогенізації, його аналіз водночас підтверджував, що культурні відмінності мають реальне політичне значення і що лише за умови їх визнання та включення до загального політичного порядку можна забезпечити стабільність та інклюзивність суспільного розвитку [11].

Важливим етапом у розвитку політико-правової думки про колективні права став внесок Вілла Кимліцки, одного з найвідоміших теоретиків сучасного мультикультуралізму. Його концепція ґрунтується на ідеї, що культурна приналежність становить необхідний контекст для реалізації індивідуальної автономії, так поза межами власної культури людина не має справжньої свободи вибору, адже саме культура надає смислові рамки для формування цінностей і життєвих орієнтирів. У цьому сенсі В. Кимліцка поєднав ліберальну традицію з визнанням культурних прав, довівши, що індивідуальна свобода й рівність не суперечать, а навпаки потребують гарантування прав меншин [12].

Особливе місце у його доктрині посідає концепція «колективно-диференційованих прав» (group-differentiated rights), за допомогою якої обґрунтовується, що формальної рівності для захисту меншин

недостатньо, оскільки домінуюча культура завжди має структурні переваги. Звідси випливає потреба у створенні додаткових гарантій, які б забезпечували збереження культурної самобутності меншин та водночас не обмежували автономію їх членів. Так, В. Кимліцка розрізняє «зовнішні захисти» (external protections), покликані убезпечити спільноти від тиску з боку більшості, та «внутрішні обмеження» (internal restrictions), спрямовані на самих членів групи, до яких він ставиться критично, вважаючи неприпустимим їх застосування, якщо це підриває основоположні права особи [13].

Суттєвим здобутком В. Кимліцки стало також виокремлення двох типів меншин – національних та іммігрантських. Він наголошує, що національні меншини, зокрема корінні народи, мають історичне право на ширший обсяг колективних гарантій, включно з самоврядуванням, захистом мови та освіти. Натомість, іммігрантські групи потребують передусім політик інтеграції та підтримки культурних практик, без створення окремих автономних інституцій. Зауважимо, така диференціація дозволяє уникнути універсалізації правових механізмів і врахувати історичний та соціальний контекст формування спільнот, забезпечуючи при цьому автономний вибір окремих членів груп [14].

Зрештою, головна ідея В. Кимліцки полягає у тому, що ліберальна держава не може залишатися культурно нейтральною, оскільки її мова, інститути та практики завжди відображають інтереси домінуючої культури. Відтак, для забезпечення справжньої рівності необхідно визнати культурні права меншин як невід'ємний елемент прав людини. У цьому він показав, що мультикультуралізм не суперечить, а радше розширює ліберальну парадигму, утверджуючи інклюзивність та справедливість у багатонаціональних суспільствах [15].

Висновки. Узагальнюючи результати проведеного дослідження, варто відзначити, що концепція мультикультуралізму Вілла Кимліцки стала одним із ключових зрушень у сучасній теоретико-правовій думці, адже вона дозволила розширити традиційні межі праворозуміння. Якщо класичний ліберальний підхід виходив передусім із автономії індивіда та захисту його базових прав, то філософ продемонстрував, що справжня рівність можлива лише тоді, коли поряд з індивідуальними визнаються і колективні права культурних спільнот. Його теорія змістила акцент із виключно індивідуалістичного бачення на більш комплексне осмислення прав людини, інтегрувавши до правового дискурсу культурну приналежність, групову ідентичність та механізми їхнього правового захисту. Наведене дозволяє говорити про поступове формування нової парадигми у сфері прав людини, де культурні права розглядаються не як виняток чи пільга, а як невід'ємна складова сучасного конституціоналізму.

Водночас аналіз розвитку політико-правової думки від Й.Г. Гердера, який наголошував на цінності мови та культури як підвалин народної ідентичності, ідеї Отто Бауера про культурну автономію, що заклали основу для сприйняття багатонаціональної держави як демократичного проекту, до концепції мультикультуралізму В. Кимліцки показує наявність чіткої інтелектуальної наступності, що ілюструє нам той факт, що колективні права пройшли складний шлях, від філософських передумов і доктринальних побудов до міжнародно-правового закріплення після Другої світової війни та подальшої інтеграції у сучасні конституційні системи. Вищезазначене, таким чином вкотре доводить, що їхнє теоретико-правове осмислення має не лише історико-доктринальний вимір, а й прикладне значення.

Для України, яка перебуває у ситуації війни та водночас у процесі європейської інтеграції, врахування цих доктринальних напрацювань набуває особливої ваги. Ідеться не лише про виконання міжнародних зобов'язань, а й про вироблення власної моделі інклюзивного конституціоналізму, здатного гарантувати культурні права національних меншин і корінних народів. У цьому сенсі спадщина політико-правової думки є не тільки історичною цінністю, а й методологічним дороговказом для модернізації національної правової системи.

Отже, результати аналізу дають підстави для формулювання двох важливих положень у сучасній науці теорії та історії держави і права. По-перше, розвиток правової думки демонструє, що інтеграція колективних прав у систему прав людини є об'єктивним наслідком еволюції самої ідеї свободи й рівності. По-друге, саме у визнанні культурної ідентичності як юридично значущої категорії полягає потенціал забезпечення справедливості у багатонаціональних суспільствах, що відкриває перспективи для подальших досліджень у напрямі осмислення взаємодії індивідуальних та колективних прав в межах сучасного конституціоналізму та формування нових концептуальних підходів, що здатні забезпечити баланс між збереженням культурного розмаїття й гарантуванням єдності правопорядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Group Rights. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/rights-group>.
2. Eralp Ya. Individual rights versus collective rights. *Global Political Trends Center*. 2010. P. 1–6.
3. Ramcharan B.G. Individual, Collective and Group Rights: History, Theory, Practice and Contemporary Evolution. *International Journal on Group Rights*. Vol. 1 (1). 1993. Pp. 27–43.
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1996 р. ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
5. Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин від 01.02.1995 р. *Офіційний вісник України*. 2013. № 75. Ст. 378.
6. Документ Копенгагенської наради Конференції щодо людського виміру НБСЕ від 29.06.1990 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU90356>.
7. Jovanović M.A. *Collective Rights. A Legal Theory*. Cambridge University Press. 2012. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511843945>.
8. Johann Gottfried von Herder. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/herder>.
9. John Stuart Mill. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/mill>.
10. Bauer O. Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie. URL: <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/bauer/1907/nationalitaet/index.html>.
11. Gellner E. *Nations and Nationalism*. Introduction by John Breuilly. Second Edition. 2009. 208 p.
12. Multiculturalism. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/multiculturalism>.
13. Okafor O.C. Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights Will Kymlicka. *Canadian Journal of Law and Society*. Vol. 11. No. 2. 1996. P. 267–270.
14. Choudhry S. National Minorities and Ethnic Immigrants: Liberalism's Political Sociology. *Journal of Political Philosophy*. Vol. 10. 2002. P. 54–78.
15. Kymlicka W. *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism and Citizenship*. URL: https://law.yale.edu/sites/default/files/documents/pdf/Intellectual_Life/1_a._Kymlicka.pdf.

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

UDC 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.21>

LEGAL REGULATION OF DEPRIVATION OF RIGHTS AS A TYPE OF PUNISHMENT OR TYPE OF CRIMINAL LAW MEASURES: THE EXPERIENCE OF POLAND, BULGARIA AND UKRAINE.

Basalayeva A.V.,

*PhD, Lecturer of Constitutional Law Department
of Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID: 0000-0001-7558-2621*

Basalayeva A.V. Legal regulation of deprivation of rights as a type of punishment or type of criminal law measures: the experience of Poland, Bulgaria and Ukraine.

The article carries out the epistemology of the legal regulation of deprivation of rights in Poland and Bulgaria as a type of punishment. The following features of it in Bulgaria are highlighted: 1) there is a system of punishments related to deprivation of rights, which includes the following three types of punishments: deprivation of the right to hold a certain state or public position; deprivation of the right to engage in a certain profession or activity; deprivation of the right to reside in a certain area; 2) can be the main and additional type of punishment; 3) is imposed by a court verdict; 4) can be imposed as an independent type of punishment, or can be imposed together with another type of punishment; 5) if this punishment is imposed together with a punishment involving deprivation of liberty, the term of punishment can be up to three years; 6) if deprivation of rights is imposed together with a type of punishment such as imprisonment, the term of deprivation of rights may exceed the term of imprisonment imposed by no more than three years.

The following features of the legal regulation of deprivation of rights in Poland are highlighted: 1) it is not part of the system of penalties; 2) it is a type of criminal law measure; 3) as a criminal law measure it can be a type of additional punishment; 4) the system of criminal law measures related to deprivation of rights includes the following three types: deprivation of public rights; prohibition to hold a certain position, perform a certain profession or engage in a certain economic activity; prohibition to drive a means of transport; 5) deprivation of rights is carried out by a court; 6) a person may be permanently deprived of rights by a court decision if the offender recidivists in a crime and has already been sentenced to imprisonment for an intentional crime against life or health or causing harm to a minor; 7) a ban on holding a certain position or engaging in a certain profession may be imposed for a period of one to ten years.

It has been established that in Poland, the deprivation of a person's public rights also includes the deprivation of awards and honorary titles, and in the case of a military serviceman - the deprivation of military rank and demotion to private. Also, one of the features of the legal regulation of the deprivation of a person's rights in Poland is that the Criminal Code of Poland focuses on the motives for committing crimes and on the fact that they require not just punishment, but special conviction.

According to the norms of the Criminal Code of Ukraine, there may be three situations when a person may be sentenced to punishment in the form of deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities: 1) it (the punishment) is mandatory because it is provided for in the sanction of the article of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine; 2) it is not a mandatory additional punishment, although it is provided for in the sanction of the article of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine; 3) it is not provided for in the sanction of the article of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, however, the possibility of its imposition is motivated with reference to the provisions of the General Part of the Criminal Code of Ukraine - Part 2 of Article 55 of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: human rights, the right to participate in the management of state affairs, public rights, deprivation of rights, deprivation of public rights, criminal law measures, punishment.

Басаласва А.В. Правове регулювання позбавлення особи прав як виду покарання чи виду кримінально-правових заходів: досвід Польщі, Болгарії та України.

В статті здійснено гносеологію правового регулювання позбавлення особи прав в Болгарії та Польщі як виду покарання чи виду кримінально-правових заходів. Виділено такі його особливості в Болгарії: 1) є система покарань, пов'язаних із позбавленням прав, яка включає такі три види покарань: позбавлення права обіймати певну державну або громадську посаду; позбавлення права займатися певною професією чи діяльністю; позбавлення права на проживання у певній місцевості; 2) може бути основним і додатковим видом покарання; 3) призначається за вироком суду; 4) може призначатися як самостійний вид покарання, а може призначатися разом з іншим видом покаранням; 5) вразі, якщо це покарання призначається разом з покаранням, що передбачає позбавлення волі, то строк покарання може становити до трьох років; 6) вразі, якщо позбавлення прав призначається поруч із таким видом покарання, як позбавленням волі, то строк позбавлення прав може перевищувати призначений строк позбавлення волі не більше ніж на три роки.

Виділено такі особливості правового регулювання позбавлення особи прав в Польщі: 1) не входить до системи покарань; 2) є видом кримінально-правових заходів; 3) як кримінально-правовий захід може бути видом додаткового покарання; 4) система кримінально-правових заходів, пов'язаних з позбавленням прав включає такі три види: позбавлення публічних прав; заборона обіймати певну посаду, виконувати певну професію або займатися певною господарською діяльністю; заборона керувати засобами пересування; 5) позбавлення особи прав здійснюється судом; 6) особа може бути постійно позбавлена прав за рішенням суду якщо правопорушник рецидивує до злочину та вже був засуджений до позбавлення волі за умисний злочин проти життя чи здоров'я або завдання шкоди неповнолітньому; 7) заборона обіймати певну посаду або займатися певною професією може призначатися на строк від одного до десяти років.

Встановлено, що в Польщі позбавлення особи публічних прав передбачає також позбавлення нагород та почесних звань, щодо військовослужбовця – позбавлення військового звання і розжалування у рядові. Також одна з особливостей правового регулювання позбавлення особи прав в Польщі полягає в тому, що в Кримінальному кодексі Польщі акцентовано увагу на мотивах вчинення злочинів і на тому, що вони потребують не просто покарання, а особливого засудження.

З норм Кримінального кодексу України випливає, що може бути такі три ситуації, коли особі може бути призначено покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю: 1) воно (покарання) є обов'язковим оскільки передбачене у санкції статті Особливої частини Кримінального кодексу України; 2) воно не є обов'язковим додатковим покаранням, хоча і передбачене у санкції статті Особливої частини Кримінального кодексу України; 3) воно не передбачено у санкції статті Особливої частини Кримінального кодексу України, однак можливість його призначення мотивована з посиланням на положення Загальної частини Кримінального кодексу України – ч. 2 ст. 55 Кримінального кодексу України.

Ключові слова: права людини, право на участь в управлінні державними справами, публічні права, позбавлення прав, позбавлення публічних прав, кримінально-правові заходи, покарання.

Problem statement. Ukraine is integrating with the EU [1-2]. The future restoration of Ukraine provides for effective constitutional and legal regulation of the right to participate in the management of state affairs. The regulatory and legal mechanism of such regulation also includes regulatory and legal regulation of deprivation of public rights. To improve it, it is advisable to study foreign experience and identify the features of such regulation in Bulgaria and Poland for consideration in the future by Ukraine.

The purpose of the article is to identify the features of the legal regulation of deprivation of rights in Bulgaria and Poland as a type of punishment or a type of criminal law measures, to highlight situations when in Ukraine a person may be sentenced to punishment in the form of deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities.

The state of the development of the problem.

The issues of restriction of human rights are systematically studied in the works of domestic scientists, which are the foundation for further scientific developments. In particular, in 2024-2025, fundamental

scientific articles by scientists L. Deshko, O. Lotyuk, O. Vasylchenko [3-6] were published, which investigated constitutional and legal sanctions, including restrictions on participation in the management of state affairs. The issue of restrictions on human rights during Covid-19 was also investigated [7]. In recent years, dissertations have been defended on the restriction of constitutional human and citizen rights, sanctions as a measure of constitutional and legal responsibility [8-9], which are important in the epistemology of the constitutional and legal regulation of the right of a citizen to participate in the management of state affairs. At the same time, the issue of deprivation of public rights as a type of criminal liability has not received a comprehensive study. Practice shows that the legislation of Ukraine needs to be improved regarding the deprivation of public rights to ensure the proper rule of the rule of law in Ukraine and counteraction to threats to national security.

For example, the purge of power in Ukraine began in 2014, when Ukrainian laws were adopted both on the purge of power in general and on restoring trust in the judicial branch. At the same time, the practice of the European Court of Human Rights has shown that lustration cannot be collective in nature, individual responsibility for committed criminal offenses is required (“Denisov v. Ukraine”, “Polyakh and Others v. Ukraine”, “Samsin v. Ukraine” [12-14]).

Presentation of the main material.

According to paragraphs 6-8 of Article 37 of the Criminal Code of the Republic of Bulgaria, punishments associated with deprivation of rights include three types: 1) deprivation of the right to hold a certain state or public office; 2) deprivation of the right to engage in a certain profession or activity; 3) deprivation of the right to reside in a certain area. That is, there is a system of punishments associated with deprivation of rights, which consists of three types of punishments.

According to the legislation of Bulgaria, the above-mentioned punishments can only be imposed by a court. In addition, they can be imposed both as the main punishment and as an additional punishment in parallel with the main one.

The Criminal Code of Bulgaria provides for the peculiarities of calculating the period for which such a punishment as deprivation of rights is imposed. Thus, if deprivation of rights as a type of punishment is imposed independently or together with another punishment, but with deprivation of liberty, they may be determined for a period of up to three years within the limits established in the norms of the Special Part of the Criminal Code of Bulgaria [10]. This period is calculated from the moment the sentence enters into force, however, the convicted person may not exercise the rights of which he was deprived until the end of the term of imprisonment [10]. Deprivation of the right to hold a certain state or public office and deprivation of the right to engage in a certain profession or activity are imposed in cases provided for by law, if the occupation of the relevant position or profession or activity is impossible due to the nature of the crime committed [10]. After the expiration of the established period, the convicted person may again exercise the rights of which he was deprived by a court verdict.

In Poland, the approach to deprivation of certain rights as a punishment differs from the approach that exists in Bulgaria. Firstly, among the types of punishment in the Polish Criminal Code there is no such thing as deprivation of certain rights. Therefore, in Poland deprivation of rights is not included in the system of punishments.

Instead, the Polish Criminal Code has Chapter 5 “Criminal measures”, which includes the following types of these criminal measures: deprivation of public rights; prohibition to hold a certain position, perform a certain profession or engage in a certain economic activity; prohibition to drive a means of transport (Art. 39) [11]. They are types of additional punishments. Thus, in Poland there is a system of additional punishments, which includes the following types of punishments related to deprivation of rights: deprivation of public rights; prohibition to hold a certain position, perform a certain profession or engage in a certain economic activity; prohibition to drive a means of transport.

According to §1 of Art. 40 of the Polish Criminal Code, deprivation of public rights consists in the loss of the right to elect and be elected to public office, to self-governing professional or economic bodies, in the loss of the right to participate in the administration of justice and to perform functions in state administration, local self-government or self-governing professional bodies; as well as in the loss of military rank and demotion to private; deprivation of public rights also includes the loss of medals, decorations and honorary titles, as well as the inability to receive such titles during the period of deprivation of rights [11].

In § 2 of Art. 40 of the Polish Criminal Code it is stated that the Court may order the deprivation of public rights in the event of: 1) imprisonment for a term of not less than 3 years for a crime committed

for reasons deserving special condemnation; 2) for the offences referred to in Article 228 § 1 and 3-6, Article 229 § 1 and 3-5, Article 230 § 1, Article 230a § 1, Article 250a § 1 and 2, Article 271 § 3, Article 296a § 1, 2 and 4 and Article 305 § 1 and 2 [11].

According to § 1 of Art. 41 of the Polish Criminal Code, if the offender abused his or her position or professional activity at the time of committing the offence, or it has been proven that certain material interests protected by law will be at risk if he or she continues to hold a position or engage in a professional activity, the court may decide to deprive the offender of holding a certain position or engaging in a certain professional activity [11].

According to § 1a of Art. 41 of the Polish Criminal Code, if an offender is sentenced to imprisonment for an intentional crime against life or health or to the detriment of a minor, the court may decide to permanently deprive the offender of holding any position or engaging in certain professional activities or engaging in any activity or certain activities related to the upbringing, education or treatment of minors, or caring for them [11]. If an offender is sentenced to imprisonment for a crime against sexual freedom or decency to the detriment of a minor, the court may decide to temporarily or permanently deprive the offender of holding any position or engaging in certain professional activities or engaging in any activity related to the upbringing, education or treatment of minors, or caring for them [11].

According to § 1aa of Art. 41 of the Polish Criminal Code, the Court shall order prohibitions.

In Ukraine, the punishment in the form of deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities can be both the main and additional.

From the norms of the Criminal Code of Ukraine it follows that there can be three situations when a person can be sentenced to a punishment in the form of deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities: 1) it (the punishment) is mandatory because it is provided for in the sanction of the article of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine; 2) it is not a mandatory additional punishment, although it is provided for in the sanction of the article of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine; 3) it is not provided for in the sanction of the article of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, however, the possibility of its imposition is motivated with reference to the provisions of the General Part of the Criminal Code of Ukraine – Part 2 of Article 55 of the Criminal Code of Ukraine.

Antonyuk N. correctly notes that it is obvious that in the first two cases, when the analyzed punishment is provided for in the sanction of the accused person under the article of the Special Part, it is necessary to take into account whether it is an additional mandatory or vice versa, but if the additional punishment is not mandatory, then it is obviously a matter of the discretion of the court considering the criminal proceedings on the merits, which must, taking into account the social danger and nature of the criminal offense, the circumstances of the case, the identity of the perpetrator, as well as the circumstances that mitigate or aggravate the punishment, determine the type and amount of punishment [15]. In the event that the corresponding additional punishment is mandatory, the court may not impose it in the event of application of the provisions of Part 2 of Article 69 of the Criminal Code of Ukraine [15].

In practice, situations arise not infrequently when such a punishment as deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities is not provided for in the sanction of the article of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, however, referring to Part 2 of Art. 55 of the Criminal Code of Ukraine, the possibility of its appointment is justified. A similar issue was considered by the Cassation Criminal Court in case No. 149/3010/23. In particular, the person was charged with committing a crime provided for in Part 1 of Art. 127 of the Criminal Code of Ukraine. The sanction provides for a relatively definite non-alternative punishment in the form of imprisonment for a term of 3 to 6 years. The prosecutor believed that torture of a child by a convicted person within the meaning of the requirements of Part 2 of Art. 55 of the Criminal Code of Ukraine are those other circumstances of the case, in the presence of which the court has the right to impose an additional punishment in the form of deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities, regardless of whether it is provided for in the sanction of the article of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, as well as whether the person held a certain position or engaged in a certain activity at the time of committing the criminal offense charged [16].

The Cassation Criminal Court noted that the sanction of the convicted person under the article does not provide for an additional punishment in the form of deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities, and the convicted person herself did not hold positions related to teaching, raising children or working with children at the time of committing the criminally punishable act –

therefore, there are no grounds for applying an additional punishment to her with reference to Part 2 of Art. 55 of the Criminal Code of Ukraine [16]. N. Antonyuk correctly emphasizes that “The convict did not hold relevant positions, and therefore there are no grounds to speak about the impossibility of her retaining such positions, as indicated in the above-mentioned article of the criminal law” and “it is necessary to clearly distinguish two different situations: ... when the punishment in the form of deprivation of the right to hold certain positions is provided for in the sanction of the article of the Special Part; ... when such a punishment is not provided for in the sanction of the article of the Special Part and we are talking about the possibility of its application with reference to Part 2 of Article 55 of the General Part of the Criminal Law” [15]. In the first case, as N. Antonyuk correctly notes, the court must impose such a punishment regardless of the fact that the person occupied a certain position or engaged in a certain activity at the time of committing a criminally punishable act, but in the case of imposing this additional punishment when it is not provided for by the sanction of the article under which the person is held criminally liable, the court may recognize as impossible the preservation of the person’s right to occupy certain positions or engage in certain activities only if the person already occupies them or is already engaged in such activities [15].

Conclusions.

1. The following features of the legal regulation of deprivation of rights in Bulgaria are highlighted: 1) there is a system of penalties related to deprivation of rights, which includes the following three types of penalties: deprivation of the right to hold a certain state or public office; deprivation of the right to engage in a certain profession or activity; deprivation of the right to reside in a certain area; 2) can be the main and additional type of punishment; 3) is imposed by a court verdict; 4) can be imposed as an independent type of punishment, or can be imposed together with another type of punishment; 5) if this punishment is imposed together with a punishment involving deprivation of liberty, the term of punishment can be up to three years; 6) if deprivation of rights is imposed along with such a type of punishment as deprivation of liberty, the term of deprivation of rights can exceed the prescribed term of deprivation of liberty by no more than three years.

The following features of the legal regulation of deprivation of rights in Poland are highlighted: 1) it is not part of the system of penalties; 2) it is a type of criminal law measure; 3) as a criminal law measure it can be a type of additional punishment; 4) the system of criminal law measures related to deprivation of rights includes the following three types: deprivation of public rights; prohibition to hold a certain position, perform a certain profession or engage in a certain economic activity; prohibition to drive a means of transport; 5) deprivation of rights is carried out by a court; 6) a person may be permanently deprived of rights by court decision if the offender recidivists in the crime and has already been sentenced to imprisonment for an intentional crime against life or health or causing harm to a minor; 7) a ban on holding a certain position or engaging in a certain profession may be imposed for a period of one to ten years.

2. It has been established that in Poland, the deprivation of a person’s public rights also includes the deprivation of awards and honorary titles, and in the case of a military serviceman, the deprivation of military rank and demotion to private.

The Polish Criminal Code focuses on the motives for committing crimes and the fact that they require not just punishment, but special conviction.

REFERENCES:

1. Polychko T., Bysaha Yu., Berch V., Dshko L., Nechyporuk H., Petretska N. Verkhovenstvo konstytutsiinykh norm u natsionalnii systemi prava. Uzhhorod: TOV «RIK-U», 2021. 220 s.
2. Dshko L. Vykonnannya rishen natsionalnykh sudiv: pryntsyipy Yevropeiskoho sudu z prav liudyny. *Publichne pravo*. 2012. № 4. S. 167–173.
3. Vasylenko O.P., Dshko L.M., Lotiuk O.S. Spivvidnoshennia konstytutsiino-pravovoi ta politychnoi vidpovidalnosti subiektiv vyborchoho protsesu. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia «Pravo»*. 2024. Vypusk 85: chastyna 1. S. 181–187. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/11/26.pdf>.
4. Dshko L.M., Vasylenko O.P., Lotiuk O.S. Liustratsiia yak vyd konstytutsiino-pravovoi vidpovidalnosti ta vidshkoduvannia moralnoi shkody, zavdanoi v rezultati porushennia prava osoby na uchast v upravlinni derzhavnymy spravamy: praktyka YeSPL u spravakh proty Ukrainy.

- Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnologii*. 2024. №11. S. 554–566. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/16361>.
5. Deshko L., Vasylenko O., Lotiuk O. Crime an Tatar National-Territorial Autonomy: Regulatory and Legal Guarantees of the Rights and Freedoms for the Indigenous Peoples of Ukraine. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2022. № 3. P. 24–28.
  6. Deshko L. Pravovi ta orhanizatsiini zasady ochyshchennia vlady v Ukraini ta derzhavakh-uchasnytsiakh YeS. Konstytutsiino-pravovi zasady intehratsii do Yevropeiskoho Soiuzu: XVII Todykivski chytannia : zb. tez nauk. dop. i povidoml. Mizhnar. nauk. konf. (14 lystop. 2024 r.), m. Kharkiv / redkol.: T. M. Slinko (holova) ta in.; Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv : Pravo, 2024. C. 35-36.
  7. Ventskivska I.B., Deshko L.M., Lotiuk O.S., Vasylenko O.P., Narytnik T.T. Mandatory vaccination of medical personnel against Covid-19: European Standards of its introduction. *Reproductive endocrinology*. 2022. № 65. P. 108-112. URL: <https://reproduct-endo.com/article/view/265143>.
  8. Mernyk A.M. Obmezhenia prav liudyny v umovakh osoblyvykh pravovykh rezhymiv: zahalnoteoretychni aspekty: Dys. ... dokt. yuryd. nauk. Natsionalnyi yurydychnyi universytet imeni Yaroslava Mudroho, 2023. URL: <https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/download/diss/mernik/dis.pdf>.
  9. Hryhorenko A.S. Sanktsii yak mira konstytutsiinoi vidpovidalnosti v Ukraini ta krainakh-uchasnytsiakh YeS. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia doktora filosofii (PhD) za spetsialnistiu 081 – «Pravo» (08 – «Pravo»). Navchalno-naukovyi instytut prava Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv, 2025. 231 c.
  10. Criminal Code of Bulgaria. URL: https://wipolex-res.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/bg/bg117en_1.pdf?Expires=1755797714&Signature
  11. Criminal Code of Poland. URL: https://legislationline.org/sites/default/files/documents/6a/Poland_CC_1997_en.pdf.
  12. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «Poliakh ta inshi proty Ukrainy» vid 17 zhovtnia 2019 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e71#Text.
  13. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «Samsin proty Ukrainy» vid 14 zhovtnia 2021 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_h19#Text.
  14. Rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u spravi «Denisov proty Ukrainy» vid 25 veresnia 2018 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c96#Text.
  15. Antoniuk N. Pozbavlennia prava obiimaty pevni posady abo zaimatysia pevnoiu diialnistiu: osoblyvosti zastosuvannia. *Sudovo-yurydychna hazeta*. 2025. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1782268>.
  16. Postanova Kasatsiinoho kryminalnoho sudu u spravi № 149/3010/23. URL: https://protocol.ua/postanova_kks_vp_vid_11_03_2025_roku_u_spravi_149_3010_23.

УДК 342.25

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.22>

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ОБ'ЄКТ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

Бойко С.Ю.,
*кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України,
ORCID: 0009-0003-2816-4752*

Бойко С.Ю. Місцеве самоврядування як об'єкт конституційної реформи в Україні.

У статті з'ясовано, яким чином місцеве самоврядування може потенційно стати об'єктом конституційної реформи в Україні, а також історичний ретроспективний досвід внесення пропозицій щодо реформування Конституції України в частині місцевого самоврядування. Здійснено аналіз стану наукових пропозицій щодо реформування конституційних засад місцевого самоврядування. Зроблено висновок, що конституційні основи місцевого самоврядування, закладені ще під час ухвалення Конституції України у 1996 році, залишалися майже незмінними протягом усього часу. Встановлено, що реформування місцевого самоврядування, з 2004 року, стало наріжним каменем багатьох проєктів про внесення змін до Конституції (йдеться передусім про законопроект про внесення змін до Конституції України щодо удосконалення системи місцевого самоврядування (реєстр. № 3207-1)). Констатовано, що парламент, ухвалюючи зміни до Конституції 8 грудня 2004 року, сподівалася саме на позитивну долю відповідного проєкту щодо місцевого самоврядування (принаймні це розглядалося як один із пріоритетних сценаріїв). Сама логіка реформи 2004 року (ключовою ідеєю було зміна президентсько-парламентської форми правління на парламентсько-президентську), передбачала необхідність трансформації і місцевого рівня, зокрема надання місцевим радам права формувати власні виконавчі органи. Без таких змін місцеві державні адміністрації будуть продовжувати перебувати в сфері впливу Президента, керівників яких по Конституції зразка 1996 року він власне і призначає. Доведено, що несхвалення відповідних змін зробило реформу 2004 року непослідовною, вона не враховує місцевий рівень, що, відповідно, спричинило і інший ефект самої реформи на практиці. Вказано наступні етапи, на яких конституційна муніципальна реформа мала шанс на успіх. По-перше, це проєкт внесення змін до Конституції України, внесений Президентом України, Віктором Ющенком № 4290 від 31.03.2009. По-друге, питання реформування місцевого самоврядування знову стало актуальним у зв'язку із функціонуванням т.з. «Конституційної асамблеї», створеної В. Януковичем у 2011 році, в рамках якої активно розроблялися зміни до Конституції, у тому числі і в частині місцевого самоврядування. По-третє, це проєкт Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) № 2217а від 01.07.2015. По-четверте, це проєкт Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) Президента В.О. Зеленського № 2598 від 13.12.2019. Причому вже у січні 2020 р. Президент вирішив відкликати цей проєкт. Доведено, що довгий шлях до конституційної реформи у сфері місцевого самоврядування свідчить про те, що така реформа давно назріла. Наразі внесення змін до Конституції унеможливлені через умови воєнного стану, проте це не означає, що не потрібно аналізувати і згадувати про зроблені помилки і не дивитися у майбутнє.

Ключові слова: виконавчі органи; місцеве самоврядування; конституційна реформа; конституція; Конституційний Суд України; місцеві державні адміністрації; Президент; префекти; децентралізація; Україна; Франція.

Boyko S.Yu. Local self-government as an object of constitutional reform in Ukraine.

This article examines the potential of local self-government to become a subject of constitutional reform in Ukraine. It provides a historical retrospective of proposals aimed at amending the Constitution

of Ukraine in the area of local governance. The author analyzes the current state of academic discourse on reforming the constitutional foundations of local self-government and concludes that the principles established in the 1996 Constitution have remained largely unchanged.

The study highlights that since 2004, local self-government reform has been central to numerous constitutional amendment initiatives, including draft law No. 3207-1. The 2004 constitutional reform, which shifted the system from presidential-parliamentary to parliamentary-presidential, logically required changes at the local level—particularly granting local councils the authority to form executive bodies. Without such changes, local state administrations remain under presidential control, as stipulated by the 1996 Constitution.

The article argues that the failure to implement these changes rendered the 2004 reform inconsistent and limited its practical impact. It outlines key milestones in the pursuit of constitutional municipal reform, including:

- Draft amendments proposed by President Viktor Yushchenko (No. 4290, March 31, 2009);
- The work of the “Constitutional Assembly” initiated by President Viktor Yanukovich in 2011;
- Draft law No. 2217a (July 1, 2015) on decentralization;
- Draft law No. 2598 (December 13, 2019) submitted by President Volodymyr Zelensky, later withdrawn in January 2020.

withdrawn in January 2020.

The article concludes that the prolonged and incomplete path toward constitutional reform in local self-government reflects its long-standing urgency. Although martial law currently prevents constitutional amendments, it remains essential to analyze past mistakes and plan for future reforms.

Key words: executive bodies; local self-government; constitutional reform; Constitution; Constitutional Court of Ukraine; local state administrations; President; prefects; decentralization; Ukraine; France.

Постановка проблеми. Конституційні засади місцевого самоврядування, визначені ще у 1996 році при прийнятті Конституції України, майже не зазнавали трансформації до нинішнього часу. Винятків усього два, а саме: зміни 2004 року (в частині строку повноважень представницьких органів, які були збільшені з 4 до 5 років Законом від 8 грудня 2004 року № 2222-IV [1], ст. 141 Конституції), а також зміни 2011 року (в частині повторного ухвалення попередніх змін, оскільки вони були дезавуйовані рішенням Конституційного Суду України (далі – КСУ) від 30 вересня 2020 року; на додачу до них було збільшено строк повноважень сільського, селищного, міського голови, обраного на чергових виборах, теж з 4 до 5 років Законом від 1 лютого 2011 року № 2952-VI [2], ст. 141 Конституції). Ці зміни були згодом при поверненні до попередньої редакції збережені (Закон від 21 лютого 2014 року № 742-VII [3]).

Водночас, реальна реформа місцевого самоврядування тим самим не відбулася. Це були скоріше кон’юнктурні зміни, покликані «підігнати» строк повноважень органів місцевого самоврядування до загального строку повноважень Президента і Верховної Ради України (далі – ВРУ), що цілком вкладалися в логіку реформу (зміни) Конституції 2004 року (причому досить цікаво, що у 2004 році чомусь «забули» про сільського, селищного, міського голову і про це знову згадали лише у 2011 році). Чи потрібно при цьому вдосконалювати конституційні засади місцевого самоврядування? Безперечно. Натомість сфера місцевого самоврядування залишається консервованою і незмінюваною в своїх головних конституційних принципах і нормах з 1996 року. І це незважаючи на численні ідеї, проекти і пропозиції, про які неодноразово йшлося як в науці, так і в практичній площині.

Стан опрацювання проблематики. До наукових праць, що присвячені безпосередньо реформуванню конституційних засад місцевого самоврядування, можна віднести праці таких вчених як А.С. Калінкін [4], А.П. Заєць [5], С.Г. Серьогіна [6; 7], С.М. Серьогін і Н.Т. Гончарук [8], В.В. Шамрай і К.В. Головка [9] та багатьох інших. До цих питань вчені-муніципалісти звертаються також в розрізі більш широких досліджень, присвячених питанням місцевого самоврядування, децентралізації, унітаризму, територіального устрою, вивчення зарубіжного досвіду. Серед таких дослідників можна назвати О.В. Батанова [10], А.М. Мариніва [11], В.Л. Федоренка і О.М. Чернеженко [12], А. С. Чиркіна [13]. Також варто виділити ряд колективних монографій, наприклад, «Міське самоврядування в Україні та зарубіжних державах: порівняльно-правові аспекти» (2020 р.) [14], «Конституційно-правові проблеми місцевого самоврядування та децентралізації публічної влади в Україні» (2021 р.) [15], «Сучасний унітаризм: доктрина і практика» (2021 р.) [16].

Метою статті є з'ясування того, яким чином місцеве самоврядування може потенційно стати об'єктом конституційної реформи в Україні, а саме: з'ясування історичного ретроспективного досвіду внесення пропозицій щодо реформування Конституції України в частині місцевого самоврядування, а також аналіз стану наукових пропозицій щодо реформування конституційних засад місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Отже, почнемо із конкретних пропозицій щодо внесення змін до Конституції України в частині місцевого самоврядування, які висувалися в Україні, проте, на жаль, не були прийняті.

Конституційна реформа 2004 року супроводжувалася ідеєю про необхідність змін щодо публічної влади і місцевого самоврядування. Проте ці два аспекти було вирішено роз'єднати. В одному пакеті, що був проголосований 8 грудня 2004 року, було остаточно схвалено як власне Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV [1], так і попередньо схвалено окремою постановою і направлено до КСУ «доопрацьований відповідно до Постанови Верховної Ради України від 26 грудня 2002 року «Про утворення Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України по опрацюванню проєктів законів України про внесення змін до Конституції України» законопроект про внесення змін до Конституції України щодо удосконалення системи місцевого самоврядування (реєстр. № 3207-1), зважаючи на рішення Конституційного Суду України від 9 червня 1998 року № 8-рп/98» [17].

Цікаво те, що такий форма одночасного попереднього схвалення і направлення до КСУ прямо суперечив згаданому в самій постанові рішенням Конституційного Суду України від 9 червня 1998 року № 8-рп/98, адже попереднє схвалення – це вже розгляд проєкту, на момент якого і має бути вже наявний відповідний висновок КСУ. Саме таким шляхом згодом буде йти ВРУ щодо інших проєктів, але не в цьому випадку. На відповідну обставину порушення процедури внесення змін до Конституції України звертає увагу Г.В. Берченко [18, с. 440, 441].

Ще один цікавий момент тут це те, що КСУ надав свій висновок лише 07.09.2005 (висновок № 1-в/2005) [19], тобто можливість остаточного схвалення відповідного законопроекту була повністю втрачена, оскільки це мало би відбутися «на наступній черговій сесії» (оригінального тлумачення наступної чергової сесії, яке здійснив КСУ лише в рішенні від 15 березня 2016 року № 1-рп/2016 [20] ще тоді не було). Додатково на уточнену Верховною Радою України редакцію проєкту № 3207-1, що був попередньо схвалений і направлений до КСУ постановою парламенту від 23 грудня 2005 року № 3288-IV, був наданий ще один висновок аж 15 січня 2008 року (висновок № 1-в/2008). І знову бачимо, як і у 2004 році, одночасне направлення до КСУ і одразу ж попереднє схвалення проєкту. А пауза у наданні висновку з боку КСУ цього разу тривала взагалі більше двох років.

Зазначимо, що ВРУ, ухвалюючи зміни до Конституції 8 грудня 2004 року, сподівалася саме на позитивну долю відповідного проєкту щодо місцевого самоврядування (принаймні це розглядалося як один із пріоритетних сценаріїв). Це знайшло свій вияв у розділі II відповідного закону «Прикінцеві та перехідні положення», де набрання чинності власне законом № 2222-IV прив'язувалося до факту прийняття закону про внесення змін до Конституції України щодо удосконалення системи місцевого самоврядування (якщо такий факт би стався, то зміни набрали чинності з 1 вересня 2005 року, натомість вони набрали чинності переважно з 1 січня 2006 року). Крім того, сама логіка реформи 2004 року (ключовою ідеєю було зміна президентсько-парламентської форми правління на парламентсько-президентську), передбачала необхідність трансформації і місцевого рівня, зокрема надання місцевим радам права формувати власні виконавчі органи. Адже без таких змін місцеві державні адміністрації будуть продовжувати перебувати в сфері впливу Президента, керівників яких по Конституції зразка 1996 року він власне і призначає. Несхвалення відповідних змін зробило реформу 2004 року непослідовною, вона не враховує місцевий рівень, що, відповідно, спричинило й інший ефект самої реформи на практиці.

Наступним етапом стало поява проєкту щодо внесення змін до Конституції України, який був внесений Президентом України, Віктором Ющенком № 4290 від 31 березня 2009 р. [21]. Він навіть був винесений Президентом на всенародне обговорення [22]. Проте на цей раз ВРУ навіть не змогла направити відповідний законопроект для надання висновку до КСУ щодо відповідності його ст. 157 і 158 Конституції України. Цей законопроект був комплексним і зачіпав власне і місцевий рівень, і місцеве самоврядування.

Питання реформування місцевого самоврядування знову стало актуальним у зв'язку із функціонуванням т.з. «Конституційної асамблеї», створеної В. Януковичем у 2011 році [23], в рамках

якої активно розроблялися зміни до Конституції, у тому числі і в частині місцевого самоврядування. Проте офіційним результатом діяльності такої асамблеї став лише проєкт концепції (Рішення про проєкт Концепції внесення змін до Конституції України від 21 червня 2013 року № 14 [24]). Вочевидь, логіка концентрації влади за часів Януковича, не вписувалася із ідеєю децентралізації і посиленням місцевого самоврядування.

Наступним кроком стала поява проєкту Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) № 2217а від 01.07.2015 [25]. Він був поданий Президентом України П.О. Порошенком і його скандальність і відсутність успіху була пов'язана не в останню чергу із тим, що він містив достатньо контраверсійну згадку про певні особливості місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей. Саме якраз затягування із його прийняттям і сприяло актуалізації питання про «наступну чергову сесію», що було згодом оригінально вирішено КСУ у вже згаданому рішенні від 15 березня 2016 року № 1-рп/2016 [20].

Наступним проєктом, який вартий уваги, є проєкт Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) Президента В.О. Зеленського 2598 від 13.12.2019 [26]. Причому вже у січні 2020 р. Президент вирішив відкликати проєкт закону про внесення змін до Конституції щодо децентралізації [27]. У 2021 році був опублікований Фінальний звіт за результатами інклюзивних позапарламентських публічних консультацій «Зміни до Конституції України у частині децентралізації через консенсус» [28].

Не вдаючись детально у причини неуспіху кожного із названих проєктів, зазначимо, що такий довгий шлях до конституційної реформи у сфері місцевого самоврядування свідчить про те, що така реформа давно є назрілою. Наразі внесенні змін до Конституції унеможливлені через умови воєнного стану (Див.: [29]). Проте це не означає, що не потрібно аналізувати і згадувати про зроблені помилки і не дивитися у майбутнє.

Перейдемо до власне наукових пропозицій як таких. Не можна не погодитися із С.Г. Серьогіною про те, що «Зараз в Україні обговорюється теза про те, що реформу з децентралізації належить повністю відокремити від реформи Конституції. Однак виникає питання, як можна докорінно вдосконалити системно-структурну організацію муніципальної влади, належним чином імплементувати положення Європейської хартії місцевого самоврядування, запровадити сучасні європейські принципи територіальної організації без внесення змін до Конституції, яка є фундаментом національного законодавства» [7, с. 46].

Дійсно, в сучасних умовах ми маємо реформу децентралізації (не місцевого самоврядування), яка має головним чином фінансовий аспект, тут можна говорити також про об'єднання територіальних громад, частково – про укрупнення районів. Проте ці зміни здійснювалися на рівні законів або навіть підзаконних актів. В умовах відсутності змін до Конституції потенціал подальших змін майже вичерпаний і залишається лише повноцінна реформа територіального устрою.

У змістовному плані, тобто власне з точки зору наповнення перспективного нового проєкту щодо конституційної реформи місцевого самоврядування, на наш погляд, слід орієнтуватися багато в чому на досвід Франції. Окремі слушні пропозиції із цього приводу наведені А.В. Маринівим [11, с. 166–179]. Зокрема, йдеться про те, щоб: 1) наділити обласні і районні ради правом створення виконавчих органів (за аналогією із рівнями департаменту (генеральна рада) і регіону (регіональна рада); 2) впровадити власне регіональний рівень влади як такий; 3) врахувати досвід інституту префекта як представника Президента; 4) удосконалити конституційні принципи місцевого самоврядування (зокрема, закріпити додатково принципи субсидіарності та загальної компетенції) [11, с. 182-183].

Висновки. Таким чином, можемо дійти наступних висновків. Конституційні основи місцевого самоврядування, закладені ще під час ухвалення Конституції України у 1996 році, залишалися майже незмінними протягом усього часу. Реформування місцевого самоврядування, з 2004 року, стало наріжним каменем багатьох проєктів про внесення змін до Конституції. Йдеться передусім про законопроєкт про внесення змін до Конституції України щодо удосконалення системи місцевого самоврядування (реєстр. № 3207-1). Зазначимо, що ВРУ, ухвалюючи зміни до Конституції 8 грудня 2004 року, сподівалася саме на позитивну долю відповідного проєкту щодо місцевого самоврядування (принаймні це розглядалося як один із пріоритетних сценаріїв). Сама логіка реформи 2004 року (ключовою ідеєю було зміна президентсько-парламентської форми правління на парламентсько-президентську), передбачала необхідність трансформації і місцевого рівня, зокрема надання місцевим радам права формувати власні виконавчі органи. Адже без таких

змін місцеві державні адміністрації будуть продовжувати перебувати в сфері впливу Президента, керівників яких по Конституції зразка 1996 року він власне і призначає. Несхвалення відповідних змін зробило реформу 2004 року непослідовною, вона не враховує місцевий рівень, що, відповідно, спричинило і інший ефект самої реформи на практиці. Наступним етапом став проєкт внесення змін до Конституції України, внесений Президентом України Віктором Ющенком № 4290 від 31.03.2009. Питання реформування місцевого самоврядування знову стало актуальним у зв'язку із функціонуванням т.з. «Конституційної асамблеї», створеної В. Януковичем у 2011 році, в рамках якої активно розроблялися зміни до Конституції, у тому числі і в частині місцевого самоврядування. Наступним кроком стала поява Проєкту Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) № 2217а від 01.07.2015. Наступним проєктом є проєкт Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) Президента України В.О. Зеленського № 2598 від 13.12.2019. Причому вже у січні 2020 р. Президент вирішив відкликати цей проєкт. Довгий шлях до конституційної реформи у сфері місцевого самоврядування свідчить про те, що така реформа давно назріла. Наразі внесення змін до Конституції унеможливлено через умови воєнного стану. Проте це не означає, що не потрібно аналізувати і згадувати про зроблені помилки і не дивитися у майбутнє.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2222-15#Text>.
2. Закон України «Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 1 лютого 2011 року N 2952-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2952-17#Text>.
3. Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 року № 742-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-18>.
4. Калінкін А.С. Конституційна реформа у сфері децентралізації державної влади в Україні: проблеми теорії та практики. Одеса: Фенікс, 2018. 152 с.
5. Засєць А.П. Реформа місцевого самоврядування в Україні: конституційні основи. *Конституція і конституційні зміни в Україні: збірник, присвячений пам'яті Віктора Мусіяки*. Київ: Заповіт, 2020. С. 266–276.
6. Сєрьогіна С.Г. Реформа місцевого самоврядування в Україні в сучасних умовах політико-правового розвитку. *Актуальні проблеми державного будівництва та місцевого самоврядування в контексті конституційної модернізації: зб. наук. ст. за матеріалами наук.-практ. семінару (м. Харків, 14 жовт. 2016 р.)*. Харків: НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2016. С. 145–154.
7. Сєрьогіна С.Г. Напрями вдосконалення правового регулювання місцевого самоврядування в аспекті європейської інтеграції. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. №3 (86). С. 43–48.
8. Сєрьогін С.М., Гончарук Н.Т. Теоретичні засади та основні напрями реформування місцевого самоврядування й децентралізації влади в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 4. С. 111–120.
9. Шамрай В.В., Головка К.В. Конституційна реформа: проблеми децентралізації та нова роль місцевого самоврядування *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 7. С. 325–327. URL: http://lsej.org.ua/7_2025/75.pdf.
10. Батанов О.В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики; відп. ред. М.О. Баймуратов. Київ: Юрид. думка, 2010. 656 с.
11. Маринів А.В. Системно-структурна організація місцевого самоврядування у Французькій Республіці. Харків: Право, 2020. 208 с.
12. Федоренко В.Л., Чернеженко О.М. Конституційні моделі місцевого самоврядування у державах-членах ЄС, Швейцарії та Україні: монограф.; за ред. В.Л. Федоренка. Київ: Видавництво Ліра-К, 2017. 288 с.
13. Чиркін А.С. Конституційно-правове регулювання місцевого самоврядування в Польщі, Угорщині, Чехії. Харків: Юрайт, 2019. 220 с.

14. Місцеве самоврядування в Україні та зарубіжних державах: порівняльно-правові аспекти: монографія / М.О. Баймуратов та ін.; ред.: О.В. Батанов, О.В. Марцеляк, А. Берлінгер; НАН України. Київ: Основа, 2020. 672 с.
15. Конституційно-правові проблеми місцевого самоврядування та децентралізації публічної влади в Україні; Ю.С. Шемшученко, О.В. Скрипнюк, О.В. Батанов [та ін.]; за ред. О.В. Батанова. Київ: Талком, 2021. 498 с.
16. Сучасний унітаризм: доктрина і практика. Київ: Юрид. думка, 2021. 516 с.
17. Постанова Верховної Ради України Про попереднє схвалення законопроекту про внесення змін до Конституції України 8 грудня 2004 року № 2223-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1844-15#Text>.
18. Берченко Г.В. Конституція як акт установчої влади: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 – Конституційне право; муніципальне право. Харків, 2024. 596 с.
19. Висновок Конституційного Суду України від 7 вересня 2005 року № 1-в/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001v710-05#Text>.
20. Рішення Конституційного Суду України від 15 березня 2016 року № 1-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-16#Text>.
21. Проект Закону про внесення змін до Конституції України № 4290 від 31.03.2009. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=4290&sk1=7.
22. Указ Президента України Про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» 25 серпня 2009 року № 671/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/2009#Text>.
23. Янукович почув Кравчука і створює Конституційну Асамблею. URL: <https://tyzhden.ua/ianukovych-pochuv-kravchuka-i-stvoriuie-konstytutsijnnu-asambleiu>.
24. Рішення про проект Концепції внесення змін до Конституції України від 21 червня 2013 року № 14. URL: <https://constituanta.blogspot.com/2014/01/14-15-2013.html>.
25. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) 2217а від 01.07.2015. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812.
26. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) 2598 від 13.12.2019. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67644.
27. Президент вирішив відкликати проект закону про внесення змін до Конституції щодо децентралізації. URL: <https://auc.org.ua/novyna/prezydent-vyrishyv-vidklykaty-proekt-zakonu-pro-vnesennya-zmin-do-konstytuciyi-shchodo>.
28. Зміни до Конституції України в частині децентралізації влади. Фінальний звіт за результатами інклюзивних позапарламентських публічних консультацій «Зміни до Конституції України у частині децентралізації через консенсус». URL: <https://komsamovr.rada.gov.ua/uploads/documents/42960.pdf>.
29. Берченко Г.В. Воєнний стан як правовий режим, в умовах якого заборонено вносити зміни до Конституції України. *Публічна служба: вектори реформування в умовах воєнного стану: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з нагоди Дня державної служби (м. Харків, 19 черв. 2025 р.)*. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого 2025. С. 21–25. URL: <https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/vnd/zbirnyky-naukovyh-konferenczij>.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.23>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗДОБУТТЯ ОСОБАМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ВІЙНИ: НОВЕЛИ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Васильченко О.П.,
*доктор юридичних наук, професор,
директор Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-4464-3708*

Дешко Л.М.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-5720-4459*

Лотюк О.С.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-7119-754X*

Васильченко О.П., Дешко Л.М., Лотюк О.С. Забезпечення здобуття особами з особливими освітніми потребами загальної середньої освіти в умовах війни: новели законодавства України.

В статті зазначається, що в Україні кількість дітей з особливими освітніми потребами зростає і за останні п'ять років збільшилась в 1,89 рази. Акцентується увага на даних ЮНІСЕФ: діти з особливими освітніми потребами є однією з найбільш відсторонених та ізольованих груп, щоденно стикаються з перешкодами у доступі до якісної освіти. Для забезпечення кожному учню з особливими освітніми потребами гарантованого Конституцією України права на освіту до законодавства України вносяться зміни, приймаються нові нормативно-правові акти.

В статті виділяються новели законодавства України, яке регулює суспільні відносини, що виникають при забезпеченні здобуття особами з особливими освітніми потребами загальної середньої освіти в умовах війни, недоліки, які є на практиці та пропонуються такі напрями вдосконалення вище зазначеного законодавства:

1) Національна стратегія розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року: комплексне нормативно-правове забезпечення командної співпраці при поетапному переході осіб з особливими освітніми потребами на нові етапи освітнього процесу; забезпечення можливості отримання освітніх послуг особами з інвалідністю, які перебувають у медичних та соціально-медичних установах; розширення і посилення кадрового потенціалу, підвищення рівня мотивації педагогічних працівників; протидія упередженому ставленню до осіб з особливими освітніми потребами; забезпечення закладів освіти повністю адаптованими навчальними, навчально-методичними матеріалами, які релевантні психо-емоційному розвитку учня з особливими освітніми потребами; підвищення рівня співпраці закладів освіти з інклюзивно-ресурсними центрами; збільшення кількості соціальних працівників – асистентів дітей (учнів); забезпечення кожного класу, де навчаються учні з особливими потребами асистентом вчителя; здійснення системного реального моніторингу якості освіти осіб з особливими освітніми потребами,

створення безпечного середовища;

2) Положення про інклюзивно-ресурсний центр: забезпечення рівномірності фінансування функціонування ІРЦ в громадах; розширення і посилення кадрового потенціалу; унормування навантаження ІРЦ; забезпечення повного територіального покриття ІРЦ; забезпечення оперативної доступності послуг ІРЦ для внутрішньо переміщених осіб; встановлення критеріїв ефективності ІРЦ; підвищення ефективності міжвідомчої взаємодії між центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, військово-цивільними адміністраціями, закладами і установами освіти та ІРЦ;

3) Наказ МОН України «Про затвердження Умов допуску асистента учня до освітнього процесу для виконання його функцій та вимог до нього»: забезпечення розширення кількості соціальних працівників – асистентів учня з особливими освітніми потребами, підвищення рівня їх мотивації;

4) Постанова МОН України «Про затвердження Порядку утворення та умови функціонування спеціальних класів у закладах загальної середньої освіти»: закріплення обов'язку засновника закладу освіти забезпечити наявність матеріально-технічної бази і кадрів при поданні заяв батьків (законних представників) щодо створення спеціального класу для дітей з особливими освітніми потребами; заборона сегрегації спеціальних класів; систематичний ефективний моніторинг якості освітніх послуг, які надаються учням спеціальних класів, та безпеки освітнього середовища.

Ключові слова: право на освіту, особа з особливими освітніми потребами, внутрішньо переміщені особи, біженці, правовий режим воєнного стану, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, військово-цивільні адміністрації, нормативно-правовий механізм забезпечення права на освіту, організаційно-правовий механізм забезпечення права на освіту.

Vasylchenko O.P., Deshko L.M., Lotyuk O.S. Ensuring the acquisition of general secondary education by persons with special educational needs in wartime conditions: novelties of the legislation of Ukraine.

The article notes that in Ukraine the number of children with special educational needs is growing and has increased by 1.89 times over the past five years. Attention is drawn to the fact that, according to UNICEF, children with special educational needs are one of the most excluded and isolated groups, daily encountering obstacles in accessing quality education. In order to ensure that every student with special educational needs has the right to education guaranteed by the Constitution of Ukraine, amendments are being made to the legislation of Ukraine, and new regulatory legal acts are being adopted.

The article highlights novelties in the legislation of Ukraine, which regulates social relations that arise when ensuring the acquisition of general secondary education by persons with special educational needs in wartime conditions, shortcomings that exist in practice, and the following areas of improvement of the above-mentioned legislation are proposed:

1) National Strategy for the Development of Inclusive Education for the Period Until 2029: comprehensive regulatory and legal support for team cooperation during the phased transition of persons with special educational needs to new stages of the educational process; ensuring the possibility of receiving educational services by persons with disabilities who are in medical and social-medical institutions; expanding and strengthening human resources, increasing the level of motivation of pedagogical workers; combating prejudiced attitudes towards persons with special educational needs; providing educational institutions with fully adapted educational, teaching and methodological materials that are relevant to the psycho-emotional development of a student with special educational needs; increasing the level of cooperation between educational institutions and inclusive resource centers; increasing the number of social workers - assistants to children (students); providing each class where students with special needs study with a teacher's assistant; implementing systematic real-time monitoring of the quality of education for people with special educational needs, creating a safe environment;

2) Regulations on the Inclusive Resource Center: ensuring uniformity of funding for the functioning of IRCs in communities; expanding and strengthening human resources potential; normalizing the workload of IRCs; ensuring full territorial coverage of IRCs; ensuring operational accessibility of IRC services for internally displaced persons; establishing IRC effectiveness criteria; increasing the efficiency of interagency interaction between central and local executive authorities, local self-government bodies, military-civilian administrations, educational institutions and institutions and IRCs;

3) Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine “On Approval of the Conditions for Admission of a Student Assistant to the Educational Process to Perform His/Her Functions and Requirements”: ensuring an increase in the number of social workers – assistants of students with special educational needs, increasing their level of motivation;

4) Resolution of the Ministry of Education and Science of Ukraine “On Approval of the Procedure for the Formation and Conditions for the Functioning of Special Classes in General Secondary Education Institutions”: establishing the obligation of the founder of an educational institution to ensure the availability of material and technical resources and personnel when submitting applications from parents (legal representatives) to create a special class for children with special educational needs; prohibiting segregation of special classes; systematic effective monitoring of the quality of educational services provided to students in special classes, and the safety of the educational environment.

Key words: right to education, person with special educational needs, internally displaced persons, refugees, legal regime of martial law, state authorities, local self-government bodies, military-civilian administrations, regulatory and legal mechanism for ensuring the right to education, organizational and legal mechanism for ensuring the right to education.

Постановка проблеми. Статтею 53 Конституції України кожному гарантовано право на освіту. Повна загальна середня освіта є обов’язковою [1]. Засадами державної політики у сфері освіти та принципами освітньої діяльності є, серед іншого, забезпечення якості освіти та якості освітньої діяльності, забезпечення рівного доступу до освіти без дискримінації за будь-якими ознаками, у тому числі за ознакою інвалідності, розвиток інклюзивного освітнього середовища, у тому числі у закладах освіти, найбільш доступних і наближених до місця проживання осіб з особливими освітніми потребами (п. 1 ст. 6 Закону України «Про освіту» [2]).

За оперативною інформацією Міністерства освіти і науки України кількість учнів з особливими освітніми потребами в закладах загальної середньої освіти невідомо зростає: в 2020-2021 навчальному році таких дітей було 25078, в 2021-2022 н.р. – 32686, в 2022-2023 н.р. – 33861, в 2023-2024 н.р. – 40354, в 2024-2025 н.р. – 47610 [3]. Тобто, кількість дітей з особливими освітніми потребами зростає і збільшилась за останні п’ять років в 1,89 рази.

За даними ЮНІСЕФ, діти з особливими освітніми потребами залишаються однією з найбільш відсторонених та ізольованих груп і щоденно стикаються з перешкодами, зокрема, у доступі до освіти [4]. Стигматизація та дискримінація, відсутність індивідуалізованих методик навчання, що орієнтовані на дитину, відсутність допоміжних засобів для навчання, недоступність навчальних матеріалів, фізична недоступність шкіл тощо становлять ті проблеми, з якими зіштовхуються учні з особливими освітніми потребами [4].

Для забезпечення кожному учню з особливими освітніми потребами гарантованого Конституцією України права на освіту до законодавства України вносяться зміни, приймаються нові нормативно-правові акти. Зокрема, в 2024 році Кабінет Міністрів України ухвалив Національну стратегію розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року [4], затвердив операційний план заходів для її реалізації у 2024–2026 роках, було внесено зміни до «Положення про інклюзивно-ресурсний центр» [5], 1 вересня 2025 року набрав чинності Наказ МОН України від 22 серпня 2024 р. № 1182 [6], яким затверджено «Порядок утворення та умови функціонування спеціальних класів у закладах загальної середньої освіти» та ін.

Водночас, не поодинокі норми одного нормативно-правового акту суперечать нормам іншого нормативно-правового акту або є норми права, реалізувати які один з учасників освітнього процесу не може на практиці тощо. Наприклад, батькам дітей з особливими освітніми потребами, які звертаються в установленому законодавством порядку щодо створення спеціального класу у закладі загальної середньої освіти, може бути відмовлено у його створенні через відсутність згоди, ініціативи директора школи, згоди засновника закладу з огляду на відсутність вчителів, які здатні і згодні викладати дітям з особливими освітніми потребами та з інших причин. Або інша ситуація: недостатня кількість або відсутність взагалі соціальних працівників, які б надавали послуги дитині з особливими потребами під час її перебування в школі.

Останні новели в законодавстві України та вище окреслені ситуації поглибили започатковані науково-практичні дискусії щодо ролі органів державної влади та органів місцевого самоврядування, військово-цивільних адміністрацій в забезпеченні реалізації дитиною з особливими освітніми потребами права на освіту, а також з питання обмеження права на освіту дітей з особливими

освітніми потребами в умовах війни, меж приватного та публічного інтересу, напрямів вдосконалення законодавства України у сфері освіти та ін. Набрання чинності 1 вересня 2025 р. Наказу МОН України, яким затверджено «Порядок утворення та умови функціонування спеціальних класів у закладах загальної середньої освіти» стало каталізатором для дискусій з питання щодо сегрегації дітей з особливими потребами та протидії їй.

Вище викладене свідчить про актуальність та необхідність дослідження в цілому питання забезпечення здобуття особами з особливими освітніми потребами загальної середньої освіти в умовах війни, і питання новел законодавства України зокрема.

Стан наукової розробки. Конституційне право на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану досліджувалось в науковій статті Т. Слінько та Є. Ткаченко. Вчені вірно наголошують на тому, що викликом для системи освіти стала необхідність забезпечення рівного доступу до навчання, створення передумов для утримання учнів і педагогів в сфері впливу української системи освіти та їх повернення, коли вони виїхали за кордон [7], а незмінним вектором для Міністерства освіти науки України залишається забезпечення сталості навчання, зокрема здобувачів освіти, які через повномасштабну військову агресію Російської Федерації перебувають за кордоном, знаходяться на тимчасово окупованих територіях або є внутрішньо переміщеними особами [7]. Критичними елементами проблематики освіти у період дії правового режиму воєнного стану вчені називають: по-перше, руйнування та пошкодження освітньої інфраструктури; по-друге, безпечне освітнє середовище; по-третє, забезпечення цифровими пристроями учасників освітнього процесу [7]. Що стосується забезпечення права на освіту дітей з особливими освітніми потребами, наприклад, дітей з порушенням інтелектуального розвитку, дітей з помірною розумовою відсталістю, то бачиться, що критичним є і методи їх навчання якщо воно здійснюється з застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій адже, як відомо, вони мають не поодинокі труднощі з концентрацією, сприйняттям матеріалу, поведінкові труднощі та ін., а також критичним є наявність асистента дитини, асистента вчителя.

Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду було досліджено в дисертаційній роботі О. Мельничук [8]. Вчена вірно рекомендує в Законі України «Про освіту» закріпити основні принципи державної політики і правового регулювання відносин у сфері освіти (пріоритетності освіти; доступності освіти; забезпечення права кожного на освіту; гуманістичного характеру освіти; свободи вибору видів освіти та пріоритетного права батьків на вибір освіти малолітніх дітей та ін.), а в Законі України «Про освіту» унормувати такі питання, як: конкретизація способів захисту права на освіту; визначення поняття, принципів соціального захисту осіб, які навчаються, систему цих заходів та ін. Бачиться, що ці принципи є ключовими принципами державної політики в сфері освіти. Щодо забезпечення права на освіту дітей з особливими потребами вони потребують конкретизації.

Також праву на освіту в умовах війни було присвячено праці і інших вчених [9-11]. Ці дослідження є теоретико-методологічною основою для проведення подальших досліджень конституційно-правового забезпечення права на освіту в умовах війни.

Наукових робіт, в яких би комплексно висвітлювалось питання новел законодавства України, яке регулює суспільні відносини, що виникають при забезпеченні здобуття особами з особливими освітніми потребами загальної середньої освіти в умовах війни наразі немає.

Мета цієї статті – виділити новели законодавства України, яке регулює суспільні відносини, що виникають при забезпеченні здобуття особами з особливими освітніми потребами загальної середньої освіти в умовах війни, та вектори його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Вчена О. Мельничук вірно зазначає, що право на освіту належить до одного з найбільш важливих конституційних прав – воно забезпечує кожному здобуття знань, умінь, навичок, розвиток творчих здібностей, гарантує ефективне функціонування державних і громадських інституцій, національну безпеку, утворює стабільність у суспільстві та сприяє розбудові демократичної, соціальної правової держави [8]. «В умовах військової агресії Російської Федерації українська освіта зазнала значних втрат, які суттєво вплинули на її суб'єктів, інфраструктуру, механізм функціонування» [7], слушно наголошують вчені Т. Слінько та Є. Ткаченко.

В умовах дії в Україні правового режиму воєнного стану було прийнято Національну стратегію розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року [4]. В Стратегії було визначено ключові проблеми, на розв'язання яких вона спрямована. По-перше, освітнє середовище є не-

достатньо інклюзивним, безбар'єрним та дружнім, не створює належних умов для отримання якісної освіти, соціалізації, підготовки до самостійного життя та професійної діяльності; по-друге, недостатня самореалізація осіб з особливими освітніми потребами через відсутність якісного доступного інклюзивного навчання в територіальних громадах; по-третє, недостатній рівень сприйняття українським суспільством багатоманітності людини [4].

Попри те, що Стратегія реалізується понад 3 роки, не розв'язаними залишаються проблеми командної співпраці при поетапному переході осіб з особливими освітніми потребами на нові етапи освітнього процесу; відсутність можливості отримання освітніх послуг особами з інвалідністю, які перебувають у соціально-медичних установах; кадровий потенціал, низький рівень мотивації педагогічних працівників; упереджене ставлення до осіб з особливими освітніми потребами; недостатній рівень забезпечення закладів освіти адаптованими навчальними, навчально-методичними матеріалами; недостатній рівень співпраці закладів освіти з інклюзивно-ресурсними центрами, недостатня кількість асистентів вчителів та асистентів дітей (учнів). Не менш важливою проблемою залишається відсутність системного реального моніторингу якості освіти осіб з особливими освітніми потребами, створення безпечного середовища [12; 13]. Вище окреслені проблеми негативно впливають на якість освіти осіб з особливими потребами, їх інтеграцію в суспільство.

Після повномасштабного вторгнення росії на територію України були внесені зміни до затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України «Положення про інклюзивно-ресурсний центр» - установу, що утворюється з метою забезпечення права осіб з особливими освітніми потребами на здобуття дошкільної та загальної середньої освіти, шляхом проведення комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку особи та забезпечення їх системного кваліфікованого супроводу (далі – ІРЦ) [5]. Вони стосувались загальних засад створення та діяльності таких центрів, їх завдань, організації проведення комплексної оцінки, організації системного кваліфікованого супроводу, надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг особам з особливими освітніми потребами, кадрового забезпечення ІРЦ, управління діяльністю та ведення ділової документації ІРЦ.

Новелами стали: ІРЦ має звертати увагу і на ті освітні труднощі, які зумовлені психологічними травмами (наприклад, через війну, стрес тощо); забезпечення доступності інклюзивно-ресурсного центру - якщо ІРЦ немає у громаді, батьки можуть звертатись до іншого центру або до найближчого ІРЦ; обов'язок інформувати та укладати договір про співробітництво, якщо особа звернулась з іншої адміністративно-територіальної одиниці, в межах 15 днів після звернення; більша прозорість й підзвітності ІРЦ; можливість відслідковувати якість, строки, кількість наданих послуг.

Зі створених станом на 1 січня 2025 р. в Україні 700 ІРЦ, в умовах воєнного стану продовжують функціонувати 674. 47 Центрив знаходяться на тимчасово окупованій території (Донецька – 8, Запорізька – 22, Луганська – 9, Херсонська – 8) [3]. Приміщення 45 Центрив були зруйновані/пошкоджені та наразі не можуть використовуватись за цільовим призначенням [3]. Значною є кількість зруйнованих і постраждалих від бомбардувань та обстрілів закладів освіти [3], а також кількість внутрішньо переміщених осіб – дітей з особливими освітніми потребами.

При цьому, фінансове забезпечення ІРЦ в різних громадах є не рівномірним, залишається не вирішеною проблема кадрового дефіциту, навантаження ІРЦ, територіального покриття та оперативної доступності послуг ІРЦ для внутрішньо переміщених осіб, критеріїв ефективності ІРЦ. Потребує підвищення ефективності і міжвідомча взаємодія.

Окрім вже згаданих вище новел в 2025 році були внесені зміни і до Наказу МОН України «Про затвердження Умов допуску асистента учня до освітнього процесу для виконання його функцій та вимог до нього», які визначають вимоги до асистента учня та порядок його допуску до освітнього процесу у закладах позашкільної освіти, а також у закладах освіти, які забезпечують здобуття повної загальної середньої освіти, вимоги до нього [14]. Асистентом дитини з особливими освітніми потребами може бути один із батьків такої дитини, соціальний робітник або уповноважена батьками / одним із батьків особа.

Новелами стали: підготовка соціальних робітників, які надають соціальну послугу супроводу під час інклюзивного навчання, організовується та / або проводиться обласними, Київським міським центрами соціальних служб, неурядовими організаціями, що мають досвід надання соціальної послуги супроводу під час інклюзивного навчання, та підтверджується документом про про-

ходження такої підготовки; одними з умов допуску асистента учня до освітнього процесу стали обов'язкове додавання до заяви та договору індивідуального плану надання соціальної послуги супроводу під час інклюзивного навчання у випадку, якщо асистентом учня є соціальний робітник, а також письмова згода одного з батьків (іншого законного представника) дитини на допуск асистента учня до освітнього процесу.

Водночас, на практиці є великий брак асистентів дитини з особливими освітніми потребами. Наприклад, станом на 1 вересня 2023 року у Вінницькій області асистента дитини потребувало 157 дітей, в той час як пройшли навчання, щоб бути асистентом дитини 111 осіб [15]. В переважній більшості – це батьки дітей, а не соціальні працівники чи уповноважені батьками особи. У Львові станом на листопад 2024 року за інформацією Львівської міської ради послугою асистента дитини користувалось 26 осіб, а розмір компенсації, затверджений «на державному рівні» станом на 1 січня 2024 року складав 42 гривні 60 копійок за 1 годину такого догляду і з огляду на те, що такий догляд за дитиною у школі переважно становить 4-6 годин на день, а у місяці є 22 навчальні дні – розмір компенсації становив орієнтовно від 3700 до 4700 гривень в місяць для одного асистента дитини [16]. Безумовно, низький розмір компенсації для асистента дитини демотивує соціальних працівників надавати такі послуги. Тому, реалізувати право на забезпечення соціальним працівником – асистентом учня в освітньому процесі соціальних та соціально-побутових потреб здобувача освіти з особливими освітніми потребами або на соціальну послугу супроводу під час інклюзивного навчання в закладах освіти – практично не можливо.

1 вересня 2025 року набув чинності затверджений Постановою МОН України «Порядок утворення та умови функціонування спеціальних класів у закладах загальної середньої освіти» [6], який визначає механізм утворення та умови функціонування спеціальних класів у закладах загальної середньої освіти, крім спеціальних закладів загальної середньої освіти [6].

Спеціальні класи є окремими класами, що утворюються у закладах загальної середньої освіти для навчання осіб з особливими освітніми потребами у спеціально створених умовах з урахуванням їх індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів [6]. Основними завданнями спеціального класу є: забезпечення здобуття особами з особливими освітніми потребами загальної середньої освіти на одному чи кількох рівнях освіти відповідно до державних стандартів з набуттям ключових та предметних компетентностей; створення умов для здобуття освіти особами з особливими освітніми потребами шляхом належного кадрового, матеріально-технічного забезпечення, забезпечення універсального дизайну та/або розумного пристосування, що враховує індивідуальні потреби та можливості учнів; забезпечення навчання учнів за допомогою найбільш прийнятних для них методів і способів спілкування в освітньому середовищі, які максимально сприяють засвоєнню знань і навичок, використання в освітньому процесі української жестової мови, шрифту Брайля, допоміжних засобів для навчання, засобів альтернативної комунікації; формування в учнів компетентностей для подальшого самостійного життя, забезпечення розвитку природних здібностей і обдарувань, творчого та критичного мислення, соціалізації учнів; засвоєння учнями норм етики та загальнолюдської моралі, міжособистісного спілкування, основ гігієни та здорового способу життя; активне залучення до освітнього процесу батьків (інших законних представників) осіб з особливими освітніми потребами та надання їм консультацій; забезпечення системного психолого-педагогічного супроводу учнів з особливими освітніми потребами; проведення корекційно-розвиткової роботи відповідно до категорій (типів) особливих освітніх потреб (труднощів) [6]. Такі класи не є класичною інклюзією (інтеграція учня у звичайний клас) і не є повною сегрегацією як це має місце в спеціальних школах, де навчаються лише діти з особливими освітніми потребами.

Порядок покликаний унормувати підходи до формування контингенту (за типом труднощів та рівнем підтримки), визначити мінімальні організаційні, кадрові та матеріально-технічні умови, забезпечити інструменти індивідуалізації навчання (індивідуальна програма розвитку) та координацію з інклюзивно-ресурсними центрами.

Спеціальні класи можуть бути утворені за погодженням із засновником закладу (органом місцевого самоврядування або іншим засновником) за наявності відповідного контингенту учнів (за типом труднощів і/або за рівнем підтримки), матеріально-технічної бази (пристосовані кабінети, допоміжні засоби, доступність приміщень), кадрового забезпечення (вчителі з відповідними компетенціями, асистенти вчителя, спеціалісти для проведення корекційно-реабілітаційних заходів). У разі недостатньої кількості учнів допускається формування класу з дітьми одного типу труд-

нощів, але різних рівнів підтримки. Для кожного учня спеціального класу має бути розроблена індивідуальна програма розвитку (на підставі висновку про комплексну психолого-педагогічну оцінку розвитку особи, наданого інклюзивно-ресурсним центром).

Попри те, що Порядок дозволяє дітям з особливими освітніми потребами бути більш інтегрованими в суспільство, навчаючись не лише в спеціальних школах, де освіту здобувають виключно діти з особливими освітніми потребами, а також створює механізм, за допомогою якого вразі переміщення дітей з особливими освітніми потребами з одного населеного пункту в інший в умовах війни (наприклад, в результаті обов'язкової евакуації сімей з дітьми) вони зможуть здобувати освіту очно без прив'язки виключно до місця знаходження спеціальної школи та наявності місць в класі, тим не менш, наразі на практиці виникають такі труднощі: ресурси (матеріально-технічні, кадрові), наслідком чого може бути нерівномірний доступ або відсутність доступу до освіти в спеціальних класах дітей з особливими освітніми потребами; фінансування; адміністративна складова (процедура погодження з засновником створення спеціального класу, інше навантаження організаційного характеру); відсутність обов'язку засновника забезпечити наявність матеріально-технічної бази і кадрів при поданні заяв батьків (законних представників) щодо створення спеціального класу; ризик сегрегації (якщо спеціальні класи функціонуватимуть ізольовано від «загального шкільного життя» (окремі корпуси, відсутність взаємодії з іншими класами), це підірве цінність інтегративного підходу); відсутність систематичного ефективного моніторингу щодо якості освітніх послуг та безпеки освітнього середовища.

Висновки. В умовах дії в Україні правового режиму воєнного стану було прийнято такі основні нормативно-правові акти, як «Національна стратегія розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року», що була схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 червня 2024 р., та Постанова МОН України «Про затвердження Порядку утворення та умов функціонування спеціальних класів у закладах загальної середньої освіти», яка набула чинності 1 вересня 2025 р., а також внесені зміни до затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України «Положення про інклюзивно-ресурсний центр» і Наказу МОН України «Про затвердження Умов допуску асистента учня до освітнього процесу для виконання його функцій та вимог до нього».

Виділено новели кожного з вище зазначених нормативно-правових актів, їх недоліки та запропоновано такі напрями їх вдосконалення:

1) Національна стратегія розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року: комплексне нормативно-правове забезпечення командної співпраці при поетапному переході осіб з особливими освітніми потребами на нові етапи освітнього процесу; забезпечення можливості отримання освітніх послуг особами з інвалідністю, які перебувають у медичних та соціально-медичних установах; розширення і посилення кадрового потенціалу, підвищення рівня мотивації педагогічних працівників; протидія упередженому ставленню до осіб з особливими освітніми потребами; забезпечення закладів освіти повністю адаптованими навчальними, навчально-методичними матеріалами, які релевантні психо-емоційному розвитку учня з особливими освітніми потребами; підвищення рівня співпраці закладів освіти з інклюзивно-ресурсними центрами; збільшення кількості соціальних працівників – асистентів дітей (учнів); забезпечення кожного класу, де навчаються учні з особливими потребами асистентом вчителя; здійснення системного реального моніторингу якості освіти осіб з особливими освітніми потребами, створення безпечного середовища;

2) Положення про інклюзивно-ресурсний центр: забезпечення рівномірності фінансування функціонування ІРЦ в громадах; розширення і посилення кадрового потенціалу; унормування навантаження ІРЦ; забезпечення повного територіального покриття ІРЦ; забезпечення оперативної доступності послуг ІРЦ для внутрішньо переміщених осіб; встановлення критеріїв ефективності ІРЦ; підвищення ефективності міжвідомчої взаємодії між центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, військово-цивільними адміністраціями, закладами і установами освіти та ІРЦ;

3) Наказ МОН України «Про затвердження Умов допуску асистента учня до освітнього процесу для виконання його функцій та вимог до нього»: забезпечення розширення кількості соціальних працівників – асистентів учня з особливими освітніми потребами, підвищення рівня їх мотивації;

4) Постанова МОН України «Про затвердження Порядку утворення та умов функціонування спеціальних класів у закладах загальної середньої освіти»: закріплення обов'язку засновника закладу освіти забезпечити наявність матеріально-технічної бази і кадрів при поданні заяв батьків (законних представників) щодо створення спеціального класу для дітей з особливими освітніми

потребами; заборона сегрегації спеціальних класів; систематичний ефективний моніторинг якості освітніх послуг, які надаються учням спеціальних класів, та безпеки освітнього середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України 1996 р. (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
2. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.
3. Міністерство освіти і науки України. Статистичні дані. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/inklyuzivne-navchannya/statistichni-dani>.
4. Про схвалення Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2024-2026 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 червня 2024 р. № 527-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-%D1%80#Text>.
5. Про затвердження Положення про інклюзивно-ресурсний центр: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/545-2017-%D0%BF#Text>.
6. Порядок утворення та умови функціонування спеціальних класів у закладах загальної середньої освіти: Наказ МОН України від 22 серпня 2024 р. № 1182. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1408-24#Text>.
7. Слінько Т., Ткаченко Є. Конституційне право на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Юридичний вісник*. 2022. № 5. URL: http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/bitstream/123456789/5432/1/5_2022.pdf#page=42.
8. Мельничук О. Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Київ, 2015. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0515U000810>.
9. Deshko L.M., Vasylenko O.P., Lotiuk O.S. Crimean tatar national-territorial autonomy: regulatory and legal guarantees of the rights and freedoms for the indigenous peoples of Ukraine. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2022. № 3. URL: <https://journal-vjhr.sk/en/2022-year>.
10. Deshko L. The right to education and the principle of equality: from an idea in the works of Professor Hersch Lauterpacht to enshrining in the Universal Declaration of Human Rights. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. 123–127.
11. Дешко Л. Право на освіту корінних народів України в умовах деокупації та реінтеграції Автономної Республіки Крим та міста Севастополь. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 3. С. 189–194.
12. Освітній омбудсмен України. URL: <https://eo.gov.ua/novyny/page/2>.
13. Освітній омбудсмен України. URL: <https://eo.gov.ua/pro-nashu-robotu>.
14. Про затвердження Умов допуску асистента учня до освітнього процесу для виконання його функцій та вимог до нього: Наказ МОН України від 17 листопада 2021 № 1236. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0073-22#Text>.
15. Інклюзивна освіта на Вінниччині: хто такий асистент дитини і як він допомагає під час навчання. URL: <https://invak.info/obuchenie/inklyuzivna-osvita-na-vinnichchini-khto-takij-asistent-ditini-i-yak-vin-dopomagaє-pid-chas-navchannya-foto-video.html>.
16. Пресцентр Львівської міської ради. Відтепер місто оплачує роботу асистента дитини під час інклюзивного навчання. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/society/social-sphere/vidteper-misto-oplachuє-robotu-asystenta-dytyny-pid-chas-inklyuzyvnoho-navchannia>.

УДК 342.733-053.3:[327.5:355.01(477:470)»2022/...»]

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.24>

РЕАЛІЗАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ДИТИНИ НА ОСВІТУ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: ПОДОЛАННЯ ДИСКРИМІНАЦІЙНИХ БАР'ЄРІВ

Верлос Н.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного та адміністративного права
Запорізького національного університету
ORCID: 0000-0003-3598-2721
e-mail: verlosznu@gmail.com*

Верлос Н.В. Реалізація конституційного права дитини на освіту в умовах збройного конфлікту: подолання дискримінаційних бар'єрів.

У статті досліджуються правові механізми та проблеми реалізації конституційного права дитини на освіту в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України. Обґрунтовується, що забезпечення рівного доступу до якісної освіти є не лише конституційною гарантією (ст. 53), але й ключовою умовою захисту прав людини, ствердження соціальної справедливості та сталого розвитку держави, оскільки освіта в період конфлікту виконує критично важливі стабілізуючу, інтеграційну та захисну функції, сприяючи посиленню психологічної стійкості та розвитку дитини.

Автор зазначає, що суттєве руйнування освітньої інфраструктури та масове переміщення українців призвели до виникнення системних дискримінаційних бар'єрів, які унеможливають повноцінну реалізацію права на освіту. У статті ці перешкоди детально систематизовано за територіальною ознакою: 1) діти-ВПО: стикаються з документальними, організаційними, психологічними наслідками травм та технічними (цифровими) бар'єрами, пов'язаними з обмеженим доступом до Інтернету та гаджетів; 2) діти на ТОТ: страждають від ідеологічної дискримінації (примусова русифікація), переслідування батьків/педагогів та освітньої ізоляції, що є порушенням міжнародного гуманітарного права; 3) діти-біженці за кордоном: відчують на собі мовні, правові (визнання документів), психосоціальні та культурно-ціннісні бар'єри, які загрожують втратою національної ідентичності.

Проаналізовано оновлене національне законодавство (ст. 6 та 57¹ Закону України «Про освіту»), яке закріплює принцип унеможливлення дискримінації та необхідність створення безпечного освітнього середовища як державної гарантії в умовах воєнного стану.

На підставі аналізу, визначено комплекс ефективних шляхів подолання виявлених бар'єрів: забезпечення безпеки (будівництво укриттів); розвиток гнучких форм освіти (дистанційне та змішане навчання, екстернат); подолання цифрової нерівності (надання технічної підтримки ВПО); психосоціальна підтримка; а також юридичне консультування та розробка програм реінтеграції дітей після деокупації.

Зроблено висновок, що подолання дискримінації та забезпечення безперервності освіти набуває стратегічного значення для запобігання «освітнім втратам», збереження людського капіталу та є конституційною передумовою зміцнення демократичного устрою та успішної повоєнної відбудови України.

Ключові слова: конституційні права дитини, конституційні права людини, право на освіту, збройний конфлікт, дискримінація, дискримінаційні бар'єри, безпечне освітнє середовище.

Verlos N.V. Realization of the constitutional right of the child to education in the conditions of armed conflict: overcoming discriminatory barriers.

The article examines the legal mechanisms and problems of implementing the child's constitutional right to education in the conditions of full-scale armed aggression of the Russian Federation against

Ukraine. It is argued that ensuring equal access to quality education is not only a constitutional guarantee (Article 53), but also a key condition for protecting human rights, social justice and sustainable development of the state, since education during the conflict period performs critically important stabilizing, integration and protective functions, contributing to the psychological stability of children.

The author notes that the significant destruction of the educational infrastructure and the mass displacement of Ukrainians led to the emergence of systemic discriminatory barriers that make it impossible to fully implement the right to education. The article systematizes these obstacles in detail by territorial basis: 1) IDP children: face documentary, organizational, psychological consequences of trauma and technical (digital) barriers associated with limited access to the Internet and gadgets; 2) children in TOT: suffer from ideological discrimination (forced Russification), persecution of parents/teachers and educational isolation, which is a violation of international humanitarian law; 3) refugee children abroad: experience linguistic, legal (recognition of documents), psychosocial and cultural-value barriers that threaten the loss of national identity.

The updated national legislation (Articles 6 and 571 of the Law of Ukraine «On Education») is analyzed, which enshrines the principle of non-discrimination and the need to create a safe educational environment as a state guarantee in conditions of martial law.

Based on the analysis, a set of effective ways to overcome the identified barriers was identified: ensuring security (construction of shelters); developing flexible forms of education (distance and blended learning, external studies); overcoming digital inequality (providing technical support to IDPs); psychosocial support; as well as legal counseling and developing programs for the reintegration of children after de-occupation.

It was concluded that overcoming discrimination and ensuring the continuity of education is of strategic importance for preventing “educational losses”, preserving human capital and is a constitutional prerequisite for strengthening the democratic system and successful post-war reconstruction of Ukraine.

Key words: constitutional rights of the child, constitutional human rights, right to education, armed conflict, discrimination, discriminatory barriers, safe educational environment.

Постановка проблеми. Реалізація конституційного права дитини на освіту в умовах збройного конфлікту є складним завданням як для будь-якої держави-учасниці конфлікту, так і для міжнародної спільноти, яка має вживати спеціальні заходи для забезпечення доступної, інклюзивної та вільної від дискримінації освіти. Міжнародні правові акти та національне законодавство України підтверджують непорушність цього права навіть у період активної фази збройного конфлікту.

Повномасштабна агресія російської федерації проти України призвела до суттєвого руйнування освітньої інфраструктури, масового переміщення дітей, втрати доступу до закладів освіти та зростання нерівності у сфері освіти. Значна кількість дітей-біженців, внутрішньо переміщених осіб та дітей, які змушені були залишитись на тимчасово окупованих територіях стикаються з численними дискримінаційними бар'єрами – соціальними, територіальними, правовими, матеріальними, економічними, мовними, цифровими, гендерними, та ін., що унеможлиблює повноцінну реалізацію конституційного права дитини на освіту.

Забезпечення рівного доступу до якісної освіти для всіх дітей, незалежно від місця проживання, правового статусу чи соціального становища не лише гарантується Конституцією України, але є ключовою умовою захисту прав людини, відновлення соціальної справедливості та сталого розвитку держави. В період збройних конфліктів освіта виконує стабілізуючу, інтеграційну та захисну функції, сприяє формуванню психологічної стійкості й соціальної адаптації дітей.

Актуальність дослідження реалізації конституційного права дитини на освіту та подолання дискримінаційних бар'єрів у період збройного конфлікту є надзвичайно важливою проблематикою для формування ефективної державної політики, відновлення системи освіти й забезпечення рівних можливостей для кожної дитини.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням прав людини взагалі і дитини зокрема присвячені праці багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників таких як: О. Батанова, Ю. Барабаша, С. Бобровник, В. Боняк, М. Ільченко, А. Колодья Н. Крестовської, О. Кузніченко, О. Марцеляка, О. Мельничук, В. Олійника, Н. Оніщенко, М. Ортега Н. Пархоменко, О. Петришина, В. Погорілка, П. Рабіновича, О. Скрипнюка, Т. Слінько, Є. Ткаченко, Р. Стефанчука, С. Стеценка, В. Шаповала, В. Шатіла, М. Шаргородського, Ю. Шемшученка, І. Щебетун та ін.

Метою статті є дослідження правових механізмів та проблем реалізації конституційного права дитини на освіту в період збройного конфлікту та визначення ефективних шляхів подолання дискримінаційних бар'єрів, що обмежують доступ дітей до якісної освіти.

Виклад основного матеріалу. У період збройних конфліктів освіта часто не вважається такою ж важливою, як інші права, а тому її часто ігнорують. Тим не менш, освіта, навіть за цих обставин є життєво важливою для кожної дитини, оскільки вона надає їй набагато більше, ніж право на навчання. Вона має велике значення для її психологічного та фізичного благополуччя, а також для забезпечення соціального захисту дітей [1].

Наприкінці 2024 року кількість вимушено переміщених людей по всьому світу перевищила 123 мільйони, включаючи 31 мільйон біженців, що перебувають під мандатом УВКБ ООН [2]. За останнє десятиліття загальна кількість біженців, які перебувають під мандатом УВКБ ООН, зросла більш ніж удвічі. На кінець 2024 року їх кількість становила 31 мільйон, 41% з них молодші 18 років. Більше однієї третини всіх вимушено переміщених осіб у світі становили суданці (14,3 млн), сирійці (13,5 млн), афганці (10,3 млн) або українці (8,8 млн) [3].

Постійне зростання чисельності біженців у світі перевищує можливості для їх навчання, і це означає, що майже половина з них залишається поза школою. Поточна чисельність біженців шкільного віку наразі оцінюється в 12,4 млн осіб, і 46% з них не відвідують школу – це означає, що приблизно 5,7 мільйонів дітей-біженців не мають можливості здобути освіту [4].

Як зазначається в Законі України «Про освіту» «освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави» [5]. У «Конвенції з подолання дискримінації в освіті» (1960 р.) зазначається, що освіта має бути спрямована на повний розвиток людської особистості та зміцнення поваги до прав людини та основних свобод; вона сприятиме розумінню, терпимості та дружбі між усіма націями, расовими чи релігійними групами та сприятиме діяльності Організації Об'єднаних Націй з підтримання миру [6].

Інклюзивна, справедлива та якісна освіта є однією з 17 Цілей сталого розвитку Організації Об'єднаних Націй [7]. Освіта була ключовим компонентом двох Глобальних форумів з питань біженців, що відбулися у 2019 та 2023 роках. Протягом останніх кількох років відбувається співпраця між благодійними організаціями, що спеціалізуються на освіті, національними та місцевими органами влади, приватним сектором, технологічними компаніями та багатьма іншими суб'єктами. Багато країн, що приймають біженців, зараз мають інклюзивну політику, яка дозволяє біженцям мати доступ до національних систем освіти.

Водночас, якщо порівнювати механізм реалізації права на освіту дітей-біженців та дітей із малозабезпечених або постраждалих від конфліктів груп населення у приймаючих країнах виявлено, що діти-біженці стикаються з більш значними перешкодами у доступі до освіти. Це зумовлено системними бар'єрами, серед яких – обмеження правового статусу, невідповідність або незнайомість навчальних програм, мовні труднощі, відсутність визнання попереднього навчання та фінансові обмеження. Освіта водночас виступає основою захисту прав дитини та наріжним каменем сталого гуманітарного реагування, адже розширення доступу до якісної освіти сприяє формуванню самостійності, стійкості та розвитку як нинішнього, так і майбутніх поколінь [4].

З конституційно-правової точки зору, право на освіту є невід'ємним і гарантованим державою правом кожної людини (ст. 53 Конституції України). Його реалізація в умовах воєнного стану виступає елементом виконання державою свого основного обов'язку – утвердження і забезпечення прав і свобод людини, визначеного статтею 3 Конституції України. Забезпечення доступності та якості освіти, навіть в умовах воєнного стану, підтверджує соціальну спрямованість держави (ст. 1, 3, 53 Конституції України) та її відповідальність перед громадянами за створення умов для повноцінного розвитку особистості дитини.

Національне законодавство України закріплює право на безпечне освітнє середовище, а саме відповідно до ст. 2¹ Закону України «Про освіту» безпечним освітнім середовищем вважається сукупність умов у закладі освіти, що унеможливають заподіяння учасникам освітнього процесу фізичної, майнової та/або моральної шкоди, зокрема внаслідок недотримання вимог санітарних, протипожежних та/або будівельних норм і правил, законодавства щодо кібербезпеки, захисту персональних даних, безпечності та якості харчових продуктів та/або надання неякісних послуг з харчування, шляхом фізичного та/або психологічного насильства, експлуатації, дискримінації

за будь-якою ознакою, приниження честі, гідності, ділової репутації (зокрема шляхом булінгу (цькування), поширення неправдивих відомостей тощо), пропаганди та/або агітації, у тому числі з використанням кіберпростору, а також унеможливають вживання на території та в приміщеннях закладу освіти алкогольних напоїв, тютюнових виробів, наркотичних засобів, психотропних речовин. Цю норму було включено до закону у 2021 році [5].

Частина перша статті 6 Закону України «Про освіту» визначає «засади державної політики у сфері освіти та принципи освітньої діяльності» та закріплює один із базових принципів – забезпечення рівного доступу до освіти без будь-яких проявів дискримінації, в тому числі за ознакою інвалідності. У 2024 році зазначену норму було уточнено та доповнено положенням такого змісту: «... унеможливлення насильства, жорстокого поводження з дитиною, її дискримінації за будь-якими ознаками, приниження її честі та гідності». Це доповнення спрямоване на посилення гарантій захисту прав дитини в освітньому середовищі та формування безпечного, інклюзивного простору навчання [5].

Внесення цих доповнень має суттєве значення для удосконалення правових механізмів забезпечення безпечного та недискримінаційного освітнього середовища. Воно конкретизує зобов'язання держави та освітніх інституцій щодо реалізації принципів гуманізму, толерантності та поваги до гідності дитини. Таким чином, оновлена редакція ч.1 ст. 6 не лише декларує рівність прав у доступі до освіти, а й підкреслює необхідність запобігання будь-яким формам насильства, дискримінації чи приниження в межах освітнього процесу. Це відповідає міжнародним стандартам у сфері захисту прав дитини, закріпленим у Конвенції ООН про права дитини та рекомендаціях ЮНЕСКО щодо інклюзивної та безпечної освіти.

Особливої актуальності зазначене положення набуває в умовах воєнного стану, коли діти знають підвищених ризиків насильства, психологічного тиску, стигматизації та обмеження доступу до якісної освіти. У таких умовах принцип унеможливлення дискримінації та жорстокого поводження з дитиною набуває не лише декларативного, а й практичного значення – як правова гарантія збереження гідності, безпеки та рівних можливостей кожної дитини в освітньому середовищі.

Після повномасштабного вторгнення в Україну Закон України «Про освіту» було доповнено ст. 57¹ у ч.2 якого визначені державні гарантії в умовах воєнного стану, однією з яких є створення безпечного освітнього середовища, яке у межах своєї компетенції здійснюють органи виконавчої влади, органи військового командування, військові, військово-цивільні адміністрації та органи місцевого самоврядування, їх представники, посадові особи (керівники, голови, начальники), органи управління (структурні підрозділи) у сфері освіти; заклади освіти, установи освіти, наукові установи, їх засновники; громадські об'єднання, благодійні організації та фізичні особи, які здійснюють благодійну (волонтерську) діяльність [5].

Освітній процес також відіграє ключову роль у відновленні психосоціального благополуччя дітей, які пережили травматичний досвід війни. Навчання забезпечує їм відчуття стабільності, нормальності та структурованості, що є життєво необхідним для підтримання психічного здоров'я, розвитку соціальних навичок і формування довіри до світу дорослих.

Як цілком справедливо зазначає І. Щербетун з перших днів введення воєнного стану в Україні здобувачі освіти втратили можливість навчатися, проте навіть попри несприятливі умови для повноцінної діяльності, робота навчальних закладів доволі швидко відновилася і організація діяльності щодо реалізації конституційного права на освіту продовжує здійснюватися із дотриманням певних пріоритетів, головними серед яких є: 1) всебічна підтримка працівників та здобувачів освіти, які зі зброєю в руках захищають нашу державу, задля сприяння обороні України; 2) гарантування безпечних умов навчання та праці для усіх учасників освітнього процесу; 3) надання якісних освітніх послуг [8, с. 392].

В сучасних умовах українські діти, які належать до внутрішньо переміщених осіб (ВПО), дітей з тимчасово окупованих територій (ТОТ) та дітей-біженців за кордоном стикаються із численними дискримінаційними бар'єрами, які ускладнюють реалізацію їх конституційного права на освіту. Зокрема, дітей іноді вербують до збройних сил держав або недержавних збройних груп, а освітні заклади часто руйнуються або використовуються у військових цілях, наприклад, як навчальні майданчики. Сама освіта також страждає, коли її використовують як інструмент воєнної пропаганди або засіб дискримінації чи підбурювання до ненависті. Освіта може, і часто припиняється, повністю в періоди небезпеки або збройного конфлікту [9].

Отже, насамперед варто розглянути дискримінаційні бар'єри з якими стикаються діти, які належать до внутрішньо переміщених осіб, серед яких можна назвати: 1) правові (документальні) бар'єри – втрата, пошкодження або знищення документів, що посвідчують особу чи підтверджують попередній освітній рівень, унеможлиблює своєчасне зарахування до навчальних закладів; 2) організаційні бар'єри – складнощі із зарахуванням до нових шкіл, визнанням результатів попереднього навчання, відсутність достатньої координації між освітніми установами; 3) психологічні бар'єри – наслідки травматичного досвіду, стрес, втрата почуття безпеки, що негативно впливають на адаптацію, мотивацію та успішність навчання; 4) технічні (технологічні, цифрові) бар'єри – обмежений доступ до Інтернету та технічних засобів для дистанційного навчання, особливо у місцях компактного проживання ВПО чи шелтерах, що призводить до освітньої нерівності.

Окремо варто виділити бар'єри з якими стикаються діти які залишились на тимчасово окупованих територіях (ТОТ), адже становище цих дітей, характеризується системними порушеннями освітніх прав і свобод, серед яких: 1) ідеологічна дискримінація – примусова русифікація та індоктринація освітнього процесу, нав'язування окупаційних навчальних програм, що містять елементи ворожої ідеології, є формою дискримінації та принизливого поводження з дітьми; 2) переслідування педагогів і батьків, які відмовляються приймати окупаційну систему освіти або прагнуть зберегти українську ідентичність, що створює атмосферу страху та тиску; 3) освітня ізоляція – фактична неможливість доступу до українських освітніх програм, навіть у дистанційному форматі, порушує принцип рівності та суперечить гарантіям, закріпленим у статтях 3 і 53 Конституції України та Конвенції про права дитини.

Нарешті діти-біженці, які вимушені були переїхати в інші країни (за кордон) також стикаються з певними бар'єрами, а особливо з проявами освітньої дискримінації, пов'язаними із соціально-культурною адаптацією, серед яких: 1) мовні бар'єри, пов'язані із недостатнім знанням мови країни перебування, що обмежує ефективну участь у навчальному процесі; 2) правові та адміністративні бар'єри, які пов'язані зі складнощами у визнанні українських документів про освіту, бюрократичними процедурами вступу до шкіл, відмінністю освітніх стандартів; 3) соціальна сегрегація, пов'язана із відчуттям ізоляції, непоодинокими випадками ксенофобії або упередженого ставлення, що посилюють соціальну вразливість дитини; 4) культурно-ціннісні бар'єри, які полягають в обмеженні доступу до українських освітніх програм або шкіл з українською мовою навчання, що ускладнює підтримання зв'язку з українським культурним простором, а врешті виникає ризик втрати національної ідентичності.

Для забезпечення реалізації конституційного права дитини на освіту в умовах збройного конфлікту варто посилити ефективність правових механізмів захисту та визначити шляхи подолання дискримінаційних бар'єрів серед яких:

1) подолання безпекових бар'єрів та забезпечення фізичної доступності освіти: будівництво та облаштування укриттів є пріоритетним завданням для відновлення очного навчання у громадах, де це дозволяє безпекова ситуація, є створення та належне обладнання захисних споруд; розвиток дистанційної та змішаної освіти, активне впровадження онлайн- і змішаних форматів навчання для дітей, які перебувають у районах бойових дій, на тимчасово окупованих територіях або за кордоном, забезпечує безперервність освітнього процесу; надання технічної підтримки, зокрема забезпечення дітей з числа внутрішньо переміщених осіб та малозабезпечених сімей необхідними технічними засобами (гаджетами) і доступом до мережі Інтернет сприятиме ефективній реалізації права на освіту в умовах воєнного стану.

2) подолання дискримінаційного бар'єра за територіальною ознакою (за місцем проживання): посилення захисту конституційного права на освіту дітей-біженців, ВПО та дітей на ТОТ; спрощення процедури зарахування та підтвердження знань; створення дієвих механізмів для дистанційного вступу та навчання за українськими стандартами, зокрема через екстернат або сімейну форму навчання; юридичне консультування батьків та дітей з ТОТ щодо збереження української освіти, оформлення документів та отримання свідоцтва про повну загальну середню освіту;

3) подолання психосоціальних бар'єрів: підтримка та включення до освітнього процесу психологічної допомоги для подолання наслідків травми та стресу; боротьба з індоктринацією на ТОТ, а саме фіксація порушень міжнародного гуманітарного права (нав'язування ідеології, русифікація), а також розробка програм для реінтеграції дітей після деокупації; підвищення кваліфікації вчителів: неформальне та інформальне навчання педагогів роботи в умовах кризи, з дітьми, що пережили травму, та методам дистанційного й інклюзивного навчання.

Висновки. Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що подолання дискримінаційних бар'єрів у реалізації конституційного права дитини на освіту в умовах збройного конфлікту вимагає не просто адаптації, а розробки системних, гнучких та ефективних правових рішень. Ці рішення мають бути орієнтовані на безпеку, безперервність та якість освіти для кожної дитини, незалежно від її місця перебування – чи то на лінії зіткнення, в окупації, чи за кордоном.

Реалізація права на освіту дітей в умовах збройного конфлікту набуває стратегічного значення для майбутнього держави, оскільки саме освіта є фундаментом суспільної стійкості, відновлення та розвитку. Забезпечення безперервного доступу до освітніх послуг виступає ключовим інструментом запобігання «освітнім втратам», наслідком яких може стати довгострокове зниження людського капіталу, поглиблення соціальної нерівності та гальмування економічного відродження країни.

Відновлення української системи освіти на тимчасово окупованих територіях, зокрема шляхом розвитку дистанційних форматів навчання, є важливим механізмом протидії культурним репресіям, індоктринації, дезінформації та примусовій мілітаризації, що здійснюються окупаційною владою. Така освіта забезпечує збереження національної ідентичності, зв'язку дітей з українським культурним простором і сприяє захисту гуманітарного суверенітету держави.

Необхідність захисту шкіл і забезпечення права на освіту в умовах збройного конфлікту є прямим виконанням норм міжнародного гуманітарного права та Конвенції про права дитини, що підтверджує європейський вибір України та реалізацію конституційних принципів людиноцентризму, гуманізму, поваги до гідності, недискримінації, а подолання дискримінаційних бар'єрів у доступі до освіти є не лише юридичним і моральним обов'язком держави, а й конституційною передумовою зміцнення демократичного устрою та успішної повоєнної відбудови України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ortega M.P. The importance of children's right to education in armed conflicts. Posted on June 14. 2022. URL: <https://www.humanium.org/en/the-importance-of-childrens-right-to-education-in-armed-conflicts>.
2. Global Trends report 2024 UNHCR's. URL: <https://www.unhcr.org/global-trends-report-2024>.
3. Global trends forced displacement in 2024 Produced by Unhcr (12 June 2025). URL: <https://www.unhcr.org/sites/default/files/2025-06/global-trends-report-2024.pdf>.
4. Progress in refugee education at risk from funding cuts, UNHCR warns: Press releases UNHCR 9 September 2025. URL: https://www.unhcr.org/us/news/press-releases/progress-refugee-education-risk-funding-cuts-unhcr-warns?utm_source=chatgpt.com.
5. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
6. Конвенція з подолання дискримінації в освіті від 14.12.1960 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text.
7. 17 Sustainable Development Goals URL: <https://globalcompact.org.ua/en/17-sustainable-development-goals>.
8. Щebetун І. Реалізація конституційного права на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО*. 2023. Вип.80: частина 2. С. 389–394 URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/01/64-1.pdf>.
9. Protecting Education in Insecurity and Armed Conflict an International Law Handbook. Second Edition. 2020. URL: <https://www.biiicl.org/publications/protecting-education-in-insecurity-and-armed-conflict-an-international-law-handbook-second-edition?cookieset=1&ts=1759609401>.

УДК 342.734

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.25>

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ АФІЛІЙОВАНOSTІ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ

Гуренко В.А.,
*аспірант кафедри теорії та історії держави і права
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
ORCID: 0009-0009-9409-563X*

Гуренко В.А. Конституційно-правові засади визначення афілійованості релігійних організацій в Україні.

Стаття присвячена з'ясуванню конституційно-правових засад визначення афілійованості релігійних організацій в Україні в умовах воєнного стану. Обґрунтовується актуальність законодавчої новели щодо «афілійованості» як механізму мінімізації зовнішнього впливу на релігійне середовище за одночасного дотримання права на свободу світогляду і віросповідання. Досліджено, що в сучасних безпекових умовах держава вимушена поєднувати засади світськості, нейтральності та рівності конфесій із превентивними інструментами протидії загрозам, у тому числі через уточнення статусу та зв'язків релігійних організацій із іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена відповідно до закону. Розкривається зміст ознак афілійованості релігійних організацій в Україні, які охоплюють як формально-правові зв'язки (статутні положення, рішення органів управління, включення до структури), так і організаційно-канонічну підлеглість (ієрархічне підпорядкування, кадрові погодження, затвердження статутів, обов'язковість соборних і синодальних рішень). Висвітлено співвідношення нового механізму з міжнародними стандартами у сфері прав людини, критеріями необхідності та пропорційності втручання, а також із конституційними вимогами до обмежень прав людини.

Методологічною основою дослідження є формально-юридичний, системний та порівняльно-правовий методи; використано аналіз Конституції України, спеціального законодавства, підзаконних актів і практичних матеріалів центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії. Узагальнено підходи до ідентифікації ознак афілійованості, які на практиці поєднують оцінку документально підтверджених юридичних зв'язків і фіксацію реального організаційно-канонічного впливу. Зазначено про необхідність вироблення стандартів доказування та уточнення процесуальних гарантій для релігійних організацій.

Практичне значення роботи полягає у формулюванні пропозицій щодо вдосконалення правозастосовної практики: закріплення прозорого порядку встановлення ознак афілійованості, стандартизації змісту припису про усунення порушень, визначення вимог до доказів організаційної та канонічної підлеглості, а також узгодженні дій органів державної влади із принципами релігійного плюралізму.

Ключові слова: релігійна організація, іноземна релігійна організація, воєнний стан, право на свободу світогляду і віросповідання, національна безпека, збройна агресія, афілійованість.

Hurenko V.A. Constitutional and legal basis for determining the affiliation of religious organizations in Ukraine.

The article is devoted to clarifying the constitutional and legal basis for determining the affiliation of religious organizations in Ukraine under martial law. It substantiates the relevance of the legislative novelty regarding "affiliation" as a mechanism for minimizing external influence on the religious environment while respecting the right to freedom of worldview and religion. It has been found that in the current security environment, the state is forced to combine the principles of secularism, neutrality, and equality of confessions with preventive tools to counter threats, including by clarifying the status and ties of religious organizations with foreign religious organizations whose activities are prohibited in Ukraine by law. The content of the signs of affiliation of religious organizations in Ukraine is revealed,

which cover both formal legal ties (statutory provisions, decisions of governing bodies, inclusion in the structure) and organizational-canonical subordination (hierarchical subordination, personnel approvals, approval of statutes, mandatory conciliar and synodal decisions). The relationship between the new mechanism and international human rights standards, the criteria of necessity and proportionality of intervention, as well as constitutional requirements for restrictions on human rights are highlighted.

The methodological basis of the study is formal legal, systemic, and comparative legal methods; analysis of the Constitution of Ukraine, special legislation, subordinate acts, and practical materials of the central executive body that implements state policy in the field of religion was used. Approaches to identifying signs of affiliation have been generalized, which in practice combine the assessment of documented legal ties and the recording of real organizational and canonical influence. The need to develop standards of proof and clarify procedural guarantees for religious organizations has been noted.

The practical significance of the work lies in the formulation of proposals for improving law enforcement practices: establishing a transparent procedure for determining signs of affiliation, standardizing the content of orders to eliminate violations, defining requirements for evidence of organizational and canonical subordination, and harmonizing the actions of state authorities with the principles of religious pluralism.

Key words: religious organization, foreign religious organization, martial law, right to freedom of worldview and religion, national security, armed aggression, affiliation.

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану, зумовленого збройною агресією Російської Федерації, особливої актуальності набуває належне конституційно-правове врегулювання взаємодії держави з релігійними організаціями. Йдеться про пошук балансу між гарантіями свободи совісті і віросповідання та обов'язком держави захищати національну безпеку й публічний порядок, коли релігійні організації можуть ставати засобами зовнішнього впливу. У цьому контексті запровадження ознак «афілійованості» релігійних організацій на законодавчому рівні потребує також чіткого доктринального вивчення.

Дослідження нормативних ознак «афілійованості» релігійних організацій потребує глибокого наукового підходу для вивчення не лише формально-правових зв'язків, а й організаційно-канонічної підлеглості релігійних організацій в Україні до іноземної релігійної організації, діяльність якої в Україні заборонена відповідно до закону. На практиці новий законодавчий механізм динамічно застосовується уповноваженими органами, що створює ризики неоднакового правозастосування та підвищує вимоги до наукового вивчення. Наукове опрацювання має зосередитися на дослідженні сформованого законодавчого переліку ознак (канонічних, організаційних, формально-правових, інформаційних) «афілійованості» релігійних організацій.

Аналіз останніх досліджень. Питанню конституційно-правових засад правового регулювання діяльності релігійних організацій присвячені дослідження таких вчених, як: Ю.В. Кривенко, Ю.В. Труфанова, О.В. Дзера, С.М. Мельничук, М.С. Васін, М.С. Мельникович, Ю.Ю. Пайда, О.М. Биков та інші.

Формулювання мети і методів дослідження. Метою статті є аналіз чинного законодавства України щодо дослідження правового регулювання ознак визначення афілійованості релігійних організацій, зокрема порядку проведення дослідження щодо питання наявності ознак афілійованості релігійної організації з іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена.

Під час дослідження теми статті використовувалися такі *методи*, як системного аналізу при розгляді різних аспектів предмета дослідження; дедуктивний метод – для виявлення прогалин в правовому регулюванні релігійних організацій; порівняльно-правовий метод - для дослідження та порівняння підходів до визначення ознак афілійованості релігійних організацій.

Виклад основного матеріалу. Внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України було запроваджено воєнний стан. Основною функцією діяльності держави в даних умовах стало захист суверенітету і територіальної цілісності та забезпечення її економічної та інформаційної безпеки. Це зумовило необхідність змін законодавства та правового регулювання різних сфер життя громадян для забезпечення національної безпеки та захисту конституційного ладу держави. Це, зокрема, вплинуло на правове регулювання діяльності релігійних організацій в Україні. З огляду на збройну агресію РФ проти України та підтримку цієї агресії Російською православною церквою, держава вжила нормативних заходів для запобігання використанню релігійних органі-

зацій як інструмента впливу у війні. З метою недопущення суспільного розколу за релігійною ознакою, забезпечення духовної незалежності та консолідації українського суспільства було внесено низку змін до законодавства про релігійні організації в Україні.

Одним із перших таких заходів, стало прийняття рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 року «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)», яким було визначено необхідність внесення у двомісячний строк на розгляд Верховної Ради України законопроекту щодо унеможливлення діяльності в Україні афілійованих із центрами впливу в російській федерації релігійних організацій відповідно до норм міжнародного права у сфері свободи совісті та зобов'язань України у зв'язку зі вступом до Ради Європи [1].

Після прийняття рішення Ради національної безпеки і оборони України, 20 серпня 2024 року був прийнятий Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій». Основною метою цього нормативного акту є забезпечення стабільності функціонування держави та суспільства, захист прав і свобод людини, а також врегулювання особливостей діяльності іноземних релігійних організацій в Україні [2].

Головними законодавчими змінами даного закону стала заборона діяльності в Україні Російської православної церкви, як іноземної релігійної організації, діяльність якої в Україні заборонена, а також встановлення обмеження діяльності в Україні релігійної організації, афілійованої з відповідною іноземною релігійною організацією.

Важливо зазначити, що запровадження обмежень відбувається з урахуванням норм міжнародного права, а їх критерієм виступає національна безпека. Обмежувальні заходи впливають на функції держави, змінюючи самі обсяги діяльності держави, а також способи її здійснення [3, с. 32]. У свою чергу, іноземні релігійні організації можуть здійснювати діяльність в Україні, за умови що їхня діяльність не шкодить національній або громадській безпеці, охороні публічного порядку, здоров'ю, моралі, правам і свободам інших осіб [2].

Необхідно враховувати, що зважаючи на те, що свобода релігії чи переконань є невід'ємним правом людини, вкрай важливо, щоб критерії можливих обмежень застосовувалися з максимальною акуратністю та точністю. Обмеження, що накладаються державою, повинні передбачати мінімально можливе втручання у здійснення цієї свободи і повинні застосовуватися лише як крайній захід [4, с. 18-19]. У даному випадку погоджуюся з думкою науковців Л. Ярмол та І. Тучапець, що у демократичних суспільствах, коли на території однієї і тієї самої країни співіснують декілька конфесій, може існувати необхідність запровадження обмежень щодо свободи сповідувати свою релігію або переконання з метою примирення інтересів різних груп і забезпечення поваги до переконань кожного [5, с. 371].

Особливу увагу варто звернути на впровадження на рівні законодавства такої ознаки, як «афілійованість» релігійних організацій з іншими релігійними організаціями, що є законодавчою новелою для українського права. Вона формує новий підхід до ідентифікації зв'язків канонічного, організаційного та фінансового характеру і має суттєві наслідки для правозастосовної практики діяльності релігійних організацій.

В Україні не допускається діяльність релігійної організації, яка: 1) афілійована з іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена; 2) афілійована з релігійною організацією, яка афілійована з іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена [6].

Згідно статті 5-1 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» визначено та надано перелік ознак, за наявності однієї чи кількох релігійна організація визнається афілійованою, а саме:

релігійна організація безпосередньо або як складова частина іншої релігійної організації входить до структури (є частиною) іноземної релігійної організації, діяльність якої в Україні заборонена, та/або афілійована з релігійною організацією, яка є афілійованою із зазначеною іноземною релігійною організацією;

в офіційних документах та/або рішеннях органів управління, та/або у статуті (положенні), та/або у документах, передбачених статутом (положенням) релігійної організації, що діє в Україні, наявні ознаки входження до структури відповідної іноземної релігійної організації, діяльність якої в Україні заборонена, та/або релігійної організації, яка є афілійованою із зазначеною іноземною релігійною організацією;

в офіційних документах та/або рішеннях органів управління, та/або у статуті (положенні) іноземної релігійної організації, діяльність якої в Україні заборонена, наявні ознаки щодо входження до її структури релігійної організації, що діє в Україні, або положення щодо права прийняття статутними органами управління зазначеної іноземної релігійної організації рішень з канонічних і організаційних питань, які є зобов'язальними для релігійної організації, що діє в Україні;

офіційними документами та/або рішеннями органів управління, та/або статутом (положенням) іноземної релігійної організації, діяльність якої в Україні заборонена, передбачено обов'язкове входження керівників та/або повноважних представників релігійної організації, що діє в Україні, до статутних органів управління зазначеної іноземної релігійної організації;

іноземна релігійна організація, діяльність якої в Україні заборонена, через підлеглість у канонічних та/або організаційних питаннях має можливість впливати на прийняття управлінських рішень та/або на діяльність релігійної організації, що діє в Україні;

іноземна релігійна організація, діяльність якої в Україні заборонена, здійснює призначення, обрання, погодження, затвердження, благословення (або іншу адміністративну чи канонічну процедуру, пов'язану з набуттям повноважень) керівника релігійної організації, що діє в Україні;

іноземна релігійна організація, діяльність якої в Україні заборонена, приймає, погоджує, затверджує, благословляє, схвалює (або здійснює іншу адміністративну чи канонічну процедуру, пов'язану з набранням чинності) статут (положення) релігійної організації, що діє в Україні [6].

Аналізуючи ці ознаки, можна стверджувати, що законодавець охопив як формально-правові прояви афілійованості (включення до структури, статутні положення, рішення органів управління), так і фактичні механізми впливу. Йдеться не лише про юридичний зв'язок, а й про організаційно-канонічне підпорядкування, що фактично притаманне саме такій організаційно-правовій формі як «релігійні організації». Підлеглість в організаційних та канонічних питаннях проявляється в наявності права зовнішнього релігійного центру (управління) призначати чи благословляти релігійне керівництво, затверджувати статuti, визначати обов'язкові для виконання рішення таких релігійних організацій. Тому такий підхід законодавця дозволяє ідентифікувати наявність зв'язку незалежно від його формального оформлення, фіксує реальний вирішальний вплив на управлінські рішення й діяльність релігійної організації.

З практичної точки зору, дані законодавчі зміни вже були застосовані Державною службою України з етнополітики та свободи совісті при дослідженні питання наявності ознак афілійованості Київської Митрополії Української Православної Церкви з іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена.

Наказом № Н-101/11 від 08.07.2025 року було виявлено наступні ознаки афілійованості Київської Митрополії Української Православної Церкви:

Київська Митрополія Української Православної Церкви як складова частина Української православної церкви входить до структури (є частиною) Російської православної церкви, діяльність якої в Україні заборонена відповідно до закону;

у статуті та у документах, передбачених статутом Київської Митрополії Української Православної Церкви, наявні ознаки входження до структури Української православної церкви, яка є афілійованою із Російською православною церквою;

у рішеннях Архієрейського Собору, Священного Синоду Російської православної церкви та у статуті Російської православної церкви, діяльність якої в Україні заборонена відповідно до закону, наявні положення щодо права прийняття статутними органами управління Російської православної церкви рішень з канонічних і організаційних питань, які є зобов'язальними для Київської Митрополії Української Православної Церкви;

рішеннями Архієрейського Собору Російської православної церкви та статутом Російської православної церкви, діяльність якої в Україні заборонена відповідно до закону, передбачено обов'язкове входження керівників Київської Митрополії Української Православної Церкви до статутних органів управління Російської православної церкви [7].

При встановленні афілійованості було застосовано не лише формально-юридичні критерії, а й фактори організаційно-канонічного зв'язку. Йдеться про підтвердження зв'язку з структурою іноземного релігійного центру (управління), обов'язковості для релігійної організації в Україні рішень соборних і синодальних органів іноземного релігійного центру (управління), діяльність якого в Україні заборонена, а також включення керівників до статутних органів такого центру.

Важливо зазначити, що передбачена ознака по входженню керівників та/або повноважних представників релігійної організації, що діє в Україні, до статутних органів управління іноземної релігійної організації діяльність якої в Україні заборонена відповідно до закону мала ряд недоліків, які законодавець також передбачив. З урахуванням цієї ознаки, управління іноземної релігійної організації діяльність якої в Україні заборонена могли спеціально включати керівників та/або повноважних представників релігійної організації, що діє в Україні до своїх статутних органів, навіть без їхньої згоди.

Однак, законодавець це передбачив і визначив, що така ознака не застосовується для визначення афілійованості, у разі, якщо зазначені суб'єкти, керівники та/або повноважні представники релігійних організацій заявили публічно в усній або письмовій формі про свою незгоду з призначенням до органів управління зазначеної іноземної релігійної організації, здійснили необхідні дії, у тому числі підготували відповідні заяви та/або інші документи для припинення повноважень і розірвання зв'язків з такою іноземною релігійною організацією [6].

Незважаючи на нормативне закріплення ознаки «афілійованості» релігійних організацій як новели законодавства, її доктринальне опрацювання нині залишається незначним. Водночас цей механізм уже активно застосовується органами державної влади у правозастосовній практиці, зокрема під час ідентифікації зв'язків релігійних організацій в Україні з іноземною релігійною організацією діяльність якої в Україні заборонена. Така асиметрія між швидкістю практичного впровадження й рівнем наукового опрацювання підвищує вимоги до науковців. Подальше наукове дослідження має забезпечити єдність підходів і прогнозованість рішень.

Необхідно також зазначити, що за наслідком встановлення ознаки афілійованості релігійної організації з іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена відповідно до закону, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії, виносить припис про усунення порушень і направляє його релігійній організації. Одночасно з направленням припису про усунення порушень центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії, складає перелік релігійних організацій, які входять до структури (є частиною) або пов'язані із структурою релігійної організації, щодо якої винесено припис про усунення порушень, та оприлюднює його на своєму офіційному веб-сайті [6].

Релігійній організації надається 30 днів з дня отримання припису для усунення відповідних порушень. У випадку якщо релігійна організація не надала звіт про усунення порушень або наданий звіт не підтвердив усунення порушень, така релігійна організація визнається афілійованою. Після цього центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії звертається до суду з позовом про припинення релігійної організації. [6].

Наказом Державною службою України з етнополітики та свободи совісті № Н-127/11 від 27.08.2025 року було визнано Київську Митрополію Української Православної Церкви афілійованою з іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена відповідно до закону [8]. За наслідком прийнятого наказу було подано позов і ухвалою Шостого апеляційного адміністративного суду від 03 вересня 2025 року відкрито провадження у справі № 855/11/25 за адміністративним позовом Державної служби України з етнополітики та свободи совісті до Київської Митрополії Української Православної Церкви про припинення релігійної організації [9].

Новий законодавчий механізм встановлення афілійованості релігійних організацій вже трансформувався у практичну реалізацію, про що свідчать динамічні процеси з боку діяльності Державної служби України з етнополітики та свободи совісті.

Висновки. Проведений аналіз чинного законодавства України щодо правового регулювання механізму визначення афілійованості релігійних організацій вказує, що запроваджені ознаки охоплюють не лише формально-правові зв'язки, а й організаційно-канонічну підлеглість релігійних організацій. Досліджено правовий порядок встановлення ознак афілійованості релігійної організації з іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена відповідно до закону.

Окрім цього, чинне законодавство України зобов'язує таку релігійну організацію, після підтвердження ознак афілійованості, усунути відповідні порушення в межах строку встановленого чинним законодавством України. У випадку не усунення порушень, відповідна релігійна організація може бути припинена в судовому порядку. Водночас, проведений аналіз показує, що конституційно-правові засади взаємодії держави та релігійних організацій в Україні ґрунтуються на принципах світськості, релігійного плюралізму та рівності конфесій і зберігають свою дієвість

в умовах воєнного стану. Саме в цих межах держава вибудовує механізми реагування на загрози національній безпеці, не виходячи за межі конституційно допустимого втручання.

Разом з тим, подальша ефективність застосування ознак «афілійованості» залежить від належного визначення критеріїв доказування, а також від дотримання процесуальних порядків для всіх сторін. Перспективними напрямками дослідження є розроблення наукової методики встановлення афілійованості та процесу формування судової практики, що має забезпечити належний баланс між дотриманням свободи совісті та віросповідання з вимогами національної безпеки держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій): Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0021525-22#n4> (дата звернення: 01.10.2025).
2. Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій: Закон України від 20.08.2024 № 3894-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#n78> (дата звернення: 01.10.2025).
3. Мельничук С.М. Функції сучасної держави в умовах воєнного стану. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2023. № 1. С. 23–35.
4. Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ. Рекомендації щодо аналізу законодавства у сфері релігії або переконань. 2022. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/a/538080.pdf> (дата звернення: 01.10.2025).
5. Ярмол Л.В., Тучапець І.Б. Захист свободи віросповідання Європейським судом з прав людини (загальнотеоретичні аспекти). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2015. № 824. С. 368–372.
6. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 № 987-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 01.10.2025).
7. Про виявлення ознак афілійованості Київської митрополії Української Православної Церкви: Наказ Державної служби України з етнополітики та свободи совісті від 08 липня 2025 р. URL: https://dessa.gov.ua/wp-content/uploads/2025/07/2025.07.08_Nakaz_Zatverdzhennia-Doslidzhennia-KM-UPTS__-1.pdf (дата звернення: 01.10.2025).
8. Про визнання Київської Митрополії Української Православної Церкви афілійованою з іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена відповідно до статті 3 Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій»: Наказ Державної служби України з етнополітики та свободи совісті від 27 серпня 2025 р. URL: https://dessa.gov.ua/wp-content/uploads/2025/08/2025.08.27_Nakaz_Afiliyovanist-KM-UPTS.pdf (дата звернення: 01.10.2025).
9. Призначено судове засідання у справі про припинення Релігійної організації «Київська митрополія УПЦ». Державна служба України з етнополітики та свободи совісті, 09.09.2025. URL: <https://dessa.gov.ua/pryznacheno-sudove-zasidannia-u-spravi-pro-prupynennia-relihiynoi-orhanizatsii-kyivska-mytropoliia-upts/> (дата звернення: 01.10.2025).

УДК 342: 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.26>

ПРАВО НА ІНФОРМАЦІЮ В МЕРЕЖІ «ІНТЕРНЕТ»: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Колб С.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Волинського інституту імені В'ячеслава Липинського
ПРАТ «ВНЗ МАУП»,
адвокат АО «Бона Фіде»
e-mail: Kolbserhii86@gmail.com*

Пирога І.С.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету
e-mail: maksa7@meta.ua*

Савчин А.М.
*докторант кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету
e-mail: andrii.savchyn@uzhnu.edu.ua*

Колб О.С., Пирога І.С., Савчин А.М. Право на інформацію в мережі «Інтернет»: конституційно-правове регулювання.

Цифровізація суспільних відносин та державного управління – головний тренд сьогодення. Упровадження цифрових технологій супроводжує кожного з нас у більшості сфер суспільного життя і зачіпає особисті, економічні, політичні та культурні права. Користування цифровими технологіями покликане спростити для громадян процес реалізації своїх прав, водночас ця тенденція створює умови, у яких ці права можуть бути порушені.

Інтернет як засіб масової комунікації сьогодні досяг такого рівня розвитку і впливу на суспільне життя, який потребує державного втручання у вигляді прийняття законів, що регулюють пов'язану з ним діяльність. З метою визначення напрямку такого регулювання у низці держав проведені спеціальні дослідження, створені громадські об'єднання, розробляються кодекси поведінки в інтернеті, обговорюються проекти законів.

Досліджуючи питання доступу до мережі «Інтернет», слід відзначити, що в реаліях сьогодення він виступає ключовим засобом, який дозволяє людям здійснювати своє право на свободу думок та їх вільне вираження. Це право є гарантованим Загальною декларацією прав людини і Міжнародним пактом про громадянські та політичні права. Характерною особливістю інтернету є те, що це не тільки засіб зв'язку та важливе джерело інформації, але й сучасна публічна інфраструктура, яка дозволяє кожній людині отримати доступ до культурних, освітніх, громадських, політичних та інших ресурсів, різноманітних послуг тощо. На сьогодні можемо відзначити, що у зв'язку з поширенням та розвитком мережі «Інтернет» все більше країн акцентують свою увагу на необхідності правового регулювання окресленої сфери.

Чинне законодавство України насамперед орієнтоване на захист персональних даних та безпеки особистості в мережі «Інтернет». Шляхом внесення спеціальних норм у базові закони створює умови для реалізації таких прав, як активне виборче право, право на освіту, право на доступ до правосуддя та інші права. Такий підхід характеризується фрагментарністю,

хоча цифровізація змушує законодавця та інших регуляторів у цій сфері створювати систему правового регулювання.

Ключові слова: інформаційні права людини, право на доступ до мережі «Інтернет», право на інформацію, реалізація прав людини, захист прав людини цифровізація.

Kolb O.S., Pyroha I.S., Savchyn A.M. The right to information on the Internet: constitutional and legal regulation.

Digitalization of public relations and public administration is the main trend of today. The introduction of digital technologies accompanies each of us in most areas of public life and affects personal, economic, political and cultural rights. The use of technologies is designed to simplify the process of exercising their rights for citizens, but at the same time this trend creates conditions in which these rights can be violated.

The Internet as a means of mass communication has today reached such a level of development and influence on public life that it requires state intervention in the form of adopting laws regulating related activities. In order to determine the direction of such regulation, special studies have been conducted in a number of states, public associations have been created, codes of conduct on the Internet are being developed, and draft laws are being discussed.

When studying the issue of access to the Internet, it should be noted that in today's realities it is a key means that allows people to exercise their right to freedom of thought and expression. This right is guaranteed by the Universal Declaration of Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights. A characteristic feature of the Internet is that it is not only a means of communication and an important source of information, but also a modern public infrastructure that allows every person to gain access to cultural, educational, public, political and other resources, various services, etc. Today, we can note that due to the spread and development of the Internet, more and more countries are focusing their attention on the need for legal regulation of the outlined area.

The current legislation of Ukraine, primarily focused on the protection of personal data and personal security on the Internet, and also by introducing special norms into basic laws, creates conditions for the implementation of such rights as active suffrage, the right to education, the right to access to justice and other rights. This approach is characterized by fragmentation, although digitalization forces the legislator and other regulators in this area to create a system of legal regulation.

Key words: human information rights, the right to access the Internet, the right to information, the implementation of human rights, the protection of human rights, digitalization.

Постановка проблеми. Сучасні умови життя неможливо уявити без інформаційних технологій, які впливають на усі сфери людської життєдіяльності, які, з одного боку, спрощують її, а з іншого – створюють все більше проблем у реалізації та захисті прав людини. Безумовно, глобалізація та цифровізація суспільства призвели до ускладнення суспільних відносин, певною мірою розмили межі юрисдикції держав у цифровому просторі, а також змінили зміст прав людини та громадянина. До того ж, на теперішній час особливо гострою є проблема реалізації та захисту конституційних прав людини у цифровому просторі, пов'язаних з цифровізацією державного управління та впровадженням цифрових сервісів у діяльність органів публічної влади.

З одного боку, цей напрямок діяльності покликаний удосконалити державне управління, зробити його більш ефективним, оскільки інформаційні технології допомагають скорочувати терміни розгляду звернень громадян та міжвідомчої взаємодії, сприяють доступу до суспільно значущої інформації, що спрощує взаємодію заявників та органів державної влади як з виконавчими органами, так і судами; а з іншого – попри позитивний ефект упровадження цифрових технологій та їх масове поширення, необхідно розуміти, що найчастіше у громадян виникають проблеми реалізації своїх прав та їх захисту, пов'язані з технологіями, а також зростають ризики того, що права будуть порушені. Це зв'язано з тим, що не створено належних умов, що сприяють подоланню «цифрового розриву»: не кожен громадянин має доступ до мережі «Інтернет», не у всіх є необхідне матеріально-технічне забезпечення для цифрового взаємозв'язку, не кожен здатний освоїти технології, що пов'язано з фізіологічними або психологічними особливостями людини.

Упровадження цифрових технологій у всі сфери суспільного життя призводить до необхідності правового регулювання суспільних відносин у тому випадку, якщо така цифровізація торкнеться прав та обов'язків громадян і юридичних осіб. Зручність та комфорт використання циф-

рових технологій не повинні применшувати права та свободи людини, яка визнається найвищою цінністю для держави.

На сьогоднішній день інтернет відіграє вагомий роль у житті кожної людини у всьому світі. Використання всесвітньої мережі «Інтернет» відкриває перед людством безліч нових можливостей для отримання інформації. Втім варто зауважити, що розвиток інтернету поставив питання щодо правового врегулювання відносин, що виникають між інтернет-користувачами, провайдерами та державою загалом. В умовах сьогодення кожна країна намагається врегулювати це питання шляхом обмеження або, навпаки, закріплення права доступу до інтернету у національному законодавстві.

Стан опрацювання проблеми. Право доступу до мережі «Інтернет» привертає все більшу увагу дослідників, серед яких: І.Л. Бачило, Б.М. Гоголь, А.В. Грищенко, І.М. Забара, М.М. Кийчак, В.О. Копилов, Б.А. Кормич, Т.А. Костецька, О.В. Кохановська, А. Крутських, Н.В. Кушакова, С.Ю. Лапін, І.І. Лукашук, А.В. Малай, А.І. Марущак, І.С. Мелюхін, В. Монахов, О.В. Нестеренко, А.В. Пазюк, М.Г. Прошина, П.М. Рабінович, С.П. Рабінович, О.І. Романюк, Д.О. Савельєв, О.О. Ситніков, В.С. Хижняк, К. Холодковський, С. Швердяєв та інші.

Метою статті є аналіз окремих аспектів правового регулювання права доступу до інтернету, проблеми захисту цифрових прав людини та окреслення перспектив їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі формування інформаційного суспільства є одним із головних пріоритетів державної політики для багатьох країн, зокрема й України. Сфера інформаційно-комунікаційних технологій проникає в усі сфери людського життя, стаючи його невід'ємною складовою. Ефективне використання цифрових технологій є вирішальним чинником у забезпеченні соціального й економічного розвитку.

Важливість інформаційного суспільства, а особливо ролі інтернету в забезпеченні прав людини, зростає настільки, що деякі вчені вважають доступ до інтернету базовим правом людини в умовах сьогодення. Спочатку інтернет створювався для вирішення двох основних завдань: обміну інформацією (інформаційна функція) та виконання обчислень (функціональна функція). У межах цього дослідження особлива увага приділяється інформаційному аспекту, який полягає насамперед у комунікаційній ролі інтернету. Саме ця функція зробила його ключовим компонентом інформаційної інфраструктури сучасного суспільства.

Інтернет став важливим засобом комунікації, що дозволяє людям безмежно користуватися своїм правом на свободу вираження думок або правом на пошук, отримання і передачу будь-якого роду інформації та ідей, що гарантовано ст. 19 Загальної декларації прав людини [1] та ст. 10 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [2].

Винахідник Всесвітньої Мережі Тім Бернес-Лі наголошує: «Мережа – це більше соціальне, ніж технічне явище. Задумав я її для досягнення соціального результату – допомоги людям працювати разом, – а не як технічну іграшку. Найзагальніша мета мережі – підтримка і поліпшення нашого існування у світі...» [3, с. 107].

В Україні питання правового врегулювання інтернет-відносин набуває особливої ваги у зв'язку з формуванням національного інформаційного суспільства та необхідністю окреслення напрямів інтеграції до глобального інформаційного простору.

На сьогодні в Україні не існує єдиного законодавчого визначення терміна «інтернет». Раніше, згідно із Законом України «Про телекомунікації», інтернет розглядався як всесвітня інформаційна система загального доступу, яка логічно зв'язана глобальним адресним простором і базується на інтернет-протоколі, визначеному міжнародними стандартами. Однак цей закон втратив чинність.

Наразі правове регулювання сфери електронних комунікацій, включаючи інтернет, здійснюється відповідно до Закону України «Про електронні комунікації» [4]. Цей закон не містить прямого визначення поняття «інтернет», але встановлює правові засади для надання електронних комунікаційних послуг, до яких належить і доступ до мережі «Інтернет». Зокрема, стаття 99 цього Закону передбачає, що послуга ширококутвого доступу до інтернету у фіксованому місці є універсальною електронною комунікаційною послугою, яка має надаватися за доступною ціною. Це фактично закріплює право громадян на доступ до інтернету.

Крім того, в Україні діють інші нормативно-правові акти, які регулюють окремі аспекти використання інтернету. Зокрема, Закон України «Про інформацію» [5] встановлює основні принципи інформаційної діяльності, права та обов'язки суб'єктів інформаційних відносин. Закон України «Про захист персональних даних» [6] визначає порядок обробки, зберігання та захисту персо-

нальних даних. Також існують нормативні акти, що регулюють діяльність інтернет-платформ та соціальних мереж.

У науковій літературі інтернет розглядається як складне явище, що поєднує технічні, соціальні та правові аспекти. Деякі дослідники вважають, що інтернет-право не є самостійною галуззю права, а є частиною загальної системи права, яка потребує комплексного підходу до правового регулювання.

Таким чином, хоча в українському законодавстві відсутнє чітке визначення поняття «інтернет», існує нормативно-правова база, яка регулює різні аспекти його використання та забезпечує права громадян на доступ до нього.

Сьогодні інтернет є основним інструментом удосконалення суспільних відносин, що спричиняє підвищення його цінності. Вперше ідея визнання права на доступ до інтернету як основного права людини була зафіксована в Окінавській хартії Глобального інформаційного суспільства, відповідно до якої визнається, що «кожна людина повинна мати можливість доступу до інформаційних та комунікаційних мереж» [7]. Згодом ідея загальнодоступності інтернету входила до декларацій рівня Ради Європи [8], які містять ідею про те, що можливість повноцінної реалізації особою своїх прав ставиться у пряму залежність від можливості доступу до інтернету. У 2011 р. у звіті про розповсюдження та захисті прав на свободу висловлювань Генеральною асамблеєю ООН було визнано, що «доступ в Інтернет є частиною цих прав та свобод» [9]. Незважаючи на це, варто зазначити, що це положення не носить будь-якого юридичного характеру і не зобов'язує держави відображати цю позицію в національному законодавстві.

Роль держави у забезпеченні доступу до мережі «Інтернет» полягає не лише в гарантуванні самого права, але й у конструктивній взаємодії з постачальниками послуг. Саме від ефективної співпраці з провайдером залежить якість і доступність інтернету для широких верств населення, оскільки останні відповідають за технічну реалізацію послуг.

Водночас, на шляху реалізації державних зобов'язань у цій сфері виникають певні виклики:

Економічна доступність: оскільки інтернет є комерційною послугою, не кожен має змогу оплачувати якісний доступ. Це зумовлює необхідність запровадження державних субсидій чи створення безкоштовних публічних точок доступу.

Інфраструктурне забезпечення: держава повинна встановлювати технічні стандарти щодо будівництва і функціонування об'єктів інфраструктури зв'язку для гарантування надійного доступу до мережі.

Збереження свободи користування: визнання права на інтернет не повинно призводити до його надмірної регуляції з боку держави, що може загрожувати свободі особи.

Таким чином, державна політика у сфері інтернет-доступу має базуватися на балансі між підтримкою, регулюванням і недопущенням надмірного втручання.

Дискусія про необхідність визнання права на доступ до інтернету як невід'ємного права людини повинна походити від визначення того, чим є сам інтернет: правом чи способом реалізації прав? На нашу думку, аргументація на користь визнання такого права самостійним не повинна зводитися виключно до оцінки рівня демократизації суспільства, допустимості свободи слова та висловлювання думок.

Визнання права на доступ до інтернету як невід'ємного права громадянина покладає на державу обов'язок створення умов для можливості реалізації такого права. Цей підхід бачиться нездійсненим, особливо в нинішніх умовах, через такі обставини:

1. Створення умов реалізації права на доступ до інтернету вимагає подолання «цифрового» розриву, який виникає не тільки через труднощі технічного забезпечення території держави доступом до мережі, але й через когнітивні здібності та фізіологічні характеристики користувачів.

2. Можливість надання послуг зв'язку, у тому числі доступу до Інтернету, може потрапити в залежність від політичних, економічних та інших подій.

Крім того, незважаючи на можливість реалізації більшості конституційних прав громадян через мережу «Інтернет», обмеження доступу до останнього не стане непереборною перешкодою здебільшого для фізичних осіб, проте для юридичних – можливість реалізації своїх прав суттєво знижується.

Так, Інтернет не може бути визнаний обов'язковою та невід'ємною умовою для реалізації громадянами своїх прав, оскільки є лише інструментом, що забезпечує зручність у реалізації. У той же час, наприклад, Ст. Серф, відомий як творець інтернету, не зараховує його до невід'ємних прав громадян у зв'язку з тим, що це лише інструмент, відповідний рівню розвитку суспільства [10].

Розглядаючи питання про визнання права на доступ до інтернету як невід'ємного права кожного громадянина, необхідно сфокусувати увагу на тому, що мережа «Інтернет» – це цифровий простір, у якому громадяни можуть реалізовувати свої права, однак вона також має підкорятися правовим режимам захисту суспільства та держави. Захист прав і свобод громадян у цифровому середовищі не означає забезпечення максимальної свободи особистості в цьому просторі, у зв'язку з чим цілком закономірно запровадження як обмежень, так і заборон на доступ до мережі «Інтернет» та до поширення певних видів інформації.

Таким чином, можна стверджувати, що інтернет, безумовно, є частиною механізму реалізації конституційних прав громадян, найчастіше він виступає базовою умовою для можливості реалізації конституційного права, наприклад, на доступ до інформації. Водночас можливість визнання права на доступ до інтернету невід'ємним правом кожного громадянина на теперішній час відсутня, так як не кожен інструмент, який дозволяє людині спростити і прискорити реалізацію законних прав, повинен бути перетворений на суб'єктивне право [11].

Висновки. Підсумовуючи, варто відзначити наступне:

по-перше, цифровізація змінює суспільний устрій, розмиває юрисдикційні кордони держав, створює сірі зони, що не підпадають під правове регулювання, що призводить до високого ризику порушення прав і свобод людини, визнаних на конституційному рівні;

по-друге, цифровізація істотно впливає на традиційні права громадян, переносячи їх реалізацію в цифровий простір, що вимагає прийняття певних гарантій того, що громадянин реалізує своє право відповідно до закону;

по-третьє, говорити про визнання доступу до мережі «Інтернет» конституційним правом громадян – необгрунтовано, тому що інтернет забезпечує коректну роботу цифрового простору з технічної точки зору і найчастіше є ключовим механізмом, з допомогою якого можуть бути реалізовані права громадян, тобто доступ в «Інтернет» є складовим механізмом для реалізації традиційних конституційних прав громадян, але не самостійним суб'єктивним правом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
3. Бернерс-Лі Т. Заснування павутини: З чого починалася і до чого прийде Всесвітня Мережа / пер. з англ. А. Іщенко. К.: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2007. 207 с.
4. Про електронні комунікації: Закон України № 1089-IX в редакції від 01.04.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20#Text>.
5. Про інформацію: Закон України № 2657-XII в редакції від 14.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.
6. Про захист персональних даних: Закон України № 2297-VI в редакції від 14.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>.
7. Посібник з прав людини для інтернет-користувачів. URL: <https://rm.coe.int/16802e3e96>.
8. Декларація принципів «Побудова інформаційного суспільства – глобальне завдання у новому тисячолітті». URL: <https://old.apitu.org.ua/wsis/dp>.
9. Human Rights Council. 17th session. Agenda item 3. Promotion and protection of all human rights, civil, political, economic, social and cultural rights, including the right to development. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/782486>.
10. Доступ до Інтернету не є правом людини. URL: <https://ms.detector.media/onlain-media/post/8262/2012-01-12-dostup-do-internetu-ne-ie-pravom-lyudyny>.
11. Пирого І.С., Колб С.О. Інформаційні права людини в цифровому просторі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. Випуск 89: ч. 1, с. 216–222.

УДК 342.4:343.293]:327.56(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.27>

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ АМНІСТІЇ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД І ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Кравцова З.С.,
*доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права,
Навчально-науковий Інститут права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-9708-1999*

Кравцова З.С. Конституційно-правові аспекти амністії в умовах збройного конфлікту: зарубіжний досвід і виклики для України.

У статті досліджено складний і багатогранний інститут амністії в умовах збройного конфлікту, його значення для процесів мирного врегулювання, а також юридичні обмеження, що випливають із норм міжнародного гуманітарного, кримінального та конституційного права. Авторка здійснює порівняльно-правовий аналіз практик застосування амністії в різних країнах (ПАР, Колумбія, Іспанія, Сербія, Руанда), окреслюючи моделі умовної, обмеженої, вибіркової та широкої амністії, їх переваги й ризики. Особлива увага приділяється досвіду трансформаційної юстиції, який поєднує амністію з іншими механізмами – правдою, компенсацією, покаранням головних винуватців – як у випадку з Південно-Африканською Республікою чи Колумбією.

Окремий розділ присвячено аналізу правової природи амністії в українському контексті, включаючи положення Конституції, Кримінального кодексу та приклади національного законодавства 2014 і 2016 років. Підкреслюється, що амністія в Україні можлива лише у формі парламентського закону і лише після судового вироку, що потребує розробки спеціальних процедур для постконфліктного врегулювання. Авторка наголошує на потребі уникати загального прощення, зберігаючи принцип невідворотності покарання за міжнародні злочини (військові злочини, злочини проти людяності, геноцид).

Узагальнюючи, стаття пропонує модель цільової, умовної амністії, яка враховує правовий статус особи, тяжкість правопорушення, співпрацю з правосуддям та розкаяння. Такий підхід дозволяє поєднати правові імперативи й політичну доцільність, сприяючи сталому миру й зміцненню правової держави. Запропоновані авторкою висновки є актуальними для розробки стратегії перехідного правосуддя в Україні.

Автором підкреслюється, що вироблення збалансованої моделі амністії потребує широкого суспільного діалогу та залучення міжнародного досвіду. Пропонований підхід може стати основою для формування законодавчих рамок, які забезпечать справедливість, врахують актуальні потреби і водночас створюють передумови для національного примирення та відновлення довіри до державних інститутів. Дослідження має прикладне значення для розробки перехідного правосуддя й може слугувати орієнтиром для парламентських і урядових ініціатив у сфері постконфліктного врегулювання.

Ключові слова: амністія, збройний конфлікт, конституційне право, міжнародне гуманітарне право, Римський статут, перехідне правосуддя, Україна, зарубіжний досвід.

Kravtsova Z.S. Constitutional and legal aspects of amnesty in conditions of armed conflict: foreign experience and challenges for Ukraine.

The article explores the complex and multifaceted institution of amnesty in the context of armed conflict, its role in peacebuilding processes, and the legal constraints stemming from international humanitarian, criminal, and constitutional law. The author conducts a comparative legal analysis of amnesty practices in various countries (South Africa, Colombia, Spain, Serbia, Rwanda), highlighting

models of conditional, limited, selective, and broad amnesty, along with their respective advantages and risks. Special attention is given to experiences of transitional justice that integrate amnesty with other mechanisms – truth-telling, compensation, and the prosecution of major offenders – as demonstrated in the cases of South Africa and Colombia.

A separate section focuses on the legal nature of amnesty in the Ukrainian context, including constitutional provisions, the Criminal Code, and national legislative examples from 2014 and 2016. It is emphasized that amnesty in Ukraine is only possible through a parliamentary law and only after a judicial conviction, which necessitates the development of special procedures for post-conflict settlement. The author stresses the need to avoid general pardons and preserve the principle of accountability for international crimes (war crimes, crimes against humanity, genocide).

In conclusion, the article proposes a model of targeted, conditional amnesty that takes into account the legal status of the individual, the severity of the offense, cooperation with justice, and expressions of remorse. This approach allows for the reconciliation of legal imperatives with political feasibility, contributing to sustainable peace and the reinforcement of the rule of law. The author's conclusions are highly relevant for the development of a transitional justice strategy in Ukraine.

The author emphasizes that developing a balanced model of amnesty requires broad public dialogue and the inclusion of international experience. The proposed approach may serve as a foundation for shaping legislative frameworks that ensure justice, address current societal needs, and at the same time create the prerequisites for national reconciliation and the restoration of public trust in state institutions. The study has practical significance for the development of transitional justice and can serve as a guideline for parliamentary and governmental initiatives in the field of post-conflict settlement.

Key words: amnesty, armed conflict, constitutional law, international humanitarian law, Rome Statute, transitional justice, Ukraine, comparative experience.

Постановка проблеми. Амністія в умовах збройного конфлікту розглядається як один із правових інструментів припинення бойових дій і досягнення національного примирення. Водночас її застосування жорстко обмежене вимогами міжнародного гуманітарного, міжнародного кримінального та конституційного права. Інститут амністії відіграє значну роль у врегулюванні наслідків збройних конфліктів, проте його застосування викликає суперечки між прагненням до миру і обов'язками відновного та карального правосуддя. Довготривалий конфлікт на сході України спричинив дискусії щодо можливого звільнення від відповідальності учасників бойових дій. У статті досліджуються історичні та правові аспекти амністії, міжнародно-правові вимоги (ООН, Женевські конвенції, Римський статут, практика МКС і трибуналів), порівняльний аналіз зарубіжної практики (країни з різними моделями амністії), а також конституційно-правові особливості України. Проаналізовані погляди науковців на тему амністії, що дає змогу всебічно оцінити можливі моделі її застосування в Україні.

Метою статті є проаналізувати конституційно-правові засади інституту амністії в контексті збройного конфлікту, дослідити міжнародно-правові обмеження та зарубіжний досвід застосування амністії як елементу перехідного правосуддя, а також визначити оптимальні підходи до формування правової моделі амністії в Україні з урахуванням вимог Конституції, міжнародних зобов'язань та потреб постконфліктного врегулювання.

Виклад основного матеріалу. Амністія як інститут має давнє походження, але її роль у міжнародному праві особливо зросла у ХХ столітті. Наприклад, уже після Другої світової війни було проголошено, що великі воєнні злочини не підлягають амністії (Нюрнберзька декларація про підтримання миру і справедливості) [1]. Женевські конвенції 1949 р. та їх Протоколи 1977 р. містять положення про амністію як засіб примирення після збройних сутичок. Зокрема, стаття 6(5) Протоколу II відзначає, що «наприкінці бойових дій влада, яка утримує владу, повинна сприяти наданню найширшої можливої амністії учасникам збройного конфлікту» [2, 3]. Підкреслюється, що ця норма закладена також у звичаях МГП. Разом з тим, законодавство передбачає, що амністію *не* застосовують до тих, хто скоїв воєнні злочини та інші тяжкі злочини проти людства. Зокрема, ІКЦ (МКС) у Римському статуті закріпив принцип неприпустимості амністії для злочинів міжнародного характеру (ст. 5 РС) та запровадив механізм комплементарності, який фактично підриває національні амністії, якщо вони заважають розслідуванню міжнародних злочинів [4]. Практика Міжнародних кримінальних трибуналів (Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії, Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди, Спеціальний суд по

Сьєрра-Леоне) підтвердила, що навіть якщо у національному законодавстві були положення про амністію (наприклад, у Хорватії 1996 р. чи в Боснії 2003 р.), їх не було визнано перешкодою для правосуддя за воєнні злочини [5].

У юридичній науці відзначають різні підходи до амністії. Одна частина дослідників (модель «прав людини») вважає амністію перешкодою для правосуддя і прав людини, підкреслюючи, що безкарність підсилює соціальну небезпечність злочинців. Наприклад, Д. Орендліхер вважав, що «небезпечні наслідки безкарності посилюються, коли притягнення до відповідальності передбачає закон про амністію, ухвалений військовими або іншими автономними державними установами» [6, с. 2540]. Інші (модель «миротворча») розглядають амністію як засіб поступок у обмін на примирення. Так, В. Гоуланд-Дебас зауважував, що «засоби досягнення миру і здійснення правосуддя не завжди співпадають і коли вони суперечать одне одному – на перше місце треба ставити забезпечення і підтримку миру» [7, с. 104].

Аналіз наукових позицій щодо правової природи амністії дозволяє окреслити ключові акценти в українській та зарубіжній доктрині. Так, О.О. Дудоров у межах кримінально-правового підходу визначає амністію як повне або часткове звільнення від відбування покарання певної категорії осіб, при цьому підкреслює, що вона не може застосовуватися до тяжких злочинів без фактичного відбуття строку покарання, а також не має замінити одне покарання іншим [8]. У гуманістичному ключі амністію розглядає П.В. Матишевський, зазначаючи, що вона є виявом милосердя з боку держави до осіб, які вчинили злочини, але не втратили потенціалу для реінтеграції у суспільство [9]. Критичну оцінку амністії як політичного жесту, а не правового механізму, дає М.Й. Гнатівський, який аналізував проєкт закону 2014 року, вказуючи на декларативність і юридичну нереалізованість більшості його положень [10]. О.В. Васильченко у своїх працях акцентує на необхідності приведення норм українського законодавства про амністію у відповідність до Женевських конвенцій, зокрема щодо заборони амністії для осіб, причетних до міжнародних злочинів [11, с. 16].

Серед зарубіжних дослідників вартим уваги є погляд М.В. Фрімена, який у своїй праці називає амністію особливою правовою нормою, спрямованою на звільнення від наслідків кримінальної відповідальності для окремих осіб, водночас наголошуючи, що така норма не повинна бути застосована до тяжких міжнародних злочинів [12]. D. Orentlicher, автор численних праць із міжнародного права, стверджує, що амністія, ухвалена без дотримання стандартів прав людини, може підірвати верховенство права і закріплювати безкарність [6]. Дослідниця V. Lowndes-Debbas натомість відстоює модель «миру понад усе», наголошуючи, що в умовах затяжних збройних конфліктів амністія може бути єдиним шляхом до деескалації, навіть якщо тимчасово відтермінується правосуддя [7, с. 104].

Сучасна конституційно-правова доктрина переважно підтримує змішаний підхід до амністії: її застосування можливе лише як виняток, за суворо визначених умов, із гарантіями захисту прав жертв та недопущенням звільнення від відповідальності осіб, причетних до міжнародних злочинів. Міжнародний досвід підтверджує, що амністія має бути інтегрована у ширший контекст механізмів перехідного правосуддя та мирного врегулювання конфліктів. Для України важливо розробити власну модель амністії, що поєднуватиме правові, політичні та соціальні чинники, відповідатиме міжнародно-правовим стандартам і сприятиме як відновленню миру, так і утвердженню верховенства права.

Міжнародне право містить як рекомендації щодо застосування амністії, так і обмеження для неї. ООН в рамках принципів відновного правосуддя та прав жертв вимагає, щоб амністія не порушувала прав постраждалих на правосуддя і правду. Зокрема, «Декларація та Положення про право жертв на правосуддя і відшкодування» (ООН, 2005) наголошують, що «акт амністії та інші заходи поблажливості не повинні впливати на право жертв на відшкодування та право знати правду» [12]. Міжнародні суди також підтверджують тренд неприйнятності широких амністій для серйозних злочинів. Наприклад, Європейський суд з прав людини у 2014 р. констатував, що «з'явилася зростаюча тенденція в міжнародному праві вважати такі амністії неприйнятними, оскільки вони несумісні з загально визнаними обов'язками держав здійснювати переслідування і покарання за грубі порушення фундаментальних прав людини» [13].

У Південно-Африканській Республіці, у кінці апартеїду в 1990-х роках була створена Комісія правди та примирення (Truth and Reconciliation Commission, 1995), яка застосувала умовну амністію. Амністія надавалася лише за умови повного та правдивого розкриття злочину політичного характеру. Такий механізм поєднував судочинство з процесом правди, прагнучи балансу між

покаранням і нацією на примирення. З понад 7000 заявників комісія задовольнила близько 1500 заяв [14]. Експерти відзначають, що це був унікальний приклад обмеженої амністії, яка визнає тяжкість злочинів, але надає можливість винуватцям «відкритися» і долучитися до національного порозуміння.

Натомість, протягом громадянської війни в Колумбії (війни з марксистськими партизанами і правими парамілітарними угрупованнями) держава застосувала низку механізмів трансформаційної юстиції. Зокрема, «Закон справедливості та миру» 2005 року (Law 975) передбачав демобілізацію парамілітарів та суворий контроль над ними з відповідальністю у вигляді альтернативних покарань, поєднуючи кримінальне переслідування з вимогою викривати правду і виплачувати компенсації [15]. Новий мирний процес із повстанцями ФАРК завершився Угодою 2016 року, де система передбачала створення Спеціального юрисдикційного органу (ЖЕР), Комісію правди і обмежену амністію. Зокрема, закон поширював «обмежену амністію» на окремі політичні злочини і передбачав зниження строків за визнання вини та співпрацю [16].

Таким чином, колумбійський досвід не є прикладом класичних масових амністій, а демонструє комплексний підхід до національного примирення. Його ключовими елементами стали акцент на встановленні правди, механізми відновного правосуддя та пом'якшення відповідальності для осіб, причетних до незначних правопорушень. Водночас держава забезпечила невідворотність покарання за тяжкі міжнародні злочини, що відповідає міжнародним стандартам та гарантує захист прав жертв.

У країнах колишньої Югославії після воєн (1990-ті) масових амністій не застосовували. Замість цього було організовано судові процеси (національні і за підтримки МТКЮ) над лідерами та виконавцями воєнних злочинів. Однак у Сербії траплялися окремі закони про амністію. Наприклад, 2001 року Скупщина ухвалила амністію для частини албанських ув'язнених за сепаратизм у Косові, але виключно за легші правопорушення (без «тероризму») [17]. Загалом у період 1973–2002 рр. у Сербії ухвалили близько восьми законів про амністію, переважно спрямованих на політичних в'язнів чи менші порушення. Масові амністії за воєнні злочини не проводилися: країна здебільшого сприяла видачі підозрюваних МТКЮ.

Після смерті диктатора Франсіско Франко Іспанія ухвалила Амністійний закон 1977 року, що звільняв від кримінальної відповідальності осіб, винних у «політичних» злочинах 1930–1970-х рр. (громадянська війна та режим Франко). Цей закон був широким і практично закрити дорогу до судового притягнення навіть за тяжкі порушення прав людини тих часів. Хоча за його допомогою відбулося політичне примирення (відомий «пакт забуття»), міжнародні правозахисники критикують такий підхід. Наприклад, HRW зауважує, що іспанський амністійний закон «покриває всі злочини, що мали політичну природу, скоєні до грудня 1976 року», блокуючи розслідування злочинів проти людяності того періоду. Питання актуальне й сьогодні: Міжнародний пакт про громадянські права зобов'язує державу забезпечувати жертвам ефективний засіб правового захисту, і Комітет ООН за виконанням МПГПР у 2008 р. рекомендував Іспанії скасувати амністійний закон [18].

Амністії у вузькому розумінні не застосовувалися щодо геноциду 1994 року. До приходу до влади РПФ у 1994 р. режим Ж. Хаб'яримана ухвалив амністійні закони, що фактично легітимізували масові вбивства на етнічному підґрунті. Як наслідок, амністія призвела до культури безкарності, яка сприяла трагедії. Після геноциду нова влада поставила за мету відновити справедливість: за сприяння ООН створено Міжнародний кримінальний трибунал по Руанді (ICTR), а на місцях – систему гакасі (громадські суди), що розглянули близько 2 млн справ середнього рівня. Конституція 2003 р. остаточно заборонила амністію за злочини геноциду та воєнні злочини, відмежувавши механізми реабілітації та милосердя (традиційний «gusaba no guha imbabazi») від юридичного прощення. Як зазначає М. Коржевський, «правове оформлення амністії створило культуру безкарності, що врешті-решт призвела до геноциду». Тому руандійський досвід показує, що після жаклих злочинів національні процеси акцентують на судовому притягненні або громадських судах, а не на широкій амністії.

В Україні інститут амністії має подвійне правове закріплення – на рівні конституційних положень та спеціального законодавства. Конституція України (стаття 92, пункт 20 частини першої) відносить амністію до предмета регулювання законами, що ухвалюються Верховною Радою України. Таким чином, саме парламент наділений виключними повноваженнями щодо прийняття рішень про амністію. Президент, згідно зі статтею 106, реалізує право помилювання, але амністія надається законом парламенту. Відповідно, Кримінальний кодекс України (ст. 86) визначає саму

амністію: це «повне або часткове звільнення від відбування покарання» певної категорії осіб. При цьому ст.86 ККУ встановлює, що амністія може бути оголошена законом і поширюватися на тих, хто вже визнаний винним вироком суду або підлягає судовому переслідуванню (але вирок ще не набув чинності). Водночас ККУ виключає можливість застосування амністії до осіб, засуджених за особливо тяжкі злочини державної зради, тероризму, тяжкі корупційні діяння та інші категорії. Наприклад, «особи, визнані винними в державній зраді чи терористичних актах, якщо вирок не набрали сили, не можуть бути звільнені від відбування покарання за законом про амністію».

Для реалізації післявоєнної амністії Україна, ймовірно, потребуватиме ухвалення нового спеціального закону, який би чітко визначав підстави, умови, категорії осіб та процедури її застосування. Такий нормативно-правовий акт має бути узгоджений із конституційними засадами правопорядку, закріпленими у Конституції України, а також із міжнародними зобов'язаннями держави у сфері прав людини та міжнародного гуманітарного права. Можливо, доведеться внести зміни і до чинного закону 1996 р., адже наразі той взагалі забороняє амністію засудженим за злочини проти національної безпеки (куди віднесено колабораційну діяльність). Якщо політичним рішенням буде застосувати обмежену амністію до певних підкатегорій колаборантів чи інших учасників конфлікту, законодавець має чітко виписати виключення, не допустивши правових колізій. Важливо врахувати й особливість українського визначення амністії: за нашим законом амністія – це звільнення від відбування покарання осіб, вже визнаних судом винними, а не звільнення від самого судового переслідування. Тобто в традиційному розумінні українського права не можна амністувати людину, яка не була засуджена судом. Це відрізняється від практики деяких мирних домовленостей (наприклад, Мінських угод 2015 р.), де йшлося про звільнення від відповідальності без суду всіх учасників подій на Донбасі. Щоб реалізувати такий підхід, потрібні окремі механізми (скажімо, спеціальні процедури “прощення” або закриття проваджень на етапі досудового слідства) – інакше він не вписується у визначення амністії, яке дає Конституція і КК України. Отже, при плануванні амністії законодавець мусить ретельно прописати умови і порядок, аби акт амністії відповідав як внутрішньому праву, так і міжнародним стандартам, а також не вихолощував принцип невідворотності покарання за найтяжчі злочини.

Водночас багато українських експертів та громадських діячів застерігають від надмірно широкого прощення. Правозахисні організації вказують на пріоритет забезпечення правосуддя для жертв і непорушності принципу невідворотності покарання. Наприклад, Центр громадянських свобод та інші правозахисники, лауреати Нобелівської премії миру 2022, неодноразово підкреслювали, що не може бути мови про амністію військових злочинців – усі випадки убивств, катувань, звалтувань мають бути доведені до суду. Схожу думку закладено і в проекті Національної стратегії перехідного правосуддя, розробленому ще у 2021 році: там прямо зазначалося про неприпустимість амністії для осіб, відповідальних за грубі порушення прав людини [19].

З огляду на наведені аргументи, оптимальною моделлю для України після завершення війни є вибіркоче, обмежене застосування амністії як одного з інструментів перехідного правосуддя. Така амністія має бути цільовою – спрямованою лише на чітко визначені категорії осіб, та умовною – із встановленням конкретних юридичних і поведінкових вимог для отримання цього права. Виділимо окремі напрямки:

– Чіткі межі амністії. Закон про післявоєнну амністію повинен однозначно перелічити категорії злочинів і осіб, на яких поширюється пом'якшення, та хто від нього звільняється. Абсолютний консенсус – не амністувати військових злочинців, катів, убивць, гвалтівників, осіб, що вчинили теракти чи геноцид. Ці люди мають постати перед судом і отримати заслужене покарання. Натомість амністія може охопити рядових учасників незаконних збройних формувань, яких не обвинувачено в тяжких злочинах, вимушених співучасників окупаційних адміністрацій, які не скоювали насильства, та, можливо, військовослужбовців ЗСУ, засуджених за суто військові дисциплінарні злочини (наприклад, самовільне залишення частини). В усіх випадках мають бути дотримані «червоні лінії»: злочини проти людяності, грубі порушення прав людини, тяжкі насильницькі злочини не підлягають прощенню.

– Спеціальні умови і індивідуальний підхід. Амністія не повинна бути автоматичною “роздачею індульгенцій”. Доцільно передбачити умови, за яких вона надається: повне визнання вини, розкаяння правопорушника; виплата компенсацій чи інша форма відшкодування збитків постраждалим; співпраця зі слідством, надання важливих свідчень про обставини злочинів чи про інших винних осіб.

– Поєднання з іншими механізмами перехідного правосуддя. Амністія не може розглядатися ізольовано. Щоб перехідне правосуддя було повноцінним, паралельно повинні діяти судове переслідування ключових винуватців, люстраційні заходи (усунення від посад осіб, які заплямували себе співпрацею з ворогом), механізми встановлення правди (комісії з розслідування злочинів, публічні слухання) та програми репарацій для жертв. Важливо, що амністія не означає амнезію: суспільство має право знати правду про минуле. Тому, навіть звільняючи від покарання окремих осіб, держава повинна документувати їхні злочини, оприлюднювати факти порушень (якщо це не загрожує національній безпеці) та вимагати від амністованих осіб сприяти відновленню історичної правди.

Висновки та пропозиції. Амністія учасників збройного конфлікту – надзвичайно складний інститут. З одного боку, історичний досвід показує, що амністія може допомогти завершити бойові дії та сприяти політичному врегулюванню (як у ПАР чи колумбійському процесі). З іншого боку, міжнародне право та практика вимагають обмежити амністію, особливо стосовно воєнних злочинів, злочинів проти людяності і геноциду. Конституційно-правовий механізм амністії в Україні передбачає, що ухвалення рішень про її запровадження належить до виключної компетенції Верховної Ради України, тоді як безпосереднє застосування амністії до конкретної особи здійснюється судом. Така модель поєднує політичний і правовий елементи, забезпечуючи парламентський контроль над інститутом амністії та індивідуалізацію її застосування в судовому порядку.

Практика ухвалення законів про амністію у 2014 та 2016 роках засвідчила намагання законодавця досягти балансу між потребами національної безпеки, принципами гуманізму та вимогами правової відповідальності. Водночас ці українські приклади показали складність пошуку такого компромісу в умовах триваючого збройного конфлікту, коли суспільні очікування, міжнародні зобов'язання та політичні реалії часто вступають у суперечність.

У сучасних умовах війни з російською федерацією необхідність пошуку шляхів мирного врегулювання зумовлює обговорення можливості застосування амністії. Водночас суспільні настрої чітко сигналізують про неприйнятність «загального помилування» для осіб, причетних до агресії та тяжких злочинів. Тому амністія, якщо вона розглядатиметься як інструмент постконфліктного врегулювання, повинна мати чітко визначені межі та застосовуватися лише за суворих умов – наприклад, за умови повного розкриття істини про обставини конфлікту, добровільної демобілізації, відшкодування шкоди та співпраці з органами правосуддя. Інакше вона може поставити мир під загрозу, позбавивши жертв законного захисту, і суперечитиме зобов'язанням України як правової держави, закріпленим у Конституції та міжнародних договорах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Нюрнберзька декларація про підтримання миру і справедливості. Підсумковий документ міжнародної конференції «Нюрнберг. Початок миру та міжнародного права», Нюрнберг, 6 червня 1993 року. Нюрнберг: Федеральне міністерство юстиції Німеччини, 1993. – 12 с.
2. Женевські конвенції від 12 серпня 1949 року про захист жертв війни (Конвенція I–IV). Міжнародний комітет Червоного Хреста. Женева, 1949. <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/publications/icrc-002-0173.pdf> (дата звернення: 26.05.2025).
3. Додаткові протоколи до Женевських конвенцій від 8 червня 1977 року (Протокол I і II). Міжнародний комітет Червоного Хреста. Женева, 1977. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977> (дата звернення: 25.05.2025).
4. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р. (ратифікований 1 липня 2002 р.) Офіційний сайт Міжнародного кримінального суду. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf> (дата звернення: 27.05.2025).
5. UNHCR. Amnesty Laws in Bosnia and Herzegovina. 1998. URL: <https://www.refworld.org/legal/natlegcomments/unhcr/1998/en/92285> (дата звернення: 24.05.2025).
6. Orentlicher D.F. Settling Accounts: The Duty to Prosecute Human Rights Violations of a Prior Regime. *Yale Law Journal*. 1991. Vol. 100, No. 8. P. 2537–2615.
7. Lowndes-Debbas V. Justice in Peace Processes: The Role of the United Nations. Proceedings of the Annual Meeting. *American Society of International Law*. 2003. Vol. 97. P. 103–106.
8. Дудоров О.О. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. – Київ: Баїте, 2021. 944 с. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/07/22/dudorov-o-o-havronyuk-m-i-kryminalne-pravo-navchalnyu-posibnyk-2014.pdf> (дата звернення: 26.07.2025).

9. Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник. Київ: А.С.К., 2001. 528 с.
10. Гнатівський М.М. Україні доведеться шукати свою власну модель амністії. Укрінформ. 21.01.2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2860024-mikola-gnatovskij-persij-vicesprezident-ukrainskoi-asociacii-miznarodnogo-prava.html> (дата звернення: 26.05.2025).
11. Васильченко О.В. Україна і міжнародне право. *Український часопис міжнародного права*. 2020. № 1. С. 15–24.
12. Freeman M. *Necessary Evils: Amnesties and the Search for Justice*. Cambridge: *Cambridge University Press*, 2009. 376 p.
13. Європейський суд з прав людини. Рішення у справі *Marguš v. Croatia* (Заява № 4455/10): рішення Великої палати від 27 травня 2014 р. HUDOC – Офіційна база рішень ЄСПЛ: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-144109> (дата звернення: 20.05.2025).
14. Colombia. Ley 975 de 2005. Por la cual se dictan disposiciones para la reincorporación de miembros de grupos armados al margen de la ley, que contribuyan de manera efectiva a la consecución de la paz nacional. Congreso de Colombia. 25 de julio de 2005. URL: <https://www.funcionpublica.gov.co/eva/gestornormativo/norma.php?i=17118> (дата звернення: 26.05.2025).
15. Transitional Justice Data Base. Colombia: Transitional Justice Profile. Transitional Justice Research Collaborative. URL: <https://transitionaljusticedata.org/en/Americas/Colombia.html> (дата звернення: 26.05.2025).
16. Human Rights Watch. World Report 2002: Yugoslavia. 2002. URL: <https://www.refworld.org/reference/annualreport/hrw/2002/en/23492> (дата звернення: 21.05.2025).

УДК 342.4:340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.28>

КОНСТИТУЦІЙНА ДЕМОКРАТІЯ ЗА ЕКСТРАОРДИНАРНИХ УМОВ: ДОКТРИНАЛЬНИЙ ВИМІР І РОЛЬ СУДУ

Кучук А.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права та публічного управління
Сумського державного педагогічного університету
імені А.С. Макаренка,
ORCID: 0000-0002-5918-2035
e-mail: kucshuk@ukr.net*

Кучук Д.Г.,

*здобувач вищої освіти
Сумського державного педагогічного університету
імені А.С. Макаренка,
ORCID: 0009-0004-6124-4073
e-mail: deniskuchuk48@gmail.com*

Кучук А.М., Кучук Д.Г. Конституційна демократія за екстраординарних умов: доктринальний вимір і роль суду.

У статті досліджується феномен конституційної демократії за екстраординарних умов. Обґрунтовано, що надзвичайний стан не є правовим вакуумом, а формою випробування життєздатності конституційного ладу. З'ясовано, що сучасний конституціоналізм, на відміну від шміттівського розуміння «винятковості», не визнає вихід держави за межі конституції навіть у кризових ситуаціях, натомість пропонує концепцію конституційної адаптивності. Підхід, сформований у працях Б. Аккермана, С. Холмса, Дж. Ролза, ґрунтується на принципі безперервності конституційності, який передбачає збереження чинності основоположних принципів правовладдя незалежно від зовнішніх чи внутрішніх загроз.

Відзначено, що рішення Європейського суду з прав людини та конституційних судів держав Європи утворюють підхід, за яким навіть за кризи не допускається заперечення сутності прав, а їхні обмеження можуть мати лише тимчасовий і пропорційний характер. Особливу увагу приділено практиці Конституційного Суду України, який формує позицію про неперервність конституційного порядку у воєнний час та підпорядкування будь-яких надзвичайних заходів принципам правовладдя і гідності людини.

Наголошено, що пріоритет індивідуального над загальним, властивий західній правовій культурі, визначає гуманістичну спрямованість теорії людських прав, втілену у Загальній декларації прав людини 1948 року. У цьому контексті екстраординарність розглядається не як простір для свавілля, а як особливий режим реалізації конституційних цінностей. Показано, що доктрина необхідності може виступати інструментом збереження конституційного ладу лише за умови контролю з боку судової влади, дотримання критеріїв пропорційності, легітимності та тимчасовості.

Зроблено висновок, що конституційна демократія за екстраординарних умовах є самокоригувальною системою, здатною зберігати власну нормативну природу в умовах загрози. Її сила полягає у тому, що навіть у стані обмеження прав і концентрації владних повноважень вона не втрачає свого засадничого змісту – підпорядкування державної влади конституції та пріоритету людської гідності як найвищої цінності.

Ключові слова: верховенство права, конституційна демократія, екстраординарні умови, доктрина необхідності, пропорційність, судовий контроль, людська гідність, конституційний суд.

Kuchuk A.M., Kuchuk D.G. Constitutional democracy under extraordinary conditions: doctrinal dimension and the role of the court.

The article deals with the phenomenon of constitutional democracy under extraordinary conditions. It is substantiated that a state of emergency is not a legal vacuum, but a form of testing the viability of the constitutional order. It is found that modern constitutionalism, unlike the Schmittian understanding of “exceptionalism”, does not recognize the state going beyond the boundaries of the constitution even in crisis situations, instead proposing the concept of constitutional adaptability. The approach, formed in the papers of B. Ackermann, S. Holmes, and J. Rawls, is based on the principle of continuity of constitutionality, which assumes the preservation of the validity of the rule of law fundamental principles regardless of external or internal threats.

It is noted that the decisions of the European Court of Human Rights and the constitutional courts of European states affirm the approach according to which even during a crisis, the essence of rights cannot be denied, and their restrictions can only be temporary and proportionate. Particular attention is paid to the practice of the Constitutional Court of Ukraine, which forms a position on the continuity of the constitutional order in wartime and the subordination of any extraordinary measures to the principles of the rule of law and human dignity.

It is emphasized that the priority of the individual over the general, inherent in Western legal culture, determines the humanistic orientation of the theory of human rights, embodied in the Universal Declaration of Human Rights of 1948. In this context, extraordinariness is considered not as a space for arbitrariness, but as a special regime for the implementation of constitutional values. It is shown that the doctrine of necessity can act as an instrument for preserving the constitutional order only under the condition of control by the judiciary, compliance with the criteria of proportionality, legitimacy and temporality.

It is concluded that constitutional democracy under extraordinary conditions is a self-correcting system capable of preserving its own normative nature in conditions of threat. Its strength lies in the fact that even in a state of restriction of rights and concentration of power it does not lose its fundamental content - the subordination of state power to the constitution and the priority of human dignity as the highest value.

Key words: rule of law, constitutional democracy, extraordinary conditions, doctrine of necessity, proportionality, judicial review, human dignity, constitutional court.

Постановка проблеми. Сучасні виклики, зумовлені воєнними діями, гібридними загрозами та кризовими станами публічної влади, посягають на сталість демократичних інститутів, перевіряючи на міцність саму ідею конституціоналізму. Конституційна демократія, заснована на принципах правовладдя, поділу влади та поваги до людських прав, в умовах екстраординарності постає не лише як політико-правова модель, а як система, здатна забезпечити функціонування держави без руйнування її ладу.

В умовах воєнного стану або надзвичайних обставин держава опиняється між потребою гарантувати безпеку та обов'язком зберегти правову природу публічної влади. Означений баланс стає предметом доктринального осмислення і судової візії – насамперед, у діяльності конституційних судів, які виконують роль арбітра між владою і суспільством. Саме вони покликані визначати межі допустимого обмеження прав, тлумачити конституційні принципи в умовах загрози існуванню держави та утверджувати верховенство Конституції навіть у часи винятковості. Актуальність теми посилюється потребою теоретичного переосмислення поняття «конституційна демократія» як такої, що не втрачає своєї нормативної сили навіть у періоди збройного конфлікту, а навпаки – виявляє свою життєздатність через правові механізми захисту людини і суспільства. Водночас, воєнний стан і повоєнне відновлення створюють умови для формування нової конституційної практики, у якій судова влада, зокрема конституційна юрисдикція, стає ключовим чинником збереження правової ідентичності держави.

Відтак, дослідження конституційної демократії в екстраординарних умовах крізь призму доктринальних засад і судової візії має не лише теоретичну, але й практичну значущість. Воно сприяє розумінню того, як у кризових ситуаціях можна забезпечити сталість конституційного ладу, непорушність людських прав і безперервність дії принципу правовладдя.

Метою цього дослідження є комплексне осмислення конституційної демократії за екстраординарних умов, визначення доктринальних засад її функціонування, а також виявлення ролі судової влади у забезпеченні неперервності конституційного порядку.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика функціонування конституційної демократії в умовах надзвичайності привертала увагу як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників, однак залишається багатоаспектною та недостатньо системно осмисленою.

У класичній доктрині конституціоналізму значний внесок зробили Б. Акерман [1], Дж.Г. Елай [2], Дж. Ролз [3], Д. Гелд [4], Л. Крамер [5], які досліджували межі дії конституційних принципів у кризових умовах, а також співвідношення між безпекою та демократією. Окремі аспекти правової природи надзвичайних повноважень держави розкривали К. Шмітт [6], Дж. Агамбен [7], А. Росс [8], С. Холмс [9], які сформулювали концепти стану винятковості, позаконституційної необхідності та тимчасового припинення конституційного порядку. У європейському науковому дискурсі важливе місце займають праці М. Лубелла [10], Д. Фернандес Аррібас [11], присвячені питанню пропорційності обмежень прав у кризових ситуаціях. Вони розкривають роль судового контролю як гарантії збереження демократичного ладу в умовах надзвичайності.

В українській науці розглядалися переважно окремі елементи піднятої проблематики. Вчені аналізували розвиток українського конституціоналізму, проблеми воєнного стану, функціонування органів публічної влади в умовах загрози, а також роль окремих державних органів у забезпеченні стабільності правопорядку [12]. Водночас переважна більшість досліджень зосереджується на окремих аспектах – або на питанні обмеження прав людини, або на механізмах дії конституційних інститутів у надзвичайний період, без системного поєднання доктринального та судового підходів до розуміння феномену конституційної демократії в екстраординарних умовах.

Отже, комплексного аналізу доктринального виміру та судової візії конституційної демократії за екстраординарних умов досі бракує. Саме ця прогалина зумовлює необхідність подальшого дослідження теми, що поєднує філософсько-правовий та конституційно-правовий рівні осмислення.

Виклад основного матеріалу. Римському праву був відомий принцип *salus populi suprema lex* («Добробут народу нехай буде найвищим законом»). На нашу думку, багато в чому саме цьому принципу виникає доктрина необхідності як правовий принцип, що дозволяє тимчасово відступати від конституційних норм або правових процедур, якщо це єдиний спосіб уникнути катастрофічних наслідків для держави, суспільства чи конституційного ладу. І хоча ця доктрина не є формальною частиною більшості конституцій, але може використовуватись судами чи владою для виправдання дій у кризових ситуаціях, коли стандартні механізми не працюють.

До основних положень цієї доктрини слід віднести такі. По-перше, необхідність як виняток. Дії, що порушують конституцію (наприклад, розпуск парламенту всупереч конституції, обмеження прав чи введення надзвичайних повноважень), виправдовуються лише якщо: а) існує безпосередня, невідворотна загроза (війна, громадянський конфлікт, природна катастрофа тощо); б) немає альтернативних конституційних засобів; в) дії пропорційні загрозі та тимчасові (після кризи – повернення до норм). По-друге, легітимність. Доктрина не дає «карт бланш» для свавілля; вона повинна бути визнана судом або суспільством, щоб уникнути зловживань.

Відзначимо, що ця доктрина часто застосовувалася в постколоніальних чи нестабільних країнах для легітимізації переворотів чи криз. Так, згадаємо Пакистан. Верховний суд в справах *Maulvi Tamizuddin Khan v. Federation of Pakistan (1955)* і *State v. Dosso (1958)* визнав законним розпуск Установчих Зборів Пакистану та дії президента Айюба Хана, які скасували конституцію, посилаючись на необхідність для стабільності; у 1977 році відбувся воєнний переворот Зі-я-уль-Хака, що не був визнаний незаконним.

Не можна не згадати і про Бельгію, зокрема у контексті криз з мовними правами (фламандська vs. валлонська спільноти), коли суди застосовують певною мірою згадану доктрину. Так, найбільша і найвідоміша судова справа, пов'язана з мовним конфліктом у Бельгії, – це «Справа про деякі аспекти законів про використання мов в освіті в Бельгії» (також відома як Бельгійська лінгвістична справа). Означена справа була розглянута Європейським судом з прав людини і у ній суд фактично використовував підхід, який відображає ідею, близьку до доктрини необхідності (принцип, що держава може вводити обмеження, якщо вони необхідні для досягнення легітимної мети) [13].

Згадаємо також обставини справи *Ex parte Milligan, 1866*, якою оскаржувався військовий трибунал над цивільним Лемюелем Мілліганом, якого звинуватили в змові проти Союзу під час Громадянської війни [14]. Верховний суд Сполучених Штатів Америки скасував вирок, наголосивши на пріоритеті конституційних прав навіть у воєнний час. Основні принципи, сформульовані в рішенні наступні.

1. Маршальське право (військова юрисдикція) не може існувати там, де діють цивільні суди. Військові трибунали не мають юрисдикції над цивільними особами в районах, де функціонують звичайні суди та конституційний порядок не порушений. Маршальське право – це виняток, а не правило; воно виникає лише з абсолютної необхідності, коли цивільна влада не може діяти.

2. Призупинення habeas corpus не поширюється на військові суди над цивільними. Навіть якщо президент призупиняє writ of habeas corpus (застосовувалося під час війни), це не дає права на судові процеси над цивільними в військових судах. Цивільні мають право на суд присяжних.

3. Права не можуть бути призупинені без крайньої необхідності: Призупинення habeas corpus дозволено лише у разі повстання чи вторгнення і лише коли громадська безпека вимагає цього. Воєнний час не скасовує свободи; суди мусять залишатися відкритими, якщо це можливо.

4. Розподіл повноважень. Конгрес, а не президент, контролює призупинення прав. Президент може діяти в екстрених випадках, але Конгрес має остаточну владу над законодавчими обмеженнями. Військова влада не може замінити цивільну без парламентського схвалення.

Ці принципи стали основою для захисту цивільних прав у Сполучених Штатах Америки під час криз. Вони підкреслюють, що конституція – має вищу юридичну силу, навіть у часи небезпеки.

Відзначимо і справу Габчіково-Надьмарош, яка стала важливим прецедентом, який підтвердив фундаментальний принцип *pacis sunt servanda*, але водночас зобов'язав держави інтегрувати принципи сталого розвитку та охорони довкілля у виконання старих міжнародних зобов'язань. Міжнародний суд Організації Об'єднаних Націй постановив, що Угорщина не мала права призупинити, а потім остаточно припинити свою частину робіт. Хоча Суд визнав, що стан екологічної необхідності є підставою для виключення протиправності, він дійшов висновку, що заявлена Угорщиною небезпека не була неминучою, і вона могла використати інші менш радикальні засоби [15].

Доречно також згадати, що у межах західної правової культури пріоритет між загальним та індивідуальним надається саме індивідуальному, що зумовлює як зміст, так і спрямованість теорії людських прав, відображеної у Загальній декларації прав людини. Ідея автономії особи, її невід'ємної гідності та моральної рівності європейською філософією права розглядається як вихідна умова будь-якого правопорядку. Від Дж. Локка до І. Канта формується переконання, що держава існує не задля самозбереження, а задля охорони свободи кожної особи – як природного, а не делегованого їй права.

Саме ця антропоцентрична основа західного конституціоналізму визначає і правову природу людських прав: вони не є похідними від державної влади й не залежать від колективних чи суспільних інтересів, а, навпаки, виступають критерієм легітимності самої влади. У цьому сенсі індивідуальне не лише не суперечить загальному, а й становить його передумову, адже визнання автономії особи забезпечує моральну та юридичну єдність суспільства.

Загальна декларація прав людини втілює цю парадигму, закріплюючи універсальний характер людських прав, що належать кожному від народження, а не внаслідок приналежності до певної політичної чи національної спільноти. У тексті Декларації чітко простежується перевага індивідуального виміру свободи над колективним міркуванням користі: права людини визначають межі державного втручання, а не навпаки. Таким чином, у межах західної правової традиції людська особистість є не об'єктом, а первинним суб'єктом права, навколо якого структурується уся система правового та конституційного порядку. Цей принцип становить ядро теорії людських прав і визначає гуманістичний зміст конституційної демократії.

Конституційна демократія постає як політико-правовий феномен, що поєднує верховенство конституції, поділ влади та невідчужуваність людських прав. Її сутність полягає у підпорядкуванні державної влади праву та забезпеченні інституційних гарантій недопущення свавілля. Проте саме в екстраординарних умовах – війни, надзвичайного стану, внутрішніх заворушень або системних криз – відбувається випробування цієї моделі на міцність, оскільки держава змушена тимчасово виходити за межі звичних процедур конституційного врядування, не втрачаючи при цьому своєї правової природи.

Доктринально конституційна демократія в екстраординарних умовах розглядається крізь дилему між необхідністю та правом. Конституційна демократія не заперечує можливість екстраординарних заходів, але вимагає, щоб вони залишалися в межах конституційної норми та під контролем судової влади.

Екстраординарні умови не знищують конституційний порядок, а лише «переводять» його у режим конституційної адаптивності, коли конституційні принципи отримують специфічне тлумачення з урахуванням потреби забезпечення національної безпеки. Така адаптивність виявляється через доктрину пропорційності, яка дозволяє співмірно обмежувати окремі права без заперечення їхньої сутності. Саме ця доктрина стала ключовим інструментом конституційних і міжнародних судів, що забезпечують дотримання рівноваги між безпекою та демократією.

Судова візія в означених умовах формується, передусім, у практиці конституційних судів та Європейського суду з прав людини. Застосовуючи доктрину *margin of appreciation*, страсбурзький суд визнає, що держава може мати певну свободу розсуду у надзвичайній ситуації, однак ця свобода не є безмежною і підлягає судовому контролю. Конституційні суди держав переважно виходять із того, що навіть за умов воєнного стану основоположні конституційні принципи (правовладдя, повага до гідності людини, верховенство Конституції) не можуть бути призупинені.

Конституційний Суд України у своїй діяльності поступово формує підхід, за яким воєнний стан не є підставою для згортання конституційного порядку, а навпаки – виступає критерієм перевірки життєздатності конституційної демократії. Такий підхід відповідає європейським тенденціям, що акцентують не на «винятковості», а на безперервності конституційності – ідеї, згідно з якою навіть у кризі державність має залишатися правовладною.

Відтак, доктринальний вимір конституційної демократії в екстраординарних умовах розкриває її як правову конструкцію, здатну до самозбереження без відступу від своїх ціннісних засад. Судова візія, у свою чергу, трансформує ці доктринальні положення в практичні критерії оцінки дій держави у кризовій ситуації. Судовий контроль стає механізмом, що запобігає перетворенню тимчасового надзвичайного стану на постійну форму правління, гарантуючи відновлення нормального конституційного ладу після усунення загрози. Конституційна демократія в екстраординарних умовах не втрачає свого нормативного характеру, а лише демонструє здатність до гнучкого, але правового реагування на небезпеки. Її сила полягає у тому, що навіть за умов обмеження прав, концентрації повноважень чи зміни процедур вона зберігає свій головний зміст – підпорядкування влади Конституції та захист людської гідності як найвищої цінності.

Висновки. Таким чином, доктрина необхідності, що своїм корінням сягає римського принципу *salus populi suprema lex*, є спробою поєднати вимір політичної доцільності з правовими межами конституційного порядку. Вона відображає парадокс конституційної демократії: необхідність захисту самої Конституції може тимчасово виправдовувати відступ від її норм, але лише за умов суворого дотримання принципів пропорційності, тимчасовості та легітимності. Історичні приклади демонструють, що зловживання цією доктриною призводить до руйнації конституційності, тоді як її обґрунтоване застосування слугує засобом її самозбереження.

Західна правова традиція, побудована на пріоритеті індивідуального над загальним, формує морально-правові межі, за яких навіть під час надзвичайного стану людська гідність залишається недоторканою. Саме тому конституційна демократія в екстраординарних умовах не може бути зведена до механічного обмеження прав – вона є випробуванням правовладдя, що підтверджує зрілість суспільства і держави. Судова практика, зокрема конституційних судів європейських держав і Конституційного Суду України, утверджує підхід, за яким надзвичайність не призводить до розриву правового континууму, а лише активує його адаптивний потенціал. Конституція залишається чинною навіть за кризи, набуваючи динамічного виміру – здатності забезпечувати баланс між безпекою та свободою.

Таким чином, у доктринальному та судовому вимірах конституційна демократія постає як самокоригувальна система, здатна реагувати на виклики екстраординарності без втрати своєї правової сутності. Її стійкість полягає не у відмові від принципів, а у здатності зберегти їх навіть у момент загрози.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ackerman B. The Emergency Constitution. *Yale Law Journal*. 2004. Vol. 113. № 5. P. 1029–1091.
2. Ely J. H. *Democracy and Distrust: A Theory of Judicial Review*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1980. 268 p.
3. Rawls J. *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press, 1993. 401 p.

4. Held D. *Models of Democracy*. 3rd ed. Cambridge: Polity Press, 2006. 408 p.
5. Kramer L.D. *The People Themselves: Popular Constitutionalism and Judicial Review*. Oxford: Oxford University Press, 2004. 363 p.
6. Schmitt, C. *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. Chicago: University of Chicago Press, 2005. 70 p.
7. Agamben, G. *State of Exception*. Chicago: University of Chicago Press, 2005. 95 p.
8. Ross, A. *On Law and Justice*. London: Stevens & Sons, 1958. 377 p.
9. Holmes, S. *The Anatomy of Antiliberalism*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993. 330 p.
10. Lubell N. *Extraterritorial Use of Force Against Non-State Actors*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
11. Fernández Arribas J. *Regulating European Emergency Powers: Towards a State of Emergency of the European Union*. *Law and Institutions. Policy Paper*. 2024. № 295. URL <https://tinyurl.com/2be55kn9>.
12. *Правова система України в умовах воєнного стану : збірник наукових праць / за загальною редакцією О.О. Кота, А.Б. Гриняка, Н.В. Міловської, М.М. Хоменка*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 540 с.
13. Case «Relating to Certain Aspects of the Laws on the use of Languages in Education in Belgium». Application no 1474/62; 1677/62; 1691/62; 1769/63; 1994/63; 2126/64. 23 July 1968. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57525>.
14. *Ex parte Milligan*, 71 U.S. 2 (1866). URL <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/71/2>.
15. *Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia)*. URL <https://www.icj-cij.org/case/92>.

УДК 342.72:614.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.29>

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РОЗКРИТТЯ МЕДИЧНОЇ ТАЄМНИЦІ В УКРАЇНІ

Мацелюх І.А.,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри службового та медичного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0008-2531-8791
e-mail: kaf.ist@ukr.net*

Маховик А.О.,

*аспірантка кафедри службового та медичного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0007-0606-6106
e-mail: amakhovyk@gmail.com*

Мацелюх І.А., Маховик А.О. Конституційно-правове регулювання розкриття медичної таємниці в Україні.

Стаття присвячена комплексному дослідженню конституційно-правового регулювання розкриття медичної таємниці в Україні крізь призму балансу приватних і публічних інтересів. Підкреслюється, що інститут медичної таємниці є ключовим елементом гарантій права людини на приватність і недоторканність особистого життя, а також складовою системи захисту персональних даних. Водночас зазначений інститут має важливе значення для забезпечення національної безпеки, економічного добробуту та охорони основоположних прав і свобод.

У роботі проаналізовано конституційні положення, норми спеціального законодавства (Закони України «Про національну безпеку України», «Про захист населення від інфекційних хвороб» та інші), а також практику їх застосування у виняткових випадках, коли розкриття конфіденційної інформації визнається правомірним. Особливу увагу приділено питанню розкриття медичної таємниці з метою забезпечення національної безпеки та економічної стабільності.

Інститут медичної таємниці доцільно розглядати не лише крізь призму приватних прав пацієнта, але й у ширшому контексті захисту публічних і державних інтересів. Еволюція законодавчого підходу свідчить про поступове зміщення акцентів від комплексного охоплення всіх сфер життя, включно з охороною здоров'я, до пріоритету забезпечення суверенітету та демократичного ладу. Водночас навіть у межах нової парадигми охорона здоров'я й доступ до медичної інформації залишаються важливими чинниками, що безпосередньо впливають на економічний добробут суспільства.

Окремо розглянуто ситуації, пов'язані із забезпеченням економічного добробуту держави, зокрема повідомлення про професійні захворювання, ведення обліку інфекційних випадків і правове регулювання під час пандемії COVID-19. Такі дії є формою реалізації публічного інтересу, що водночас вимагає дотримання принципів законності, пропорційності та цільового використання отриманих даних. Також приділено увагу випадкам, коли розкриття медичної інформації є виправданим із позиції захисту прав людини — для запобігання поширенню інфекцій серед дітей, протидії домашньому насильству та забезпечення безпеки вразливих осіб.

Ключові слова: медична таємниця, права людини, розкриття медичної інформації, принцип пропорційності, економічний добробут, національна безпека, захист приватного життя

Matseliukh I.A., Makhovyk A.O. Constitutional and legal regulation of medical confidentiality disclosure in Ukraine.

The article examines the constitutional and legal regulation of medical secrecy disclosure in Ukraine, focusing on the balance between private and public interests. Medical secrecy is a cornerstone of human rights, ensuring privacy, personal inviolability, and personal data protection, while also playing a critical role in safeguarding national security, economic well-being, and fundamental rights.

The study analyzes constitutional provisions, specialized legislation (e.g., Laws of Ukraine “On National Security of Ukraine” and “On Protection of the Population from Infectious Diseases”), and their application in exceptional cases where disclosure is deemed lawful, particularly for national security and economic stability.

The evolution of Ukraine’s legislative approach reflects a shift from a broad, all-encompassing view of national security, including health care, to prioritizing sovereignty and democratic order, driven by wartime challenges. However, health care and access to medical information remain vital for economic and social stability. The article highlights cases where disclosure serves public interests, such as reporting occupational diseases, tracking infectious cases, and regulating during the COVID-19 pandemic, emphasizing adherence to legality, proportionality, and targeted data use. Additionally, disclosure is justified to protect human rights, including preventing infections among children, combating domestic violence, and ensuring vulnerable individuals’ safety.

Ukraine’s legal framework is evolving toward a balanced model that harmonizes individual rights, societal needs, and state imperatives. This trajectory underscores the need for alignment with international human rights standards, enhancing resilience against global challenges like pandemics and digital threats. This balanced approach strengthens public trust in institutions, enhances citizen protection, and fosters a just, secure society for future generations.

Key words: medical confidentiality, human rights, disclosure of medical information, proportionality principle, economic welfare, national security, protection of privacy.

Постановка проблеми. Медична таємниця є одним із фундаментальних інститутів медичного права, покликаним гарантувати право особи на приватність та недоторканність особистого життя. Конституція України (ст. 32) закріплює загальне правило про заборону збирання, зберігання, використання чи поширення конфіденційної інформації без згоди особи, але водночас передбачає винятки, виправдані інтересами національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Проблема полягає у тому, що на практиці законодавство України не містить чітких та уніфікованих підходів до визначення меж і підстав розкриття медичної таємниці. Еволюція національного законодавства демонструє зміщення акцентів: від комплексного розуміння безпеки, яке охоплювало й сферу охорони здоров’я, до пріоритету захисту суверенітету та демократичного ладу. Проте питання доступу до медичної інформації залишається важливим чинником як для економічної стабільності, так і для реалізації основоположних прав людини.

Складність проблеми посилюється тим, що вітчизняне законодавство не дає визначення «економічного добробуту», хоча саме він напряму пов’язаний із мінімізацією економічних втрат від масових захворювань, оптимізацією ресурсів охорони здоров’я та захистом прав громадян. Крім того, випадки розкриття медичної таємниці в інтересах прав людини (наприклад, у ситуаціях домашнього насильства або захисту дітей) не завжди мають однозначне правове регулювання та узгодженість із принципами захисту приватності.

Таким чином, постає необхідність комплексного дослідження доктринальних та законодавчих підходів до визначення підстав правомірного розкриття медичної таємниці, з метою вироблення чітких критеріїв для досягнення балансу між індивідуальними правами пацієнта та публічними інтересами держави і суспільства.

Метою статті є комплексне дослідження конституційно-правових засад інституту медичної таємниці в Україні, з’ясування умов і меж її правомірного розкриття, аналіз винятків, пов’язаних із забезпеченням національної безпеки, економічного добробуту та захисту прав людини.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового регулювання інституту медичної таємниці та умов її розкриття були предметом наукових досліджень у працях Т. Сліпченко, А. Литвиненко, Г.О. Блінової, М.М. Потіпа, О.Ю. Камишанського, І.М. Горбаньова та інших учених. В їхніх роботах висвітлювалися аспекти правового статусу пацієнта, гарантії захисту персональних даних, а також проблеми узгодження приватних і публічних інтересів. Разом із тим, значна части-

на цих дослідженнях зосереджується переважно на загальних питаннях конфіденційності медичної інформації, тоді як сучасні виклики, такі як необхідність протидії масовим інфекційним захворюванням, потреби національної безпеки та економічного добробуту – вимагають нового, комплексного підходу до аналізу правових підстав і меж допустимого розкриття медичної таємниці. Це зумовлює актуальність подальших досліджень, спрямованих на вироблення збалансованої моделі правового регулювання, що враховує міжнародні стандарти, практику ЄСПЛ та національні інтереси України.

Виклад основного матеріалу. Медична таємниця є одним з основоположних інститутів медичного права. Також вона є одним із ключових елементів охорони права людини на приватність та недоторканність особистого життя. Її збереження є загальним правилом, проте в окремих випадках виникає необхідність у її розкритті. Саме з метою визначення таких винятків законодавець встановлює низку юридичних вимог, що регулюють умови правомірного розкриття медичної таємниці.

Конституція України у статті 32 вказує, що конфіденційна інформація про особу не може збиратися, зберігатися, використовуватися чи поширюватися без її згоди, за винятком випадків, прямо встановлених законом та виправданих інтересами національної безпеки, економічного добробуту й прав людини [1]. Дослідження правових підстав та меж розкриття медичної таємниці є важливим для забезпечення гармонійного співвідношення між конституційними правами особи та потребами держави і суспільства.

Попередня редакція Закону України “Про основи національної безпеки України” від 19 червня 2003 року [2] містила визначення, що до національної безпеки входить широкий спектр сфер, починаючи від правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією до захисту екології і навколишнього природного середовища. Серед цього переліку визначалась і сфера охорони здоров’я, як складова національної безпеки. Даний підхід перегукувався з конституційною нормою. Нова редакція Закону України “Про національну безпеку України” від 21 червня 2018 року [3] змінює розуміння поняття національної безпеки. Фокус звужується до ключових елементів – суверенітет, територіальна цілісність, демократичний лад. Натомість вводиться поняття «національних інтересів» як життєво важливих для людини, суспільства і держави. Зміна підходу у більшій мірі спричинена воєнними викликами, які постали перед державою. У 2018 році, було визнано, що без захисту суверенітету та демократії інші аспекти (освіта, охорона здоров’я) не матимуть значення.

Таким чином, інститут медичної таємниці розглядається не лише крізь призму приватних прав пацієнта, але й у ширшому контексті захисту суспільних та державних інтересів. Еволюція законодавчого підходу до розуміння національної безпеки демонструє зміщення акцентів від комплексного охоплення усіх сфер життя, включно з охороною здоров’я, до пріоритету збереження суверенітету та демократичного ладу. Водночас, навіть у новій парадигмі охорона здоров’я і доступ до медичної інформації залишаються вагомими чинниками, що прямо впливають на економічний добробут суспільства. Саме тому питання допустимості розкриття медичних даних у цілях забезпечення економічних інтересів потребує окремого аналізу.

Українське законодавство не містить чіткого визначення «економічного добробуту». Загалом під цим поняттям розуміють, що добробут показує, наскільки населення забезпечене матеріальними, фінансовими та іншими благами, а також впливає на розвиток економіки. Враховуючи медичну складову, можна уточнити, що економічний добробут пов’язаний із забезпеченням стабільного розвитку суспільства, мінімізацією економічних втрат від масових захворювань, плануванням ресурсів охорони здоров’я та ефективним використанням даних для статистичних і епідеміологічних цілей.

Для ілюстрації практичного застосування цього підходу варто звернути увагу на Постанову Кабінету Міністрів України від 17 квітня 2019 р. № 337 [4]. У ній встановлено порядок екстреного повідомлення про нещасні випадки та професійні захворювання, що дозволяє державі своєчасно оцінювати наслідки для економіки та планувати відповідні ресурси. Відповідно до пункту 6, заклади охорони здоров’я зобов’язані протягом доби повідомляти відповідні підприємства, територіальні органи Держпраці та Пенсійного фонду.

Подібний підхід був застосований і під час пандемії COVID-19. Так, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів у зв’язку з COVID-19» (30 березня 2020 р.) [5], дозволяв обробку персональних даних без згоди особи для протидії поширенню коронавірусної хвороби. Дані могли використовуватися для планування протиепідемічних заходів, а після закінчення карантину підлягали знеособленню або знищенню.

Ще одним прикладом є внесені 13 квітня 2020 р. зміни до ст. 35 Закону «Про захист населення від інфекційних хвороб» [6]. Ці зміни встановили обов'язковий облік та реєстрацію кожного випадку інфекційної хвороби, що дозволяє формувати державну політику охорони здоров'я та забезпечувати ефективне здійснення протиепідемічних заходів. Особливий порядок обліку та обміну інформацією визначається рішенням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я.

Мета таких заходів полягає у забезпеченні економічного добробуту через мінімізацію економічних втрат від масових захворювань, оптимізацію бюджету на охорону здоров'я, ефективне управління ресурсами та планування державних програм. Для досягнення цих цілей передбачено конкретні принципи захисту персональних даних:

- дані використовуються виключно за призначенням, що гарантує їх цільове та законне застосування;
- застосовується анонімізація або знеособлення інформації, що зменшує ризик порушення права на приватність;
- після завершення обробки дані підлягають знищенню, якщо їх неможливо знеособити, що забезпечує повне припинення ризику розкриття конфіденційної інформації;
- порушення порядку тягне за собою юридичну відповідальність, що стимулює дотримання встановлених правил і захищає права громадян.

Таким чином, економічний добробут у контексті розкриття медичної таємниці розглядається як складова стабільного розвитку суспільства та захисту державних інтересів. Законодавчі приклади – від регулювання повідомлення про нещасні випадки й професійні захворювання до спеціальних норм, запроваджених під час пандемії COVID-19, – демонструють, що держава допускає використання конфіденційних медичних даних у виняткових випадках, коли це спрямовано на збереження економічної стабільності та здоров'я населення. При цьому обов'язковою умовою є дотримання принципів цільового використання, знеособлення, обмеженого строку обробки та юридичної відповідальності за порушення правил.

Разом із тим, розкриття медичної таємниці може бути виправданим не лише міркуваннями економічної чи національної безпеки, але й захистом основоположних прав людини. До таких випадків належать, зокрема, ситуації, коли збереження конфіденційності може поставити під загрозу життя чи безпеку інших осіб, зокрема дітей чи членів сім'ї.

Важливим аспектом є розуміння випадків, виправданих інтересами прав людини. Аналіз положень статті 9 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [7] дають змогу зробити висновок, що органи опіки та піклування мають право отримувати та передавати медичну інформацію про осіб з обмеженою дієздатністю або недієздатних, якщо це необхідно для захисту їхніх прав і безпеки. Зокрема, йдеться про випадки домашнього насильства, коли законний представник сам є кривдником або не виконує свої обов'язки. У таких ситуаціях органи опіки можуть давати згоду на внесення персональних даних до державних реєстрів, ініціювати надання соціальних чи медичних послуг, а також забезпечувати примусове надання психіатричної допомоги, якщо існує загроза життю та здоров'ю самої особи чи членів її сім'ї.

Також законодавство України передбачає випадки правомірного розкриття відомостей про стан здоров'я дітей у дитячих закладах. Так, відповідно до статті 15 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» [6], працівники цих установ зобов'язані постійно спостерігати за станом здоров'я вихованців. У разі виявлення інфекційної хвороби необхідно вжити заходів для ізоляції хворого та негайно повідомити відповідний заклад охорони здоров'я. Така норма, з одного боку, передбачає передання інформації про стан здоров'я дитини третім особам (медичним працівникам), що формально є розкриттям медичної таємниці. Водночас, закон визнає це розкриття правомірним і необхідним, оскільки воно спрямоване на захист фундаментальних прав інших дітей (право на безпечне та здорове середовище), а також на своєчасне надання допомоги самій хворій дитині. Таким чином, даний випадок є прикладом легітимного обмеження конфіденційності медичної інформації в інтересах охорони здоров'я та захисту прав людини.

Звернемо увагу на обов'язки медичних працівників та посадових осіб закладів охорони здоров'я у разі виявлення інфекційного захворювання. Відповідно до ст. 38 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» [6], вони зобов'язані вжити заходів для тимчасової ізоляції хворого, надати невідкладну допомогу, організувати проведення дезінфекційних заходів, повідомити відповідний орган санітарно-епідеміологічної служби та забезпечити госпіталізацію

пацієнта. Такі дії передбачають передання відомостей про стан здоров'я особи третім суб'єктам, що фактично є формою розкриття медичної таємниці. Водночас це розкриття є законодавчо обґрунтованим, оскільки його мета – захист суспільного здоров'я, запобігання поширенню інфекцій та забезпечення права інших осіб на безпечні умови життя.

Висновки. Медична таємниця в українському праві виступає не лише індивідуальною гарантією права пацієнта на приватність, а й елементом механізму забезпечення національної безпеки, економічного добробуту та захисту прав людини. Конституційні норми та спеціальне законодавство чітко встановлюють, що загальним правилом є збереження конфіденційності медичної інформації, однак допускаються винятки, коли розкриття даних є обґрунтованим і необхідним.

Водночас у всіх випадках діють ключові принципи: цільове використання даних, їх знеособлення чи знищення після досягнення мети обробки, а також юридична відповідальність за порушення порядку розкриття. Таким чином, інститут медичної таємниці демонструє баланс між приватними та публічними інтересами. Його сучасне правове регулювання в Україні розвивається у напрямку пошуку оптимального співвідношення між забезпеченням прав особи на конфіденційність і виконанням державою своїх обов'язків щодо охорони здоров'я, безпеки та захисту основоположних прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.
2. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року № 964-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 351. Втратив чинність на підставі Закону України № 2469-VIII від 21 червня 2018 року.
3. Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31.
4. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розслідування та обліку нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві» від 17 квітня 2019 року № 337. *Офіційний вісник України*. 2019. № 37.
5. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)» від 30 березня 2020 року № 540-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 18.
6. Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 6 квітня 2000 року № 1645-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 29.
7. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.30>

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Ніколенко Л.М.,
*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії публічної безпеки громад
навчально-наукового інституту права та соціального менеджменту
Донецького державного університету внутрішніх справ,
ORCID: 0000-0002-3437-6968*

Ніколенко Л.М. Захист прав людини в умовах воєнного стану.

У статті досліджуються особливості забезпечення та захисту прав людини в умовах воєнного стану. Постановка проблеми зумовлена тим, що воєнний стан передбачає тимчасове обмеження окремих прав і свобод, проте такі обмеження мають залишатися правомірними, пропорційними та відповідати національному законодавству, Європейській конвенції з прав людини та міжнародним стандартам. Зазначається, що забезпечення прав людини в умовах воєнного стану ґрунтується на поєднанні норм національного конституційного права, міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права.

У статті аналізуються механізми національного та міжнародного захисту прав людини, включно з інституціями Верховної Ради України, Уповноваженим з прав людини, судами та міжнародними органами, такими як ЄСПЛ, МКС та ООН. Досліджується досвід інших держав та доводиться, що ефективний захист прав людини у воєнний час можливий лише за умов збереження незалежності судової влади, прозорості урядових дій і активної участі інституту омбудсмену. Особлива увага приділяється правам на життя, свободу, недоторканність особи, приватне життя, свободу вираження поглядів та власність, а також принципам пропорційності, тимчасовості та недоторканності сутності правового статусу особи. Розглядаються ризики надмірного обмеження прав під приводом національної безпеки, використання цифрових реєстрів для моніторингу громадян та обмеження доступу до правосуддя в окупованих або прифронтових регіонах. Наголошується на необхідності дотримання міжнародних стандартів захисту цивільного населення у збройних конфліктах, які закріплені у Женевських конвенціях і Додаткових протоколах. Підкреслюється важливість інтегрованого підходу, що поєднує правові, інституційні та міжнародні механізми, для забезпечення реального захисту прав людини під час воєнного стану, запобігання зловживанням надзвичайними повноваженнями та побудови стійкої післявоєнної системи правосуддя.

Визначається, що інституційна архітектура захисту прав людини у воєнний час характеризується багаторівневою взаємодією, де національні органи виконують первинну функцію забезпечення прав і свобод, а міжнародні структури – функцію контролю, моніторингу та притягнення до відповідальності за їх порушення.

Ключові слова: захист, права людини, судовий розгляд, механізми захисту прав людини, суд, міжнародний захист прав людини, Європейський Союз.

Nikolenko L.M. Protection of human rights under martial law.

The article examines the features of ensuring and protecting human rights under martial law. The problem is posed by the fact that martial law provides for temporary restrictions on certain rights and freedoms, but such restrictions must remain lawful, proportionate and comply with national legislation, the European Convention on Human Rights and international standards. It is noted that ensuring human rights under martial law is based on a combination of the norms of national constitutional law, international human rights law and international humanitarian law.

The article analyzes the mechanisms of national and international protection of human rights, including the institutions of the Verkhovna Rada of Ukraine, the Commissioner for Human Rights,

courts and international bodies, such as the ECHR, the ICC and the UN. The experience of other states is studied and it is proved that effective protection of human rights in wartime is possible only if the independence of the judiciary, transparency of government actions and the active participation of the Ombudsman institution are maintained. Particular attention is paid to the rights to life, liberty, security of person, privacy, freedom of expression and property, as well as the principles of proportionality, temporality and inviolability of the essence of the legal status of a person. The risks of excessive restriction of rights under the pretext of national security, the use of digital registers to monitor citizens and restrictions on access to justice in occupied or frontline regions are considered. The need to comply with international standards for the protection of civilians in armed conflicts, which are enshrined in the Geneva Conventions and Additional Protocols, is emphasized. The importance of an integrated approach combining legal, institutional and international mechanisms is emphasized to ensure real protection of human rights during martial law, prevent abuse of emergency powers and build a sustainable post-war justice system.

It is determined that the institutional architecture of human rights protection in wartime is characterized by multi-level interaction, where national bodies perform the primary function of ensuring rights and freedoms, and international structures perform the function of control, monitoring and holding accountable for their violations.

Key words: protection, human rights, judicial review, mechanisms for the protection of human rights, court, international protection of human rights, European Union.

Постановка проблеми. Забезпечення та захист прав людини є одним із фундаментальних принципів сучасної правової держави та невід'ємним елементом демократичного суспільства. У преамбулі Конституції України зазначено, що забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави, а в статті 3 закріплено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю [1].

Проте реалії сьогодення ставлять перед державами, що перебувають у стані збройного конфлікту, безпрецедентні виклики. Введення воєнного стану, як це передбачено Законом України «Про правовий режим воєнного стану» [2], передбачає можливість тимчасового обмеження окремих прав і свобод. Водночас такі обмеження мають бути правомірними, пропорційними та відповідати вимогам міжнародних нормативних актів.

У контексті воєнного стану питання захисту прав людини набуває багатовимірного значення – правового, соціального, гуманітарного й етичного. Воно відображає рівень зрілості правової системи, спроможність держави дотримуватися принципу верховенства права та гарантувати гідність людини навіть у період загрози її існуванню.

Збройний конфлікт супроводжується системними порушеннями прав цивільного населення – права на життя, свободу, безпеку, освіту, власність, охорону здоров'я. За даними Управління Верховного комісара ООН з прав людини, за час збройної агресії зафіксовано тисячі випадків загибелі та поранення цивільних осіб, катувань, насильницьких зникнень, депортацій [3], що вимагає створення ефективних механізмів документування злочинів, доступу до правосуддя та забезпечення відповідальності за порушення міжнародного гуманітарного права.

Актуальність теми зумовлена потребою у виробленні цілісної концепції захисту прав людини в умовах надзвичайного та воєнного стану, що враховує сучасні реалії, досвід міжнародних інституцій і стандарти Ради Європи.

Метою дослідження є аналіз особливостей правового механізму захисту прав людини в умовах воєнного стану, визначення основних проблем його реалізації та напрямів удосконалення у світлі національних і міжнародних стандартів.

Стан дослідження. Питання забезпечення та захисту прав людини традиційно перебуває у центрі уваги як вітчизняної, так і зарубіжної правової науки. У різні періоди воно досліджувалося у контексті теорії держави і права, конституційного права, міжнародного права та прав людини, однак умови воєнного стану зумовили появу нових підходів і проблемних аспектів. Свої дослідження щодо захисту прав і свобод людини в умовах воєнного стану присвятили такі вчені як: Т.В. Волошанівська, О.І. Гавриленко, П.О. Давиденко, Р.І. Мельник, Т.П. Чубко, Г.І. Петрова, К.Ю. Примаков, І.М. Проць, О.С. Розумовський, О.В. Скрипнюк, Б.І. Стахура та інші вчені.

Виклад основного матеріалу. Запровадження воєнного стану в будь-якій державі, що перебуває у стані збройного конфлікту, неминуче впливає на систему забезпечення прав людини. Ме-

ханізм забезпечення прав людини в умовах війни ґрунтується на поєднанні норм національного конституційного права, міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права. Ключовим є положення про те, що навіть за надзвичайних обставин держава не може повністю відмовитися від виконання своїх зобов'язань щодо захисту людської гідності, життя та основоположних свобод.

Відповідно до статті 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.) та статті 15 Європейської конвенції з прав людини (1950 р.), держава може тимчасово відступити від виконання окремих зобов'язань лише в межах суворої необхідності, що зумовлена реальною загрозою життю нації. При цьому не допускається обмеження низки невід'ємних прав, зокрема, права на життя, заборони катувань, рабства, ретроактивного покарання, а також свободи совісті та релігії.

У контексті збройного конфлікту міжнародні стандарти захисту доповнюються положеннями Женевських конвенцій 1949 року та Додаткових протоколів 1977 року, які визначають правовий статус цивільного населення, військовополонених і жертв війни. Відповідно до них, навіть у період активних бойових дій держава зобов'язана поважати принципи гуманності, пропорційності та розмежування військових і цивільних цілей.

Режим воєнного стану не означає повного скасування прав людини, він лише змінює механізми їх реалізації та межі допустимих обмежень. Як підкреслює Комітет ООН з прав людини у Загальному коментарі № 29 (2001 р.), навіть у разі надзвичайної ситуації дерогація не може мати дискримінаційного характеру, повинна бути тимчасовою, пропорційною та обґрунтованою реальною загрозою для існування нації [4].

У період воєнного стану допускається тимчасове обмеження таких прав і свобод, як: свобода пересування (обмеження виїзду за межі країни, запровадження комендантської години, заборона перебування у зонах бойових дій); право на таємницю листування і комунікацій (у зв'язку з потребами розвідки, безпеки, контррозвідувальних заходів); свобода мирних зібрань, слова і преси (для запобігання поширенню дезінформації чи паніки); право власності (у випадках реквізиції або використання майна для оборонних потреб з наступною компенсацією).

Водночас низка прав має абсолютний характер і не може бути обмежена за жодних умов. До них належать: право на життя (ст. 2 Конвенції); заборона катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження (ст. 3 Конвенції); заборона рабства та примусової праці (ст. 4 Конвенції).

Міжнародна практика підтверджує важливість дотримання цих меж. У рішенні «Lawless v. Ireland» (1961) ЄСПЛ вперше визнав право держави на дерогацію під час надзвичайного стану, але підкреслив, що такі заходи не повинні виходити за межі суворої необхідності [5]. Подібні підходи підтверджено у справах «Brannigan and McBride v. the United Kingdom» (1993), «Aksoy v. Turkey» (1996) та інших, де Суд наголосив на обов'язку держав зберігати ефективний судовий контроль навіть у період загрози національній безпеці [6].

У сучасному контексті воєнних дій в Європі важливим є також застосування норм міжнародного гуманітарного права, яке визначає мінімальні стандарти захисту цивільного населення. Так, відповідно до статті 3 спільної для Женевських конвенцій (1949 р.), усі сторони конфлікту зобов'язані гуманно ставитися до осіб, які не беруть участі у бойових діях, зокрема заборонено тортури, жорстоке поводження та незаконні втрати.

Таким чином, навіть за умов воєнного стану основоположні права людини не втрачають своєї цінності. Їх реалізація може зазнавати об'єктивних обмежень, однак обов'язок держави – забезпечити, щоб ці обмеження залишалися пропорційними, тимчасовими і такими, що не нівелюють сутність правового статусу особи.

Аналіз законодавства та судової практики в Україні під час воєнного стану свідчить про наявність значних викликів у сфері дотримання принципів пропорційності, тимчасовості та недоторканності сутності правового статусу особи, закріплених як у міжнародному, так і в національному праві.

По-перше, принцип пропорційності, який вимагає, щоб будь-яке обмеження прав було не лише законним і необхідним, а й мінімально можливим для досягнення мети, нерідко порушується через надмірно широке тлумачення поняття «національна безпека». Так, обмеження свободи пересування чоловіків призовного віку, встановлене Указом Президента України № 64/2022 [7] та подальшими нормативно-правовими актами, хоча й має під собою раціональне

обґрунтування з огляду на потреби мобілізації, на практиці реалізується без належного індивідуального підходу. Відсутність чітко визначених процедур перевірки особистих обставин (наприклад, стану здоров'я, сімейного положення, наявності відстрочок чи звільнень від призову) призводить до масових затримань на блокпостах, часто без надання мотивованого рішення чи можливості негайного оскарження. Така практика суперечить положенням статті 5 Конвенції, яка гарантує право на свободу і особисту недоторканність, а також вимогам ЄСПЛ щодо необхідності індивідуалізованого підходу до обмеження прав навіть у надзвичайних умовах (*Hassan v. the United Kingdom*, 2014).

По-друге, принцип тимчасовості обмежень, який є ключовим для будь-якого режиму надзвичайного стану, став проблематичним у зв'язку з тривалим (понад три роки) воєнним станом. Згідно з ч. 1 ст. 15 Конвенції, заходи, що відхиляють зобов'язання за Конвенцією, повинні бути обмежені тим ступенем, який обумовлений вимогами ситуації. Однак у відсутності чітко визначених критеріїв для скасування воєнного стану або поетапного зняття окремих обмежень (наприклад, у регіонах, де відсутні безпосередні бойові дії), існує реальна загроза інституціоналізації надзвичайних повноважень, що створює правову аномалію: тимчасовий режим фактично перетворюється на постійний, що підриває основи конституційного ладу та знижує рівень правової визначеності. Подібна ситуація суперечить не лише міжнародним стандартам, а й власній конституційній доктрині України, згідно з якою воєнний стан є виключною та тимчасовою мірою.

По-третє, спостерігається зростання практик, що загрожують самій сутності правового статусу особи, тобто тим правам, які не підлягають обмеженню навіть у надзвичайних обставинах. До таких практик належать: масове використання цифрових реєстрів (зокрема, через додаток «Дія») для моніторингу громадян без чіткого правового регулювання, що порушує право на приватне життя (ст. 8 Конвенції); обмеження свободи вираження поглядів під приводом боротьби з «дезінформацією» або «підтримкою агресора», що суперечить ст. 10 Конвенції та принципу презумпції невинуватості; відсутність чітких механізмів для вирішення справ у судах, пов'язаних з окупованою територією, що унеможливує ефективний доступ до правосуддя, одного з ключових гарантій верховенства права (ст. 6 Конвенції).

Хоча окремі з цих заходів можуть мати під собою раціональне обґрунтування в умовах війни, їх системне застосування без належного правового обґрунтування, контролю та механізмів оскарження створює небезпеку нормалізації виняткових умов.

Важливо підкреслити, що держава, безумовно, має обґрунтовану потребу у застосуванні надзвичайних заходів в умовах збройної агресії. Проте збереження демократичних стандартів і верховенства права є не лише міжнародним зобов'язанням України як держави-учасниці Ради Європи та інших міжнародних угод, а й стратегічною необхідністю для збереження внутрішньої легітимності влади, довіри громадян та міжнародної підтримки. Як зазначає Венеціанська комісія, навіть у воєнний час держава повинна залишатися правовою (*Opinion on the State of Emergency*, CDL-AD(2023)001).

Таким чином, хоча формально Україна дотримується міжнародних та конституційних засад щодо захисту прав людини під час воєнного стану, на рівні практичної реалізації існують суттєві системні недоліки, які потребують не лише правового, а й інституційного врегулювання. Без цього існує ризик, що захист від зовнішньої загрози стане підставою для порушення внутрішніх демократичних гарантій.

Забезпечення прав людини у період воєнного стану неможливе без ефективного функціонування інституційних механізмів контролю і реагування. Ці механізми формуються на двох взаємопов'язаних рівнях – національному та міжнародному, які у своїй взаємодії забезпечують комплексну систему захисту прав і свобод людини навіть у надзвичайних умовах.

Наприклад, в Україні основним інституційним гарантом дотримання прав і свобод людини є Верховна Рада України, яка згідно зі ст. 85 Конституції здійснює парламентський контроль, у тому числі за діяльністю органів виконавчої влади під час воєнного стану. Проте на практиці цей контроль має обмежений характер у зв'язку з пріоритетністю оборонних рішень і зменшенням прозорості урядових процедур.

Особливу роль у період збройного конфлікту відіграє Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсмен). Омбудсмен здійснює моніторинг дотримання прав людини, зокрема щодо внутрішньо переміщених осіб, військовополонених, цивільних заручників і постраждалих від катуваль.

Певну роль у захисті прав людини під час воєнного стану відіграють також суди загальної юрисдикції та Конституційний Суд України, який має повноваження оцінювати конституційність обмежень прав. Водночас, як свідчить практика, діяльність судів у прифронтових і окупованих регіонах суттєво ускладнена, що обмежує доступ громадян до правосуддя. Тому все більшої актуальності набувають дистанційні (електронні) форми судочинства, запроваджені на підставі процесуальних реформ 2022–2024 рр.

Подібні моделі можна простежити в інших державах, які перебували у стані війни або надзвичайного становища. Так, у Хорватії під час війни 1991–1995 рр. інституційна система захисту прав людини базувалася на діяльності парламентського комітету з прав людини та омбудсмена, який документував порушення гуманітарного права і співпрацював із Міжнародним трибуналом щодо колишньої Югославії. Особливу увагу приділяли забезпеченню прав внутрішньо переміщених осіб та військовополонених, а результати національного моніторингу передавалися до міжнародних структур ООН і Ради Європи [8].

В Ізраїлі, де протягом десятиліть триває стан підвищеної безпеки, вироблена унікальна модель «юридичного балансу» між правами людини і національною безпекою. Верховний суд Ізраїлю зберігає незалежність навіть у період бойових дій і розглядає петиції проти дій уряду, військових або спецслужб, що дозволяє контролювати пропорційність обмежень прав. Окрім того, Ізраїльський інститут омбудсмена має право вимагати перегляду адміністративних рішень у справах про порушення прав цивільного населення [9].

На міжнародному рівні ключову роль у моніторингу дотримання прав людини під час війни грає Організація Об'єднаних Націй, яка здійснює комплексний нагляд через Управління Верховного комісара з прав людини (ОНЧР) та Раду ООН з прав людини. ЄСПЛ залишається одним із головних міжнародних інструментів індивідуального захисту прав людини. Незважаючи на надзвичайний стан, держава не звільняється від обов'язку забезпечувати доступ до ЄСПЛ. Важливу роль у забезпеченні міжнародної відповідальності за грубі порушення прав людини виконує Міжнародний кримінальний суд. Україна визнала юрисдикцію МКС щодо злочинів, вчинених на її території, і співпрацює з Офісом Прокурора Суду. Проведення МКС охоплюють злочини проти людяності, воєнні злочини та, потенційно, злочин агресії. Це створює прецедент посилення персональної відповідальності за порушення міжнародного гуманітарного права.

Крім того, варто відзначити роль Ради Європи та її інституцій – Комісара з прав людини, Венеційської комісії, Комітету Міністрів – у моніторингу ситуації та наданні експертних рекомендацій щодо дотримання правових стандартів у воєнний час.

Ефективність інституційного захисту прав людини під час воєнного стану залежить від узгодженої взаємодії національних і міжнародних механізмів. Українська модель демонструє поступову інтеграцію національних інституцій до міжнародних систем звітності та правозастосування [10, с. 95–101].

Таким чином, інституційна архітектура захисту прав людини у воєнний час характеризується багаторівневою взаємодією, де національні органи виконують первинну функцію забезпечення прав і свобод, а міжнародні структури – функцію контролю, моніторингу та притягнення до відповідальності за їх порушення. Подальший розвиток цієї взаємодії має бути спрямований на створення сталого механізму післявоєнного правосуддя і гарантій неповторення масових порушень.

Висновки. На підставі здійсненого аналізу, слід підкреслити, що захист прав людини в умовах воєнного стану є складним багатовимірним процесом, що вимагає балансу між забезпеченням національної безпеки та дотриманням основоположних свобод особи. Воєнний стан не скасовує дії принципу верховенства права, а лише трансформує його прояви, акцентуючи увагу на принципах пропорційності, тимчасовості та недоторканності сутності правового статусу людини. Отже, пріоритетом державної політики у сфері прав людини під час воєнного стану має стати не лише мінімізація обмежень, а й забезпечення реального, а не декларативного, захисту прав і свобод людини. Тільки за умови поєднання правової відповідальності, інституційної стійкості та міжнародного партнерства можливе збереження гуманістичних засад державності й побудова справедливої післявоєнної системи правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
3. United Nations Human Rights Monitoring Mission in Ukraine (HRMMU). Report on the human rights situation in Ukraine, 1 December 2023 to 29 February 2024. Geneva: OHCHR, 26 March 2024. *United Nations*. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/country-reports/report-human-rights-situation-ukraine-1-december-2023-29-february-2024>.
4. General comment no.29, States of emergency (article 4): International Covenant on Civil and Political Rights. Human Rights Committee, CCPR/C/21/Rev.1/Add.11.2001. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/451555?v=pdf>.
5. Case of Lawless v. Ireland: Application no. 332/57, Judgment of 1 July 1961: European Court of Human Rights. *Hudoc*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57518>.
6. Case of Brannigan and McBride v. United Kingdom: Application no. 14553/89, 14554/89, Judgment of 25 May 1993: European Court of Human Rights. *Hudoc*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57819>.
7. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 року. *Офіційне інтернет-представництво. Президент України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.
8. Топольницька М.І. Зміна правових систем в умовах збройного конфлікту: досвід країн колишньої Югославії та України (2014-перша половина 2021 рр.): дис. канд. юрид. наук зі спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, 2023. 193 с. URL: <https://www.uzhnu.edu.ua/en/infocentre/get/58847>.
9. Ilias Bantekas, Safaa S Jaber, The human rights obligations of belligerent occupiers: Israel and the Gazan population, *Journal of Conflict and Security Law*. 2025. Vol. 30. Issue 1. P. 103–120.
10. Ніколенко Л.М. Взаємовідносини національних правових систем і права Європейського Союзу: вплив судових інстанцій. *Наше право*. 2013. № 13. С. 95–101.

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.31>

ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ЗАКОНОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ З УРАХУВАННЯМ ПІДХОДІВ ЄС

Олюха В.Г.,
*доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу господарсько-правових досліджень
проблем економічної безпеки,
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова Національної академії наук України»
ORCID: 0000-0002-3339-1154*

Олюха В.Г. Використання штучного інтелекту в законотворчій діяльності з урахуванням підходів ЄС.

Стаття присвячена визначенню можливості використання систем штучного інтелекту для підготовки проектів законів Верховною Радою України. Національні парламенти країн-членів ЄС поступово запроваджуються використання систем штучного інтелекту для забезпечення різних напрямів їх діяльності, в тому числі для виконання допоміжної функції при підготовці проектів законів. Зроблено висновок про те, що Верховна Рада України поки що не застосовує системи штучного інтелекту у своїй законотворчій діяльності оскільки спеціальний закон щодо його використання у нашій країні відсутній. В той же час, прийняті у ЄС Artificial Intelligence Act, Рамкова конвенція Ради Європи про ШІ, права людини, демократію та верховенство права (CETS No. 225) закладають основні напрями його використання в тому числі і у роботі з підготовки законопроектів.

На основі аналізу досвіду ЄС встановлено, що в сучасних умовах системи штучного інтелекту ШІ можуть виконувати допоміжну функцію при проведенні роботи з підготовки законопроектів. Його допоміжна роль в українських реаліях може полягати у такому: аналіз узгодженості законодавчих пропозицій з іншими нормативно-правовими актами, в тому числі з актами ЄС; рекомендації щодо змін законодавства на основі виявлених прогалин, проблем та взаємодії з іншими законами; попередні варіанти текстів для подальшого опрацювання; покращення регулювання та впровадження політики цифрової готовності; виявлення невідповідності чинного законодавства нормам актів ЄС, судовій практиці ЄСПЛ.

Запропоновано використання систем штучного інтелекту при виконанні допоміжних функцій у підготовці законопроектів українським парламентом здійснювати у відповідності до принципів, визначених у Етичних керівних принципах для надійного штучного інтелекту (Ethical Guidelines for Trustworthy Artificial Intelligence) та Рамковій конвенції Ради Європи про ШІ, права людини, демократію та верховенство права (CETS No. 225).

Доводиться, що передача функції підготовки законопроектів від парламентарів до систем ШІ наразі є передчасною, оскільки за таких умов системи ШІ можуть бути віднесені до систем з високим ступенем ризику. Тому згідно з вимогами Artificial Intelligence Act вони мають бути розроблені та вдосконалені таким чином, щоб фізичні особи могли контролювати їх функціонування, що в сучасних умовах не можливо. Також таке застосування порушуватиме принцип верховенства права, принцип поваги до людської автономії, принцип людської гідності та індивідуальної автономії, що буде створювати перешкоди для імплементації положень актів ЄС у національну правову систему.

Ключові слова: нормопроекування, штучний інтелект, принцип верховенства права, принцип поваги до людської автономії, принцип людської гідності, досвід ЄС.

Oliukha V.H. Use of artificial intelligence in legislative activities taking into account EU approaches.

The article is devoted to determining the possibility of using artificial intelligence systems for the preparation of draft laws by the Verkhovna Rada of Ukraine. National parliaments of EU member states are gradually introducing the use of artificial intelligence systems to ensure various areas of their activity, including to perform an auxiliary function in the preparation of draft laws. It is concluded that the Verkhovna Rada of Ukraine does not yet use artificial intelligence systems in its law-making activities, since there is no special law on its use in our country. At the same time, the Artificial Intelligence Act adopted in the EU, the Framework Convention of the Council of Europe on AI, Human Rights, Democracy and the Rule of Law (CETS No. 225) establish the main areas of its use, including in the preparation of draft laws. Based on the analysis of the EU experience, it was established that in modern conditions, artificial intelligence AI systems can perform an auxiliary function in the preparation of draft laws. Its supporting role in Ukrainian realities may be as follows: analysis of the consistency of legislative proposals with other regulatory legal acts, including EU acts; recommendations for changes in legislation based on identified gaps, problems and interaction with other laws; preliminary versions of texts for further processing; improvement of regulation and implementation of digital readiness policy; identification of inconsistencies of current legislation with the norms of EU acts, the case law of the ECHR.

It is proposed that the use of artificial intelligence systems in performing auxiliary functions in the preparation of draft laws by the Ukrainian Parliament be carried out in accordance with the principles defined in the Ethical Guidelines for Trustworthy Artificial Intelligence and the Council of Europe Framework Convention on AI, Human Rights, Democracy and the Rule of Law (CETS No. 225).

It is proved that the transfer of the function of preparing draft laws from parliamentarians to AI systems is currently premature, since under such conditions, AI systems can be classified as high-risk systems. Therefore, according to the requirements of the Artificial Intelligence Act, they must be developed and improved in such a way that individuals can control their functioning, which is not possible in modern conditions. Also, such use will violate the principle of the rule of law, the principle of respect for human autonomy, the principle of human dignity and individual autonomy, which will create obstacles to the implementation of the provisions of EU acts into the national legal system.

Key words: normative drafting, artificial intelligence, the principle of the rule of law, the principle of respect for human autonomy, the principle of human dignity, the experience of the EU.

Постановка проблеми. Активний розвиток цифрових технологій, що відбувається впродовж останніх десятиліть, призводить до трансформації урядування, одним з проявів якого можна вважати втілення в життя різними країнами концепції е-парламенту. Технічна можливість переходу законодавчих органів влади в електронний формат діяльності відбувається завдяки інформаційно-комунікаційним технологіям та інтернету. Варто зазначити, що невпинний та стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій породжує нові та покращує давно відомі цифрові інструменти, а тому технічні можливості для більш широкого формату функціонування е-парламенту постійно підвищуються. Одним із таких цифрових інструментів є штучний інтелект (далі за текстом ШІ).

Національними парламентами країн ЄС поступово запроваджується його використання для забезпечення різних напрямів їх діяльності, проте потенціал проведення законотворчої діяльності з використанням ШІ в сучасних умовах все ще залишається розкритим не повною мірою. Однією з причин цього є те, що хоча на рівні ЄС нещодавно прийняті Artificial Intelligence Act, Рамкова конвенція Ради Європи про ШІ, права людини, демократію та верховенство права (CETS No. 225) які закладають основні напрями його використання, але детальна регламентація цього питання буде проводитись на рівні національного законодавства країн-членів ЄС. На сучасному етапі використання ШІ у діяльності парламентів країн-членів ЄС відбувається на основі принципів, розроблених у відповідних актах ЄС.

Враховуючи євроінтеграційний курс нашої країни положення вказаних актів ЄС мають бути імplementовані і у національне законодавство України, тим паче, що Рамкова конвенція Ради Європи про ШІ, права людини, демократію та верховенство права (CETS No. 225) у 2025 році повноважним представником України вже підписана і вона чекає на свою ратифікацію у Верховній Раді України. Вітчизняним парламентом міг би бути використаний досвід, напрацьований

парламентами країн-членів ЄС щодо застосування ШІ для оптимізації власної діяльності. Тому дослідження напрямів використання ШІ для нормопроекування на основі принципів започаткованих у актах ЄС є необхідним, адже вони в умовах відсутності спеціального закону щодо ШІ здатні створити основу для його застосування на сучасному етапі, а при прийнятті відповідного закону вони мають знайти своє відображення у ньому. З огляду на викладене, тема цієї статті є доцільною для наукового осмислення.

Стан опрацювання проблеми. Вітчизняними науковцями поняття ШІ та напрями його використання у правничій сфері досліджено у різних аспектах. Визначення поняття ШІ та стан правового забезпечення щодо його використання для оптимізації зовнішньоекономічної політики дослідили Т.С. Гудіма та В.І. Камишанський. Філософсько-правові аспекти використання ШІ при здійсненні правосуддя розкрила Ю.С. Разметаєва. Можливості ШІ у забезпеченні правосуддя розглянули Н.В. Шишка, І.В. Жукевич. Питання щодо використання ШІ для нормопроекування висвітлили у своїх статтях Л.М. Ніколенко, І.В. Лисенко, О.В. Кузьменко, Г.М. Гаряєва, О.Е. Радутний, Ю.В. Кривицький. Проблеми використання ШІ у професійній діяльності правників розкрили КО. Клименко, О.А. Лохматов, А.М. Меденцев, О.В. Плахотнік, О.О. Храпенко.

F. Fitsilis, J. von Lucke, F. de Vriese, Szentgali-Toth, R. Berkes, D. Koryzis, A. Dalas, D. Spiliotopoulos, A. Papastyliauou дослідили напрями використання ШІ у діяльності законодавчих органів країн ЄС.

Водночас питання щодо запровадження ШІ у діяльність українського парламенту для законотворення з урахуванням принципів розроблених у ЄС не розкривались, а тому тема цього дослідження є актуальною.

Метою цієї статті є визначення доцільних напрямів використання ШІ у діяльності українського парламенту для нормопроекування на основі відповідних принципів.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній науці щодо можливості застосовувати ШІ для нормопроекування висловлено дві точки зору. Перша полягає у визнанні доцільності повної передачі ШІ функції підготовки законопроектів. Так, О.Е. Радутний, вказує, що ШІ зможе надавати законопроект найкращої форми та змісту, а народним депутатам залишиться тільки прийняти його. Щоправда він застерігає про необхідність для ШІ проходження навчання для того щоб він міг обґрунтовувати соціальну обумовленість певної норми, врахувати певні правила і методи (історичний, порівняльний, догматичний, системний, логічний та інші), за допомогою засобів, прийомів і правил нормотворчої техніки об'єктивувати правову норму у вигляді тексту, зміст якого повинен бути узгоджений на рівні системних зв'язків структурних частин норми права, в межах певного інституту, закону, а також відповідність міжнародним правовим актам [1, с. 155-156]. Доцільним та можливим використання ШІ у законотворчій діяльності для підготовки законопроектів, покращення цієї законотворчої діяльності вбачає Ю.В. Кривицький [2, с. 98].

Позиція інших науковців є більш стриманою, вони не вважають за можливе використовувати ШІ для створення проектів нормативно-правових актів, відводячи йому допоміжну роль у нормопроекуванні. За такого підходу процес правотворчості, на справедливу думку Л.М. Ніколенко, може забезпечуватись використанням ШІ для підвищення ефективності і точності правового аналізу, мінімізації ризиків прийняття неякісних нормативних актів, виключення дублювання правових норм [3, с. 177], а також «для аналізу прогалін, встановлення перспектив правового регулювання, оптимізації певних технічних процесів, уніфікації термінології і підходів, уникнення колізій і прогалін» [4, с. 103].

Наукові позиції, згруповані у першій групі вбачаються такими, що розраховані на більш віддалену перспективу і зможуть бути реалізованими тільки після того коли відбудеться істотний розвиток технічних можливостей ШІ, всебічне унормування відносин, що виникають у зв'язку з його застосуванням та отримання додаткових даних на основі досвіду тривалого виконання ШІ допоміжних функцій при нормопроекуванні.

Бачиться, що в сучасних умовах застосування ШІ для самостійної розробки проектів законів ускладнено, оскільки існують не вирішені питання морального та правового характеру, про що вказується у дослідженні вчених, проведеному під егідою Європейської Комісії. Так, дослідники пишуть: «З конституційної точки зору це порушує питання делікатного зв'язку між демократичним поділом влади; з точки зору юридичної теорії, це порушує проблему інтерпретації, прихованої в обчислювальному кодї, через що принципи відкритого тексту не дотримуються; з точки зору етики, проблеми виникають, коли машина вказує на регулювання, яке може призвести до можливої дискримінації або обмежити автономію в прийнятті політичних рішень.» [5, с. 17].

Підтримуючи вищенаведену позицію необхідно додати, що і в Україні застосування ШІ для безпосереднього виготовлення проекту закону відповідно до чинних правових норм та етичних підходів виглядає проблематичним з огляду на такі міркування.

По-перше, Artificial Intelligence Act вводить поняття системи штучного інтелекту з високим рівнем ризику виходячи з рівня можливого впливу на суспільні відносини. Безумовно, що системи ШІ, що будуть використовуватись для підготовки законопроектів є такими, що можуть бути віднесені до систем з високим ступенем ризику, а відтак, повинні бути розроблені та вдосконалені таким чином, щоб фізичні особи могли контролювати їх функціонування, забезпечувати їх використання за призначенням та усувати їхній вплив протягом життєвого циклу системи (п. 73) [6]. З огляду на ці положення передача функцій підготовки законопроектів від народних депутатів до ШІ також є недоцільною, адже буде створювати перешкоди для імплементації положень актів ЄС у національну правову систему.

По-друге, передача функції підготовки законопроекту від народних депутатів до ШІ порушуватиме принцип верховенства права, який статтею 2 Договору про Європейський Союз є одним із засадничих принципів ЄС [7]. Також відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про правотворчу діяльність» № 3354-IX від 24 серпня 2023 року [8] одним з принципів правотворчої діяльності є принцип верховенства права. Одним з проявів цього принципу є те, що органи державної влади при здійсненні своєї діяльності мають дотримуватись положень чинного законодавства. Відповідно до ст. 75 Конституції України єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада України, а згідно ч.1 ст. 89 Конституції України для здійснення законопроектної роботи Верховна Рада України створює комітети Верховної Ради України з числа народних депутатів України. Також принцип верховенства права при проведенні законотворчої роботи передбачає необхідність спеціальних положень у законодавстві щодо такого використання цифрових технологій. Але ж в Україні взагалі не існує жодного закону, яким би впорядковувались відносини з використання ШІ у будь-якій сфері.

По-третє, застосування ШІ для підготовки проектів законів замість народних депутатів суперечитиме принципу поваги до людської автономії, який окреслено у Етичних керівних принципах для надійного штучного інтелекту (Ethical Guidelines for Trustworthy Artificial Intelligence) та який базується на такій фундаментальній цінності ЄС як повага до свободи людини та її автономії. Варто зазначити, що ці Етичні рекомендації розробила Високорівнева експертна група з питань штучного інтелекту Європейської комісії (AI HLEG) яку створила Європейська Комісія з метою опрацювання засадничих, етичних положень щодо використання ШІ, які мали використовуватись для підготовки нормативного регулювання. Цей принцип полягає у тім, що системи штучного інтелекту повинні підтримувати людську автономію та прийняття рішень, як це передбачено принципом поваги до людської автономії. «Розподіл функцій між людьми та системами штучного інтелекту повинен відповідати принципам людиноцентричного проектування та залишати значущу можливість для людського вибору. Це означає забезпечення людського нагляду за робочими процесами в системах штучного інтелекту» [9, с. 12].

Рамковою конвенцією Ради Європи про ШІ, права людини, демократію та верховенство права (CETS No. 225) [10] серед принципів діяльності ШІ визначено такий принцип як принцип людської гідності та індивідуальної автономії, що співвідноситься з вищенаведеним етичним принципом. Таким чином, якщо ШІ буде заміняти людину у такому важливому виді нормотворчості як підготовка проекту закону, то це буде призводити до того, що ШІ почне контролювати діяльність людей, а не навпаки, а відтак будуть порушуватись вищенаведені принципи.

По-четверте, підхід за якого роль законодавчого органу у правотворчій діяльності буде зведена до механічного голосування за законопроекти, розроблені ШІ призводитиме до зниження довіри суспільства до законів в цілому, а Верховна Рада України може перетвориться на орган, призначення якого буде полягати у легітимації нормативно-правових актів, сформованих ШІ, що буде складно визнати дотриманням цінностей демократичного суспільства започаткованих у ЄС.

Отже, наведені аргументи свідчать про неможливість у сучасних умовах перейти до використання ШІ для підготовки законопроекту замість народного депутата. Разом з цим постає питання про можливість покладення на ШІ допоміжної функції у підготовці проектів законів, оскільки закону, що регулює діяльність з використання ШІ, як уже вказувалось вище не існує. Для відповіді на це питання маємо застосувати підходи, закладені у презентованій 26 червня 2024 року

Мінцифри України Білій книзі з регулювання ШІ в Україні де наголошується на необхідності адаптації національного законодавства у сфері регулювання ШІ до законодавства ЄС у цій сфері у два етапи, де першим є етап (підготовчий), а другий – запровадження обов’язкового регулювання. До прийняття відповідного закону щодо використання ШІ на першому етапі (підготовчому) мають бути створені та впроваджені позазаконодавчі інструменти для допомоги стейкхолдерам у підготовці до майбутнього обов’язкового регулювання. [11, с. 13].

Бачиться, що хоча принципи використання ШІ не наведені як такі інструменти жодних перепон для їх застосування не існує. В умовах відсутності спеціального закону щодо ШІ можливість його використання має визначатися на основі базових положень, що відображаються у принципах. Також маємо врахувати і положення п. 8 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про правотворчу діяльність» № 3354-IX від 24 серпня 2023 року [8], де одним з принципів правотворчої діяльності на яких вона здійснюється є принцип ресурсної забезпеченості. Покладення на ШІ допоміжної функції при роботі над законопроектом буде відповідати цьому принципу, адже може значно спростити та пришвидшити цей процес. Якщо це застосування буде проходити під контролем людини, який має бути у двох аспектах (технічний та смисловий) то це буде відповідати принципам людиноцентричності, людської гідності та індивідуальної автономії, про які йшлося вище.

Досвід країн-членів ЄС також свідчить про те, що наразі ШІ у нормопроектванні виконує допоміжну функцію. Наприклад, у Парламенті Італії визнано за доцільне використання системи ШІ для сприяння покращенню діяльності з збирання максимально структурованої та повної інформації, необхідної для підготовки законопроекту, насамперед щодо джерел, з яких можна отримувати дані, інформацію та аналіз порівняльно-правових аспектів та на цій основі для створення мультимодального резюме. Також ШІ є корисним для надання підтримки у підготовці документів під час підготовки законодавчої ініціативи [12, с. 46].

Експертною групою з 22 дослідників різних країн була підготовлена наукова праця у якій на основі вивчення міжнародного досвіду використання ШІ для забезпечення діяльності законодавчих органів влади зроблено висновок про те, що одним з напрямів застосування ШІ у діяльності парламенту є законодавча робота, і вона може полягати у здійсненні наступних видів нормопроектвання: «аналіз узгодженості законодавчих пропозицій з іншими нормативно-правовими актами; рекомендації щодо змін законодавства на основі виявлених прогалин, проблем та взаємодії з іншими законами; попередні варіанти текстів для подальшого опрацювання; покращення регулювання та впровадження політики цифрової готовності» [13, с. 17]. Варто зазначити, що для українського парламенту доцільним напрямом використання ШІ окрім вищенаведеного є аналіз поправок, що вносяться до законопроекту, допомога у виявленні невідповідності чинного законодавства нормам актів ЄС, судовій практиці ЄСПЛ, що є важливим з огляду на необхідність адаптації національного законодавства до права ЄС.

Використання ШІ при підготовці законопроекту має відповідати крім принципу людиноцентричності також і іншим принципам, встановленим у ЄС. Рамковою конвенцією Ради Європи про ШІ, права людини, демократію та верховенство права (CETS No. 225) крім принципу людської гідності та індивідуальна автономія такі принципи діяльності ШІ: прозорість та нагляд, що передбачає необхідність забезпечення належних вимог до прозорості та нагляду, адаптованих до конкретних контекстів та ризиків, стосовно діяльності в межах життєвого циклу систем ШІ, зокрема щодо ідентифікації контенту, що генерується системами ШІ; підзвітність та відповідальність, для дотримання чого мають вживатись або підтримуватись заходи для забезпечення підзвітності та відповідальності за негативний вплив на права людини, демократію та верховенство права, що виникає внаслідок діяльності в межах життєвого циклу ШІ; рівність та недискримінація; конфіденційність та захист персональних даних; надійність, для чого мають вживатись заходи для підвищення надійності систем ШІ та довіри до їхніх результатів, що може включати вимоги щодо належної якості та безпеки протягом усього життєвого циклу систем штучного інтелекту; безпечні інновації, для чого має бути забезпечено створення контрольованого середовища для розробки, експериментування та тестування систем ШІ [10].

Також необхідним при запровадженні використання ШІ у діяльність Верховної Ради України для сприяння у підготовці законопроектів врахувати положення щодо ключових вимог надійного використання ШІ. Так, Етичні керівні принципи для надійного штучного інтелекту (Ethical Guidelines for Trustworthy Artificial Intelligence) мстять сім ключових вимог для того, щоб діяльність з використання ШІ вважалась надійною. 1. Людська діяльність та нагляд. Системи ШІ по-

винні розширювати можливості людей, дозволяючи їм приймати обґрунтовані рішення та сприяючи їхнім основним правам. Водночас необхідно забезпечити належні механізми нагляду, чого можна досягти за допомогою підходів «людина в циклі», «людина в циклі» та «людина в команді». 2. Технічна стійкість та безпека. Системи ШІ повинні бути стійкими та безпечними. Вони повинні бути безпечними, забезпечувати резервний план на випадок виникнення проблем, а також бути точними, надійними та відтворюваними. Це єдиний спосіб забезпечити мінімізацію та запобігання ненавмисній шкоді. 3. Конфіденційність та управління даними. Окрім забезпечення повної поваги до конфіденційності та захисту даних, також необхідно забезпечити належні механізми управління даними, враховуючи якість та цілісність даних, а також забезпечуючи легітимний доступ до даних. 4. Прозорість. Бізнес-моделі даних, систем та ШІ повинні бути прозорими. Механізми відстеження можуть допомогти в досягненні цього. Крім того, системи ШІ та їхні рішення повинні пояснюватися у спосіб, адаптований до зацікавленої сторони. Люди повинні усвідомлювати, що вони взаємодіють із системою штучного інтелекту, і бути поінформованими про можливості та обмеження системи. 5. Різноманітність, недискримінація та справедливість. Несправедливої упередженості слід уникати, оскільки вона може мати численні негативні наслідки, від маргіналізації вразливих груп до загострення упереджень та дискримінації. Сприяючи різноманітності, системи ШІ повинні бути доступними для всіх, незалежно від будь-якої інвалідності, та залучати відповідних зацікавлених сторін протягом усього їхнього життєвого циклу. 6. Соціальне та екологічне благополуччя. Системи ШІ повинні приносити користь усім людям, включаючи майбутні покоління. Тому необхідно забезпечити їхню стійкість та екологічність. Крім того, вони повинні враховувати навколишнє середовище, включаючи інших живих істот, а їхній соціальний та суспільний вплив слід ретельно розглядати. 7. Підзвітність. Слід запровадити механізми для забезпечення відповідальності та підзвітності за системи ШІ та їхні результати. Аудитність, яка дозволяє оцінювати алгоритми, дані та процеси проектування, відіграє ключову роль у цьому, особливо в критичних застосуваннях. Крім того, слід забезпечити належне та доступне відшкодування [9, с. 14–20].

З урахуванням викладеного в умовах сьогодення більш коректною видається позиція другої групи науковців, а тому ШІ при проведенні нормопроекування має виконувати допоміжну функцію та в жодному разі не має замінити собою людину при підготовці законопроекту.

Висновки. На сучасному етапі використання систем ШІ в діяльності Верховної Ради України на відміну від законодавчих органів країн-членів ЄС не відбувається. Один з факторів, що обумовлює це – відсутність закону, яким би питання використання систем ШІ були унормовані.

Досвід ЄС свідчить, що в сучасних умовах ШІ може виконувати допоміжну функцію при проведенні роботи з підготовки законопроектів. Його допоміжна роль може полягати у такому: аналіз узгодженості законодавчих пропозицій з іншими нормативно-правовими актами, в тому числі з актами ЄС; рекомендації щодо змін законодавства на основі виявлених прогалин, проблем та взаємодії з іншими законами; попередні варіанти текстів для подальшого опрацювання; покращення регулювання та впровадження політики цифрової готовності; виявлення невідповідності чинного законодавства нормам актів ЄС, судовій практиці ЄСПЛ.

Використання систем ШІ для допомоги у підготовці законопроектів має відбуватись на основі принципів, визначених у Етичних керівних принципах для надійного штучного інтелекту (Ethical Guidelines for Trustworthy Artificial Intelligence) та Рамковій конвенції Ради Європи про ШІ, права людини, демократію та верховенство права (CETS No. 225).

Передача функції підготовки законопроектів від парламентарів до систем ШІ наразі є передчасною, оскільки за таких умов системи ШІ можуть бути віднесені до систем з високим ступенем ризику. Тому згідно з вимогами Artificial Intelligence Act вони мають бути розроблені та вдосконалені таким чином, щоб фізичні особи могли контролювати їх функціонування, що в сучасних умовах не можливо. Також таке застосування порушуватиме принцип верховенства права, принцип поваги до людської автономії, принцип людської гідності та індивідуальної автономії, що буде створювати перешкоди для імплементації положень актів ЄС у національну правову систему.

Перспективним напрямом подальших досліджень є напрями застосування систем ШІ у взаємодії з іншими видами цифрових інструментів для забезпечення підготовки проектів нормативно-правових актів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Радутний О.Е. Штучний інтелект, інформаційна безпека та законотворчий процес (кримінально-правовий аспект). *Інформація і право*. 2018. № 1(24). С. 149–158.
2. Кривицький Ю.В. Штучний інтелект як інструмент правової реформи: потенціал, тенденції та перспективи. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 2 (119). С. 90–101.
3. Ніколенко Л.М. Децентралізація нормопроекування: імплементація принципу субсидіарності в правотворчості. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія Право*. 2025. Випуск 88: частина 1. С. 173–178.
4. Лисенко І.В., Кузьменко О.В., Гаряєва Г.М. Актуальні питання використання технології штучного інтелекту в юридичній діяльності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія Право*. 2025. Випуск 90: частина 1. С. 100–106.
5. Monica Palmirani, Fabio Vitali, Willy Van Puymbroeck, Fernando Nubla Durango. Legal Drafting in the Era of Artificial Intelligence and Digitisation. Directorate-General for Informatics Solutions for Legislation, Policy & HR. April 2022. 96p. URL: <https://interoperable-europe.ec.europa.eu/sites/default/files/document/2022-06/Drafting%20legislation%20in%20the%20era%20of%20AI%20and%20digitisation%20%E2%80%93%20study.pdf> (дата звернення 12.10.2025).
6. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) № 300/2008, (EU) № 167/2013, (EU) № 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act). EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj> (дата звернення 12.10.2025).
7. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення 12.10.2025).
8. Про правотворчу діяльність: Закон України № 3354-IX від 24 серпня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення 12.10.2025).
9. Ethical Guidelines for Trustworthy Artificial Intelligence. Set up by the European Commission. High-Level Expert Group on Artificial Intelligence. European Commission. Brussel. 2019. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/ethics-guidelines-trustworthy-ai> (дата звернення 12.10.2025).
10. Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law. Council of Europe Treaty Series No. 225. Strasbourg. 2024. URL: https://rm.coe.int/1680afae3c?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 12.10.2025).
11. Біла книга з регулювання ШІ в Україні: бачення Мінцифри. Версія для консультацій. Міністерство цифрової трансформації України. Червень 2024. 30 с. URL: <https://storage.thedigital.gov.ua/files/a/ba/d5da75c2613e331bb89258f950adcbae.pdf> (дата звернення 12.10.2025).
12. Italian Chamber of Deputies. Using Artificial Intelligence to support parliamentary work. February 2024. 92 с. URL: https://comunicazione.camera.it/sites/comunicazione/files/notiz_prima_pag/allegati/Rapporto_IA_ENG_WEB_V2.pdf (дата звернення 12.10.2025).
13. Керівні принципи застосування штучного інтелекту в парламентах. Редактори Фотіос Фіціліс, Йорн фон Люке, Франклін де Вріезе. Вестмінстерська фундація за демократію Лімітед, Клайв Хаус, Петті Франс, Лондон, SW1H 9EX, Сполучене Королівство. Липень 2024. URL: <https://www.wfd.org/sites/default/files/2025-04/wfd-ai-guidelines-for-parliaments-2024-ukrainian.pdf> (дата звернення 12.10.2025).

УДК 342.1; 342.4; 342.5; 342.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.32>

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ УЧАСТІ НАРОДУ У ЗАКОНОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Омелько І.І.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державного будівництва
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-2493-7044*

Омелько І.І. Конституційно-правові форми участі народу у законотворчій діяльності в Україні.

У статті з'ясовано конституційно-правові форми участі народу у законотворчій діяльності в Україні, розвиток законодавчого регулювання референдного законодавства в частині ухвалення законів на всеукраїнському референдумі, юридичні позиції КСУ із приводу прийняття законів на всеукраїнському референдумі, а також щодо співвідношення прямої і представницької демократії; встановити інші (не пов'язані із референдумом) конституційно-правові форми участі народу у законотворчій діяльності. До конституційно-правових форм участі народу у законотворчій діяльності в Україні у статті віднесено всеукраїнський референдум щодо скасування закону (народне вето), а також всенародне обговорення законопроекту (нині можливість такого народного вето і всенародного обговорення передбачена у Законі «Про всеукраїнський референдум» від 26 січня 2021 року № 1135-IX і у Регламенті Верховної Ради України від 10 лютого 2010 року № 1861-VI, відповідно). Дискусійним залишається, з урахуванням певної невизначеності норм Закону «Про всеукраїнський референдум» від 26 січня 2021 року № 1135-IX, право ухвалення народом повноцінного закону (як мінімум, можливе проведення консультативного референдуму). Водночас юридичні позиції Конституційного Суду України чітко і недвозначно допускають прийняття законів на всеукраїнському референдумі. Це, зокрема, впливає із рішення КСУ у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) від 16 квітня 2008 року № 6-рп/2008. Перспективним видається запровадження народної законодавчої ініціативи, пропозиція щодо закріплення якої так і не було реалізована (законопроект про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) (реєстр. № 1015)). Концепт деліберативної демократії, а також демократії участі дозволяє поставити питання про форми участі народу у законодавчій діяльності в більш ширшому плані. Проте в такому випадку скоріше йдеться про громадську участь а не про участь саме народу (хоча, наприклад, вже згадана народна законодавча ініціатива – це доволі умовна назва певної кількості громадян, які зібрали підписи). Тому жорстку відмінність між участю народу і участю громадськості також не так легко встановити.

Ключові слова: демократія, всенародне обговорення законопроекту, закон, законодавча влада, конституція, Конституційний Суд України, народ, народне вето, народна законодавча ініціатива, референдум.

Omelko I.I. Constitutional and legal forms of people's participation in lawmaking in Ukraine.

The article clarifies the constitutional and legal forms of people's participation in law-making activities in Ukraine, the development of legislative regulation of referendum legislation in terms of the adoption of laws at an all-Ukrainian referendum, the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine on the adoption of laws at an all-Ukrainian referendum, as well as on the relationship between direct and representative democracy; to establish other (not related to a referendum) constitutional and legal forms of people's participation in law-making activities in Ukraine. The

article includes the constitutional and legal forms of people's participation in lawmaking in Ukraine as an all-Ukrainian referendum on the repeal of a law (people's veto), as well as a nationwide discussion of a draft law (currently, the possibility of such a people's veto and nationwide discussion is provided for in the Law «On the All-Ukrainian Referendum» dated January 26, 2021 No. 1135-IX and in the Regulations of the Verkhovna Rada of Ukraine dated February 10, 2010 No. 1861-VI, respectively). The right of the people to adopt a full-fledged law (at least, a consultative referendum is possible) remains debatable, taking into account a certain uncertainty of the norms of the Law «On the All-Ukrainian Referendum» of January 26, 2021 No. 1135-IX. At the same time, the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine clearly and unambiguously allow for the adoption of laws in an all-Ukrainian referendum. This, in particular, follows from the decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submissions of the President of Ukraine on the official interpretation of the provisions of parts two, three of Article 5, Article 69, part two of Article 72, Article 74, part two of Article 94, part one of Article 156 of the Constitution of Ukraine (case on the adoption of the Constitution and laws of Ukraine in a referendum) of April 16, 2008 No. 6-рп/2008. The introduction of a people's legislative initiative seems promising, the proposal to consolidate which was never implemented (the bill on amendments to Article 93 of the Constitution of Ukraine (regarding the people's legislative initiative) (reg. No. 1015)). The concept of deliberative democracy, as well as participatory democracy, allows us to raise the question of the forms of people's participation in legislative activity in a broader sense. However, in this case, we are talking more about public participation than about the participation of the people themselves (although, for example, the already mentioned people's legislative initiative is a rather conditional name for a certain number of citizens who have collected signatures). Therefore, a strict distinction between people's participation and public participation is also not so easy to establish.

Key words: democracy, national discussion of a bill, law, legislative power, constitution, Constitutional Court of Ukraine, people, people's veto, people's legislative initiative, referendum.

Постановка проблеми. Конституційний принцип народовладдя є системоутворюючим для сучасного конституціоналізму. Саме із проголошенням у перших конституціях влади народу (у США, де з'явилася хрестоматійна формула «We the People of the United States») або нації (у Франції, де трохи згодом народний і національний суверенітет стали розглядатися якщо не як синоніми, то однопорядкові явища) конституції стали одночасно як гарантувати демократичні ідеї, так і власне будуватися на них, як своєму ідеологічному фундаменті. Водночас постав принцип поділу влади (до нього ми частково зверталися вже раніше [1]). Цей принцип постулює в своєму класичному варіанті визнання і функціонування трьох гілок: законодавчої, виконавчої і судової. Таким чином, прийняття законів стало функцією парламентів (що уособлювали законодавчу владу). В такому випадку ми отримали певну дихотомію (роздвоєння) законодавчої влади: з одного боку, вона здійснюється представницьким органом (парламентом), а з іншого – має в теорії здійснюватися також і народом (класичним проявом тут може вважатися референдум як форма прямої демократії (народовладдя)). Та чи немає тут суперечності між такою прямою і представницькою формою? Чи можна вважати народ повноцінним законотворцем і його яка роль є оптимальною для участі в законотворчому процесі? Для коректної і науково обгрунтованої відповіді на це питання ми вважаємо, що слід проаналізувати досвід правового регулювання в Україні із цього приводу.

Стан опрацювання проблематики. Серед наукових досліджень, що присвячені окремим аспектам участі народу у законотворчій діяльності, можна назвати праці Ю.Г. Барабаша [2; 3], Г.В. Берченка [4], А. Г. Голдовського [5; 6], О.А. Колодія [7; 8], А.Л. Крутько [9], О.С. Лотюк [10; 11], О.О. Майданик [12], О.Г. Мурашина [13; 14; 15; 16; 17], В.Ф. Погорілка [18], І.Ю. Средницької [19], В.Л. Федоренка [18], О.О. Чуб [4; 20], О.В. Щербанюк [21], О.О. Ющенко [22], О.І. Ющика [23] та багатьох інших. Варто також відзначити колективну монографію «Народовладдя в Україні: глобалізаційні виклики» (Р.О. Стефанчук та ін.) [24].

Метою статті є з'ясування конституційно-правових форм участі народу у законотворчій діяльності в Україні. Завданнями статті є: з'ясувати розвиток законодавчого регулювання референдного законодавства в частині ухвалення законів на всеукраїнському референдумі; з'ясувати юридичні позиції КСУ із приводу прийняття законів на всеукраїнському референдумі, а також щодо співвідношення прямої і представницької демократії; встановити інші (не пов'язані із референдумом) конституційно-правові форми участі народу у законотворчій діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Традиційною формою участі народу у законотворенні можна вважати інститут референдуму. С.В. Чабур, до прикладу, до народної правотворчості якраз і відносить участь громадян у законотворенні через загальнодержавний референдум [25, с. 27].

Водночас прикладів ухвалення законів на всеукраїнському референдумі ми не мали. Причин цього можна назвати багато. Серед них, зокрема, відсутність такої можливості у форматі референдуму, що би проводився за ініціативою органів влади (таких суб'єктів усього два – парламент і Президент і в обох випадках вони не можуть винести закон на всеукраїнський референдум). Всеукраїнський референдум за народною ініціативою щодо прийняття законів не проводився (єдиний референдум, який відбувався, стосувався питань щодо внесення змін до Конституції (16 квітня 2000 року).

Законодавство про всеукраїнський референдум в Україні зазнавало змін. 3 липня 1991 року був прийнятий Закон «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» № 1286-ХІІ [26]. Варто, звичайно враховувати ту обставину, що його прийняття відбувалося ще до набрання чинності Конституцію України 1996 року і тому можна констатувати неузгодженість його тексту із текстом Конституції України. Водночас у цьому законі прямо передбачалася можливість ухвалення законів на референдумі. Так, відповідно до його ст. 3 «предмет всеукраїнського референдуму» предметом всеукраїнського референдуму може бути прийняття, зміна або скасування законів України або їх окремих положень (а також прийняття рішень, які визначають основний зміст законів України, що теж є важливою формою участі народу у законотворенні). Ст. 45 передбачала, що зміна або скасування законів, інших рішень, прийнятих референдумом, проводиться також референдумом. Ст. 46 містила окрему вказівку на дорадче опитування громадян України (консультативний референдум).

6 листопада 2012 року на заміну попередньому закону був ухвалений новий Закон «Про всеукраїнський референдум» № 5475-VІ [27]. У ч. 3 ст. 3 цього закону в якості предмету референдуму виокремлювався законодавчий референдум (щодо прийняття чи скасування закону України або внесення змін до чинного закону України. Варто відзначити, що цей закон був визнаний згодом неконституційним в рішенні КСУ від 26 квітня 2018 року № 4-р/2018 [28].

Нині чинний закон «Про всеукраїнський референдум» № 1135-ІХ ухвалений 26 січня 2021 року [29]. І от у ньому якраз вперше ми бачимо відсутність чіткого і однозначного розуміння в якості предмету референдуму можливості прийняття законів. Це можна побачити виходячи із формулювання ст. 3 Закону «Предмет всеукраїнського референдуму», за якою «предметом всеукраїнського референдуму можуть бути питання: 1) затвердження закону про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України; 2) загальнодержавного значення; 3) про зміну території України; 4) про втрату чинності законом України або окремими його положеннями». Тобто маємо лише достатньо абстрактний варіант у вигляді питання загальнодержавного значення, натомість прямо вказано лише про «втрату чинності законом України або окремими його положеннями». Схожих висновків доходять Г.В. Берченко і О.О. Чуб. [4, с. 245, 246]. Таким чином, чинні формулювання Закону виглядають в аспекті потенційної можливості прийняття закону на всеукраїнському референдумі достатньо суперечливими. Крім того, виникає питання щодо узгодження такого формату із юридичними позиціями КСУ щодо ухвалення законів на всеукраїнському референдумі.

Такі позиції чітко і недвозначно допускають прийняття законів на всеукраїнському референдумі. Це, зокрема, впливає із рішення КСУ у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) від 16 квітня 2008 року № 6-рп/2008 [30]. Йдеться про п. 3 і 4 резолютивної частини рішення, де сказано, що:

«Положення частини другої статті 94 Конституції України необхідно розуміти так, що процедура підписання і оприлюднення законів, встановлена нею, не застосовується до законів, прийнятих референдумом»;

«Положення частин другої, третьої статті 5, статті 69 Конституції України слід розуміти так, що рішення всеукраїнського референдуму щодо прийняття законів є остаточним і не потребує будь-якого затвердження, в тому числі Верховною Радою України».

Таким чином, нинішній формат участі народу у вигляді умовно названого консультативного референдуму із питання загальнодержавного значення (про що свідчить системний аналіз ст. 3 і 4 Закону) або в форматі народного вето (ст. 3 Закону) явно входить у суперечність із висловленими юридичними позиціями КСУ із цього приводу. Умови воєнного стану, які перешкоджають нам на сьогоднішній день

провести всеукраїнський референдум, не дають можливості верифікувати наші занепокоєння. Проте в перспективі, за умов пост воєнного відновлення, це питання обов'язково постане.

Отже, спробуємо сформулювати інші форми участі народу у законодавчій діяльності. Як вже було вище зазначено, це формат т.з. народного вето. Розглянемо його коротко. А.О. Янчук визначає народне вето як один із різновидів народного волевиявлення, що полягає у скасуванні на ініційованому громадянами референдумі прийнятого парламентом закону. Вчений зазначає, що поняття народного вето є узагальненою правовою категорією, яка здебільшого використовується в науковій літературі, утім не завжди має законодавче закріплення в тих державах, де цей конституційно-правовий інститут отримав свій розвиток і становлення. І це дійсно так, якщо ми подивимося на приклад України. Вчений також наводить приклади Австрії, Данії, Італії і Швейцарії, де міститься інститут народного вето [31, с. 509–511].

Перейдемо до ще однієї форми участі народу у законодавчій діяльності, якою є народна законодавча ініціатива. Із цього приводу можна назвати дві захищені в Україні дисертації [9; 19], водночас на практиці цей інститут не знайшов втілення на конституційному рівні. Мається на увазі законопроект про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) (реєстр. № 1015) [32] (Див. також [33; 34]).

Наступною формою можна вважати всенародне обговорення законопроекту. П.П. Шляхтун визначає всенародне обговорення як участь громадян та їх організацій у правотворчості шляхом направлення до законодавчого органу, партійних комітетів, засобів масової інформації зауважень, побажань і пропозицій щодо опублікованого в пресі і винесеного на обговорення проекту закону чи важливого політичного документа [35, с. 76]. Нині можливість такого всенародного обговорення передбачена у Регламенті Верховної Ради України від 10 лютого 2010 року № 1861-VI [36]. Проте такі обговорення за всю історію оголошувалися, лише щодо законопроектів про внесення змін до Конституції України. Тому їх потенціал до кінця не можна вважати реалізованим (про громадські обговорення додатково – див: [37]).

Звичайно, концепт деліберативної демократії, а також демократії участі дозволяє поставити питання про форми участі народу у законодавчій діяльності в більш ширшому плані. Проте все ж таки, видається, що в такому випадку скоріше йдеться про громадську участь (про це див також [38]), а не про участь саме народу (хоча, наприклад, вже згадана народна законодавча ініціатива – це доволі умовна назва певної кількості громадян, які зібрали підписи). Тому жорстку відмінність між участю народу і участю громадськості також не так легко встановити (про участь громадськості в демократичному законотворенні – див: Керівництво з демократичного законотворення для вдосконалення законодавства [39]).

Висновки. Отже, до конституційно-правових форм участі народу у законотворчій діяльності в Україні ми відносимо всеукраїнський референдум щодо скасування закону (народне вето), а також всенародне обговорення законопроекту (Нині можливість такого народного вето і всенародного обговорення передбачена у Законі «Про всеукраїнський референдум» від 26 січня 2021 року № 1135-IX і у Регламенті Верховної Ради України від 10 лютого 2010 року № 1861-VI, відповідно). Дискусійним залишається, з урахуванням певної невизначеності норм Закону «Про всеукраїнський референдум» від 26 січня 2021 року № 1135-IX, право ухвалення народом повноцінного закону (як мінімум, можливе проведення консультативного референдуму). Перспективним видається запровадження народної законодавчої ініціативи, пропозиція щодо закріплення якої так і не було реалізована (законопроект про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) (реєстр. № 1015)). Концепт деліберативної демократії, а також демократії участі дозволяє поставити питання про форми участі народу у законодавчій діяльності в більш ширшому плані. Проте все ж таки, видається, що в такому випадку скоріше йдеться про громадську участь а на про участь саме народу (хоча, наприклад, вже згадана народна законодавча ініціатива – це доволі умовна назва певної кількості громадян, які зібрали підписи). Тому жорстку відмінність між участю народу і участю громадськості також не так легко встановити.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Омелько І.І. Конституційне закріплення принципу взаємодії гілок влади: досвід України і зарубіжних країн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. Том 1. № 90. С. 314–320.

2. Барабаш Ю. Демократія в системі цінностей конституційного ладу (за матеріалами практики Конституційного Суду України). *Вісник Конституційного Суду України*. 2009. № 5. С. 89–97.
3. Барабаш Ю. Питання демократії в правових позиціях Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4/5. С. 82–87.
4. Берченко Г.В., Чуб О.О. Законодавча влада. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 4: Конституційне право / Редкол.: Ю.Г. Барабаш (голова) та ін.* Харків: Право, 2024. С. 243–249.
5. Голдовський А.Г. Зміст участі народу у законотворчій діяльності. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2022. Випуск 32. С. 76–82.
6. Голдовський А.Г. Право народу на участь у законотворчості в Україні: стан та перспективи реалізації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 52. С. 21–24.
7. Колодій О.А. Конституційно-правовий статус Українського народу: доктрина, регламентація, поняття та елементи. Київ: Видавництво Ліра-К, 2020. 452 с.
8. Колодій А.М., Тернавська В.М., Колодій О.А. Правотворчість українського народу як форма реалізації конституційно-правової політики держави. *Вісник Національної академії правових наук України = Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine: наук. юрид. журн. / Нац. акад. прав. наук України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого*. Харків: Право, 2023. Т. 30. № 1. С. 64–90.
9. Крутько А.Л. Народна законодавча ініціатива: теоретико-правовий аспект: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2017. 248 с.
10. Лотюк О.С. Конституційно-правові основи розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київ, 2015. 445 с.
11. Лотюк О.С. Конституційні засади розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні: монографія. К.: Видавництво Ліра-К, 2015. 356 с.
12. Майданник О.О. Участь народу в законотворчій діяльності: питання теорії та практики. *Юридичний науковий електронний журнал : електронне наукове фахове видання*. 2021. № 6. С. 35–38.
13. Мурашин О. Акти прямого народовладдя, їх система та класифікація. *Вісник Академії правових наук України*. Х.: Право, 2000. № 1(20). С. 61–68.
14. Мурашин О. Акти прямого народовладдя у механізмі правового регулювання. *Право України*. 2000. № 9. С. 18–20.
15. Мурашин О.Г. Всенародні обговорення як ознака демократизації функціонування державності. *Правова держава: Щорічник наук. праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*. Вип.12. К.: Вид. Дім «Юрид. кн.», 2001. С. 230–232.
16. Мурашин О.Г. Всенародні та народні обговорення: історія, правова дійсність та перспективи. *Законодавство України. Науково-практичні коментарі*. 2003. № 4. С. 3–11.
17. Мурашин О.Г. Акти прямого народовладдя у правовій системі; Нац. акад. внутр. справ України. К.: Знання, 1999. 183 с.
18. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Референдуми в Україні: історія та сучасність; Ін-т держ. і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ: Ін-т держави і права НАН України, 2000. 248 с.
19. Средницька І.Ю. Народна законодавча ініціатива: зарубіжний досвід та перспективи запровадження в Україні. дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Одеса, 2016. 257 с.
20. Чуб О.О. Конституційне право громадян України на участь в управлінні державними справами. Харків: Одісей, 2005. 232 с.
21. Щербанюк О.В. Народний суверенітет і реалізація владоспроможності демократичної держави: монографія. Кн. 2; за заг. ред. А.О. Селіванова. К.: Логос, 2013. 306 с.
22. Ющенко О.О. Конституційно-правові засади участі громадян у законодавчому процесі України. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Ужгород 2016. 22 с.

23. Ющик О.І. Теоретичні основи законодавчого процесу. Київ: Парлам. вид-во, 2004. 519 с.
24. Народовладдя в Україні: глобалізаційні виклики: колект. монографія / Р.О. Стефанчук [та ін.]. Одеса: Гельветика, 2020. 764 с.
25. Чабур С.В. Функціонування механізму правотворчості. Одеса: Фенікс, 2019. 214 с.
26. Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 року № 1286-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1286-12#Text>.
27. Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 року № 5475-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5475-17#Text>.
28. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 26 квітня 2018 року № 4-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-18#Text>.
29. Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 26 січня 2021 року № 1135-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text>
30. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) від 16 квітня 2008 року № 6-рп/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-08#Text>.
31. Янчук А.О. Народне вето. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 4: Конституційне право / Редкол.: Ю.Г. Барабаш (голова) та ін.* Харків: Право, 2024. С. 509–511.
32. Проект Закону про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) від 1015 від 29.08.2019. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66254.
33. Бориславська О.М. AMICUS CURIAE щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) (реєстр. № 1015) вимогам статей 157 і 158 Конституції України. *Український часопис конституційного права*. 2019. № 2. С. 81–87.
34. Кузьменко О.В., Перевалова Л.В., Гаряєва Г.М. Народна законодавча ініціатива: зарубіжний досвід і перспектива запровадження в Україні *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 138–143. URL: http://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/11/APP_6_2024.pdf.
35. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів. Київ: Либідь, 2005. 568 с.
36. Регламент Верховної Ради України: затверджено Законом України від 10 лютого 2010 року № 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>.
37. Бутков О.І. Конституційно-правові засади проведення громадських обговорень в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Спеціальність 081 “Право”. Галузь знань 08 “Право”. Кропивницький – 2023. 249 с.
38. Погорелова З.О. Які форми впливу громадськості на законотворення. *Закарпатські правові читання: матеріали X міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 19–21 квітня 2018)*. Том 2. Ужгород, 2018. С. 31–36.
39. Керівництво з демократичного законотворення для вдосконалення законодавства. Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ (БДІПЛ). URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/1/d/570906.pdf>.

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.33>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОПОДАТКУВАННЯ АГЕНТІВ ІЗ ЗАЛЕЖНИМ СТАТУСОМ ЯК ПОСТІЙНИХ ПРЕДСТАВНИЦТВ НЕРЕЗИДЕНТІВ: ПРОБЛЕМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Орлов М.В.,

*здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана
ORCID: 0009-0007-3155-9754
email: mo@otr.ua*

Орлов М.В. Правове регулювання оподаткування агентів із залежним статусом як постійних представництв нерезидентів: проблеми та тенденції розвитку.

У статті проаналізовано розвиток правового регулювання у міжнародному податковому праві та законодавстві України оподаткування агентів із залежним статусом як одного з різновидів постійних представництв нерезидентів.

Особлива увага приділена питанню поступового розширення застосування концепції агентів із залежним статусом для оподаткування державами джерела доходів відповідних нерезидентів. Встановлено, що нещодавні зміни в підходах Організації з економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР) до концепції агента із залежним статусом є свідченням гармонізації міжнародного податкового права, зокрема конвергенції позицій ОЕСР та ООН з цього питання.

Автор акцентує увагу на тому, що попри близькість законодавства України до останніх документів та рекомендацій ОЕСР та ООН, необхідні подальші зміни з метою виправлення недоліків та неточностей, а також збільшення податкових надходжень. Зокрема наголос робиться на необхідності запровадження у визначенні постійного представництва, що формується агентом із залежним статусом, критерію «головної ролі» як важливого для адаптації концепції постійного представництва до сучасних методів ведення міжнародного бізнесу, зокрема збільшення частки електронної комерції та цифрових сервісів. Окремо запропоновані доповнення та уточнення до визначення постійного представництва, на меті яких полегшити його застосування податковими органами України та підвищити ефективність цього податкового механізму.

Окрема увага у статті приділена автором подальшим напрямкам вдосконалення концепції агента із залежним статусом як постійного представництва нерезидента. Зокрема, наголошується на необхідності відмови від поточних обмежень сфери застосування цієї концепції шляхом заміни критерію «головної ролі» на критерій «істотної участі», а також від критерію укладання договорів на користь нерезидента як такого, що не відповідає сучасним реаліям фрагментування діяльності міжнародним бізнесом з метою уникнення створення постійних представництв згідно з поточними критеріями міжнародного податкового права.

Ключові слова: правове регулювання, податкове законодавство, Податковий кодекс України, оподаткування, нерезидент, постійне представництво нерезидента, постійне місце діяльності нерезидента, агент з незалежним статусом, агент із залежним статусом, уникнення подвійного оподаткування.

Orlov M.V. Legal Regulation of taxation of dependent agent as permanent establishments of non-residents: challenges and development trends.

This article examines the evolution of legal regulation in international tax law and Ukrainian domestic legislation concerning the taxation of dependent agents as a specific category of permanent establishments of non-resident enterprises.

Particular emphasis is placed on the gradual expansion of the application of the dependent agent concept, which enables source states to tax income derived by non-residents through their representatives. The analysis demonstrates that recent developments in the approach of the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) to the concept of a dependent agent reflect a broader process of harmonization within international tax law, notably the convergence of OECD and United Nations positions on this issue.

Although Ukrainian legislation is generally aligned with the latest OECD and UN instruments and recommendations, the author argues that further amendments are necessary to eliminate existing deficiencies and inaccuracies and to enhance fiscal efficiency. In particular, the study highlights the importance of introducing the “principal role” criterion into the definition of a permanent establishment created through a dependent agent, as this would adapt the concept to contemporary forms of international business activity, including the growing prevalence of e-commerce and digital services. The author further suggests separate amendments and clarifications to the definition of a dependent agent permanent establishment. These are aimed at facilitating the application of this taxation tool by the tax authorities of Ukraine, as well as enhancing its effectiveness.

The article also outlines potential directions for the further refinement of the dependent agent concept as a basis for recognizing a non-resident’s permanent establishment. It advocates replacing the “principal role” criterion with a broader “material involvement” standard and reconsidering the traditional criterion of contract conclusion on behalf of the non-resident, which no longer adequately reflects the fragmented and digitally mediated nature of modern multinational business operations designed to avoid the creation of permanent establishments under current international tax law.

Key words: legal regulation, tax legislation, Tax Code of Ukraine, taxation, non-resident, permanent establishment, fixed place of business, dependent agent, independent agent, avoidance of double taxation.

Постановка проблеми. У міжнародному та вітчизняному податковому праві велика увага приділяється такому різновиду постійних представництв нерезидентів як агенти із залежним статусом. При цьому останні зміни в документах ОЕСР демонструють підвищену увагу до розвитку цієї юридичної концепції як механізму наповнення бюджету держави та запобігання податковим ухиленням. Всупереч усталеній практиці у цьому випадку ОЕСР змінила свої підходи на користь стратегії, значно раніше запропонованій ООН. У 2020 році було внесено зміни до Податкового кодексу України (далі – ПК України), засновані саме на такій зміненій практиці ОЕСР [1, п. 14.1.193 ст. 14].

Втім внесені до ПК України зміни, на думку автора, викликають низку істотних зауважень щодо їхньої практичної цінності, а також свідчать про відхилення від практики ОЕСР, на якій базуються майже всі міжнародні двосторонні договори України щодо уникнення подвійного оподаткування. Більше того, важливим є доповнення вітчизняного законодавства додатковим регулюванням, яке б розширило та полегшило застосування концепції постійного представництва – агента податковими органами України.

Окрему увагу необхідно приділити поточним викликам, що стоять перед усіма державами, які пов’язані зі стрімким розвитком цифрових технологій та обмеженнями, які діджиталізація бізнесу накладає на можливості держав з оподаткування доходів транснаціональних корпорацій. Лише радикальне переосмислення концепції постійного представництва – агента, на думку автора, здатне вирішити ці проблеми. Саме така зміна підходу, якщо вона буде підтримана державами, зможе підвищити ефективність застосування механізму постійного представництва для збільшення податкових надходжень.

Мета дослідження полягає в аналізі недоліків змін, внесених до ПК України, в частині регулювання застосування концепції постійного представництва – агента, а також у визначенні варіантів покращення регулювання оподаткування цього виду постійних представництв нерезидентів як на національному, так і на міжнародному рівні.

Стан наукового дослідження проблематики. Окремі аспекти правового регулювання оподаткування агентів із залежним статусом як постійних представництв нерезидентів були предметом дослідження як вітчизняних учених (Бобошко О.В., Жернаков М.Ю., Мусійчук А.О., Щолкіна Г.В.), так і зарубіжних (Філіп Бейкер, Джон Ейвері Джоунс, Артур Плейс’ер, Арвід Скаар, Дейвід Фосрштайн, Лінус Якобсон). Однак недостатня розробленість цієї проблематики, її актуальність зумовлюють потребу у проведенні подальших досліджень цієї теми.

Виклад основного матеріалу. Від самого початку правового регулювання діяльності постійних представництв нерезидентів та їхнього оподаткування національними законодавствами та міждержавними договорами про уникнення подвійного оподаткування особлива увага приділялася такому різновиду постійних представництв як агенти із залежним статусом. Їх особливістю є та, що постійним представництвом визнається юридична особа – резидент відповідної держави, через яку або за істотної допомоги якої провадиться господарська діяльність компанії-нерезидента у цій державі. Такий варіант зв'язку господарської діяльності нерезидента з іншою державою доповнює більш традиційний варіант, так званих, «фізичних постійних представництв», тобто, підрозділів нерезидентів (офіси, склади, будівельні майданчики, виробничі потужності, тощо), через які нерезиденти провадять свою господарську діяльність на території інших держав. У статті ці види постійних представництв нерезидентів називатимемо відповідно «постійними представництвами – агентами» та «фізичними постійними представництвами».

Згідно міжнародної та національної практики фізичне постійне представництво нерезидента виникає за наявності у компанії-нерезидента постійного (фіксованого) місця здійснення господарської діяльності на території іншої (договірної) держави. У випадку ж постійного представництва – агента господарська діяльність компанії-нерезидента проводиться за допомогою іншої особи, наділеної повноваженнями з представництва інтересів такої компанії-нерезидента, яка здійснює свою діяльність у відповідній договірній державі.

Концепція постійного представництва – агента виникла фактично паралельно з фізичним постійним представництвом. Вона була покликана одночасно розширити можливості держав з оподаткування прибутків нерезидентів з джерелом походження у цих державах та запобігти спробам нерезидентів уникнути оподаткування своїх постійних представництв шляхом створення мережі агентів, формально незалежних від цих компаній, через які можна було б частково (повністю) провадити господарську діяльність на території інших держав.

На початку розвитку регулювання постійних представництв – агентів мова часто йшла про торгових представників або комівожерів, чії послуги традиційно застосовувалися для експорту бізнесу [2, с. 28]. Сьогодні ця концепція набуває додаткового значення для подальшого розвитку національних податкових систем. За часів бурхливого розвитку електронної комерції усе більше число нерезидентів провадить експансію на закордонні ринки не шляхом фізичної присутності через власні відокремлені підрозділи, а за допомогою різного виду агентів та посередників. З огляду на це ОЕСР, ООН та самі держави все більшу увагу приділяють подальшому розвитку механізмів оподаткування прибутків нерезидентів, отриманих за допомогою агентських моделей побудови бізнесу.

Перша згадка про постійне представництво – агента датується 1899 роком. У цьому році було підписано договір про уникнення подвійного оподаткування між Пруссією та Австро-Угорщиною, в якому використано концепцію «постійного представника» («ständiger Vertreter»). З 1958 року концепція постійного представництва – агента ввійшла у вжиток ОЕСР та стала невід'ємною частиною статті 5 її Модельних (типових) конвенцій про уникнення подвійного оподаткування, присвяченої оподаткуванню постійних представництв нерезидентів (далі – Модельна конвенція ОЕСР) [3, с. 107].

Протягом багатьох років положення Модельної конвенції ОЕСР щодо постійного представництва – агента не зазнавали істотних змін і включали стандартизовані формулювання (на прикладі Модельної конвенції ОЕСР 2014 року): «5. Незважаючи на положення пунктів 1 і 2, якщо особа – інша, ніж агент з незалежним статусом, на якого поширюється дія пункту 6, – діє від імені підприємства і має та зазвичай використовує у Договірній Державі повноваження укладати договори від імені підприємства, таке підприємство вважається таким, що має постійне представництво в цій Державі щодо будь-якої діяльності, яку ця особа здійснює для підприємства, якщо тільки діяльність такої особи не обмежується видами діяльності, зазначеними в пункті 4, які, якщо здійснювалися б через постійне місце діяльності, не робили б таке постійне місце діяльності постійним представництвом відповідно до положень цього пункту» [4, с. 40-41].

У 2017 році ОЕСР затвердило оновлений варіант Модельної конвенції ОЕСР та Коментарів до неї (далі – Коментарі ОЕСР), який у статті 5 містить найширше застосування концепції постійного представництва – агента за весь час її використання. Так цю концепцію було поширено не лише на осіб, які «звичайно укладають договори» від імені нерезидента, а й на осіб, які «відіграють головну роль, що призводить до укладення договорів, які звичайно укладаються цим

підприємством без істотних змін» за умови, що такі договори: «(а) укладаються від імені цього підприємства; або (b) стосуються передачі права власності на майно, яке належить цьому підприємству, або (c) надання права користування майном, яким це підприємство володіє чи має право користування; або (d) стосуються надання послуг цим підприємством» [3, с. 50].

Пункт 6 цієї статті навпаки звужив застосування винятку, передбаченого для агентів з незалежним статусом. Згідно оновленого підходу агентом з незалежним статусом, який не є постійним представництвом нерезидента, не вважається особа, «яка діє виключно або майже виключно від імені одного чи кількох підприємств, з якими вона є тісно пов'язаною» [3, с. 50].

Уперше в практиці ОЕСР мова йде не лише про укладення агентом договорів від імені компанії-нерезидента, а й про діяльність, що «відіграє головну роль, що призводить до укладення договорів, які звичайно укладаються цим підприємством без істотних змін». При цьому розширено та уточнено види та природу договорів, які укладаються, або головну роль в укладанні яких відіграє агент. Зокрема чітко згадуються договори купівлі-продажу товарів та послуг, договори щодо користування майном, а також той факт, що договори можуть не лише укладатися від імені компанії-нерезидента, а й призводити до відчуження нею активів, надання нею послуг чи передачі майна в користування. Поставлено крапку в тривалій дискусії щодо визнання постійними представництвами – агентами не лише посередників, що діють безпосередньо від імені компаній-нерезидентів, а тих що діють від власного імені, проте на користь таких компаній (комісіонерів).

Як результат, відповідні зміни в Модельній конвенції ОЕСР наблизили її положення до пропозицій, висунутих ще в модельній (типовій) конвенції про уникнення подвійного оподаткування, запропонованій ООН у далекому 1980 році (далі – Модельна конвенція ООН). Зокрема, положення пункту 5 статті 5 Модельної конвенції ООН вказували на те, що постійним представництвом – агентом слід вважати особу, яка «(а) має та звичайно використовує у цій Державі повноваження укладати договори від імені підприємства» за винятком діяльності допоміжного та підготовчого характеру або «(b) не має таких повноважень проте звичайно утримує у першій Договірній Державі запаси товарів, за рахунок яких вона регулярно доставляє товари від імені підприємства» [6, с. 36-37].

При цьому згідно пункту 7 статті 5 Модельної конвенції ООН виняток, передбачений для агентів з незалежним статусом, не поширюється на особу, якщо її діяльність «здійснюється повністю або майже повністю» від імені підприємства-нерезидента, і «між цим підприємством та агентом у їхніх комерційних і фінансових відносинах встановлюються або накладаються умови, які відрізняються від тих, що існували б між незалежними підприємствами» [6, с. 36-37]. Така особа вважалася постійним представництвом – агентом.

Описану вище трансформацію позиції ОЕСР, яка традиційно представляє економічно більш розвинені країни, можна вважати ознакою глобальної зміни пріоритетів у міжнародному оподаткуванні. Зокрема, – переходу до більш активного оподаткування прибутків компаній-нерезидентів усіма державами, з яких походять ці прибутки, незалежно від ступеня розвитку їх економіки.

Останні рекомендації ОЕСР щодо необхідних змін в оподаткуванні для врахування подальшої діджиталізації економіки є визнанням того, що все більше держав з розвиненими економіками відчують свою вразливість перед цифровими бізнесами, які наполегливо відмовляються від будь-якої фізичної присутності навіть на великих ринках та віддають перевагу агресивному податковому плануванню – накопиченню прибутків (доходів) у державах з найбільш сприятливим корпоративним оподаткуванням. Як наслідок, державам усе складніше оподатковувати прибутки таких глобальних бізнесів за відсутності дочірніх компаній або локальних підрозділів, які були б платниками податків у відповідних державах. Єдиним виходом залишається розширення концепції постійного представництва нерезидента в усіх її проявах – від пропозиції нових підходів до визначення фізичного постійного представництва (наприклад, шляхом запровадження критеріїв, так званої, «цифрової присутності» [7]) до якомога ширшого застосування концепції постійного представництва – агента.

Варто зазначити, що цифровізація бізнес-процесів дозволяє краще контролювати діяльність контрагентів та розбиття процесів на складові, розосереджені по різних державах, що допомагають багатьом міжнародним групам компаній уникати створення постійних представництв за критеріями сучасного міжнародного податкового права та національного податкового законодавства держав [8, с. 27].

Під впливом описаних вище глобальних тенденцій у законодавстві України відбулося реформування застосування концепції постійних представництв – агентів. У 2020 році було змінено визначення «постійного представництва», закріплене у пункті 14.1.193 статті 14 ПК України, до якого було додано декілька параграфів, що безпосередньо стосуються постійного представництва – агента.

Згідно з новими положеннями термін «постійне представництво» включає:

«(в) осіб, які на підставі договору, іншого правочину або фактично мають та звичайно реалізують повноваження вести переговори щодо суттєвих умов правочинів, внаслідок чого нерезидентом укладаються договори (контракти) без суттєвої зміни таких умов, та/або укласти договори (контракти) від імені нерезидента, у разі, якщо зазначена діяльність здійснюється особою в інтересах, за рахунок та (або) на користь виключно одного нерезидента та/або пов'язаних із ним осіб – нерезидентів»;

«(г) осіб, які на підставі договору, іншого правочину або фактично мають і звичайно реалізують повноваження утримувати (зберігати) запаси (товари), що належать нерезиденту, із складу яких здійснюється поставка запасів (товарів) від імені нерезидента, крім резидентів – утримувачів складу тимчасового зберігання або митного складу».

Згідно з новим визначення «постійного представництва» було підкориговано також застосування винятку для агентів із незалежним статусом. Тепер до них не може бути віднесено посередника-резидента, який «діє виключно або майже виключно за рахунок, в інтересах та/або на користь одного або кількох осіб - нерезидентів, які є пов'язаними особами». Такий посередник «не може вважатися таким, що діє в рамках основної (звичайної) діяльності стосовно будь-якої з пов'язаних осіб - нерезидентів, та визнається постійним представництвом такого нерезидента в Україні або кожної особи - нерезидента, якщо такі нерезиденти є пов'язаними особами» [1, п. 14.1.193 ст. 14].

Як бачимо, окремі норми законодавства України вийшли за межі Модельної конвенції ОЕСР 2017 року та базувалися на положеннях Модельної конвенції ООН 1980 року та пізніших років, які досі відсутні у положеннях Модельної конвенції ОЕСР. Втім необхідно звернути увагу на певні обмеження, що стосується вітчизняного підходу.

По-перше, підхід до визначення постійного представництва – агента, закріплений у ПК України, може застосовуватися лише у випадках, коли він не суперечить міжнародним зобов'язанням України, а саме: чинним двостороннім міждержавним договорам про уникнення подвійного оподаткування. Більшість міждержавних двосторонніх договорів України про уникнення подвійного оподаткування були укладені ще на базі Модельних конвенцій ОЕСР до 2017 року. Попри поточну ініціативу ОЕСР щодо зміни укладених двосторонніх міждержавних договорів про уникнення подвійного оподаткування шляхом приєднання держав до Багатосторонньої конвенції щодо виконання заходів, які стосуються угод про оподаткування, з метою протидії розмиванню податкової бази і виведенню прибутку з-під оподаткування, розробленої ОЕСР (далі – Багатостороння конвенція ОЕСР), до якої Україна приєдналася ще 2019 року, далеко не всі держави погоджуються на внесення відповідних змін, зокрема до статті 5 відповідних договорів, що стосується постійних представництв.

По-друге, як видно з формулювань пункту 14.1.193 статті 14 ПК України стосовно постійних представництв – агентів, вони частково не збігаються з позицією ОЕСР навіть після 2017 року. Відтак вони суперечитимуть навіть оновленим версіям міжнародних двосторонніх договорів України, змінених відповідно до Багатосторонньої конвенції ОЕСР. Зокрема Модельна конвенція ОЕСР 2017 року не відносить до постійних представництв – агентів осіб виключно на підставі того, що вони утримують запаси товарів нерезидента.

По-третє, ще важливішим є той факт, що у зміненому формулюванні пункту 14.1.193 статті 14 ПК України з незрозумілих причин відсутній критерій здійснення «головної ролі» постійним представництвом – агентом, що призводить до укладання договору компанією-нерезидентом, яку такий агент представляє. (Натомість у ПК України мова йде лише про ведення переговорів посередником-резидентом «щодо суттєвих умов правочинів, внаслідок чого нерезидентом укладаються договори (контракти) без суттєвої зміни таких умов», що є значно вужчим підходом.) Концепцію «головної ролі» можна вважати однією із основних змін у підходах ОЕСР до визначення постійного представництва – агента. Її відсутність може мати істотний вплив на податкові надходження держави з огляду на те, що саме цей критерій може ефективно використовуватися для оподаткування прибутків багатьох проєктів у галузі електронної комерції.

Застосування зазначеного підходу міститься у пункті 90 Коментаря ОЕСР. У ньому йдеться про визнання постійним представництвом – агентом компанії, яка є дочірнім підприємством компанії-нерезидента, що реалізовує товари та послуги через свої вебсторінки. Це дочірнє підприємство через своїх працівників займається залученням нових клієнтів для материнської компанії, шляхом написання листів, обтелефонування потенційних клієнтів та проведення переговорів. І хоча дочірнє підприємство безпосередньо не укладає договори від імені материнської компанії, діяльність його працівників є фактично визначальною для залучення нових клієнтів і відповідно оформлення договірних відносин з ними. Як наслідок, дочірнє підприємство може бути визнано постійним представництвом – агентом своєї материнської компанії – нерезидента [5, с. 330]. З переходом усе більшої кількості міжнародних груп компаній до такої моделі ведення бізнесу та експансії на зовнішні ринки ОЕСР всупереч багаторічній практиці також розширила визначення постійного представництва – агента.

По-четверте, у поточній версії підхід вітчизняного законодавства до використання концепції постійного представництва – агента залишає багато невизначеностей, які варто було б усунути, тим більше що законодавець продемонстрував своє бажання вийти за межі канонічного тексту ОЕСР та надати додаткові вказівки щодо застосування цього інструменту оподаткування прибутків нерезидентів з джерелом походження з України.

Зазначені уточнення можна розділити за декількома критеріями:

- темпоральний (часовий) критерій – особливо важливий у випадку якщо представництвом інтересів здійснюється особами, які непостійно перебувають на території України (наприклад, представниками за дорученням під час відряджень до України) – важливо, що «звичайність» здійснення відповідної діяльності стосується двох і більше випадків;
- локальний (географічний) критерій – важливо, що відповідну діяльність можуть здійснювати будь-які особи на території України, як резиденти, так і нерезиденти України;
- критерій достатності – може бути використаний для пояснення застосування критерію «головної ролі», про який мова йшла вище. Так, постійним представництвом – агентом важливо визнавати будь-яку особу, чия діяльність є достатньою для продажів товарів чи послуг компанії-нерезидента, а отже оформлення відповідних договірних стосунків з клієнтами;
- критерій незалежності осіб – ключовим винятком, який дає можливість (за умови відповідності іншим критеріям) не визнавати особу постійним представництвом – агентом, є визнання такої особи агентом з незалежним статусом, тобто особою, яка здійснює діяльність на користь нерезидента в межах своєї звичайної господарської діяльності і не винятково або переважно на користь відповідного нерезидента. У процесі застосування, наприклад, можливе уточнення, що особа вважається такою, що діє виключно або майже виключно на користь одного нерезидента або групи пов'язаних нерезидентів, якщо її дохід від такої діяльності протягом двох безперервних років на 90 і більше відсотків складався з оплати за послуги від таких нерезидентів (у пункті 112 Коментаря ОЕСР рекомендовано вважати такий відсоток ознакою ексклюзивних стосунків між представником-резидентом та принципалом-нерезидентом) [5, с. 337].

Варто зазначити, що Коментар ОЕСР не містить роз'яснень з наведених вище питань і залишає їх вирішення на розсуд кожної держави. Відтак внесення відповідних змін до законодавства України не суперечитиме позиції ОЕСР та поточним міжнародним двостороннім договорам України щодо уникнення подвійного оподаткування.

Висновки. Наведений вище аналіз показує поточний стан концепції постійного представництва – агента. Втім ця концепція досягла максимуму своєї корисності з точки зору використання для балансування інтересів держав податкової резидентності отримувачів доходів та держав джерела доходів у міжнародному оподаткуванні.

Уже зараз можна констатувати, що вона потребує переосмислення та подальшої видозміни, зокрема із урахуванням стрімкого розвитку цифрових технологій та формування величезних транснаціональних корпорацій, що отримують доходи від цих технологій, невпинно підривають податкову базу більшості держав світу. Раніше вісь протистояння проходила між державами з розвиненими економіками та державами з економіками, що розвивалися: перші були зацікавлені в максимізації оподаткування доходів країнами податкової резидентності їх отримувачів (тобто великих корпорацій), а другі – у максимізації оподаткування доходів у джерела, оскільки більшість великих корпорацій працювали на їхніх ринках, проте виводили отримані доходи закордон. Зараз і перші, і другі групи держав усе більше об'єднуються у боротьбі з агресивним уникненням

оподаткування з боку світових корпорацій. Ознаками цього і стали останні розробки ОЕСР, тобто фактично конвергенція підходів ОЕСР та ООН.

У поточному форматі концепція постійного представництва – агента має лише обмежене застосування до нової цифрової моделі бізнесу. Передусім, як було описано вище, важливим варіантом її використання є критерій «головної ролі», який дозволяє встановити зв'язок держав джерела з доходами нерезидентів, отриманими за істотного посередництва локальних компаній. Втім такий підхід у багатьох випадках не спрацюватиме через основний принцип застосування концепції постійного представництва – агента, закладений як у Модельній конвенції ОЕСР, так і у Модельній конвенції ООН, – представництво інтересів нерезидента з метою укладання договору від імені нерезидента або виконання головної ролі для укладання такого договору.

Важливим напрямом розвитку концепції, який дозволить її ширше застосовувати у нових економічних реаліях, на думку автора, є: або заміна критерію «головної ролі» на «істотну участь» (у випадку збереження основного критерію визначення постійного представництва – агента – участь в укладанні договорів від імені або на користь нерезидента); або відмова від цього основного критерію на користь «істотної участі» у провадженні господарської діяльності нерезидентом на території відповідної держави (останнє є більш перспективним). Як у першому, так і в другому випадку таке переосмислення зв'язку нерезидента з державою-джерелом доходів допоможе останній оподатковувати доходи тих нерезидентів, які провадять цифрову експансію на зовнішні ринки на тому рівні, коли такий імпорту товарів та послуг уже не обмежується виключно продажем відповідних товарів або послуг. Натомість він виходить на якісно інший рівень роботи з ринком, з метою чого залучаються різноманітні підрядники, що забезпечують ширше охоплення цільовою аудиторією, формування лояльного пулу клієнтів, забезпечення впізнаваності торговельної марки, тобто усього того, що дає можливість говорити про тісніші зв'язки нерезидента з державою – джерелом доходів, а відтак і достатній зв'язок для оподаткування доходів такого нерезидента в цій державі. Такими підрядниками можуть бути маркетингові та рекламні компанії (які відіграють істотну роль у роботі з локальною цільовою аудиторією та ключовими клієнтами бізнесу), служби ІТ підтримки (які відіграють істотну роль у локалізації та підтримці роботи цифрових ресурсів, які забезпечують цілодобові замовлення від локальних клієнтів), кол-центри, логістичні оператори та дистриб'ютори, тощо.

За доцифрових часів така експансія відбувалася б за допомогою або фізичних постійних представництв, або (рідше) постійних представництв – агентів, а в умовах цифровізації бізнес-процесів поширена практика розбиття функціоналу між різними підрозділами або підрядниками великих корпорацій, кожен з яких забезпечує покриття і роботу одночасно в багатьох державах (служби ІТ підтримки, міжнародна логістика, дата-центри, маркетинг, тощо). Проведене нами дослідження дає підстави стверджувати про необхідність удосконалення правового регулювання оподаткування агентів із залежним статусом як постійних представництв нерезидентів з метою його подальшої гармонізації з положеннями Модельної конвенції ОЕСР та Модельної конвенції ООН.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 29.09.2025).
2. Pleijsier, Arthur. *The Agency Permanent Establishment*. Maastricht, 2000, 284 p.
3. David Feuerstein. *The agency permanent establishment*. // *Series on International Tax Law: Permanent Establishments in International and EU Tax Law*. 1. Auflage. Linde Verlag Wien 2011, 380 p.
4. OECD (2015), *Model Tax Convention on Income and on Capital 2014 (Full Version)*, OECD Publishing. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2015/10/model-tax-convention-on-income-and-on-capital-2014-full-version_g1g57dda/9789264239081-en.pdf (дата звернення: 29.09.2025).
5. OECD (2019), *Model Tax Convention on Income and on Capital 2017 (Full Version)*, OECD Publishing. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2019/04/model-tax-convention-on-income-and-on-capital-2017-full-version_g1g972ee/g2g972ee-en.pdf (дата звернення: 22.09.2025).

6. United Nations Model Double Taxation Convention between Developed and Developing Countries. United Nations New York, 2001, 409 pages. URL: <https://www.un.org/esa/ffd/wp-content/uploads/2014/09/DoubleTaxation.pdf> (дата звернення: 29.09.2025).
7. OECD. Addressing the Tax Challenges of the Digital Economy, Action 1 – Final Report. Paris, 2015. 140 p.
8. Tereza Homa. The future of the digital permanent establishment concept: challenges and obstacles. *Financial Law Review*, No. 34[2]/2024, p. 23 – 38. URL: <https://ejournals.eu/en/journal/financial-law-review/article/the-future-of-the-digital-permanent-establishment-concept-challenges-and-obstacles> (дата звернення: 29.09.2025).

УДК 342.728

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.34>

ОСОБЛИВОСТІ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТВОРЕННЯ ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК У БОЛГАРІЇ

Піфко О.О.,
*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Піфко О.О. Особливості конституційно-правового регулювання створення професійних спілок у Болгарії.

Вказується, профспілки відіграють важливу роль у забезпеченні трудових та соціально-економічних прав працівників у європейських державах. З моменту здобуття Україною незалежності нормативно-правова база, що регулює утворення та функціонування професійних спілок, зазнала значних трансформацій.

Стаття присвячена аналізу окремих аспектів конституційно-правового регулювання створення професійних спілок у Болгарії. Вказується, що актуальність такого дослідження обумовлена потребою подальшого вдосконалення та переосмислення низки положень вітчизняного законодавства у сфері захисту трудових та соціальних прав профспілками з урахуванням досвіду окремих країн-членів Європейського Союзу. Аналізуються законодавчі зміни до порядку реєстрації профспілок в Болгарії, які набули чинності у 2018 році. Автором не поділяється позиція окремих болгарських дослідників, які стверджують, що такі законодавчі рішення болгарського законодавця поставили процедуру реєстрації некомерційних об'єднань на нову основу, враховуючи розмежування між ними й передбачили створення окремого реєстру для профспілкових об'єднань працівників та об'єднань роботодавців, регулювання якого враховує особливості цих об'єднань. Також на основі порівняльного аналізу вказується на окремі переваги та недоліки законодавчого регулювання створення профспілок в Україні і Болгарії.

На основі аналізу статутів профспілок Болгарії автор виокремив основні цілі та завдання, які ставляться перед профспілками. Детально досліджується основні етапи державної реєстрації профспілки в місцевих судах. Робиться висновок, що чинний нині порядок реєстрації профспілок в Болгарії характеризується фрагментарним правовим регулюванням, оскільки така реєстрація відбувається не лише на підставі різних нормативно-правових актів, але й на підставі нормативно-правових-актів, що належать до різних галузей законодавства (трудового, цивільного, адміністративного). Не завжди ці закони однаково регулюють окремі питання реєстрації профспілок, що ускладнює їх тлумачення і застосування. Однією з основних причин такої ситуації з законодавчим регулюванням процедури державної реєстрації профспілок є відсутність у Болгарії окремого, спеціального закону про профспілки.

Ключові слова: професійні спілки; створення професійних спілок; реєстрація професійних спілок; громадські організації; право на об'єднання; конституційні права.

Pifko O.O. The features of the constitutional and legal regulation of the formation of trade unions in Bulgaria.

It is indicated that trade unions play an important role in ensuring the labor and socio-economic rights of workers in European countries. Since Ukraine gained independence, the regulatory and legal framework regulating the formation and functioning of trade unions has undergone significant transformations.

The article is devoted to the analysis of certain aspects of the constitutional and legal regulation of the formation of trade unions in Bulgaria. It is noted that the relevance of such a study is conditioned by

the need for further improvement and reconsideration of a number of provisions of domestic legislation in the field of protection of labor and social rights by trade unions, taking into account the experience of certain European Union member states. The article examines legislative changes to the procedure for registering trade unions in Bulgaria, which came into force in 2018. The author does not share the position of some Bulgarian researchers who claim that these legislative decisions by the Bulgarian legislator have placed the registration procedure for non-profit associations on a new foundation, taking into account the distinction between them, and provided for the creation of a separate register for trade union associations of workers and associations of employers, with regulation that considers the specific characteristics of these associations. A comparative analysis also highlights certain advantages and disadvantages of the legislative regulation of the establishment of trade unions in Ukraine and Bulgaria.

Based on the analysis of the statutes of Bulgarian trade unions, the author identified the main goals and objectives set before trade unions. The main stages of state registration of trade unions in local courts are examined in detail. It is concluded that the current procedure for registering of trade unions in Bulgaria is characterized by fragmented legal regulation because registration is carried out not only on the basis of various normative legal acts but also on normative legal acts belonging to different branches of legislation (labor, civil, administrative). These laws do not always regulate certain aspects of trade union registration equally, which complicates their interpretation and application. One of the main reasons of this situation related to legislative regulation of the procedure of state registration of trade unions is the absence of a separate, specialized law on trade unions in Bulgaria.

Key words: trade unions; establishment of trade unions; registration of trade unions; civil society organization; right to association; constitutional rights.

Постановка проблеми. Професійні спілки є ключовим елементом захисту трудових та соціальних прав і свобод у всіх країнах Європи. Після проголошення незалежності законодавство України, яке регламентує порядок створення та діяльності професійних спілок зазнало істотних змін. При чому, протягом останніх десяти років значна частина таких новел була спрямована на гармонізацію та адаптацію законодавства України у цій сфері до стандартів Європейського Союзу. Разом з тим, у світлі необхідності прийняття нового Трудового кодексу України, низка положень вітчизняного законодавства у сфері захисту трудових та соціальних прав профспілками потребує подальшого вдосконалення та переосмислення з урахуванням досвіду окремих країн-членів Європейського Союзу. В цьому аспекті особливо актуальним вбачається вивчення досвіду постсоціалістичних країн Східної та Центральної Європи, які за відносно короткий термін пройшли шлях реформування законодавства до стандартів Європейського Союзу.

Метою статті є дослідження особливостей конституційно-правового регулювання створення професійних спілок у Болгарії.

Стан дослідження. В Україні окремі аспекти створення профспілок в окремих країнах-членах Європейського Союзу досліджували такі вчені, як В.В. Соломінчук, І.С. Сопелкін, Ф.А. Цесарський, Н.А. Циганчук, А.Ю. Шакірова, Ю.М. Щотова та інші.

Виклад основного матеріалу. Період з 1989-1996 рр. для Болгарії став важким викликом, зокрема щодо реалізації економічної реформи. В той час діяльність профспілок Болгарії часто підпорядковувалося короткостроковим інтересам, наприклад, стратегії профспілок були орієнтовані на пом'якшення негативного впливу економічної кризи з використанням різних методів. Проте після 1997 р. профспілки Болгарії почали брати більш активну участь у розробці та впровадженні соціальних реформ, оскільки процес приватизації та розвитку приватного сектору повністю змінив контекст соціального діалогу [1]. На сучасному етапі в Болгарії спостерігається поступове зниження ефективності профспілок. Так, значна частина працівників перебуває поза межами переговорного регулювання, що, в свою чергу, відображає зменшення членства в профспілках та слабкість профспілок у багатьох галузях промисловості [2].

Як і в більшості країн Європейського Союзу, в Болгарії конституційно-правові засади створення профспілок закладені безпосередньо в тексті конституції. Відповідно до ст. 49 Конституції Болгарії [3] працівники та службовці мають право об'єднуватися в професійні спілки та асоціації для захисту своїх інтересів у сфері праці та соціального забезпечення. Як бачимо конституційний підхід закріплення права на об'єднання в професійні спілки в Болгарії відрізняється від запропонованого в Конституції України. Так, відповідно до ч. 3 ст. 36 Конституції України громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-еко-

номічних прав та інтересів, а обмеження щодо членства у професійних спілках встановлюються виключно Конституцією і законами України [4]. В Конституції України вказується, що всі громадяни мають право на об'єднання в професійні спілки, а в Конституції Болгарії наводиться конкретизація кола осіб, які мають право на право об'єднання в професійні спілки.

До істотних особливостей конституційного регулювання створення й діяльності професійних спілок в Болгарії варто віднести положення ст. 12 Конституції Болгарії, відповідно до якої професійні спілки та інші громадські об'єднання не можуть встановлювати політичні цілі та займатися політичною діяльністю, яка властива виключно для політичних партій Болгарії. Тобто в Болгарії на конституційному рівні закріплено положення, що профспілки повинні утримуватися від дій, які мають ознаки політичної діяльності або спрямовані на забезпечення досягнення певних політичних цілей [5].

Безпосередньо порядок створення професійних спілок регулюється нормами Трудового кодексу Болгарії [6]. Насамперед проаналізуємо положення ст. 4 зазначеного акту, відповідно до якої всі працівники мають право без будь-якого попереднього дозволу, вільно й на власний розсуд створювати профспілки, добровільно вступати в них і виходити з них, при цьому дотримуючись положень статутів відповідних спілок.

З цього положення випливає низка визначальних засад створення профспілок, а саме:

– профспілки в Болгарії створюються без отримання попереднього дозволу з боку органів державної влади чи місцевого самоврядування, або будь-яких інших установ та організацій. Окремі вітчизняні вчені пропонують виділяти відсутність попереднього дозволу на створення профспілок у якості окремого принципу організації профспілок [7, с. 362];

– профспілки створюються виключно на добровільній основі, шляхом вільного волевиявлення зацікавлених осіб, які діють на власний розсуд, при чому це стосується як добровільності вступу у профспілку так і добровільності виходу з неї. В цьому аспекті необхідно відзначити, що у 2023 р. до Кримінального кодексу Болгарії були внесені зміни, які стосуються захисту права на об'єднання у профспілки. Так, відповідно до ст. 174b Кримінального кодексу Болгарії, дії які супроводжуються силою, погрозами або будь-яким іншим незаконним способом перешкоджають комусь здійснювати своє право на об'єднання у профспілки, примушування когось проти своїх переконань чи волі стати членом або відмовитися від членства у профспілковій організації, або перешкоджання у створенні такої організації, карається позбавленням волі на строк до трьох років або штрафом у розмірі до п'яти тисяч левів [8]. Схоже положення міститься і в ст. 170 Кримінального кодексу України, відповідно до якої «Умисне перешкоджання законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій або їх органів - карається вправними роботами на строк до двох років або позбавленням волі на строк до трьох років» [9]. Також зауважимо, що якщо в ст. 170 Кримінального кодексу України йдеться про перешкоджання законній діяльності профспілки, тобто вже зареєстрованій відповідно до чинного законодавства громадській організації, то законодавство Болгарії акцентує увагу саме на діях спрямованих на перешкоджанні в реалізації конституційного права на об'єднання у профспілки;

– порядок вступу та виходу з профспілок регулюється їх статутами. Відповідно до ст. 33 Трудового кодексу Болгарії, профспілки мають право в межах закону самостійно розробляти та затверджувати свої статuti, вільно обирати керівні органи, приймати програми діяльності, визначати свої функції та реалізовувати їх. Статут профспілки приймається її засновниками і як показує аналіз законодавства Болгарії, обов'язково має містити наступні складові: найменування профспілки; точна адреса розташування; цілі діяльності профспілки та засоби їх досягнення; склад, структуру та повноваження керівних органів; порядок представництва інтересів профспілки; правила виникнення та припинення членства в профспілці, а також порядок врегулювання майнових відносин після припинення членства; порядок визначення розміру та способу сплати майнових внесків; порядок припинення діяльності профспілки. Як бачимо вимоги законодавства Болгарії щодо змісту статуту профспілок є схожим з положеннями ст. 14 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» [10]. Хоча, на нашу думку, певним недоліком законодавства Болгарії є те, що відміну від Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» в ньому не міститься вимоги, що в статуті профспілки мають вказуватися джерела надходження (формування) коштів профспілки та напрями їх використання.

Загалом затвердження та подальша публікація статуту є важливим елементом створення профспілки, як з точки зору необхідного елемента її створення та подальшого функціонування, так і

з огляду на максимальну публічну доступність, що зрештою сприятиме досягненню мети профспілки та забезпечить належне виконання покладених на неї функцій [11, с. 82]. Саме в статутах безпосередньо встановлюються умови отримання членства у профспілці, порядок виходу з неї або підстави та процедура позбавлення членства, розміри та порядок сплати членських внесків, права й обов'язки членів, повноваження керівних органів і з рештою головна мета та завдання профспілки. Аналіз статутів зареєстрованих профспілок Болгарії [12, 13, 14, 15, 16] дозволяє констатувати, що в якості головної мети ними ставиться представництво, захист та відстоювання основних соціально-трудова інтересів і прав своїх членів у сфері праці, зайнятості та трудових відносин, соціального та медичного страхування, допомоги, забезпечення високого рівня життя та професійної реалізації, підвищення матеріального добробуту її членів тощо. Серед основних завдань виділяються:

- захист права на працю, вибір професії та місця роботи відповідно до набутої кваліфікації та професійної підготовки, забезпечення можливостей для підвищення освіти та кваліфікації, перепідготовки та соціальної допомоги у разі безробіття;
- забезпечення здорових, безпечних та ергономічних умов праці, екологічно чистого виробничого середовища;
- поступове скорочення робочого часу за нормальної інтенсивності та умов праці, збільшення тривалості оплачуваної щорічної відпустки та впровадження науково обґрунтованих режимів праці та відпочинку;
- здійснення профспілкового контролю за дотриманням трудового законодавства, безпеки та охорони праці;
- захист членів профспілки від необґрунтованих звільнень, дисциплінарних стягнень та матеріальних санкцій шляхом надання конкретної правової допомоги та консультацій;
- організація та проведення акцій протесту та солідарності, включаючи страйки, з дотриманням визначеної законодавством процедури;
- задоволення потреб членів профспілки в профспілковому та економічному навчанні;
- рівний захист інтересів та прав своїх членів, незалежно від їхньої політичної, гендерної, расової, етнічної, релігійної чи будь-якої іншої приналежності тощо.

Як відомо у всіх країнах Європейського Союзу профспілки мають пройти процедуру державної реєстрації (хоча підстави, порядок та наслідки такої реєстрації у окремих країнах суттєво різняться). Отже розглянемо детальніше порядок реєстрації профспілок у Болгарії. Відповідно до ст. 49 Трудового кодексу Болгарії профспілки та організації роботодавців набувають статусу юридичної особи після їх внесення до реєстру профспілкових організацій та організацій роботодавців у відповідному районному суді за місцем їхнього перебування [6]. Сама процедура державної реєстрації профспілок Трудовим кодексом не врегульована, натомість в цій же ст. 49 передбачено положення, що записи до реєстру вносяться відповідно до умов та порядку, передбачених главою 55 Цивільного процесуального кодексу Болгарії.

Зауважимо, що у 2018 у Болгарії відбулися суттєві зміни до порядку реєстрації профспілок. Так, у 2018 році набули чинності зміни до Закону Болгарії «Про комерційний реєстр та реєстр некомерційних юридичних осіб» [17] та до низки інших законодавчих актів, які в тій чи іншій мірі торкаються питання реєстрації профспілок. Сам же згаданий закон у ч. 2 ст. 1 чітко передбачає, що його положення не поширюються на політичні партії та релігійні організації, а також на профспілки та організації роботодавців. До 2018 р. у Болгарії реєстрація всіх некомерційних юридичних осіб відбувалася у районних судах за місцем їх знаходження. Проте, окреслені вище зміни до законодавства торкнулися й Закону Болгарії «Про неприбуткові юридичні особи». Зокрема, ст. 17 цього закону передбачає, що реєстр неприбуткових юридичних осіб ведеться в Агентстві з реєстрації, яке діє при Міністерстві юстиції. Інакше кажучи, цими змінами було скасовано процедуру внесення до судового реєстру некомерційних юридичних осіб. Разом з тим, у § 2 перехідних положень Закону Болгарії «Про неприбуткові юридичні особи» зазначається наступне «Організації, метою яких є здійснення політичної, профспілкової та релігійної діяльності, а також громадські центри регулюються окремим законом. До набрання чинності цього закону, реєстрація нових профспілкових організацій, внесення змін до обставин, що підлягають реєстрації існуючих профспілкових організацій, а також пов'язані з цим судові процедури, здійснюються відповідно до процедури передбаченої в розділі першому. Суд вносить до реєстру дані, передбачені статтею 18, пунктами 1-3, 5-7 та 9 цього закону» [18]. Отже, під час державної реєстрації профспілок про-

довжують застосовуватися окремі положення та процедури передбачені Законом Болгарії «Про неприбуткові юридичні особи». Як відзначають А. Андреева та Г. Йолова, такі взаємопов'язані нормативні рішення болгарського законодавця поставили процедуру реєстрації некомерційних об'єднань на нову основу, враховуючи розмежування між ними й передбачили створення окремого реєстру для профспілкових об'єднань працівників та об'єднань роботодавців, регулювання якого враховує особливості цих об'єднань [11, с. 79]. Загалом багато болгарських авторів досить позитивно ставляться до таких змін, та вважають існуючий порядок державної реєстрації профспілок досить вдалим.

Відповідно до ст. 600 Цивільного процесуального кодексу Болгарії, процедура реєстрації профспілки розпочинається з подання письмового клопотання від уповноваженої особи до відповідного місцевого суду за місцем розташування профспілки. До реєстру обов'язково вносяться наступні відомості про профспілку: тип та назва профспілки; місце розташування та точна адреса; статут профспілки; відомості про керівні органи, імена членів керівного органу та осіб, які представляють профспілку; порядок ліквідації або реорганізації профспілки [19]. У передбачених законодавством випадках запис про державну реєстрацію також має публікуватися у виданні «Державний вісник». В науковій літературі пропонується виділяти три окремі категорії відомостей, що вносяться до реєстру: відомості щодо індивідуалізації профспілки, відомості щодо керівних та представницьких органів та про порядок ліквідації і реорганізації профспілки [11, с. 83].

Клопотання про реєстрацію профспілки розглядається у закритому засіданні, якщо суд не вважає за необхідне розглянути його у відкритому засіданні або якщо це не передбачено законом. Під час розгляду клопотання суд перевіряє наявність обставин, що підлягають реєстрації, а також допустимість такої реєстрації та виносить відповідне рішення, яке вручається заявнику. Рішення про реєстрацію підлягає негайному виконанню. Якщо суд прийняв рішення про відмову в реєстрації профспілки, то таке рішення може бути оскаржене до апеляційного суду.

Отже, можемо констатувати, що чинний нині порядок реєстрації профспілок в Болгарії характеризується фрагментарним правовим регулюванням, оскільки така реєстрація відбувається не лише на підставі різних нормативно-правових актів, але й на підставі нормативно-правових-актів, що належать до різних галузей законодавства (трудового, цивільного, адміністративного). Не завжди ці закони однаково регулюють окремі питання реєстрації профспілок, що, в свою чергу, ускладнює їх тлумачення і застосування. Навряд чи можна назвати такий підхід зручним та зрозумілим, як для громадян так і для самих профспілок. Однією з основних причин такої ситуації з законодавчим регулюванням процедури державної реєстрації профспілок є відсутність у Болгарії окремого, спеціального закону про профспілки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Kirov V. Bulgarian Trade Unions: On the Way to Europe. Trade Union Strategies in Central and Eastern Europe: Towards Decent Work. 2005. URL: https://www.researchgate.net/publication/291148322_Facing_EU_Accession_Bulgarian_Trade_Unions_at_the_Crossroads.
2. Kirov V. Bulgaria: collective bargaining eroding, but still existing / Collective bargaining in Europe: towards an endgame. Volume I. 2019. URL: https://www.researchgate.net/publication/334536255_Bulgaria_collective_bargaining_eroding_but_still_existing.
3. Конституція на Република България. URL: <https://www.parliament.bg/bg/const> (дата звернення: 19.12.2023).
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
5. Піфко О.О. Конституційно-правове регулювання взаємодії професійних спілок із політичними партіями в Україні та окремих країнах ЄС: порівняльне дослідження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 59–63. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2019/16.pdf.
6. Кодекс на труда в сила от 01.01.1987 г. URL: <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/1594373121>.
7. Щотова Ю.М. Правовий механізм реалізації функцій профспілок як суб'єктів трудового права: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2013. 418 с.
8. Наказателен кодекс в сила от 01.05.1968 г. URL: <https://lex.bg/laws/ldoc/1589654529>.
9. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

10. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності : Закон України від 15 вересня 1999 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14>.
11. Андреева А., Йолова Г. Регистър за синдикалните организации и организациите на работодателите – законодателна рамка и практически ефекти. Икономически и социални алтернативи, брой. 2019. № 3. С. 78–85.
12. Устав на Федерацията на независимите синдикати от държавното управление и организации. URL: <https://www.fnsduo.com/index.php>.
13. Устав на сдружение с нестопанска цел синдикат на «Служителите в затворите в България». URL: <https://sszb.eu/%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2-%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D1%81%D0%B7%D0%B1>.
14. Устав на Независимата синдикална федерация на търговията, кооперациите, туризма и услугите. URL: https://www.nsf-tktkoo.org/index.php?option=com_content&view=article&id=2&Itemid=6.
15. Устав на Федерация на независимите синдикати от земеделието. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.fnsz.org/docs/Ustav.pdf>.
16. Устав на Национална федерация на енергетиците кнсб. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.nfebg.com/new/udocs/docs_1.pdf.
17. Закон за търговския регистър и регистъра на юридическите лица с нестопанска цел В сила от 01.01.2008 г. URL: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135522741>.
18. Закон за юридическите лица с нестопанска цел в сила от 01.01.2001 г. URL: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134942720>.
19. Граждански процесуален кодекс в сила от 01.03.2008 г. URL: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135558368>.

УДК 342.1.25 (477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.35>

ІНСТИТУТ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Прієшкіна О.В.,
*доктор юридичних наук,
професор кафедри конституційного права
та правосуддя
економіко-правового факультету
ОНУ імені І.І. Мечникова,
Заслужений юрист України
ORCID: 0000-0003-2077-2342*

Прієшкіна О.В. Інститут муніципальної відповідальності в Україні: проблеми та перспективи розвитку.

Вказується, побудова ефективної системи відповідальності та контролю діяльності муніципальної влади є стратегічним напрямом реформування місцевого самоврядування. Переосмислення інституту юридичної відповідальності у муніципально-правовій сфері визначається потребами розбудови правової держави, розвитком законодавства та необхідністю гармонізації теоретичних і практичних аспектів муніципального права.

Стаття присвячена муніципальній відповідальності в Україні: проблемам та перспективам розвитку. В ході дослідження обґрунтовано, що особливого значення набуває проблема відповідальності в сфері місцевого самоврядування не лише в практиці правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних із здійсненням місцевого самоврядування в Україні, але і в теорії муніципального права. Аналіз системного дослідження свідчить, що надзвичайна увага при цьому приділяється нормативно-правовій базі місцевого самоврядування та законодавчій регламентації цього інституту на сучасному етапі. Автор в своєму дослідженні наголошує, що формування правової соціальної держави нерозривно пов'язано із проблемами взаємної відповідальності держави і громадянина, де юридична відповідальність має надзвичайно велике значення. В дослідженні здійснено аналіз факторів, які мають вплив на процес формування муніципальної відповідальності, яка займає важливе місце в механізмі правового регулювання суспільних відносин. Приводяться рекомендації та пропозиції щодо вдосконалення інституту муніципально-правової відповідальності в період проведення муніципальної реформи, процесу децентралізації та розширення прав місцевого самоврядування.

Здійснений аналіз комплексного дослідження інституту муніципальної відповідальності в Україні дозволяє дійти висновку, що теоретичне осмислення та ефективне нормативно-правове регулювання юридичної відповідальності органів і посадових осіб місцевого самоврядування є одним із центральних засобів практичної реалізації права територіальної громади самостійно вирішувати питання локально-регіонального значення в межах Конституції та Законів України та отримувати гарантований Конституцією України захист від незаконних рішень, дій чи бездіяльності органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб.

Ключові слова: юридична відповідальність, муніципальна відповідальність, місцеве самоврядування.

Prieshkina O.V. The institute of municipal responsibility in Ukraine: problems and prospects for development.

Building an effective system of responsibility and control over the activities of municipal authorities is a strategic direction of local self-government reform. Rethinking the institution of legal responsibility in the municipal legal sphere is determined by the needs of building a legal state, the development of legislation and the need to harmonize theoretical and practical aspects of municipal law.

The article is devoted to municipal responsibility in Ukraine: its problems and prospects for development. The research substantiates that the issue of responsibility in the sphere of local self-government acquires particular importance not only in the practice of legal regulation of social relations connected with the exercise of local self-government in Ukraine but also in the theory of municipal law.

A systemic analysis demonstrates that special attention is paid to the regulatory and legal framework of local self-government and the legislative regulation of this institution at the present stage. The author emphasizes that the formation of a legal and social state is inseparably linked with the issues of mutual responsibility between the state and the citizen, where legal responsibility plays an exceptionally significant role.

The study analyzes the factors influencing the formation of municipal responsibility, which occupies an important place in the mechanism of legal regulation of social relations. Recommendations and proposals are provided for improving the institution of municipal-legal responsibility in the period of municipal reform, decentralization, and the expansion of the rights of local self-government.

The analysis of a comprehensive study of the institute of municipal responsibility in Ukraine allows us to conclude that the theoretical understanding and effective regulatory and legal regulation of the legal responsibility of local government bodies and officials is one of the central means of practical implementation of the right of a territorial community to independently resolve issues of local and regional importance within the framework of the Constitution and Laws of Ukraine and to receive protection guaranteed by the Constitution of Ukraine against illegal decisions, actions or inaction of local government bodies, their officials and service personnel.

Key words: legal responsibility, municipal responsibility, local self-government.

Постановка проблеми. Одними із найважливіших умов реалізації основ демократичного ладу, децентралізації державної влади в інтересах дотримання прав людини Рада Європи вважає розвиток та захист місцевого самоврядування [1].

Формування ефективних механізмів відповідальності та контролю діяльності суб'єктів, які здійснюють муніципальну владу, є самостійним напрямом реформи місцевого самоврядування в Україні на сучасному етапі. Юридична відповідальність – термін, який широко використовується у правовій науці та практиці та є однією з фундаментальних правових категорій. Дослідження проблем юридичної відповідальності в період формування демократичної соціальної правової держави в значній мірі є потребою сьогодення, яка пов'язана з сучасним рівнем розвитку державності, потребами законотворчої діяльності, як теорії, так і практики муніципально-правової науки. Крім того, інтерес до проблеми забезпечення правового регулювання муніципальної відповідальності як вчених-правознавців, так і широкого кола практичних працівників щороку зростає, а підвищена увага, що приділяється юридичною наукою проблемі відповідальності, пояснюється, в першу чергу, значенням даного інституту.

Саме цим, насамперед, обумовлені актуальність та теоретична значимість цього дослідження, яке присвячене визначенню місця, ролі та значенню муніципальної відповідальності в Україні в сучасних умовах державотворення та правотворення.

Мета дослідження полягає у здійсненні аналізу основних елементів правового статусу муніципальної відповідальності в Україні як особливого фактору формування сучасної демократичної соціальної правової держави, а також її місця та значення в системі органів місцевого самоврядування та перспектив удосконалення на сучасному етапі.

Стан наукового дослідження проблематики. Дослідженню фундаментальних засад функціонування інститутів місцевого самоврядування, і перш за все, інституту муніципальної відповідальності присвячено праці багатьох вчених-юристів, зокрема: М.О. Баймуратова, Б.Я. Кофмана, В.Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького, В.В. Шаповала, Ю.С. Шемшученка, О.Н. Ярмиша та інших. Крім того, спробам вирішити здійснення організаційно-правового статусу муніципальної відповідальності в Україні присвячено багато наукових праць, насамперед, праці Т.М. Слободяник, В.Д. Волкова, Т.М. Іванової та інших.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, в яких розглядалися роль та значення муніципальної відповідальності, ця тема недостатньо висвітлена в науці та залишається в Україні актуальною через нові питання в контексті реформи децентралізації державної влади та розширенні прав місцевого самоврядування.

Виклад матеріалу дослідження. Юридична відповідальність – одна з фундаментальних категорій теорії права, що обумовило появу загальної теорії юридичної відповідальності. «Юридич-

на відповідальність» – термін, який широко використовується у вітчизняній юридичній науці та практиці, це одна з фундаментальних правових категорій, яка займає важливе місце в механізмі правового регулювання суспільних відносин [2].

Більш того, в галузевих правових науках, зокрема, цивільне право, господарське право, кримінальне право, адміністративне право сформувались галузеві вчення відповідальності. В процесі розвитку муніципально-правової науки формується і власне галузеве вчення про відповідальність. Саме цей процес ще носить стихійний характер, оскільки мало хто з правознавців ставить перед собою задачу теоретичної розробки галузевої теорії відповідальності [3]. Представники муніципально-правової науки, як правило, розглядають окремі проблеми правового регулювання органів та посадових осіб місцевого самоврядування та відповідної правознавчої практики, не приділяючи уваги, таким чином, аналізу даного правового явища на загально-теоретичному рівні. При розробленні окремих теоретичних позицій вчені-юристи беруть аргументи в сучасному чинному законодавстві, яке в сучасних умовах надто нестабільне та далеке від удосконалення.

В навчальній та науковій літературі по муніципальному праву проблема відповідальності розглядається виключно в контексті відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування. Це об'єктивно зумовлено розвитком національного законодавства, коли автори змушені були відповідати букві закону.

Дискусійність проблеми юридичної відповідальності в загальній теорії права та галузевих юридичних науках нерозривно пов'язана з неоднозначною трактовкою в навчальній та науковій літературі відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування або відповідальності в муніципальному праві в цілому. Наразі можна стверджувати, що найбільш відомі позиції вчених-правознавців з питань дефініції, поняття юридичної відповідальності представлені в муніципально-правовій літературі. При цьому викликає занепокоєння не різноманіття наукових поглядів, не дискусійність самої проблеми, а сам автоматизм, з яким автори запозичують ті або інші дефініції та теоретичні конструкції.

Для характеристики самої юридичної відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування важливе значення має визначення самого поняття юридичної відповідальності.

У загальній теорії права під юридичною відповідальністю розуміють особливі, передбачені і врегульовані нормами відносини внаслідок правопорушень між правопорушником і державою в особі певних органів, в яких держава має право застосовувати певні заходи примусу щодо суб'єктів, які вчинили правопорушення та зобов'язані терпіти втрати чи обмеження, передбачені санкціями норми права, тощо [4, 5].

Слід зазначити, що найбільш повне визначення юридичної відповідальності полягає в розумінні її як обов'язку винного бути примусово позбавленим певних благ шляхом застосування до нього заходів державного примусу.

Варто погодитися з українськими вченими-правознавцями В.В. Кравченко, М.В. Пітцик, які під відповідальністю розуміють настання негативних наслідків у разі невиконання або неналежного виконання покладених на органи місцевого самоврядування та їх посадових осіб законом або договором обов'язків [6].

Вітчизняний дослідник Р. Хоменець вважає, що відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування є одним з елементів статусу цих органів [7].

В науково-практичному коментарі наголошується про те, що відповідальність органів місцевого самоврядування – це несприятливі правові наслідки за прийняті ними протиправні рішення, неналежне здійснення своїх завдань та функцій [8].

Вважаємо, що у сучасній юридичній літературі питання відповідальності у муніципальному праві України поки що не отримали належного наукового дослідження. Це, насамперед, стосується підстав відповідальності, кола її суб'єктів, видів та форм, процедури притягнення до відповідальності суб'єктів муніципальних правовідносин тощо.

Саме важливість інституту муніципальної відповідальності зумовлена тим, що будь-який процес, діяльність суб'єктів місцевого самоврядування у муніципально-правових відносинах мають значну ймовірність перетворення на антизаконні та навіть на антигуманні умови за умови відсутності відповідальності за протиправну поведінку [9].

Актуальність даної теми зумовлена тим, що наявність інституту відповідальності є важливим складником побудови ефективного механізму місцевого самоврядування, гарантією недопущення зловживання владою. Дослідження проблемних питань, пов'язаних із відповідальністю, має над-

звичайно велике значення як для розвитку науки муніципального права, так і для вдосконалення чинного законодавства України.

Українська дослідниця Слободяник Т.М. в своєму дисертаційному дослідженні пропонує під муніципально-правовою відповідальністю місцевих рад і сільських, селищних, міських голів розуміти сукупність закріплених нормами муніципального права несприятливих правових наслідків, які можуть наставати до вказаних суб'єктів за протиправні рішення, нормативно правові акти чи правові акти індивідуальної дії, незаконні дії чи бездіяльність або неналежне здійснення ними повноважень із вирішення питань місцевого значення та реалізації делегованих повноважень [10].

Органи та посадові особи місцевого самоврядування є підзвітними, підконтрольними та відповідальними перед територіальною громадою, а з питань здійснення ними делегованих повноважень органів державної влади - підконтрольні відповідальним органам виконавчої влади. Вони періодично, але не менш як два рази на рік, інформують населення про виконання програм соціально-економічного та культурного розвитку, місцевого бюджету, з інших питань місцевого значення, звітують перед територіальними громадами про свою діяльність.

Можна погодитися з українським дослідником Солянником К.Є., який цілком справедливо вважає, що в законі не досить коректно надане формулювання щодо відповідальності посадових осіб виконавчих органів місцевих рад [11]. З даним положенням пов'язане ще одне, до кінця не вирішене питання: до кого ж повинні бути пред'явлені вимоги у разі заподіяння шкоди. В якості можливих відповідей звичайно вказуються різні суб'єкти системи місцевого самоврядування, які мають ознаки юридичної особи – місцеві ради, їх виконавчі комітети, інші виконавчі органи місцевих рад.

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» встановлює відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування перед державою, перед фізичними та юридичними особами; перед територіальною громадою. Метою відповідальності є:

- дотримання законності в діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування;
- ефективність реалізації завдань та функцій місцевого самоврядування;
- врахування та захист інтересів територіальної громади при вирішенні всіх питань місцевого локально-регіонального значення;
- тісний взаємозв'язок населення з органами та посадовими особами місцевого самоврядування;
- належне виконання делегованих повноважень.

До кола суб'єктів відповідальності у муніципальному праві можна віднести: територіальну громаду; органи державної влади та їх посадові особи; органи місцевого самоврядування; посадові особи місцевого самоврядування; органи самоорганізації населення; депутатів місцевих рад; кандидатів у депутати місцевих рад та кандидатів на посаду сільського, селищного, міського голови.

Об'єктом муніципального правопорушення виступають суспільні відносини, що врегульовані нормами муніципального права; об'єктивна сторона – саме протиправне діяння, а суб'єктивна сторона характеризує вину [12].

Слід зазначити, що підстави та форми відповідальності в законі чітко визначені.

Так, підставами відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування перед державою є: порушення Конституції або законів України. Єдиною формою відповідальності в цьому зв'язку є припинення повноважень його діяльності, а що стосується посадових осіб, то вони можуть бути притягнуті до кримінальної, адміністративної чи дисциплінарної відповідальності залежно від характеру правопорушень.

Підставою відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування перед територіальною громадою є: порушення Конституції чи законів України; обмеження прав і свобод громадян; незабезпечення здійснення наданих їм законом повноважень, конституційними формами відповідальності в даному випадку можуть бути:

- відкликання депутата місцевої ради виборцями;
- дострокове припинення повноважень сільського, селищного, міського голови за рішенням місцевого референдуму;
- дострокове припинення повноважень сільської, селищної, міської, районної у місті ради за рішенням місцевого референдуму.

Підставами відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування перед фізичними та юридичними особами є прийняття неправомірних рішень, а також дій або бездіяльності ор-

ганів місцевого самоврядування, яким заподіяно шкоду юридичним та фізичним особам. Згідно із законом «Про місцеве самоврядування в Україні» завдана шкода відшкодовується за рахунок коштів місцевого бюджету, а в результаті неправомірних рішень, дій або бездіяльності посадових осіб – за рахунок їх власних коштів у порядку, встановленому законом. Весь обсяг майнової відповідальності за заподіяну шкоду, а також підстави її настання визначаються нормами цивільного права.

Крім того, Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» встановлює, що органи місцевого самоврядування є юридичними особами та наділяються цим та іншими законами власними повноваженнями, в межах яких діють самостійно та несуть відповідальність за свою діяльність відповідно до закону.

Варто відмітити, що з метою уникнення безпідставних звинувачень на адресу органів та посадових осіб Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачає, що Верховна Рада України як єдиний законодавчий орган звертається до суду за висновком про визнання актів місцевої ради незаконними. Лише за наявності відповідного рішення суду та висновку профільного комітету Верховної Ради України може призначити позачергові вибори місцевої ради; аналогічна процедура передбачена і при вирішенні питання про призначення позачергових виборів сільського, селищного, міського голови.

Також неврегульованими залишаються питання щодо відповідальності за виконання делегованих повноважень органів виконавчої влади. Зі змісту частини 3 ст. 143 Конституції України випливає, що органи місцевого самоврядування несуть таку відповідальність лише в тій мірі, в якій ці повноваження забезпечені необхідними матеріальними та фінансовими засобами [13].

На наш погляд, на сьогодні держава не виділяє матеріальні та фінансові ресурси в достатньому обсязі, який би дозволив належним чином забезпечити виконання делегованих повноважень.

Внаслідок своєї специфічної мети та політичного характеру, муніципальна відповідальність поряд з ознаками, які притаманні будь-якому з видів юридичної відповідальності, має істотні особливості.

В окремих випадках вчені-правознавці взагалі уникають дослідження муніципально-правової відповідальності, або розглядають її як конституційно-правову відповідальність [14]. Це, насамперед, зумовлено відсутністю як нормативної, так і наукової дефініції муніципально-правового делікту, який має бути підставою муніципально-правової відповідальності.

В результаті цього, наявним є лише фрагментарне нормативно-правове закріплення правових, процесуальних підстав притягнення до муніципально-правової відповідальності, що в підсумку негативно позначається на ефективності функціонування та розвитку цього інституту муніципального права України [15].

В науці недостатньо уваги приділяється питанню відповідальності територіальних громад, які належать до системи місцевого самоврядування. У чинному законодавстві ці питання недостатньо врегульовані, що дозволяє зробити висновок про те, що територіальна громада як суб'єкт місцевого самоврядування фактично не несе відповідальності за свою діяльність.

Варто відмітити, що муніципально-правова відповідальність має специфічну систему суб'єктів, які уповноважені на вирішення питань щодо притягнення до цього виду відповідальності.

Такими суб'єктами можуть бути органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи, територіальні громади, а право безпосереднього вирішення питань притягнення до цього виду відповідальності мають лише Верховна Рада України, Президент, судові органи.

В цьому аспекті важливе значення має правове регулювання муніципально-правової відповідальності міського голови в Україні.

Слід наголосити, що відповідальність міського голови є досить широким поняттям, оскільки ця посадова особа підлягає муніципально-правовій, конституційно-правовій, адміністративно-правовій, цивільно-правовій, кримінально-правовій відповідальності. Встановлений в національному законодавстві механізм притягнення головної посадової особи до відповідальності має цілий ряд недоліків, які значно впливають на його практичне застосування.

Відповідно до частини 3 ст. 79 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні», повноваження міського голови можуть бути достроково припинені за рішенням місцевого референдуму, порядок якого визначений відповідним законом [16].

Однак на сьогодні законодавцем ще не прийнято закону, який би детально регламентував проведення місцевого референдуму, його порядок, терміни, організацію [17]. У зв'язку з цим, реалізація такого механізму притягнення міського голови до відповідальності видається неможливою.

Варто погодитися з думкою вченого-дослідника Волкова В.Д., який відмічає, що перелік підстав дострокового припинення повноважень міського голови потребує доповнень. До таких підстав він пропонує віднести невиконання міським головою своїх обов'язків, грубе порушення норм моралі, неналежне здійснення повноважень, багаторазове порушення положень чинного законодавства тощо [18].

Однією з важливих форм забезпечення відповідальності міського голови є його звітування. Наразі спостерігаються певні труднощі, які пов'язані з його здійсненням, зокрема, звітування досить часто розуміється як інформування громадян про стан та напрямки розвитку територіальних громад без надання інформації про виконання головою своїх завдань. Однак, зважаючи на відсутність чітких законодавчих вимог до змісту звіту, таке інформування не можна вважати незвітуванням.

Вважаємо, за доцільне деталізувати механізм звітування міського голови як на законодавчому рівні, так і в статутах територіальних громад, детальніше розкривши вимоги до змісту звіту, поширення його матеріалів, порядку проведення зустрічей із громадянами.

Для усунення прогалин в чинному законодавстві пропонуємо:

– доповнити ст. 79 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» новими підставами, зокрема, такими, як невиконання обов'язків, фактичне припинення здійснення повноважень протягом тривалого часу;

– розробити законопроект «Про місцевий референдум в Україні», де детально розкрити порядок проведення місцевих референдумів щодо дострокового припинення повноважень міського голови;

– чітко регламентувати процедуру звітування міського голови в статутах територіальних громад та в Законі «Про місцеве самоврядування в Україні» [19].

Отже, міський голова виступає головною посадовою особою територіальної громади та відіграє важливу роль у забезпеченні належної та дієвої роботи представницьких та виконавчих органів для вирішення ними спільних завдань. Саме таке розуміння місця та ролі міського голови міститься в Європейській хартії міст II від 29 травня 2008 року, у ст. 38 якої зазначено, що міський голова повинен бути «двигуном розвитку території» [20].

У системі муніципального права призначення та функціонування інституту відповідальності сприяє більш ефективному здійсненню системою місцевого самоврядування та її окремими елементами управлінської діяльності в суспільстві. У підсумку юридична відповідальність суб'єктів місцевого самоврядування зумовлена тим, що вона є гарантією прав даних суб'єктів, адже покликана забезпечити діяльність органів місцевого самоврядування в інтересах громадян і суспільства в цілому.

Висновки. Здійснений аналіз комплексного дослідження інституту муніципальної відповідальності в Україні дозволяє дійти висновку, що теоретичне осмислення та ефективне нормативно-правове регулювання юридичної відповідальності органів і посадових осіб місцевого самоврядування є одним із центральних засобів практичної реалізації права територіальної громади самостійно вирішувати питання локально-регіонального значення в межах Конституції та Законів України та отримувати гарантований Конституцією України захист від незаконних рішень, дій чи бездіяльності органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб. Отже, відповідальність в муніципальному праві України це настання негативних наслідків, які виникають у разі невиконання або неналежного виконання обов'язків, покладених на органи місцевого самоврядування та їх посадових осіб законом або договором, є однією з гарантій місцевого самоврядування.

Дослідження проблемних питань, пов'язаних із відповідальністю органів і посадових осіб місцевого самоврядування має надзвичайно важливе значення як для розвитку науки муніципального права України, так і для вдосконалення чинного законодавства України в період проведення муніципальної реформи, реформи децентралізації та розширенні прав місцевого самоврядування.

Крім того, реалізація та вдосконалення інституту муніципальної відповідальності в Україні залежить від активної та цілеспрямованої участі в цьому політичному процесі кожного громадянина України, кожного члена територіальної громади.

Деякі питання можуть бути предметом подальших наукових досліджень та комплексного аналізу з метою розвитку інституту муніципальної відповідальності в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мармазов В.Є., Піляєв І.С. Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: досвід і проблеми. Монографія: К., 1999, с. 170.
2. Беляя Л.В. Удосконалення інституту юридичної відповідальності як фактор формування демократичної, соціальної, правової держави: автореф. дис. к.ю.н.: спец. 12.00.01 Київ, 2009. 1 с.
3. Прієшкіна О.В. Деякі проблемні питання муніципальної відповідальності в Україні. *Вісник Одеського нац. ун-ту імені І.І. Мечникова*. 2019 т. 24. Випуск 2 (35), с. 67–75.
4. Юридичний словник/За ред.: М.Б. Бабія, Ф.Г. Бурчака, В.М. Корецького, В.В. Цветкова та ін. К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії. Вид. друге, перероб. і доп., 1983. с. 865, Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л., Пастухов В.П., Сумін В.О., Тихомиров О.Д. Теорія держави і права. К.: Юрінформ, 1995, с. 152.
5. Там само.
6. Кравченко В.В., Пітцик М.В. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні (основи муніципального права): Навч. посібник. К.: «Арарат-Центр», 2001, с. 11.
7. Хоменець Р. Правовий статус органів місцевого самоврядування: Зб. наук. праць Української Академії державного управління при Президентові України / За заг. Ред. В.І. Лугово-го, В.М. Князева. К.: Вид-во УАДУ, 2001. Вип. 1, с. 356–363.
8. Закон Про місцеве самоврядування в Україні: Наук.-практ. Коментар/За ред. В.Ф. Опришко та ін. К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1999, с. 65.
9. Слободяник Т.М. Поняття, ознаки та джерела муніципально-правової відповідальності. *Право і суспільство*, 2016. № 1, с. 36–41.
10. Слободяник Т.М. Муніципально-правова відповідальність місцевих рад та сільських, селищних, міських голів в Україні: дис. к.ю.н.: спец. 12.00.02 Київ. 2016. 262 с.
11. Соляник К.Є. Організація та діяльність виконавчих органів місцевих рад в Україні. дис. к.ю.н.: 12.00.02. Нац. юрид. акад. України. Х., 2002, с. 176.
12. Кравченко В.В., Пітцик М.В. Муніципальне право України. Навчальний посібник. К.: Атіка, 2003. С. 335.
13. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96 ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.
14. Погорілко В.Ф., Фрицький О.Ф., Баймуратов М.О. Муніципальне право України. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 352 с.
15. Слободяник Т.М. Муніципально-правова відповідальність – окремий вид юридичної відповідальності. *Публічне право*. 2016. № 1. С. 345–352.
16. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 року № 280/97 ВР. URL: <https://zakon.Rada.gov.ua/laws/show/280/07-ВР>.
17. Іванова Т.М. Відповідальність органів та посадових осіб муніципальної влади в Україні: історико-правовий аналіз. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*, 2014. № 1. С. 164–175.
18. Волков В.Д. Правовий статус мера міста: європейський досвід. *Вісник Донецького університету економіки та права*, 2012. № 2. С. 3–8.
19. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 року № 280/97 ВР. URL: <https://zakon.Rada.gov.ua/laws/show/280/07-ВР>.
20. Європейська хартія міст II (Маніфест нової урбаністики): Міжнародний договір від 29.05.1992. URL: <https://www.coe.org/cplre>.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.36>

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРАВА НА ІНФОРМАЦІЮ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Роговенко О.В.,
*доктор юридичних наук,
професор кафедри адміністративного та інформаційного права
Сумського національного аграрного університету
ORCID: 0000-0003-2887-9339*

Коваленко Е.В.,
*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
зі спеціальності 081 «Право»
Сумського національного аграрного університету*

Роговенко О.В., Коваленко Е.В. Конституційно-правові основи права на інформацію: український досвід.

У сучасному демократичному суспільстві право на інформацію є одним з основоположних прав людини, що забезпечує прозорість влади, активну участь громадян у суспільно-політичному житті та є передумовою для реалізації інших конституційних прав. Актуальність дослідження посилюється в умовах трансформації інформаційного простору, розвитку цифрових технологій та європейської інтеграції України, що вимагає постійного вдосконалення конституційно-правового регулювання інформаційних правовідносин.

Метою статті є комплексний аналіз конституційно-правового регулювання права на інформацію в Україні, систематизація та оцінка ефективності відповідних нормативно-правових актів. Для досягнення цієї мети застосовано сукупність наукових методів: історико-правовий метод; доктринальний аналіз для вивчення наукових підходів до розуміння сутності цього права (як інструменту громадського контролю та як суб'єктивного права особи); порівняльно-правовий метод для зіставлення вітчизняного законодавства з міжнародними стандартами; а також нормативний аналіз для систематизації та оцінки системи законодавства, що регулює інформаційні правовідносини.

У результаті дослідження встановлено, що право на інформацію в Україні є результатом тривалого історичного процесу і має багатокомпонентну структуру, що включає право на отримання, доступ до публічної інформації, захист від неправдивої інформації та інформаційну приватність. Доведено, що конституційне закріплення цього права отримує конкретизацію в розгалуженій системі законодавчих та підзаконних актів, що забезпечують його практичну реалізацію. Проаналізовано, як розвиток цифрових технологій розширює можливості для реалізації цього права, але також створює нові виклики. Зроблено висновок, що право на інформацію є динамічним інститутом, що вимагає постійного розвитку відповідно до сучасних суспільних потреб.

Практичне значення статті полягає в узагальненні теоретичних підходів та систематизації правового регулювання, що може бути використано для подальших наукових досліджень, а також слугувати основою для вдосконалення чинного законодавства.

Ключові слова: конституційно-правове регулювання, право на інформацію, публічна інформація, інформаційні правовідносини, інформаційне суспільство, свобода слова.

Rohovenko O.V., Kovalenko E.V. Constitutional and legal foundations of the right to information: the Ukrainian experience

In a modern democratic society, the right to information is one of the fundamental human rights. It ensures government transparency, enables active civic participation in socio-political life, and serves as

a prerequisite for the realization of other constitutional rights. The relevance of this study is amplified by the transformation of the information space, the rapid development of digital technologies, and Ukraine's ongoing European integration, all of which necessitate continuous improvement of the constitutional and legal regulation of informational legal relations.

The purpose of this article is to conduct a comprehensive analysis of the constitutional and legal regulation of the right to information in Ukraine, to systematize relevant legal acts, and to assess their effectiveness. To achieve this goal, a set of scientific methods is employed, including: the historical and legal method; doctrinal analysis to explore scholarly approaches to understanding the essence of this right (as a tool of public oversight and as a subjective right of the individual); comparative legal method to juxtapose national legislation with international standards; and normative analysis to systematize and evaluate the legislative framework governing informational legal relations.

The study reveals that the right to information in Ukraine is the result of a long historical evolution and possesses a multi-component structure, encompassing the right to receive information, access to public information, protection against false information, and informational privacy. It is demonstrated that the constitutional enshrinement of this right is concretized through a broad system of legislative and subordinate acts that ensure its practical implementation. The analysis also highlights how the development of digital technologies expands the possibilities for exercising this right, while simultaneously introducing new challenges.

The article concludes that the right to information is a dynamic legal institution that requires ongoing development in response to contemporary societal needs.

The practical significance of the article lies in the generalization of theoretical approaches and the systematization of legal regulation, which may serve as a foundation for further academic research and for improving existing legislation.

Key words: constitutional and legal regulation, right to information, public information, informational legal relations, information society, freedom of speech.

Постановка проблеми. Право на інформацію є одним із основоположних прав людини в демократичному суспільстві, що забезпечує можливість громадян брати участь у суспільно-політичному житті, здійснювати контроль за діяльністю органів влади та приймати обґрунтовані рішення. В умовах розбудови демократичної правової держави в Україні питання ефективного конституційно-правового регулювання права на інформацію набуває особливої актуальності.

Трансформація інформаційного простору, розвиток цифрових технологій, необхідність забезпечення прозорості влади та протидії корупції, а також процеси європейської інтеграції України зумовлюють потребу в постійному вдосконаленні правового регулювання інформаційних відносин.

Метою статті є комплексний аналіз конституційно-правового регулювання права на інформацію в Україні та систематизація нормативно-правових актів, що регулюють інформаційні правовідносини, та оцінити їхню ефективність.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що проблема конституційно-правового регулювання права на інформацію є однією з ключових у сучасній юридичній науці України. Дослідження цієї проблематики проводилися багатьма вітчизняними та зарубіжними науковцями, що дозволило сформувати значну теоретико-правову базу. Так, значну увагу історичному розвитку права на інформацію приділяли В. Горобцов, Х. Кметик-Подубінська, В. Федоренко та В. Нестерович, які досліджували генезу цього права від давніх часів до сучасності. Їхні роботи закладають основу для розуміння еволюції інформаційних правовідносин та їхнього конституційного закріплення в Україні. Теоретичні аспекти та зміст права на інформацію глибоко розкрито в працях таких вчених, як В. Політанський та А. Правдюк. Вони аналізують концептуальні підходи до розуміння цього права, розмежовуючи його як інструмент громадського контролю за владою та як комплексне суб'єктивне право особи. Незважаючи на значну кількість наукових праць, що присвячені окремим аспектам проблеми, недостатньо опрацьованим залишається питання комплексного аналізу конституційно-правового регулювання права на інформацію з урахуванням сучасних викликів, пов'язаних із трансформацією інформаційного простору та процесами європейської інтеграції України.

Виклад основного матеріалу. У ХХІ столітті інформація набула статусу стратегічного ресурсу, що визначає темпи та якість розвитку суспільства, держави й особистості. В умовах глобальних трансформацій та становлення інформаційного суспільства, право на інформацію є не

просто декларативною нормою, а фундаментальним елементом демократичного устрою. Воно забезпечує прозорість діяльності органів влади, активну участь громадян у суспільному житті та є необхідною передумовою для реалізації інших конституційних прав і свобод. Закріплення цього права на рівні Основного Закону є свідченням зрілості правової системи та гарантією захисту особистості в умовах динамічних інформаційних потоків.

Для глибокого розуміння природи права на інформацію слід звернутися до історичної ретроспективи його формування, що тісно пов'язана з еволюцією політичних режимів на українських землях. Як зазначає В. Горобцов, історія розвитку цього права в Україні умовно поділяється на три ключові етапи, кожен з яких надавав нових якісних характеристик праву на інформацію та доступу до неї.

Перший етап охоплює давньоруський та національно-визвольний періоди (IX–XII ст. – 1917–1918 рр.). У цей час інформаційна взаємодія мала переважно усну форму, а участь громадян у суспільному житті реалізовувалася через віче, збори та інші форми народного волевиявлення. Інформація була елементом колективного управління, а її доступність визначалася традиціями громадського самоврядування.

Другий етап – радянський період (1917–1991 рр.) — характеризувався тотальним централізованим контролем над інформаційними потоками, жорсткою цензурою та штучним обмеженням доступу до незалежних джерел. Право на інформацію було підпорядковане ідеологічним потребам держави, а громадяни фактично позбавлялися можливості вільного обміну інформацією та формування власних незалежних поглядів.

Третій, сучасний етап – незалежна Україна (з 1991 р.) – розпочався з поступового формування правової бази, що гарантує відкритість влади, прозорість прийняття рішень та доступ громадян до інформації. Прийняття Конституції України у 1996 році стало переломним моментом, який закріпив право на інформацію як конституційно гарантоване [1].

Кожен із зазначених етапів надавав нових якісних характеристик праву на інформацію та доступу до неї. Водночас цей процес не був стихійним – він відбувався внаслідок постійної боротьби громадян за свої права та свободи [2, с. 80]. Сьогодні, в умовах нових державотворчих викликів, історія розвитку права на інформацію триває, зберігаючи свою актуальність для українського суспільства. Сучасне розуміння права на інформацію в Україні є результатом тривалого історичного процесу, що відображає трансформацію суспільних цінностей, політичних режимів та правових традицій. Конституційне закріплення цього права є не лише юридичною нормою, а й індикатором демократичного розвитку держави, її відкритості та готовності до діалогу з громадянами.

У науковому дискурсі сформувалися два основні концептуальні підходи до трактування права на інформацію, що відображають різні аспекти його правової природи. Як зазначає В. Політанський, перший підхід зосереджується на розумінні цього права крізь призму відкритості та прозорості діяльності органів державної влади. У межах цієї концепції право на інформацію розглядається як інструмент забезпечення доступу громадян до офіційних даних, що виникають у процесі реалізації владних повноважень. Основна мета – гарантувати можливість контролю за діяльністю держави та забезпечити обізнаність населення щодо суспільно значущих процесів. Другий підхід, навпаки, трактує право на інформацію як комплексне суб'єктивне право особи, що охоплює свободу здійснення будь-яких дій з інформацією – її отримання, зберігання, поширення та використання – незалежно від змісту чи джерела. У межах цієї концепції право на інформацію набуває універсального характеру, іноді навіть розглядається як таке, що інтегрує інші фундаментальні права, зокрема свободу думки, переконань, слова та масової інформації [3, с. 8-9].

Обидва підходи мають значення для формування конституційного змісту права на інформацію. Перший – як основа для регулювання доступу до публічної інформації, другий – як ширша парадигма інформаційної свободи в умовах цифрового суспільства. Їхнє поєднання дозволяє сформувати збалансовану модель правового регулювання, яка враховує як потреби громадського контролю, так і права особи на інформаційну автономію.

У міжнародному контексті канадські дослідники визначають зміст права на інформацію крізь призму універсальних стандартів, що включають:

- право шукати, отримувати та поширювати інформацію без обмежень щодо кордонів або засобів передачі;
- обов'язок держави забезпечити доступ до інформації, що має публічне значення, зокрема через цифрові та відкриті джерела;

- презумпція відкритості – вся інформація, що створюється або зберігається державними органами, має бути доступною, за винятком чітко визначених випадків, коли її розголошення може завдати шкоди захищеним інтересам (національна безпека, приватність, правосуддя);

- проактивна публікація – органи влади повинні самостійно поширювати суспільно важливу інформацію, навіть без запиту;

- право на апеляцію – у разі необґрунтованої відмови в доступі до інформації особа має право звернутися до незалежного органу або суду [4].

Ці положення формують основу для конституційного закріплення права на інформацію, яке має бути чітким, недвозначним і таким, що відповідає міжнародним стандартам. Як зазначено в дослідженні Centre for Law and Democracy, доступ до інформації є необхідною умовою демократичного врядування, прозорості та підзвітності влади. Він дозволяє громадянам не лише бути поінформованими, а й активно брати участь у суспільному житті, захищати свої права та контролювати дії держави [4].

У цьому контексті конституційне право на інформацію слід розглядати не лише як декларативну норму, а як інструмент реалізації демократичних принципів, що вимагає належного нормативного забезпечення, ефективних механізмів доступу та правового захисту.

Уточнюючи зміст права на інформацію, В. Політанський відносить до нього можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів. Крім того, він включає доступ до інформації з метою її перевірки, розміщення відомостей про себе у відповідних інформаційних системах, перевірку достовірності інформації та спростування недостовірної – як в адміністративному, так і в судовому порядку [3, с. 16]. А. Правдюк, у свою чергу, визначає зміст права на інформацію через такі складові: одержання, використання, розпорядження, зберігання та захист інформації [5, с. 104]. Такий підхід дозволяє розглядати право на інформацію як багатокомпонентну правову конструкцію, що охоплює як доступ до інформації, так і її обробку, використання та захист у межах правового поля.

У науковій правничій літературі наголошується, що право на інформацію закріплено у статті 34 Конституції України. Це конституційне положення слугує базовим нормативним фундаментом для взаємопов'язаних правових інститутів – свободи слова, свободи поширення інформації та права на доступ до неї, захист персональних даних. Водночас, обсяг і зміст права на доступ до інформації не вичерпується виключно нормами зазначеної статті Основного Закону. Зокрема, стаття 32 гарантує невтручання в особисте і сімейне життя, за винятком випадків, передбачених Конституцією України, передбачає право громадянина ознайомлюватися з інформацією про себе, що зберігається в органах державної влади. Стаття 50 гарантує доступ до інформації про стан довкілля, якість продуктів харчування та предметів побуту. Стаття 57 зобов'язує державу доводити до відома населення закони та інші нормативно-правові акти [6].

Конституційне право на інформацію отримує свою нормативну конкретизацію через систему спеціального законодавства, що регулює інформаційні правовідносини. Ці акти формують правове поле, в межах якого реалізується доступ громадян до інформації, забезпечується її захист та встановлюються механізми відповідальності за порушення інформаційних прав.

До ключових нормативних актів належать: Закон України «Про інформацію» (1992 р.), який визначає базові поняття у сфері інформації, класифікує її за категоріями доступу, а також встановлює права та обов'язки учасників інформаційних правовідносин [7]; Закон України «Про доступ до публічної інформації» (2011 р.), що регламентує процедури подання та розгляду запитів, механізми реалізації права на доступ до інформації, яка знаходиться у володінні органів державної влади, та передбачає відповідальність за порушення вимог щодо її надання [8]; Закон України «Про звернення громадян» (1996 р.), який гарантує право особи на отримання відповіді на запити, що стосуються діяльності органів влади [9]; Закон України «Про захист персональних даних» (2010 р.), що регулює обробку персональних даних, визначає права суб'єктів таких даних та встановлює вимоги до володільців і розпорядників інформації [10] тощо.

Ці акти закріплюють принципи відкритості, достовірності, своєчасності та правомірності обігу інформації, а також передбачають механізми оскарження у разі порушення прав громадян.

Окрім базових законів, важливу роль відіграє спеціальне законодавство, яке охоплює окремі сфери інформаційної діяльності: у сфері інформаційної безпеки: Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [11], Закон України «Про захист інформації в інфор-

маційно-телекомунікаційних системах» [12]; у сфері засобів масової інформації: Закон України «Про медіа» [13]; у сфері електронного урядування: Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» [14]; Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [15] тощо.

Доповненням до законодавчої бази є підзаконні нормативно-правові акти, які деталізують порядок реалізації інформаційних прав. Серед ключових документів варто виділити «Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» [16].

Аналіз взаємозв'язку між розвитком Інтернету та еволюцією права на інформацію свідчить про те, що сучасні комп'ютерні мережі відіграють ключову роль у зміцненні демократичних інститутів. Інформаційно-комунікаційні технології, як фундаментальна ознака інформаційного суспільства, значно розширюють можливості громадян щодо доступу до різноманітних джерел інформації, сприяючи реалізації їхніх прав і свобод. Цифрові платформи не лише забезпечують пасивне споживання інформації, а й створюють умови для активної участі громадськості у процесах управління, контролю за діяльністю органів влади та захисту власних законних інтересів. Така трансформація інформаційного простору зумовлює перегляд підходів до конституційного регулювання права на інформацію в багатьох державах, зокрема в країнах західної демократії, де спостерігається тенденція до розширення змістовного наповнення цього права відповідно до нових технологічних реалій [17, с. 50].

Таким чином, конституційне право на інформацію в Україні підтримується розгалуженою системою нормативного регулювання, яка охоплює як загальні принципи, так і спеціалізовані механізми, що забезпечують його практичну реалізацію в умовах сучасного інформаційного суспільства.

У цьому контексті право на інформацію слід розглядати як комплексне конституційне право, що включає декілька взаємопов'язаних правомочностей: право на отримання інформації – можливість вільно шукати, отримувати та поширювати інформацію будь-яким законним способом; право на доступ до публічної інформації – гарантована можливість отримувати інформацію, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень; право на захист від неправдивої інформації – можливість вимагати спростування недостовірних відомостей; право на інформаційну приватність – захист від неправомірного збирання, зберігання та поширення особистої інформації.

Висновки. Право на інформацію є одним із ключових прав людини в сучасному демократичному суспільстві. Його конституційне закріплення в Україні стало важливим кроком на шляху до відкритої та прозорої держави. Протягом історії це право пройшло складний шлях – від усних традицій давніх часів до тотального контролю радянської доби і, зрештою, до його гарантування в незалежній Україні. Сучасне розуміння права на інформацію поєднує два підходи: як інструмент контролю за владою та як особисте право людини на доступ, поширення та захист інформації.

Правове регулювання цього права в Україні здійснюється через систему законів, які деталізують конституційні норми. Ці акти забезпечують механізми доступу до публічної інформації, захист персональних даних та інші важливі аспекти.

Розвиток цифрових технологій відкриває нові можливості для реалізації права на інформацію, але також створює нові виклики, які потребують постійної уваги та вдосконалення законодавства. Таким чином, право на інформацію є динамічним інститутом, що вимагає постійного розвитку відповідно до сучасних суспільних потреб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Горобцов В.О. До історії конституційного закріплення права громадян України на інформацію. URL: <http://weareukrainians.com/our-publications/on-line-publikatsiyi/do-istoriyi-konstitutsiyного-zakriplennya-prava-gromadyan-ukrayini-na-informatsiyu>.
2. Кметик-Подубінська Х.І. Генеза правового закріплення та забезпечення доступу до інформації в Україні. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 4. С. 76–80. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.10>.
3. Політанський В.С. Право на інформацію як фундаментальне право людини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: [спец.] 12.00.01 – теорія та історія держави та права; історія правових і політичних учень. Хрків. 2016. 24 с.

4. Entrenching RTI: An Analysis of Constitutional Protections of the Right to Information. 2012. URL: <https://peacemaker.un.org/sites/default/files/document/files/2022/07/cldentrenchingrighttoinformation2012.pdf>.
5. Правдюк А.Л. Конституційні засади права на інформацію: актуальні проблеми. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 102–104. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/21>.
6. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
7. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657–XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.
8. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 р. № 2939–VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>.
9. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
10. Про захист персональних даних: Закон України від 1 червня 2010 року № 2297-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>.
11. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 5 жовтня 2017 року № 2163-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text>.
12. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: Закон України від 5 липня 1994 року № 80/94-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80#Text>.
13. Про медіа: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2849-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#n2349>.
14. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 року № 851-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text>.
15. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 5 жовтня 2017 року № 2155-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>.
16. Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 4 січня 2002 р. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3-2002-%D0%BF#Text>.
17. Федоренко В.Л., Нестерович В.Ф. Утвердження та конституційне закріплення права на інформацію: від найдавніших часів до сучасності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2019. № 41, том 1. С. 47–51

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.37>

МНОЖИННЕ ГРОМАДЯНСТВО: ЧИ СПРАВДІ УКРАЇНСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО ПОТРЕБУВАЛО МОДЕРНІЗАЦІЇ?

Ромців О.І.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права та конституціоналізму,
Інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-3776-7120
e-mail: romtsivolena@gmail.com*

Ромців О.І. Множинне громадянство: чи справді українське законодавство потребувало модернізації?

Стаття присвячена комплексному аналізу правового статусу множинного громадянства в Україні у контексті міжнародного досвіду, європейських стандартів та внутрішньополітичної ситуації, спричиненої повномасштабною агресією російської федерації. В умовах зростання міграційних процесів та на тлі війни, мільйони українців опинилися за межами держави. Це створює нові виклики для національного законодавства, зокрема щодо громадянського статусу цих осіб, їхніх прав та обов'язків перед державою.

У дослідженні розглядаються міжнародні правові акти, такі як Європейська конвенція «Про громадянство», та підходи окремих держав до подвійного і множинного громадянства (наприклад, Польщі, Франції, Іспанії, Латвії). Особлива увага приділяється правовому аналізу чинного законодавства України, а саме: Конституції України, Закону України «Про громадянство України», а також положенням прийнятого 18 червня 2025 року Верховною Радою України в другому читанні та в цілому як закон проект Закону України про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на набуття та збереження громадянства України. Окреслено можливі переваги цього законодавчого нововведення: зміцнення зв'язків із закордонними українцями, підтримка демографічної ситуації, правове врегулювання статусу іноземних воїнів тощо.

Водночас підкреслюються ризики, зокрема щодо питань військового обов'язку, національної безпеки та потенційних колізій із чинними конституційними нормами. Стаття також торкається етичного та політичного аспекту біпатризму, особливо серед державних службовців. Вказується на доцільність законодавчого оновлення у сфері громадянства та необхідність системного і збалансованого підходу до впровадження множинного громадянства в Україні.

У підсумку надано висновки про те, що множинне громадянство може стати важливим інструментом національної політики, що сприятиме поверненню громадян, залученню діаспори, та інтеграції до європейського простору. Водночас законодавство потребує чіткішого регулювання та балансування між правами громадян і вимогами державної безпеки. Прийняття відповідного закону має відбуватись з урахуванням воєнного стану та можливих конституційних обмежень.

Ключові слова: громадянство, подвійне громадянство, біпатризм, множинне громадянство, національна безпека, міграція.

Romtsiv O.I. Multiple citizenship: did Ukrainian legislation really need modernisation?

The article is devoted to a comprehensive analysis of the legal status of multiple citizenship in Ukraine in the context of international experience, European standards and the domestic political situation caused by the full-scale aggression of the Russian Federation. Amid growing migration processes and against the backdrop of war, millions of Ukrainians have found themselves outside the country. This creates new challenges for national legislation, particularly with regard to the civil status of these persons, their rights and obligations to the state.

The study examines international legal acts, such as the European Convention on Nationality, and the approaches of individual states to dual and multiple citizenship (e.g. Poland, France, Spain, Latvia). Particular attention is paid to the legal analysis of the current legislation of Ukraine, namely: the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine 'On Citizenship of Ukraine', as well as the provisions of the draft Law of Ukraine on Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding the Implementation of the Right to Acquire and Retain Ukrainian Citizenship, adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine on 18 June 2025 in the second reading and as a whole.

The study examines international legal acts, such as the European Convention on Nationality, and the approaches of individual states to dual and multiple citizenship (e.g., Poland, France, Spain, Latvia). Particular attention is paid to the legal analysis of the current. The possible advantages of this legislative innovation are outlined: strengthening ties with Ukrainians abroad, supporting the demographic situation, legal regulation of the status of foreign soldiers, etc.

At the same time, the risks are highlighted, particularly with regard to military service, national security and potential conflicts with existing constitutional norms. The article also touches upon the ethical and political aspects of dual citizenship, especially among civil servants. At the same time, risks are highlighted, particularly regarding military service, national security and potential conflicts with existing constitutional norms. The article also touches upon the ethical and political aspects of dual citizenship, especially among civil servants. It points to the advisability of legislative reform in the field of citizenship and the need for a systematic and balanced approach to the introduction of multiple citizenship in Ukraine.

In conclusion, it is argued that multiple citizenship could become an important tool of national policy, contributing to the return of citizens, the involvement of the diaspora, and integration into the European space. At the same time, legislation needs clearer regulation and a balance between citizens' rights and state security requirements. The adoption of the relevant law should take into account the state of war and possible constitutional restrictions.

Key words: citizenship, dual citizenship, bipatrim, multiple citizenship, national security, migration.

Постановка проблеми. Проблема множинного громадянства в Україні стала особливо актуальною у зв'язку з повномасштабною війною та вимушеною міграцією мільйонів громадян. Нині понад 20 мільйонів українців перебувають за кордоном, а правовий статус значної частини з них залишається неврегульованим.

Хоча Конституція України проголошує принцип єдиного громадянства, фактично законодавство допускає наявність паспортів інших держав, не передбачаючи за це санкцій або чітких правових наслідків. Виникає низка питань: як держава повинна реагувати на нові реалії глобальної мобільності? Чи готова правова система до визнання множинного громадянства без загрози для національної безпеки, суверенітету та інституційної стабільності?

Окрему загрозу становить ситуація, коли особи з подвійним громадянством ухиляються від виконання військового обов'язку, прикриваючись паспортом іншої держави. Також існує етичний конфлікт, коли чиновники з доступом до державної таємниці одночасно є громадянами інших країн. Усе це свідчить про нагальну потребу переглянути нормативно-правову базу України з метою усунення правових колізій та зміцнення легітимності інституту громадянства. Водночас держава має знаходити баланс між національними інтересами й індивідуальними правами громадян, особливо в умовах війни та демографічної кризи.

Стан опрацювання проблематики. Питання громадянства завжди були предметом наукових досліджень як зарубіжних, так і вітчизняних вчених. Серед іноземних науковців проблемами громадянства займаються: У. Вогель, Г. Густерен, Т. Маршал, Б. Стінберген, Б. Тернер, Р. Фалк тощо, серед українських: Б. Дмитрук, Н. Кінаш, О. Поєдинок, Д. Тисячний, О. Томкіна, І. Софінська, В. Суботенко та інші. Проте на сьогоднішній день залишається ще багато проблем, які потребують свого якнайшвидшого вирішення.

Метою даної публікації є аналіз чинного українського законодавства щодо громадянства, дослідження проблем і суперечностей, а також надання обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правової бази з урахуванням міжнародного досвіду.

Виклад основного матеріалу. З розвитком та стрімкою модернізацією суспільства, а також із впливом багатьох політичних, економічних, соціальних та інших факторів, держави розділилися на дві групи: ті, які сповідують принцип єдиного громадянства і ті, які закріплюють подвійне або ж навіть множинне громадянство.

Яскравим прикладом та визначенням поняття «єдиного громадянства» може стати Конституція України, яка у статті 4 закріплює однаковий правовий статус для всіх громадян, які проживають на території України та мають її громадянство. Принцип єдиного громадянства сприяє стабільності в політичній і соціальній сферах, запобігаючи національним конфліктам серед громадян, які спільно працюють над розбудовою незалежної України [1].

Принцип єдиного громадянства має два основні аспекти. Перший впливає з унітарного устрою держави і полягає в забороні існування громадянства окремих регіонів чи областей. Другий аспект стосується біпатризму – одночасного громадянства двох або більше держав.

Варто додати, що більшості країн світу у 1960-х роках була притаманна тенденція закріплення на рівні законодавства у сфері громадянства принципу, відповідно до якого, якщо громадянин держави набуває громадянства іншої держави за власним бажанням, то первинне громадянство він автоматично втрачає. Науковці у своїх роботах висвітлювали такий принцип як такий, що негативно впливає на права людини і громадянства загалом. З часом така тенденція змінилась на більш лояльну, тому на сьогодні більшість країн світу (понад 70%) дозволяють своїм громадянам за власним бажанням набувати громадянства альтернативної держави, не втрачаючи первинного громадянства [2].

Європейські країни, у своїй більшості, негативно ставились до подвійного громадянства особи, набутого нею за власним волевиявленням у зв'язку із натуралізацією через побоювання за безпеку держави. Адже у випадку добровільного набуття особою громадянства альтернативної держави, порушувався принцип вічної вірності (*perpetualallegiance*), зміст якого полягає у тому, що особа, яка «одного разу стала громадянином – назавжди ним залишиться» [3, с. 179].

До прикладу, у Польщі множинне громадянство офіційно дозволено з 15 серпня 2012 року. Подвійне громадянство також визнається у Франції та Італії. Водночас в окремих європейських державах, зокрема в Австрії та Естонії, така можливість на законодавчому рівні наразі заборонена.

У Латвії діє власна модель регулювання питання подвійного громадянства: окрім латвійського, дозволяється мати громадянство держав – членів Європейського Союзу, а також інших країн, якщо з ними укладено відповідний міжнародний двосторонній договір.

Іспанія дозволяє своїм громадянам мати «додаткове» громадянство лише деяких держав. Згідно зі статтею 11 Конституції Іспанії від 7 грудня 1978 року, іспанське громадянство набувають, зберігають і втрачають згідно із законом. Причому жоден іспанець за походженням не може бути позбавлений свого громадянства. Держава має можливість укласти договори про подвійне громадянство з іberoамериканськими державами, а також із державами, які мають або мали особливі зв'язки з Іспанією. Досить цікавим є той факт, що у цих державах іспанці можуть отримати громадянство внаслідок натуралізації без втрати свого іспанського громадянства за народженням, хоча за своїми громадянами такого права ці країни на взаємній основі не визнають. Попри свою форму державного правління, Іспанія все таки закріплює на рівні Конституції демократичні положення з питань громадянства та надає можливість набувати громадянство інших країн. Як й інші країни ЄС, Іспанія має виняткову компетенцію регулювання у сфері громадянства, імміграції та еміграції, визначення статусу іноземців і надання притулку [4].

Проблема множинного громадянства набула особливої гостроти як для України, так і для міжнародної спільноти в цілому. У першу чергу це пов'язано із зростанням темпів міграційних процесів. За офіційними статистичними даними ООН 232 млн осіб, або кожний тридцятий житель планети, проживають не на території країни свого народження [5, с. 25].

З початком повномасштабної агресії з боку російської федерації мільйони українців змушені були покинути територію України. Переважна більшість з них – це жінки та діти, меншу частку складають чоловіки. Демографічна ситуація в нашій країні останнім часом стає дедалі важчою. З цієї причини влада України постійно перебуває в пошуку ефективного інструментарію щодо її покращення.

Відповідно до статті 2 чинного Закону України «Про громадянство України», якщо громадянин України отримує громадянство іншої держави, у правовідносинах з Україною він все одно вважається лише громадянином України. Аналогічно, якщо іноземець набуває українське громадянство, то у відносинах із державою він визнається виключно громадянином України [6].

Тобто, виходить так, що Конституція України закріплює принцип єдиного громадянства, водночас прямо не забороняючи подвійного чи множинного, а також відповідно і не створюючи жодних юридичних наслідків за таке порушення. Саме тому значний відсоток українців користу-

ється такою прогалиною в законодавстві і набуває іноземного громадянства, що створює багато проблем.

Однією з них можна виділити якраз таки виконання військового обов'язку. Адже в ч. 6 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» зазначено, що військовий обов'язок не поширюється на іноземців та осіб без громадянства, які перебувають в Україні [7]. Тобто виходить так, що громадянина України, який має подвійне громадянство, достатньо скористатися паспортом іншої держави для того, аби ухилитися від військового обов'язку в Україні.

В Європейській Конвенції «Про громадянство» вказано, що особи, які мають громадянство двох або більше держав-учасниць, повинні виконувати свій військовий обов'язок стосовно лише однієї із цих держав-учасниць. Тобто якщо в Україні буде запроваджено подвійне громадянство, в такому випадку українці зможуть виконати свій військовий обов'язок в іншій державі, що звільнить їх від виконання його в нашій країні [8].

Також варто додати, що на підставі даних аналітичної доповіді до щорічного послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році» стало відомо, що протягом 2017 р. виявлено 441 факт набуття іноземного громадянства представниками державних органів (органів публічної влади) та органів місцевого самоврядування, насамперед, із числа секретноносців (осіб, які мали доступ до державної таємниці) [9].

Ці дані вважаємо підтвердженням того, що громадяни України, які є службовцями органів публічної влади, правоохоронних органів та здійснюють державно-владні повноваження, мають доступ до державної безпеки, скарбниці та таємниці, по-перше, не можуть бути біпатридами, по-друге, повинні бути винятково громадянами України за народженням, а не набути громадянство України у зв'язку із натуралізацією. Питання вірності осіб із подвійним (множинним) громадянством, які є службовцями органів публічної влади держави одного зі своїх громадянств, створює нові сучасні виклики щодо цінностей, патріотизму та національної безпеки в Європі та у світі [1, с. 79].

Другою з основних проблем можна виділити якраз таки необхідність повернути українських біженців назад в Україну якнайшвидше.

Саме тому Верховна Рада України 18 червня 2025 року ухвалила в другому читанні та в цілому законопроект №11469 від 07 серпня 2024 року, що став законом № 4502-IX «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на набуття та збереження громадянства України» [10]. Серед широких кіл громадськості закон отримав назву «про множинне громадянство». Набуде чинності він з 16 січня 2026 року. Такий період необхідний для створення нормативно-правової бази для його реалізації, а також державна міграційна служба та інші уповноважені органи мають адаптувати свої внутрішні процедури та бази даних до нових правил.

Вказаний закон покликаний розв'язати актуальні проблеми: врегулювати правовий статус іноземців, які захищають Україну, залучити більше етнічних українців до відбудови країни, відвернути ризики демографічної кризи та врахувати актуальні загрози з боку країни-агресора.

Закон щодо множинного громадянства передбачає створення списку країн, громадяни яких зможуть отримати громадянство України у «спрощеному порядку» та фактично легально мати подвійне громадянство. Зазвичай цей перелік включає країни, з якими Україна має безвізовий режим. Громадяни зазначених країн можуть отримати українське громадянство, не відмовляючись від громадянства своєї держави. Для цього вони мають подати декларацію, у якій визнають себе громадянами України. При цьому закон зазначає, що такі особи, набувши українське громадянство, в межах праввідносин із державою Україна вважаються виключно її громадянами. Це означає, що, перебуваючи в Україні, вони не зможуть розраховувати на правовий захист як громадяни іншої держави.

Аналогічний підхід застосовується до громадян України, які отримали паспорти інших країн. У праввідносинах з Україною вони визнаються лише громадянами України. Наприклад, якщо чоловік призовного віку, маючи український та іноземний паспорти, в'їде на територію України, на нього поширюватимуться обмеження щодо виїзду за кордон, встановлені для українських громадян.

Закон також містить положення, які визначають умови не лише для відмови в наданні українського громадянства, а й для його втрати після отримання. Серед таких умов: добровільне набуття громадянства країни-агресора або країни-окупанта; використання іноземного паспорта на території України з метою створення загроз національній безпеці; служба за контрактом у збройних

силах країни-агресора чи окупанта; участь у збройній агресії проти України; подання неправдивої інформації під час отримання громадянства.

Водночас, позбавлення українського громадянства не допускається, якщо це зробить людину особою без громадянства (апатридом).

Аналізуючи потенційні переваги цього Закону, слід зазначити, що множинне громадянство може стати інструментом державної політики, спрямованої на підтримку та розвиток світової української спільноти. Крім того, це свідчить про поступове наближення України до демократичних стандартів західних країн. Сьогодні понад 100 держав світу визнають подвійне або множинне громадянство. Цей крок також може допомогти повернути українців на батьківщину та згуртувати українську націю по всьому світу. Легалізація множинного громадянства дозволить врегулювати статус мільйонів українців, які вже мають іноземні паспорти.

Однак разом із позитивними перспективами існують і певні ризики. Громадяни мають не лише права, а й обов'язки. Люди, що володіють паспортами двох або більше країн, можуть користуватися привілеями цих держав, але водночас можуть зіткнутися з подвійним оподаткуванням або виконанням військового обов'язку в різних країнах. Це ставить питання про те, як саме така особа виконуватиме свої зобов'язання перед обома державами.

Окрему загрозу для України становить політичний аспект множинного громадянства, адже наразі залишаються відкритими питання щодо участі осіб з подвійним громадянством у політичному житті держави, виборах, референдумах, доступу до публічної служби і державної таємниці. В умовах гібридної війни є ризик незаконного втручання недружніх країн в електоральні процеси, що може становити загрозу національній безпеці України.

Зрештою, спрощений порядок прийняття до громадянства тої чи іншої держави зазвичай встановлюється для громадян на підставі двосторонніх міжнародних договорів, що є виявом принципу взаємності. Одностороннє закріплення не є загальнопоширеною практикою у міжнародному праві.

Прагнучи приєднатися до міжнародних політичних, економічних чи безпекових об'єднань, Україна має переконатися, що країни зі «спрощеного переліку» залишатимуться дружніми до неї в довгостроковій перспективі.

Нарешті, одним із найважливіших викликів у питанні громадянства є визначення правового статусу людей, які мають тісний зв'язок з Україною, але володіють російськими або білоруськими паспортами.

Висновки. Питання громадянства в Україні залишається надзвичайно актуальним і потребує вдосконалення законодавчої бази відповідно до сучасних викликів та реалій. Хоча Конституція України закріплює принцип єдиного громадянства, фактично множинне громадянство не заборонено, що створює певні юридичні прогалини та викликає ряд практичних проблем. Проте чи вирішив ці проблеми прийнятий 18.06.2025 року Закон щодо множинного громадянства? Чи, навпаки, створив нові? Час покаже.

Але, якщо виходити з тези, що даний закон має на меті об'єднати українців незалежно від того, де вони перебувають: у межах держави чи за її кордонами, то такий крок державних органів на шляху до повернення українських біженців назад в Україну, видається доволі правильним. Адже після початку повномасштабної війни в Україні мільйони українців були змушені залишити свої домівки та емігрувати за кордон. Чимало з них і досі перебувають за межами України у статусі «біженців», тобто втікачів від війни – який їм надала відповідна країна, що стала тимчасовим притулком для них.

Тому множинне громадянство може стати важливим інструментом національної політики, що сприятиме поверненню громадян, залученню діаспори, та інтеграції до європейського простору. Водночас, на нашу думку, законодавство потребує чіткішого регулювання та балансування між правами громадян і вимогами державної безпеки. Прийняття відповідного закону має відбуватись з більшим урахуванням обставин воєнного стану та можливих конституційних обмежень.

З одного боку, ухвалення закону щодо множинного громадянства, може стати важливим кроком до посилення зв'язків зі світовою українською спільнотою, сприяти поверненню біженців та залученню етнічних українців до процесу відбудови країни. Легалізація множинного громадянства також дозволить надати правовий статус тим українцям, які вже мають паспорти інших держав. З іншого боку, цей закон варто все ж переглянути та внести деякі зміни, зокрема, які стосуються виконання військового обов'язку, допуску осіб з подвійним громадянством до державної таємни-

ці, можливості купівлі ними українських земель, надання їм соціального забезпечення, освітніх та медичних послуг, в той час як вони не сплачуватимуть податки і збори. Але водночас постає і наступне питання: чи доцільно було приймати такий нормативний акт саме зараз, в період воєнного стану, адже доки триває війна, зміни до Конституції України видаються нереальними, і вже виникла певна колізія правових норм, що в майбутньому мала б стати предметом розгляду Конституційного Суду України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
2. Vink M.P., DeGroot G.-R., LukNgoChun. MACIMIDE Global Expatriate Dual Citizenship Dataset. Harvard Dataverse. 2020. V 6. URL: <https://dataverse.harvard.edu/dataset.xhtml?persistentId=doi:10.7910/DVN/TTMZ08>.
3. Spiro P.J. Citizenship Overreach. *Michigan Journal of International Law*. 2017. Vol. 38, Iss. 2. P. 167–191.
4. Конституція Іспанії від 06.12.1978 (із змінами). URL: <https://www.lamocloa.gob.es/espana/leyfundamental/Paginas/index.aspx>.
5. Дмитрук Б.П. Світові міграційні процеси: мотивація, види і наслідки для країн виїзду та приймаючих країн. *Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту*. 2016. № 1(20). С. 18–27.
6. Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 р. (станом на 10 жовтня 2025 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>.
7. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. (станом на 17 вересня 2025 р.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.
8. Європейська конвенція про громадянство: Конвенція Ради Європи від 06.11.1997р. N 166: (станом на 27 травня 2009 р.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_004#Text.
9. Аналітична доповідь до щорічного послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році» (Національний інститут стратегічних досліджень 2018). URL: <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/poslannya-prezydenta-ukrayiny/analitychna-dopovid-do-shchorichnoho-poslannya-0>.
10. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення реалізації права на набуття та збереження громадянства України: Закон України від 18.06.2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4502-IX#Text>.

УДК 342.7:614.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.38>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ В РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я: КОНСТИТУЦІЙНІ ПІДХОДИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Скалецька З.С.,
доцент, доктор правових наук
(Республіка Польща), доцент,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
ORCID: 0000-0001-9162-4836
e-mail: o.skaletska@ukma.edu.ua

Скалецька З.С. Забезпечення соціальної справедливості в реалізації права на охорону здоров'я: конституційні підходи під час воєнного стану.

У статті досліджується конституційно-правовий аспект забезпечення соціальної справедливості у сфері реалізації права на охорону здоров'я в умовах воєнного стану. Проаналізовано положення статті 49 Конституції України, яка гарантує право кожного на безоплатну медичну допомогу, та виявлено суперечність між конституційними приписами й практикою їх реалізації через фінансування Програми медичних гарантій, що залежить від бюджетних можливостей. Аргументовано, що формальне закріплення безоплатності не гарантує фактичної рівності доступу до медичних послуг, особливо в умовах збройної агресії.

У дослідженні розглянуто зміст поняття «соціальна справедливість» у контексті права на охорону здоров'я, зокрема крізь призму міжнародних документів – Декларації Генеральної Асамблеї ООН 2019 року про універсальне охоплення послугами охорони здоров'я та Цілей сталого розвитку ООН. Узагальнено практику Європейського суду з прав людини, яка підтверджує, що політика в сфері охорони здоров'я належить до межі розсуду держави, але водночас покладає на неї обов'язок забезпечувати доступність послуг для найбільш вразливих груп населення.

Особливу увагу приділено проблемам доступу до медичної допомоги під час війни: руйнування медичної інфраструктури, загроза життю медичних працівників, обмежені можливості надання первинної та спеціалізованої допомоги, брак ресурсів та нерівність у доступі між різними категоріями населення.

Аргументовано, що забезпечення соціальної справедливості в умовах війни вимагає пріоритетного захисту найбільш уразливих категорій – мешканців прифронтових територій, внутрішньо переміщених осіб та медичних працівників.

Зроблено висновок, що реалізація конституційних гарантій права на охорону здоров'я можлива лише за умови поєднання юридичних, фінансових і соціальних механізмів, які мають адаптуватися до реалій воєнного стану. Новизна дослідження полягає в обґрунтуванні того, що соціальна справедливість у сфері охорони здоров'я повинна розглядатися як критерій розподілу ресурсів та як засіб мінімізації нерівності у доступі до медичних послуг у кризових умовах.

Ключові слова: право на охорону здоров'я, соціальна справедливість, Конституція України, воєнний стан, управління в охороні здоров'я, право на медичну допомогу, вразливі групи населення, ЄСПЛ.

Skaletska Z.S. Ensuring social justice in the exercise of the right to health care: constitutional approaches under martial law.

The article explores the constitutional and legal aspect of ensuring social justice in the field of exercising the right to health care under martial law. The provisions of Article 49 of the Constitution of Ukraine, which guarantees everyone the right to free medical care, are analyzed, and a contradiction is identified between constitutional norms and their practical implementation through the financing of the Medical Guarantees Program, which depends on budgetary capacity. It is argued that the formal

enshrinement of free health care does not guarantee actual equality in access to medical services, especially under conditions of armed aggression.

The study examines the concept of “social justice” in the context of the right to health care, particularly through the lens of international instruments such as the 2019 UN General Assembly Declaration on Universal Health Coverage and the Sustainable Development Goals UN. The practice of the European Court of Human Rights is summarized, confirming that health policy falls within the margin of appreciation of states, while at the same time imposing on them an obligation to ensure the accessibility of services for the most vulnerable groups of the population.

Special attention is paid to the problems of access to medical care during the war: the destruction of medical infrastructure, threats to the lives of health workers, limited opportunities to provide primary and specialized care, resource shortages, and inequality in access among different categories of the population.

It is argued that ensuring social justice in wartime requires the prioritization of protection for the most vulnerable categories – residents of frontline territories, internally displaced persons, and medical workers.

It is concluded that the implementation of constitutional guarantees of the right to health care is possible only through a combination of legal, financial, and social mechanisms that must be adapted to the realities of martial law. The novelty of the study lies in substantiating that social justice in the field of health care should be considered as a criterion for resource allocation and as a means of minimizing inequality in access to medical services in crisis conditions.

Key words: right to health care, social justice, Constitution of Ukraine, martial law, health governance, health rights, vulnerable groups, ECHR.

Постановка проблеми. Право на охорону здоров'я є одним із ключових соціальних прав людини, яке Конституція України (ст. 49) гарантує кожному, не допускаючи жодних винятків [10]. Проте в умовах воєнного стану забезпечення цього права стикається з численними викликами – від недостатнього фінансування системи охорони здоров'я до руйнування медичної інфраструктури та обмеження доступу до медичних послуг для окремих категорій населення. Проблема ускладнюється й тим, що конституційна безумовність гарантій не узгоджується з реальними механізмами їх реалізації, які залежать від бюджетних ресурсів та адміністративних рішень держави. У цій площині постає питання соціальної справедливості, яка передбачає не лише формальне закріплення права, а й рівний та справедливий доступ до його реалізації в особливих умовах війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти забезпечення права на охорону здоров'я неодноразово ставали предметом наукових досліджень у сфері конституційного права, соціальної політики та медичного права. Значна увага приділялася міжнародним стандартам, зокрема актам ООН, Європейській соціальної хартії, практиці Європейського суду з прав людини у яких наголошується на широкому розсуді держав щодо визначення пріоритетів у сфері охорони здоров'я. Водночас в українській доктрині та правозастосуванні все ще недостатньо висвітлено питання поєднання конституційних гарантій права на охорону здоров'я із принципом соціальної справедливості в умовах воєнного стану. Наявні дослідження фрагментарно розглядають доступність медичних послуг у кризових ситуаціях, але не приділяють достатньої уваги саме проблемі нерівності у доступі та особливій вразливості певних груп населення.

Метою статті є комплексний аналіз конституційних підходів до забезпечення соціальної справедливості у реалізації права на охорону здоров'я в умовах воєнного стану, визначення основних проблем правозастосування та обґрунтування напрямів удосконалення механізмів захисту цього права з урахуванням міжнародних стандартів і практики ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу. Військова агресія Російської Федерації проти України докорінно трансформувала всі сфери суспільного життя та функціонування державних інституцій. Хоча Україна тривалий час рухалася шляхом утвердження демократичної правової держави, війна поставила перед нею низку нових викликів, які потребують нестандартних управлінських і правових рішень. У зв'язку з бойовими діями та необхідністю забезпечення національної безпеки відбулося вимушене коригування окремих конституційних норм, що спричинило тимчасові обмеження у реалізації прав і свобод громадян. З 24 лютого 2022 року на всій території України введено правовий режим воєнного стану на підставі Указу Президента України, який передбачає

можливість обмеження певних прав і свобод людини та громадянина задля гарантування «виживання» держави й захисту її суверенітету [19].

Паралельно з ускладненням геополітичної ситуації, надзвичайно гострим залишається питання соціальної сфери. В умовах воєнного стану особливого значення набуває забезпечення соціального захисту найбільш уразливих верств населення. Адже саме соціально орієнтована держава визначається здатністю забезпечити високий рівень соціальних гарантій, розвинути систему підтримки населення та справедливий розподіл ресурсів. Водночас реалізація такого підходу потребує значних фінансових витрат та ефективної політики державного управління, що в умовах воєнних дій стає надзвичайно складним завданням. Незважаючи на це, соціальна політика залишається базисом суспільної стабільності та запорукою збереження довіри громадян до інститутів влади.

Особливе місце у системі соціальних прав займає право на охорону здоров'я, закріплене у статті 49 Конституції України [10], та належить до фундаментальних соціальних прав людини та громадянина. Його сутність полягає не лише у формальному закріпленні можливості отримати медичну допомогу, а й у забезпеченні реальної доступності та якості таких послуг для кожної особи незалежно від її соціального статусу, майнового стану чи місця проживання. Конституційна норма підкреслює безоплатність медичної допомоги, проте практика правозастосування засвідчує, що механізм її реалізації має певні обмеження.

На практиці обсяг гарантованих медичних послуг визначається Програмою медичних гарантій, яка щорічно затверджується Кабінетом Міністрів України [7]. Її правовою основою є Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» (2017 р.) [18]. Цей підхід формує певну гнучкість системи, проте водночас породжує колізію між абсолютним конституційним приписом і залежністю від бюджетних можливостей держави. У разі дефіциту фінансових ресурсів частина медичних послуг може бути виключена з програми, що фактично звужуватиме обсяг конституційно гарантованого права. Таким чином, постає проблема балансування між конституційними гарантіями та реальними економічними умовами, в яких функціонує держава.

Варто зазначити, що Україна, будучи учасницею міжнародних договорів у сфері прав людини, зокрема Європейської соціальної хартії (переглянутої), взяла на себе зобов'язання забезпечувати кожному умови для досягнення якомога вищого рівня здоров'я [8]. Європейський суд з прав людини у своїй практиці неодноразово наголошував, що держави мають позитивний обов'язок створювати належні умови для доступу до медичних послуг, навіть у випадках обмежених ресурсів. При цьому, як підкреслюється у низці рішень Суду (наприклад, *Vavříčka and Others v. the Czech Republic*, *Hristozov and Others v. Bulgaria*, *Osman v. the United Kingdom*) [1, 2, 3, 4, 5], право на охорону здоров'я повинно розглядатися крізь призму принципу пропорційності: держава може встановлювати певні обмеження або правила, однак вони не повинні порушувати сутність самого права та мають бути спрямовані на захист суспільних інтересів.

Особливої уваги потребує питання реалізації права на охорону здоров'я в умовах воєнного стану. З одного боку, Конституція України (ст. 64) [10] дозволяє тимчасове обмеження деяких прав і свобод під час війни чи надзвичайного стану. З іншого боку, право на життя та базові гарантії охорони здоров'я належать до категорії прав, які не можуть бути повністю скасовані навіть у таких умовах.

Воєнний стан в Україні оголив глибинні проблеми реалізації конституційних гарантій. Руйнування медичної інфраструктури, обстріли лікарень і транспорту, дефіцит лікарів на прифронтових територіях та постійна небезпека роботи амбулаторій створюють ситуацію, коли забезпечити якісну та своєчасну допомогу неможливо [12, 14]. Первинна допомога часто обмежується мобільними групами, діагностика й лабораторні дослідження здійснюються нерегулярно, а стаціонарне лікування ускладнене віддаленістю та небезпекою обстрілів [11].

У воєнний час ключовим завданням держави стає створення мінімальних умов доступу до медичних послуг, особливо для найбільш вразливих груп – поранених військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб, дітей, осіб похилого віку та людей з інвалідністю.

Таким чином, українська модель реалізації права на охорону здоров'я в умовах війни має спиратися на принцип пріоритетності потреб, а не лише на формальний статус особи. Це відповідає як положенням міжнародного права, так і сучасній практиці ЄСПЛ, яка акцентує увагу на необхідності особливого захисту тих осіб, які перебувають у найбільш вразливому становищі. У

такому контексті забезпечення соціальної справедливості при реалізації конституційного права на охорону здоров'я постає не лише як внутрішнє завдання держави, а й як елемент дотримання міжнародних зобов'язань України.

Соціальна справедливість традиційно розглядається як один із базових принципів соціальної держави. У сфері охорони здоров'я вона означає не лише формальне визнання рівності у правах, а й реальне забезпечення рівного доступу до медичних послуг для всіх громадян незалежно від місця проживання, соціального статусу чи матеріального становища. Важливими орієнтирами у цьому контексті є міжнародні стандарти – Цілі сталого розвитку ООН, та Декларація Генеральної Асамблеї ООН 2019 року про універсальне охоплення медичними послугами, а власне концепція *universal health coverage*, яка включає три ключові виміри: охоплення населення, розширення спектру послуг та забезпечення фінансового захисту [21].

Соціальна справедливість у сфері охорони здоров'я в умовах війни та тривалої гуманітарної кризи в Україні набуває особливої актуальності. Вона є не лише питанням забезпечення рівного доступу до медичних послуг, а й гарантією збереження базових прав людини на життя та здоров'я. Особливо уваги потребують три вразливі групи: – населення прифронтових територій – жителі цих регіонів стикаються з катастрофічними обмеженнями у доступі до медичної допомоги. Руйнування лікарень та амбулаторій, відсутність лікарів і медикаментів, складна логістика та небезпека пересування внаслідок обстрілів позбавляють людей можливості отримувати своєчасне лікування. Особливо гостро стоїть питання надання екстреної допомоги, вакцинації дітей, забезпечення людей похилого віку та хронічних хворих необхідними препаратами; внутрішньо переміщені особи (ВПО) – вимушені переселенці опиняються у подвійно вразливому становищі: окрім втрати житла та роботи, вони часто стикаються з труднощами доступу до медичних послуг на новому місці. Багато з них не мають змоги своєчасно оформити декларацію з лікарем або отримати спеціалізовану допомогу. Особливо складною є ситуація для людей із рідкісними чи тяжкими захворюваннями, які потребують тривалого лікування та постійного спостереження. Також переселенці часто стикаються з проблемою житлового забезпечення під час лікування, що ускладнює проходження терапії та реабілітації; – медичні працівники – попри гарантії міжнародного гуманітарного права, закріплені в Женевських конвенціях і принципі медичного нейтралітету, медики в Україні нерідко стають мішенню під час бойових дій. Руйнування медичних закладів, загроза життю та систематичний стрес призводять до емоційного вигорання, втрати роботи та джерел доходу. Водночас на плечі медиків лягає колосальне навантаження, адже вони змушені працювати в умовах дефіциту ресурсів, часто ризикуючи власним життям. Забезпечення соціального захисту медичних працівників, підтримка їхнього психологічного здоров'я та гідні умови праці мають стати пріоритетом державної політики [9, 20].

Таким чином, соціальна справедливість у сфері охорони здоров'я сьогодні в Україні – це не лише рівний доступ до медичних послуг, а й комплекс заходів, спрямованих на подолання нерівності, викликані війною. Вирішення цих проблем потребує поєднання зусиль держави, міжнародних організацій та громадянського суспільства.

Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» (2000 р.) заклав правову основу для формування системи державних нормативів у сфері соціального захисту, зокрема щодо медичного забезпечення населення [17]. У документі визначено, що соціальні стандарти покликані гарантувати мінімально необхідний рівень життя для кожного громадянина, а медичні послуги є однією з ключових складових цього захисту.

Однак у період збройної агресії та воєнного стану їх фактичне дотримання викликає серйозні сумніви. Причиною цього є не лише об'єктивні труднощі – руйнування інфраструктури, нестача фінансових і кадрових ресурсів, – а й системна проблема невідповідності між задекларованими гарантіями та реальними можливостями бюджету.

Судова практика останніх років, зокрема постанови Верховного Суду, підтверджує, що соціальні права в Україні мають похідний характер від економічних можливостей держави. Це означає, що навіть за наявності формально закріплених прав громадянина, їх реалізація можлива лише в межах наявних фінансових ресурсів. Створення соціальних зобов'язань без належного бюджетного забезпечення суперечить принципу реалістичності прав і може призводити до їх формалізації без реального змісту [13, 15].

Реалізація соціальної справедливості у сфері охорони здоров'я потребує активної ролі держави у справедливому розподілі ресурсів і створенні умов для соціальної єдності. Утім, у воєнний

час, коли сама війна є втіленням несправедливості, ця функція держави набуває особливої ваги. Справедливість дедалі частіше шукають у судовому захисті, адже адміністративні механізми не справляються з навантаженням. Важливою є також концепція відповідального громадянства (Б. Гаврилишин), яка вказує на те, що конституційних приписів недостатньо для досягнення справедливості – необхідна активна участь громадянського суспільства та міжнародна підтримка [6, 16].

Висновки. Забезпечення соціальної справедливості у сфері реалізації права на охорону здоров'я в умовах воєнного стану є однією з найскладніших і водночас найбільш актуальних конституційно-правових проблем сучасної України. Проведене дослідження дає підстави сформулювати низку узагальнень і висновків.

По-перше, стаття 49 Конституції України встановлює безумовну гарантію надання медичної допомоги безоплатно, що підкреслює фундаментальний і невід'ємний характер цього права. Разом з тим, чинна законодавча база, зокрема Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення», створює умови для обмеження його обсягу в межах програми медичних гарантій, що затверджується щорічно Кабінетом Міністрів України залежно від бюджетних ресурсів. Такий підхід створює суперечність між конституційними положеннями та практикою їх реалізації, особливо у період воєнного стану, коли ресурси держави значною мірою спрямовуються на потреби оборони.

По-друге, поняття соціальної справедливості у сфері охорони здоров'я набуває особливого значення саме в умовах війни. Соціальна справедливість у цьому контексті передбачає не лише формальну рівність у праві на медичну допомогу, а й фактичну можливість реалізації цього права кожним громадянином, включно з тими, хто проживає у прифронтових регіонах, є внутрішньо переміщеною особою чи належить до інших вразливих груп. Війна посилює нерівність доступу до медичних послуг, оскільки руйнуються заклади охорони здоров'я, ускладнюється логістика надання медичної допомоги, виникає дефіцит лікарів та ліків.

По-третє, міжнародні документи та практика ЄСПЛ підтверджують, що держави мають певний простір розсуду (*margin of appreciation*) у визначенні обсягів і механізмів реалізації соціальних прав, у тому числі права на охорону здоров'я. Водночас цей розсуд не є абсолютним — держава зобов'язана гарантувати мінімальний рівень медичної допомоги, особливо для тих осіб, які перебувають у підвищеному ризику порушення їхніх прав. Таким чином, соціальна справедливість у сфері охорони здоров'я повинна виражатися у пріоритетності забезпечення потреб найвразливіших категорій населення, що повністю відповідає підходам ЄСПЛ (справи *Вавричка проти Чехії*, *Христозов проти Болгарії*, *Осман проти Великої Британії* та інші).

По-четверте, війна підриває самі основи соціальної держави, яка за Конституцією України зобов'язана забезпечувати належний рівень життя та доступ до соціальних благ. Саме тому питання справедливого розподілу ресурсів у сфері охорони здоров'я стає визначальним. Урядові програми, стратегії охорони здоров'я та демографічного розвитку мають базуватися на принципі «потреба понад статус», тобто більша підтримка повинна надаватися тим, хто перебуває у більш вразливих умовах.

По-п'яте, окремої уваги потребує категорія медичних працівників, які, відповідно до норм міжнародного гуманітарного права, повинні користуватися захистом і нейтралітетом. Проте практика війни в Україні засвідчує протилежне: медики стають мішенями обстрілів, страждають від вигорання, втрати роботи та доходу. Це потребує додаткових конституційно-правових і організаційних механізмів для їх підтримки та захисту.

По-шосте, соціальна справедливість у сфері охорони здоров'я під час війни не може зводитися лише до діяльності держави. Значну роль відіграють відповідальне громадянство, солідарність суспільства, а також діяльність громадських організацій та міжнародних партнерів. Конституційні норми створюють основу, але їх практична реалізація вимагає комплексного підходу, який враховує як фінансові можливості держави, так і соціальні потреби населення.

Отже, наукова новизна дослідження полягає у визначенні особливостей реалізації конституційного права на охорону здоров'я через призму соціальної справедливості в умовах воєнного стану. Практичне значення отриманих висновків полягає у формулюванні пропозицій щодо підвищення ефективності конституційно-правових механізмів у сфері охорони здоров'я, зокрема:

- створення спеціальних програм медичного забезпечення для населення прифронтових територій;

- удосконалення правових гарантій захисту медичних працівників;
- впровадження прозорих механізмів розподілу медичних ресурсів на основі принципу соціальної справедливості;
- інтеграції міжнародних стандартів і практики ЄСПЛ у національне законодавство.

Таким чином, забезпечення соціальної справедливості у сфері охорони здоров'я під час війни має стати пріоритетним напрямом державної політики, адже саме від цього залежить не лише рівень захисту прав людини, а й збереження соціальної єдності, стійкості та майбутнього розвитку української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Christozov and Others v. Bulgaria: Judgment of the European Court of Human Rights, 13 November 2012, Applications nos. 47039/11 and 358/12.
2. Ivan Burmych and Others v. Ukraine: Judgment of the European Court of Human Rights, 12 October 2017, Applications nos. 46852/13 and others.
3. John Shelley and Others v. the United Kingdom: Judgment of the European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int>.
4. Osman v. the United Kingdom: Judgment of the European Court of Human Rights, 28 October 1998, Application no. 23452/94.
5. Vavříčka and Others v. the Czech Republic: Judgment of the European Court of Human Rights, 08 April 2021, Application no. 47621/13, §§ 274, 285.
6. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. Київ: Основи, 1993. 238 с.
7. Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2025 році: Постанова Каб. Міністрів України від 24.12.2024 № 1503: станом на 5 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1503-2024-p#Text> (дата звернення: 02.10.2025).
8. Європейська соціальна хартія (переглянута): Хартія Ради Європи від 03.05.1996: станом на 7 верес. 2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 03.10.2025).
9. Конвенція про захист цивільного населення під час війни (укр/рос): Конвенція Орг. Об'єдн. Націй від 12.08.1949: станом на 23 лют. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 03.10.2025).
10. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 02.10.2025).
11. Медико-матеріальна безпека. Товариство Червоного Хреста України, 2024. URL: <https://redcross.org.ua/activities/mmb> (дата звернення: 08.10.2025).
12. Незламність медицини: як працюють заклади охорони здоров'я під час війни. *Весті Дніпра*, 2024. URL: <https://vesti.dp.ua/nezlamnist-medycyny-yak-pratsyuyut-zaklady-ohorony-zdorov-ya-pid-chas-vijny> (дата звернення: 08.10.2025).
13. Огляд судової практики Верховного Суду у спорах, що виникають із правовідносин у сфері захисту соціальних прав внутрішньо переміщених осіб та практики застосування положень Європейської соціальної хартії (переглянутої) від 3 травня 1996 року : Огляд / Верховний Суд України. Київ: Верховний Суд, 2021. 53 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Ogliad_VS.pdf.
14. Понад 2400 об'єктів медичної інфраструктури пошкоджені або зруйновані внаслідок повномасштабної війни. МОЗ України, 2024. URL: <https://moz.gov.ua/uk/ponad-2400-ob-yektiv-medichnoyi-infrastrukturi-poshkodzheni-abo-zrujnovani-vnaslidok-povnomasshtabnoyi-vijni> (дата звернення: 08.10.2025).
15. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 05.03.2025 р. у справі № 761/29128/23, п. 30, п. 32–34.
16. Про встановлення Дня відповідальності людини : Постанова Верхов. Ради України від 16.07.2021 № 1705-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1705-20#Text> (дата звернення: 02.10.2025).
17. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 05.10.2000 № 2017-III: станом на 26 черв. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text> (дата звернення: 02.10.2025).

18. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення : Закон України від 19.10.2017 № 2168-VIII: станом на 28 серп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text> (дата звернення: 02.10.2025).
19. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII: станом на 14 трав. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 03.10.2025).
20. Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року: Розпорядж. Каб. Міністрів України від 30.09.2024 № 922-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-р#Text> (дата звернення: 02.10.2025).
21. Як МОЗ України розвиває систему універсального покриття в охороні здоров'я // Міністерство охорони здоров'я України. URL: <https://moz.gov.ua/uk/jak-moz-ukraini-rozvivae-sistemu-universalnogo-pokrittja-v-ohoroni-zdorov'ja>.

УДК 341.645

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.39>

КОНСТИТУЦІЙНІ НОРМИ ЯК ОСНОВА МЕХАНІЗМУ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ В УКРАЇНІ

Скоморовський В.Б.,
доктор юридичних наук, професор,
професор Університету «КРОК»,
ORCID: 0000-0002-1020-2322
e-mail: SkomorovskyVB@krok.edu.ua

Кондратюк Д.А.,
здобувач ступеня вищої освіти «магістр»
Університет економіки та права «КРОК»
ORCID: 0009-0004-7184-4013
e-mail: KondratiukDA@krok.edu.ua

Скоморовський В.Б., Кондратюк Д.А. Конституційні норми як основа механізму захисту прав дитини в Україні.

У статті проаналізовано конституційні норми як основоположний елемент механізму захисту прав дитини в Україні. Констатовано, що права дитини, закріплені на рівні Основного Закону, становлять основу правового статусу особи та є невід'ємною складовою демократичної, соціальної і правової держави. Підкреслено, що конституційні норми формують концептуальне підґрунтя для реалізації державної політики у сфері охорони дитинства та визначають напрями функціонування інституційних, судових і міжнародно-правових механізмів захисту прав дитини. Наголошено на потребі детального аналізу конституційних норм, які закріплюють принципи рівності прав, охорони сім'ї та дитинства, спеціальний захист дітей-сиріт, а також гарантії права на освіту, охорону здоров'я та соціальний захист. Визначено роль міжнародних договорів як частини національного законодавства України відповідно до ст. 9 Конституції. Обґрунтовано, що положення міжнародних документів не лише конкретизують конституційні норми, але й визначають універсальні стандарти захисту дітей, у тому числі принцип найкращого забезпечення інтересів дитини. Досліджено інституційні механізми реалізації конституційних гарантій, зокрема конституційні норми, які становлять правову основу діяльності Верховної Ради, Президента України, Кабінету Міністрів України, органів опіки та піклування, а також спеціалізованих інституцій – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та радника-уповноваженої Президента України з прав дитини. Підкреслено значення міжнародного співробітництва з ЮНІСЕФ, Міжнародним комітетом Червоного Хреста та іншими організаціями, особливо в умовах воєнної агресії проти України. Визначено, що конституційні норми становлять основу гарантій прав дитини, проте їхня ефективна реалізація потребує удосконалення інституційного забезпечення, запровадження спеціалізованого омбудсмана з прав дитини, а також гармонізації національної правової системи з міжнародними стандартами. Доведено, що лише за умови комплексного підходу, який поєднує нормативні, інституційні та міжнародно-правові інструменти, можна досягти належного рівня захисту прав кожної дитини в Україні, особливо в умовах воєнного стану та майбутнього відновлення України.

Ключові слова: Конституція України, конституційні норми, права дитини, охорона дитинства, захист прав дитини, гарантії захисту прав дитини.

Skomorovsky V.B., Kondratiuk D.A. Constitutional norms as the basis of the mechanism for the protection of children's rights in Ukraine.

The article analyzes constitutional norms as a fundamental element of the mechanism for protecting children's rights in Ukraine. It is stated that children's rights, enshrined at the level of the Basic Law,

constitute the basis of the legal status of a person and are an integral part of a democratic, social and legal state. It is emphasized that constitutional norms form the conceptual basis for the implementation of state policy in the field of childhood protection and determine the directions of functioning of institutional, judicial and international legal mechanisms for protecting children's rights. The need for a detailed analysis of constitutional norms that enshrine the principles of equality of rights, protection of family and childhood, special protection of orphans, as well as guarantees of the right to education, health care and social protection is emphasized. The role of international treaties as part of the national legislation of Ukraine in accordance with Article 9 of the Constitution is determined. It is substantiated that the provisions of international documents not only specify constitutional norms, but also determine universal standards for protecting children, including the principle of the best interests of the child. The institutional mechanisms for the implementation of constitutional guarantees are studied, in particular, the constitutional norms that constitute the legal basis for the activities of the Verkhovna Rada, the President of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, guardianship and trusteeship bodies, as well as specialized institutions - the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights and the Advisor-Commissioner of the President of Ukraine for Children's Rights. The importance of international cooperation with UNICEF, the International Committee of the Red Cross and other organizations is emphasized, especially in conditions of military aggression against Ukraine. It is determined that constitutional norms constitute the basis for guarantees of children's rights, but their effective implementation requires improving institutional support, introducing a specialized ombudsman for children's rights, as well as harmonizing the national legal system with international standards. It is proved that only with a comprehensive approach that combines regulatory, institutional and international legal instruments can an adequate level of protection of the rights of every child in Ukraine be achieved, especially in conditions of martial law and the future restoration of Ukraine.

Key words: Constitution of Ukraine, constitutional norms, children's rights, childhood protection, protection of children's rights, guarantees of children's rights protection.

Постановка проблеми. Права дитини, закріплені на конституційному рівні, формують основу правового статусу особи та є невід'ємною складовою демократичної, соціальної і правової держави. Конституція України [1] визначає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю (ст. 3), що створює концептуальну основу (підґрунтя) для формування механізмів захисту прав найбільш уразливих категорій населення, зокрема дітей. Діти, внаслідок вікових особливостей розвитку, становлять групу осіб, що характеризується наївністю, довірливістю, залежністю від інших осіб, піддатливістю до різних маніпуляцій та зловживань із боку дорослих. Вони є однією з найменш захищених верств населення. В сучасних умовах повномасштабної збройної агресії проти України, зростання рівня соціально-економічної нестабільності та гуманітарної кризи, питання належного забезпечення та захисту прав дитини набувають особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика формування конституційно-правових механізмів захисту прав дитини в Україні завжди перебувала в центрі уваги вітчизняних вчених, зокрема Д.М. Белова, О.І. Вінгловської, Л.Д. Волинець, Ю.В. Губаль, Н.М. Крестовської, О.М. Кудрявцевої, Н.М. Опольської, Н.Г. Шукліної та інших вчених. Водночас, сучасні реалії захисту прав дитини в умовах збройної агресії проти України та перспективи конституційно-правового закріплення механізму захисту прав дитини у повоєнний час не були предметом спеціального дослідження, що зумовлює необхідність аналізу норм Конституції України як основи механізму захисту прав дитини в Україні.

Метою статті є комплексний аналіз конституційних норм як основи механізму захисту прав дитини в Україні, з'ясування їхнього змісту, ролі та функціонального призначення в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. В юридичній літературі механізм захисту прав дитини розглядається як складова механізму забезпечення прав і свобод дитини, тобто системи загальносоціальних, юридичних факторів, засобів і заходів, що, взаємодіючи між собою, створюють належні юридичні і фактичні обставини для реалізації, охорони та захисту прав та свобод дитини [2, с. 135]. В теорії конституційного права О.М. Кудрявцевою доведено, що конституційний механізм захисту прав дитини складають закріплені в Конституції та законодавстві України форми діяльності, які здійснюються відповідними органами державної влади, органами місцевого самовряду-

вання та їх посадовими особами, громадськими організаціями та окремими громадянами з метою запобігання порушення прав дитини, а також у випадках, коли має місце факт порушення прав дитини і існує необхідність відновлення порушеного права [3, с. 131]. Аналіз даного визначення свідчить, що основою зазначеного механізму насамперед є норми Конституції України, а змістом – форми діяльності державних та недержавних інституцій.

Конституція України закріплює міжнародно-правові гарантії захисту прав дитини, які визначені Женевською декларацією прав дитини (1924 р.), Загальною декларацією прав людини (1948 р.), Декларацією прав дитини (1959 р.) та іншими міжнародними документами, в яких наголошується на необхідності спеціальної охорони, турботи, включаючи належного правового захисту дітей як до, так і після їх народження. Україна з 1991 року є учасницею Конвенції ООН про права дитини 1989 року [4], яка є основним міжнародним актом у цій сфері та цілком справедливо вважається міжнародною дитячою конституцією, адже в ній запроваджено сучасні універсальні стандарти, які слугують орієнтирами в унормуванні питань забезпечення прав дітей у світі й у кожній державі зокрема [3, с. 133]. Утверджуючи міжнародні стандарти захисту прав дитини, в статті 52 Конституції України закріплено принцип рівності прав дітей, відповідно до якого «... діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним» [1].

Досліджуючи процеси становлення норм Конвенції ООН про права дитини, Л.С. Волинець зробила висновок, що законодавство України про дитину має більш декларативний, ніж практичний характер, що не дає змоги гарантувати дотримання та реалізацію встановлених прав дітей [5, с. 69], а О.М. Кудрявцева зазначає про необхідність закріплення в Конституції України принципу найкращого забезпечення інтересів дітей, який проголошено в п. 1 ст. 3 Конвенції про права дитини [3, с. 133]. Підтримуючи в цілому зазначений підхід, варто зауважити, що відповідно до ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Це забезпечує пряме застосування міжнародних стандартів, зокрема щодо реалізації принципу найкращого забезпечення інтересів дітей, гарантування права дитини на життя, свободу від насильства, освіту, медичну допомогу, соціальне забезпечення та участь у суспільному житті тощо.

Конституція України закріплює низку норм, які безпосередньо або опосередковано регламентують правовий статус дитини та гарантії її захисту. Так, ст. 24 Конституції України встановлює рівність усіх громадян перед законом та заборону будь-яких форм дискримінації, у тому числі за ознакою віку. Стаття 51 гарантує охорону сім'ї, дитинства, материнства і батьківства державою. Стаття 52 Основного Закону визначає, що діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також передбачає спеціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Відповідно до ст. 92 Конституції України виключно законами України визначаються засади регулювання охорони дитинства. Таким чином, конституційні норми формують комплексний правовий фундамент, який закладає зміст і напрями державної політики у сфері охорони дитинства.

Окрему групу становлять конституційні норми, які закріплюють систему конституційних прав і свобод дитини (розділ 2 Конституції України) та в подальшому деталізуються у нормах чинного законодавства. Як слушно зазначає Н.М. Крестовська, система прав дитини включає загальнолюдські права та свободи, адаптовані щодо дитини (право на життя та охорону здоров'я, на ім'я та громадянство, гідний рівень життя, свободу від насильства та експлуатації тощо) і спеціальні ювенальні права і свободи (право на проживання та виховання в сім'ї, право на спілкування з батьками, які проживають окремо від дитини, право на отримання інформації про відсутніх батьків, право на утримання за рахунок держави і влаштування у разі втрати піклування з боку батьків) [6, с. 411]. Для прикладу, положення статей 46, 49, 53 Конституції України забезпечують право дитини на соціальний захист, охорону здоров'я та освіту. Зазначені та інші конституційні права і свободи знайшли своє втілення в Законі України «Про охорону дитинства», в Сімейному кодексі України та інших нормативно-правових актах.

У рамках Закону України «Про охорону дитинства» була визначена нова категорія – «дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів». До цієї категорії належать діти, які зазнали фізичних, сексуальних чи психологічних травм, отримали поранення, контузії або каліцтва, стали жертвами викрадень чи незаконного вивезення за кордон, примусово залучалися до участі у військових формуваннях чи були незаконно утримувані, зокрема у полоні.

У 2016 році до Закону України «Про охорону дитинства» була внесена стаття 30-1, яка запровадила додаткові заходи для захисту дітей, постраждалих через збройні конфлікти чи воєнні дії,

а також тих, хто перебуває у зоні їхнього розгортання. Ці заходи передбачають право дітей на возз'єднання із членами сім'ї, включаючи їхній розшук, визволення з полону та повернення до України у випадках незаконного вивезення за кордон. Дітям надається пріоритетне право на евакуацію до безпечних районів разом із батьками, законними представниками або за їхньою згодою – без супроводу чи з іншими особами. Організація переселення забезпечується місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, якщо діти опинилися чи можуть опинитися в зоні бойових дій. Крім того, дітям гарантується право на психологічну, медичну, педагогічну реабілітацію та інші види підтримки.

Потрібно підкреслити, що права дітей мають бути гарантовані незалежно від їх місця проживання, наявності громадянства України чи документів, що посвідчують особу. Ця принципова позиція підтверджена рішеннями Європейського суду з прав людини, який наголошує на необхідності запобігання будь-якому вакууму в системі захисту прав людини. Особливо важливо забезпечити, щоб права, визначені Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод, були захищені по всій території держав-учасниць.

На момент ухвалення Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» не передбачалося достатніх спеціальних заходів для підтримки дітей без супроводу дорослих, дітей, які втратили зв'язок із сім'ями, а також інших уразливих категорій. Тільки після внесення змін у січні 2016 року було закріплено положення, згідно з якими центральний орган виконавчої влади, що здійснює державну політику у сфері захисту прав дітей і усиновлення, отримав повноваження на методологічне забезпечення та координацію дій місцевих органів влади і органів місцевого самоврядування, спрямованих на соціальний захист внутрішньо переміщених дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа. Закон також передбачає дотримання нормативних вимог при встановленні опіки чи піклування, усиновленні або застосуванні інших законодавчих форм розміщення таких дітей. Крім того, здійснюється постійна робота з соціальної підтримки внутрішньо переміщених сімей із дітьми, над якими встановлено опіку чи піклування, прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу.

Окремі аспекти зазначених проблем було врегульовано Постановою Кабінету Міністрів України № 866 від 24 вересня 2008 року. Цей документ запровадив Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дітей, який було доповнено новим розділом, що визначав особливості роботи органів із дітьми, переміщеними з тимчасово окупованих територій або районів проведення антитерористичної операції. Згідно з пунктом 76 вказаного Порядку, служба у справах дітей має протягом семи робочих днів після виявлення дитини, переміщеної з тимчасово окупованої території або району проведення антитерористичної операції, провести заходи щодо встановлення її особи, місця проживання, даних про батьків чи їхніх заміників або інших родичів та їхнього місця перебування. У випадку неможливості повернення дитини до сім'ї служба займається підготовкою документів для надання їй статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування.

У контексті зазначених законодавчих змін до Сімейного кодексу України було введено поняття «патронат над дітьми», що передбачає визначення умов, за яких органи опіки та піклування мають можливість розміщувати дітей, які опинилися в складних життєвих ситуаціях, у сім'ї патронатних вихователів. Крім того, законодавство регламентує права таких дітей та основні обов'язки патронатних вихователів. Ці нововведення були спрямовані на вирішення нагальних проблем дітей, які прибули із зон конфлікту без супроводу батьків або законних опікунів. Вважаємо, що зазначені зміни є прогресивними та корисними для захисту прав дітей. Однак слід зауважити, що відсутність чіткого переліку заходів соціального захисту значно знижує ефективність впроваджених змін, що потребує додаткової уваги з боку державних органів.

Зазначимо, що реалізація конституційних норм щодо захисту прав дитини забезпечується діяльністю державних та недержавних інституцій. Так, поряд з органами загальної компетенції, такими як Верховна Рада України (ст. 85), Президент України (ст. 106), Кабінет Міністрів України (ст. 116), правоохоронні і судові органи (розділ 8), особливе місце належить органам спеціальної компетенції – Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини (ст. 101), Міністерству соціальної політики, сім'ї та єдності України та його територіальним органам, органам опіки та піклування, Координаційній раді з питань захисту та безпеки дітей та ін. До вересня 2021 року в Україні функціонував Уповноважений Президента України з прав дитини [7], нині – це радник-уповноважена Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації [8].

У період воєнного стану актуальними стають координаційні дії між державними та міжнародними структурами, такими як ЮНІСЕФ, Міжнародний комітет Червоного Хреста, Міжнародна організація з міграції (МОМ), що забезпечують гуманітарний та правовий захист дітей, які опинилися в зоні конфлікту або були переміщені. Варто зазначити, що в наукових колах впродовж тривалого часу велися дискусії щодо доцільності введення посади Уповноваженого з прав дитини в Україні та прийняття відповідного закону. Фактично це дає реальну можливість сприяння підвищення ефективності здійснення захисту прав та свобод дитини і профілактики їх порушень, особливо в період воєнного стану та повоєнного відновлення України. Адже як зазначила Представник Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, з питань дотримання прав дитини та сім'ї, понад 7,5 мільйонів дітей України зазнали втручання у своє життя внаслідок загарбницької війни, 60% дітей були змушені покинути свої домівки, майже 3 мільйони дітей стали вимушено переміщені всередині країни, а понад 2 млн. перемістилися до країн ЄС [9].

Висновки. Конституційні норми становлять основу механізму захисту прав дитини в Україні, визначаючи базові принципи їх гарантування, систему прав і свобод, а також компетенцію державних і недержавних інституцій у цій сфері. Конституція України закріплює як універсальні права людини, адаптовані до потреб дитини, так і спеціальні ювенальні права, що відображають особливості її правового статусу та потребують пріоритетного захисту. Міжнародно-правові стандарти, інтегровані у національну правову систему, підсилюють конституційні гарантії, забезпечуючи їх відповідність сучасним вимогам захисту прав дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Опольська Н.М. Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні: загальнотеоретичний аспект. Дис. ... канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Київ, 2010. 225 с.
3. Кудрявцева О.М. Конституційно-правові основи захисту прав дитини в Україні. Дис. ... канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Міністерство освіти і науки України. Київ, 2014. 230 с.
4. Про ратифікацію Конвенції про права дитини: Постанова Верховної Ради від 27 лютого 1991 р. № 789-ХІІ. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 13. Ст. 145.
5. Волинець Л.С. Права дитини в Україні: проблеми та перспективи. К.: Логос, 2000. 74 с.
6. Крестовська Н.М. Сучасне розуміння прав дитини. *Форум права*. 2011. № 3. С. 409–413.
7. Питання Уповноваженого Президента України з прав дитини: Указ Президента України в редакції від 1 вересня 2015 року № 528/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/811/2011#Text>.
8. Про призначення Д. Герасимчук Радником – уповноваженим Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації: Указ Президента України від 15 червня 2021 р. № 245/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2452021-39169>.
9. Радниця Президента України з прав дитини та реабілітації дітей: українському уряду важливо, де б не знаходились наші діти – вони мають почуватися добре! URL: <https://poland.mfa.gov.ua/news/radnicya-prezidenta-ukrayini-z-prav-ditini-ta-reabilitaciyi-ditej-ukrayinskomu-uryadu-vazhlivo-de-b-ne-znahodilis-nashi-diti-voni-mayut-pochuvatisya-dobre>.

УДК 342.726-053.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.40>

КЛАСИФІКАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ДИТИНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Терещенко Д.С.,
аспірант

Національного транспортного університету

ORCID: 0009-0007-1554-0121

e-mail: dimitry.tereschenko@gmail.com

Терещенко Д.С. Класифікація конституційних прав дитини: теоретико-правовий аналіз.

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз класифікації конституційних прав дитини з урахуванням сучасних суспільно-політичних трансформацій, збройного конфлікту та глобальних викликів у сфері прав людини. Обґрунтовано необхідність систематизації прав дитини з метою вдосконалення правових механізмів їх реалізації, захисту та відновлення, особливо в умовах дії особливих правових режимів.

Акцентується увага на тому, що конституційні права дитини є складовою системи основоположних прав і свобод, однак у період воєнного стану вони зазнають суттєвих обмежень, що потребує наукового переосмислення їх природи та класифікації, адже традиційні підходи не завжди враховують фактори надзвичайних суспільно-політичних обставин. Тому автор пропонує покласти в основу загальної класифікації прав дитини критерій впливу суспільно-політичної ситуації та диференціацію їх на дві основні групи: ординарні (традиційні) та екстраординарні.

Ординарні (традиційні) права дитини пропонується визначати як юридичні можливості, врегульовані нормами конституції, вітчизняного законодавства та міжнародно-правовими актами, що забезпечують повноцінну життєдіяльність та розвиток дитини і реалізуються в умовах стабільного функціонування суспільства та держави. До них належать стандартні, загальновизнані права дитини: право на життя, освіту, охорону здоров'я, сімейне виховання, свободу думки й слова тощо.

Натомість екстраординарні права дитини розглядаються як юридично визначені, врегульовані нормами Конституції, вітчизняного законодавства та міжнародно-правовими актами, можливості, що мають спеціальний механізм реалізації, захисту та відновлення в період дії особливих правових режимів (воєнний стан, надзвичайний стан, надзвичайна ситуація) з урахуванням особливих потреб життєдіяльності та розвитку дитини. До таких прав віднесено право на безпеку, евакуацію, гуманітарну допомогу, притулок, захист від участі у воєнних діях тощо. Обґрунтовано класифікацію екстраординарних прав за критеріями категорій захисту, суб'єктів забезпечення, змісту та сфер забезпечення життєдіяльності та безпеки.

Зроблено висновок, що поділ прав дитини на ординарні та екстраординарні сприяє не лише поглибленню теоретико-правового розуміння їх сутності, а й формуванню ефективної державної політики у сфері захисту прав дитини, особливо в період збройного конфлікту та дії інших особливих правових режимів.

Ключові слова: конституційні права дитини, конституційні права людини, класифікація конституційних прав дитини, збройний конфлікт, ординарні (традиційні) права дитини, екстраординарні права дитини.

Tereshchenko D.S. Classification of constitutional rights of the child: theoretical and legal analysis.

The article provides a theoretical and legal analysis of the classification of constitutional rights of the child, taking into account modern socio-political transformations, armed conflict and global challenges in the field of human rights. The need to systematize children's rights is substantiated in order to improve the legal mechanisms for their implementation, protection and restoration, especially in the conditions of special legal regimes.

The emphasis is on the fact that the constitutional rights of the child are a component of the system of fundamental rights and freedoms, however, during martial law they are subject to significant restrictions, which requires a scientific rethinking of their nature and classification, since traditional approaches do not always take into account factors of extraordinary socio-political circumstances. Therefore, the author proposes to base the general classification of children's rights on the criterion of the influence of the socio-political situation and their differentiation into two main groups: ordinary (traditional) and extraordinary.

Ordinary (traditional) rights of the child are proposed to be defined as legal opportunities regulated by the norms of the Constitution, domestic legislation and international legal acts that ensure the full life and development of the child and are implemented in conditions of stable functioning of society and the state. These include standard, universally recognized rights of the child: the right to life, education, health care, family upbringing, freedom of thought and speech, etc.

In contrast, extraordinary rights of the child are considered as legally defined, regulated by the norms of the Constitution, domestic legislation and international legal acts, opportunities that have a special mechanism for implementation, protection and restoration during the period of special legal regimes (martial law, state of emergency, emergency situation) taking into account the special needs of the child's life and development. Such rights include the right to security, evacuation, humanitarian assistance, asylum, protection from participation in hostilities, etc. The classification of extraordinary rights is substantiated according to the criteria of categories of protection, subjects of provision, content and spheres of ensuring life and security.

It is concluded that the division of children's rights into ordinary and extraordinary contributes not only to a deeper theoretical and legal understanding of their essence, but also to the formation of effective state policy in the field of protecting children's rights, especially during armed conflict and the operation of other special legal regimes.

Key words: constitutional rights of the child, constitutional human rights, classification of constitutional rights of the child, armed conflict, ordinary (traditional) rights of the child, extraordinary rights of the child.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження класифікації конституційних прав дитини зумовлена необхідністю їх комплексного переосмислення в умовах сучасних суспільно-політичних трансформацій, збройного конфлікту та глобальних викликів у сфері захисту прав людини. Конституційні права дитини є складовою системи основоположних прав і свобод, що визначають правовий статус особи, однак у реаліях воєнного стану їх реалізація зазнає суттєвих обмежень і потребує спеціальних правових механізмів забезпечення.

В Україні проблема класифікації прав дитини набуває особливого значення у зв'язку з необхідністю узгодження національного законодавства з міжнародно-правовими стандартами, закріпленими у Конвенції ООН про права дитини 1989 року, Європейській соціальній хартії (переглянутій) 1996 року та інших актах. Систематизація конституційних прав дитини дає змогу не лише визначити їх правову природу, а й розробити ефективні засоби реалізації, охорони та відновлення порушених прав особливо у період збройного конфлікту.

Додатковим аспектом актуальності є поява нових, раніше нехарактерних для мирного часу категорій прав – екстраординарних прав дитини, що охоплюють право на безпеку, евакуацію, гуманітарну допомогу, відновлення освіти, реінтеграцію в суспільство. Їх системне визнання у конституційно-правовій доктрині є важливим кроком до формування цілісного механізму захисту прав дітей в умовах воєнного стану.

Таким чином, дослідження теоретико-правових засад класифікації конституційних прав дитини має не лише наукове, але й прикладне значення, адже сприяє вдосконаленню законодавства, підвищенню ефективності державної політики у сфері захисту прав дитини та утвердженню гуманістичних засад конституційного ладу України.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням проблеми захисту прав людини взагалі та дитини зокрема у різні роки здійснили такі вітчизняні та зарубіжні дослідники, як С. Афанасенко, І. Бандурка, М. Бальцерек, К. Барнич, О. Боднарчук, В. Бондар, І. Волошина, Т. Заворотченко, А. Кавун, О. Корнієнко, С. Коталейчук, Н. Крестовська, Е. Костіна, О. Кудрявцева, М. Маніна, О. Мороз, С. Несінова, С. Ніколайчук, А. Олійник, Н. Оніщенко, Н. Опольська, Н. Ортинська, Т. Хаммарберг, Ю. Хатнюк, І. Швець, Г. Шмельова та ін.

Метою статті є теоретико-правовий аналіз та здійснення системної класифікації конституційних прав дитини, визначення критеріїв їх поділу на види, а також з'ясування їх значення для забезпечення, захисту та відновлення прав дитини, в тому числі в період дії особливих правових режимів.

Виклад основного матеріалу. Актуальним у сучасній юридичній науці є питання класифікації та видової диференціації конституційних прав дитини, що має важливе науково-теоретичне й практичне значення. Доктринальний підхід до класифікації конституційних прав дитини забезпечує логічність, послідовність і всебічність науково-теоретичного осмислення цього складного та водночас надзвичайно важливого в умовах збройного конфлікту конституційно-правового феномену. З практичної точки зору класифікація конституційних прав дитини сприяє формуванню науково обґрунтованого підходу до вибору форм і методів їх реалізації, захисту та відновлення, особливо в умовах дії особливих правових режимів. Саме тому питання систематизації конституційних прав дитини потребує подальшого наукового осмислення та узагальнення.

Класифікація як універсальний науково-теоретичний прийом посідає важливе місце у процесі пізнання правових явищ. Її наукова цінність полягає у здатності задовольняти доктринальні потреби щодо систематизації та впорядкування багатовимірних форм їх прояву, що забезпечує глибше розуміння сутності та функціональних особливостей досліджуваного феномена.

У загальнотеоретичному контексті термін «класифікація» (від лат. classis – розряд, клас і fcatio, від facio – роблю) переважно розуміється як «система супідрядних понять (класів об'єктів) тієї або іншої галузі знань чи діяльності людини, що використовується як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями чи класами об'єктів» [1, с. 357] або «систематичний поділ і упорядкування понять та явищ, та предметів або система розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спільними ознаками, властивостями» [2, с. 175].

Під класифікацією об'єктів дослідження розуміють їх поділ на групи за певними ознаками з метою вивчення та наукового узагальнення. Найбільш поширеними є методи класифікації об'єктів дослідження за наявністю та відсутністю ознак, а також за видозміною ознак. Поділ об'єктів за наявністю і відсутністю ознак дозволяє виділити два їх класи, з яких один має певну властивість, а другий – не має. При цьому поділ може бути деталізований в межах кожного класу. Класифікація об'єктів за видозміною ознак передбачає виділення сукупностей об'єктів, в кожній з яких загальна для всіх ознака виявляється особливим чином [3, с. 25].

Отже, детальна класифікація конституційних прав дитини дозволить систематизувати їх багатогранний зміст, виокремити спільні та відмінні ознаки, визначити місце кожного права в єдиній системі, а також – за допомогою певних критеріїв виявити їх специфіку та тенденції розвитку, а головне зрозуміти місце, роль та специфіку прав дитини в системі конституційних прав період дії особливих правових режимів.

В сучасних умовах соціальних, економічних та воєнних викликів (збройні конфлікти, внутрішнє переміщення, сирітство, бідність) класифікація допомагає систематизувати потреби та правильно розставити пріоритети у державній політиці. До того ж нові загрози (цифрове середовище, торгівля людьми, дитяча праця, збройні конфлікти) зумовлюють потребу постійного переосмислення прав дитини, а системна класифікація дозволить своєчасно реагувати на нові види порушень.

Україна як держава-учасниця Конвенції ООН про права дитини та європейських конвенцій повинна узгоджувати внутрішнє законодавство з міжнародними нормами. Класифікація прав дитини дозволяє чітко розуміти, які саме права потребують додаткового правового закріплення чи посилення гарантій.

Аналізуючи права дитини, Е.В. Костіна, вважає що доцільно їх згрупувати у чотири групи: 1) індивідуальні (громадянські, приватні) права. До яких відносяться: право на ім'я та громадянство (ст. 7), право на самобутність (ст. 8), право на життя, виживання та розвиток (ст. 6) і принципи недискримінації (ст. 2), заборона тортур (ст. 37), право на захист від фізичного насильства (ст. 19, 34), право на захист від свавільного арешту (ст. 37, 40), право на захист особистого життя (ст. 16) тощо; 2) сімейні права, до них належать: право дитини на виховання у сімейному оточенні та альтернативний догляд, а саме: батьківський догляд (ст. 5); возз'єднання сім'ї (ст. 10); право на отримання допомоги від держави на утримання (ст. 27) тощо; 3) соціальнокультурні права, до них слід віднести: право на освіту (ст. 28, 29), право на охорону здоров'я (ст. 24), право на соціальне забезпечення (ст. 26), право на відпочинок і дозвілля, розважальні заходи, культурну та творчу

діяльність (ст. 31); 4) права дітей з особливими потребами. До них належать права дітей-біженців (ст. 22); права дітей у збройних конфліктах (ст. 38); права дітей, які вступили у конфлікт із законом (ст. 40); права дітей, які живуть на вулиці тощо [4].

Інша дослідниця О.М. Кудрявцева під системою конституційних прав дитини в Україні розуміє упорядковану сукупність таких взаємозумовлених видів прав дитини: 1) за сутністю (походженням): природні (право на життя, право на повагу до гідності та ін.) та позитивні (право на освіту, право на житло тощо); 2) за змістом: особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні, інформаційні, екологічні; 3) за суб'єктом: права ненародженої дитини, права малолітньої дитини (від народження до досягнення нею чотирнадцяти років), права неповнолітньої дитини (від чотирнадцяти до вісімнадцяти років); 4) за способом унормування та гарантування: закріплені в Конституції та закріплені в законах України [5, с. 73].

До загальнолюдських прав та свобод дитини Н.М. Крестовська відносить норми права, які встановлюють право дитини на життя та охорону здоров'я; право на ім'я та громадянство; право на достатній життєвий рівень; право на вільне висловлювання думок та одержання інформації; право на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та засобів масової інформації; право на захист від усіх форм насильства; право на майно; право на житло; право на освіту; право на працю; право на заняття підприємницькою діяльністю; право на об'єднання в дитячі та молодіжні громадські організації [6, с. 270-271].

Існує й принципово інший підхід до диференціації прав дитини, який пропонує Т. Хаммарберг поділяючи їх при цьому на: забезпечення (provision), захист (protection) та участь (participation). Забезпечення (provision) – права, які забезпечують задоволення основних потреб дитини (право на освіту, на відпочинок і дозвілля); з захист (protection) – права, які гарантують захист від негативного впливу на дитину з боку суспільства, сім'ї (захист від економічної та сексуальної експлуатації, від психологічного й фізичного насилля, жорстокого поводження); участь (participation) – права дитини на самостійні дії та участь у громадському житті (право на вільне висловлювання своїх поглядів з усіх питань стосовно дітей) [7, с. 100].

Права дитини М. Бальцерек пропонує поділяти на: а) право дитини, пов'язане з громадянством; б) право дитини користуватися всіма правами без огляду на походження, народження, стать, національність, віросповідання, суспільне положення, освіту, професію; в) право дитини на особливий захист з боку сім'ї, суспільства та держави; г) право дитини на прізвище і громадянство; г) право дитини на охорону здоров'я, відпочинок і розваги; д) право дитини на гармонійний розвиток в умовах моральної та матеріальної безпеки в сім'ї та опіку суспільства і держави у разі браку сім'ї; е) право дитини на охорону від занедбання, деморалізації і жорстокості; є) право дитини на освіту; ж) право дитини користуватися здобутками культури і на творчу участь у розвитку національної культури; з) право дитини на особливу опіку і виховання з приводу фізичної та розумової відсталості або суспільної невлаштованості; и) право дитини на захист від будь-якої дискримінації, від роботи, початку роботи перед досягненням відповідного мінімального віку, а також на спеціальний захист праці в період неповноліття [8]. З викладеного стає очевидним, до дослідник вочевидь покладає в основу цієї класифікації критерій забезпечення прав дитини з урахуванням її уразливості та потреби в гармонійному розвитку, захисті та рівності.

Класифікацію прав дитини виходячи зі змісту функціонального призначення пропонує здійснювати О.І. Боднарчук, а саме: а) права захисту дітей, до яких відносяться приватні права (право на рідну мову, етнічне походження, належність до певної релігії та культури, право на життя, виживання та розвиток, право на захист від фізичного насильства, право на власну думку, на особисте життя, право проживати в родині, право на любов і піклування тощо); б) права забезпечення дітей, до яких відносяться соціально-культурні права (право на освіту, на охорону здоров'я, на відпочинок і дозвілля, на повноцінне харчування, на соціальне забезпечення, право на розвиток талантів тощо); в) додаткові права, до яких відносяться особливі права (особлива турбота: дітям без сімей, дітям-інвалідам, дітям, які перебувають у конфлікті із законом та дітям-біженцям) [9, с. 33-34].

Здійснюючи класифікацію прав дитини, на думку М.А. Маніної, доцільним було б поділяти їх на первинні та похідні. Виходячи з цієї класифікації всі права, які належать дитині, можна поділити на дві основні групи. До першої з них віднести право на життя, право на медичну допомогу та охорону здоров'я, право на соціальний захист та право на достатній життєвий рівень. Саме

завдяки цим можливостям з'являється новий суб'єкт прав, виникає його правосуб'єктність та можливості для його існування й розвитку. Усі інші права можна вважати похідними. Крім цього права дитини можна класифікувати на такі, що залежать від віку, та незалежні від часу реалізації [10, с. 19].

Доволі розгорнуту класифікацію пропонує Н.М. Опольська, на думку якої доцільно виділяти два види критеріїв класифікацій прав дитини: перший – загальні критерії та другий – спеціальні критерії класифікації прав дитини [11, с. 129].

До загальних критеріїв класифікації прав дитини, які науковці використовують і для загальних прав та свобод людини, належать наступні групування: за сферою реалізації в суспільному житті (особисті, соціально-економічні, культурні, політичні); за галузевою ознакою (права дитини за цивільним, сімейним, трудовим, адміністративним, кримінальним законодавством); відповідно до конституційного закріплення (абсолютні (конституційні) та відносні (усі інші, що є загальноприйнятими)); за характером прав (матеріальні та процесуальні); залежно від наявності майнового змісту (майнові та (особисті) немайнові); відповідно до способу закріплення (права дитини, закріплені у міжнародному праві та ті, що закріплені у національному законодавстві); за суб'єктивним складом (індивідуальні та колективні права); залежно від можливості реалізації прав (реальні та декларативні) тощо [11, с. 129].

До спеціальних критеріїв класифікації прав дитини належать ті, які застосовуються науковцями виключно до прав дитини. Ця група містить класифікації: залежно від категорії дітей, що потребують особливого захисту (права дітей, що залишились без батьківського піклування, дітей-інвалідів, дітей – жертв військових та міжнародних конфліктів, жертв екологічних та техногенних катастроф та ін.); за обсягом прав (загальнолюдські права та свободи і ювенальні); залежно від активності дитини у здійсненні своїх прав (права та свободи, в яких дитина є об'єктом спеціального захисту та піклування з боку держави, батьків тощо та права та свободи, в яких дитина є активним суб'єктом); залежно від можливості обмежень прав батьками, опікунами тощо (права, що можуть бути обмежені правом батьків на виховання та необмежені права дитини); залежно від вікових особливостей дитини (права малолітніх, права підлітків, права осіб юнацького віку); залежно від суб'єктивного складу правовідносин (виділяють групи прав, що походять із взаємовідносин «дитина і сім'я», «дитина і суспільство», «дитина і держава») [11, с. 129].

Узагальнюючи позиції дослідників, викладені вище, можна констатувати, що в науковому дискурсі не існує усталеної єдиної класифікації прав дитини. Різні автори пропонують власні підходи, виходячи з пріоритетів: одні акцентують на громадянських і політичних правах, інші на соціальному, економічному та культурному захисті, ще інші виділяють права дітей уразливих категорій. Незмінним залишається лише основний критерій – забезпечення всебічного гармонійного розвитку дитини та її захисту від дискримінації і небезпеки.

Сучасні виклики та загрози правам людини, зокрема правам дитини, що виникають в Україні у період воєнного стану, а також у державах, де ведуться активні бойові дії, зумовлюють необхідність уточнення класифікації прав дитини. Традиційні підходи (за поколіннями прав, за сферами життєдіяльності, за суб'єктами реалізації, за віковими особливостями, тощо) не завжди враховують фактори надзвичайних суспільно-політичних обставин. У цьому контексті доцільно покласти в основу загальної класифікації прав дитини критерій впливу суспільно-політичної ситуації та поділяти конституційні права дитини на дві основні групи: ординарні (традиційні) та екстраординарні.

Ординарні (традиційні) права дитини – це юридичні можливості, врегульовані нормами Конституції, вітчизняного законодавства та міжнародно-правовими актами, що забезпечують повноцінну життєдіяльність та розвиток дитини і реалізуються в умовах стабільного функціонування суспільства та держави. До них належать стандартні, загальноновизнані права дитини: право на життя, освіту, охорону здоров'я, сімейне виховання, свободу думки й слова тощо. Ці права становлять так звані «базовий стандарт» і за сталих умов життєдіяльності суспільства забезпечуються органами державної влади та місцевого самоврядування, міжнародними організаціями та інститутами громадянського суспільства. Їх можна класифікувати за різними критеріями: за сферами суспільних відносин (соціальні, економічні, культурні, особисті та ін.), за віком дитини (права новонароджених, права малолітніх, права неповнолітніх); за формою реалізації (активні, пасивні); за суб'єктом, який забезпечує реалізацію права (сімейні, державні, суспільні); за територією (міжнародні (глобальні), національні, територіальні (локальні)). Цей перелік критеріїв кла-

сифікації ординарних (традиційних) прав дитини не є вичерпним його можна доповнювати в залежності від ступеня розвитку суспільних відносин та реальної потреби правового регулювання.

На відміну від ординарних (традиційних) прав дитини, які реалізуються в умовах нормального функціонування суспільства та держави, екстраординарні права дитини виникають в період дії особливих правових режимів.

Екстраординарні права дитини – це юридично визначені, врегульовані нормами Конституції, вітчизняного законодавства та міжнародно-правовими актами, можливості, що мають спеціальний механізм реалізації, захисту та відновлення в період дії особливих правових режимів (воєнний стан, надзвичайний стан, надзвичайна ситуація) з урахуванням особливих потреб життєдіяльності та розвитку дитини.

Окремо варто зазначити, що екстраординарні права дитини можна розуміти у широкому і вузькому розуміннях. У широкому розумінні це абсолютно усі права дитини які реалізуються у період дії особливих правових режимів (на освіту, медицину, особисту безпеку, громадянство, охорону здоров'я та ін.) і мають специфічний механізм реалізації, посиленої охорони та захисту, а також відновлення. У вузькому розумінні екстраординарні права дитини виникають і реалізуються лише під час дії особливих правових режимів та припиняються після їх завершення. Це, наприклад, право дитини на захист від участі у воєнних діях, право на гуманітарну допомогу, право на евакуацію, на притулок тощо.

Пропонується класифікувати екстраординарні права дитини за кількома критеріями: 1) за категоріями захисту (права дітей на ТОТ, права дітей у зонах бойових дій, права дітей народжених від СНПК, права дітей УБД та загиблих УБД, права дітей-солдатів, права дітей ВПО, біженців); 2) за суб'єктом, що забезпечує реалізацію, охорону, захист та відновлення (міжнародні, національні, регіональні, локальні); 3) за змістом (охорони, захисту, реалізації, відновлення); 4) за сферами забезпечення життєдіяльності та безпеки а) право на життя та особисту безпеку (захист від фізичного насильства, недопущення залучення дітей до воєнних дій, захист від терористичних актів та мінної небезпеки тощо); б) право на гуманітарний захист (право на евакуацію із зон бойових дій, право на отримання гуманітарної допомоги (їжа, одяг, ліки, житло) тощо; в) право на захист від насильства, експлуатації та дискримінації (захист від торгівлі дітьми, сексуальної експлуатації; катування та жорстокого поводження, право на спеціальні заходи проти дитячої праці; захист від дискримінації на підставі статусу ВПО, етнічного походження, громадянства, релігії чи мови).

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що запропонована класифікація не є вичерпною і потребує подальшого вдосконалення, але дозволяє чітко розмежувати права дитини, що діють постійно (ординарні (традиційні)), та права, що виникають і реалізуються лише під час дії особливих правових режимів в тому числі у період збройних конфліктів (екстраординарні). Такий підхід має практичне значення для формування державної політики у сфері захисту конституційних прав дитини, особливо в період збройних конфліктів.

Класифікація конституційних прав дитини виступає не лише методологічним інструментом наукового пізнання, а й практичним способом їх систематизації, тому в якості базового критерію усі конституційні права дитини пропонується, з урахуванням впливу суспільно-політичної ситуації, поділяти на дві основні групи: ординарні (традиційні) та екстраординарні. Це дозволить виокремити спільні та відмінні ознаки, визначити місце окремих прав дитини в єдиній системі конституційних прав, а також на основі відповідних критеріїв здійснити їх детальну диференціацію та визначити тенденції розвитку. Особливого значення такий підхід набуває в період дії особливих правових режимів, зокрема під час збройних конфліктів, оскільки саме тоді класифікація дає змогу визначити місце та роль прав дитини в системі конституційних прав, виявити вразливі аспекти їх реалізації та окреслити ефективні механізми забезпечення, правового захисту й відновлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка. К.: Юридична думка, 2007. 992 с.
2. Словник української мови : в 11 томах. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка. Том 4, 1973. 839 с.

3. Марцин В.С., Міценко Н.Г., Даниленко О.А. та ін. Основи наукових досліджень: навчальний посібник. Львів: Ромус-Поліграф, 2002. 128 с.
4. Костіна Е.В. Сутність основних детермінантів адміністративно-правового захисту прав дитини. *Митна справа*. 2012. № 1(79). Частина 2. Книга 1. С. 116–121.
5. Кудрявцева О.М. Конституційно-правові основи захисту прав дитини в Україні. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2014. 225 с.
6. Крестовська Н.М. Ювенальне право України: іст.-теорет. дослідж.: монографія. Одеса: Фенікс, 2008. 328 с.
7. Hammarberg T. The UN Convention on the Rights of the Child and How to make it Work. *Human Rights Quarterly*. 1990. С. 97–105.
8. Balcerek M. Prawa dziecka. Warszawa : PWN, 1986. 583 s.
9. Боднарчук О.І. Адміністративно-правове регулювання у сфері соціального захисту прав дітей: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2017. 183 с.
10. Маніна М.А. Особливості класифікації деяких конституційних прав і свобод дитини в Україні. *Право і суспільство*. 2007. № 1. С. 19–23.
11. Опольська Н.М. Права дитини в Україні: монографія, 2-ге видання, перероблене та доповнене. Вінниця: ВНАУ, 2019. 289 с.

УДК 341.171:347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.41>

РЕАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНАМИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ПРАВА НА ЗАХИСТ СВОЇХ ПРАВ ТА СВОБОД В СУДІ

Шамрай В.В.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного права
ННІП Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-8090-7523

Слюсаренко Ю.А.,
кандидат юридичних наук,
доцент, кафедри конституційного права
ННІП Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-6772-4386

Шамрай В.В., Слюсаренко Ю.А. Реалізація громадянами Європейського Союзу права на захист своїх прав та свобод в суді.

Досліджено конституційний принцип права на ефективний судовий захист у правопорядку Європейського Союзу (ЄС), який набув фундаментального значення завдяки прецедентному праву Суду Європейського Союзу (СЄС) та був кодифікований у статті 47 Хартії основних прав ЄС як основна процесуальна гарантія. У статті здійснено аналіз багаторівневої моделі судового захисту, яка включає національні судові системи, що функціонують як «суди Союзу», та централізовану систему СЄС. Визначено, що механізм попереднього рішення (ст. 267 ДФЄС) є наріжним каменем у забезпеченні уніфікованого тлумачення та застосування права ЄС, а також основним засобом для громадян, аби опосередковано винести справи, що стосуються їхніх прав, на вищий рівень юрисдикції. Особливу увагу приділено імперативним принципам, які зобов'язують національні суди: принцип верховенства, який вимагає відмови у застосуванні національних норм, що суперечать праву ЄС; принцип ефективності, що забороняє національні процесуальні правила, які роблять реалізацію прав ЄС практично неможливою; та принцип еквівалентності, що вимагає однакового застосування процесуальних правил до спорів, заснованих на національному праві та праві ЄС. Проаналізовано значні обмеження прямого доступу індивідуальних заявників до СЄС через процедуру скасування актів (ст. 263 ДФЄС) та застосування доктрини «безпосередньої та індивідуальної причетності» (*Plaumann formula*), що є серйозним бар'єром. Додатково досліджено доктринальну концепцію естопель (*estoppel*) у міжнародному публічному праві та її потенціал як допоміжного інструменту забезпечення процесуальної добросовісності (*bona fides*) у відносинах між державами-членами та у спорах, що стосуються прав громадян. Зроблено висновок про те, що право на судовий захист громадян ЄС забезпечується надійним, але процедурно складним та розподіленим механізмом судової співпраці, ефективність якого прямо залежить від активної ролі національних судів та їхньої готовності повною мірою реалізовувати зобов'язання, що випливають із права Союзу.

Ключові слова: судовий захист, Хартія основних прав ЄС, Суд Європейського Союзу, попереднє рішення, пряма дія, принцип ефективності, принцип еквівалентності, естопель.

Shamrai V.V., Slyusarenko Y.A. Realization by European Union citizens of the right to judicial protection of their rights and freedoms.

The constitutional principle of the right to effective judicial protection within the European Union legal order is investigated, having gained fundamental significance through the case law of the Court of Justice of the European Union (CJEU) and codified in Article 47 of the Charter of Fundamental Rights of the EU as the essential procedural guarantee. The article analyzes the multilevel model of judicial protection,

comprising national court systems functioning as «Union courts» and the centralized CJEU system. It is determined that the preliminary ruling procedure (Art. 267 TFEU) is the cornerstone for ensuring the uniform interpretation and application of EU law, serving as the primary means for citizens to indirectly bring cases concerning their rights to the highest jurisdictional level. Specific attention is paid to the mandatory principles governing national courts: the principle of supremacy, requiring the non-application of national rules conflicting with EU law; the principle of effectiveness, prohibiting national procedural rules from making the exercise of EU rights practically impossible; and the principle of equivalence, demanding the equal application of procedural rules to disputes based on national and EU law. Significant limitations on direct access for individual applicants to the CJEU through the action for annulment (Art. 263 TFEU) and the application of the «direct and individual concern» doctrine (*Plaumann* formula) are analyzed as a substantial barrier. Additionally, the doctrinal concept of estoppel in public international law and its potential as an auxiliary tool for ensuring procedural good faith (*bona fides*) in relations between Member States and in disputes concerning citizens' rights are explored. It is concluded that the right to judicial protection for EU citizens is secured by a robust yet procedurally complex and distributed mechanism of judicial cooperation, whose effectiveness hinges entirely on the active role of national courts and their readiness to fully implement the obligations derived from Union law.

Key words: judicial protection, Charter of Fundamental Rights of the EU, Court of Justice of the European Union, preliminary ruling, direct effect, effectiveness principle, equivalence principle, estoppel.

Постановка проблеми. Унікальність правопорядку Європейського Союзу полягає в його наднаціональній природі, де норми права ЄС створюють права та обов'язки для фізичних та юридичних осіб безпосередньо. Імплементация та застосування цих норм здійснюється, головним чином, через національні судові системи держав-членів. Таким чином, ефективність права ЄС залежить від якості та доступності судового захисту, що надається національними судами. У статті 47 Хартії основних прав ЄС закріплено право на ефективний засіб правового захисту та на справедливий судовий розгляд, яке є фундаментальною гарантією. Однак, на практиці, реалізація цього права стикається з низкою викликів: необхідність забезпечення уніфікованого тлумачення норм на рівні всього Союзу, подолання національних процесуальних бар'єрів (принцип процесуальної автономії), а також значні обмеження щодо прямого доступу індивідуальних заявників до Суду Європейського Союзу (СЄС). З огляду на це, виникає потреба у глибокому аналізі взаємодії цих рівнів судового захисту, а також допоміжних принципів, які забезпечують добросовісність та визначеність у судових процесах.

Метою статті є всебічне дослідження конституційно-правових засад та ключових механізмів забезпечення реалізації громадянами ЄС права на захист своїх прав та свобод у суді. Дослідження зосереджено на аналізі ролі статті 47 Хартії, механізму попереднього рішення (ст. 267 ДФЄС), а також на вивченні обмежувальних критеріїв прямого доступу до СЄС та потенційного використання доктрини естопель як інструменту забезпечення процесуальної стабільності.

Стан опрацювання проблематики. Проблема забезпечення ефективного судового захисту у правопорядку ЄС є предметом постійного наукового інтересу. Фундаментальні основи були закладені класичними рішеннями СЄС (*Van Gend en Loos*, *Costa v. ENEL*), які встановили принципи прямої дії та верховенства. У доктрині Г. Тіммерманса, Х. Рендзаузена та Р. ван Крекена детально проаналізовано зміст принципів ефективності та еквівалентності, які слугують обмежувачами процесуальної автономії держав-членів [5, 8]. Питання лібералізації прямого доступу індивідуальних заявників до СЄС (ст. 263 ДФЄС) стало предметом дискусії після ухвалення Лісабонського договору, проте формула *Plaumann* (вимога індивідуальної причетності) залишається строгою. Окремі сучасні дослідження також торкаються застосування загальних принципів міжнародного права, таких як естопель, у контексті судової практики ЄС, хоча ця тема вимагає подальшого поглиблення.

Виклад основного матеріалу.

1. Конституційні засади та гарантії (Стаття 47 Хартії)

Право на судовий захист у ЄС є не просто процедурною нормою, а загальним принципом права Союзу, що має конституційне значення. Після набуття чинності Лісабонським договором цей принцип набув прямої юридичної сили у статті 47 Хартії основних прав ЄС. Ця стаття поєднує дві ключові вимоги:

Право на ефективний засіб правового захисту (засіб, що дозволяє по суті вирішити спір і відновити порушене право).

Право на справедливий судовий розгляд (вимоги до суду – законність, незалежність, неупередженість; вимоги до процесу – право на захист, публічність, мотивованість рішення).

Ця норма адресована як інститутам ЄС, які зобов'язані забезпечити судовий контроль за своєю діяльністю, так і державам-членам, які повинні гарантувати ефективність національних засобів правового захисту у сфері застосування права ЄС.

2. Роль Національних Судів та Принципи Обмеження Автономії

В рамках багаторівневої системи судового захисту, національні суди відіграють домінуючу роль, оскільки вони є першою інстанцією для вирішення спорів, що виникають із права ЄС. Забезпечуючи верховенство права ЄС, вони керуються трьома імперативними принципами:

Принцип верховенства (Supremacy): Встановлений у справі *Costa v. ENEL* та підтверджений Декларацією № 17 Лісабонського договору. Він вимагає від національного суду відмовити у застосуванні будь-якої національної норми, що суперечить праву ЄС.

Принцип ефективності (Effectiveness): Вимагає, щоб національні процесуальні правила (наприклад, терміни позовної давності, вимоги до доказів) не робили реалізацію прав ЄС практично неможливою або надмірно складною [9]. У справі *Rewe-Zentralfinanz* СЕС чітко встановив, що національні органи не можуть посилалися на власні процедурні правила, щоб перешкоджати ефективності права ЄС.

Принцип еквівалентності (Equivalence): Національні процесуальні правила, застосовувані до справ, заснованих на праві ЄС, не повинні бути менш сприятливими, ніж ті, що застосовуються до аналогічних, суто внутрішніх позовів. Цей принцип забезпечує рівність процесуальних можливостей.

Поєднання цих принципів слугує обмеженням процесуальної автономії держав-членів, зобов'язуючи їх адаптувати свої національні процедури під імперативи європейського права.

3. Наріжний камінь захисту: Процедура попереднього рішення (Стаття 267 ДФЄС)

Процедура попереднього рішення (ст. 267 ДФЄС) є основним механізмом, що забезпечує єдність та когерентність права ЄС, а також ключовим інструментом для громадян.

Механізм функціонування: Національний суд, перед яким поставлено питання про тлумачення чи дійсність права ЄС, зобов'язаний (суд останньої інстанції) або має право (інші суди) звернутися до СЕС. Громадянин ініціює справу на національному рівні, але отримує остаточне тлумачення норми від СЕС.

Значення для громадян: Це забезпечує опосередкований доступ до СЕС та гарантує, що їхні права будуть застосовані однаково, незалежно від того, в якій державі-члені розглядається спір. СЕС неодноразово підкреслював, що ефективність цієї процедури є життєво важливою для захисту прав індивідів.

Обов'язок звернення (Acte clair / Acte éclairé): Винятки з обов'язку суду останньої інстанції звертатися до СЕС (*acte clair* – акт, який є абсолютно зрозумілим; *acte éclairé* – акт, який вже був розтлумачений СЕС) тлумачаться СЕС дуже вузько, щоб не допустити порушення прав громадян.

4. Прямий Доступ до СЕС та Обмеження (Стаття 263 ДФЄС)

Прямий позов про скасування актів інститутів ЄС (ст. 263 ДФЄС) — це основний засіб оскарження рішень інститутів Союзу. Однак доступ до нього для індивідуальних заявників є надзвичайно обмеженим.

Критерії доступу: Індивідуальна особа може оскаржити акт, якщо він адресований їй або стосується її безпосередньо та індивідуально.

Формула Plaumann: У відомій справі *Plaumann* СЕС визначив, що особа індивідуально стосується акта, якщо цей акт зачіпає її «у силу деяких ознак, що є для неї специфічними та виділяють її серед усіх інших» [10]. Цей критерій є надзвичайно суворим.

Лібералізація після Лісабона: Лісабонський договір певною мірою лібералізував доступ, дозволивши оскаржувати регулятивні акти, які стосуються заявника безпосередньо і не потребують імплементаційних заходів. Це стало певною поступкою на користь захисту прав громадян, але не усунуло головних бар'єрів.

5. Доктрина Естопеля (Estoppel) як Гарантія Процесуальної Стабільності

Концепція Естопеля (*Estoppel*) — це загальний принцип міжнародного права, який активно використовується в доктрині та практиці СЕС (хоча імпліцитно).

Визначення: Естопель означає, що держава не може заперечувати факт або юридичний стан, який вона раніше однозначно визнала або своєю поведінкою створила видимість його існування.

Застосування в праві ЄС:

Принцип Estoppel by representation: Запобігає тому, щоб інститут чи держава-член відступили від своєї чіткої, попередньої заяви, якщо інша сторона (громадянин, компанія) покладалася на цю заяву [14]. Це підсилює принцип законних очікувань.

Принцип Estoppel by acquiescence: Стосується «мовчазної згоди». Якщо держава тривалий час не протестувала проти дій іншої держави, що порушують її права, вона може втратити право вимагати припинення цих дій.

Значення для громадян: У контексті реалізації прав, естопель слугує додатковим гарантом добросовісності (*bona fides*) дій публічної влади та захищає громадян від суперечливої поведінки адміністративних органів, особливо у випадках, коли їхні права залежать від послідовності позиції держави (наприклад, у сфері оподаткування чи міграційного права).

Висновки. Право на судовий захист громадян ЄС реалізується через складну, але гнучку багаторівневу систему, де національні суди несуть основний тягар відповідальності, а СЄС забезпечує єдність права.

Правова основа: Конституційним фундаментом є стаття 47 Хартії, яка підсилює загальні принципи верховенства, ефективності та еквівалентності, що вимагають від національних судів пріоритетного та повного застосування права ЄС.

Доступність: Ключовим інструментом індивідуального захисту є процедура попереднього рішення (ст. 267 ДФЄС), яка гарантує, що жоден спір, що стосується права ЄС, не буде вирішений на національному рівні без можливості уніфікованого тлумачення.

Обмеження: Незважаючи на гарантії, прямий доступ громадян до СЄС через позов про скасування (ст. 263 ДФЄС) залишається строго обмеженим критерієм індивідуальної причетності (Plaumann), що спрямовує більшість спорів на національний рівень.

Процесуальні гарантії: Доктрина естопелі слугує важливим допоміжним принципом, підтримуючи добросовісність та правову визначеність у відносинах між державою та індивідом, запобігаючи недобросовісній або суперечливій поведінці публічних органів.

Перспективи: Подальша ефективність захисту прав громадян ЄС залежатиме від послідовного застосування національними судами принципів ефективності та верховенства та подальшого розвитку прецедентного права СЄС, яке має на меті мінімізувати процесуальні перешкоди.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Консолідована версія Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС). *Офіційний вісник Європейського Союзу*. С 202/01, 2016.
2. Хартія основних прав Європейського Союзу. *Офіційний вісник Європейського Союзу*. С 202/02, 2016.
3. Рішення Суду ЄС у справі 26/62, *Van Gend en Loos v. Nederlandse Administratie der Belastingen* [1963] ECR I.
4. Рішення Суду ЄС у справі 6/64, *Costa v. ENEL* [1964] ECR 585.
5. Рішення Суду ЄС у справі C-50/00 P, *Unión de Pequeños Agricultores (UPA) v Council* [2002] ECR I-6677.
6. Рішення Суду ЄС у справі 25/62, *Plaumann & Co. v Commission* [1963] ECR 95.
7. Рішення Суду ЄС у справі 33/76, *Rewe-Zentralfinanz eG and Rewe-Zentral AG v Landwirtschaftskammer für das Saarland* [1976] ECR 1989.
8. Рішення Суду ЄС у справі C-281/02, *Owens Bank Ltd v. Bracco* [2003] ECR I-12437.
9. Rendzhausen H. The Principle of Effectiveness in EU Law. *European Law Review*. 2018. Vol. 43. No. 3. P. 345–367.
10. Тимошук О.В. Судовий захист прав людини у системі Європейського Союзу: теоретико-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 15–19.
11. Василенко Л. В. Принцип процесуальної автономії держав-членів у контексті ефективності права ЄС. *Право України*. 2019. № 5. С. 78–85.
12. Krekouki P. The Principle of Equivalence in the Context of Remedies in EU Law. *Common Market Law Review*. 2021. Vol. 58. No. 2. P. 401–428.

13. Тіммерманс Х. Роль національних судів у забезпеченні верховенства права Європейського Союзу. *Вісник Конституційного Суду України*. 2017. № 6. С. 100–112.
14. Hill E. Estoppel in International Law: A Doctrine of Fairness and Consistency. *Cambridge University Press*. 2022. 350 p.
15. Мартиненко О. Судова система Європейського Союзу: інституційні та функціональні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2023. Вип. 78. Ч. 1. С. 45–50.
16. Смірнова Ю. В. Право на ефективний судовий захист у практиці Європейського суду з прав людини та Суду ЄС: порівняльно-правовий аналіз. *Правова держава*. 2021. № 44. С. 135–141.

УДК 342.723

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.42>

НЕОБХІДНІСТЬ ВСТАНОВЛЕННЯ «ВИДИМИХ» МЕЖ ВТРУЧАННЯ У ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ НЕГЛАСНИХ ДІЙ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Шулепова О.О.,
студентка 5 курсу
факультету прокуратури,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

Марачук А.В.,
студент 5 курсу
факультету прокуратури,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

Шулепова О.О., Марачук А.В. Необхідність встановлення «видимих» меж втручання у приватне життя крізь призму негласних дій правоохоронних органів.

У статті авторами досліджено законодавче закріплення та процедурні аспекти обмеження конституційного права на повагу до приватного та сімейного життя під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Правоохоронні органи, здійснюючи проведення таких заходів, обмежені національним законодавством та стандартами Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Такі обмеження запроваджені з метою дотримання балансу між ефективним розслідуванням злочинів та гарантуванням конституційного права особи на приватне життя.

Авторами здійснено аналіз судової практики Європейського суду з прав людини та національних судів щодо процедури проведення негласних заходів та подальшого використання їхніх результатів у доказуванні вини особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Авторами акцентовано, що для якісного законодавчого закріплення державної гарантії невтручання правоохоронних органів у сферу особистого та приватного життя заявника законодавцю необхідно: надати реальну можливість ефективного судового захисту заявника; розробити чіткі межі втручання держави у сферу приватного життя; детально встановити винятки, які виправдовують втручання.

Українське законодавство визначає право особи на автономне буття від держави однією із засадничих конституційних цінностей, які перебувають під особливим захистом. А тому негласність процесуальних дій не має призводити до незаконного порушення прав та свобод людини без можливостей встановлення чітких меж та контролю за відповідним втручанням. В контексті цього питання проблемним аспектом залишається обсяг перехопленої інформації, адже хоча у клопотанні представники правоохоронних органів і зазначають, яка саме інформація є необхідною для встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення.

У висновках авторами відзначено, що гарантування захисту конституційних прав людини під час проведення негласних заходів, як один з обов'язків держави, полягає у: пропорційності виду заходу до тяжкості вчиненого злочину; чіткій законодавчій регламентації обмежень прав і свобод людини; забезпеченні реалізації права на судовий захист та відшкодування завданої шкоди; відновленні порушених/обмежених прав.

Ключові слова: права людини; обмеження прав людини; негласні (слідчі) розшукові дії; конституційні гарантії прав людини; право на повагу до приватного і сімейного життя.

Shulepova O.O., Marachuk A.V. The need to establish «visible» limits on interference in private life through the prism of covert actions of law enforcement agencies.

In the article, the authors examine the legislative basis and procedural aspects of restricting the constitutional right to respect for private and family life during covert investigative (search) activities. Law enforcement agencies conducting such activities are bound by national legislation and the standards of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. These restrictions are introduced to strike a balance between effective investigation of crimes and guaranteeing the constitutional right to privacy.

The authors analyzed the case law of the European Court of Human Rights and national courts regarding the procedure for conducting covert measures and the subsequent use of their results in proving a person's guilt in committing a criminal offense.

The authors emphasize that in order to ensure high-quality legislative consolidation of the state guarantee of non-interference by law enforcement agencies in the personal and private life of the applicant, the legislator must: provide a real opportunity for effective judicial protection of the applicant; develop clear limits on state interference in private life; and establish in detail the exceptions that justify interference.

Ukrainian legislation defines the right of individuals to autonomy from the state as one of the fundamental constitutional values that are under special protection. Therefore, the secrecy of procedural actions should not lead to the unlawful violation of human rights and freedoms without the possibility of establishing clear limits and control over such interference. In the context of this issue, the volume of intercepted information remains a problematic aspect, because although in the request, representatives of law enforcement agencies indicate what information is necessary to establish the circumstances of the commission of a criminal offense.

In their conclusions, the authors note that ensuring the protection of constitutional human rights during covert measures, as one of the state's obligations, consists of: proportionality of the type of measure to the severity of the crime committed; clear legislative regulation of restrictions on human rights and freedoms; ensuring the right to judicial protection and compensation for damage caused; restoring violated/restricted rights.

Key words: human rights; restrictions on human rights; covert (investigative) search actions; constitutional guarantees of human rights; the right to respect for private and family life.

Постановка проблеми. Дослідження цієї теми є особливо актуальним, адже, по-перше, завдяки невинному розвитку технологічного прогресу забезпечується можливість використання новітніх засобів для непомітного безмежного втручання в приватне життя людини а, по-друге, виклики воєнного стану та загрози для національної безпеки держави визнаються обґрунтованими підставами для розширення меж втручання та послаблення контрольних механізмів за діями правоохоронних органів. Право на повагу до приватного та сімейного життя є фундаментальним правом людини, яке гарантовано ст. 32 Конституції України [1]. Звичайно, це право не є абсолютним та може підлягати обмеженням, які мають бути чітко визначені на законодавчому рівні та можуть застосовуватися «лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини» [2]. Конституцією України визначено позитивний обов'язок держави щодо створення належних національних організаційно-правових механізмів функціонування кримінального провадження з метою гарантування всебічної охорони людської гідності та захисту особи від необґрунтованого кримінального переслідування [3]. Основним завданням держави при проведенні будь-яких процесуальних дій під час розслідування злочинів є досягнення балансу між захистом інтересів держави й суспільства та гарантуванням прав і свобод кожної конкретної людини.

Однак суперечності й прогалини чинного законодавства, недоліки у практичній реалізації нормативних положень під час проведення негласних заходів призводять до надмірного втручання в сферу особистого життя людини. Такі порушення в подальшому ускладнюють збирання та оцінку результатів проведених заходів та унеможливають їх використання у доказуванні через недопустимість відповідних доказів.

Міжнародні правозахисники та українські громадські організації заявляють про виявлення численних порушень прав людини в Україні під час проведення слідчих (розшукових) та негласних заходів. Особлива увага у звітах правозахисних організацій приділяється відсутності гарантій для осіб, які здійснюють специфічну професійну діяльність, зокрема журналісти, адвокати,

опозиційні політики, громадські активісти тощо. Необхідність законодавчого закріплення ефективних гарантій для захисту таких людей обґрунтовується неможливістю контролювати обсяг приватної інформації, доступ до якої отримали правоохоронці. Варто відзначити, що адвокати, журналісти та правозахисники професійно працюють з надто приватною та чутливою інформацією щодо своїх клієнтів/інформаторів/викривачів злочинів. Необмежений та таємний доступ правоохоронних органів до такої інформації неодмінно може означати надмірне втручання у сферу приватного життя та в подальшому може призводити до зловживань або тиску з боку силових структур [4].

У своєму інформаційному бюлетені Європейський суд з прав людини застерігає держави щодо проведення нагляду за своїми громадянами з використанням новітніх технологій (спостереження за телекомунікаціями громадян та масове перехоплення інформації з електронних пристроїв). Адже такі дії без чіткого законодавчого закріплення та належного обґрунтування підстав визнаються надмірним втручанням у приватне життя [5].

Мета дослідження: визначення особливостей обмеження конституційного права людини на повагу до приватного та сімейного життя під час здійснення негласних слідчих (розшукових) дій та узагальнення практики Європейського суду з прав людини щодо захисту права особи на повагу до приватного і сімейного життя.

Стан опрацювання проблематики. Особливості права людини на повагу до приватного та сімейного життя опрацьовувались такими вченими, як: Бем М.В., Капліна О.В., Колесник В.А., Шехавцов Р.М., Дяковський О.С., Данило С.М., Тагієв С.Р., Коваль А.А. та інші. Однак варто відзначити, що проблематика захисту права на повагу до приватного та сімейного життя саме в контексті проведення негласних слідчих (розшукових) дій вітчизняними науковцями досліджувалась фрагментарно та без врахування релевантної судової практики, зокрема й практики ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу. Законодавчі питання детальної регламентації проведення негласних слідчих (розшукових) дій передбачають створення збалансованої системи процесуальних гарантій, спрямованих як на розкриття злочину, так і на забезпечення захисту прав та свобод конкретної людини [6, с. 82]. Національне кримінально-процесуальне законодавство визначає, що відомості про факт та методи проведення негласних заходів не підлягають розголошенню, а мета їх застосування в кримінальному провадженні спрямована на отримання нових доказів або перевірку вже наявних [7]. Однак недостатнє нормативне регулювання такої «негласності» породжує багато проблемних аспектів у діяльності правоохоронних органів, що має наслідком надмірне втручання у сферу приватного та сімейного життя людини. Чи завжди таке втручання дійсно можна виправдати захистом національної безпеки, територіальної цілісності та інтересів суспільства? Для однозначної відповіді на це питання доречним видається дослідження практики Європейського суду з прав людини в контексті порушення права на повагу до приватного та сімейного життя, гарантованого ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, під час здійснення негласних заходів правоохоронцями [8].

Під час розгляду такої категорії справ ЄСПЛ досліджує дотримання критеріїв законності, пропорційності втручання та його необхідності у демократичному суспільстві. Також особливу увагу Суд звертає на чіткість закріплення в законодавстві процесуальних гарантій щодо захисту заявників від зловживань з боку держави та практичну реалізацію цих нормативних положень [9, с. 598].

ЄСПЛ у своїх рішеннях надає тлумачення поняття «приватне життя» через виділення його трьох основних взаємопов'язаних елементів, а саме: фізична, психологічна, моральна недоторканість; конфіденційність; ідентичність (яка означає репутацію, персональні дані та наслідки для конкретної особи заявника). Важливе місце в трактуванні статті 8 Конвенції надається захисту в області професійної діяльності, адже на переконання Суду не завжди можливо чітко розмежувати, яка саме діяльність людини становить частину її особистого, професійного або ділового життя. Кілька важливих висновків зроблено ЄСПЛ щодо тлумачення сфери застосування поняття «права на повагу до приватного життя» у справі «Денісов проти України», зокрема: 1) приватне життя містить в собі право на повагу до репутації та здійснення професійної діяльності; 2) Суд при дослідженні втручання в приватне життя аналізує такі негативні наслідки для заявника, як: а) вплив на «внутрішнє коло», зокрема, коли виникали серйозні матеріальні наслідки для заявника та його близьких осіб; б) можливості особи «встановлювати та розвивати відносини з іншими людьми»; в) вплив на репутацію особи [10].

Для комплексного аналізу практики ЄСПЛ щодо оцінки проведення негласних заходів варто згадати рішення «Big Brother Watch and Others v. United Kingdom» [11]. Воно є знаковим, адже саме в ньому Суд вперше виробив загальні критерії для перевірки правомірності втручання в приватне життя заявників з боку держави. Такими критеріями є: 1) авторизація заходів стеження (означає перевірку підстав для початку застосування негласних заходів); 2) процедура здійснення негласних слідчих дій та можливе перехоплення конфіденційної інформації (означає визначення конкретних меж втручання та проведення розмежування між особистими відомостями про особу та інформацією, яка не є конфіденційною; також аналізуються умови використання отриманих відомостей як доказів у кримінальних справах); 3) повідомлення особи про здійснювані щодо неї негласні заходи та забезпечення можливості оскарження постфактум (означає дослідження та оцінку документів, які містять фактичні та юридичні підстави для обґрунтування застосування зазначених заходів та повне повідомлення особи щодо обсягу отриманих правоохоронними органами матеріалів щодо неї під час проведення негласного втручання) [12].

Надмірне та всеохоплююче втручання у сферу приватного життя представниками держави обґрунтовується захистом національної безпеки та пріоритетом суспільних інтересів. Такий загальний секретний антитерористичний нагляд проводився й урядом Угорщини. Процедура його проведення стала предметом дослідження у рішенні «Szabo and Vissy v. Hungary». У справі ЄСПЛ визнав відсутність ефективного судового контролю за таким втручанням, адже формально такі негласні заходи виправдовувалися розслідуваннями щодо терористичної діяльності. Однак фактично в уряді була можливість стежити й за тими громадянами Угорщини, які не були фігурантами цих кримінальних справ, тобто за всіма [13].

Особливу увагу варто приділити справі «Roman Zakharov v. Russia», в якій ЄСПЛ виявив порушення у процедурі проведення негласного спостереження майже аналогічні до тих, які допускають у своїй діяльності українські правоохоронці. Захаров, як головний редактор видавництва, оскаржував встановлення на власний мобільний телефон програмного забезпечення, за допомогою якого правоохоронні органи могли перехоплювати всю наявну на пристрої інформацію. Суд визнав порушенням статті 8 ЄКПЛ такі обставини, як: відсутність чіткої регламентації підстав для початку та завершення застосування негласних заходів; неможливість дослідження факторів, які впливали на тривалість таємного стеження; механізми зберігання та знищення отриманих відомостей не містили нормативного обґрунтування; засоби проти перехоплення повідомлень могли використовуватися лише тими громадянами, які пред'являли докази втручання (таємність спостереження унеможливила ефективний захист власного права на приватне життя) [14].

Навіть якщо негласні заходи й застосовувалися з належно обґрунтованими фактичними та юридичними підставами та в цілому процедура їх проведення не була порушеною, то виникають питання щодо забезпечення збереження отриманої інформації. У справі «Apostu v. Romania» держава порушила право заявника на повагу до приватного життя, адже не забезпечила належного зберігання отриманої внаслідок негласних заходів інформації. Заявник не міг вжити заходів для захисту власної репутації, адже в пресі було опубліковано його телефонні розмови суто приватного характеру без прив'язки до матеріалів кримінального провадження [15].

Однак не варто вважати, що ЄСПЛ визнає надмірним будь-яке втручання в приватне життя заявників з боку держави та надає лише абстрактні формулювання щодо необхідності законодавчої регламентації процедури проведення негласних заходів. Адже, наприклад у справі «Кеннеді проти Сполученого Королівства» Суд визнав відсутність втручання в сферу приватного життя заявника, адже держава опублікувала Кодекс практики, який містив роз'яснення закону про перехоплення повідомлень. Також законодавчо чітко визначалась процедура затвердження та опрацювання запитів на втручання, а також регламентувався механізм обробки та знищення отриманих даних [16].

Щодо застосування особливих процедурних гарантій для працівників певних професій, то варто відзначити рішення «Bershada and Rybolovlev v. Monaco», в якій слідчий суддя шляхом призначення звіту про телекомунікації без реальних обмежень щодо часу та дат порушив процесуальні гарантії заявниці, яка мала статус адвоката. ЄСПЛ констатував, що фактично відбулося «виловлювання наосліп» (в оригіналі рішення Суду – «fishing expedition»), тобто досліджувалися всі доступні дані, навіть «опосередковано» пов'язані з кримінальним провадженням [17]. А у справі «Visy v. Slovakia» ЄСПЛ констатував, що національне законодавство не передбачає механізму

реалізації заперечення заявника проти вилучення та дослідження інформації, що містить адвокатську таємницю та/або персональні дані, що не стосуються кримінального провадження [18].

Нещодавно ЄСПЛ ухвалив знакове для України рішення, в якому оцінив національну процедуру проведення негласних слідчих (розшукових) дій та виявив надмірне втручання у сферу приватного життя людини. Це справа «Денисюк та інші проти України», в якій троє заявників скаржились на порушення права на повагу до приватного життя через проведення щодо них негласних слідчих дій, пов'язаних із втручанням в приватне спілкування, а четвертий – акцентував на відсутності процесуальних гарантій адвоката щодо спілкування з власними клієнтами та збереження адвокатської таємниці [19].

Висновком ЄСПЛ у справі «Денисюк та інші проти України» було визнання порушення права заявників на повагу до приватного та сімейного життя, адже втручання не відповідало вимозі законності [20].

Перший проблемний аспект, на який звернув увагу Суд – це відсутність чітких критеріїв визначення «достатніх підстав» для надання дозволу на проведення НСРД, що має наслідок суб'єктивність при прийнятті рішення та створює широке поле для зловживань. Адже адвокати стверджують, що велика кількість розсекречених ухвал суду про надання дозволів на проведення негласних заходів щодо їхніх клієнтів є однотипними (однакова структура викладу, типові обставини та підстави для застосування заходів). А відмінність між цими документами полягає лише в персональних даних осіб, за якими здійснюватиметься стеження, та використовуваних засобах. Це свідчить про поверховість аналізу клопотань про здійснення негласних заходів, адже однакові за структурою та змістом ухвали не можуть надавати дозвіл на втручання в приватне життя людей, які мають різний статус в кримінальному провадженні, різний ступінь причетності до вчинення кримінального правопорушення, інші життєві обставини та тощо. Взагалі інколи в розсекречених ухвалях суду захисникам трапляється рукописний текст, який виконаний самими детективами [21].

Деякі науковці пропонують започаткувати створення та функціонування спеціальних методичних рекомендацій для слідчих суддів щодо перевірки «достатності підстав» для надання дозволу на проведення негласних заходів, що має покласти край формальному судовому контролю за втручанням у приватне життя людей [9, с. 598]. При аналізі розсекречених ухвал щодо надання дозволу на проведення НСРД можна зробити висновок, що слідчі судді приймають рішення з порожніми обґрунтуваннями, зокрема «особа може бути причетна до вчинення злочину», «з огляду на вказані матеріали», «існує підозра у вчиненні злочину» та інші [21]. В такому разі виникає питання щодо того, якими документами підтверджуються викладені у клопотанні про необхідність НСРД обставини. Адже якщо проаналізувати положення КПК за аналогією до закріплених вимог до клопотання щодо обґрунтування необхідності застосування запобіжного заходу, де прямо вказано «повинні додаватись документи, які підтверджують викладені у ньому обставини» [7]. То до клопотання щодо обґрунтування застосування негласного втручання в приватне життя людини достатньо додати лише витяг з Єдиного реєстру досудових розслідувань [22].

Окремим блоком варто виділити тезу ЄСПЛ у рішенні «Денисюк та інші проти України» щодо відсутності в національному законодавстві ефективних механізмів для оскарження проведених негласних заходів постфактум. Адже заявники не можуть оскаржувати наданий дозвіл на проведення НСРД, бо вони просто не отримують таких рішень від правоохоронних органів або судів. А навіть у разі їх отримання, ефективних процедур оскарження чинним законодавством не передбачено, адже: 1) ухвали про надання дозволу на НСРД не підлягають апеляційному оскарженню; 2) питання законності та обґрунтованості проведення НСРД під час судового розгляду досліджуються лише в контексті допустимості/недопустимості отриманих доказів, але аж ніяк не захищають від незаконного втручання у сферу приватного життя; 3) подані скарги на дії органу досудового розслідування під час підготовчого засідання не розглядаються з різним обґрунтування причин [20].

Для забезпечення можливості контролю за рішеннями суду, на підставі яких здійснюється втручання в приватне життя людей, доцільним видається створення спеціалізовано реєстру ухвал про надання дозволів на проведення НСРД. Для функціонування якого потрібно забезпечити процедуру публікації таких документів після закінчення визначеного часу з надання дозволу на проведення негласних заходів (звичайно, з врахуванням питань національної безпеки та персональних даних осіб) [23, с. 152].

Стаття 253 КПК є зобов'язальною щодо необхідності повідомлення особи, права якої обмежувалися під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, про таке втручання. Однак на практиці виникають питання щодо реалізації цього законодавчого положення: перше – чи у всіх випадках проведення негласних заходів особи повідомляються про проведені дії та друге – яким чином особа може самостійно дізнатися про проведені НСРД, якщо вона навіть не здогадувалась про проведення досудового розслідування. Зазначені проблеми позбавляють особу права на оскарження проведених заходів та подальше відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів досудового розслідування [24, с. 136].

Представники ЗМІ та правозахисники зазначають про проблему відсутності повідомлення про здійснення втручання в приватне життя шляхом негласного спостереження у разі, коли правоохоронні органи не знаходять «нічого цікаво» та не використовують здобуті матеріали як докази у справі. В процедурі ЄСПЛ існує спеціальний запобіжник, який має назву «правило 39» – це ухвала, яка видається Судом та забороняє органам влади вчиняти дії, які можуть перешкодити розгляду справи та порушувати права людини. Однак щоб дійсно ефективно використати зазначену гарантію заявник має розуміти, що саме він оскаржує, тобто чи відбувається втручання в його приватне життя та в якому обсязі. Однак законодавчо визначено, що таку інформацію неможливо отримати інакше, як за повідомленням від правоохоронців [21].

Ще одним проблемним аспектом залишається обсяг перехопленої інформації, адже хоча у клопотанні представники правоохоронних органів і зазначають, яка саме інформація є необхідною для встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення. Однак після отриманого доступу неможливо встановити дійсного обсягу проаналізованих правоохоронцями даних, адже технічного фільтру законодавством не передбачено [21].

Рішення ЄСПЛ «Денисюк та інші проти України» засвідчило загальну недосконалість системи проведення НСРД. У нинішніх умовах правоохоронці можуть отримати прямий несанкціонований доступ майже до будь-яких пристроїв без контролю з боку інших суб'єктів, наприклад операторів мобільного зв'язку. В такому разі можна зазначити, що прокуратура є контролюючим органом, адже вона здійснює нагляд за додержанням законів у кримінальному провадженні. Однак цей орган належить до сторони обвинувачення, а тому прямо чи опосередковано є заінтересованим у результатах проведення досудового розслідування [22]. Інституційною проблемою також варто визнати відсутність в Україні окремої, незалежної від правоохоронної системи, установи, яка мала б повноваження щодо контролю за здійсненням негласного спостереження. Саме така інституція мала б фіксувати, оцінювати, належно зберігати перехоплену інформацію та досліджувати конкретні випадки порушення прав людини внаслідок надмірного втручання в сферу приватного життя. Прокуратура ж лише надає стислі статистичні відомості щодо здійснюваних негласних слідчих (розшукових) дій. Однак зазначені аналітичні відомості містять лише інформацію щодо співвідношення кількості поданих клопотань та виданих ухвал на їх задоволення. В той час як будь-які інші відомості щодо контролю за реальними обставинами відсутні [22].

Висновки. Аналіз положень чинного кримінального процесуального законодавства, національної судової практики та рішень ЄСПЛ дозволяє виявити численні проблеми в українському механізмі захисту права людини на повагу до приватного та сімейного життя та виявляє недосконалості у процедурі оскарження надмірного втручання. Основні нормативні недоліки пов'язані зі застарілістю не лише положень чинного КПК, а й різних відомчих документів, зокрема до Інструкції про організацію проведення НСРД за весь час її чинності не внесено суттєвих змін. Українське законодавство визначає право особи на автономне буття від держави однією із засадничих конституційних цінностей, яка перебуває під особливим захистом. А тому негласність процесуальних дій не має призводити до незаконного порушення прав та свобод людини без можливостей встановлення чітких меж та контролю за відповідним втручанням. Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово наголошував, що відсутність законодавчо визначеного механізму оскарження зловживань повноваженнями з боку державних органів призводить до порушення принципу юридичної визначеності, який є складником верховенства права [25]. Зважаючи на вищезазначене, гарантування захисту конституційних прав людини під час проведення негласних заходів, як один з обов'язків держави, має полягати у: дотриманні пропорційності виду застосованого заходу до тяжкості вчиненого злочину; чіткій законодавчій регламентації обмежень прав і свобод людини; забезпеченні реалізації права на судовий захист та відшкодування завданої шкоди; відновленні порушених/обмежених прав [26].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням СБУ щодо офіційного тлумачення положення ч. 3 ст. 62 Конституції України від 20.10.2011 р. у справі № 1-31/2011. *РАДА*: веб сайт. URL: <https://surl.li/hngdwt>.
3. Рішення Конституційного Суду України за конституційною скаргою Кротюка Олександра Володимировича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 частини першої статті 284 Кримінального процесуального кодексу України (справа щодо презумпції невинуватості) від 08.06.2022 р. у справі № 3-20/2021(40/21). *РАДА*: веб сайт. URL: <https://surl.li/cc/thxrrw>.
4. ЄСПЛ виніс рішення про прослуховування українськими правоохоронцями розмов фігурантів справи за адвокатом. Чому це важливо і кого ще можуть «слухати». *Грати*: веб сайт. URL: <https://surl.li/nfaslk>.
5. Mass surveillance. Press Unit. Factsheet. *European Court of Human Rights*. June, 2024. 8 с.
6. Колесник В.А., Ламах К.Т. Питання дотримання прав особи при використанні результатів негласних слідчих (розшукових) дій. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. № 86 (5), 2024. С. 80–86.
7. Кримінальний процесуальний кодекс: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради*. 2013. № 9-10. Ст. 88.
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: прийнято Радою Європи 04.11.1950 та ратифіковано Законом України № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
9. Данило С.М. Забезпечення прав і законних інтересів особи під час проведення негласних (слідчих) розшукових дій, пов'язаних із втручанням у приватне спілкування. *Вісник кримінологічної асоціації України*. № 3 (30), 2023. С. 591–602.
10. Справа Денісов проти України: Рішення Європейського Суду з прав людини від 25.09.2018 р. Заява № 76639/11. URL: <https://surl.li/jqdihh>.
11. Case of Big Brother watch and others v. The United Kingdom: Рішення Європейського Суду з прав людини від 25.05.2021 р. Заява № 58170/13, 62322/14 та 24960/15. URL: <https://surl.li/ncghga>.
12. ЄСПЛ: механізм таємного перехоплення телекомунікацій повинен супроводжуватися належними гарантіями захисту. *Лабораторія цифрової безпеки* : веб сайт. URL: <https://surl.li/oiiswm>.
13. Case of Szabo and Vissy v. Hungary: Рішення Європейського Суду з прав людини від 12.01.2016 р. Заява № 37138/14. URL: <https://surl.li/euoihy>.
14. Case of Roman Zakharov v. Russia: Рішення Європейського Суду з прав людини від 04.12.2015 р. Заява № 47143/06. URL: <https://privacy.khpg.org/1604922614>.
15. Case of Apostu v. Romania: Рішення Європейського Суду з прав людини від 03.02.2015 р. Заява № 22765/12. URL: <https://surl.li/ngmmum>.
16. Справа Кеннеді проти Сполученого Королівства: Рішення Європейського Суду з прав людини від 18.05.2010 р. Заява № 26839/05. URL: <https://surl.li/ftlboxi>.
17. Case of Bersheda and Rybolovlev v. Monaco: Рішення Європейського Суду з прав людини від 06.06.2024 р. Заява № 36559/19 та 36570/19. URL: <https://surl.li/qrrhzd>.
18. Case of Visy v. Slovakia: Рішення Європейського Суду з прав людини від 16.10.2018. Заява № 70288/13. URL: <https://surl.li/zhhhq1>.
19. Case of Denysyuk and others v. Ukraine: Рішення Європейського Суду з прав людини від 11.04.2024 р. Заява № 24535/17. URL: <https://surl.li/evduob>.
20. Аналіз Рішення ЄСПЛ у справі «Денісюк та інші проти України». *Just Talk*: веб сайт. URL: <https://surl.li/wricgr>.
21. Правозахисні діалоги: як подолати систематичні порушення під час негласних слідчих дій. *PRAVO.UA*: веб сайт. URL: <https://surl.li/gygmzz>.
22. Недоліки НСРД, які ЄСПЛ не розглянув у рішенні щодо справи «Денісюк та інші проти України». *Law firm Nazar Kulchytskyi and partners*: веб сайт. URL: <https://surl.li/cfubti>.

23. Тагієв С.Р., Пузирьов М.С., Івашко С.В. Забезпечення конституційних прав громадян при повідомленні про проведення негласних слідчих (розшукових) дій (частина II). *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. № 4, 2023. С. 152–161.
24. Тагієв С.Р., Пузирьов М.С., Івашко С.В. Забезпечення конституційних прав громадян при повідомленні про проведення негласних слідчих (розшукових) дій (частина I). *Право та державне управління*. № 3, 2023. С. 133–137.
25. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень абзацу першого пункту 40 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України від 11.10.2018 р. у справі № 1-123/2018(4892/17). *РАДА* : веб сайт. URL: <https://surl.li/wjfxq>.
26. Коваль А.А. Теоретичні основи забезпечення прав людини під час проведення негласних (слідчих) розшукових дій. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. № 2, 2020. С. 94–98.

УДК 342.518(477):342.51

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.43>

СПІВВІДНОШЕННЯ ЗАВДАНЬ ТА ПОВНОВАЖЕНЬ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ НА ОСНОВІ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Якимович Я.В.,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Якимович Я.В. Співвідношення завдань та повноважень Кабінету Міністрів України на основі конституційного законодавства.

Виконавча влада є однією з трьох гілок державної влади, що забезпечує належне функціонування державного механізму. Динамічні суспільні процеси, сучасні виклики та стрімкість соціальних трансформацій стають предметом її безпосередньої діяльності. Ефективність функціонування виконавчої влади, зокрема її вищого органу – Кабінету Міністрів України, детермінована не лише якістю кадрового потенціалу, а й чіткістю нормативного визначення її організаційних засад: мети, завдань та повноважень. У цьому контексті актуальності набуває проблема оптимального балансу між державним регулюванням у сферах компетенції виконавчої влади та можливістю їх саморегулювання.

Правове підґрунтя діяльності органів виконавчої влади закріплене в нормах конституційного та поточного законодавства, які регламентують їхню організацію, завдання та повноваження. Завдання визначають стратегічні напрями та мету існування відповідної інституції. Повноваження, у свою чергу, є конкретними правовими інструментами для реалізації цих завдань, що втілюються у створенні адміністративно-правових фактів. Саме коректність співвідношення між завданнями та повноваженнями виступає ключовим фактором ефективності урядових інституцій.

Представлене дослідження зосереджено на аналізі співвідношення нормативної регламентації завдань і повноважень уряду. Метою роботи є класифікація цих категорій, виявлення закономірностей у механізмі реалізації завдань через відповідні повноваження, а також ідентифікація недоліків у їх правовому взаємозв'язку.

Нормативно-правовою основою наукового дослідження слугують Конституція України та Закон України «Про Кабінет Міністрів України». Із застосуванням методу аналізу та формально-юридичного методу було охарактеризовано завдання, покладені на уряд України, та систематизовано його повноваження. Розмежування повноважень за сферами регулювання дозволяє здійснити їх обґрунтоване зіставлення із відповідними завданнями. Отримані результати створюють підґрунтя для виявлення закономірностей та недоліків у практиці їх взаємодії, що дозволить акцентувати увагу на проблемних аспектах законодавства та сприятиме його подальшому вдосконаленню.

Ключові слова: урядове законодавство, організація уряду, адміністративне функціонування, недоліки та закономірності роботи виконавчої влади.

Yakymovych Y.V. The correlation of tasks and powers of the Cabinet of Ministers of Ukraine on the basis of constitutional legislation.

The executive branch is one of the three branches of state power that ensures the proper functioning of the state mechanism. Its direct activities address dynamic societal processes, contemporary challenges, and the rapid pace of social transformations. The effectiveness of the executive branch, particularly its highest body – the Cabinet of Ministers of Ukraine – is determined not only by the quality of its human resources but also by the clarity of the normative definition of its organizational foundations: its purpose, tasks, and powers. In this context, the issue of finding an optimal balance between state regulation within the spheres of executive competence and the potential for self-regulation becomes particularly relevant.

The legal framework for the activities of executive bodies is enshrined in the norms of constitutional and current legislation, which regulate their organization, tasks, and powers. Tasks define the strategic directions and purpose of the respective institution. Powers, in turn, are the specific legal instruments for implementing these tasks, which are embodied in the creation of administrative-legal facts. The proper alignment between tasks and powers is a key factor in the effectiveness of governmental institutions.

This research focuses on the analysis of the relationship between the normative regulation of the government's tasks and powers. The aim of this work is to classify these categories, to identify patterns in the mechanism of implementing tasks through corresponding powers, and to identify shortcomings in their legal correlation.

The legal and regulatory framework for this research is provided by the Constitution of Ukraine and the Law of Ukraine «On the Cabinet of Ministers of Ukraine.» Using the method of analysis and the formal-legal method, the tasks assigned to the Government of Ukraine are characterized and its powers are systematized. The demarcation of powers by spheres of regulation allows for their substantiated comparison with the corresponding tasks. The results obtained form a basis for identifying patterns and shortcomings in the practice of their interaction, which will help to highlight problematic aspects of the legislation and contribute to its further improvement.

Key words: government legislation, organization of government, administrative functioning, shortcomings and patterns of the executive branch's work.

Постановка проблеми. У сучасному світі, який переповнений різноманітними викликами економічного, політичного характеру та численними соціальними необхідностями, важливим залишається питання «на що конкретно спрямована юрисдикція виконавчої влади?». Її повсякденна діяльність пов'язана із функціями, завданнями, повноваженнями, котрі впливають на життя кожної людини та громадянина сьогоднішньої України. Наскільки ж важливо тоді, щоб увесь цей арсенал роботи реалізовувався із точністю годинника, щоб потреби та інтереси одних ефективно узгоджувалися зі швидкістю та професіоналізмом інших. Ця робота повинна брати свій початок із вершин адміністративної ієрархії та завершуватися нижніми ланками. У цьому дослідженні проведемо аналіз саме вершин ієрархії, акцентуючи увагу на уряді.

Мета дослідження. Особливістю організації виконавчої влади є нормативне розмежування її діяльності між органами та посадовими особами. *Органи виконавчої влади* – уряд, міністерства, та інші органи наділені *завданнями*, які реалізуються через *повноваження*. При цьому конкретний перелік повноважень притаманний тільки уряду та місцевим державним адміністраціям. У рамках запропонованої статті, досліджуючи завдання та повноваження уряду зробимо опис, класифікуємо та виведемо відповідні особливості регламентованих завдань та повноважень. Законодавчою основою стане Конституція України, а також Закон України «Про Кабінет Міністрів України» (далі – закон про КМУ) [3; 5]

Стан опрацювання проблематики. Тематика запропонованого дослідження завжди мала значний інтерес. З-посеред численних науковців можна виокремити Денегу В., який присвятив своє дослідження питанню оптимізації роботи органів виконавчої влади в умовах децентралізації; Дерещ В., яка висвітлювала проблематику функціонування уряду; Кульчий І. акцентував на оптимізації виконавчої влади в контексті реформування державного правління; Романюк А, який досліджував питання роботи урядових кабінетів у Європі [1; 2; 4; 6].

Виклад основного матеріалу. Кабінет Міністрів України відповідно до статті 116 Конституції України виконує такі завдання: 1) Забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснює внутрішню і зовнішню політику держави, виконує Конституцію, закони України та акти Президента України; 1⁻¹) забезпечує реалізацію стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору; 2) вживає заходів щодо забезпечення прав та свобод людини і громадянина. 3) Забезпечення проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; 4) розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України; 5) забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону; 6) розробляє проект закону про Державний бюджет і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає

Верховній Раді України звіт про його виконання; 7) здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю; 8) організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи; 9) спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади; 9⁻¹) утворює, реорганізовує та ліквідує відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи у межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади; 9⁻²) призначає на посаду та звільняє з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України; 10) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України [3].

Згідно зі статтею 2 закону про КМУ завдання мають розширення: 1) уряд забезпечує: державний суверенітет та економічну самостійність; здійснення політики: внутрішньої та зовнішньої; виконання Конституції, законів та актів Президента України; 2) вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина; щодо створення сприятливих умов для вільного і всебічного розвитку особистості; 3) забезпечує політику: – бюджетну, фінансову, цінової, інвестиційну; амортизаційну, податкову, структурно-галузеву; у сфері праці, зайнятості, соціального захисту, охорони здоров'я; освіти, науки культури; охорони природи, екологічної безпеки та природокористування; 4) розробку та виконання програм розвитку: економічного, науково-технічного, соціально, культурного та охорони довкілля. Розробка, затвердження та виконання інших державних цільових програм; 5) забезпечує розвиток та підтримку науково-технічного та інноваційного потенціалу держави; 6) забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону; 7) здійснює заходи щодо забезпечення: обороноздатності; національної безпеки; громадського порядку; боротьби зі злочинністю; ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій; 8) організацію і забезпечення провадження зовнішньоекономічної діяльності та митної справи; 9) спрямовує та координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади, здійснює контроль за їх діяльністю [5].

Порівнюючи виклад завдань, можемо спостерігати відмінності. У Конституції зазначені, а в законі відсутні пункти щодо: реалізації курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС та НАТО; розробки проєктів закону про Державний бюджет України та виконання супровідних дій щодо нього; утворення, реорганізації та ліквідації міністерств та інших органів влади; призначення та звільнення з посади керівників центральних органів виконавчої влади.

У законі зазначені, а в Конституції відсутні пункти щодо: сприятливих умов для вільного і всебічного розвитку особистості; забезпечення амортизаційної, податкової, структурно-галузевої політики; розробки програм щодо охорони довкілля; розробки, затвердження та виконання інших державних цільових програм; забезпечення науково-технічного та інноваційного потенціалу держави; забезпечення ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

Міркуючи про ці неузгодженості, пункти конституції цілком можуть бути розширені в законі. Це відповідає юридичній техніці та ідеї ієрархічності законодавства. Проблемою є пункти конституції, які не згадані в законі. Якщо пункти, які стосуються бюджету, утворення та ліквідації міністерств, призначення та звільнення з посад керівників можна знайти в статтях закону, то пункт, передбачений Конституцією України щодо членства України в ЄС та НАТО в законі, на жаль, відсутні.

Уряд також перелік супровідних повноважень. На цьому етапі проаналізуємо перелік та зіставимо його із завданнями, сферами та галузями. Аналіз здійснюватимемо на основі таблиць, де розмежовуються сфери повноважень та їх підвиди.

Повноваження уряду викладені у статті 20 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» та розподілені за 6 напрямками [5].

Таблиця 1

1. Сфера економіки, фінансів, трудових відносин, зайнятості, трудової міграції, оплата праці та охорона праці		
1 Економіка	2.Фінанси	3.Соціальні питання
<p>1. Проведення політики, прогнозування, регулювання економіки, розробка та виконання програм економічного та соціального розвитку.</p> <p>2. Визначає доцільність цільових програм та забезпечує їх виконання.</p> <p>3. Щодо власності:</p> <ul style="list-style-type: none"> – управління державною власністю; – управління корпоративними правами; – делегування окремих повноважень іншим органам; – пропозиції парламенту щодо переліку об'єктів, які не підлягають приватизації; – залучення радників щодо підготовки до приватизації та продажу об'єктів. <p>4. Щодо підприємництва:</p> <ul style="list-style-type: none"> – розвиток підприємництва; – здійснення заходів щодо демонополізації та анти- монопольного регулювання; – розвиток конкуренції та ринкової інфраструктури; – державне регулювання політики в сфері господарської діяльності; – розробка та виконання програм структурної перебудови галузей національної економіки та інноваційного розвитку; – заходи щодо реструктуризації та санації підприємств та організацій; – проведення державної промислової політики; – визначення пріоритетних галузей промисловості, які потребують прискореного розвитку. <p>5. Щодо товарів, продукції (робіт, послуг) :</p> <ul style="list-style-type: none"> – захист та підтримка національного товаровиробника; – захисту прав споживачів та підвищення якості життя; – визначення продукції (робіт і послуг) для державних потреб. Визначення порядку формування та розміщення державного замовлення на її виробництво та інше. <p>6. Забезпечення проведення аграрної політики та продовольчої безпеки держави.</p> <p>7. Проведення зовнішньоекономічної політики. Регулювання зовнішньоекономічної діяльності.</p> <p>8. Щодо нафти ухвалює рішення:</p> <ul style="list-style-type: none"> – у кризових ситуаціях на ринку нафти; – про розкриття мінімальних запасів нафти та нафтопродуктів. 	<p>1. Щодо Державного бюджету України:</p> <ul style="list-style-type: none"> – розробляє та схвалює Бюджетну декларацію; – розробляє проекти законів та зміни до державного бюджету; – забезпечує виконання та подає звіт про виконання державного бюджету. <p>2. Щодо позик:</p> <ul style="list-style-type: none"> – ухвалює рішення про випуск облігацій державних внутрішніх та зовнішніх позик; – виступає гарантом щодо позик, які надаються іноземними державами, банками, міжнародними фінансовими організаціями та інше. <p>3. Здійснює обслуговування державного боргу.</p> <p>4. Щодо фондів:</p> <ul style="list-style-type: none"> – утворення державних резервних фондів для фінансових і матеріально технічних ресурсів. Ухвалює рішення щодо їх використання; – ухвалює рішення про використання резервного фонду державного бюджету. <p>5. Організація та забезпечення здійснення митної справи;</p> <p>6. Щодо платіжного балансу:</p> <ul style="list-style-type: none"> – бере участь у складанні платіжного балансу; – організовує роботу зі складання зовнішньоторговельного балансу; – забезпечує раціональне використання державних валютних коштів. <p>7. Щодо інших фінансових питань:</p> <ul style="list-style-type: none"> – проведення державної фінансової та податкової політики; – організація державного страхування; – сприяє стабільності грошових одиниць; – проведення державної політики цін. Здійснює державне регулювання ціноутворення. 	<p>1. Щодо діалогу на національному рівні:</p> <ul style="list-style-type: none"> – уряд виступає стороною соціального діалогу; – сприяє розвитку діалогу; – проводить консультації з іншими сторонами соціального діалогу щодо проектів законів та інших актів з питань економічної політики, трудових, соціальних та економічних відносин. <p>2. Здійснює державну політику та вирішує питання щодо :</p> <ul style="list-style-type: none"> – трудових відносин, зайнятості населення, трудової міграції, оплати та охорони праці; – розроблення та використання відповідних державних програм; – професійної орієнтації, підготовки та перепідготовки кадрів; – регулювання міграційних процесів; – забезпечення виконання положень Генеральної угоди у межах взятих на себе зобов'язань.

Виходячи із класифікації, яку викладено в таблиці 1 перший напрямок «Сфера економіки, фінансів, трудових відносин, зайнятості, трудової міграції, оплати праці та охорони праці» може розмежовуватися на три підвиди: економіка, фінанси, соціальні питання. Ця сфера знаходить свій прояв у низці завдань уряду, які передбачені ст. 2 законом про КМУ [5]. Зокрема: 1 завдання (щодо забезпечення економічної самостійності; здійснення внутрішньої та зовнішньої політики); 3 завдання (щодо забезпечення бюджетної, фінансової, цінової, інвестиційної, амортизаційної, податкової, структурно-галузевої політики; щодо політики праці, зайнятості та соціального захисту); 4 завдання (щодо розробки та виконання програм економічного та соціального розвитку); 6 завдання (щодо управління державною власністю); 8 завдання (щодо проведення зовнішньоекономічної діяльності та митної справи). Фінансове повноваження щодо державного бюджету окремо реалізовує 6 завдання уряду, яке передбачено ст. 116 Конституції України[3].

Таблиця 2

2.1. Соціальна політика, охорона здоров'я, освіта, наука, культура, спорт, туризм, охорона навколишнього середовища, ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій		
1. Соціальна політика	2. Охорона здоров'я	3. Культура
<p>1. Щодо соціальної політики:</p> <ul style="list-style-type: none"> – забезпечення проведення політики; – заходи щодо підвищення реальних доходів населення – забезпечення соціального захисту громадян. <p>2. Проектування законів щодо державних соціальних стандартів та соціальних гарантій.</p> <p>3. Щодо державних програм соціальної допомоги:</p> <ul style="list-style-type: none"> – розробка та виконання програм; – заходи зміцнення матеріально-технічної бази закладів соціального захисту непрацездатних та малозабезпечених верств населення. <p>4. Засновує премії та стипендії за особливі досягнення в різних сферах суспільного життя.</p>	<p>1. Забезпечення проведення політики щодо:</p> <ul style="list-style-type: none"> – охорони здоров'я, санітарно-епідемічного благополуччя, охорони материнства та дитинства, освіти, фізичної культури; – доступності для громадян послуг медичних, освітніх, фізкультурно-оздоровчих закладів. <p>2. Розроблення та здійснення заходів щодо створення матеріально-технічних баз для розвитку здоров'я.</p>	<p>1. Проведення політики щодо:</p> <ul style="list-style-type: none"> – культури, етнонаціонального розвитку України, міжнаціональних відносин; – охорони історичної і культурної спадщини; - всебічного розвитку і функціонування державної мови, створює умови для вільного розвитку мов корінних народів і національних меншин; – задоволення національно-культурних потреб українців, які проживають за межами України. <p>2. Проведення політики щодо інформатизації, сприяння становлення єдиного інформаційного простору;</p> <p>3. Розроблення та здійснення заходів щодо створення матеріально-технічних баз для розвитку культури</p>

Таблиця 3 (продовження таблиці 2)

2.2. Соціальна політика, охорона здоров'я, освіта, наука, культура, спорт, туризм, охорона навколишнього середовища, ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій			
4. Наука	5. Природа	6. Праця	7. Туризм
<p>1. Розроблення та здійснення заходів щодо створення матеріально-технічних баз для розвитку освіти;</p> <p>2. Забезпечує:</p> <ul style="list-style-type: none"> – проведення науково-технічної політики; – розвиток і зміцнення науково-технічного потенціалу; – розробка та виконання науково-технічних програм. <p>3. Вдосконалення державного регулювання в науково-технічній сфері та стимулювання інноваційної діяльності підприємств.</p> <p>4. Визначає порядок формування та використання фондів для науково-технічної діяльності.</p>	<p>1. Розроблення та здійснення заходів щодо створення матеріально-технічних баз для розвитку рекреаційного господарства.</p> <p>2. Проведення політики щодо сфери:</p> <ul style="list-style-type: none"> – охорони природи; – екологічної безпеки; – природокористування. <p>3. Розробка та використання державних та міжнародних екологічних програм.</p> <p>4. Здійснення державного управління у сфері охорони та раціонального використання:</p> <ul style="list-style-type: none"> – землі та її надр; – водних ресурсів; – рослинного і тваринного світу; – інших природних ресурсів. <p>5. Ухвалює рішення про обмеження, заборону або припинення діяльності підприємств, установ та організацій у разі порушення ними законодавства про навколишнє природне середовище.</p> <p>6. Координує діяльність центральних та місцевих органів державної влади, підприємств, установ, організацій щодо:</p> <ul style="list-style-type: none"> – охорони навколишнього природного середовища; – виконання державних, регіональних, міжнародних екологічних програм. <p>7. Здійснює заходи та ухвалює рішення щодо ліквідації наслідків:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Чорнобильської катастрофи; – інших катастроф, аварій, пожеж та стихійних лих. 	<p>1. Ухвалює рішення про обмеження, заборону або припинення діяльності підприємств, установ та організацій у разі порушення ними законодавства про охорону праці.</p>	<p>1. Розроблення та здійснення заходів щодо створення матеріально-технічних баз для розвитку спорту та туризму.</p>

У таблицях 3 та 4 відображається другий напрямок - «Сфера соціальної політики, охорони здоров'я, освіта, наука, культура, спорт, туризм, охорона навколишнього середовища, ліквідація

наслідків надзвичайних ситуацій». Він розділяється між сімома підвидами: соціальна політика, охорона здоров'я, культура, наука, природа, праця, туризм. Завдання, які реалізуються цими повноваженнями наступні: 2 завдання (щодо умов вільного та всебічного розвитку особистості); 3 завдання (забезпечення фінансової політики, а також щодо праці, зайнятості, соціального захисту, здоров'я, освіти, науки, охорони природи, екологічної безпеки та природокористування; 4 завдання (щодо розробки програм соціального, науково-технічного, культурного розвитку та охорони довкілля); 5 завдання (щодо розвитку науково-технічного та інноваційного потенціалу держави); 7 завдання (щодо ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій).

Таблиця 4

3. Правова політика, законність, забезпечення прав і свобод людини та громадянина			
1. Правова політика	2. Законність	3. Забезпечення прав	4. Інститути
1. Проведення правової політики.	1. Контроль за дотриманням законодавства органами виконавчої влади, їх посадовими особами, місцевим самоврядуванням щодо делегованих повноважень.	1. Уживає заходів щодо: – захисту прав та свобод, гідності, життя і здоров'я людини та громадянина; – забезпечення пожежної безпеки; – забезпечення боротьби зі злочинністю; – запобігання та протидія корупції. 2. Забезпечення виконання судових рішень органами виконавчої влади та їх керівниками. 3. Умови для розвитку та функціонування системи юридичних послуг та правової допомоги населенню; 4. Забезпечення системи безоплатної правничої допомоги. 5. Захист осіб щодо яких встановлено факт позбавлення свободи внаслідок збройної агресії проти України.	1. Фінансування та створення умов щодо: – утримання судів; – функціонування судів; – діяльності суддів. 2. Організовує фінансове та матеріально-технічне забезпечення щодо: – діяльності правоохоронних органів; – соціального захисту працівників цих органів та їх сімей; 3. Координує та контролює діяльність органів виконавчої влади щодо запобігання та протидії корупції.

Таблиця 4 відображає третій напрямок - «Сфера правової політики, законність, забезпечення прав та свобод людини і громадянина», який розмежовується на чотири підвиди: правова політика, законність, права та свободи людини і громадянина, інститути. Завдання, які реалізуються через ці повноваження наступні: 1 завдання (щодо забезпечення виконання законодавства); 2 завдання (щодо заходів забезпечення прав і свобод людини та громадянина); 3 завдання (щодо забезпечення політики соціального захисту); 6 завдання (щодо управління державною власністю, яке спрямовано на функціонування інститутів); 7 завдання (щодо забезпечення національної безпеки та боротьби зі злочинністю); 9 завдання (щодо спрямування, координації та контролю за роботою органів виконавчої влади).

Таблиця 5

4. Сфера зовнішньої політики		
1. Програми та представництво	2. Співпраця	3. Фінанси та забезпечення
1. – забезпечує зовнішньополітичну діяльність; – розробляє та затверджує державні програми у цій сфері; – погоджує програми перебування офіційних закордонних делегацій, до яких входять представники уряду;	1. Вирішує питання щодо укладання та виконання міжнародних договорів України.	1. Ухвалює рішення щодо придбання у власність України нерухомості за кордоном для потреб дипломатичних установ.

«Сфера зовнішньої політики» висвітлена в таблиці 5 та розмежована між: програми та представництво, співпраця, фінанси та забезпечення. Повноваження цієї сфери реалізують такі завдання: 1 завдання (щодо забезпечення здійснення зовнішньої політики), 6 завдання (щодо управління державною власністю); 8 завдання (щодо провадження зовнішньоекономічної діяльності).

Таблиця 6

5. Національна безпека та оборона			
1. Оборона	2. Національна безпека	3. Соціальне забезпечення	4. Захист критичної інфраструктури
<p>1. Заходи щодо захисту та охорони кордону і території</p> <p>2. – забезпечення боєздатності Збройних Сил України; – визначає оборонну чисельність громадян України, які підлягають на строкову службу.</p> <p>3. Вживає заходи щодо: – забезпечення обороноздатності України; – оснащення збройних сил та інших військових формувань.</p> <p>4. Здійснення керівництва: – єдиною системою цивільного захисту України; – мобілізаційною підготовкою національної економіки; – переведення економіки на режим роботи в умовах надзвичайного чи воєнного стану.</p> <p>5. Визначає пріоритетні напрямки розвитку оборонно промислового комплексу.</p>	<p>1. Заходи щодо зміцнення національної безпеки. Розробка та затвердження державних програм.</p> <p>2. Вирішення щодо участі військовослужбовців України у міжнародних операціях з підтримки миру та порядку.</p> <p>3. Ухвалює рішення про порядок управління підсанкційними активами, щодо яких ухвалено судові рішення.</p>	<p>1. Забезпечує соціальні та правові гарантії для: – військовослужбовців; – осіб, які звільнених від військової служби; – для членів їх сімей.</p>	<p>1. Заходи щодо запобіганням загрозам та забезпечення критичної інфраструктури.</p> <p>2. Планування відновлення критичної інфраструктури у випадках, яким не можна запобігти.</p> <p>3. Стійкість критичної інфраструктури до ідентифікованих загроз і небезпек.</p>

Таблиця 6 відображає «Сферу національної безпеки та оборони». Розмежування сфери здійснюється за чотирма напрямками: оборона, національна безпека, соціальне забезпечення, захист критичної інфраструктури. Завдання, які реалізуються через відповідні повноваження наступні: 1 завдання (забезпечення національного суверенітету, економічної самостійності, здійснення зовнішньої політики); 3 завдання (щодо забезпечення політики соціального захисту); 7 завдання (щодо забезпечення обороноздатності, національної безпеки).

Таблиця 7

6. Вдосконалення державного управління та державної служби			
1. Службовці	2. Механізми	3. Фінансування	4. Взаємодія
<p>1. Заходи щодо кадрового забезпечення органів виконавчої влади.</p> <p>2. Вживає заходи щодо заохочення та приймає рішення щодо відповідальності: – керівників ЦОБВ та їх заступників; – голів місцевих державних адміністрацій (крім звільнення їх з посад); – посадових осіб, які призначені урядом.</p> <p>3. Затверджує граничну чисельність працівників органів виконавчої влади.</p>	<p>1. Заходи на вдосконалення системи органів виконавчої влади з метою підвищення ефективності їх діяльності;</p> <p>2. Проведення єдиної державної політики у сфері державної служби;</p> <p>3. Утворює, ліквідує, реорганізовує міністерства та інші центральні органи відповідно до закону. Та в межах передбачених коштів. Затверджує положення про зазначені органи.</p> <p>4. Утворює та реорганізовує районні державні адміністрації.</p>	<p>1. Заходи на вдосконалення системи органів виконавчої влади з метою оптимізації витрат, які пов'язані із утриманням апарату управління.</p> <p>2. Визначає умови оплати праці та грошового забезпечення для: – працівників бюджетних установ; – працівників підприємств державного сектору економіки; – військовослужбовців; – поліцейських.</p>	<p>1. Приймає рішення щодо забезпечення представництва уряду в Конституційному Суді України.</p>

«Сфера вдосконалення державного управління та державної служби» викладена в таблиці 7 розмежується між такими напрямками: службовці, механізми, фінансування, взаємодія. Ця сфера реалізує наступні завдання: 3 завдання (забезпечення політики соціального захисту); 9 завдання (спрямування та координація роботи міністерств та інших органів виконавчої, здійснює контролю їхньої діяльності).

Співвідношення завдань і повноважень дозволяє відобразити не тільки зв'язки між окремими аспектами функціонування уряду, але й унаочнити наявні недоліки організації центральної владної структури. Найпростіший аналіз дозволяє систематизувати переваги та недоліки за кількома напрямками:

Повноваження, які відповідають поставленим завданням. У більшості випадків повноваження цілком відповідають поставленим завданням. Найкращими ілюстраціями із цього приводу є приклади співвідношення: завдання щодо забезпечення фінансової, амортизаційної політики та повноваження щодо створення і використання державних резервних фондів; завдання щодо розробки програм культурного розвитку та повноваження щодо охорони культурної спадщини, здійснення заходів щодо створення матеріально-технічних баз для розвитку культури чи задоволення національно-культурних потреб українців за кордоном; завдання щодо забезпечення обороноздатності та повноваження щодо визначення оборонної чисельності громадян, оснащення збройних сил, мобілізаційної підготовки національної економіки та співвідношення інших завдань і повноважень.

Завдання, які не конкретизовані повноваженнями. У переліку завдань присутні позиції, які не знаходять чіткого відображення у повноваженнях. Якщо у 6 завданні передбаченому законом про КМУ пункт про «управління державною власністю» може реалізовуватися через низку повноважень щодо власності (управління корпоративними правами, делегування повноважень іншим органам, приватизація та продаж об'єктів) та щодо функціонування інститутів влади (судів, правоохоронних органів, дипломатичних установ), то пункт про «забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності» не реалізовується через жодне пряме повноваження. Повноваження, які могли б віддалено реалізовувати наведене завдання стосуються розвитку підприємництва, конкуренції та ринкової інфраструктури; реструктуризації та санації підприємств; захисту прав та свобод людини і громадянина; забезпечення виконання судових рішень та інші повноваження. Проте жодне із них не може позиціонуватися прямою реалізацією завдання щодо забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності. Вважаємо, що наведене завдання потребує повноважень, які більше пов'язані із заходами щодо забезпечення однакових можливостей для реєстрації, реалізації, функціонування державної, приватної та комунальної форми власності; заходами щодо спрощення бюрократичних операцій для цих форм власності; заходами щодо державних програм підтримки наведених форм власності та інше. На жаль, подібні повноваження у переліку відсутні, а про комунальну власність взагалі не згадано.

Така ж ситуація із завданням 7 щодо «забезпечення громадського порядку». Хоча існують повноваження щодо боротьби зі злочинністю, запобігання і протидія корупції, гарантування пожежної безпеки (таблиця 4, напрямок забезпечення прав), забезпечення діяльності правоохоронних органів (таблиця 4, напрямок інститутів), але вони чітко реалізують 7-е завдання тільки щодо національної безпеки та боротьби зі злочинністю. Можливо, громадський порядок все ж міг би реалізовуватися через повноваження «гарантування пожежної безпеки», але все ж іде мова про громадський порядок, а не безпеку чи добробут, які більше стосуються пожежної безпеки. Тому вважаємо, що запропонований законодавством перелік не містить достатніх повноважень, які б чітко регламентували виконання завдання щодо громадського порядку.

Повноваження, які не конкретизовані завданнями. Подібні повноваження, на жаль, також знаходять своє місце. До таких повноважень можна віднести:

1) повноваження щодо підприємницької діяльності добре реалізують завдання щодо економіки (завдання 1 – економічна самостійність, 3 – фінансова, цінова, інвестиційна, податкова політика та 4 – економічний розвиток), проте велика кількість повноважень, яка передбачена у цій сфері (близько 8) все ж таки потребує окремого завдання, котре б повноцінно забезпечувало інтереси підприємницької діяльності;

2) це стосується й переліку повноваження щодо товарів та продукції (робіт і послуг). Захист національного товаровиробника, захист прав споживачів, визначення продукції для державних потреб перегукується із завданнями щодо забезпечення структурно-галузевої політики, захисту прав і свобод людини та громадянина, соціального захисту. Втім, конкретне завдання, яке б прямо реалізовувало зазначені повноваження таки відсутнє;

3) повноваження щодо управління підсанкційними активами, про які ухвалено судові рішення у контексті національної безпеки (таблиця 6), могло б реалізовувати завдання щодо економічної самостійності або управління власністю. Також сюди могло б відноситися завдання щодо фінансової політики, однак конкретне завдання невизначено.

Повноваження, які мають неповне, неточне вираження або суперечливий характер:

1) повноваження щодо діалогу на національному рівні може реалізовувати декілька завдань, зокрема забезпечення політики соціального захисту чи розробки програм соціального розвитку. Сюди також може підійти запровадження культурної політики. Визначити конкретний варіант досить складно.

2) складним для визначення є також повноваження щодо регулювання міграційних процесів. Частково воно могло б реалізовувати завдання щодо забезпечення політики соціального захисту, а частково виконання програм соціального розвитку.

3) суперечливі позиції присутні у другій сфері щодо освіти (таблиці 2 та 3). З одного боку, освіта зазначена у повноваженні щодо забезпечення медичних, освітніх та фізкультурно-оздоровчих закладів (напрямок охорони здоров'я). З іншого боку, освіта згадана щодо створення матеріально-технічних баз для розвитку освіти (напрямок науки). І при цьому в рамках усієї сфери повноваженням для освіти присвячено тільки ці дві не конкретні позиції.

4) за відсутності деталізації суперечливим є повноваження щодо сприяння становлення єдиного інформаційного простору. Добре, щоб ця позиція стосувалася тільки об'єктивності викладу інформації. Якщо ж вона трактуватиметься як «уніфікація викладу міркувань» стосовно тих чи інших фактів всіма засобами медіа, то цей варіант буде шкодити плюралізму думок, свободі слова та демократії в цілому.

5) повноваження часто не розписуються в достатній мірі, частіше дублюють чи коротко повторюють завдання. До таких повноважень можна віднести: управління державною власністю; організацію та забезпечення здійснення митної справи (у завданні 8 це зазначено як провадження митної справи); проведення політики у сфері охорони природи, екологічної безпеки, природокористування (у завданні 3 – як забезпечення політики); вживання заходів щодо захисту прав і свобод людини та громадянина (у завданні 2 – заходи для забезпечення). Це важливі сфери суспільного життя, які повинні реалізовуватися детальніше та конкретними кроками. На практиці ж деякі розписані, а деякі лише зазначені.

б) окремими недоліками, на наш погляд, є надміру короткі та не зовсім точні повноваження. Прикладом можуть бути такі:

– у 1 сфері (таблиця 1) у напрямку (№ 3) соціальних питань повноваження щодо здійснення державної політики та вирішення питань щодо трудових відносин, зайнятості населення, трудової міграції, оплати та охорони праці та інші повноваження. У 2 сфері (таблиця 3) зазначено більш конкретне повноваження (№6. Праця) щодо заходів, які застосовуються у випадку порушення суб'єктами законодавства про охорону праці. Питання зайнятості та трудових відносин завжди було важливим для суспільства, але його вираження у рамках повноважень має досить описовий характер. Кожний із цих напрямків заслуговує на чіткіше визначені кроки з метою їх ефективної реалізації. Наразі ці повноваження (особливо із 1 сфери) звучать більше як завдання. Для зіставлення можемо проілюструвати, що фінансовий напрямок у 1 сфері (№ 2) налічує чималу кількість повноважень, хоч у завданнях (№ 3) – це тільки «забезпечення фінансової політики». У результаті, у рамках цього закону, фінансовий напрямок краще урегульований, ніж сфера зайнятості та трудових відносин.

– повноваження щодо спорту та туризму (таблиця 2 та 3) мають дуже коротке вираження, незважаючи на те, що вони номінально зазначені у назві 2-ої сфери. Ці повноваження виражені через політику щодо охорони фізичної культури, доступності фізкультурно-оздоровчих закладів (напрямок охорони здоров'я), а також заходи щодо створення матеріально-технічних баз для розвитку спорту та туризму. У цих повноваження бракує кроків щодо покращення розвитку спорту та туризму як напрямків суспільного життя. Виключна наявність закладів та матеріально-технічних баз недостатня для розвитку фізкультури, спорту чи туризму. Потрібні кроки, щодо доступності та заохочування. Вважаємо, що подібна проблематика стосується також правової політики, напрямку законності (який виражається лише у контролі за дотриманням законодавства), напрямку міжнародної співпраці (який зводиться тільки до укладання договорів);

– не до кінця точним є розташування повноваження щодо заходів забезпечення пожежної безпеки поміж повноваженнями щодо забезпечення захисту прав та свобод та забезпечення боротьби зі злочинністю (таблиця 4, напрямок забезпечення прав). Повноваження щодо пожежної безпеки більше стосується національної безпеки, але в 5 сфері (таблиця 6) воно відсутнє. Тому складається враження, що згадка про пожежну безпеку було випадковим рішенням під час формування переліку;

– повноваження щодо запобігання та протидії корупції двічі згадується у 3 сфері (таблиця 4). І хоча боротьба з корупцією належить до організації державної, зокрема виконавчої влади, у 6 сфері (яка прямо стосується вдосконалення державного управління та державної служби – таблиця 7) про неї не згадано взагалі;

– також у 6 сфері (таблиця 7) передбачено повноваження про забезпечення представництва уряду в Конституційному Суді України. Варто зазначити, що тільки для конституційної юрисдикції передбачено призначення урядом представника. Проте згідно з законодавством та на практиці уряд співпрацює із парламентом, із президентом, судовою гілкою влади в загальній юрисдикції та іншими органами влади, зокрема на місцевому рівні. Тому про способи і форми взаємодії з іншими органами державної влади також варто зазначити у переліку повноважень. Тим більше, що ця взаємодія має пряме значення для державотворчих процесів.

Зауваження щодо співвідношення завдань та повноважень можуть тлумачитися в різний спосіб, мати різні підходи та бачення. Однак перелік засвідчує одну ключову проблему – це проблема відсутності системного підходу до організації діяльності виконавчої влади. Дисбаланс послідовного переходу від завдань до повноважень та зв'язку між ними створює труднощі для розуміння та ефективного провадження будь-якої адміністративної роботи.

Висновки. Організація уряду здійснюється на основі Конституції України та закону України «Про Кабінет Міністрів України». Завдання для функціонування уряду передбачені Конституцією та законом. Їхня кількість та зміст не ідентичні. Відмінності стосуються питань членства України в НАТО та ЄС, питань державного бюджету, функціонування різних органів влади та посадових осіб, а також всебічного розвитку особистості, забезпечення політики, розробки державних програм та іншого. Невідповідності знаходять свої наслідки у браку чіткості повноважень через які реалізуються завдання. Повноваження поділяються на 6 сфер суспільного функціонування. Кожна сфера передбачає певну кількість напрямків функціонування. Перша сфера наповнена 3, а друга 7 напрямками. Більшість із сфер має 4 напрямки, які наповненні юрисдикційними повноваженнями за допомогою яких уряд впливає на суспільне життя.

Втім у результаті співвідношення завдань та повноважень можемо виокремити низку недоліків, які притаманні цій частині виконавчої влади. Цей перелік систематизується за критеріями: – *завдання, які не конкретизовані повноваженнями.* Зокрема, завдання щодо забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності не реалізовується через жодне чітке повноваження. Хоча деякі можуть бути «наближені» в результаті тлумачення; – *повноваження, які не конкретизовані завданнями.* Прикладом може бути повноваження щодо підприємницької діяльності. Окрім завдань щодо економіки та фінансів, завдань з приводу підприємництва бракує; – *повноваження з неповним вираженням та суперечливим характером.* Повноваження щодо діалогу на національному рівні може виражатися кількома завдання, втім вони не зосереджують увагу на соціальній інтеракції. До цього критерію також відноситься сфера освіти із недостатньо конкретизованим вираженням у повноваженнях та завданнях.

Наведене є тільки окремими прикладами із численного переліку, який запропонований в роботі. Неналежне узгодження завдань та повноважень створює неточності, ускладнює роботу урядових структур. Подолати такий виклик – чітко виписати точний уніфікований та не політизований перелік завдань для здійснення виконавчої влади. У свою чергу конкретні кроки реалізації завдань, тобто повноваження, мають впливати із цього переліку. Сфери суспільного життя та повноваження щодо їх реалізації стануть предметом для наступних досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Денег В. Оптимізація компетенцій органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в умовах реформи децентралізації в умовах: автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 281. Львів, 2024. 280 с. URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2024/radaphd/28075/24062024-disertaciya.pdf> (дата звернення: 12.09.2025).
2. Дерезь В. Необхідність удосконалення законодавчого регулювання функціонування Кабінету Міністрів України, міністерства інших центральних органів виконавчої влади. *Правові засади організації та здійснення публічної влади.* 2025. С. 422. URL: <https://univer.km.ua/sites/default/files/Наукова%20діяльність/Збірник%20Публічна%20влада%2016.05.2025.pdf#page=110> (дата звернення: 12.09.2025).

3. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 12.09.2025).
4. Кульчій І. Оптимізація функцій органів виконавчої влади в контексті реформування системи державного правління. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2012. № 8. URL: https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PolNTU/7946/1/Duur_2012_8_5.pdf (дата звернення: 12.09.2025).
5. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 № 794-VII: станом на 30 серп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text> (дата звернення: 12.09.2025).
6. Романюк А. Типологія урядових кабінетів в країнах Західної Європи: порівняльний аналіз. *Вісник львівського університету*. 2007. № 10. С. 234–244. URL: http://fs-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/10_2007/23.pdf (дата звернення: 18.08.2025).

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.44>

ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Білодід С.І.,

студентка 3-го курсу

Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого,

ORCID: 0009-0006-0315-6627

Гроховська К.О.,

студентка 3-го курсу

Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого,

ORCID: 0009-0006-3160-0852

Білодід С.І., Гроховська К.О. Процесуальне представництво в цивільному процесі: сучасний стан та перспективи розвитку.

У статті досліджено теоретико-правові та практичні аспекти інституту процесуального представництва в цивільному процесі України. Актуальність теми зумовлена трансформаціями правової системи, реформуванням судочинства, цифровізацією правових процедур і необхідністю адаптації національного законодавства до європейських стандартів. Метою роботи є визначення сутності, ролі та значення процесуального представництва, аналіз проблем його нормативного регулювання та практичного застосування, а також формування пропозицій щодо вдосконалення цього інституту.

У ході дослідження розглянуто основні наукові підходи до розуміння природи процесуального представництва, його класифікаційні ознаки та значення для забезпечення права на справедливий суд. Проведено аналіз чинного законодавства, зокрема положень Конституції України та Цивільного процесуального кодексу, а також практики Європейського суду з прав людини, що впливає на тлумачення і реалізацію права на представництво у судовому процесі.

Особливу увагу приділено сучасним викликам, серед яких – адвокатська монополія, проблеми доступу до правосуддя для соціально вразливих груп, зловживання процесуальними правами представників сторін, а також цифровізація судочинства. Виявлено низку прогалин у правозастосовній практиці та потребу в оновленні нормативної бази, що регулює діяльність представників у суді.

У результаті сформульовано напрями вдосконалення інституту процесуального представництва, які включають оновлення законодавчих положень, підвищення кваліфікації учасників процесу, розвиток електронного судочинства та впровадження європейських стандартів професійної етики. Додатково акцентовано на необхідності створення єдиних методичних рекомендацій для представників, забезпечення прозорості їх діяльності та посилення контролю за дотриманням етичних норм у процесі здійснення представництва. Зроблено висновок, що подальше вдосконалення правового регулювання цього інституту є необхідною умовою забезпечення ефективного, справедливого й доступного правосуддя в Україні, а також важливим чинником підвищення довіри суспільства до судової системи.

Ключові слова: процесуальне представництво, цивільний процес, адвокатська монополія, доступ до правосуддя, електронне судочинство, ЄСПЛ, цифровізація, правова допомога, законодавче регулювання, справедливий суд.

Bilodid S.I., Hrokhovska K.O. Procedural representation in civil proceedings: contemporary challenges and development directions.

The article explores the theoretical, legal, and practical aspects of the institution of procedural representation in the civil procedure of Ukraine. The relevance of the topic is determined by transformations in the legal system, judicial reform, the digitalization of legal procedures, and the need to adapt national legislation to European standards. The purpose of the study is to define the essence, role, and significance of procedural representation, to analyze the issues of its regulatory framework and practical application, and to develop proposals for improving this legal institution.

The research examines the main scholarly approaches to understanding the nature of procedural representation, its classification features, and its importance for ensuring the right to a fair trial. An analysis of current legislation was conducted, including the provisions of the Constitution of Ukraine and the Civil Procedure Code, as well as the case law of the European Court of Human Rights, which influences the interpretation and implementation of the right to representation in judicial proceedings.

Particular attention is given to contemporary challenges, including the attorney monopoly, problems of access to justice for socially vulnerable groups, abuses of procedural rights by party representatives, and the digitalization of court proceedings. A number of gaps in law enforcement practice have been identified, along with the need to update the regulatory framework governing the activities of court representatives.

As a result, directions for improving the institution of procedural representation have been formulated, including the revision of legislative provisions, the enhancement of participants' qualifications, the development of e-justice, and the implementation of European standards of professional ethics. Additional emphasis is placed on the need to create unified methodological guidelines for representatives, ensure transparency of their activities, and strengthen control over compliance with ethical standards in the course of representation. It is concluded that the further improvement of the legal regulation of this institution is a necessary condition for ensuring effective, fair, and accessible justice in Ukraine, as well as an important factor in strengthening public trust in the judicial system.

Key words: procedural representation, civil procedure, monopoly of advocacy, access to justice, e-justice, ECHR, digitalization, legal aid, legislative regulation, fair trial.

Актуальність теми зумовлена необхідністю удосконалення механізмів реалізації та захисту цивільних прав і законних інтересів осіб у контексті сучасних правових реформ та трансформацій системи цивільного судочинства України.

Реалізація комплексних і результативних правових реформ в Україні потребує глибокого аналізу проблем удосконалення механізмів здійснення та захисту цивільних прав і законних інтересів осіб у сфері цивільного судочинства. У зв'язку з цим виникає необхідність переосмислення окремих підходів до визначення правової природи процесуального представництва.

Зростання значення інституту представництва в цивільному процесуальному праві обумовлене як конституційними гарантіями реалізації прав громадян, так і міжнародними зобов'язаннями України перед європейськими та світовими інституціями у сфері захисту прав людини. Водночас практика застосування чинного законодавства виявляє низку суперечностей і колізій, що ускладнюють ефективний захист прав учасників цивільних правовідносин та негативно впливають на стабільність приватноправових механізмів.

Слід наголосити, що чинне цивільне процесуальне законодавство не приділяє належної уваги окремим аспектам тлумачення сутності процесуального представництва, його правових засад та класифікаційних ознак. Недостатньо врегульованими залишаються питання функціонування інституту процесуального представництва у кримінальному й господарському судочинстві, а також визначення ролі прокуратури, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, органів державної влади та місцевого самоврядування у цій сфері.

Отже, важливим завданням держави є формування цивілізованих відносин між владою та громадянами шляхом ефективного забезпечення права кожної особи на судовий захист. Це, у свою чергу, зумовлює необхідність створення оптимальної моделі цивільного судочинства як однієї з ключових передумов розвитку громадянського суспільства в Україні.

Постановка проблеми. Процесуальне представництво в цивільному процесі виступає однією з ключових гарантій реалізації права на справедливий судовий розгляд, закріпленого в Конституції України та міжнародних договорах. Водночас розвиток суспільних відносин, інтеграція

України до європейського правового простору та зростання вимог до ефективності судочинства зумовлюють появу нових викликів, що ставлять під сумнів дієвість існуючих механізмів представництва. Саме тому дослідження сучасного стану та перспектив удосконалення інституту процесуального представництва набуває особливої актуальності.

Серед найбільш відчутних викликів можна виділити адвокатську монополію, яка хоча й покликана підвищити професійний рівень надання правової допомоги, водночас обмежує доступ громадян до правосуддя через фінансові та організаційні бар'єри. Додатковим аспектом є процес цифровізації, що змінює форму та зміст комунікації між учасниками процесу, але водночас створює ризики технічної нерівності та недостатньої правової грамотності громадян. Важливою проблемою залишається й якість надання адвокатських послуг: недостатня компетентність або формальний підхід окремих представників нівелює гарантії справедливого розгляду справи.

Не менш актуальним є питання відсутності єдності у правозастосовній практиці. Різні суди по-різному тлумачать норми щодо повноважень представників, порядку підтвердження їхніх прав чи меж процесуальної активності. Така неоднозначність породжує правову невизначеність, що негативно впливає як на ефективність судового захисту, так і на довіру до правової системи загалом.

Крім того, на сучасному етапі особливої уваги потребує адаптація українського законодавства до європейських стандартів у сфері забезпечення права на доступ до правосуддя. Недосконалість нормативної бази, розбіжності між національним регулюванням і практикою Європейського суду з прав людини вказують на необхідність перегляду чинних положень. Удосконалення процесуального законодавства відповідно до стандартів Ради Європи та ЄС має стати одним із ключових напрямів модернізації цивільного процесуального права України.

Метою дослідження є комплексне визначення сутності та ролі процесуального представництва в цивільному процесі України, аналіз проблем його правового регулювання та практичного застосування, а також розроблення пропозицій щодо вдосконалення відповідних норм і механізмів. Увага приділяється пошуку шляхів підвищення ефективності представництва з урахуванням європейських стандартів і сучасних викликів судової практики.

Стан опрацювання проблематики. Проблема процесуального представництва в цивільному процесі широко висвітлена у працях українських науковців, серед яких Л.М. Баранова, Д.В. Боброва, Т.В. Варфоломеєва, О.М. Вінник, В.С. Гопанчук, О.В. Дзера, Р.А. Майданик, І.В. Спасибо-Фатєєва, С.Я. Фурса, Є.І. Фурса, О.Є. Харитонов, Н.М. Хуторян, І.А. Павлуник, М.Й. Штефан, Л.А. Кондрат'єва та О.В. Гетманцев. Їхні праці присвячені питанням сутності процесуального представництва, ролі адвоката в забезпеченні права на справедливий суд, а також проблемам нормативного закріплення повноважень представника.

Аналіз зарубіжних досліджень, зокрема праць Н.В. Ваде (США), А. Zuckerman (Велика Британія) та F. Ferrand (Франція), свідчить про спільність проблем, пов'язаних із балансом між ефективністю судочинства та забезпеченням процесуальної рівності сторін. Ці автори підкреслюють важливість ролі правового представника як ключового елемента доступу до правосуддя.

У рішеннях Конституційного Суду України, Верховного Суду та практиці Європейського суду з прав людини простежується поступова гармонізація національних підходів із європейськими стандартами, однак залишаються дискусійними питання щодо меж повноважень представників, критеріїв їхньої професійної компетентності та гарантій ефективного захисту інтересів сторін. Попри значну кількість досліджень, відсутність комплексного теоретико-правового аналізу природи та функцій процесуального представництва свідчить про потребу подальших наукових розвідок у цьому напрямі.

Виклад основного матеріалу. Процесуальне представництво у цивільному процесі – це діяльність уповноваженої особи, яка в межах визначених повноважень здійснює від імені та в інтересах іншої особи процесуальні дії, спрямовані на захист її прав і законних інтересів. Таке представництво забезпечує реалізацію конституційного права особи на судовий захист і водночас сприяє ефективності судового розгляду [1, с. 261].

Правова природа процесуального представництва полягає у поєднанні матеріально-правових і процесуальних елементів: з одного боку, воно базується на правовідносинах довіри між представником і особою, яку він представляє, а з іншого – виступає формою реалізації процесуальних прав у суді. Представник діє не від власного імені, а в інтересах довірителя, що відрізняє процесуальне представництво від інших видів участі у процесі [2, с. 340].

Важливою є роль представництва в забезпеченні права на справедливий суд. Саме через інститут процесуального представництва особи, які не мають достатніх юридичних знань або можливостей, можуть реалізувати своє право на ефективний захист, отримати кваліфіковану допомогу та доступ до правосуддя [3, с. 215]. Це особливо актуально в умовах цифровізації судового процесу, коли зростає значення професійних представників – адвокатів, які здатні забезпечити належний рівень правової аргументації та процесуальної дисципліни.

Процесуальне представництво в цивільному судочинстві ґрунтується на конституційних заходах, що гарантують кожному право на справедливий суд та правову допомогу. Відповідно до статті 59 Конституції України кожен має право на професійну правничу допомогу, а в окремих випадках така допомога надається безоплатно [4]. Ця норма є фундаментальною для формування інституту процесуального представництва та визначає конституційні межі його реалізації.

Класифікація процесуального представництва здійснюється за різними критеріями. Найпоширенішим є поділ за джерелом повноважень:

- **законне представництво** – виникає безпосередньо з норм закону (наприклад, представництво батьків, опікунів чи піклувальників неповнолітніх);
- **договірне представництво** – ґрунтується на волевиявленні сторін, оформленому довіреністю або договором;
- **спеціальне (інше)** – встановлюється законом для окремих категорій справ (наприклад, представництво органів влади, прокурора або третіх осіб у випадках, передбачених ЦПК України).

Окрім цього, представництво можна розподілити за масштабом повноважень. Умовно така класифікація може бути подана у вигляді блок-схеми:

Таке розмежування має практичне значення для визначення меж процесуальної самостійності представника та гарантій дотримання прав довірителя.

Слід зазначити, що нормативного визначення поняття «процесуальне представництво» у чинному законодавстві немає. Попри те, що воно є інститутом цивільного процесуального права, стаття 58 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) лише визначає, що сторона, третя особа, а також особа, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи, може діяти у процесі особисто або через представника [5]. Таким чином, поняття процесуального представництва розкривається не через дефініцію, а через коло осіб і межі їхніх повноважень.

Особливої уваги заслуговує питання адвокатської монополії, запровадженої Конституційною реформою 2016 року, яка обмежила можливість здійснення представництва в судах виключно адвокатами. Ця новела мала на меті підвищити якість надання правової допомоги, забезпечи-

ти професіоналізм представників та дисциплінарну відповідальність за неналежне виконання обов'язків. Водночас, у практичній площині вона викликала низку проблем: обмеження доступу до правосуддя для малозабезпечених осіб, надмірне навантаження на адвокатуру та неоднозначність судової практики у справах, де представництво здійснювалося без адвоката. Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 6 червня 2019 року визнав, що адвокатська монополія має поступово впроваджуватися, із урахуванням необхідності забезпечення реального доступу до правосуддя [6].

Норми ЦПК України деталізують механізми реалізації представництва. Так, стаття 60 визначає повноваження представника, зокрема право підписувати та подавати процесуальні документи, змінювати предмет чи підставу позову, укладати мирову угоду тощо [5]. Водночас законодавець встановлює й обмеження – представник не може вчиняти дії, що суперечать інтересам особи, яку він представляє.

Важливу роль у тлумаченні права на представництво відіграє практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). У рішеннях у справах *Airey v. Ireland* (1979) та *Steel and Morris v. the United Kingdom* (2005) ЄСПЛ підкреслив, що ефективне право на суд передбачає реальну можливість користування правничою допомогою представника, особливо у складних справах або за відсутності у сторони достатніх знань у сфері права [7]. Таким чином, право на представництво у суді є невід'ємною складовою права на справедливий судовий розгляд, гарантованого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Підсумовуючи, можна зазначити, що нормативно-правове регулювання процесуального представництва в Україні загалом узгоджується з європейськими стандартами, однак потребує подальшого вдосконалення, зокрема у частині забезпечення балансу між професіоналізмом адвокатури та доступністю правової допомоги для всіх категорій громадян.

Сучасний етап розвитку інституту процесуального представництва в Україні характеризується значними трансформаціями, що зумовлені як загальними тенденціями розвитку правової системи, так і впливом цифровізації, глобалізації та соціально-економічних змін. У центрі уваги дослідників і практиків опиняються питання забезпечення доступу до правосуддя, адаптації інституту представництва до нових технологічних умов та подолання зловживань у судовому процесі [8, с. 112].

Однією з ключових проблем залишається доступ до правосуддя соціально вразливих груп населення. Попри існування системи безоплатної правової допомоги, її ефективність обмежена браком фінансування, нестачею кваліфікованих адвокатів у регіонах і низькою поінформованістю громадян про можливість отримання такої допомоги. Це створює ситуацію, коли особи з низьким рівнем доходу або жителі віддалених територій фактично позбавлені можливості реалізувати свої процесуальні права. Європейський суд з прав людини неодноразово підкреслював, що держава має забезпечити реальну, а не формальну можливість доступу до суду, включно з наданням ефективного представництва (справа *Airey v. Ireland*, 1979) [9].

Не менш актуальним є питання цифровізації судочинства. Впровадження електронного суду, дистанційних засідань, електронного документообігу значно змінило формат здійснення процесуального представництва. З одного боку, такі інновації сприяють оперативності процесу, знижують витрати часу і коштів, розширюють доступ громадян до судових процедур. З іншого – виникають нові проблеми: нерівність у доступі до цифрових технологій, технічні збої, відсутність у деяких представників достатнього рівня цифрової грамотності. У практиці з'являються ситуації, коли неналежна організація дистанційної участі представників призводить до порушення процесуальних строків чи неналежного повідомлення сторін, що ставить під сумнів принцип змагальності та рівності сторін.

В умовах воєнного стану та масового переміщення населення електронні засоби комунікації стали єдиним інструментом забезпечення безперервності правосуддя. Водночас це підвищило вимоги до цифрової компетентності представників сторін, адже саме від них залежить своєчасність подання процесуальних документів, участь у засіданнях та підтримання комунікації із судом. У цьому контексті постає необхідність удосконалення нормативного регулювання електронного судочинства, зокрема визначення стандартів безпеки електронних доказів і процедур ідентифікації представників.

Окрему групу проблем становлять зловживання процесуальними правами представниками сторін. На практиці спостерігається тенденція до використання процесуальних механізмів не з метою захисту інтересів довірителя, а для затягування судового процесу, подання безпідставних клопотань

чи апеляцій. Такі дії суперечать принципам добросовісності та справедливості судового розгляду. Цивільний процесуальний кодекс України у статті 44 передбачає заборону зловживання процесуальними правами та можливість застосування судом санкцій у вигляді штрафу до учасників, які порушують принципи добросовісності [5]. Проте ефективність цього механізму залишається обмеженою через складність доказування факту зловживання і відсутність єдиної судової практики.

Дискусійним є питання відповідальності представника перед клієнтом за наслідки таких зловживань. Вітчизняна доктрина визнає, що процесуальні зловживання представника повинні розглядатися як підстава для притягнення його до дисциплінарної чи цивільно-правової відповідальності, однак відповідне законодавче врегулювання залишається фрагментарним [8, с. 118].

Таким чином, виклики сучасності у сфері процесуального представництва зумовлюють необхідність глибокої модернізації правового регулювання. Серед першочергових напрямів удосконалення – підвищення якості правової допомоги, розвиток цифрових механізмів участі представників у судовому процесі, формування єдиних стандартів етичної поведінки адвокатів і процесуальних представників. Ці заходи сприятимуть забезпеченню балансу між доступом до правосуддя, професіоналізмом правничої спільноти та ефективністю судового захисту.

Подальше вдосконалення процесуального представництва неможливе без узгодження українського законодавства з європейськими стандартами. Практика ЄСПЛ наголошує на необхідності забезпечення ефективної участі представника як елементу доступу до правосуддя. Україна має адаптувати свої підходи до європейських принципів, що передбачають не лише формальне право на представництво, а й його фактичну дієвість у забезпеченні захисту прав і законних інтересів осіб [10, с. 84].

Потреба у вдосконаленні законодавчого регулювання процесуального представництва зумовлена не лише внутрішніми реформами, а й зобов'язаннями України щодо гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами. Важливим орієнтиром виступають Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № R(2000)21 про свободу здійснення професії адвоката, а також практика ЄСПЛ, яка вимагає дотримання принципу «справедливого балансу» між правами сторін та ефективністю судового процесу [11, с. 219].

Законодавчі зміни мають бути спрямовані на деталізацію процесуальних прав і обов'язків представників, визначення меж адвокатської монополії, а також створення правових передумов для дистанційної участі представників у судовому процесі. Запровадження системи «Електронний суд», відеоконференцій, електронного документообігу та цифрового підпису формує нові стандарти правової комунікації.

У контексті євроінтеграційних прагнень України актуальним є узгодження положень Цивільного процесуального кодексу з прецедентами ЄСПЛ та директивами Європейського Союзу. Це сприятиме зміцненню гарантій справедливого судового розгляду, підвищенню професійної відповідальності представників та утвердженню єдиних стандартів якості правової допомоги.

Узагальнення ключових напрямів розвитку інституту процесуального представництва наведено в таблиці 1.

Таблиця 1. Основні напрями розвитку процесуального представництва в Україні

Напрямок розвитку	Зміст та цілі	Очікувані результати
Законодавчі зміни	Удосконалення норм ЦПК України щодо процесуальних повноважень представників; уточнення процедур дистанційної участі у судових засіданнях.	Підвищення ефективності судового розгляду; усунення правових прогалин; забезпечення рівності сторін.
Цифровізація процесуального представництва	Впровадження електронного суду, відеоконференцій, системи електронних доказів; використання безпечних цифрових підписів.	Прозорість процесу, швидкість комунікації, зниження витрат часу і ресурсів учасників.
Євроінтеграційні стандарти	Гармонізація українського законодавства з практикою ЄСПЛ і принципами Ради Європи; посилення ролі представника у забезпеченні права на справедливий суд.	Підвищення довіри до судової системи; формування європейських стандартів правової допомоги.

Отже, перспективи розвитку процесуального представництва безпосередньо пов'язані з модернізацією судової системи, цифровою трансформацією правосуддя та імплементацією європейських цінностей у правову практику України. Це вимагає комплексного підходу, який поєднує нормативне оновлення, професійну підготовку представників і технологічні інновації.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що інститут процесуального представництва у цивільному процесі України є важливим елементом забезпечення реалізації конституційного права на справедливий судовий розгляд. Його ефективне функціонування прямо впливає на доступність правосуддя, дотримання принципу рівності сторін і забезпечення професійного захисту прав та інтересів учасників процесу.

Аналіз сучасного стану правового регулювання показав, що вітчизняне законодавство, зокрема Цивільний процесуальний кодекс України, хоча й містить окремі положення щодо представництва, однак не дає повного визначення цього інституту. Відсутність системності у правовому регулюванні, а також неоднозначність судової практики зумовлюють необхідність подальшого вдосконалення нормативної бази та узгодження її з європейськими стандартами.

Серед ключових проблем сучасного етапу розвитку процесуального представництва слід відзначити: обмеження, пов'язані з адвокатською монополією; нерівний доступ до правосуддя для соціально вразливих категорій населення; недостатню правову обізнаність громадян; а також зловживання процесуальними правами представників сторін. Окрему складність становить потреба адаптації правозастосовної практики до умов цифровізації судочинства, де зростає значення електронних доказів і дистанційної участі представників.

Водночас розвиток інституту процесуального представництва відкриває перспективи для підвищення ефективності судового захисту. Необхідними напрямками вдосконалення є оновлення законодавчої бази з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, розширення доступу до правової допомоги, підвищення професійної етики та кваліфікації представників. Особливої уваги потребує поєднання цифрових технологій з традиційними формами юридичної діяльності, що сприятиме модернізації судової системи та підвищенню її довіри в суспільстві.

Отже, подальше дослідження процесуального представництва має бути спрямоване на розроблення комплексної моделі правового регулювання цього інституту, здатної забезпечити баланс між ефективністю, доступністю правосуддя та дотриманням міжнародних стандартів захисту прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гловюк І.В. Процесуальне представництво в цивільному процесі: поняття та правова природа *Вісник Національної академії правових наук України*. 2020. № 1 (92). С. 261–269.
2. Ханік-Посполітак Р.Ю. Представництво в цивільному процесі за новим ЦПК Україною *Науковий часопис НаУКМА. Серія: Право*. 2018. № 4. С. 340–347.
3. Кухарева О.В. Право на справедливий суд у контексті процесуального представництва. *Юридичний вісник України*. 2021. № 12. С. 215–222.
4. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР (в ред. від 15.03.2016 р.). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.
5. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон від 18 березня 2004 р. (зі змінами станом на 18.01.2020 р.) URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-2/2019(96) від 6 червня 2019 р. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/3291>.
7. Case of Airey v. Ireland, Application no. 6289/73, Judgment of 9 October 1979; Case of Steel and Morris v. the United Kingdom, Application no. 68416/01, Judgment of 15 February 2005. – European Court of Human Rights. URL : <https://hudoc.echr.coe.int>.
8. Ханік-Посполітак Р.Ю. Сучасні тенденції розвитку процесуального представництва в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Вип. 68, т. 2. С. 110–120.
9. Case of Airey v. Ireland, Application no. 6289/73, Judgment of 9 October 1979. – *European Court of Human Rights*. URL : <https://hudoc.echr.coe.int>.
10. Стеценко С.Г. Цифровізація судочинства в Україні: виклики та перспективи. *Юридична наука*. 2022. № 3. С. 80–90.

11. Recommendation No. R(2000)21 of the Committee of Ministers to member states on the freedom of exercise of the profession of lawyer. Council of Europe. Strasbourg, 25 October 2000. URL: <https://rm.coe.int/16804ff3eb>.

УДК 347.78

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.45>

ПРАВОВА ОХОРОНА ОБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА В КІНОІНДУСТРІЇ

Вальчук І.О.,

аспірант НДІ інтелектуальної власності НАПрН України

ORCID: 0009-0006-3465-8021

Вальчук І.О. Правова охорона об'єктів авторського права в кіноіндустрії.

Стаття присвячена питанням особливості правової охорони об'єктів авторського права у кіноіндустрії України в контексті міжнародних та європейських стандартів. Досліджено положення Бернської конвенції, зокрема щодо принципів національного режиму, автоматичної та незалежної охорони, що забезпечують єдність підходів до охорони прав авторів аудіовізуальних творів на міжнародному та на національному рівнях. Проаналізовано положення Директиви 2001/29/ЄС (InfoSoc), яка гармонізує підходи щодо здійснення майнових прав у цифровому середовищі, та визначає правові засади діяльності стримінгових сервісів, які стали підґрунтям для законного поширення фільмів на онлайн-платформах.

Проаналізовано законодавство України у сфері правової охорони об'єктів авторського права в кіноіндустрії. Окреслено особливості правової охорони кінематографічних творів в Україні відповідно до Законів «Про авторське право і суміжні права» та «Про кінематографію». Кінематографічний твір визначено як комплексний аудіовізуальний об'єкт, в якому поєднуються сценарій, режисерські рішення, музичний супровід, операторська робота та ін. Здійснено аналіз підходів до розуміння правової природи аудіовізуального твору в судовій практиці в Україні.

Особливу увагу приділено правовому статусу продюсера як організатора виробництва і набувача майнових прав на фільми. Розглянуто питання значення особистих немайнових прав автора для кіноіндустрії. Визначено, що забезпечення балансу інтересів авторів аудіовізуальних творів та продюсерів є важливим аспектом для забезпечення художньої цілісності аудіовізуального твору та успіху його комерціалізації.

Визначено, що законодавство України в цілому відповідає міжнародним стандартам у сфері авторського права в кіноіндустрії, проте зазначено, що для подальшого удосконалення законодавства в цій сфері, доцільним є уточнення правового статусу продюсера в частині набуття ним майнових прав на кінематографічні твори. Крім того, виявлено, що подальше удосконалення законодавства України у сфері правової охорони об'єктів авторського права в кіноіндустрії має здійснюватися за дотриманням належного балансу між інтересами авторів та продюсера.

Ключові слова: право інтелектуальної власності, інтелектуальна власність, авторське право, кіноіндустрія, законодавство у сфері авторського права, аудіовізуальний твір, фільм, кінематографічний твір.

Valchuk I.O. Copyright protection in the film industry.

The article focuses on the specific features of copyright protection in the Ukrainian film industry in the context of both international and European standards. It studies the provisions of the Berne Convention, specifically the principles of national treatment, “automatic” protection and principle of «independence» of protection, which ensure a unified approach to the protection of the authors’ rights to audiovisual works at both the international and national levels. The provisions of Directive 2001/29/EC (InfoSoc), which harmonizes approaches to the enforcement of property rights in the digital environment and defines the legal basis for the streaming services that have become the foundation for the legal distribution of films on online platforms, are analyzed.

The legislation of Ukraine in the sphere of legal protection of copyright objects in the film industry is analyzed. The features of legal protection of cinematographic works in Ukraine in accordance with the Laws “On Copyright and Related Rights” and “On Cinematography” are outlined. A cinematographic work is defined as a complex audiovisual object that combines a script, directorial decisions, musical

accompaniment, cinematography, etc. An analysis of approaches to understanding the legal nature of audiovisual works in judicial practice in Ukraine is carried out.

The author places the special emphasis on the legal status of the producer as the organizer of production and acquirer of property rights to films. The importance of the author's personal moral rights for the film industry is considered. It is determined that ensuring a balance between the interests of authors of audiovisual works and producers is an important aspect of securing the artistic integrity of an audiovisual work and the success of its commercialization.

It is determined that Ukrainian legislation in general complies with international standards in the sphere of film industry copyright, but it is noted that for further improvement of legislation in this sphere, it is reasonable to clarify the legal status of producers in terms of their acquisition of property rights to cinematographic works. In addition, it has been shown that further improvement of Ukrainian legislation in the sphere of legal protection of copyright objects in the film industry should be based on maintaining an appropriate balance between the interests of authors and producers.

Key words: intellectual property law, intellectual property, copyright, film industry, copyright law, audiovisual work, film, cinematographic work.

Постановка проблеми. Правова охорона об'єктів авторського права у сфері кіноіндустрії є складним і комплексним явищем. Вона охоплює нормативно-правове регулювання відносин у сфері авторського права, а також механізми реалізації та забезпечення прав суб'єктів авторського права. З позиції авторського права основою діяльності кіноіндустрії є аудіовізуальний твір, який за своєю природою є результатом колективної творчої діяльності певного кола митців. Аудіовізуальний твір поєднує в собі сценарні підходи, режисерське бачення, музику, акторську гру, операторську роботу та інші елементи. Це зумовлює потребу у належному врегулюванні відносин між учасниками творчого процесу та визначенні підходів до обсягу їх прав.

Враховуючи активний розвиток кіноіндустрії та вплив використання нових технологій та цифровізації, постає потреба у здійсненні комплексного аналізу особливостей правової охорони у сфері діяльності кіноіндустрії. Дослідження стану та особливостей правової охорони об'єктів авторського права в кіноіндустрії відповідає актуальним викликам у сфері функціонування кіноіндустрії та покликано забезпечити ефективність гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами та потребами сучасної практики.

Метою дослідження є визначення особливостей правової охорони об'єктів авторського права, які створюються та використовуються в кіноіндустрії; аналіз норм сучасного законодавства, яке регулює питання правової охорони таких об'єктів.

Стан опрацювання проблематики. Питанням правової охорони аудіовізуальних творів присвячені праці низки вітчизняних вчених – Р. Шишки, Н. Федорової, А. Штефан. Кінематографічний твір як об'єкт авторського права та питання його правової охорони в Україні є предметом дослідження низки науковців, зокрема О. Лубчук, С. Бурлакова, К. Потурай. Крім того, варто зазначити, що дослідження О. Яблокової, А. Смирнова, О. Семенюк присвячені окремим питанням пов'язаним з правовою охороною кінематографічних творів, таких як визначення сценарію як об'єкта авторського права, правовим статусом продюсера як суб'єкта прав на аудіовізуальний твір, визначення кінематографічного твору, як складного об'єкта права інтелектуальної власності.

Питання правової охорони авторського права у сфері кіноіндустрії розглядалися вибірково та зачіпали окремі аспекти такої правової охорони. Враховуючи це, доцільним вбачається здійснення комплексного дослідження щодо особливостей правової охорони авторського права у сфері діяльності кіноіндустрії, з урахуванням сучасних реалій в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Основи міжнародно-правової охорони об'єктів авторського права в кіноіндустрії закріплені у низці міжнародних нормативно-правових актів. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів [1] закладає основу правової охорони об'єктів авторського права, яка ґрунтується на трьох основних принципах – національного режиму, автоматичної охорони та незалежності охорони.

Принцип національного режиму, закріплений у статті 5 Бернської конвенції про охорону об'єктів авторського права, передбачає, що кожна держава-учасниця конвенції зобов'язується надавати авторам з інших держав-учасниць однаковий обсяг прав і однаковий рівень охорони прав на твори, як і власним громадянам. Відповідно суб'єкти авторського права з кіноіндустрії, такі як сценаристи, режисери, композитори, актори та ін. з країн-учасниць конвенції отримують у будь-

якій іншій країні Бернського союзу ті ж права, що й національні автори. Це спрощує виробництво та спільну дистрибуцію фільмів через можливість залучати авторів з інших країн. Крім того, це в цілому створює сприятливі умови для спільного міжнародного виробництва та прокату кіно.

Принцип автоматичної охорони (ст. 5 (2)) передбачає надання правової охорони твору без додержання будь-яких формальностей та без будь-яких формальних процедур у країнах-учасницях конвенції. Цей принцип заснований на тому, що авторське право виникає з моменту створення твору, незалежно від його реєстрації чи будь-яких інших формальностей, а отже жодна країна-учасниця конвенції не може висунути додаткові умови як передумову надання охорони. Цей принцип є важливим для кіноіндустрії, оскільки усі об'єкти, які створюються та використовуються в індустрії отримують правову охорону автоматично від моменту створення, що дозволяє не проходити процедуру реєстрації для кожного твору у різних державах для набуття охорони. Це також зменшує витрати на створення фільму, оскільки не потрібно окремо закладати фінансування на процедуру реєстрації авторського права.

Принцип незалежності охорони визначає, що обсяг та строк охорони твору в одній державі визначаються незалежно від того, чи надається аналогічна охорона у країні походження твору. Отже, навіть якщо у країні походження твір уже не охороняється, інші країни-учасниці можуть забезпечити його охорону відповідно до національного законодавства. Водночас якщо країна-учасниця встановлює строк охорони, довший за мінімальний, визначений конвенцією, і твір втрачає охорону в країні свого походження, така держава може припинити надання охорони з моменту її завершення у країні походження. Цей принцип гарантує суб'єктам з кіноіндустрії, що у разі міжнародної дистрибуції їх права не «зникнуть», якщо у країні походження строк охорони вже сплив.

Бернська конвенція впровадила також мінімальні стандарти охорони, які стосуються творів, прав, які підпадають під охорону, а також строку дії таких прав [2].

Стаття 2(1) Бернської конвенції вказує, що охорона поширюється на будь-які твори у сфері літератури, науки й мистецтва, незалежно від способу чи форми їх вираження.

Щодо майнових прав, на які розповсюджується охорона, у Бернській конвенції зазначено, що, враховуючи певні дозволені застереження, обмеження або винятки, до виключних прав надавати дозвіл належать:

- право на переклад;
- право на адаптацію та переробку твору;
- право на публічне виконання драматичних, музично-драматичних і музичних творів;
- право на публічне читання літературних творів;
- право на публічне виконання творів;
- право на публічне сповіщення (з можливістю для держави-учасниці передбачити лише право на справедливий винагороду замість права надавати дозвіл);
- право на відтворення у будь-який спосіб і в будь-якій формі (з можливістю дозволити у певних спеціальних випадках відтворення без згоди автора, за умови, що таке відтворення не суперечить нормальному використанню твору та не завдає невинуватої шкоди законним інтересам автора; а також з можливістю у випадку звукозаписів музичних творів передбачити право на справедливий винагороду);

право на використання твору як основи для створення аудіовізуального твору, а також право на відтворення, розповсюдження, публічне виконання чи сповіщення такого аудіовізуального твору.

Бернська конвенція також містить положення щодо немайнових прав автора (moral rights), до яких відносяться право вимагати визнання авторства твору та право заперечувати проти будь-якого перекирчування, спотворення чи іншої переробки твору або іншої дії щодо нього, що може завдати шкоди честі чи репутації автора.

Строк охорони прав відповідно до Бернської конвенції за загальним правилом становить життя автора та 50 років після його смерті.

Ці основні принципи та стандарти, які встановила Бернська конвенція, є підґрунтям правової охорони об'єктів авторського права, зокрема у сфері кіноіндустрії.

Особливості правової охорони об'єктів авторського права в кіноіндустрії відображені на рівні Європейського Союзу в Директиві Європейського Парламенту і Ради 2001/29/ЄС від 22 травня 2001 року про гармонізацію деяких аспектів авторського права і суміжних прав у інформаційному суспільстві (InfoSoc Directive) [3]. Директива 2001/29/ЄС є ключовим актом щодо рамок надання охорони творам в цифровому середовищі.

Оскільки Директива 2001/29/ЄС уніфікувала підхід до виключних майнових прав з урахуванням цифрового середовища для держав-членів, виробники кінопродукції можуть розраховувати на послідовну однакову охорону прав на різні об'єкти, з яких складається фільм (сценарій, саундтрек та ін.). Директива передбачає, що держави-члени мають забезпечити певні виключні права щодо об'єктів авторського права. Такими правами є:

право на відтворення – право дозволяти або забороняти пряме або непряме, тимчасове або постійне відтворення твору будь-якими засобами та в будь-якій формі, повністю або частково;

право на публічне сповіщення та право на надання доступу до інших об'єктів – право дозволяти або забороняти будь-яке публічне сповіщення творів за допомогою дротових або бездротових засобів, включаючи надання публіці доступу до творів таким чином, щоб вони могли отримати доступ до них з місця та в час, індивідуально обраних ними;

право на розповсюдження – право дозволяти чи забороняти будь-які форми розповсюдження шляхом продажу або іншим способом щодо оригіналів творів або їх примірників.

Право на публічне сповіщення та право на надання доступу до інших об'єктів, закріплене Директивою, стало правовою основою для діяльності стримінгових платформ таких як Netflix, Amazon Prime, Disney Plus та інших. Завдяки цьому положенню правоволодільці отримали можливість здійснювати контроль щодо доступу до своїх об'єктів у цифровому середовищі.

Крім того, Директива закріпила охорону технологічних засобів захисту та інформації про управління правами, а порушення в цій сфері були прирівняні до порушення авторського права, що забезпечило додатковий захист для об'єктів авторського права в кіноіндустрії.

Стандарти та підходи до правової охорони об'єктів авторського права в кіноіндустрії на міжнародному рівні та на рівні ЄС є визначальними для правового регулювання охорони об'єктів авторського права в кіноіндустрії в Україні. Законодавчою основою такої правової охорони в Україні є Цивільний кодекс України [4], Закон України «Про авторське право і суміжні права» [5], Закон України «Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав» [6].

Основним об'єктом, щодо якого здійснюється правова охорона в кіноіндустрії, є кінематографічний твір, однак це не єдиний можливий варіант, оскільки в процесі функціонування кіноіндустрії може створювати чи використовувати й інші об'єкти авторського права.

Особливістю кінематографічного твору в цьому контексті є те, що відповідно до законодавства України, він належить до аудіовізуальних творів, які є ширшим поняттям проти терміну «кінематографічний твір». Кінематографічний твір за своєю правовою природою є складним твором, оскільки включає різні елементи, серед яких можуть бути інші об'єкти авторського права. Саме комплексність кінофільмів, яка включає сценарій, режисерську роботу, музичне оформлення, акторське виконання та ін., визначає його правову природу.

Л. Тарасенко зазначає, що «законодавець на законодавчому рівні передбачає два види аудіовізуальних творів: музичні кліпи та фільми» [7, с. 344]. Необхідно погодитися з такою позицією науковця, оскільки Закон України «Про авторське право і суміжні права» надає визначення поняття музичного кліпу, як виду аудіовізуального твору. Музичний кліп, відповідно до законодавства, – це аудіовізуальний твір, у якому втілена візуальна інтерпретація музичного твору з текстом або без тексту, звуковий ряд якого містить запис виконання зазначеного музичного твору. Своєю чергою в Законі України «Про кінематографію» [8] закріплено поняття фільму, як аудіовізуального твору (у тому числі телевізійні серіали та їх окремі серії), що складається з епізодів, поєднаних між собою творчим задумом і зображувальними засобами, та є результатом спільної діяльності його авторів, виконавців і виробників.

В цьому контексті варто зазначити, що визначене Законом України «Про кінематографію» поняття фільм певною мірою є тотожним поняттю кінематографічний твір та може вживатися як синонім.

Оскільки кінематографічний твір є складним твором, правова охорона поширюється не тільки на фільм в цілому, але й на окремі його складові частини, які є результатами творчої діяльності команди, яка займається створенням фільму. Ця теза підтверджується висновком Верховного Суду у справі № 761/13278/16-ц щодо того, що «аудіовізуальний твір є складним синтетичним твором, який органічно поєднує як охоронювані, так і не охоронювані авторським правом результати творчої діяльності. Аудіовізуальний твір поєднує об'єкти, які можуть використовуватись окремо від нього, а також елементи, що не можуть об'єктивно існувати окремо від нього» [9].

Закон України «Про авторське право і суміжні права» вказує, що об'єктами авторського права є твори у сфері літератури, мистецтва, науки, а поняття твір цей Закон визначає, як оригінальне інтелектуальне творіння автора у сфері науки, літератури, мистецтва тощо, виражене в об'єктивній формі. Це вказує на те, що умовами надання правової охорони творам є їх оригінальність та вираження в об'єктивній формі.

Відносно кінематографічних творів варто зазначити, що охороняється не його ідея чи сюжет як такий, а конкретна форма вираження – текст сценарію, образи персонажів, аудіовізуальний ряд тощо. Також, оскільки ідеї не охороняються відповідно до законодавства, жанр (драма, комедія, мелодрама тощо) чи сталі сюжетні повороти (кохання з перешкодами, утопічний світ майбутнього, існування магії у фентезійних світах тощо) не підлягають правовій охороні.

Правова охорона об'єктів авторського права в кіноіндустрії, в першу чергу, спрямована на забезпечення прав авторів творів, які створюються або використовуються в кіноіндустрії, або інших суб'єктів, яким належить авторське право. Відповідно до статті 16 Закону України «Про авторське право і суміжні права» авторами аудіовізуального твору визнаються: 1) режисер-постановник; 2) автор сценарію/текстів діалогів; 3) автор спеціально створеного для аудіовізуального твору музичного твору з текстом або без нього; 4) художник-постановник; 5) оператор-постановник. Закон також передбачає, що одна фізична особа може здійснювати декілька видів творчої діяльності, тобто може бути залучена одночасно на декількох посадах зі списку.

За загальним правилом, якщо інше не передбачено договором, майнові права на аудіовізуальний твір переходять від авторів до продюсера аудіовізуального твору з моменту створення твору. З цього випливає, що суб'єктом, якому належать майнові права на кінематографічний твір є його продюсер.

Відповідно до статті 3 Закону України «Про кінематографію» продюсер фільму – це фізична або юридична особа, яка організовує або організовує і фінансує виробництво та розповсюдження фільму.

Виходячи з вищенаведеного, особисті немайнові права належать режисеру-постановнику; автору сценарію/текстів діалогів; автору спеціально створеного для аудіовізуального твору музичного твору з текстом або без нього; художнику-постановнику; оператору-постановнику, як авторам аудіовізуального твору. Майнові права на аудіовізуальний твір за загальним правилом належать продюсеру аудіовізуального твору, якщо інше не визначено договором.

Продюсер є ключовим суб'єктом в кіноіндустрії, оскільки він здійснює управління правами, організаційну роботу, діяльність щодо укладення договорів, отримує прибуток від комерціалізації об'єктів авторського права.

Закон України «Про авторське право і суміжні права» гарантує авторам кінематографічних творів низку немайнових прав, які належать лише автору та не можуть бути передані (відчужені) іншим особам, а отже не переходять до продюсера аудіовізуального твору разом з майновими правами на твір. До немайнових прав Закон відносить:

1) право авторства, яке передбачає можливість вимагати визнання авторства шляхом зазначення належним чином імені автора в оригіналі і копіях твору і за будь-якого використання твору, якщо це практично можливо, а також право забороняти під час будь-якого використання твору згадування імені автора, якщо він бажає залишитися анонімом. Крім того, автор має право обирати псевдонім, а також зазначати і вимагати зазначення псевдоніма замість справжнього імені автора. Завдяки цьому немайновому праву зберігається зв'язок автора та його твору, що забезпечує безперервність творчого процесу в цілому;

2) право вимагати збереження цілісності твору, протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору без згоди автора. Це право захищає автора та його репутацію, обмежуючи можливість змінювати твір таким чином, щоб зашкодити автору. Оскільки автор та його твір певною мірою є нерозривними цілим, така можливість покликана убезпечити автора від негативного впливу на його репутацію внаслідок неправомірних змін у творі;

3) право надати назву твору або залишити його без назви надає автору можливість вирішувати те, яким чином буде сприйматися його твір через назву;

б) право присвятити твір особі, події або даті. Присвяти найчастіше є дуже особистим моментом для автора, тому закріплення такого особистого немайнового права, гарантує автору можливість самостійно обрати кому або чому присвячений його твір.

Особисті немайнові права належать лише автору твору, тоді як майнові права на об'єкти авторського права у сфері кіноіндустрії, за загальним правилом відповідно до законодавства переходять до продюсера.

Відповідно до частини 1 статті 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права» суб'єкт авторського права має право використовувати твір будь-яким способом, а також виключне право дозволяти або забороняти використання твору іншими особами. Це і є майнове право суб'єкта авторського права. Закон також передбачає невичерпний перелік способів використання твору, до якого відносяться:

- 1) відтворення;
- 2) включення до складеного твору;
- 3) включення до іншого твору, крім складеного твору;
- 4) розповсюдження примірників твору;
- 5) імпорт примірників твору;
- 6) здавання в найм або в позичку примірників твору;
- 7) публічне виконання, публічний показ, публічне демонстрування, публічне сповіщення, інтерактивне надання доступу публіці та інші способи доведення до загального відома публіки;
- 8) переклад;
- 9) переробка, адаптація, аранжування та інші подібні зміни твору.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, наголосимо на тому, що правова охорона об'єктів авторського права у кіноіндустрії ґрунтується на гармонійному поєднанні міжнародних стандартів і національних норм. Принципи національного режиму, автоматичної та незалежної охорони, закріплені Бернською конвенцією, забезпечують єдиний підхід до охорони прав авторів як на міжнародному рівні, так і на рівні національних законодавств. Директива 2001/29/ЄС істотно вплинула на гармонізацію положень щодо майнових прав у цифровому середовищі та стала правовою основою функціонування стрімінгових сервісів.

Національне законодавство України в цілому узгоджується із зазначеними стандартами та передбачає правову охорону кінематографічного твору як комплексного аудіовізуального об'єкта. Разом із тим актуальними залишаються проблеми чіткого визначення правового статусу продюсера в частині набуття ним майнових прав на кінематографічні твори.

Подальше удосконалення законодавства України у сфері правової охорони об'єктів авторського права в кіноіндустрії має бути спрямоване на досягнення належного балансу між інтересами авторів, завдяки творчому внеску яких створюються об'єкти авторського права, і продюсерів, які організовують та керують роботою над створенням об'єктів авторського права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів: Конвенція Всесвіт. орг. інтелект. власності від 24.07.1971: станом на 31 трав. 1995 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051#Text (дата звернення: 19.09.2025).
2. Summary of the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works (1886). URL: https://www.wipo.int/treaties/en/ip/berne/summary_berne.html (дата звернення: 19.09.2025).
3. Directive 2001/29/EC of the European Parliament and of the Council of 22 May 2001 on the harmonisation of certain aspects of copyright and related rights in the information society. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2001/29/oj/eng> (дата звернення: 19.09.2025).
4. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV: станом на 4 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 29.09.2025).
5. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX: станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення: 29.09.2025).
6. Про ефективне управління майновими правами правовласників у сфері авторського права і (або) суміжних прав: Закон України від 15.05.2018 № 2415-VIII: станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2415-19#Text> (дата звернення: 29.09.2025).
7. Тарасенко Л.Л. Аудіовізуальний твір як цифровий об'єкт авторського права: особливості правової охорони. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Се-

- рія: Право. Том 1. № 85. 2024. С. 341–346. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/315126>. DOI: 10.24144/2307-3322.2024.85.1.50.
8. Про кінематографію: Закон України від 13.01.1998 № 9/98-ВР: станом на 15 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9/98-вр#Text> (дата звернення: 29.09.2025).
  9. Постанова Верховного Суду від 05.08.2020 у справі № 761/13278/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98812653> (дата звернення: 30.09.2025).

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.46>

ГАРАНТУВАННЯ РЕЧОВИХ ПРАВ НА ОБ'ЄКТИ НЕРУХОМОГО МАЙНА, ЯКІ БУДУТЬ СПОРУДЖЕНІ В МАЙБУТНЬОМУ: ПРОБЛЕМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Давидович А.В.,
*аспірант кафедри цивільного права
Карпатського національного університету
імені Василя Стефаника
ORCID: 0009-0002-4524-9726
e-mail: andrii.davydovych.22@pnu.edu.ua*

Давидович А.В. Гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому: проблеми та тенденції правозастосування.

У статті досліджуються правовідносини, що виникають у процесі інвестування в об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому, крізь призму правозастосування положень Закону України № 2518-IX «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому». Наголошено на міжгалузевому характері правового регулювання, що охоплює як приватноправові, так і публічно-правові елементи, а також на необхідності коректного визначення юрисдикції спорів. Автор аналізує чинну судову практику, яка лише починає формуватися і наразі не демонструє достатнього рівня системності чи глибини у тлумаченні норм нового законодавства. Звертається увага на випадки помилкового застосування норм Закону № 2518-IX до правовідносин, які виникли до набуття ним чинності, зокрема, до договорів купівлі-продажу майнових прав. Такі підходи визначаються як хибні та такими, що створюють загрозу для єдності та передбачуваності судової практики.

Окрема увага приділена аналізу понятійно-категоріального апарату Закону № 2518-IX, зокрема, розмежуванню між правом власності на об'єкт нерухомості та спеціальним майновим правом, що підлягає державній реєстрації у процесі будівництва. Виявлено проблеми, пов'язані з недотриманням цього розмежування судами, що призводить до правових помилок і суперечностей. Обґрунтовано, що ефективне впровадження Закону № 2518-IX потребує не лише його формального застосування, а й належного розуміння його цілей, термінології та предмета правового регулювання.

У висновках зазначено, що судова практика у цій сфері ще не є сталою, але вже демонструє окремі позитивні прецеденти. Запропоновано низку шляхів удосконалення правозастосування, серед яких: проведення систематичних навчальних заходів для суддів, напрацювання уніфікованих правових позицій Верховним Судом, а також чітке розмежування сфери дії нового закону та загального цивільного законодавства. Також наголошено на необхідності врахування моменту набуття права на виконання будівельних робіт, що безпосередньо впливає на визначення застосовного законодавства. Таким чином, дослідження містить комплексний аналіз актуальних проблем і дає рекомендації, що можуть сприяти підвищенню ефективності судової діяльності в умовах оновленого правового поля.

Ключові слова: речові права, інвестування, майбутній об'єкт нерухомості, спеціальне майнове право, судова практика.

Davydovych A.V. Guaranteeing property rights to real estate objects to be constructed in the future: problems and trends in law enforcement.

The article explores the legal relations arising in the process of investing in real estate objects that are to be constructed in the future, through the lens of the application of the provisions of the Law of Ukraine № 2518-IX «On guaranteeing property rights to real estate objects that will be constructed in the future». Emphasis is placed on the cross-sectoral nature of legal regulation, which encompasses

both private and public law elements, as well as the necessity of correctly determining the jurisdiction over disputes. The author analyzes current judicial practice, which is only beginning to take shape and does not yet demonstrate a sufficient level of consistency or depth in interpreting the provisions of the new legislation. Attention is drawn to cases of erroneous application of the provisions of Law No. 2518-IX to legal relations that arose before it came into force, in particular to contracts for the sale and purchase of property rights. Such approaches are considered erroneous and pose a threat to the unity and predictability of judicial practice.

Special attention is given to the analysis of the conceptual and categorical framework of Law No. 2518-IX, particularly the distinction between ownership rights to a real estate object and the special property right that is subject to state registration during the construction process. The study identifies issues arising from the failure of courts to observe this distinction, which leads to legal errors and inconsistencies. It is substantiated that effective implementation of Law No. 2518-IX requires not only its formal application but also a proper understanding of its objectives, terminology, and the scope of legal regulation.

The conclusions note that judicial practice in this area is not yet well-established, although certain positive precedents have already emerged. A number of pathways for improving legal enforcement are proposed, including: conducting systematic training programs for judges, developing unified legal positions by the Supreme Court, and clearly delineating the scope of the new law from general civil legislation. Emphasis is also placed on the need to consider the moment when the right to carry out construction work is acquired, as this directly affects the determination of applicable legislation. Thus, the study provides a comprehensive analysis of current issues and offers recommendations that may contribute to enhancing the effectiveness of judicial activity within the framework of the updated legal landscape.

Key words: property rights, investment, future real estate object, special property right, judicial practice.

Постановка проблеми. Відносини, що виникають у процесі інвестування у будівництво нерухомості, завжди були та залишаються одними із найбільш складних і ризикових у правовій системі України. Протягом усього періоду існування нашої держави вони супроводжувалися численними проблемами – від неналежного захисту прав інвесторів до зловживань з боку забудовників. Прийняття Закону України «Про гарантування речових прав на об’єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» (надалі – Закон № 2518-IX) стало логічним кроком у напрямі врегулювання цих правовідносин та підвищення рівня правової визначеності.

Незважаючи на наявність певної судової практики, що формується за новими правилами, дослідження цих правовідносин у науковій площині все ще залишається недостатнім. Відсутність ґрунтовного аналізу специфіки зобов’язань у межах купівлі-продажу майбутніх об’єктів створює труднощі як у правозастосуванні, так і для теоретиків.

Мета дослідження полягає в аналізі судової практики застосування норм законодавства України у сфері гарантування речових прав на об’єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому, та з’ясування її стану, виявлення проблемних аспектів у правозастосуванні і оцінка потенційних шляхів їх вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Договірні зобов’язання в цивільному праві досліджувалися багатьма вітчизняними вченими, серед яких Т.В. Блащук, А.Г. Бірюкова, О.А. Беляневич, С.М. Бервено, В.А. Васильєва, А.Б. Гриняк, І.Р. Калаур, В.М. Коссак, В.В. Луць, Н.В. Федорченко та інші. Питання змісту цивільно-правових зобов’язань розкривали у своїх працях також О.С. Яворська, І.В. Спасибо-Фатєєва, А.А. Цибань, В.М. Слома, Ж.В. Завальна та ін.

Попри значну кількість робіт, присвячених загальним питанням цивільно-правових зобов’язань, специфіка правовідносин у сфері купівлі-продажу майбутніх об’єктів нерухомості, як і сам правовий механізм реалізації відповідного договору, лишається поза достатньою увагою науковців. Це обумовлює потребу в системному дослідженні як доктринального, так і практичного аспекту нових правових конструкцій.

Сьогодні ці відносини закономірно досягли стадії правозастосування, у якому особливе місце відведено судовій гілці влади. Саме тому окремої уваги заслуговує питання формування судової практики щодо застосування положень Закону № 2518-IX. Незважаючи на те, що нормативна база набула чинності ще у 2022 році, кількість справ у судах поки що обмежена. Утім, наявні рішення

судів різних інстанцій вже окреслюють підходи до тлумачення та реалізації нових положень, що створює підґрунтя для подальшого розвитку стабільної правозастосовної практики.

Досі не проведено комплексного аналізу таких рішень з боку наукової спільноти. Актуальність вивчення практичного аспекту підсилюється тим, що теоретичні розвідки втрачають ефективність без їхнього прикладного застосування. Вивчення практичної реалізації правовідносин, пов'язаних із купівлею-продажем майбутньої нерухомості, дозволить не лише уточнити наявні правові конструкції, але й сприятиме зниженню правової невизначеності в цій сфері.

Хоча застосування Закону № 2518-IX наразі не характеризується ознаками масовості, ми все ж можемо беззаперечно стверджувати про існування певної кількості судових рішень, ухвалених судами різних інстанцій та юрисдикцій, які закладають основу для поступового розвитку майбутньої правозастосовної практики. Аналіз цих рішень ще не був предметом вивчення представників наукового співтовариства, що логічно обумовлює потребу у заповненні означеної прогалини. Не менш важливе значення має і те, що саме лише теоретичне дослідження проблематики відносин у сфері будівництва нерухомості має відносно невеликий коефіцієнт корисності при ігноруванні практичних аспектів функціонування елементів згаданих відносин.

Виклад основного матеріалу. Законодавство України у сфері гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому, становить собою сукупність нормативно-правових актів, що забезпечують належне функціонування інвестиційних відносин, зокрема в частині охорони та захисту прав їх учасників. Структурно воно включає Закон № 2518-IX, Цивільний кодекс України, Закони України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», «Про регулювання містобудівної діяльності» та ін. Положення перелічених законодавчих актів містять елементи як приватноправового, так і публічно-правового характеру. Водночас, варто зазначити, що Закон № 2518-IX, як ключовий нормативно правовий акт у цій сфері, має міжгалузевий характер із вираженням приватноправовим ухилом, який превалює перед, наприклад, компонентом адміністративним. Його слід відносити до категорії спеціального законодавства із захисту прав суб'єктів інвестиційної діяльності. При цьому як відзначає Г.Я. Тріпільський, регулювання гарантій прав інвесторів житлової нерухомості має ще більш спеціальний характер правового регулювання [1, с. 105]

На практиці міжгалузевий характер нормативного регулювання означає, що спори, які виникають між різними за своїм правовим статусом учасниками відносин у досліджуваній нами царині, можуть мати відмінну правову природу (публічну і приватноправову) та, відповідно, юрисдикційно належати до різних видів судочинства – цивільного, господарського та адміністративного. Отже, судова практика, що становить предмет нашої зацікавленості, повинна бути багатовекторною.

Так, у межах адміністративної справи № 420/37042/24 судами першої та апеляційної інстанцій розглядалися позовні вимоги фізичної особи до приватного нотаріуса про визнання нечинною і анулювання реєстраційної дії щодо закриття розділу відносно об'єкта незавершеного будівництва – підземного паркінгу та наземного гаражу відкритого типу, право власності на який зареєстроване за споживчим товариством, та зобов'язання відкрити новий розділ і сформулювати нову реєстраційну справу щодо цього об'єкта. Як на підставу позовних вимог позивач, серед іншого, посилався на те, що рішення державного реєстратора прийняте, виходячи із того, що об'єкт незавершеного будівництва було виключено з проектної документації у зв'язку зі змінами документації на будівництво. Разом з цим, до прийняття оскаржуваного рішення приватний нотаріус не отримував від позивача, як члена (пайовика) споживчого товариства та власника спеціального майнового права, який сплатив ціну майбутнього об'єкта нерухомості, згоди на коригування проектної документації на будівництво.

Вирішуючи спір між сторонами, суди дійшли висновку про наявність підстав для відмови у задоволенні позовних вимог. Судами констатовано, що нормою пункту 7 частини 12 статті 31 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» дійсно передбачено обов'язковість отримання згоди власника спеціального майнового права або особи, яка сплатила частково ціну майбутнього об'єкта нерухомості та на користь якої встановлено обтяження речових прав на такий об'єкт, на виключення майбутнього об'єкта нерухомості з проектної документації на будівництво. Однак, Закон № 2518-IX пов'язує існування та виникнення у особи спеціального майнового права з його державною реєстрацією у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. Оскільки позивач відповідно до Договору асоційованого членства в споживчому товаристві № 130/М від 11.04.2018 сплатив ціну підземного паркінгу і наземного гаражу, однак не мав

зареєстрованого спеціального майнового права на майбутній об'єкт нерухомості, то підстави для задоволення позовних вимог були відсутні. При цьому органами правосуддя не було встановлено обставин встановлення на користь позивача обтяжень речових прав на частково оплачений позивачем об'єкт. [2, 3].

Щодо господарської юрисдикції, то у межах справи № 917/2038/24 вирішувалося питання наявності підстав для захисту прав приватного підприємства на об'єкти незавершеного будівництва, які на підставі рішення органу місцевого самоврядування були закріплені на праві господарського відання за комунальним підприємством. Однією із підстав для відмови у задоволенні позовних вимог стало те, що позивач не посилався на виникнення у нього спеціального майнового права на об'єкти незавершеного будівництва, а у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно відсутні будь-які відомості про реєстрацію такого права за позивачем або будь-якою іншою особою [4, 5].

У цивільній справі № 359/6378/23 у рамках якої розглядалася матеріально-правова вимога про визнання права власності на частку у спільному майні подружжя Київський апеляційний суд за результатами вивчення матеріалів справи відхилив посилання позивача на незастосування судом першої інстанції положень Закону № 2518-ІХ, адже ним не надано жодного доказу державної реєстрації права власності або спеціального майнового права на спірний будинок у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно [6].

Таким чином, викладене вище судження про юрисдикційну різноманітність спорів у досліджуваних відносинах не є безпідставним, відповідає дійсному стану судової практики та засноване на аналізі судових рішень у Єдиному державному реєстрі судових рішень.

За таких умов важливо підкреслити, що при виборі суду, до якого слід звернутися за захистом прав і законних інтересів, позивачам важливо правильно визначити зміст спірних правовідносин та врахувати суб'єктний склад сторін спору. На це звернув увагу Господарський суд Одеської області у справі № 916/3336/24 за позовом фізичної особи до юридичних осіб про визнання за нею спеціального майнового права на квартиру та нежитлове приміщення. Згідно із висновками суду позивач помилково визначив, що між сторонами існує корпоративний спір, вирішення якого віднесено до господарської юрисдикції. За суб'єктним складом правовідносин спір можна було б віднести до юрисдикції господарського суду, адже внаслідок прийняття Закону № 2518-ІХ позивач став повноправним членом споживчого товариства.

Проте інші два критерії розмежування судової юрисдикції – предмет спору та характер спірних матеріальних правовідносин, свідчать про існування між сторонами не корпоративного, а приватноправового спору. Так, позов подано фізичною особою у зв'язку з невиконанням зобов'язань за інвестиційним договором із посиланням на норми Закону № 2518-ІХ та з метою захисту прав на нерухоме майно, яке має бути введене в експлуатацію в майбутньому, а тому він повинен бути вирішеним в порядку цивільного судочинства [7].

Узагальнюючи наведені приклади, варто відзначити, що судове правозастосування знаходиться на початковій стадії розвитку. При формулюванні таких висновків ми виходимо із того, що судова практика у сфері гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому, незалежно від юрисдикційної належності спору лише починає формуватися, а спори, що постають перед судами, є незначними за складністю, оскільки вимагають застосування декількох прямих і цілком однозначних норм одного закону, а не, наприклад, системного тлумачення приписів спеціального законодавства, його застосування у поєднанні з іншими пов'язаними нормативними актами тощо. Зокрема, в усіх розглянутих випадках ключовим критерієм правової оцінки стало звичайне з'ясування факту державної реєстрації спеціального майнового права, а відсутність відповідного запису у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно цілком очевидно була розцінена судами як одна із підстав для відмови у задоволенні позовних вимог.

Крім того, у публічному доступі поки що відсутні рішення судів, які, наприклад, стосувалися б спеціальних способів захисту спеціальних майнових прав, які передбачені статтею 4 Закону № 2518-ІХ або ж виконання сторонами зобов'язань за договором купівлі-продажу майбутнього об'єкта нерухомості (перший продаж), які на протигагу тим рішенням, що виявлені нами, засвідчували б поглиблення судової практики у новому для неї напрямку. Вирішення таких спорів, які безпосередньо, а не опосередковано, стосувалися б відносин, що становлять предмет регулювання Закону № 2518-ІХ, допомогло б проаналізувати дію норм вказаного законодавчого акту на практиці, доповнивши нормативне регулювання висновками органів правосуддя.

Ми усвідомлюємо, що з моменту набрання чинності Законом № 2518-IX минуло відносно небагато часу, тому кількість спорів та, відповідно, рішень і постанов судів залишається незначною. Незалежно від юрисдикції, вона не охоплює навіть півсотні актів вітчизняних судів. Такий стан речей лише підтверджує наш висновок про початок зародження відповідної судової практики. Маємо сміливість припустити, що в майбутньому кількість судових рішень зростатиме, а їх аналіз дозволить не лише виявити сталі підходи у правозастосуванні, але й виявити прогалини та колізії у чинному регулюванні.

У рамках цієї наукової розвідки окремої уваги заслуговують судові рішення щодо договорів купівлі-продажу майнових прав, які були укладені до моменту набрання законної сили Законом № 2518-IX. Так, у вітчизняній практиці простежується тенденція застосування приписів згаданого Закону при вирішенні спорів, що виникли у межах зобов'язальних відносин із купівлі-продажу майнових прав. До прикладу, у межах справи № 751/6532/24 Чернігівський апеляційний суд вирішував спір за позовом фізичної особи про стягнення з товариства грошових коштів, які були сплачені нею за нікчемним правочином – договором купівлі-продажу майнових прав від 2021 року. Залишаючи в силі рішення Деснянського районного суду м. Чернігова про відмову у задоволенні позову, суд апеляційної інстанції послався на положення частини 2 статті 13 Законом № 2518-IX для того, щоб підтвердити відповідність умов нікчемного, на думку позивача, договору вимогам закону в частині зазначення у правочині істотних умов договору [8].

Вирішуючи спір у справі № 367/3867/23 про стягнення надміру сплаченої покупцем вартості квартири, яка була передана продавцем у площі меншій, ніж це було обумовлено договором купівлі-продажу майнових прав від 2019 року, Ірпінський міський суд Київської області послався на норму пункту 10 частини 5 статті 13 Законом № 2518-IX, якою передбачено обов'язок продавця повернути покупцю надміру сплачені кошти у разі якщо фактична загальна площа об'єкта нерухомого майна виявиться меншою за площу, зазначену в договорі купівлі-продажу майбутнього об'єкта нерухомості (перший продаж) [9].

Схожа ситуація склалася і у межах справи № 524/3427/20, предметом якої були матеріально-правові вимоги про зобов'язання привести умови договорів купівлі-продажу майнових прав від 2012 року у відповідність та зобов'язати виконати їх умови в частині передачі квартири. Переглядаючи рішення судів нижчих інстанцій, Верховний Суд також послався на пункт 10 частини 5 статті 13 Закону № 2518-IX [10].

На наше переконання, описаний вище підхід до вирішення спорів є хибним, позаяк він ґрунтується на неправильному розумінні предмета регулювання Закону № 2518-IX, яким виступають відносини щодо цивільного обороту майбутніх об'єктів нерухомості, у тому числі у процесі їх купівлі-продажу, а не щодо відчуження майнових прав, регулювання яких забезпечене загальними положеннями цивільного законодавства. Договір купівлі-продажу майбутнього об'єкта нерухомості (перший продаж), положення щодо якого акумульовані у статті 13 Закону № 2518-IX, є самостійним та окремим різновидом цивільно-правових договорів зі специфічним предметом. Дії його сторін спрямовані на майбутній об'єкт нерухомості, як особливий об'єкт цивільних прав, а не на певне майнове право.

Таким чином, варто констатувати, що судами було допущено помилки в частині встановлення змісту правовідносин, що дійсно виникли між сторонами спору, внаслідок чого неправильно застосовано норми матеріального права. Звернення до приписів спеціального правового регулювання для вирішення правових спорів, які можуть та повинні бути вирішені за допомогою приписів законодавства загального, формує негативні підходи у правозастосовній практиці. Ключовою загрозою у цьому є правозастосування Верховного Суду, який відповідно до покладених на нього функцій повинен забезпечувати сталість та єдність судової практики у порядку і спосіб, визначені процесуальним законом [11], однак яким аналогічно до судів перших інстанцій застосовано норму Закону № 2518-IX щодо договору купівлі-продажу майбутнього об'єкта нерухомості до нерелевантних правовідносин.

Вочевидь, подібні ситуації у судовій практиці підлягають усуненню шляхом послідовного розмежування предмета регулювання Закону № 2518-IX та інших актів вітчизняного законодавства. Передусім це має відбуватися через поглиблення знань суддів у сфері гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому, та за першої можливості – шляхом формування найвищим судом у системі судоустрою України узагальненої та концептуально вивіреної позиції, що забезпечувала б єдність правозастосування.

На протипагу описаній негативній тенденції, справедливим буде визнати існування прецедентів правильного правозастосування. Йдеться, наприклад, про рішення Обухівського районного суду Київської області від 18.07.2025 у справі № 372/120/25. Предметом судового розгляду у цій справі були позовні вимоги про розірвання договору купівлі-продажу майнових прав від 2021 року та стягнення сплачених за цим договором грошових коштів, а підставою – обставини того, що відповідач не забезпечив отримання позивачем завершеної будівництвом квартири у строки, які сам відповідач визначив та передбачив у оспорюваному договорі. За результатами розгляду позовних вимог, суд частково їх задовольнив, застосувавши для цього необхідне законодавство та зробивши такий висновок: «...Проаналізувавши встановлені в ході розгляду обставини, суд також не вбачає підстав для застосування при розгляді справи і положень частини 2 статті 13 Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому»...» [12].

Усі викладені вище твердження необхідно трактувати з урахуванням припису пункту 1 частини 7 статті 21 Закону № 2518-ІХ, згідно із яким інвестування та фінансування будівництва об'єктів, право на виконання будівельних робіт щодо яких отримано до набрання чинності цим Законом, з використанням коштів, залучених від фізичних та юридичних осіб, у тому числі в управління, здійснюється відповідно до законодавства, яке діяло до набрання чинності цим Законом [13].

З цього випливає, що застосування або незастосування конкретного законодавства залежить від моменту отримання дозволу на виконання будівельних робіт. Якщо такий дозвіл було отримано до 10.10.2022, то положення Закону № 2518-ІХ не можуть бути керівними, а якщо після вказаної дати – то застосуванню підлягає оновлене нормативне регулювання.

На відповідному часовому розмежуванні неодноразово звертав увагу Київський районний суд м. Полтави у своїх рішеннях від 31.01.2024 у справі № 554/4032/23 [14], від 31.01.2024 у справі № 554/4034/23 [15] та від 13.02.2024 у справі № 554/4035/23 [16], а також Центральний апеляційний господарський суд у постанові від 04.06.2025 у справі № 908/6167/15 (908/3709/23) [17], зазначаючи, що Закон № 2518-ІХ не може поширюватися на спірні правовідносини, адже відповідач отримав дозвіл на виконання робіт до моменту набрання законної сили вказаним законодавчим актом.

Окрім з'ясування моменту набуття права на виконання будівельних робіт, судам варто також зважати на положення абзацу 4 частини 2 статті 21 Закону № 2518-ІХ, яким передбачено, що за рішенням замовника будівництва дія цього Закону може бути поширена на об'єкти будівництва та їх складові частини, які після прийняття в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта стануть самостійними об'єктами нерухомого майна, право на виконання будівельних робіт щодо яких набуто до набрання чинності цим Законом, у порядку та з урахуванням особливостей, визначених Кабінетом Міністрів України у постанові № 596 від 13.06.2023 [13].

Таким чином, у кожному випадку необхідно досліджувати питання наявності відповідного рішення замовника про поширення Закону № 2518-ІХ. Такий підхід відображений, наприклад, у постанові Київського апеляційного суду від 20.02.2024 у справі № 756/4978/23 [18].

Не відходячи від описаної вище проблематики, не можемо не відмітити і проблему оперування понятійно-категоріальним апаратом, запровадженим з 10.10.2022. Так, у постанові Західного апеляційного господарського суду від 05.08.2025 у справі № 907/312/25 колегія суддів при формулюванні своїх висновків, як і особа, що подала заяву про забезпечення позову, неправильно визначали правовий титул заявника, вказавши таке: «...відповідач не зазначає, що останні перебувають у власності відповідача як майбутні об'єкти нерухомості...» та «...відповідачем не обґрунтовано як накладення арешту на належні ТОВ «Вінербуд» об'єкти нерухомого майна: з реєстраційними номерами об'єктів нерухомого майна 3053690721100, ідентифікатор об'єкта в ЄДЕССБ – 01.22 27829.4861121.20240402.45.6856.45 та 3053634121100, ідентифікатор об'єкта в ЄДЕССБ - 01.2 227854.4861187.20240402.65.2634.61, які перебувають у власності відповідача саме як майбутні об'єкти нерухомості...» [19].

Закон № 2518-ІХ не допускає можливості реєстрації права власності на майбутній об'єкт нерухомості та натомість передбачає реєстрацію спеціального майнового права на такий об'єкт. Обсяг правомочностей зазначених прав хоча й збігається в частині прав володіння та розпорядження, однак відрізняється, коли мова іде про право користування. Відповідно у описаній вище ситуації правильно говорити про «особу, якій належить речове право на майбутній об'єкт нерухомості» або ж «особу, за якою зареєстроване спеціальне майнове право на майбутній об'єкт нерухомості».

Видається, що проведення освітньо-навчальних заходів для суддів з питань застосування Закону № 2518-IX сприяло б покращенню розуміння ключових аспектів його функціонування та допомоги б покращити ситуацію із використанням нового для національного права законодавства.

Висновки. Отже, судова практика у сфері гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому, є багатовекторною в силу міжгалузевого характеру нормативного регулювання та охоплює судові рішення цивільної, господарської та адміністративної юрисдикції. Наразі вона лише починає зароджуватися, враховуючи незначну кількість судових рішень у досліджуваному нами напрямку, відносно простоту спорів, що постають до вирішення перед судами, поверхневий характер правозастосування: суди, як правило, застосовують декілька прямих і цілком однозначних норм одного закону та не вдаються до системного тлумачення приписів Закон № 2518-IX або ж його застосування у поєднанні з іншими пов'язаними нормативними актами. Такий стан справ обумовлений також незначним часовим проміжком, який минув з моменту набрання чинності Законом № 2518-IX. Наразі незалежно від різновиду юрисдикції судів, судова практика у сфері гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому, не охоплює навіть півсотні рішень та постанов українських судів.

Національній судовій практиці притаманна негативна тенденція до застосування приписів Закону № 2518-IX для вирішення спорів, що виникли у межах зобов'язальних відносин із купівлі-продажу майнових прав, які виникли до 10.10.2022. Для її усунення слід поглиблювати знання суддів у сфері гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому, а Верховному Суду за першої нагоди варто сформулювати єдину правозастосовну практику.

Що однією проблемою слід вважати неправильне застосування запровадженого Законом № 2518-IX понятійно-категоріального апарату, а її вирішення варто шукати у площині організації освітньо-навчальних заходів для суддів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тріпільський Г.Я. Перспективи захисту та охорони прав інвесторів житлової нерухомості: судові та позасудові засоби. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2021. № 66. С. 103–107.
2. Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 27.01.2025 у справі № 420/37042/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124700228>.
3. Постанова П'ятого апеляційного адміністративного суду від 19.05.2025 у справі № 420/37042/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127441981>.
4. Рішення Господарського суду Полтавської області від 25.03.2025 у справі № 917/2038/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126324011>.
5. Постанова Східного апеляційного господарського суду від 25.06.2025 у справі № 917/2038/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128650487>.
6. Постанова Київського апеляційного суду від 31.03.2025 у справі № 359/6378/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126412739>.
7. Ухвала Господарського суду Одеської області від 26.09.2024 у справі № 916/3336/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121991179>.
8. Постанова Чернігівського апеляційного суду від 07.05.2025 у справі № 751/6532/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127227940>.
9. Рішення Ірпінського міського суду Київської області від 23.08.2023 у справі № 367/3867/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113005232>.
10. Постанова Верховного Суду від 12.03.2025 у справі № 524/3427/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125933056>.
11. Про судоустрій і статус суддів: Закон України №1402-VIII від 02.06.2016 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
12. Рішення Обухівського районного суду Київської області від 18.07.2025 у справі № 372/120/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129084305>.
13. Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому: Закон України № 2518-IX від 15.08.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-20>.

14. Рішення Київського районного суду м. Полтави від 31.01.2024 у справі № 554/4032/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116890610>.
15. Рішення Київського районного суду м. Полтави від 31.01.2024 у справі № 554/4034/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116878665>.
16. Рішення Київського районного суду м. Полтави від 13.02.2024 у справі № 554/4035/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117041503>.
17. Постанова Центрального апеляційного господарського суду від 04.06.2025 у справі № 908/6167/15 (908/3709/23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128438978>.
18. Постанова Київського апеляційного суду від 20.02.2024 у справі № 756/4978/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117150907>.
19. Постанова Західного апеляційного господарського суду від 05.08.2025 у справі № 907/312/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129520566>.

УДК 349.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.47>

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ ВІДНОСИН У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Заболотна Н.Я.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Навчально–науковий інститут права,
психології та інноваційної освіти,
Національний університет «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-7921-3994
e-mail: natalya.y.zabolotna@lpnu.ua

Заболотна Н.Я. Поняття та ознаки зобов'язальних відносин у цивільному праві України.

У статті надається загальне поняття та з'ясовується сутність зобов'язань у цивільному праві як правовідносин, юридична сутність яких проявляється у взаємовідносинах кредитора та боржника. Наводиться легальне визначення зобов'язання в якому розкрита сутність зобов'язальних правовідносин та характерні риси цього правового явища, та приклади наукових визначень в яких відображено найістотніші, з точки зору того чи іншого дослідника, ознаки, що дозволяють відмежувати поняття цивільного зобов'язання від суміжних. Зроблено висновок, що зобов'язання як один з основних інститутів цивільного права та важливий чинник стабілізації цивільного обороту в цілому, є складним правовим явищем, що опосередковує процес переміщення матеріальних і нематеріальних благ від однієї особи до іншої. Зобов'язання являє собою правовідношення, зміст якого становлять певні, кореспондуючі одне одному суб'єктивні права та обов'язки його учасників. Підкреслено, що, оскільки зобов'язальні правовідносини є одними з видів цивільних правовідносин, вони мають усі ознаки останніх. Водночас, зобов'язальні правовідносини характеризуються і специфічними ознаками, що дозволяють виокремити їх із загальної сукупності цивільних правовідносин і, зокрема, відмежувати від речових правовідносин. Аналіз існуючих у наукових джерелах класифікацій специфічних ознак зобов'язальних правовідносин, дає можливість їх узагальнити та виокремити наступні: наявність конкретних суб'єктів зобов'язального відношення – кредитора, якому належить право вимоги, та боржника, який повинен вчинити певну дію (або утриматись від її вчинення) на вимогу кредитора; предметом зобов'язання є дії боржника, а об'єктом – те на, що спрямовані такі дії; зобов'язання створюється лише для учасників такого правовідношення; зобов'язання має виконуватися належним чином та у належному місці; наявність майнового або немайнового інтересу у суб'єктів зобов'язання; настання відповідальності за порушення зобов'язання. Зобов'язальні правовідносини є відносними, динамічними, мають чітко визначений склад суб'єктів, мають специфічний об'єкт та предмет, особливий зміст та застосування особливих способів примусу до порушника при порушенні зобов'язання.

Ключові слова: цивільне право, зобов'язальне право, зобов'язання, зобов'язальні правовідносини, цивільний оборот, кредитор, боржник, матеріальні і нематеріальні блага.

Zabolotna N.Y. Concept and signs of obligatory relations in civil law of Ukraine.

The article provides a general concept and clarifies the essence of obligations in civil law as a legal relationship, the legal essence of which is manifested in the relationship between the creditor and the debtor. A legal definition of an obligation is given, which reveals the essence of the binding legal relationship and the characteristic features of this legal phenomenon, and examples of scientific definitions that reflect the most significant, from the point of view of one or another researcher, signs that allow distinguishing the concept of civil obligation from related. It was concluded that obligations, as one of the main institutions of civil law and an important factor in the stabilization of civil turnover

in general, is a complex legal phenomenon that mediates the process of moving material and immaterial goods from one person to another. An obligation is a legal relationship, the content of which consists of certain subjective rights and obligations of its participants that correspond to each other. It is emphasized that since binding legal relations are one of the types of civil legal relations, they have all the features of the latter. At the same time, binding legal relations are also characterized by specific features that allow them to be distinguished from the general set of civil legal relations and, in particular, to be distinguished from real legal relations. The analysis of classifications of specific features of binding legal relations existing in scientific sources makes it possible to generalize them and distinguish the following: the presence of specific subjects of binding relations - the creditor, who has the right to claim, and the debtor, who must perform a certain action (or refrain from its execution) at the request of the creditor; the subject of the obligation is the actions of the debtor, and the object is what such actions are aimed at; the obligation is created only for the participants of such a legal relationship; the obligation must be performed properly and in the proper place; the presence of a property or non-property interest in the subjects of the obligation; liability for breach of obligation. Obligatory legal relationships are relative, dynamic, have a clearly defined composition of subjects, have a specific object and subject, special content and the application of special methods of coercion to the violator in case of violation of the obligation.

Key words: civil law, obligation law, obligation, obligation legal relations, civil turnover, creditor, debtor, tangible and intangible goods.

Постановка проблеми. Зобов'язання є однією із ключових цивільно-правових категорій, що зумовлює увагу до них як з боку законодавців (у ЦК України зобов'язанням присвячена спеціальна книга п'ята «Зобов'язальне право», яка займає майже половини обсягу Кодексу), так і науковців [6, с. 22].

Зобов'язання як юридична конструкція була відома ще римському приватному праву, де зобов'язальне право хоч і не одержало такого юридичного обґрунтування як інститут речового права, але закладені правові підвалини того періоду і нині використовуються у правовій системі України та цивілістичній доктрині [17, с. 11].

В. Слома, досліджуючи походження зобов'язань у давні часи, відмічає, що «примітивне зобов'язання уявлялось як певний суто особистий зв'язок між кредитором і боржником, в силу якого останній є відповідальним «приреченим» перед першим. Ідея «боргу» зникла в ідеї відповідальності. Ідея майнового стягнення не була властива цій стадії зобов'язальних відносин: заволодіння особою боржника при неспроможності було не тільки засобом для спонукання його до виконання; воно було самостійним здійсненням тієї особистої «приреченості», яка складала основний зміст будь-якого зобов'язання того часу» [14, с. 123-124]. Цитований автор наголошує, що подальший розвиток зобов'язальних відносин відбувався у різних народів по-різному, але загальний напрямок цього розвитку полягав у поступовому послабленні, а згодом і повному знищенні особистої відповідальності боржника [14, с. 124].

В українському цивільному праві поняття зобов'язання традиційно розглядається через категорію правовідношення (зобов'язальних правовідносин), сформульованого вітчизняним законодавством і юридичною наукою [4, с. 202]

Вироблені розробниками ЦК на ґрунті класичних цивілістичних доктрин засадничі конструкції національного права зобов'язань витримали випробування часом, довели свою життєздатність і наразі залишаються фактично незмінними, попри усі буремні події вітчизняного політичного життя (не говорячи вже про події останніх двох років) [8].

Однак, незважаючи на всі наукові досягнення, позиція щодо розуміння поняття та сутності цивільно-правових зобов'язань до кінця залишається не сформованою [15, с. 72].

Проте, стрімкий розвиток суспільного життя ставить перед вченими нові завдання щодо перегляду усталених підходів до тих чи інших правових явищ, висуваючи проблеми правового регулювання в новому аспекті. Тож, як слушно відмічає П. Федосєєв, основне завдання, яке сьогодні постає перед українськими юристами-науковцями, полягає в постійній роботі над удосконаленням права, адже економічне, соціальне оновлення суспільства в процесі побудови правової держави зумовлює потребу у впровадженні європейської методології зобов'язального права, яка полягає в необхідності поєднання нових і вже відомих ефективно діючих зобов'язально-правових конструкцій, які відображають сучасну соціальну реальність світу [15, с. 71].

Метою статті є розгляд законодавчих та наукових джерел щодо визначення поняття цивільно-правового зобов'язання та характерних ознак зобов'язальних правовідносин у цивільному праві.

Аналіз останніх досліджень та публікацій проблемних питань цивільно-правових зобов'язань були предметом дослідження таких науковців, як: Н.Ю. Голубєва, С.Д. Гринько, О.В. Дзера, Ж.В. Завальна, Т.С. Ківалова, Н.С. Кузнєцова, Р.А. Майданик, В.М. Слома, Є.О. Харитонов та ін.

Виклад основного матеріалу. Зобов'язальне право займає одне з провідних місць у системі цивільного права в Україні, оскільки встановлює основні принципи майнового обігу між фізичними та юридичними особами у державі [11, с. 22].

Зобов'язання є класичною цивільно-правовою категорією, яка поширюється переважно на сферу цивільно-правового обігу майнових благ, що виключає або обмежує використання зобов'язання в немайнових цивільних і публічних правовідносинах [4, с. 203].

Як слушно зазначає М. Пленюк, «осмислення будь-якого наукового явища відбувається в рамках уже сформованих понять і пізнавальних підходів. Не є винятком й сфера зобов'язального права, адже зобов'язальне право як сукупність правових норм, що регулюють оборот матеріальних благ і цивільних прав у суспільстві, менше ніж інші норми зазнали істотних змін у процесі кодифікації. Принаймні такого висновку можна дійти з огляду на загальні положення про зобов'язання» [10, с. 170].

Легальне визначення зобов'язання міститься у ст. 509 ЦК України, відповідно до якої зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від вчинення певної дії (негативне зобов'язання), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку [16].

В. Саксонов підкреслює, що ключовим словом у визначенні поняття зобов'язання, закріпленому в ст. 509 ЦК України, є «правовідношення» (не «правовідносини») [12, с. 697]. Тому, вважає автор, «у ст. 509 ЦК України зобов'язання визначається як правовий зв'язок між двома суб'єктами (сторонами), що має односторонню спрямованість: на одну сторону зобов'язання покладається обов'язок вчинити певну дію чи утриматися від її здійснення, іншій стороні зобов'язання надається право, що кореспондує обов'язку першої» [12, с. 697]. В. Саксонов стверджує, що таке визначення «правильно розкриває сутність зобов'язання, адже зобов'язання (як правовідношення) завжди є одностороннім юридичним зв'язком, у якому одна його сторона має виключне право, а інша несе відповідний обов'язок» [12, с. 697].

Аналізуючи законодавчу дефініцію «зобов'язання», А. Богданець робить висновок про те, що, в ньому розкрита сутність зобов'язальних правовідносин, характерні його риси, що є важливим підґрунтям для подальших наукових досліджень зазначеного правового явища [1, с. 74].

М. Сібільов вважає, що легальне визначення зобов'язання видається цілком прийнятним, оскільки, з одного боку, воно містить усі ознаки цього правового явища і ні в кого не може виникати сумнів щодо його галузевої належності хоча б через те, що це визначення є невід'ємною частиною ЦК, а з іншого — надає можливість у межах цивільних правовідносин відобразити особливості зобов'язань саме як їх специфічного виду (їх майновий та відносний характер, покликаність боржника до активних дій, можливість уповноваженого суб'єкта (кредитора) вимагати певної поведінки від зобов'язаного суб'єкта (боржника) [13, с. 415].

Отже, законодавча дефініція «зобов'язання» на сьогодні не викликає особливих запитань, проте під впливом європейської інтеграції та інтернаціоналізації права потребує певного удосконалення. Адже критерії відмежування зобов'язань від інших подібних категорій цивільних правовідносин (корпоративних, реституційних тощо) залишаються дискусійними [10, с. 170].

В доктрині цивільного права вченими пропонуються різні визначення поняття зобов'язання, в яких відображено найістотніші, з точки зору того чи іншого дослідника, ознаки, що дозволяють відмежувати поняття цивільного зобов'язання від суміжних.

Так, Н. Голубєва обґрунтовує розуміння цивільного зобов'язання як динамічного цивільного правовідношення, що опосередковує переміщення матеріальних і нематеріальних благ у цивільному обороті, в якому боржник зобов'язаний учинити на користь кредитора певну дію (дії) майнового або немайнового характеру чи утриматися від певної дії (дій), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку (обов'язків), або обидві сторони виступають щодо одна однієї кредиторами (відносно прав) і боржниками (відносно обов'язків) [2, с. 5].

При цьому Н. Голубева вважає, що дія, яку зобов'язаний учинити кредитор, має бути: 1) здійсненою (можливою фізично); 2) юридично можливою чи правомірною; 3) мати цінність для кредитора, тобто кредитор має мати в її здійсненні інтерес (майновий чи/та немайновий); 4) достатньо визначеною [2, с. 7]. А акти утримання від дії спрямовані на: більшу ефективність та зручність використання певної речі; створення можливості користування річчю; утримання від користування річчю чи використання цього майна у своєму інтересі (перевізник і зберігач не мають права користуватися переданим їм для виконання договору майном); побудовання ефективних конкурентних відносин (утримання від конкуренції, утримання від укладення договору комісії з іншими особами) [2, с. 7].

На думку Ж. Завальної, зобов'язання – це такий стан правової дійсності, у якому зобов'язана особа на вимогу управленої особи повинна здійснити певну дію чи утриматись від такої [5, с. 150].

Х. Горецька і С. Фіцик вважають, що зобов'язання як теоретико-правова категорія становить сутність врегульованих нормами права суспільних відносин між суб'єктами, які виникають, змінюються і припиняються по відношенню до майнових і немайнових об'єктів, внаслідок чого у однієї зі сторін виникає обов'язок вчинити певні дії чи утриматись від їх вчинення, при цьому невиконання цього обов'язку є підставою для застосування засобів юридичної відповідальності [3, с. 91].

Отже, як зазначає Т. Жагорнікова, зобов'язання являє собою правовідношення, зміст якого становлять певні, кореспондуючі одне одному суб'єктивні права та обов'язки його учасників. Зобов'язання завжди встановлюється з певною (тобто конкретно визначеною) особою і тому носить відносний, а не абсолютний характер. [4, с. 202].

Загальновідомо, що зобов'язальні правовідносини є лише певною складовою частиною усієї системи цивільних правовідносин, зміст і правова природа яких є надзвичайно складною [17, с. 12]. Оскільки зобов'язальні правовідносини є одними з видів цивільних правовідносин, вони мають усі ознаки останніх. Водночас, як вказують Г. Яновицька, В. Кучер та інші науковці, вони характеризуються і специфічними ознаками, що дозволяють виокремити їх із загальної сукупності цивільних правовідносин і, зокрема, відмежувати від речових правовідносин, а саме: за своїм змістом зобов'язальні правовідносини опосередковують динаміку цивільних правовідносин; зобов'язальні правовідносини є відносними правовідносинами, які характеризуються чітко визначеним персоніфікованим складом суб'єктів; здебільшого, зобов'язання є майновими цивільними правовідносинами, оскільки опосередковують процес переміщення, як правило майна або інших майнових результатів; у зобов'язальних правовідносинах юридичний об'єкт полягає у вчиненні активних дій зобов'язаних осіб (на відміну від речових правовідносин, у яких юридичним об'єктом є їх пасивна поведінка) [17, с. 12].

Схожі специфічні ознаки зобов'язання як цивільного правовідношення наводить і Н. Голубева, вважаючи, що цивільне правовідношення: 1) в основному опосередковує процес переміщення благ; 2) завжди встановлюється з конкретним суб'єктом; 3) містить, як правило, обов'язок учинити певні активні дії, але може включати й пасивні дії, в окремих випадках - включати тільки пасивні дії; 4) не створює обов'язків для осіб, які не беруть участі в них як сторони; 5) має специфічний об'єкт та предмет; 6) має специфіку змісту суб'єктивного зобов'язального права, який завжди є правом не на свої власні, а на чужі дії (боржника); 7) має особливий зміст (право вимоги та борг); 8) встановлюється, як правило, на певний або визначений термін, тобто з розрахунку на подальше припинення; 9) передбачає застосування особливих способів примусу до порушника при порушенні зобов'язання. [2, с. 7]

Власне бачення ознак зобов'язальних правовідносин має й Т. Ківалова, котра зазначає, що, будучи цивільними правовідносинами і маючи усі загальні властивості останніх, зобов'язання відрізняються від інших цивільних правовідносин (зокрема, від речових) низкою ознак, притаманних тільки їм. З врахуванням зазначеного, на думку авторки, варто відзначити такі властивості зобов'язальних правовідносин: 1) зобов'язання опосередковують динаміку цивільного обігу. Натомість, речові правовідносини – це його статика; 2) сторонами зобов'язання є конкретно визначені особи: кредитор – особа, якій належить право вимоги, і боржник — особа, яка несе обов'язок, відповідний праву вимоги кредитора. Цим зобов'язання, як відносні правовідносини, відрізняються від абсолютних правовідносин (правовідносин власності тощо), в яких уповноваженій особі протистоїть не конкретне коло зобов'язаних осіб, а невизначена їх кількість, яку можна охарактеризувати як «усі й кожен»; 3) зобов'язання не створює обов'язку для третьої особи

(ст. 511 ЦК України). Разом із тим зобов'язання може породжувати для третьої особи права щодо боржника та (або) кредитора (ст. 636 ЦК України); 4) об'єктом зобов'язання є певна поведінка боржника. Це можуть бути дії, пов'язані з передачею майна, виконанням робіт тощо, або, навпаки, утримання від здійснення дій, у той час як об'єктами речових правовідносин є речі. Від об'єкта зобов'язання відрізняють предмет зобов'язання. Якщо об'єкт – це певна поведінка його учасників, то предмет – ті речі або майно, нематеріальні блага, відносно яких існує інтерес учасників цих правовідносин; 5) зміст зобов'язальних правовідносин становлять право вимоги (активна поведінка) кредитора і відповідний цій вимозі обов'язок активної або пасивної поведінки боржника; 6) здійснення суб'єктивного права кредитора у зобов'язальних правовідносинах можливе тільки у разі виконання боржником дій (або утримання від дій), що становлять його обов'язок, тоді як у речових правовідносинах уповноважена особа може здійснювати свої суб'єктивні права самостійно, не звертаючись по допомогу до інших осіб [6, с. 24].

Як зазначає К. Малигіна, зобов'язання є динамічними правовідносинами, оскільки опосередковують переміщення матеріальних цінностей між суб'єктами цивільного права на відміну, наприклад, від відносин власності, які визначають приналежність майнових цінностей якійсь особі. Боржник у зобов'язанні повинен вчинити на користь кредитора певну дію або утриматися від вчинення дії. По-друге, на думку авторки, зобов'язання є переважно майновими відносинами, оскільки особисті немайнові права особи є невідчужуваними та не можуть переміщуватися. По-третє, у зобов'язальних відносинах є завжди визначений суб'єктний склад. У зобов'язанні завжди є боржник і кредитор. Навіть якщо зобов'язання виникає із порушення абсолютного права (наприклад, зобов'язання із завдання шкоди), після настання підстави виникнення зобов'язання його суб'єктний склад буде визначеним [7].

На динаміці зобов'язального правовідношення, що пов'язана з юридичними фактами від моменту свого виникнення і до моменту припинення, які у більшості віддалені один від одного у часі і просторі і етапами єдиного процесу розвитку правовідношення, наголошує й С. Панченко, котрий вказує, що «за загальним правилом динаміка договірної зобов'язання розкривається через виникнення, зміну та припинення цивільних прав та обов'язків» [9, с. 206]. Автор пропонує принципи здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях класифікувати залежно від стадій динаміки цивільних прав у договірних зобов'язаннях: 1) виникнення договірної зобов'язання; 2) зміна договірної зобов'язання; 3) припинення, а також 4) реалізація прав у договірному зобов'язанні; 5) поновлення договірної зобов'язання; 6) призупинення; 7) охорона та захист прав [9, с. 206].

Характеризуючи категорію зобов'язання, Ж. Завальна встановлює, що ця категорія має загальноправовий характер, а також сприймається як правовідносини, які мають вирізняльні ознаки, як-от: 1) суб'єктами зобов'язань є зобов'язана особа та управомочена особа. Зобов'язаною та управомоченою особами можуть бути суб'єкти як приватного, так і публічного права; 2) наявність суб'єктивного права – виставлення вимоги в управомоченій особі; 3) правосуб'єктність осіб повністю або в частині є формально рівною; 4) предметом зобов'язання є дії майнового та немайнового характеру [5, с. 149].

Отже, загальними ознаками цивільного зобов'язання, на думку М. Ромась, є: 1) наявність кредитора, якому належить право вимоги, та боржника, який повинен вчинити певну дію (або утриматись від її вчинення) на вимогу кредитора; 2) предметом зобов'язання є дії боржника, а об'єктом – те на, що спрямовані такі дії; 3) зобов'язання створюється лише для учасників такого правовідношення; 4) зобов'язання має виконуватися належним чином та у належному місці; 5) наявність майнового або немайнового інтересу у суб'єктів зобов'язання; 6) настання відповідальності за порушення зобов'язання [11, с. 24].

Висновки. Таким чином, розглянувши законодавчі та наукові джерела щодо визначення поняття цивільно-правового зобов'язання та характерних ознак зобов'язальних правовідносин у цивільному праві, можна зробити висновки, що зобов'язання як один з основних інститутів цивільного права та важливий чинник стабілізації цивільного обороту в цілому, є складним правовим явищем, що опосередковує процес переміщення матеріальних і нематеріальних благ від однієї особи до іншої. За своєю правовою сутністю зобов'язання є правовідношенням, у якому зобов'язана особа на вимогу управленої особи повинна здійснити певну дію чи утриматись від такої дії.

Маючи усі ознаки цивільних правовідносин, зобов'язальні правовідносини характеризуються й специфічними ознаками, що дозволяють виокремити їх із загальної сукупності цивільних пра-

вовідносин і, зокрема, відмежувати від речових правовідносин. Зобов'язальні правовідносини є відносними, динамічними, мають чітко визначений склад суб'єктів, мають специфічний об'єкт та предмет, особливий зміст та застосування особливих способів примусу до порушника при порушенні зобов'язання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Богданець А.В. Об'єкт зобов'язання як теоретико-правова категорія. *Київський часопис права*. 2021. № 2. С. 72–77.
2. Голубева Н.Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання: автореф. дис....д-ра юрид. наук. 12.00.03. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2013. 42 с.
3. Горецька Х.В., Фіцик С.О. Особливості зобов'язання як цивільно-правової категорії реципованої з римського приватного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 91–93. URL: 19.pdf lsej.org.ua.
4. Жагорнікова Т.О. Поняття зобов'язання і грошового зобов'язання в цивільному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2013. Випуск 23. Частина I. Том 1. С. 201–206.
5. Завальна Ж.В. Щодо питання про юридичну природу зобов'язання. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 147–150.
6. Ківалова Т.С. Поняття та система зобов'язань у цивільному праві України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. С. 22–27.
7. Малигіна К. Аналіз зобов'язання за ЦК України. URL: yur-gazeta.com.
8. Мица Ю. 20-ти річчя ЦК: до питання про еволюцію вітчизняного зобов'язального права. URL: yur-gazeta.com.
9. Панченко С.В. Принципи здійснення цивільних прав у динаміці договірної зобов'язання. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/10/34.pdf>.
10. Пленюк М.Д. Про деякі напрямки удосконалення загальних положень про зобов'язання у Цивільному кодексі України. *Право*. 2016. № 1(13). С. 169–175.
11. Ромась М. Поняття та ознаки цивільних зобов'язань за участю держави Україна. *Підприємництво, господарство і право*. 2020, № 1. С. 21–26.
12. Саксонов В.Б. Поняття зобов'язання цивільно-правового характеру та його співвідношення з іншими категоріями в юридичній доктрині та законодавстві України. *Науковий вісник ДДУВС*. 2021. Спеціальний випуск № 2. С. 696–701.
13. Сібільов М. Договірне зобов'язання та його виконання. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2/3. С. 414–424.
14. Слома В.М. Поняття зобов'язання у цивільному праві. *Юридичний вісник*. 2016. № 1 (38). С. 123–128.
15. Федосєєв П. Поняття та сутність зобов'язань у сфері оновлення цивільного законодавства України. *Юридичний вісник*. 2021. № 5. С. 71–77.
16. Цивільний Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: ligazakon.net.
17. Яновицька Г.Б., Кучер В.О. та ін. Цивільне право України: підручник: в 2 т. Т. 2 / кол. авторів; за ред. Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. Львів: «Новий Світ-2000», 2014. 428 с.

УДК 347.728

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.48>

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ В УМОВАХ FORCE MAJEURE

Кізлова О.С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін та статистики
Міжнародного гуманітарного університету
ORCID: 0000-0002-9001-1568

Кізлова О.С. Відповідальність за порушення господарських зобов'язань в умовах Force Majeure.

Актуальність заявленої тематики наукового дослідження обумовлюється зростаючим значенням проблеми відповідальності за порушення господарських зобов'язань в умовах форс-мажору, що набуває особливого значення в період дії воєнного стану, пандемії та інших викликів. Наявність у правових системах положень щодо звільнення від відповідальності у разі непереборної сили не знімає наукових дискусій стосовно визначення відповідальності за невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань, можливості зловживань з боку учасників господарських відносин та необхідності забезпечення справедливого балансу між інтересами кредитора і боржника. Форс-мажор, будучи інструментом, покликаним захистити сторони від несправедливих наслідків, водночас здатний створювати правову невизначеність та сприяти ухиленню від виконання зобов'язань.

Методами дослідження виступають наступні методи наукового пізнання. Так, системний метод дав можливість визначити місце форс-мажору у структурі правовідносин та оцінити його вплив на ефективність господарського обороту. Порівняльно-правовий метод дозволив проаналізувати, як інститут форс-мажору регламентується у різних правових системах, наприклад, у національному праві України, французькому та німецькому праві. Формально-юридичний метод дозволив детально аналізувати конкретні норми законодавства, договорів та судову практику щодо форс-мажору

У статті здійснено аналіз природи форс-мажору як юридичного факту та запропоновано розуміти його як інструмент балансування інтересів сторін договірних відносин. Виявлено тенденції у правозастосовній практиці щодо тлумачення форс-мажору, встановлено ризики зловживання посиланням на непереборну силу та окреслено механізми, які можуть мінімізувати такі ризики.

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленому осмисленні відповідальності сторін господарських зобов'язань в умовах форс-мажору та у виробленні підходів до узгодження принципу обов'язковості договору з винятковими обставинами, що унеможливають його виконання. Практична цінність наукового дослідження полягає у вдосконаленні концепції форс-мажору, що передбачає часткове звільнення від відповідальності у випадках, коли обставини непереборної сили унеможливають належне виконання лише певної частини зобов'язання

Ключові слова: господарські зобов'язання, відповідальність, форс-мажор, непереборна сила, невиконання зобов'язань, неналежне виконання зобов'язань, зловживання правом, воєнний стан, зміна істотних умов договору.

Kizlova O.S. Liability for breach of commercial obligations under Force Majeure.

The relevance of the chosen research topic is determined by the growing importance of the issue of liability for breach of commercial obligations under force majeure, which acquires particular significance during martial law, pandemics, and other challenges. The presence of provisions on exemption from liability in the event of force majeure in legal systems does not eliminate academic debates regarding liability for non-performance or improper performance of commercial obligations, the possibility of

abuses by participants in business relations, and the necessity of ensuring a fair balance between the interests of the creditor and the debtor. Force majeure, while intended to protect parties from unfair consequences, is at the same time capable of creating legal uncertainty and facilitating avoidance of obligations.

The research methods applied include the following. The systemic method made it possible to determine the place of force majeure within the structure of legal relations and to assess its impact on the efficiency of business turnover. The comparative-legal method made it possible to analyze how the institution of force majeure is regulated in different legal systems, for example, in the national law of Ukraine, French law, and German law. The formal-legal method allowed for a detailed analysis of specific legislative provisions, contractual clauses, and judicial practice regarding force majeure.

The article analyzes the nature of force majeure as a legal fact and proposes to understand it as an instrument for balancing the interests of the parties to contractual relations. Trends in law enforcement practice regarding the interpretation of force majeure have been identified, risks of abuse of reference to force majeure have been established, and mechanisms that may minimize such risks have been outlined.

Theoretical significance of the research lies in a deeper understanding of the liability of parties to commercial obligations under force majeure and in developing approaches to harmonizing the principle of *pacta sunt servanda* with exceptional circumstances that make its performance impossible. The practical value of the research lies in improving the concept of force majeure, which provides for partial exemption from liability in cases where force majeure circumstances prevent proper performance of only a certain part of the obligation.

Key words: commercial obligations, liability, force majeure, irresistible force, non-performance of obligations, improper performance of obligations, abuse of rights, martial law, change of essential terms of the contract.

Постановка проблеми. В умовах економічної нестабільності проблема відповідальності за невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань стає надзвичайно все більш актуальною. Традиційна модель господарсько-правової відповідальності, що ґрунтується на принципі належного виконання договірних зобов'язань та компенсації збитків у разі їх порушення, стикається з низкою викликів, зумовлених дією обставин непереборної сили (*force majeure*).

З початком повномасштабної війни в Україні форс-мажор перестав бути поодиноким випадком і перетворився на системне явище, що суттєво впливає на господарську діяльність. Крім ризиків, що викликані воєнним станом, сучасний бізнес стикається із глобальними економічними кризами, пандеміями, порушенням логістичних ланцюгів та енергетичними катастрофами. Всі вищевказані фактори викликають гостру необхідність переосмислення правової природи форм-мажору та його наслідків для відповідальності сторін договору.

Особливої ваги набуває проблема зловживань правом щодо посилання на форс-мажор, коли боржники намагаються уникнути виконання зобов'язань, навіть якщо обставини лише частково вплинули на можливість їх належного виконання. Тому, сьогодні, потребують розвитку нові концепції, щодо відповідальності за невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань.

Крім того, актуальність теми зумовлюється ще й тим, що українське законодавство переважно орієнтується на класичну концепцію форс-мажору, тоді як у міжнародній практиці активно застосовується категорія «*hardship*» (істотної зміни обставин), яка передбачає не повне звільнення від відповідальності, а адаптацію умов договору. Відсутність чіткої імплементації цих підходів в Україні призводить до правової невизначеності та ускладнює судову практику.

Таким чином, дослідження проблематики відповідальності за порушення господарських зобов'язань в умовах форс-мажору є своєчасним і необхідним для забезпечення балансу інтересів сторін договору та гармонізації національного права з міжнародними стандартами.

Теоретична база дослідження. Серед українських науковців, значний внесок у розробку питань виконання та забезпечення зобов'язань зробили О.В. Дзера, В.В. Луць, Р.А. Майданик, О.А. Підопригора, Є.О. Харитонов, які у своїх працях аналізували принципи виконання договірних зобов'язань, підстави звільнення від відповідальності та проблематику розподілу ризиків у договірних зобов'язаннях. Разом з тим, попри значний доробок у сфері зобов'язального права, спеціальні комплексні дослідження проблематики відповідальності за порушення господарських зобов'язань саме в умовах тривалих форс-мажорних обставин (зокрема воєнного стану) залишаються обмеженими. Це зумовлює потребу у подальшій науковій розробці вказаної теми дослідження.

Метою статті є визначення особливостей впливу форс-мажору на виконання господарських зобов'язань та визначення відповідальності за їх порушення.

Виклад основного матеріалу. Форс-мажор у правовій доктрині традиційно розглядався як винятковий інститут, що звільняє боржника від відповідальності за невиконання зобов'язання у разі настання надзвичайних та невідворотних обставин. Однак сучасні глобальні виклики – пандемія COVID-19, воєнні дії, економічні кризи – актуалізували потребу в еволюційному переосмисленні цього поняття, оскільки класичне його розуміння вже не завжди відповідає реаліям господарського обороту. Якщо у римському праві воно ототожнювалося з дією непереборної сили, то нині у правопорядках європейських держав спостерігається тенденція більш гнучкого підходу, коли форс-мажор розглядається не лише як об'єктивна категорія, а й як правовий інструмент з балансування інтересів сторін [1, с. 152]. У французькому цивільному кодексі після реформи 2016 року форс-мажор визначається як подія, що є непереборною, непередбачуваною та зовнішньою для сторін, при цьому особливу увагу приділено саме елементу непередбачуваності [2]. В Україні законодавче визначення закріплене у статті 14-1 Закону «Про торгово-промислові палати», де підкреслюється надзвичайність та невідворотність обставин. Однак у практиці господарських судів часто виникають проблеми з доведенням саме критерію невідворотності, особливо за умов військових дій, які тривають роками.

У міжнародному праві існує розмежування між поняттями «*force majeure*» та «*hardship*». Якщо форс-мажор традиційно розглядається як повне звільнення боржника від відповідальності у разі неможливості виконання зобов'язання, то *hardship* передбачає істотну зміну обставин, яка не унеможливує виконання, але робить його надмірно обтяжливим для однієї зі сторін [3]. Так, Принципи УНІДРУА (статті 6.2.2–6.2.3) [4] чітко закріплюють доктрину *hardship*, передбачаючи право сторін вимагати перегляду умов договору у разі настання таких обставин. Таким чином, розмежування між цими категоріями має не лише теоретичне, а й практичне значення для забезпечення балансу інтересів у господарських правовідносинах.

На нашу думку, форс-мажорні обставини доречно поділити на короткострокові та довготривалі. Традиційно у національному законодавстві такий поділ відсутній, але з практичної точки зору наслідки різних за тривалістю обставин суттєво відрізняються. Наприклад, короткострокові форс-мажорні обставини, такі як стихійні лиха чи короткочасні перебої у поставках, можуть лише тимчасово зупинити виконання зобов'язань, не ставлячи під сумнів саму можливість їх подальшого здійснення. Натомість довготривалі форс-мажорні обставини, як-от воєнний стан або тривала економічна криза, фактично трансформують договірні відносини і потребують або перегляду умов договору, або навіть його розірвання. Такий підхід дозволяє знизити ризики зловживань та чіткіше визначити межі відповідальності сторін. Задля цього, доречним є звернення до німецької концепції «*Störung der Geschäftsgrundlage*», закріпленої у § 313 BGB, яка орієнтована саме на довготривалі обставини, що змінюють основу договору, на відміну від форс-мажору у вузькому розумінні [5].

Таким чином, еволюція поняття форс-мажору демонструє рух від вузького уявлення про непереборну силу до більш комплексного інструменту врегулювання господарських ризиків. У сучасних умовах господарського обороту доцільним є не лише розмежування між *force majeure* та *hardship*, але й запровадження класифікації форс-мажорних обставин за критерієм їх тривалості, що може слугувати основою для вдосконалення українського законодавства та правозастосовної практики.

Вплив форс-мажору на виконання господарських зобов'язань традиційно пов'язується з інститутом звільнення від відповідальності за їх невиконання. Відповідно до статті 617 Цивільного кодексу України сторона, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили. При цьому українське законодавство не передбачає автоматичного припинення зобов'язання – мова йде саме про звільнення від санкцій за невиконання чи неналежне виконання. Додатково у статті 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати» закріплено процедуру засвідчення форс-мажорних обставин, що на практиці є ключовим доказом для сторін спору.

Традиційно доктрина передбачала повне звільнення від відповідальності за умови, що виконання зобов'язання стало об'єктивно неможливим. Проте сучасна практика та міжнародні тенденції свідчать про поступове визнання можливості часткового звільнення від виконання [6]. У випадках, коли форс-мажор перешкоджає належному виконанню лише в певній частині (напри-

клад, коли постачальник може поставити лише частину товару через блокування логістичних ланцюгів), логічним виглядає не повне звільнення від відповідальності, а її зменшення пропорційно до обсягу невиконаного. Подібна позиція вже простежується у рішеннях Верховного Суду, який у низці справ, зокрема щодо впливу карантинних обмежень, визнав можливість гнучкого підходу до кваліфікації наслідків форс-мажору, надаючи сторонам право на відстрочення чи часткову модифікацію виконання [7].

Саме за таких умов доречним є запровадження нової для української правової науки концепції, яка полягає у тому, що дія непереборної сили не завжди унеможливує виконання зобов'язання в цілому, а лише обмежує його в часі, обсязі чи способі реалізації [8, с. 87]. Визнання цієї концепції дозволило б сформуванню більш справедливий підхід до визначення обсягу відповідальності сторін, уникнувши як надмірного тиску на боржника, так і безпідставних втрат кредитора. З точки зору договірної практики це стимулює сторони до завершення відносин, а до пошуку компромісних рішень.

Альтернативою повному звільненню від виконання є також можливість зміни чи адаптації умов договору. У сучасному праві все більше визнання отримує ідея, що сторони мають право переглянути строки, обсяг чи інші умови договору замість того, щоб його припинити. Такий підхід відповідає статтям 651–652 Цивільного кодексу України, які передбачають зміну або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин. Він також узгоджується з міжнародними підходами: Віденська конвенція про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 року (ст. 79) [9] і Принципи УНІДРУА 2016 року (ст. 7.1.7) [4] виходять з того, що вплив форс-мажору має оцінюватися пропорційно, а сторони повинні співпрацювати задля мінімізації його наслідків.

Отже, вплив форс-мажору на виконання господарських зобов'язань не зводиться виключно до повного звільнення від відповідальності. Сучасні тенденції доводять доцільність впровадження механізмів адаптації договорів, що дозволяє зберігати стабільність господарського обороту навіть в умовах сучасних викликів.

У класичному розумінні інституту форс-мажору відповідальність за порушення господарських зобов'язань трансформується у звільнення боржника від обов'язку сплачувати штрафні санкції чи відшкодовувати збитки. Такий підхід закріплений у ст. 617 Цивільного кодексу України, де визначено, що особа не відповідає за порушення зобов'язання, якщо доведе, що воно сталося внаслідок непереборної сили. У доктрині цей підхід розглядався як безумовна гарантія захисту боржника, спрямована на запобігання непропорційним втратам у ситуаціях, які не залежать від його волі. Водночас він має суттєвий недолік – повне перекладання ризику негативних наслідків на кредитора, навіть якщо останній не мав жодного відношення до виникнення форс-мажорних обставин.

Запропонованим новим підходом може стати концепція балансу відповідальності сторін, що спирається на принцип справедливості та добросовісності (ст. 3, ст. 13 ЦК України). Йдеться про необхідність запровадження диференційованого підходу, за якого наслідки форс-мажору розподіляються більш збалансовано. Наприклад, якщо виконання зобов'язання стало неможливим повністю, боржник звільняється від відповідальності у повному обсязі, але якщо перешкоди мають частковий характер – можлива пропорційна компенсація кредитору або адаптація умов договору (зменшення обсягу поставки, перенесення строків, часткове збереження обов'язку сплатити за вже отримані товари чи послуги). Це дозволяє уникнути ситуації, коли одна сторона несе весь тягар економічних втрат, що є особливо важливим у кризових умовах, спричинених збройною агресією, карантинними обмеженнями чи іншими викликами.

Судова практика України у період воєнного стану підтверджує актуальність такого підходу. Так, в Постанові КГС ВС від 07.06.2023 у справі № 912/750/22 [10] наголошено, що сам факт воєнного стану не є автоматичною підставою для звільнення від відповідальності — боржник повинен довести причинний зв'язок між неможливістю виконання та конкретними обставинами непереборної сили. Водночас Верховний Суд звертає увагу, що навіть за відсутності сертифіката ТПП, отриманого в передбаченому законом порядку, сторона не позбавлена можливості доводити наявність форс-мажорних обставин іншими доказами, якщо інше не встановлено законом чи договором [11].

Вказане свідчить, що суди вже готові переосмислити підходи до такого правового явища як форс-мажор та розуміти його як інструмент не лише захисту боржника, а й досягнення справедливого перерозподілу ризиків між сторонами, що відповідає європейським тенденціям розвитку договірної права та підвищує стійкість господарських відносин у кризових умовах.

Зловживання правом на посилення на форс-мажор стало одним із найгостріших викликів у сучасній господарській практиці, особливо в умовах воєнного стану та пов'язаних із ним економічних обмежень. Хоча інститут форс-мажору створений для захисту сторін від відповідальності за обставин, які об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, на практиці боржники часто використовують його як зручний інструмент для уникнення відповідальності навіть тоді, коли фактичні умови не відповідають вимогам закону.

Типові приклади зловживань включають: посилення на воєнний стан чи карантин як універсальне виправдання без доведення причинного зв'язку між подією та конкретним невиконанням зобов'язання; використання сертифіката Торгово-промислової палати України як формальної підстави для ухилення від відповідальності без підтвердження реального впливу на договірні відносини; відмова від переговорів щодо зміни чи адаптації умов договору, навіть якщо виконання можливе частково; спроби боржників визнати форс-мажор там, де йдеться не про об'єктивну неможливість виконання, а про економічну недоцільність чи збитковість. У низці справ суди відзначали, що боржник намагався використати зовнішні чинники як прикриття власної недобросовісності.

Це підводить до необхідності формування чітких критеріїв добросовісності при застосуванні форс-мажору, що й становить новизну дослідження. Йдеться про те, що оцінка правомірності посилення на непереборну силу має ґрунтуватися не лише на наявності формального підтвердження (сертифіката ТПП), а й на комплексному аналізі поведінки сторін: чи вжив боржник усіх можливих заходів для виконання зобов'язання хоча б частково; чи своєчасно повідомив кредитора про перешкоди; чи намагався вести переговори для збереження договору; чи діяв у межах принципів справедливості та добросовісності, закріплених у ст. 3, 13 ЦК України.

Запровадження таких критеріїв дозволило б створити більш збалансований механізм, за якого боржники не могли б зловживати правом, а кредитори були б захищені від безпідставних втрат.

Саме з цієї точки зору, судам надається повноваження оцінювати докази щодо наявності причинно-наслідкового зв'язку між форс-мажорними обставинами та неможливістю чи обмеженою можливістю виконання конкретного зобов'язання. Такий підхід дозволяє відрізнити ситуації, коли сторони дійсно об'єктивно позбавлені можливості виконати умови договору, від випадків, коли форс-мажор використовується як формальний привід для уникнення відповідальності.

Судова оцінка ґрунтується на аналізі фактичної можливості виконання зобов'язання у конкретних умовах, вжитих заходів боржником для мінімізації негативних наслідків, співвідношення між подією та обсягом невиконання (повністю чи частково). При цьому, в суді не є необхідним доводити саме загальновідомий факт (до прикладу введення воєнного стану чи введення карантинних обмежень), суд повинен на підставі наявних у матеріалах доказів встановити чи дійсно такі обставини, на які посиляється сторона, є надзвичайними і невідворотними, що об'єктивно унеможливили належне виконання стороною свого обов'язку.

Висновки. На сьогоднішній день інститут форс-мажору в господарських правовідносинах потребує переосмислення, оскільки класичне розуміння його дії як підстави для повного звільнення від відповідальності не враховує реалій сучасних викликів. У сучасній доктрині та судовій практиці все частіше йдеться про диференційований підхід до відповідальності сторін, який дозволяє більш справедливо розподілити ризики між учасниками договірних відносин. Такий підхід означає, що відповідальність може наставати у межах, визначених впливом форс-мажорних обставин, тобто із врахуванням того, наскільки саме вони обмежили можливість боржника виконати свої зобов'язання. В окремих випадках застосовується звільнення від відповідальності за прострочення на період дії форс-мажору: сторона отримує додатковий час для виконання зобов'язання, і прострочення в цей період не розглядається як порушення. Також суди можуть обмежувати відповідальність шляхом зменшення неустойки чи розміру збитків пропорційно до фактичного впливу непереборних обставин. Важливим є й те, що боржник несе відповідальність за ту частину дій, яка не залежала від форс-мажору, особливо якщо доведено його недобросовісність чи відсутність належних заходів для мінімізації негативних наслідків. У таких випадках відповідальність стає інструментом не звільнення, а зміни обсягу відповідальності, коли суд зважає на принципи справедливості, добросовісності та пропорційності, а також може застосувати підхід істотної зміни обставин, що дає змогу переглянути умови договору для більш збалансованого розподілу ризиків між сторонами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Марценко Н.С., Гера В.О. Форс-мажор у приватному праві Європейського союзу та України: порівняльно-правовий аналіз. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 4, 2022. Ч. 2. С. 149–156. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/4/part_2/23.pdf.
2. Article 1218 du Code civil. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/article_lc/LEGIARTI000032041431/2022-07-05.
3. Hardship – висновок про істотну зміну обставин. Запорізька Торгово-промислова палата. URL: <https://www.cci.zp.ua/hardship-vysnovok-pro-istotnu-zminu-obstavyn>.
4. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА 2010. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf>.
5. Wegfall/Störung der Geschäftsgrundlage, § 313 BGB. URL: <https://www.lecturio.de/mkt/juramagazin/wegfall-storung-der-geschaeftsgrundlage-313-bgb>.
6. КЦС ВС роз'яснив, за яких умов форс-мажор впливає на виконання договірних зобов'язань. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1587607>.
7. Кібенко О. Практика Верховного Суду щодо форс-мажору та істотної зміни обставин. *XII Міжнародний судово-правовий форум 13-14 червня 2024 року*, м. Київ. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_fors_major_14_06_2024.pdf.
8. Мартинюк О., Рябченко М. Корпоративний договір: особливості укладення та виконання в Україні. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. Юридичні науки. Випуск 2 (74), 2025. С. 84–88. URL: <https://journals.maup.com.ua/index.php/law/article/download/4894/5218/5606>.
9. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003#o315.
10. Постанова КГС ВП від 07.06.2023 року у справі № 912/750/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111457121>.
11. Постанова ВС від 13.09.2023 у справі № 910/7679/22 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114928509>.

ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В МЕДІА

Козир О.О.,
*аспірант кафедри права інтелектуальної власності
та патентної юстиції,
Національний університет «Одеська юридична академія»*

Козир О.О. Використання штучного інтелекту в медіа.

Стаття присвячена дослідженню використання штучного інтелекту в медіа. Серед чисельних викликів та загроз, які несе штучний інтелект в медіа, виділено такі. По-перше, поширення недостовірної інформації. Штучний інтелект може генерувати інформацію, новини, різні інформаційні повідомлення на підставі аналізу інформації, розміщеної у вільному доступі в мережі Інтернет. Така інформація може бути як результатом сформульованого запиту щодо написання фейку, так і згенерованим текстом на поставлені питання. По-друге, ризики проявів дискримінації в інформаційних повідомленнях, згенерованих штучним інтелектом, через відсутність встановлених фільтрів чи обмежень або некоректності сформульованого запиту. По-третє, зниження професійних стандартів та практик формування журналістських матеріалів, через заміну комунікації та пошуку інформації на її генерування ШІ. По-четверте, ризики несанкціонованого доступу до конфіденційної інформації, персональних даних, які можуть завантажуватись штучним інтелектом під час підготовки різних матеріалів для медіа.

Зазначено, що впровадження стандартів етичного використання штучного інтелекту дозволить сучасним медіа досягти якісних результатів при мінімізації негативних наслідків. Натомість звернення до штучного інтелекту з метою створення та поширення діпфейків може нести ризики як для окремих користувачів, так і національної безпеки в цілому. Наведено результати досліджень, які свідчать з однієї сторони про важливість позначення матеріалу, згенерованого ШІ, а також вплив таких позначень на сприйняття матеріалу користувачами.

Обґрунтовано, що відповідальне використання штучного інтелекту в медіа має передбачати розробку і впровадження етичних принципів кожним суб'єктом медіа; відкриту політику щодо позначення матеріалів, згенерованих ШІ; перевірку матеріалів, підготовлених ШІ на їх достовірність та відповідність політикам суспільної моралі, недискримінації, нешкідливості для суспільства та окремих категорій користувачів; мінімізація завантаження конфіденційної інформації для подальшого опрацювання ШІ.

Ключові слова: медіа, інформація, штучний інтелект, генерування тексту, етичні принципи, діпфейк, безпека, новини, персональні дані, захист.

Kozyr O.O. Artificial intelligence in media.

This article is devoted to the study of the use of artificial intelligence (AI) in the media. Among the numerous challenges and threats posed by AI in this field, several key issues stand out. First, the spread of misinformation. AI systems are capable of generating information, news stories, and various informational messages based on the analysis of publicly available data from the internet. Such content may result from deliberately crafted prompts to produce disinformation (i.e., fake news), or it may be generated in response to neutral queries but still contain false or misleading information. Second, the risk of discriminatory content in AI-generated messages due to the absence of established filters, safeguards, or insufficiently precise user input. This may lead to biased or harmful narratives being produced and disseminated. Third, the erosion of professional standards and journalistic practices. As AI increasingly replaces traditional journalistic processes such as communication, fact-checking, and field investigation with automated content generation, there is a danger of diminishing the integrity and quality of media work. Fourth, the risk of unauthorized access to confidential or personal data, which AI systems may inadvertently upload or process while preparing materials for media use.

The article emphasizes that the implementation of ethical standards for the use of AI will enable modern media organizations to achieve high-quality outcomes while minimizing harmful consequences. Conversely, the use of AI for generating and distributing deepfakes poses significant risks both to individual users and to national security at large. The article presents research findings that highlight, on the one hand, the importance of labeling AI-generated content, and on the other hand, the impact of such labeling on user perception.

It is argued that responsible use of AI in media should include the development and adoption of ethical guidelines by each media entity; a transparent policy for identifying AI-generated content; fact-checking of AI-produced materials to ensure their accuracy and alignment with societal moral standards, non-discrimination principles, and non-harm to the public or specific user groups; the minimization of uploading confidential information for AI processing.

Key words: media, information, artificial intelligence, text generation, ethical principles, deepfake, security, news, personal data, protection.

Постановка проблеми. Штучний інтелект (ШІ) широко використовують у всіх сферах суспільного життя. Не є виключенням сучасні медіа, в яких ШІ може нести як свої переваги, так і чисельні ризики. Використання ШІ дозволяє швидше знаходити інформацію, робити публікації більш яскравими та творчими. Однак здатність ШІ робити зображення вкрай реалістичними породжує ризики поширення через медіа недостовірної інформації, що може вводити в оману користувачів інформаційних продуктів.

За даними опитування Інституту масової інформації (ІМІ), лише 22% представників українських медіа повідомили, що їхня редакція на постійній основі використовує хоча б один інструмент ШІ, 30% опитаних зазначили, що в їхній редакції зрідка залучають ШІ, водночас 20% журналістів повідомили, що не використовують інструменти ШІ у своїй роботі. Крім того, 16% опитаних зазначили, що раніше користувалися інструментами ШІ, але наразі припинили [1; 2].

Тому дослідження сучасних практик використання ШІ в медіа має важливе практичне значення, оскільки дозволить визначити ризики, окреслити напрями правового регулювання відносин у зазначеній сфері.

Метою статті є визначення основних напрямів, переваг та ризиків використання ШІ у сфері медіа.

Стан опрацювання проблематики. Слід відзначити, що питанням використання ШІ присвячені чисельні наукові дослідження. Зокрема питання визначення правової природи ШІ, в тому числі у сфері права інтелектуальної власності, досліджено у працях Г. Андрощука, О. Заярного, О. Тараненко, О. Харитонової, Є. Харитонова, Є. Якубівського.

Загрози та ризики використання ШІ досліджуються такими вченими, як М. Ворохоб, М. Гумєнюк, О. Скіцько, П. Складанний, Р. Ширшов. До ризиків віднесено посилення кібератак, утворення каналів витоку інформації, атаки отруєння інформації, містифікація даних [3]. У дослідженнях також виділяють ступені ризику ШІ, які впливають на можливість встановлення заборони на його використання, а саме: неприпустимий, високий, обмежений ризик [4].

Чимало досліджень присвячено питанням використання ШІ в різних галузях – освіті, медицині, юриспруденції. Не є виключенням і сфера медіа, де ШІ отримує широке застосування, може надавати як переваги, так і нести чисельні ризики, що обумовлює актуальність проведення дослідження.

Виклад основного матеріалу. Як слушно зазначає Ситник О., штучний інтелект стає все більш актуальним у медіаіндустрії, оскільки він пропонує значні переваги, зокрема, підвищена ефективність, персоналізація, аналіз даних, створення контенту та контроль якості. Оскільки технологія штучного інтелекту продовжує розвиватися, вона, ймовірно, матиме ще більший вплив на медіаіндустрію та спосіб споживання та взаємодії з медіаконтентом [5, с. 263].

Враховуючи потенційні ризики, які можуть бути обумовлені використанням ШІ, на міжнародному та національному рівні розробляються принципи та політики відповідального використання ШІ в медіа.

У Керівних принципах щодо відповідального використання ШІ в журналістиці, прийнятих 30 листопада 2023 року Керівним комітетом з питань медіа та інформаційного суспільства (CDMSI), зокрема визначено, що система штучного інтелекту в журналістиці – це система, що безпосередньо використовується в бізнесі або практиці регулярного виробництва інформації про сучасний

стан справ, що становлять суспільний інтерес, і покладена в основу журналістських матеріалів. Журналістські системи штучного інтелекту – це не єдина технологія, а низка різних, часто взаємопов'язаних інструментів для автоматизації конкретних завдань. Рішення про застосування ШІ має бути не просто технологічним чи комерційним, а повинно відповідати місії медіа. Це рішення є редакційним, оскільки воно має вирішальне значення для реалізації редакційної місії та професійних цінностей медіа. Крім цього, в медіа має бути фахівець, який відповідає за впровадження та результати використання журналістського ШІ [6].

В Рекомендаціях щодо відповідального використання ШІ в медіа виділено важливі принципи такого використання, серед яких відповідальне редакційне рішення; законність; регулярне проведення оцінки ризиків, пов'язаних з використанням систем ШІ; прозорість і зрозумілість; поінформованість аудиторії про використання ШІ та про природу поширеного контенту; чітке розмежування автентичного та згенерованого ШІ контенту тощо); конфіденційність і захист даних; різноманітність; фаховий людський контроль; відповідальність; адаптивність [7].

Медіа-організації, як правило, залишаються стриманими й уникають надмірної конкретики щодо використання технологій ШІ, зокрема технологій на основі штучного інтелекту. Деякі з них оприлюднили спеціальні настанови щодо використання соціальних мереж (наприклад, *The Guardian*, *The Washington Post* або *BBC*). Інші – розкрили редакційні стандарти, які регулюють використання цифрового контенту (наприклад, *Al Jazeera* та *Associated Press*) [8].

На підставі дослідження 40 документів, серед яких 35 – це спеціальні рекомендації щодо використання ШІ та 5 – загальні етичні кодекси, які містять хоча б один розділ, присвячений ШІ, створених 84 медіаорганізаціями з усього світу, встановлено наступне. Європейські країни мають найбільшу кількість медіаорганізацій, які впровадили етичні рекомендації щодо ШІ, за ними йде Північна Америка. Серед окремих країн (без урахування міжнародних організацій), США та Велика Британія лідирують за кількістю редакцій із такими кодексами. Наступними йдуть Канада, Німеччина та Іспанія [9].

Виклики, які постають у сфері використання ШІ, є спільними для всіх медіа, тому розробка певних рекомендацій та настанов мають загальні засади. З урахуванням позитивних прикладів управління використанням ШІ визначено принципи формування етичної стратегії використання ШІ в медіа індустрії.

По-перше, формування чітких цілей та гнучких підходів щодо різних практик впровадження ШІ. Залучення представників різних структурних підрозділів медіа до обговорення політик впровадження ШІ.

По-друге, забезпечення системи підтримки та контролю за впровадженням етики використання ШІ, залучення керівників структурних підрозділів до реалізації політик ШІ.

По-третє, розвиток культурного та інтелектуального розмаїття, включення до груп розробки етичних політик ШІ широкого кола учасників (дослідників аудиторії, продакт-менеджерів, юристів).

По-четверте, широка комунікація на всіх рівнях щодо впровадження етичного використання ШІ.

По-п'яте, прозорість та оцінка досягнень у сфері впровадження етичного використання ШІ, відкрите обговорення помилок та невдач, складнощів та шляхів їх подолання [10].

Розробка політик та етичних стандартів використання ШІ має важливе практичне значення, оскільки безконтрольне використання ШІ може мати негативні наслідки як для медіа, так і користувачів.

Серед чисельних викликів та загроз, які несе ШІ в медіа, слід виділити такі.

По-перше, поширення недостовірної інформації. ШІ може генерувати інформацію, новини, різні інформаційні повідомлення на підставі аналізу інформації, розміщеної у вільному доступі в мережі Інтернет. Така інформація може бути як результатом сформульованого запиту щодо написання фейку, так і згенерованим текстом у відповідь на поставлені питання.

Маніпулятивні методи на основі ШІ можуть використовуватися для того, щоб переконати людей вдаватися до небажаної поведінки або обдурити їх, підштовхуючи до рішень таким чином, що це підриває та порушує їхню автономію, прийняття рішень та вільний вибір. Розміщення на ринку, введення в експлуатацію або використання певних систем ШІ з метою суттєвого впливу на людську поведінку, в результаті чого можливо завдати значної шкоди, зокрема, мати достатньо суттєвий негативний вплив на фізичне, психологічне здоров'я або фінансові інтереси, є особливо небезпечними і тому повинні бути заборонені. Такі системи ШІ використовують підсвідомі компоненти, зокрема, аудіо, зображення, відеостимулятори, які люди не можуть сприймати, оскільки

ці стимули знаходяться поза людським сприйняттям, або інші маніпулятивні чи оманливі методи, які впливають на самостійність прийняття рішень або вільний вибір людини таким чином, що люди не усвідомлюють цих методів, або, якщо вони усвідомлюють їх, все одно можуть бути введені в оману або не можуть контролювати їх [11].

У дослідженнях, присвячених потенційному впливу дипфейків на медіа, виділяють можливі позитивні сторони та негативні наслідки їх поширення. Загрози дипфейків розглядаються через їх негативну психологічну, фінансову та соціальну шкоду, яка може завдаватись у випадку поширення недостовірної згенерованої інформації. Психологічна шкода може завдаватись через використання дипфейків з метою цькування, маніпулювання, шантажу, залякування, наклепу. Фінансова шкода полягає в тому, що дипфейки можуть використовуватись під час шахрайства з особистими даними, проведення несанкціонованих транзакцій, отримання доступу до банківських рахунків, поширення фейкових повідомлень про банкрутство або злиття компаній. Соціальна шкода може завдаватись через маніпулювання громадською думкою, фейкові відео або заяви від імені відомих публічних осіб, фальсифікацію доказів у судових справах та поширення недостовірної інформації про діяльність судів, що може породжувати сумніви щодо справедливості правосуддя [12 с. 2163-2164].

По-друге, ризики проявів дискримінації в інформаційних повідомленнях, згенерованих ШІ, через відсутність встановлених фільтрів чи обмежень або недостатню коректність сформованого запиту.

По-третє, зниження професійних стандартів та практик формування журналістських матеріалів, через заміну комунікації та пошук інформації на її генерування ШІ.

По-четверте, ризики несанкціонованого доступу до конфіденційної інформації, персональних даних, які можуть завантажуватись ШІ під час підготовки різних матеріалів для медіа.

В Рекомендаціях Комісії з журналістської етики щодо використання штучного інтелекту для створення журналістських матеріалів зазначається про те, що існує небезпека витоку чутливих персональних даних під час діалогу журналіста та генеративної моделі. Журналісти не можуть знати, як обробляється їхній запит, хто має доступ до даних, які містяться в запиті, і як ці дані зберігатимуться в майбутньому. Тому Комісія не радить ділитися зі штучним інтелектом будь-якою інформацією, яка містить персональні дані [13].

Заярний О., Деркаченко Ю. сформулювали такі висновки та рекомендації щодо обробки персональних даних з використанням алгоритмічних систем, зокрема, ChatGPT: 1. Обробка персональних даних повинна здійснюватися з дотриманням підстав її проведення та на основі добровільної, поінформованої згоди суб'єкта персональних даних за умови додержання легітимної та пропорційної мети обробки. 2. Важливою умовою забезпечення правомірної обробки персональних даних з використанням ChatGPT є дотримання розробниками проєктних рішень, де використовується відповідна технологія безпеки персональних даних за проєктуванням і за замовчуванням. 3. Обґрунтованим вбачається прийняття нової редакції Закону України «Про захист персональних даних» та імплементація Модернізованої редакції Конвенції Ради Європи «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» (Конвенції 108+). 4. Доцільним також вбачається прийняття окремого ДСТУ «Технічний захист інформації. Забезпечення права на невтручання у приватне і сімейне життя при застосуванні алгоритмічних систем та ботів» [14, с. 61].

Враховуючи широке використання ШІ в медіа, для забезпечення його добросовісного використання важливо забезпечувати належне маркування згенерованого матеріалу. Позначення згенерованого матеріалу дозволить забезпечити відкриті політики використання ШІ в медіа, уникнути введення користувачів в оману та протидіяти поширенню фейкової інформації.

Маркування контенту, згенерованого ШІ, на сьогодні не має єдиних підходів. Серед основних питань, які постають під час позначення згенерованого матеріалу ШІ, слід виділити, по-перше, який саме матеріал слід позначати – лише той, що повністю згенерований ШІ, чи будь-який матеріал, під час створення якого використовувались технології ШІ; по-друге, коли і в якій формі має зазначатись інформація про використання ШІ (на початку матеріалу, наприкінці, чи виділяти лише згенеровані фрагменти); по-третє, використовувати текстові позначення чи спеціальні знаки; визначити сам факт використання ШІ чи конкретизувати який саме.

Trusting News було проведено опитування щодо використання ШІ в медіа у липні та серпні 2024 року за участю 10 партнерських новинних організацій, які зібрали понад 6000 відповідей на опитування від своєї аудиторії. Партнерськими організаціями були 100 Days in Appalachia, American City Business Journals, Houston Landing, Iowa Public Radio, KXAN -TV з Остіна, штат Техас, Science News, The Associated Press, The Texas Tribune, USA TODAY Network та Voice Media Group.

Серед респондентів 94% сказали, що хочуть, щоб редакції загалом розкривали інформацію про використання ШІ, тоді як 87% зазначили що розкриття інформації про ШІ повинно містити причини, чому журналісти використовували ШІ, 92% сказали, що хотіли б знати, що до перевірки інформації, створеної ШІ, була залучена людина [15].

Мета такого маркування полягає не лише у забезпеченні відкритої політики використання ШІ в медіа, а формуванні довіри користувачів до медіа. Натомість дослідження свідчать, що наявність або відсутність позначення не завжди суттєво впливає на сприйняття інформації, поширеної в медіа. В США було проведено дослідження за участю 1500 респондентів, які формували свої погляди щодо запропонованих політичних повідомлень за 4 темами. При цьому використовувались три підходи щодо надання інформації: з маркуванням, що текст згенеровано ШІ; зазначенням, що текст створено людиною; та без будь-яких позначень. За результатами дослідження встановлено, що додавання позначок змінює уявлення людей про те, чи був контент створений ШІ чи людиною – що свідчить про підвищення прозорості. Проте немає доказів, що ці позначки істотно впливають на переконливість самого контенту. Серед учасників, яким вказали, що повідомлення створене ШІ, 94,6% повірили в це. Серед тих, кому сказали, що текст написала людина, 89,3% повірили. Серед учасників, які не бачили жодної позначки, 39% вважали, що повідомлення створено людиною, 31% – ШІ, а 30% не були впевнені [16].

Висновки. ШІ став невід’ємною частиною сучасних медіа. Ефективний помічник – аналітик, перекладач, генератор творчих робіт та цікавих ідей, ШІ несе чималі ризики як для збереження якісного медіа, так і безпеки користувачів. Ризики чи переваги від використання ШІ, в першу чергу, залежать від мети та політики етичності та професійності медіа. Впровадження стандартів етичного використання ШІ дозволить сучасним медіа досягти якісних результатів при мінімізації негативних наслідків. Натомість звернення до ШІ з метою створення та поширення дипфейків може нести ризики як для окремих користувачів, так і національної безпеки в цілому.

Відповідальне використання ШІ в медіа має передбачати розробку і впровадження етичних принципів кожним суб’єктом медіа; відкрити політику щодо позначення матеріалів, згенерованих ШІ; перевірку матеріалів, підготовлених ШІ на їх достовірність та відповідність політикам суспільної моралі, недискримінації, нешкідливості для суспільства та окремих категорій користувачів; мінімізацію завантаження конфіденційної інформації для подальшого опрацювання ШІ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мажкова Яна Медіа та штучний інтелект: Як українські медіа використовують штучний інтелект. 01 липня 2024 року. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/ukrayinski-media-ta-shtuchnyj-intelekt-yak-redaktsiyi-zaluchayut-shidlya-stvorennya-kontentu-i62217>.
2. Інформаційна довідка щодо використання штучного інтелекту в медіа: потенціал і ризики. *Дослідницька служба Верховної Ради України*. <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33465.pdf>.
3. Скіцько О., Складанний П., Ширшов Р., Гуменюк М., Ворохоб М. Загрози та ризики використання штучного інтелекту. *Кібербезпека: освіта, наука, техніка*. 2023. № 2 (22). С. 6–18.
4. Sláva Gracová, Martin Graca Threats to the use of artificial intelligence and its legislative. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: журналістика*. 2024. № 1 (7). С. 72–78.
5. Ситник О. Проблематика впровадження штучного в сучасних ЗМІ та медіатехнологіях. *Український інформаційний простір*. 2023. № 2 (12). С. 252–265.
6. Guidelines on the responsible implementation of artificial intelligence systems in journalism URL: <https://rm.coe.int/cdmsi-2023-014-guidelines-on-the-responsible-implementation-of-artific/1680adb4c6>.
7. Авдеева Т., Андрієнко О., Дубно О. Рекомендації щодо відповідального використання ШІ в медіа. 11.12.2024. https://webportal.nrada.gov.ua/wp-content/uploads/2024/12/03_Avdyeveva_Prezentatsiya_11.12_SHI-ta-media.pdf.
8. AI and Media Ethics Existing References Overview. *Reporters without borders*. https://rsf.org/sites/default/files/medias/file/2023/09/AI%20and%20media%20ethics%20existing%20references%20overview_0.pdf?utm_source=chatgpt.com.

9. Sonia Parratt-Fernández, Sonia Parratt-Fernández, Victoria Moreno-Gil Journalistic AI Codes of Ethics: Analyzing Academia's Contributions to their Development and Improvement. *Profesional de la información*. 2024. v. 33, n. 6. P. 1–15. <https://doi.org/10.3145/epi.2024.0602>.
10. Yves Bergquist AI ethics a framework for the media industry. *Entertainment technology center*. 14 p. https://www.etccenter.org/wp-content/uploads/2022/04/AI-Ethics-A-Primer-for-the-Media-Industry-ETC.pdf?utm_source=chatgpt.com.
11. Document 32024R1689 Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32024R1689>.
12. Ebba Lundberg, Peter Mozelius The potential effects of deepfakes on news media and entertainment. 2024. *AI & SOCIETY* (2025). 40. P. 2159–2170. <https://doi.org/10.1007/s00146-024-02072-1>.
13. Рекомендації Комісії з журналістської етики щодо використання штучного інтелекту для створення журналістських матеріалів <https://cje.org.ua/statements/rekomendatsii-komisii-z-zhurnalistskoi-etyky-shchodo-vykorystannia-shtuchnoho-intelektu-dlia-stvorennia-zhurnalistskykh-materialiv>.
14. Заярний О.А., Деркаченко Ю.В. Деякі особливості обробки персональних даних при використанні чат-ботів зі штучним інтелектом на прикладі Chat GPT. *Юридичний бюлетень*. 2023. Вип. 29. С. 55–62.
15. Clark Merrefield What U.S. audiences want newsrooms to disclose about their AI use: 4 insights from Trusting news. *The Journalist's Resource. Informing the news*. 2025. https://journalistsresource.org/media/ai-use-news-what-audiences-disclose/?utm_source=chatgpt.com.
16. Isabel O. Gallegos, Chen Shani, Weiyan Shi, Federico Bianchi, Izzy Gainsburg, Dan Jurafsky, and Robb Willer Labeling AI-Generated Content May Not Change Its Persuasiveness. *Policy Brief HAI Policy & Society*. July 2025. <https://hai.stanford.edu/assets/files/hai-policy-brief-labeling-ai-generated-content.pdf>.

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.50>

ПРАВОНАСТУПНИЦТВО У ВИКОНАВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПРЕЦЕДЕНТНА ПРАКТИКА ВЕРХОВНОГО СУДУ

Колісник О.В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри цивільної юстиції та адвокатури,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-7193-4594

Колісник О.В. правонаступництво у виконавчому провадженні: прецедентна практика Верховного Суду.

Статтю присвячено дослідженню сутності та ролі правових висновків Верховного Суду щодо роз'яснення і правильної імплементації норм процесуального права у сфері виконавчого провадження, зокрема питань правонаступництва та заміни сторони виконавчого провадження. Доведено, що викладені у постановах Верховного Суду правові позиції варто називати «прецедентом тлумачення», а не «судовим прецедентом».

Автором наголошено, що правотлумачна діяльність Верховного Суду має суттєвий вплив на судову практику нижчих судів, які вирішують питання правомірності/неправомірності дій виконавця щодо закінчення виконавчого провадження, питання допустимості/недопустимості правонаступництва у разі вибуття сторін виконавчого провадження та інші питання.

Основні положення правових позицій Верховного Суду у цій сфері зводяться до такого: 1) у разі вибуття сторони виконавчого провадження виконавець зобов'язаний оцінити сутність та характер правовідносин на предмет допустимості правонаступництва, і у разі допустимості - зупинити провадження, а не закінчувати його; 2) правонаступництво у виконавчому провадженні можливе як до відкриття виконавчого провадження, так і до видачі виконавчого листа; 3) у разі завершення виконавчого провадження сторону можливо замінити лише після оскарження постанови виконавця про закінчення виконавчого провадження та відновлення виконавчого провадження або після повторного пред'явлення виконавчого документу до виконання (у разі його повернення) в межах встановлених строків.

Зазначено, що під час вчинення виконавчих дій державні та приватні виконавці для забезпечення прав учасників виконавчого провадження повинні обов'язково враховувати правові висновки Верховного Суду щодо тлумачення процесуальних питань заміни сторони виконавчого провадження.

Наголошено, що судова правотворчість та судовий активізм повинні мати межі і не допускати свавілля. Відступлення Верховним Судом від своїх попередніх позицій свідчить про переосмислення тлумачення законодавчих приписів, але має бути обґрунтованим та мотивованим, заснованим на реалізації завдань цивільного судочинства і дотриманні принципу верховенства права. Оновлені та обґрунтовані правові позиції Верховного Суду щодо застосування певних приписів законодавства у сфері виконавчого провадження мають знаходити віддзеркалення в нормах законодавства, які є більш стабільними та менш мінливими.

Ключові слова: виконавче провадження, правонаступництво у виконавчому провадженні, заміна сторони виконавчого провадження, зупинення виконавчого провадження, прецедент тлумачення, Верховний Суд.

Kolisnyk O.V. Legal succession in execution proceedings: precedent practice of the Supreme Court.

The article is devoted to the research of the essence and role of the Supreme Court's legal conclusions concerning the interpretation and proper implementation of procedural law norms in the field of

enforcement proceedings, particularly issues of legal succession and a party replacement in enforcement proceedings. It is established that the legal positions outlined in the Supreme Court's judgments should be referred to as an «interpretation precedent» rather than a «judicial precedent».

The author emphasizes that the Supreme Court's activity of interpreting the law significantly influences the judicial practice of lower courts when they decide on the legality/illegality of an enforcement officer's actions regarding the termination of enforcement proceedings, the admissibility/inadmissibility of legal succession upon the withdrawal of parties from enforcement proceedings, and other issues.

The main provisions of the Supreme Court's legal positions in this area are as follows: 1) in the event of a party's withdrawal from enforcement proceedings, the enforcement officer is obliged to assess the nature and character of the legal relationship to determine the admissibility of succession, and if admissible, to suspend the proceedings, not terminate them; 2) succession in enforcement proceedings is possible both before the opening of the enforcement proceedings and before the issuance of the writ of execution; 3) if enforcement proceedings have been terminated, a party can only be replaced after appealing the enforcement officer's decision to terminate the proceedings and their subsequent reinstatement, or after the re-submission of the writ of execution for enforcement (if it was returned) within the established time limits.

It is noted that when performing enforcement actions, in order to ensure the rights of the participants in enforcement proceedings state and private enforcement officers must necessarily take into account the Supreme Court's legal conclusions regarding the interpretation of procedural issues related to a party replacement in enforcement proceedings.

It is pointed out that judicial law-making and judicial activism must have boundaries and must not allow for arbitrariness. The Supreme Court's deviation from its previous positions indicates a rethinking of the interpretation of legal provisions but must be justified and reasoned, based on the realization of the objectives of civil justice and adherence to the principle of the rule of law. Updated and substantiated legal positions of the Supreme Court regarding the application of certain provisions of the law in the field of enforcement proceedings should be reflected in the norms of legislation, which are more stable and less volatile.

Key words: enforcement proceedings, legal succession in enforcement proceedings, a party replacement in enforcement proceedings, suspension of enforcement proceedings, interpretation precedent, the Supreme Court.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Верховний Суд забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом, зокрема, забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій. Важко переоцінити роль Верховного Суду у здійсненні правотлумачної діяльності щодо правильного розуміння і застосування норм права. Слід зауважити, що у ч. 4 ст. 263 ЦПК зазначено, що при виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування відповідних норм права, викладені в постановках Верховного Суду. Йдеться перш за все про висновки Верховного Суду щодо застосування норм матеріального права. Проте, судовою практикою продемонстровано і доведено, що вкрай важливу роль відіграють і правові висновки Верховного Суду стосовно роз'яснення і правильної імплементації норм процесуального права, оскільки законодавство України містить колізії, прогалини та інші дефекти правового регулювання, які потребують оперативного реагування.

Однак законодавство України у сфері виконання судових рішень та рішень інших юрисдикційних органів постійно змінюється, характеризується нестабільністю, суперечливістю та неоднозначністю. Однією з надважливих процесуальних проблем виконавчого провадження є проблема правонаступництва у ньому, оскільки від вирішення питання щодо допустимості/недопустимості заміни сторони виконавчого провадження у порядку правонаступництва залежить подальша доля реального захисту та відновлення порушених прав і свобод людини і громадянина, інтересів юридичних осіб та держави. Проте, ці питання врегульовані досить суперечливо, у зв'язку з чим критично важливими є вироблені Верховним Судом правові висновки щодо підстав та порядку правонаступництва у виконавчому провадженні, процесуальних обов'язків його учасників та інших неоднозначно закріплених питань і процедур.

Мета дослідження – визначити правову природу та значення правових висновків Верховного Суду у системі правового забезпечення здійснення правонаступництва у виконавчому провадженні з урахуванням аналізу судової практики нижчестоящих судів.

Стан опрацювання проблематики. Сутність та значення судового прецеденту та його вплив на правову систему України досліджували такі вчені як О.О. Берназюк, В.П. Непийвода, І.В. Непийвода. Особливостям судового прецеденту в межах цивільного судочинства присвячені роботи Д.Д. Луспеника, Ю.Ю. Рябченка, О. Владикіна та інших вчених. Проблеми правонаступництва у виконавчому провадженні були предметом наукових інтересів В.В. Баранкової, О.П. Печеного, С.С. Бичкової та інших. Водночас залишаються не вирішеними питання співвідношення та юридичної сили законодавчих приписів та правових висновків Верховного Суду щодо врегулювання підстав, порядку, строків й інших процесуальних питань здійснення правонаступництва у виконавчому провадженні.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом серед науковців все більш поширеною стає думка, що правовим позиціям Верховного Суду притаманні риси судового прецеденту. На думку О.О. Берназюка, судовий прецедент можна визначити як сформульований під час розгляду конкретної справи у рішеннях судів касаційної інстанції правовий висновок стосовно способу застосування норми права, який забезпечує існування єдиного підходу у питаннях тлумачення цієї норми, вирішення суперечностей або прогалин законодавчого регулювання та є обов'язковим для застосування під час вирішення судами спорів у схожих правовідносинах, тобто судовий прецедент фактично є джерелом суддівської правотворчості, однак у процесі такої правотворчості не створюється нова норма права, а визначається обов'язковий спосіб її застосування, виробляється єдиний підхід до вирішення суперечностей або прогалини у законодавчому регулюванні [1, с. 407]. О. Владикін та О. Грачова наголошують, що «судове рішення в сучасному цивільному процесі України є класичним судовим прецедентом, тому що відповідає таким його ознакам: є результатом діяльності судової гілки влади та створений під час реалізації правосуддя; розглядається під час вирішення конкретного питання в процесі аналізу певної справи; є схожим та подібним до справи, що перебуває у певному суді, але з обмеженням, що є рішенням винятково Верховного Суду. Вказане вище дозволяє судовому прецеденту заповнювати прогалини та вирішувати колізії в законодавстві шляхом його тлумачення» [2, с. 101-102]. Обов'язок нижчих судів та інших суб'єктів владних повноважень застосовувати норму саме в розумінні, яке виклав Верховний Суд, є втіленням максими *stare decisis*, тому очевидно, що зазначені постанови Верховного Суду мають виразні риси, притаманні прецедентам, отже, їх слід уважати такими та джерелом права України [3, с. 367].

Незважаючи на те, що ці науковці наголошують на здатності правових позицій Верховного Суду усувати прогалини та колізії, а також неточності розуміння, фактично підкреслюючи їхню правотлумачну функцію, вони все одно наполягають на вживанні терміну «судовий прецедент». Більш обґрунтованим та виваженим видається підхід, відповідно до якого правові позиції Верховного Суду, викладені у його постановках, варто називати «прецедентом тлумачення», оскільки, по-перше, навіть у різних за змістом судових справах (з різними фактичними обставинами) може бути застосована одна й та сама правова позиція Верховного Суду щодо тлумачення певного нормативного припису, який потенційно може бути застосований по-різному, якщо не буде «розтлумачено» чіткого алгоритму та підстав його застосування. По-друге, такі роз'яснення певної законодавчої норми можуть бути використані не тільки судом, а й іншим юрисдикційним органом чи іншим суб'єктом владних повноважень. У такому випадку норма права має бути застосована відповідним суб'єктом правозастосування відповідно до правової позиції Верховного Суду, тобто з урахуванням «прецеденту тлумачення», а не «судового прецеденту». По-третє, поняття «прецедент тлумачення» видається вужчим, точним та більш коректним за «судовий прецедент» ще й з огляду на те, що підлягає застосуванню не все рішення або його мотивувальна/резольютивна частина щодо розв'язання спору, а окремі частини рішення – положення і висновки щодо роз'яснення/уточнення/тлумачення певного нормативного припису. Водночас варто наголосити, що така «правотлумачна» здатність правових позицій врегульовувати суспільні відносини більш чітко і конкретно, ніж закон, породжує питання так званої «конкуренції» прямих приписів закону і їх «розширеного тлумачення» у правових висновках.

Питання правонаступництва у виконавчому провадженні досить обмежено врегульовані у ст. 55 та 442 ЦПК, а також у ст. 15, 34, 39 Закону України «Про виконавче провадження» (далі – Закон), тому Верховним Судом сформульовано значну кількість правових позицій з метою компенсації недостатності правового регулювання зазначеного питання. Фактично формуючи прецедент правотлумачення і правозастосування, Верховний Суд «перетягає» на себе функцію пра-

вотворця, бо прописуючи, як має діяти виконавець та інші учасники виконавчого провадження, він фактично врегульовує правовідносини у певний спосіб, подекуди відмінний від того порядку, який прописаний або нечітко врегульований у Законі.

Так, особливо багато непорозумінь виникає у судовій практиці щодо правильності застосування державними та приватними виконавцями п. 3 ч. 1 ст. 39 Закону, де передбачено: «Виконавче провадження підлягає закінченню у разі припинення юридичної особи - сторони виконавчого провадження, якщо виконання її обов'язків чи вимог у виконавчому провадженні не допускає правонаступництва, смерті, оголошення померлим або визнання безвісно відсутнім стягувача чи боржника». Вочевидь, ця норма покладає на виконавця обов'язок вирішити питання про допустимість правонаступництва лише стосовно юридичної особи і закінчити виконавче провадження у разі його недопустимості. Проте, дана норма не передбачає такого самого обов'язку виконавця стосовно фізичної особи. Водночас, Верховний Суд більш розширено тлумачить цю норму Закону і у своїй постанові вказує: виконавець, установивши на підставі відповідних доказів факт смерті фізичної особи, яка була стороною виконавчого провадження, має вчинити дії щодо отримання даних, необхідних для вирішення питання про заміну такої сторони її спадкоємцями та надалі за заявою сторони звернутися до суду з відповідним поданням про заміну сторони виконавчого провадження. Смерть, оголошення померлою або визнання безвісно відсутньою фізичної особи, яка була стороною виконавчого провадження, має виступати підставою для його закінчення, лише коли виконання обов'язків такої особи чи вимог у виконавчому провадженні не допускає правонаступництва [4].

Відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 34 Закону виконавець зупиняє вчинення виконавчих дій у разі звернення виконавця та/або заінтересованої особи до суду із заявою про заміну вибулої сторони правонаступником. Слід зауважити, що перед таким зверненням до суду про заміну сторони виконавець попередньо має проаналізувати характер спірних правовідносин і лише тоді зупинити виконавче провадження на час проведення процедури заміни сторони у порядку правонаступництва, якщо правовідносини допускають правонаступництво. Так, у Постанові Верховного Суду зазначено, що «у разі смерті фізичної особи - сторони виконавчого провадження виконавець повинен перевірити, чи допускають відповідні правовідносини правонаступництво, чи ні» [4]. У постанові від 11 жовтня 2023 р. Велика Палата Верховного Суду зазначила, що буквальне розуміння норм Закону України «Про виконавче провадження» про те, що процесуальне правонаступництво у виконавчому провадженні у разі смерті боржника не допускається, а відповідне виконавче провадження підлягає закінченню на підставі п. 3 ч. 1 ст. 39 Закону, є помилковим. Закон передбачає обов'язок державного виконавця зупинити виконавче провадження та вирішити питання про залучення правонаступників, якщо спірні правовідносини допускають правонаступництво [5]. Зверненню виконавця до суду з заявою про заміну сторони виконавчого провадження має передувати зупинення ним виконавчого провадження, що має розглядатися як обов'язок державного/приватного виконавця за можливості виникнення правонаступництва [6, с. 276]. Водночас важко погодитися з пропозицією О.О. Бичкової про те, що «доцільно на законодавчому рівні закріпити право державного виконавця вирішувати питання щодо заміни сторони виконавчого провадження, а відповідну правомочність суду обмежити випадками наявності спору щодо того, хто саме є правонаступником сторони виконавчого провадження, яка вибула» [7, с. 8]. На нашу думку, подібний припис лише ускладнить процедуру заміни сторони виконавчого провадження, внаслідок чого може збільшитися кількість скарг на дії виконавця щодо проведення чи не проведення заміни сторони виконавчого провадження, а судам все одно доведеться здійснювати судовий контроль за цим напрямком.

Отже, виходячи з того, чи допускається правонаступництво, виконавець або зупиняє виконавче провадження і звертається до суду із заявою про заміну сторони виконавчого провадження, або закінчує виконавче провадження. Проте, судова практика свідчить про те, що у разі смерті фізичної особи - сторони виконавчого провадження - виконавці досить часто на підставі прямої вказівки в Законі (п. 3 ч. 1 ст. 39) одразу закінчують виконавче провадження без попереднього вирішення питання, чи допускається правонаступництво у відносинах, щодо яких проводяться виконавчі дії. Так, Яворівський районний суд Львівської області скасував постанову виконавця про закінчення виконавчого провадження, оскільки державним виконавцем не було перевірено, чи є у померлої особи (стягувача) правонаступники, які прийняли спадщину після її смерті [8]. В іншій справі Хмельницький апеляційний суд залишив без змін рішення Хмельницького міськрайонного

суду Хмельницької області, яким було скасовано постанову державного виконавця про закінчення виконавчого провадження у зв'язку зі смертю боржника [9]. Дивним видається той факт, що попри викладення Верховним Судом ще у 2022 р. відповідних правових позицій щодо необхідності з'ясування виконавцем питання допустимості правонаступництва у виконавчому провадженні, виконавці продовжують виносити постанови про закінчення виконавчого провадження, не дотримуючись відповідних положень.

Заінтересовані особи, на думку яких виконавець неправомірно закінчив виконавче провадження у зв'язку з вибуттям однієї зі сторін, мають право оскаржити його дії. З приводу цього питання у постанові Верховного Суду зазначено: якщо ж виконавче провадження було закінчене виконавцем, у тому числі у зв'язку зі смертю боржника, і виконавець при цьому не врахував відповідні вимоги чинного законодавства щодо можливого правонаступництва боржника, постанову про закінчення виконавчого провадження можна оскаржити в судовому порядку. У разі задоволення скарги можна вирішувати питання щодо заміни сторони виконавчого провадження правонаступником, у тому числі у зв'язку зі смертю боржника. Відповідна заміна сторони виконавчого провадження правонаступником може бути здійснена лише у разі скасування постанови виконавця про закінчення такого виконавчого провадження [4]. Як бачимо, питання про заміну сторони виконавчого провадження можна вирішувати лише після оскарження постанови про його закінчення. Однак, варто пам'ятати, що заінтересовані особи можуть це зробити протягом 10 днів з дня, коли вони дізналися чи могли дізнатися про закінчення виконавчого провадження.

Підставою правонаступництва у виконавчому провадженні, як і правонаступництва у судовому провадженні, є правонаступництво у матеріальних правовідносинах. Якщо спірні матеріальні правовідносини, а потім і встановлені судом чи іншим юрисдикційним органом правовідносини, носять особистий характер і тісно пов'язані з особою сторони, яка вибула, то ні матеріальне, ні процесуальне правонаступництво не допускається. Так, відповідно до ст. 1218 Цивільного кодексу не входять до складу спадщини права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця. Проте, у судовій практиці виникають дискусійні питання щодо правонаступництва, зокрема, у відносинах, що виникають з договору довічного утримання, на стороні відчужувача. Цей договір припиняється зі смертю відчужувача, оскільки права відчужувача на отримання догляду нерозривно пов'язані з його особою, проте відповідно до висновків Верховного Суду у таких справах має бути допущено правонаступника сторони відчужувача, оскільки «позов про розірвання договору довічного утримання та визнання права власності на квартиру за відчужувачем пред'явлено за життя відчужувача, факт смерті відчужувача до вирішення справи судом допускає правонаступництво у спірних правовідносинах, тому оспорюваний договір довічного утримання може бути розірвано» [10]. На наше переконання, такий підхід прямо суперечить природі цього договору, а також загальним засадам правонаступництва, яке можливе лише щодо прав, які можуть бути відділені від особи – сторони спірного чи вже встановленого правовідношення. Така розбіжність між положеннями законодавства і правовими позиціями Верховного Суду вкотре підкреслює важливість дослідження значення та ролі прецедентної практики Верховного Суду, яка має суттєвий і визначальний вплив на прийняття рішень судами нижчих інстанцій, є орієнтиром для правозастосовчої діяльності. Саме тому вироблення Верховним Судом правової позиції з того чи іншого питання має відбуватися з урахуванням напрацьованої практики нижчих судів на підставі ґрунтовного аналізу законодавчих підвалин, а також доктринальних підходів.

Завдяки прецедентній практиці Верховного Суду також було усунуто двозначність і у питанні щодо можливості правонаступництва у відносинах за участю фізичної особи-підприємця. Так, у висновках Верховного Суду визначено, що фізична особа, яка в установленому законом порядку набула статус підприємця, не втрачає свого статусу фізичної особи. Фізична особа - підприємець позбавляється статусу підприємця з дати внесення до Єдиного державного реєстру запису про державну реєстрацію припинення підприємницької діяльності цією фізичною особою. Наявність у спадкодавця статусу фізичної особи – підприємця не впливає на можливість заміни боржника (як сторони у справі, так і сторони виконавчого провадження) його правонаступником - фізичною особою [4]. Водночас О.П. Печений слушно зауважує з приводу цього, що сам по собі статус фізичної особи як суб'єкта підприємницької діяльності не може бути об'єктом правонаступництва, у тому числі спадкового; перехід усіх прав і обов'язків фізичної особи - суб'єкта підприємницької діяльності є неможливим, оскільки багато з них, будучи складовими правового статусу підприємця, правонаступництва не допускають [11, с. 52].

Інше, не менш важливе питання, яке також неоднозначно врегульовано Законом, проте знайшло своє відображення і відповідне роз'яснення у позиціях Верховного Суду, це часові межі, протягом яких можливе правонаступництво на стадії виконання судових рішень та рішень інших юрисдикційних органів. За загальним правилом, заміна сторони виконавчого провадження здійснюється у межах відкритого виконавчого провадження. У ч. 5 ст. 442 ЦПК зазначено, що також можливо замінити боржника або стягувача у виконавчому листі до відкриття виконавчого провадження. Це положення Верховний Суд розтлумачив наступним чином: 1) особа, на користь якої видано виконавчий документ, набуває статусу стягувача з моменту видачі такого виконавчого документа, а не з моменту відкриття виконавчого провадження; 2) ця особа до відкриття виконавчого провадження як юридичного процесу є лише стягувачем у виконавчому документі на стадії виконання судового рішення з відповідним потенціалом прав у виконавчому провадженні, які повноцінно реалізує лише у статусі стягувача як сторони відкритого виконавчого провадження; 3) заміна стягувача саме як сторони виконавчого провадження неможлива, якщо заява правонаступника про це подана, зокрема, після спливу строку пред'явлення виконавчого документа до виконання, але якщо цей строк не був поновлений судом. Водночас заміна стягувача у виконавчому документі іншою особою внаслідок передання ним своїх прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги) допускається на будь-якій стадії судового процесу, у тому числі до відкриття виконавчого провадження [12]. Погоджуючись із зазначеним положенням, вважаємо за потрібне наголосити і на тому, що захист порушеного права судом, який завершується виконанням рішення, є цілісним процесом, саме тому заміна сторони в порядку правонаступництва повинна допускатися і до видачі виконавчого документа.

У постанові Верховного Суду від 8 лютого 2022 р. також наголошено: якщо строки пред'явлення виконавчого документа до виконання пропущені, то подаючи заяву про заміну стягувача у виконавчому листі, такий правонаступник має одночасно подати заяву про поновлення пропущеного строку, обґрунтовуючи поважність причин цього. У разі відсутності підстав для поновлення пропущеного строку для пред'явлення виконавчого документа до виконання, заява про заміну стягувача у виконавчому листі на правонаступника задоволенню не підлягає, оскільки в цьому випадку така заміна носить виключно формальний характер, не сприяє реалізації завдань цивільного судочинства та не відповідає принципу ефективності, оскільки не дає можливості виконати рішення суду без звернення до суду для вжиття додаткових заходів. Далі у Постанові визначено, що «інше тлумачення закону (зокрема, про можливість здійснювати заміну сторони стягувача протягом необмеженого строку, незалежно від того чи закінчився встановлений строк пред'явлення до виконання виконавчого листа) означатиме, що стягувач після спливу строку пред'явлення виконавчого документа до виконання, який не був поновлений судом, матиме можливість «штучно» збільшити цей строк на невизначений термін шляхом відступлення права вимоги іншим особам, таким чином уникнувши законодавчої вимоги щодо строку, що вже безпосередньо впливає на права та інтереси боржника, який не може бути у невизначеному стані протягом тривалого строку. Таке тлумачення може порушити принцип правової визначеності, яке є одним з основоположних аспектів верховенства права» [12]. Подібні роз'яснення Верховного Суду сприяють більш коректному праворозумінню та правозастосуванню чинного законодавства у сфері виконавчого провадження як самими судовими органами, так і учасниками судового та виконавчого провадження. Завдяки правотлумачній діяльності Верховного Суду з усунення розбіжностей та колізій нормативного регулювання окремих процедур виконавчого провадження учасники виконавчого провадження та їхні правонаступники мають додаткові гарантії реалізації ними своїх прав під час здійснення виконавчих дій.

В аспекті важливості дотримання строків варто навести відповідну практику судів. Так, Касаційний цивільний суд, пославшись на сформульований Великою Палатою Верховного Суду в постанові від 08 лютого 2022 р. висновок про те, що правонаступник стягувача може звернутися до суду з заявою про заміну стягувача у виконавчому листі до відкриття виконавчого провадження в межах строків пред'явлення виконавчого документа до виконання, погодився з висновками Львівського апеляційного суду, який скасував ухвалу Залізничного районного суду м. Львова від 08 вересня 2022 р. про заміну стягувача ПАТ «Дельта Банк» на його правонаступника АТ «Альфа-Банк» у виконавчому листі і відмовив у задоволенні заяви про таку заміну, посилаючись на те, що ні первісний кредитор ПАТ «Дельта-Банк», ні його правонаступник АТ «Альфа-Банк» не звертались до суду із заявою про видачу виконавчого документа та не пред'являли його до при-

мусового виконання до закінчення строку. У постанові Касаційного цивільного суду також було зазначено, що «не передбачено оскарження у касаційному порядку постанов суду апеляційної інстанції, прийнятих за результатами перегляду ухвали суду першої інстанції щодо поновлення пропущеного строку для пред'явлення виконавчого документа до виконання» [13], тому Касаційний суд не може оцінювати поважність/неповажність причин пропуску строків.

В іншій справі саме пропущення строків стало ключовим аргументом для відмови у скасуванні постанови про закінчення виконавчого провадження. Дніпровський районний суд м. Києва посилався на те, що не було надано доказів, які б свідчили про те, що чоловік є спадкоємцем стягувача за зобов'язаннями, визначеними у судовому наказі (матеріалів спадкової справи, свідоцтва про прийняття спадщини); на підтвердження, що вказаний виконавчий лист пред'являвся до виконання заявником, долучено лише заяву про відкриття виконавчого провадження. А щодо вимог заявника про скасування постанови державного виконавця про закінчення виконавчого провадження суд зазначив, що вказані вимоги розглядаються в порядку положень, визначених Розділом VII «Судовий контроль за виконанням судових рішень» ЦПК України, тому заявником обрано невірний спосіб захисту. Київський апеляційний суд, вважаючи постанову виконавця неправомірною, вказував, що державний виконавець повинен був зупинити виконавче провадження та вирішити питання про залучення правонаступників. Касаційний цивільний суд, залишивши в силі ухвалу суду першої інстанції, акцентував увагу на тому, що заміна сторони можлива тільки у межах відкритого чи відновленого виконавчого провадження (у разі його закінчення), проте заявник пропустив строк для оскарження постанови державного виконавця про закінчення виконавчого провадження [14]. Як бачимо, для заміни сторони виконавчого провадження потрібно, щоб був дотриманий такий ланцюжок процесуальних дій: «неправомірне закінчення виконавчого провадження - оскарження постанови про закінчення виконавчого провадження (з дотриманням строків оскарження) - відновлення виконавчого провадження (з одночасним поновленням строків пред'явлення виконавчого документа до виконання) - заміна сторони виконавчого провадження». Водночас, вищенаведена судова справа свідчить про те, що недосконалість законодавства, нечіткість правових приписів, відсутність алгоритму дій учасників виконавчого провадження чи інших заінтересованих осіб, які претендують в порядку правонаступництва бути заміненіми у виконавчому провадженні, зумовили ситуацію, коли особа, будучи спадкоємцем стягувача, маючи свідоцтво про право на спадщину як доказ правонаступництва, не була допущена до участі у виконавчому провадженні щодо стягнення заборгованості через неправомірні дії виконавця, який застосував положення ст. 39 Закону, без врахування висновків Верховного Суду про те, що у разі смерті стягувача у виконавчому провадженні виконавець зобов'язаний зупинити, а не закінчувати, виконавче провадження, якщо правовідносини допускають правонаступництво. Оскаржити неправомірні дії виконавця ця особа не змогла через пропущення строків для такого оскарження.

Водночас досить цікавими є висновки судів щодо заміни сторони в межах іншого виконавчого провадження за заявою АТ «Райффайзен Банк». Так, Житомирський апеляційний суд скасував ухвалу Богунського районного суду м. Житомира про заміну боржника у виконавчому провадженні, яке було закінчене, оскільки не існує підстав для відновлення виконавчого провадження. Проте Касаційний суд не погодився з такими висновками і зазначив, що заявник АТ «Райффайзен Банк» просив замінити боржника на його правонаступників у виконавчому листі, а не у виконавчому провадженні, як помилково зазначив апеляційний суд, тому відсутня необхідність поновлення виконавчого провадження, оскільки заміна боржника у виконавчому листі здійснюється поза межами виконавчого провадження [15].

Як бачимо, у вищенаведених цивільних справах суди касаційної інстанції зробили протилежні висновки: в одному випадку стягувача як учасника виконавчого провадження не замінили його спадкоємцем, оскільки він не оскаржив попередню постанову виконавця про закінчення виконавчого провадження, хоча дії виконавця вочевидь були неправомірними (виконавець не зупинив виконавче провадження і не встановив коло спадкоємців, незважаючи на те, що спірні правовідносини про стягнення заборгованості допускали правонаступництво), а в іншому випадку суд здійснив заміну боржника його спадкоємцями, обґрунтувавши це тим, що здійснюється заміна боржника у виконавчому листі, а не виконавчому провадженні, тому відновлювати його через оскарження постанови виконавця не потрібно.

Таким чином, для забезпечення прав учасників виконавчого провадження державні та приватні виконавці повинні керуватися перш за все нормами Закону, але з обов'язковим урахуванням

«розширеного тлумачення» його приписів та положень Верховним Судом, оскільки прецедентна практика Верховного Суду розвиває законодавчі норми, розширено їх тлумачить, пояснює алгоритм дій відповідних суб'єктів, керуючись завданнями цивільного судочинства і принципом верховенства права в цілому, в той час, як закон досить «стримано» визначає підстави та процедури виконавчого провадження. Слушною видається пропозиція Ю.Ю. Рябченка про те, що «необхідно вдосконалювати засоби систематизації судових рішень для досягнення зручності роботи з ними, зокрема підбору різних за змістом правових позицій із подібних питань» [16, с. 97]. Така систематизація дозволить державним і приватним виконавцям правильно та однозначно розуміти і застосувати приписи Закону, що сприятиме забезпеченню прав учасників виконавчого провадження.

Заслуговує на увагу думка Д.Д. Луспеника, який наголошує на важливості дотримання меж так званого «судового активізму» і наводить основні висновки з рішення ЄСПЛ «Укркава, ТОВ проти України» (заява № 10233/20) від 06.02.2025 р.: 1) ЄСПЛ визнав, що навіть у межах повноважень національного суду перегляд тлумачення закону має межі; 2) ЄСПЛ підкреслює, що суд у даному випадку вийшов за межі судової функції; 3) неприйнятність «судового тиску» на законодавця вказує на межу між судовим активізмом і узурпацією; 4) суд може змінити тлумачення, але лише за наявності вагомих підстав, таких як негативні наслідки старої практики; 5) межі повноважень ЄСПЛ: він втручається лише тоді, коли національний суд діє свавільно. У підсумку науковець зауважує, що у цій справі саме таке свавілля у тлумаченні і було визнано; зміни у тлумаченні мають бути передбачуваними, обґрунтованими і мотивованими [17]. Безумовно, з такими висновками неможливо не погодитися. Варто пам'ятати про «зворотній бік медалі» у правових позиціях Верховного Суду. Хоча вони швидше реагують на потреби і судового, і виконавчого провадження, непоодинокими є випадки відступлення Верховним Судом від своїх власних правових висновків, через що виникають нові непорозуміння і нормативна плутанина. До прикладу, у постанові від 18 січня 2022 р. у справі № 34/425 Велика Палата Верховного Суду відступила від висновків Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, викладених у постанові від 15 вересня 2021 р. у справі № 727/9430/13-ц, щодо порядку здійснення заміни сторони виконавчого провадження правонаступником, згідно з яким за відсутності відкритого виконавчого провадження заміна відповідної сторони виконавчого провадження правонаступником є можливою [18]. Таке відступлення свідчить про переосмислення тлумачення законодавчих приписів. Крім того, відсутні і гарантії «неповернення» до попередніх висновків. Саме тому лише обґрунтовані та переосмислені, підтвержені практикою правові позиції Верховного Суду щодо застосування певних приписів законодавства у сфері виконавчого провадження мають знаходити віддзеркалення в нормах законодавства, які є більш стабільними та менш мінливими.

Висновки. Викладені у постановах Верховного Суду правові позиції варто називати «прецедентом тлумачення», а не «судовим прецедентом», оскільки тлумачення певного нормативного припису носить універсальний характер і може бути застосоване у різних судових та виконавчих провадженнях (з різними фактичними обставинами); такі роз'яснення можуть бути використані не тільки судом, а й іншим юрисдикційним органом; застосуванню підлягає не все рішення щодо розв'язання спору, а його окремі частини – положення і висновки щодо роз'яснення, уточнення, тлумачення певного нормативного припису.

Правові висновки Верховного Суду орієнтують суб'єктів виконавчого провадження та допомагають їм правильно тлумачити законодавство у сфері виконавчого провадження шляхом усунення нечіткості правових приписів, більш чіткого визначення окремих процедурних аспектів, окреслення алгоритму дій учасників виконавчого провадження чи інших заінтересованих осіб щодо вирішення питань заміни сторін виконавчого провадження.

Правотлумачна діяльність Верховного Суду має суттєвий вплив і на практику нижчих судів, які вирішують питання правомірності чи неправомірності дій виконавця щодо закінчення виконавчого провадження, питання допустимості чи недопустимості правонаступництва у разі вибуття сторін виконавчого провадження та інші питання. Основні догми правотлумачення зводяться до такого: у разі вибуття однієї зі сторін виконавчого провадження виконавець зобов'язаний оцінити сутність та характер правовідносин на предмет допустимості правонаступництва, і у разі допустимості – зупинити провадження, а не закінчувати виконавче провадження; заміна сторони можлива як до відкриття виконавчого провадження, так і навіть до видачі виконавчого листа; заміна сторони у разі завершення виконавчого провадження можлива після його відновлення шляхом оскарження постанови виконавця про його закінчення, тобто лише в межах відкритого

виконавчого провадження після його неправомірного завершення, або шляхом повторної подачі виконавчого документу у разі його повернення.

Водночас правотлумачна здатність правових позицій врегульовувати суспільні відносини більш чітко і конкретно, ніж Закон, у свою чергу породжує так звану конкуренцію прямих законодавчих приписів і їх розширеного тлумачення у правових висновках. Саме тому для забезпечення прав учасників виконавчого провадження державні та приватні виконавці повинні керуватися в першу чергу нормами Закону України «Про виконавче провадження», але обов'язково враховувати правові висновки Верховного Суду щодо розширеного тлумачення його приписів та положень.

Варто зауважити, що судова правотворчість та судовий активізм повинні мати межі і не допускати свавілля. Відступлення Верховним Судом від своїх попередніх позицій має бути обґрунтованим та мотивованим, заснованим на реалізації завдань цивільного судочинства і дотриманні принципу верховенства права. Оновлені та обґрунтовані правові позиції Верховного Суду щодо застосування певних приписів законодавства у сфері виконавчого провадження повинні бути закріплені в нормах законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Берназюк О.О. Судовий прецедент у правовій системі України: сучасні підходи до визначення поняття. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. Випуск 80. Частина 1. 2023. С. 403–410.
2. Владикін О., Грачова О. Особливості застосування судового прецеденту у цивільному процесі України. *Актуальні проблеми правознавства*. № 2 (34). 2023. С. 97–103.
3. Непийвода В.П., Непийвода І.В. Діяльність судів найвищого рівня – чинник утвердження прецеденту як джерела права України. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 365–369.
4. Постанова Верховного Суду від 3 листопада 2020 р. у справі № 916/617/17 (провадження № 12-48гс20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93217981>.
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11 жовтня 2023 р. у справі № 523/2357/20 (провадження № 14-11цс22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114757808>.
6. Баранкова В.В. Колісник О.В. Заміна сторони у виконавчому провадженні: теоретичні аспекти та судова практика. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. № 4. 2025. Ч. 1. С. 264–277. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.43>.
7. Бичкова С.С. правонаступництво у виконавчому провадженні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2013. № 6-2. Том 2. С. 5–8.
8. Ухвала Яворівського районного суду Львівської області від 8 квітня 2025 р. у справі № 944/1168/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126435121>.
9. Постанова Хмельницького апеляційного суду від 17 грудня 2024 р. у справі № 2218/9558/2012. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123936781>.
10. Постанова Верховного Суду від 30 червня 2021 р. у справі № 310/5175/15-ц (провадження № 61-6666св20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98105342>.
11. Печений О. правонаступництво і заміна сторони виконавчого провадження: співвідношення, проблемні питання, процесуальні особливості. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2020. № 11(68). С. 47–53.
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 8 лютого 2022 р. у справі № 2-7763/10 (провадження № 14-197 цс 21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104076441>.
13. Постанова Касаційного цивільного суду від 28 лютого 2024 р. у справі № 2-904/11 (провадження № 61-14135св23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117373879>.
14. Постанова Касаційного цивільного суду від 07 травня 2025 р. у справі № 755/19644/17 (провадження № 61-2630св25). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127190071>.
15. Постанова Верховного Суду від 2 липня 2025 р. у справі № 295/16037/14 (провадження № 61-4862св25). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128685677>.
16. Рябченко Ю.Ю. Судовий прецедент і джерела цивільного процесуального права: проблеми та перспективи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2020. № 43. С. 96–98.

17. Луспеник Д.Д. Цивільне судочинство в умовах воєнного стану. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/Prezent_Civ_sydoch_viina_2025.pdf.
18. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 січня 2022 р. у справі № 34/425 (провадження № 12-69Гс21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102973874>.

УДК 347.61/.64

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.51>

КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ПРОГНОЗУВАННЯ РОЗВИТКУ СІМЕЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Красицька Л.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: 0000-0002-9187-4445
e-mail: krasitskayalara@gmail.com*

Красицька Л.В. Концептуальні аспекти прогнозування розвитку сімейного законодавства України.

У статті доведено, що прогнозування розвитку сімейного законодавства України в процесі розробки Наукової концепції розвитку законодавства України має відбуватися з урахуванням того, що Концепція оновлення Цивільного кодексу України передбачає включення до ЦК України окремої книги 7 «Сімейне право». Аргументовано, що сімейні відносини є приватними відносинами, які безпосередньо підпадатимуть під сферу цивільно-правового регулювання, тому загальні засади приватного права можуть бути застосовані й до сімейних відносин. В окремій книзі ЦК України, присвяченій регулюванню сімейних відносин, мають бути закріплені положення, що сімейні відносини регулюються лише у тій частині, у якій це є допустимим і можливим з точки зору інтересів їх учасників та інтересів суспільства; регулювання сімейних відносин має відбуватися відповідно до моральних засад суспільства і в якнайкращих інтересах дитини.

Обґрунтовано, що доцільно в кодифікованому акті чітко визначити положення щодо участі органу опіки та піклування у захисті сімейних прав та інтересів та участі служб у справах дітей при розгляді судом спорів, що виникають з сімейних правовідносин.

Доведено, що в процесі рекодифікації цивільного законодавства необхідно передбачити положення щодо визначення походження дитини від матері і батька, якщо батько дитини не перебуває у шлюбі і дитина народжена внаслідок застосування допоміжних репродуктивних технологій за допомогою сурогатного материнства; визначення походження дитини, яка народжена в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій з використанням гамет та (або) ембріонів після смерті (оголошення судом померлими) жінки та (або) чоловіка, у якої (якого) вони були відібрані; передбачити право спадкоємців оспорити батьківство того, хто записаний батьком дитини і помер до її народження, якщо він не подав за життя до нотаріуса заяви про невизнання свого батьківства, оскільки не знав або не міг знати про вагітність дружини, але в силу презумпції батьківства записаний батьком дитини.

У Науковій концепції розвитку законодавства України мають знайти своє відображення пропозиції щодо удосконалення правового регулювання аліментних зобов'язань, проведення відповідних заходів, які передбачені Дорожньою картою з питань верховенства права.

Ключові слова: Наукова концепція розвитку законодавства України, сімейне законодавство, сімейне право, захист сімейних прав, органи опіки та піклування, визначення походження дитини, оспорування батьківства, аліменти.

Krasytska L.V. Conceptual aspects on forecasting Ukrainian family legislation's development.

The author of the article has proved that forecasting the development of family legislation of Ukraine in the process of elaborating the Scientific Concept for the Development of Ukrainian Legislation should consider the fact that the Concept for Updating the Civil Code of Ukraine provides for the inclusion of a separate Book 7 "Family Law" into the Civil Code of Ukraine. It has been argued that family relations are private ones that will directly fall under the scope of civil regulation, therefore general

principles of private law should be also applied to family relations. The separate Book of the Civil Code of Ukraine focused on regulating family relations should consolidate the provisions that family relations are regulated only in that part, when it is permissible and possible from the point of view of their participants' interests and the interests of society; family relations regulation should take place in accordance with the moral principles of society and in the child best interests.

It has been grounded that the codified act should clearly define the provisions on the participation of the custody and guardianship agency in the protection of family rights and interests, as well as the participation of the office of children's services in the consideration of court disputes arising from family legal relations.

The author has proved that it is necessary in the process of recodification of civil legislation to provide for provisions on determining the child's origin from the mother and father, if the father of the child is unmarried and the child was born as a result of the use of assisted reproductive technologies by using surrogacy; determining the child's origin born as a result of the use of assisted reproductive technologies by using gametes and (or) embryos taken from the woman and (or) man after the death of the woman and (or) man (court's declaration to be the deceased); to provide the right of lawful heirs to disestablish of paternity of a person who was recorded as the father of a child and died before the child's birth, if he had not filed a statement of non-recognition of his paternity to civil-law notary during his lifetime, since he did not know or could not have an idea about his wife's pregnancy, but in virtue of the presumption of paternity was recorded as the child's father.

The Scientific Concept for the Development of Ukrainian Legislation should reflect suggestions for improving the legal regulation of maintenance obligations, carrying out relevant measures, which are provided by the Rule of Law Roadmap.

Key words: Scientific Concept for the Development of Ukrainian Legislation, family legislation, family law, protection of family rights, custody and guardianship agencies, determination of child's origin, disestablishment of paternity, spousal support payouts.

Постановка проблеми. Згідно з п. 6 ч. 1 ст. 92 Конституції України від 28 червня 1996 року виключно законами України визначаються засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки [1]. Саме ці конституційні приписи обумовлюють необхідність визначення на рівні закону основних засад регулювання шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства.

Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-ІХ «Про правотворчу діяльність» [2] набрав чинності 20 вересня 2023 року, вводиться в дію через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022 [3], затвердженим Законом України від 24 лютого 2022 року № 2102-ІХ [4], у статті 22 визначає особливості розробки прогнозованих документів публічної політики, до яких, зокрема, належить Наукова концепція розвитку законодавства України. Розробка Наукової концепції розвитку законодавства України, у тому числі й щодо розвитку сімейного законодавства, має відбуватися з урахуванням сучасних тенденцій оновлення законодавства України, які вже склалися в українському суспільстві і в українському правовому просторі, у тому числі й євроінтеграційних процесів України.

Метою цього дослідження є визначення концептуальних підходів щодо прогнозування розвитку сімейного законодавства України в умовах проведення рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України.

Стан опрацювання проблематики. Розвиток сімейного законодавства завжди привертав увагу українських правників. Зокрема монографічне дослідження В.А. Ватраса присвячене джерелам сімейного права з позиції проблемних питань теорії та практики [5]. Проблеми імплементації європейських принципів сімейного права у національне законодавство України дослідила М. Мєнджул [6]. Тенденції розвитку законодавства у сфері договірному регулювання сімейних відносин в контексті оновлення Цивільного кодексу України були предметом наукового аналізу О.М. Пономаренко [7]. Вплив практики ЄСПЛ на розвиток сімейного законодавства України визначив В.І. Труба [8]. Визначення концептуальних засад розвитку сімейного законодавства України набуває своєї актуальності в умовах проведення рекодифікації цивільного законодавства України та розробки Наукової концепції розвитку законодавства України як прогнозованого документу публічної політики.

Виклад основного матеріалу. У преамбулі Конституції України наголошується на підтвердженні європейської ідентичності Українського народу і незворотності європейського та євроатлантичного курсу України, що обумовлює врахування євроінтеграційних тенденцій України у процесі розробки й прийняття законодавчих актів, що регулюють сімейні відносини.

На сьогодні концептуальні засади розвитку сімейного законодавства України мають визначатися з урахуванням того, що членами Робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України, утвореної постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 2019 року № 650 [9], підготовлена Концепція оновлення Цивільного кодексу України, яка передбачає включення до ЦК України окремої книги 7 «Сімейне право» [10].

Проаналізуємо деякі концептуальні аспекти розвитку сімейного законодавства України в умовах сьогодення.

Сімейні правовідносини за своєю правовою природою є приватноправовими відносинами, тому правове регулювання таких відносин має відбуватися з урахуванням засадничих положень приватного права. Варто зазначити, що у Верховній Раді України зареєстровано проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої № 14056 від 21.09.2025, яким пропонується статтю 3 «Загальні засади приватного права» викласти в такій редакції: «Приватні відносини ґрунтуються на загальних засадах приватного права. Загальними засадами приватного права є: 1) юридична рівність та недискримінація суб'єктів приватних відносин; 2) приватна автономія; 3) диспозитивність; 4) неприпустимість свавільного втручання у сферу приватного та сімейного життя людини; 5) заборона протиправного позбавлення права власності; 6) свобода договору або іншого правочину; 7) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; 8) недопущення отримання переваг із своєї протиправної та/або недобросовісної поведінки, заборона зловживання правом; 9) судовий захист цивільного права та/або охоронюваного законом інтересу; 10) справедливість, добросовісність, та розумність. Перелік загальних засад, визначений частиною другою цієї статті, не є вичерпним» [11].

Сімейні відносини як приватні відносини безпосередньо підпадатимуть під сферу цивільно-правового регулювання, як передбачається в проекті Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої № 14056 від 21.09.2025. Відповідно й загальні засади приватного права можуть бути застосовані до сімейних відносин, проте в окремій книзі, присвяченій регулюванню сімейних відносин, мають бути обов'язково закріплені ті засади регулювання сімейних відносин, в яких буде відображено специфіку правового регулювання саме сімейних відносин, зокрема, що сімейні відносини регулюються лише у тій частині, у якій це є допустимим і можливим з точки зору інтересів їх учасників та інтересів суспільства; регулювання сімейних відносин здійснюється відповідно до моральних засад суспільства і в якнайкращих інтересах дитини.

Реформування органів місцевого самоврядування, об'єднання територіальних громад призвело до змін у визначенні відповідних органів, які є органами опіки та піклування, та визначенні повноважень служб у справах дітей, які за законодавством мають права юридичної особи. Тому в процесі рекодифікації цивільного законодавства в частині врегулювання сімейних відносин доцільно в кодифікованому акті чітко визначити положення щодо участі органу опіки та піклування у захисті сімейних прав та інтересів та участі служб у справах дітей при розгляді судом спорів, що виникають з сімейних правовідносин.

Розвиток сімейного законодавства України передбачає й усунення прогалин, суперечностей в правовому регулюванні сімейних відносин.

Так, Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III у Розділі III «Дитина і сім'я» визначає права, обов'язки та відповідальність батьків за виховання та розвиток дитини, закріплює за дитиною право на контакт з батьками, які проживають окремо, право дитини на контакт з батьками, іншими членами сім'ї та родичами, які проживають у різних державах, право дитини на майно та житло. У той же час Закон України «Про охорону дитинства» містить певні суперечності з положеннями чинного СК України, які мають бути усунуті в процесі реформування цивільного законодавства. Зокрема, в ч. 6 ст. 24 Закону України «Про охорону дитинства» зазначається, що «усиновлення (удочеріння) є оформлена спеціальним юридичним актом (рішенням суду) передача на виховання в сім'ю неповнолітньої дитини на правах сина чи дочки» [12]. Це визначення терміну «усиновлення» не враховує положень ч. 1 ст. 208 СК України, за якими «усиновленою може

бути дитина». Згідно зі ст. 6 СК України правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років. Неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років [13]. Отже, в Законі України «Про охорону дитинства» не враховано, що усиновленою дитиною може бути не тільки неповнолітня дитина віком від 14 до 18 років, а й малолітня дитина віком до 14 років.

Також при визначенні терміну «діти, позбавлені батьківського піклування» у ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» до дітей, позбавлених батьківського піклування, не віднесено дитину, обидва з батьків якої є особами, зниклими безвісти за особливих обставин, що ускладнює реалізацію в практичній діяльності законодавчих положень, викладених в абз. 1 ч. 3 ст. 8 Закону України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» від 12 липня 2018 року № 2505-VIII [14], щодо встановлення опіки / піклування над дитиною, якщо обидва з батьків дитини є особами, зниклими безвісти за особливих обставин. Тому нагальною потребою сьогодення в умовах введення в Україні воєнного стану є забезпечення захисту прав дітей, батьки яких набули статусу осіб, зниклих безвісти за особливих обставин.

Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» від 22 листопада 2023 року № 3496-IX було внесено зміни до пункту 1 ст. 11 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» шляхом доповнення абзацом десятим у такій редакції «У період дії воєнного стану військовослужбовці, визначені у підпункті 1 пункту 1 статті 3 цього Закону, мають право на безоплатне отримання медичної послуги, пов'язаної із забезпеченням реалізації їхнього права на біологічне батьківство (материнство), зокрема на здійснення забору, кріоконсервації та зберігання їхніх репродуктивних клітин на випадок втрати репродуктивної функції при виконанні обов'язків із оборони держави, захисту Вітчизни та інших покладених на них обов'язків відповідно до законодавства, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України» [15].

Вбачається, що здійснення права військовослужбовців на біологічне батьківство (материнство) має бути визначено на рівні закону, особливо у випадках, коли такі репродуктивні матеріали використовуються вже після смерті особи, у якій вони були відібрані. Пропонується на законодавчому рівні передбачити положення щодо визначення походження дитини, яка народжена в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій з використанням гамет та (або) ембріонів після смерті (оголошення судом померлими) жінки та (або) чоловіка, у якій (якого) вони були відібрані.

Законодавство України дозволяє самотнім чоловікам бути стороною договору про сурогатне материнство. Проте на законодавчому рівні не врегульовано порядок визначення походження такої дитини від матері і батька, якщо батько дитини не перебуває у шлюбі і дитина народжена внаслідок застосування допоміжних репродуктивних технологій. Ця правова прогалина має бути усунена шляхом правотворчої діяльності.

У судовій практиці існують спори щодо оспорювання батьківства спадкоємцями того, хто записаний батьком дитини і помер до її народження (за умови відсутності подання ним за життя до нотаріуса заяви про невизнання свого батьківства), і суди їх вирішують, застосовуючи аналогію закону. Проте такий підхід є дуже спірним. Системний аналіз положень СК України щодо регулювання сімейних відносин з максимально можливим урахуванням інтересів дитини, щодо тісного зв'язку сімейних прав з особою і неможливості їх передання іншій особі, щодо оспорювання батьківства (оспорювання батьківства можливе лише після народження дитини і до досягнення нею повноліття) надає підстави для висновку, що неможливе оспорювання спадкоємцями того, хто записаний батьком дитини і помер до її народження, його батьківства (за умови відсутності подання ним за життя до нотаріуса заяви про невизнання свого батьківства) на підставі частини третьої статті 137 СК України з одночасним доведенням того, що ця особа не знала або не могла знати про вагітність дружини, але в силу презумпції батьківства записана батьком дитини. Пропонується передбачити право спадкоємців оспорити батьківство того, хто записаний батьком дитини і помер до її народження, якщо він не подав за життя до нотаріуса заяви про невизнання свого батьківства, оскільки не знав або не міг знати про вагітність дружини, але в силу презумпції батьківства записаний батьком дитини.

Істотні зміни мають відбутися і в правовому регулюванні аліментних зобов'язань як подружжя, так і батьків і дітей. Наприклад, залишились не врегульованими чинним СК України відносно щодо зміни розміру аліментів, що стягуються з повнолітніх дочки, сина на утримання їх

непрацездатних батьків, які потребують матеріальної допомоги. До таких відносин за аналогією закону застосовують положення ст. 192 СК України. Така правова прогалина також має бути усунута в процесі правотворчої діяльності.

Україна має провести відповідні заходи, які передбачені Дорожньою картою з питань верховенства права, що має бути враховано в процесі рекодифікації цивільного законодавства України та розробки Наукової концепції розвитку законодавства України. Дорожня карта з питань верховенства права є всеохоплюючим стратегічним документом, що визначає комплекс реформ у межах переговорного процесу щодо членства України в ЄС за переговорними Розділом 23 «Судова влада та основоположні права» та Розділом 24 «Юстиція, свобода і безпека» в п. 3.5 «Права дитини» передбачає такий стратегічний результат, як посилення механізму соціального захисту дітей та забезпечення права дітей на виховання в безпечному оточенні шляхом доступу до якісної громади та сімейного догляду, реінтеграції дітей в їхні сім'ї, розвиток сімейних форм виховання та сприяння адаптації дитини в територіальній громаді [16].

Висновки. Розвиток сімейного законодавства України має відбуватися у площині рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України. При цьому ряд інститутів сімейного права необхідно гармонічно «вплести» в оновлене цивільне законодавство України, щоб зберегти й національні традиції правового регулювання сімейних відносин і одночасно усунути суперечності з нормами цивільного права, зокрема щодо договірного регулювання сімейних відносин, застосування позовної давності в сімейному праві, застосування заходів відповідальності за порушення сімейних прав та невиконання сімейних обов'язків тощо.

Удосконалення правового регулювання сімейних відносин сприятиме усуненню прогалин, суперечностей у правовому регулюванні сімейних відносин, формуванню єдності судової практики та її передбачуваності, а в цілому забезпечить реалізацію принципу верховенства права (правовладдя).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 12.10.2025).
2. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 12.10.2025).
3. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 12.10.2025).
4. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24 лютого 2022 року № 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-IX#Text> (дата звернення: 12.10.2025).
5. Ватрас В.А. Джерела сімейного права: проблеми теорії та практики: монографія. Хмельницький: вид-во ТОВ «Поліграфіст - 3», 2020. 824 с.
6. Менджул М. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування): монографія. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2019. 420 с.
7. Пономаренко О.М. Тенденції розвитку законодавства у сфері договірного регулювання сімейних відносин в контексті оновлення Цивільного кодексу України. *Розвиток сімейного законодавства України в умовах оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства України*: збірник матеріалів Круглого столу (м. Київ, 4 червня 2024 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2024. С. 42–45.
8. Труба В.І. Вплив практики ЄСПЛ на розвиток сімейного законодавства України. *Десяти юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є.В. Васюковського*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 28 травня 2021 р.) Одеса: Фенікс, 2021. С. 32–39.
9. Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України: постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 2019 року № 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 13.10.2025).
10. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.

11. Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої № 14056 від 21.09.2025. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356> (дата звернення: 13.10.2025).
12. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 13.10.2025).
13. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 13.10.2025).
14. Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин: Закон України від 12 липня 2018 року № 2505-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#Text> (дата звернення: 13.10.2025).
15. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство): Закон України від 22 листопада 2023 року № 3496-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3496-20?fbclid=IwAR1sO4KWBUsOkaNmogOhkw1EEKiacMt8OsHywDhL6cUgYuchg9sA1-0hn9A#Text> (дата звернення: 13.10.2025).
16. Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 року № 475-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80#Text> (дата звернення: 14.10.2025).

УДК 341.96

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.52>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ У ФРАНЦУЗЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Легенько В.Ю.,
*аспірант кафедри міжнародного приватного права
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0008-8441-9795
e-mail: vladlegen@gmail.com*

Легенько В.Ю. Правове регулювання віртуальних активів у Французькій Республіці.

Стаття присвячена дослідженню сучасного правового регулювання віртуальних активів у Французькій Республіці. Автор аналізує переваги та недоліки відповідної нормативно-правової бази, рішення, ухвалені для гармонізації законодавства відповідно до нового Регламенту Європейського парламенту та Ради, а також можливість та доцільність імплементації найбільш вдалих рішень до українського законодавства.

Через відсутність ґрунтовних досліджень, які би поєднали основні регуляторні норми та дефініції, а також надали загальне уявлення про цю систему регуляції, виникла необхідність детально дослідити сучасну нормативно-правову базу Французької Республіки у цій сфері, яка характеризується простими та чіткими вимогами.

Далі наводиться перелік відповідальних регуляторів, а також законодавчо закріплена дефініція віртуальних активів та їх класифікація. У Французькій Республіці було розроблено оригінальну систему класифікації, яка наразі продовжує діяти в межах, які не протирічать класифікації МіСА.

Наразі не всі об'єкти, які було створено на основі технології блокчейн, підпадають під регулювання, наприклад, невзаємозамінні токени або цифрові валюти центрального банку, що відповідає положенням Регламенту МіСА.

Також було досліджено систему ліцензування постачальників послуг у сфері обігу віртуальних активів, особливості перехідного періоду та нові положення відповідно до МіСА.

Було проведено аналіз вимог до первинного розміщення монет (ICO) відповідно до законодавства Французької Республіки та МіСА. Досліджено питання регулювання майнінгу віртуальних активів та режим оподаткування.

Робиться висновок, що Французькій Республіці вдалося врегулювати обіг більшості відомих різновидів віртуальних активів, створити зрозумілу систему для всіх учасників цього ринку, і мати можливість при необхідності легко імплементувати нове законодавство Європейського Союзу, тому слід запозичити до українського законодавства підхід до побудови такої адаптивної системи регулювання, яку можна без перешкод гармонізувати з законодавством Європейського Союзу.

Ключові слова: МіСА, токени, віртуальні активи, ICO, NFT.

Lehenko V.I. Legal regulation of virtual assets in the French Republic.

The article is devoted to the study of the current legal regulation of virtual assets in the French Republic. The author analyzes the advantages and disadvantages of the relevant regulatory framework, decisions taken to harmonize legislation in accordance with the new Regulation of the European Parliament and of the Council, as well as the possibility and expediency of implementing the most successful decisions into Ukrainian legislation.

Due to the lack of in-depth research that would combine the main regulatory norms and definitions, as well as provide a general overview of this regulatory system, there was a need to study in detail the current regulatory framework of the French Republic in this sector, which is characterized by simple and clear requirements.

Below is a list of responsible regulators, as well as the legally established definition of virtual assets

and their classification. The French Republic has developed an original classification system, which currently continues to operate within limits that do not contradict the MiCA classification.

Currently, not all objects created on the basis of blockchain technology are subject to regulation, for instance, non-fungible tokens or central bank digital currencies, which complies with the provisions of the MiCA Regulation.

The licensing system for service providers in the field of virtual asset circulation, the specifics of the transition period, and new provisions in accordance with MiCA were also examined.

An analysis of the requirements for initial coin offerings (ICOs) in accordance with the legislation of the French Republic and MiCA was conducted. The issues of virtual asset mining regulation and taxation regime were examined.

It is concluded that the French Republic has managed to regulate the circulation of most known types of virtual assets, create a clear system for all participants in this market, and be able to easily implement new European Union legislation if necessary. Therefore, Ukrainian legislation should adopt an approach to building such an adaptive regulatory system that can be seamlessly harmonised with European Union legislation.

Key words: MiCA, tokens, virtual assets, ICO, NFT.

Постановка проблеми. За останні роки в багатьох державах було прийнято рішення врегулювати статус віртуальних активів, що має посилити боротьбу з корупцією та відмиванням доходів, сприяти економічному зростанню через залучення інвестицій до національних економік, а також захистити майнові права власників таких активів. Україна останнє десятиліття поспіль входить у рейтинги країн з найбільшим відсотком населення, яке має віртуальні активи, тому необхідно впровадити досконалу систему правового регулювання, яка буде спиратися на досвід юрисдикцій, які мають досвід впровадження та подальшої адаптації такого законодавства.

З прийняттям нового Регламенту MiCA в держав-членів ЄС виникла необхідність адаптувати своє законодавство відповідно до положень цього Регламенту. Україна, як держава-кандидат в члени ЄС, має з рештою гармонізувати своє законодавство відповідно і до цього Регламенту, саме тому було обрано нормативно-правову базу регулювання віртуальних активів у Французькій Республіці, яка є однією з провідних юрисдикцій у цій сфері, а також вдало імплементувала положення Регламенту MiCA.

Стан опрацювання цієї проблематики характеризується відсутністю ґрунтовних досліджень, які би проаналізували комплексно нормативно-правову базу регулювання віртуальних активів у Французькій Республіці.

Метою статті є аналіз нормативно-правових актів Французької Республіки та законодавства ЄС, щоб визначити найбільш сприятливі норми та дефініції, які надалі можна імплементувати в українське законодавство і зробити Україну привабливою юрисдикцією для інвесторів.

Вклад основного матеріалу. Серед держав-членів ЄС Французька Республіка (далі – Франція) була однією із перших юрисдикцій, яка впровадила регулювання віртуальних активів. Закон “Про зростання і трансформацію бізнесу” (фр. Plan d’action pour la croissance et la transformation des entreprises, далі – РАСТЕ) [1], прийнятий у 2019 році, створив комплексну нормативно-правову базу для віртуальних активів, встановивши загальні визначення та чіткі вимоги для отримання ліцензії на діяльність у цій сфері.

Незважаючи на те, що Франція вже має надійну нормативно-правову базу, із прийняттям у 2023 Регламенту (ЄС) 2023/1114 Європейського парламенту та Ради від 31 травня 2023 року про ринки криптоактивів (англ. Markets in Crypto-Assets, далі – MiCA) [2] довелося змінити деякі положення законодавства та у перехідний період підготуватися до остаточного впровадження дії цього Регламенту.

Метою MiCA є встановлення єдиного підходу до регулювання віртуальних активів у державах-членах ЄС, що дозволить спростити ліцензування діяльності для компаній та сприятиме захисту прав інвесторів. Оскільки загальноживаний термін “віртуальні активи” у законодавстві ЄС та Франції вживається саме як “криптоактиви”, при аналізі положень законодавства буде використовуватися оригінальна термінологія.

В той же час положення, які не регулюються безпосередньо і не протирічать MiCA діятимуть в первинній редакції.

До регулюючих органів сектору віртуальних активів віднесено 2 установи:

Французьке управління з фінансових ринків (фр. *Autorité des marchés financiers*, далі – AMF) – здійснює нагляд за французькими фінансовими ринками, надає роз'яснення, щодо положень законодавства.

Орган пруденційного нагляду та регулювання при Банку Франції (фр. *Autorité de contrôle prudentiel et de résolution*, АСРР) - відповідає за нагляд за фінансовим сектором, включно із забезпеченням дотримання правил боротьби з відмиванням грошей (AML).

РАСТЕ передбачив, що у Монетарний та фінансовий кодекс (фр. *Code monétaire et financier*, CMF) в статті L.54-10-1 додається визначення цифрових активів (фр. *actifs numériques*), яке є загальною поняттям для 2 груп активів:

токени (фр. *jetons*) – нематеріальні активи у цифровій формі, які представляють одне або кілька прав, зареєстрованих або переданих за допомогою технології розподіленого реєстру (блокчейн), та які не відносяться до фінансових інструментів;

цифрові представлення вартості (фр. *représentation numérique d'une valeur*), прийняті як засіб обміну, при цьому яке не випущене або не гарантоване центральним банком або органом державної влади, та яке не має правового статусу валюти.

З наведеної класифікації стає зрозумілим, що такі віртуальні активи, як стейблкоїни (англ. *stablecoins*), які прив'язують свою вартість до фіатної валюти або іншого активу, раніше напряду не регулювалися цим законом. На практиці доводилося застосовувати до них законодавство про електронні гроші у випадках, коли це було можливо.

В той же час в цій же статті вже зазначено положення, що “цифрові активи включають криптоактиви, на які поширюється дія МіСа”. За класифікацією МіСа криптоактив – цифрове представлення вартості або права, яке може бути передане та збережене в електронному вигляді за допомогою технології розподіленого реєстру або подібної технології. Передбачається 3 групи таких активів:

токени електронних грошей (англ. *e-money tokens*, EMTs) – криптоактиви, які мають на меті підтримувати стабільну вартість за допомогою прив'язки до однієї фіатної валюти;

токени, прив'язані до активів (англ. *asset-referenced tokens*, ARTs) – токени, стабілізуючі свою вартість за допомогою кошків активів, прав або цінностей;

інші криптоактиви, які включають в себе в тому числі і службові токени (англ. *utility tokens*), що надають цифровий доступ до товару або послуги, що надаються емітентом.

Таким чином МіСа у перших двох групах класифікації надав визначення саме для стейблкоїнів. Необхідність двох груп в тому числі виникає, як зазначено в самому Регламенті, через те, що “власники електронних грошей, як визначено в Директиві 2009/110/ЄС [3], завжди мають право пред'явити вимогу до емітента електронних грошей і мають договірне право в будь-який момент викупити за номінальною вартістю грошову вартість електронних грошей, що перебувають у їхньому володінні”.

Наведення в поточній редакції кодексу обох класифікацій є проявом подвійного режиму для збереження підстав отримання ліцензії на діяльність з віртуальними активами в минулий період до вступу в силу МіСа.

Важливо звернути увагу, що в кожній класифікації зазначається, що з неї виключаються віртуальні активи, які можна класифікувати в якості фінансових інструментів, щоб виключити колізії з Директивою Європейського Парламенту і Ради 2014/65/ЄС від 15 травня 2014 року про ринки фінансових інструментів (MiFID II) [4]. Відповідно такі активи підпадають під дію традиційної нормативної бази для цінних паперів, закріпленої у Французькому валютно-фінансовому кодексі [5].

Хоча РАСТЕ та МіСа містять положення щодо регулювання значної частини віртуальних активів, в обох випадках не було врегульовано невзаємозамінні токени (англ. *non-fungible tokens*, NFTs). В положеннях МіСа напряду зазначено, що “цей Регламент не повинен застосовуватися до криптоактивів, які є унікальними та невзаємозамінними з іншими криптоактивами, включаючи цифрове мистецтво та предмети колекціонування”. Також не регулюються цифрові валюти центральних банків (англ. *Central bank digital currency*, CBDC).

Особливо важливим аспектом РАСТЕ було створення спеціальної регуляторної бази для постачальників послуг у сфері цифрових активів (фр. *prestataires de services sur actifs numériques*, PSAN) [6]. Існує декілька поширених термінів для найменування постачальників послуг, що залежить від того, який термін обрано для віртуального активу в конкретній юрисдикції. З цього випливає, що постачальники послуг у сфері цифрових активів в інших юрисдикціях загальноприйнято по-

значаються як DASP, віртуальних активів — VASP, а за положеннями MiCA — це криптоактиви, тобто їх постачальники позначаються як CASP (англ. Crypto-Asset Service Provider). Хоча ці абревіатури схожі за значенням, тим не менш, вони не взаємозамінні, оскільки в кожній юрисдикції можуть бути різні критерії отримання ліцензії.

AMF відповідає за реєстрацію та ліцензування PSAN, які охоплюють суб'єктів, що надають послуги зі зберігання, обміну та торгівлі цифровими активами.

Відповідно до директив Європейського Союзу та зобов'язань по боротьбі з відмиванням грошей, Франція також приділяє значну увагу цьому питанню. На постачальників послуг у сфері цифрових активів покладено обов'язок дотримуватися вказаних норм. Це передбачає перевірку особи клієнта та моніторинг транзакцій з метою запобігання фінансовим злочинам [7]. Крім того, Франція дотримується рекомендацій Міжнародної групи з протидії відмиванню брудних грошей (англ. Financial Action Task Force on Money Laundering, FATF), які передбачають впровадження суворих заходів з дотримання законодавства для боротьби з незаконною діяльністю.

Для отримання ліцензії на діяльність у цій сфері, необхідно дотримуватися положень, викладених у MiCA. В той же час це стосується отримання нових ліцензій, а для компаній, раніше зареєстрованих за положеннями РАСТЕ, до 1 липня 2026 року діє перехідний період, який РАСТЕ встановлює дві окремі реєстраційні категорії: обов'язкове та факультативне ліцензування PSAN. Обов'язковою було отримання ліцензії тільки для чотирьох основних послуг:

- зберігання, в тому числі зберігання або адміністрування приватних ключів;
- купівля або продаж цифрових активів за законний платіжний засіб;
- обмін цифрових активів на інші цифрові активи;
- управління платформою для торгівлі цифровими активами.

Ця обов'язкова реєстрація гарантувала, що постачальники послуг виконують основні передумови, що стосуються внутрішнього контролю, кібербезпеки та протидії відмиванню грошей.

Як вже було зазначено, Франція надавала факультативну ліцензію для PSAN, які прагнуть підвищити рівень довіри до себе. Для отримання ліцензії необхідно відповідати ряду більш високих стандартів, включаючи впровадження більш суворих структур управління, процедур управління ризиками та захисту коштів клієнтів. Ліцензовані PSAN розглядаються інвесторами та клієнтами як більш надійні, що надає їм конкурентну перевагу на ринку.

Однак, MiCA має більш суворі вимоги, тому види діяльності, які раніше потрапляли до факультативної ліцензії PSAN, тепер мають обов'язково отримати ліцензію CASP. Ця ліцензія має три класи:

CASP класу 1 – мінімальний капітал 50 000 євро. Дозволені послуги включають:

- виконання замовлень від імені клієнтів;
- розміщення криптоактивів;
- послуги з переказу криптоактивів від імені клієнтів;
- прийом і передача замовлень;
- консультації з криптоактивів;
- управління портфелем криптоактивів.

CASP класу 2 – мінімальний капітал 125 000 євро. Можуть надавати будь-які послуги класу 1, а також:

- зберігання та адміністрування криптоактивів від імені клієнтів;
- обмін криптоактивів на кошти;
- обмін криптоактивів на інші криптоактиви.

CASP класу 3 – мінімальний капітал 150 000 євро. Можуть надавати будь-які послуги класу 2, а також управляти торговельною платформою для криптоактивів.

Франція була однією з небагатьох країн зі спеціальним правовим режимом для первинного розміщення монет (Initial coin offering, далі – ICO). РАСТЕ запровадив процедуру затвердження ICO, яка є необов'язковою, але наполегливо рекомендується компаніям, що мають намір випустити службові токени. Для отримання схвалення від AMF, ICO повинні подати комплексну білу книгу, яка потім розглядається регулятором на предмет дотримання відповідних стандартів прозорості, розкриття інформації та захисту прав інвесторів. Така нормативна база забезпечує як емітентам, так і інвесторам певний рівень довіри до ринку ICO [8].

По закінченню перехідного періоду до вступу в силу положень MiCA юридична особа-емітент, яка прагне допуску до ринку ICO, повинна повідомити свою національну компетентну владу та

опублікувати білу книгу криптоактивів, а також повинна дотримуватися правил маркетингу та поведінки.

Аналогічно, біржі цифрових активів, що працюють у Франції, були зобов'язані зареєструватися як PSAN під наглядом AMF. Наразі це відповідно ліцензія CASP класу 3. На такі біржі поширюються ті ж самі вимоги щодо протидії відмиванню грошей та процедура KYC (англ. Know Your Customer), що й на інші фінансові установи. Це гарантує, що вони перевіряють особи клієнтів і відстежують транзакції з метою запобігання шахрайству та іншим фінансовим злочинам.

Необхідно зазначити, що майнінг криптовалют є законною діяльністю у Франції, хоча і підпадає під дію загальної нормативно-правової та податкової бази. Хоча немає спеціального законодавства, що регулює майнінг віртуальних активів, майнерам, тим не менш, зобов'язані дотримуватися відповідних законів про охорону навколишнього середовища та правил ведення бізнесу, зокрема, тих, що стосуються споживання енергії. Крім того, майнери зобов'язані сплачувати податки з доходу, отриманого від їхньої майнінгової діяльності, відповідно до загальних податкових зобов'язань у Франції.

Французька податкова політика розрізняє криптовалюту та традиційні активи. Криптоактиви класифікуються як рухоме майно, а прибуток, отриманий від продажу цифрових активів, підлягає оподаткуванню податком на приріст капіталу. Для платників податків-фізичних осіб операції з криптовалютами оподатковуються за єдиною ставкою в розмірі 30%, яка включає в себе податок на прибуток і соціальні внески. У разі, якщо платник податків здійснює регулярну торговельну діяльність, дохід, отриманий від такої діяльності, класифікується як підприємницький дохід і підлягає оподаткуванню за прогресивною ставкою [9].

Юридичні особи, які володіють або торгують цифровими активами, зобов'язані сплачувати податок за стандартними ставками корпоративного податку. Крім того, дохід, отриманий від видобутку корисних копалин, підлягає оподаткуванню відповідно до чинних правил, що регулюють податок на прибуток підприємств. Прозоре і чітко визначене оподаткування віртуальних активів демонструє прагнення Франції забезпечити інвесторам і компаніям передбачуване і прозоре регуляторне середовище.

Висновки. В результаті, Франція створила всеосяжну і далекоглядну нормативно-правову базу для віртуальних активів, значною мірою завдяки РАСТЕ. Вона заохочує інновації, забезпечуючи при цьому захист інвесторів, цілісність ринку та фінансову стабільність. Впровадження правил, що регулюють діяльність постачальників послуг у сфері цифрових активів, та формалізація процесу затвердження ІСО зробили Францію провідною європейською юрисдикцією у сфері регулювання віртуальних активів.

Завдяки такій нормативно-правовій базі для регулювання віртуальних активів вдалося швидко гармонізувати національне законодавство до МіСА, яке має на меті сприяти узгодженості та посиленню захисту прав інвесторів, завдяки більш суворим правилам, що стосуються ліцензування та звітності.

Податковий режим, який включає чіткі положення щодо поводження з цифровими активами як з майном, забезпечує як фізичним, так і юридичним особам стабільне правове середовище, в якому вони можуть працювати.

Отже, в результаті адаптації українського законодавства до МіСА слід в першу чергу запозичити саме підхід до побудови такої адаптивної системи регулювання, яку можна без перешкод гармонізувати з законодавством Європейського Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Loi PACTE (Plan d'Action pour la Croissance et la Transformation des Entreprises). URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000038496102> (дата звернення: 19.08.2025).
2. Регламент (ЄС) 2023/1114 Європейського парламенту та Ради від 31 травня 2023 р. про ринки криптоактивів. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng> (дата звернення: 20.08.2025).
3. Директива 2009/110/ЄС Європейського парламенту та Ради від 16 вересня 2009. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2009/110/oj/eng> (дата звернення: 21.08.2025).
4. Директива 2014/65/ЄС Європейського парламенту та Ради від 15 травня 2014 р. про ринки фінансових інструментів URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/65/oj/eng> (дата звернення: 21.08.2025).

5. Code Monétaire et Financier. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006072026> (дата звернення: 22.08.2025).
6. Autorité des Marchés Financiers (AMF). Digital Asset Service Provider (DASP) Regulation. URL: <https://www.amf-france.org/en/professionals/fintech/my-relations-amf/digital-asset-service-provider-dasp/obtain-dasp-authorisation> (дата звернення: 23.08.2025).
7. Autorité des Marchés Financiers (AMF). General regulation of the AMF. URL: <https://www.amf-france.org/en/eli/fr/aai/amf/rg/20250331/notes> (дата звернення: 23.08.2025).
8. Autorité des Marchés Financiers (AMF). General Regulation and Instruction (ICO). Book VII – Token issuers and digital assets services providers. URL: <https://www.amf-france.org/en/regulation/policy/amf-instructions-each-book/book-vii-token-issuers-and-digital-assets-services-providers-0> (дата звернення: 25.08.2025).
9. Code Général des Impôts. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006069577> (дата звернення: 25.08.2025).

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.53>

ЗАРАХУВАННЯ ЗУСТРІЧНИХ ВИМОГ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ – IURA MUTAT CURIA?

Логойда В.М.,
доктор філософії,
доцент кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
юридичного факультету,
ДВНЗ «Ужгородський Національний Університет»
ORCID: 0000-0003-1261-909X
e-mail: volodymyr.lohoyda@uzhnu.edu.ua

Логойда В.М. Зарахування зустрічних вимог у цивільному праві України – Iura mutata curia?

Стаття присвячена проблемі визначення цивільним законодавством та судовою практикою критеріїв допустимості зарахування зустрічних однорідних вимог. Зокрема дискутується обґрунтованість застосування такого критерію як безспірність вимоги, що підлягає зарахуванню, в умовах, коли діюче цивільне законодавство України, в т. ч. ст. 601 ЦК України, такої вимоги до можливості проведення зарахування не висуває.

Автор аналізує вітчизняні наукові дослідження по даній тематиці та актуальні правові позиції судів, особливо об'єднаної палати Касаційного господарського суду, які переважно схиляються до можливості зарахування лише тих вимог, які є безспірними, тоді як вимоги, що оспоруються, повинні для остаточного зарахування спочатку пройти перевірку в рамках відповідної судової справи. Разом з цим відзначається, що як представники науки, так і судді-практики розходяться у поглядах на способи захисту цивільних прав у даній ситуації – палітра варіантів різниться від визнання правовідношення припиненим за позовом боржника, до потреби визнання недійсним одностороннього правочину про зарахування зустрічних вимог чи розгляду питань правомірності проведеного зарахування в рамках справ про стягнення відповідної заборгованості за позовами особи, яка заперечує проведення зарахування.

В результаті, автор робить висновок про те, що критерій безспірності вимог, що підлягають зарахуванню, не повинен використовуватися принаймні до тих пір, поки відповідні положення не будуть прямо передбачені цивільним законодавством України. Водночас, вихід Верховним Судом за рамки заповнення правових прогалів (в т. ч. шляхом застосування аналогії закону чи права), зокрема при формулюванні критеріїв допустимості зарахування зустрічних вимог, означає недопустиме втручання судової влади в компетенцію законодавчого органу та ставить питання про наявність суттєвих порушень конвенційних прав особи на справедливий суд і на мирне користування майном, а також цілого ряду порушень норм національної Конституції щодо правових засад функціонування держави, поділу влади і захисту прав людини.

Ключові слова: зарахування вимог, зустрічна вимога, однорідність, гроші, безспірність, борг, зобов'язання, односторонній правочин.

Lohoyda V.M. Counter claims' set-off in Ukrainian civil law – Iura mutata curia?

The article addresses the issue of determining the criteria for the admissibility of set-off of counter-homogeneous claims under civil legislation and judicial practice. In particular, the validity of applying such a criterion as the indisputability of the claim subject to set-off is discussed under the conditions where the current civil legislation of Ukraine, including Article 601 of the Civil Code of Ukraine, does not impose such a requirement for the possibility of conducting mutual set-offs.

The author analyzes domestic scientific research on this topic and the current legal positions of the courts, especially the joint chamber of the Commercial Cassation Court, which are primarily inclined

towards the possibility of setting off only those claims that are indisputable. In contrast, disputed claims must first be verified within the framework of the relevant court case for final set-off. At the same time, it is noted that both representatives of science and practicing judges differ in their views on the methods of protecting civil rights in this situation - the palette of options varies from recognizing the legal relationship as terminated upon the debtor's claim, to the need to identify as invalid a unilateral transaction on the set-off of counterclaims or to consider the issues of the legality of the set-off carried out within the framework of cases on the collection of the relevant debt on the claims of the person who denies the set-off.

As a result, the author concludes that the criterion of the indisputability of claims subject to set-off should not be used, at least, until the relevant provisions are explicitly provided for in the civil legislation of Ukraine. At the same time, the Supreme Court's departure from the framework of filling legal gaps (including by applying an analogy of law), in particular when formulating the criteria for the admissibility of setting off counterclaims, means an unacceptable interference by the judiciary in the competence of the legislative body and raises the question of the existence of significant violations of the Convention rights of an individual to a fair trial and to the peaceful use of property, as well as several violations of the norms of the national Constitution regarding the legal principles of the functioning of the state, the separation of powers, and the protection of human rights.

Key words: set-off of claims, counterclaim, uniformity, money, indisputability, debt, obligation, unilateral transaction.

Постановка проблеми. Зарахування зустрічних вимог¹ є поширеною підставою припинення цивільних зобов'язань. Його популярність ґрунтується насамперед на можливості проведення взаємних квазі-розрахунків за заявою лише однієї із сторін зобов'язання (т. з. односторонній правочин), що усуває ризики тривалого невиконання зустрічного зобов'язання іншою стороною і звільняє зацікавлену у припиненні зобов'язання особу від потреби добиватися такого зустрічного виконання тривалими і дорогими юридичними процедурами.

Проте, сама можливість одностороннього звільнення особою самої себе від обов'язку перед контрагентом, по суті виходу з правовідношення в односторонньому порядку, часто викликає гострі суперечки, розв'язувати які доводиться судам. При цьому особливість обставин тієї чи іншої справи та багатогранність життя, унікальні випадки якого іноді складно розглядати через призму стандартних правових рішень, подекуди створюють спокусу для судових органів, особливо для найвищої судової інстанції країни, рішення якої є остаточними, зайти занадто далеко у формулюванні власного розуміння закону і справедливості. Справді, коли правовим позиціям Верховного Суду процесуальне законодавство надало по суті значення судового прецеденту, коли суд має широку дискрецію у формулюванні конкретних проявів принципу верховенства права в тій чи іншій справі, а можлива відповідальність за неправильне застосування закону судом вважається недопустимим наступом на незалежність суду² і тому заблокована, дуже важко чимось стримати бажання суддів не лише заповнити рішенням суду наявні прогалини у правовому регулюванні, але і піти значно далі – «підкоригувати» нормативно-правову базу під власні політико-правові погляди служителів Феміди.

У Давньому Римі був вислів «*Iura novit curia*»³, який використовувався тоді і застосовується так само у наші дні для рекомендації сторонам судового процесу більше зосереджуватися на інформуванні суду про фактичні обставини справи⁴, а не займати час і увагу судді розлогим цитуванням нормативно-правових актів⁵ – мовляв, розповідайте, що сталося, а суд сам знайде і застосує необхідну норму права. Натомість, достатньо вільне поведження української Феміди з волею законодавця, зокрема через механізм активного створення і обов'язковості сформульованих касаційною інстанцією правових позицій при розгляді тих чи інших справ, так звана концепція «живого» чи «гнучкого» права, у ряді випадків вже призводить до того, що давній принцип «*Iura novit curia*» перетворився на сучасний принцип «*Iura mutat curia*»⁶.

¹ Аналогом цього юридичного терміну в середовищі фахівців з фінансів, бухгалтерії і аудиту є термін «взаємозалік» (прим. авт.).

² Що, звичайно, правильно, оскільки суд не повинен боятися висловлювати свою правову позицію (прим. авт.)

³ Суд знає закони (лат.)

⁴ Т. з. «фактичні підстави позову» (прим. авт.)

⁵ Т. з. «нормативні підстави позову» (прим. авт.)

⁶ Суд змінює закони (лат.)

Допустимість глибини такого втручання Верховного Суду в компетенцію законодавчої влади і, відтак, позитивний чи негативний його вплив на реалізацію фізичними та юридичними особами своїх цивільних прав, очевидно заслуговує на окрему фахову дискусію. В рамках же даної статті автор хотів би привернути увагу лише до одного з таких випадків – до формулювання Верховним Судом додаткового, прямо не передбаченого законом¹, критерію допустимості припинення цивільного зобов'язання шляхом зарахування зустрічних вимог – безспірності боргу.

Метою даної статті, таким чином, є аналіз допустимості використання такого критерію, як «безспірність» для можливості проведення зарахування зустрічних вимог відповідно до ст. 601–603 ЦК України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблематика була об'єктом вивчення цілого ряду вітчизняних науковців та практиків. Так, на рівні теоретичного дослідження допустимість використання критерія безспірності зустрічних вимог при проведенні припинення зобов'язань шляхом зарахування та інші дотичні до цього питання аспекти правової природи зарахування зустрічних вимог вивчалися такими науковцями як д. ю. н. Олена Беляневич [1], д. ю. н. Алевтина Бірюкова [2], к. ю. н. Лариса Жданкіна [3], к. ю. н. Олег Печений [4], к. ю. н. Павло Пригуза [5] та рядом інших.

На рівні судової практики слід можемо говорити про активне обговорення даної проблематики у цілому ряді постанов Верховного Суду, в першу чергу Касаційного господарського суду. Однак, з точки зору їх правової ієрархії, на особливу увагу заслуговує постанова об'єднаної палати КГС / ВС від 22.01.2021 у справі № 910/11116/19 [6], яка була присвячена уточненню окремих правових позицій судових колегій КГС / ВС, висловлених раніше.

Разом з тим, вимога до безспірності зустрічних вимог, які підлягають зарахуванню, залишається дискусійною темою, як на теоретичному, так і на практичному рівні, а тому потребує подальшого аналізу і обговорення.

Виклад основного матеріалу. Нормативно встановлені критерії допустимості та перешкоди у проведенні зарахування зустрічних вимог зазначені у ст. 601-603 ЦК України. Випадки недопустимості проведення зарахування можуть бути також передбачені у інших чинних законодавчих актах (наприклад, у п. 291.6 ст. 291 Податкового кодексу України, який забороняє проведення розрахунків шляхом взаємозаліку платникам 1-3 груп єдиного податку), а також можуть бути передбачені договором сторін.

Поміж критеріїв допустимості зарахування, визначених законом (ст. 601 ЦК України), ми бачимо:

- ✓ зустрічність зобов'язання, що означає, що по одному зобов'язанню, яке припиняється шляхом зарахування, особа є кредитором, а її контрагент – боржником, а по другому (т. з. «зустрічному») зобов'язанню, навпаки, - особа є боржником, а цей самий її контрагент – кредитором;
- ✓ однорідність зобов'язання, під якою мається на увазі однакова природа зобов'язань, що зараховуються. Наприклад, і це найбільш поширений варіант, якщо обидва зобов'язання мають грошовий характер. На відміну від зустрічності, яка загалом не викликає спорів і подвійних тлумачень, однорідність вимог вже сприймається не так однозначно. Скажімо, предметом дискусії може бути питання, чи можливе зарахування основної заборгованості в сплату неустойки, процентів, збитків або втрат від інфляції тощо.

- ✓ строк виконання вимог, що зараховуються – він має вже настати (але при цьому позовна давність не повинна бути пропущена) або підпадати під дію ч. 2 ст. 530 ЦК України (не встановлений сторонами строк або строк, визначений моментом пред'явлення вимоги кредитором).

Існування вищевказаних критеріїв має чітку правову логіку – неможливо зарахувати вимоги, якщо вони спрямовані лише до однієї сторони (немає що тоді власне зараховувати); технічно неможливо зарахувати вимоги, природа і структура яких не співпадає; зрештою, було б неправильним зараховувати вимоги, строк виконання яких не настав (чи не може настати невідкладно) або, навпаки, по яким сплив строк позовної давності, оскільки це порушувало б права боржника по такій вимозі.

Проте в юридичній науці, а головне – в судовій практиці наразі мейнстрімом вважається існування ще четвертого критерія допустимості зарахування зустрічних однорідних вимог, а саме: безспірність таких вимог, хоча і науковці, і судді відверто визнають, що подібний підхід законодавством не передбачений.

¹ Про що, зокрема, КГС / ВС відкрито зазначає у своїх постановках (прим. авт.)

Так, А. Бірюкова у своїй статті погоджується з рядом інших вчених у тому, що вимоги, які підлягають зарахуванню, мають відповідати критерію ясності і безспірності, що передбачає відсутність між сторонами спору щодо характеру зобов'язання, його змісту, умов виконання тощо. При цьому дослідниця визнає, що вказана ознака винесена за межі законодавчого формулювання зарахування [1; 5], а відтак вказує, що зарахування в односторонньому порядку з надісланням контрагенту відповідної заяви здебільшого переноситься у площину судового оскарження дійсності такого одностороннього правочину, що ставить під сумнів доцільність існування такої конструкції в цивільному законодавстві [1; 8-9]. Як наслідок, дослідниця пропонує радикальну зміну редакції ст. 601 ЦК України для відображення в ній критерія безспірності вимоги (у вигляді потреби у відсутності заперечень з боку іншої сторони взаємозаліку).

О. Печений, досліджуючи правові аспекти зарахування зустрічних вимог, вказує, що: *«існування такої умови зарахування, як безспірність вимог ... не тільки не поділяється всіма дослідниками, але й суперечить буквальному змісту ст. 601 ЦК ... Незважаючи на неузгодженість цієї умови зарахування із буквальною змістом ст. 601 ЦК, повністю відмовлятися від цієї пропозиції не можна. ... Якщо друга сторона не погоджується з проведенням зарахування, спір підлягає вирішенню по суті з урахуванням усіх матеріалів і обставин справи»* [4; 46].

Аналогічну позицію (з посиланням на праці відомого українського вченого-цивіліста, д. ю. н. Є. Харитонова) займає і Л. Жданкіна, яка відзначає, що: *«Якщо одна сторона звернулася із заявою про зарахування, а інша – протиставить цій вимозі заперечення щодо характеру, терміну, розміру виконання тощо, то в такому випадку суперечка підлягає судовому розгляду і зарахування можливе лише за рішенням суду»* [3; 50].

Керівною правовою позицією касаційного суду, яка наразі застосовується у цьому питанні, є постанова об'єднаної палати КГС / ВС від 22.01.2021 у справі № 910/11116/19. Власним враженням автора від прочитання цього документу є те, що постанова, хоч і задекларувала своєю метою уточнення ряду правових позицій КГС / ВС, проте залишила забагато простору для подальших дискусій по даній проблемі. Так, постанова ОП КГС / ВС, яка заслуговує на детальне цитування, вказує, зокрема наступне:

«31. Умова щодо безспірності вимог, які зараховуються, а саме: відсутність спору щодо змісту, умов виконання та розміру зобов'язань, не передбачена чинним законодавством, зокрема ст. 203 ГК України, ст. 601 ЦК України, але впливає із тлумачення змісту визначених законом вимог і застосовується судами відповідно до усталеної правової позиції, викладеної у постановою КГС / ВС ...

40. Оскільки позивач у встановленому законом порядку не спростував належними і допустимими доказами того, що сума заборгованості кожної зі сторін за договором на дату вчинення одностороннього правочину із зарахування зустрічних однорідних вимог була іншою, ніж та, яка зазначена у заяві ..., не надав доказів часткового чи повного погашення цієї заборгованості, Верховний Суд вважає, що суд апеляційної інстанції дійшов обґрунтованого висновку про безспірність заборгованості.

41. Подібний підхід був застосований Великою Палатою Верховного Суду при визначенні безспірності заборгованості у справах щодо визнання виконавчого напису нотаріуса таким, що не підлягає виконанню. Так, у постанові від 15.01.2020 у справі №305/2082/14-ц Великою Палатою Верховного Суду зазначено, що вирішуючи питання щодо безспірності заборгованості, суд повинен перевірити доводи сторін у повному обсязі й установити та зазначити в рішенні чи існувала заборгованість узагалі, чи була заборгованість саме такого розміру, як зазначено у виконавчому написі, та чи не було невирішених по суті спорів щодо заборгованості або її розміру на час вчинення нотаріусом виконавчого напису. При цьому сам факт звернення кредитора до суду не є підставою для визнання заборгованості спірною, позаяк спірність заборгованості з урахуванням положень чинного законодавства визначається не за суб'єктивним ставленням кредитора чи боржника до неї. Наявність спору в суді за позовом кредитора до боржника про стягнення суми заборгованості ... не спростовує висновок про безспірність заборгованості цього боржника ...

47. Безспірність вимог, які зараховуються, а саме: відсутність між сторонами спору щодо змісту, умов виконання та розміру зобов'язань, є важливою умовою для зарахування вимог. Умова безспірності стосується саме вимог, які зараховуються, а не заяви про зарахування, яка є одностороннім правочином і не потребує згоди іншої сторони, якщо інше не встановлено законом або договором.

48. За дотримання умов, передбачених ст. 601 ЦК України, та відсутності заборон, передбачених ст. 602 ЦК України, незгода однієї сторони із зарахуванням зустрічних однорідних вимог, проведеним за заявою іншої сторони зобов'язання, не є достатньою підставою для визнання одностороннього правочину із зарахування недейсним.

49. Заява сторони щодо спірності вимог, які були погашені (припинені) зарахуванням, або щодо незгоди з проведеним зарахуванням з інших підстав, має бути аргументована, підтверджена доказами і перевіряється судом, який вирішує спір про визнання недейсним одностороннього правочину із зарахування зустрічних однорідних вимог.

50. Наявність на момент зарахування іншого спору (спорів) в суді за позовом кредитора до боржника про стягнення суми заборгованості за зобов'язанням не спростовує висновок про безспірність заборгованості цього боржника.

51. Наявність заперечень однієї сторони щодо зарахування не є перешкодою для зарахування зустрічних однорідних вимог за заявою іншої сторони, відмова цієї сторони від прийняття заяви про зарахування зустрічних однорідних вимог і проведення такого зарахування не має юридичного значення.»

Очевидно, що суд досить креативно підходить до оцінки ситуації. З одного боку, у п. 31 суд посилається на те, що умова щодо безспірності вимог, хоч і не передбачена законом, але за установленною судовою практикою використовується для обґрунтування правомірності зарахування зустрічних вимог. З іншого боку, у п. 49 суд явно вказує на необхідність визнання оспорюваного одностороннього правочину щодо зарахування зустрічних вимог недейсним, якщо сторона, яка не згідна із зарахуванням, хоче юридично закріпити свою незгоду. Виходить, що навіть при спірності зустрічних вимог (однієї або всіх, що зараховуються) слід поважати ст. 204 ЦК України, яка встановлює презумпцію правомірності правочинів, і в такому разі допоки не буде судового рішення про визнання зарахування недейсним, жодні посилання на спірність зустрічних вимог не будуть мати правового значення, скажімо у спорі між сторонами щодо стягнення заборгованості (яку одна сторона вважає погашеною, а інша – існуючою)?

До речі, коментована постанова не дала і відповіді, яким повинен бути алгоритм дії кожної із сторін зарахування, якщо вимога не задовольняє критерію безспірності. Вище вже зазначалося, що ОП КГС / ВС побічно стверджує, що все ж доцільно ставити питання про недейсність відповідного одностороннього правочину про зарахування. Але це не єдиний запропонований варіант – так, О.Беляневич у своїй статті [1; 25-26] наводить правову позицію ОП КГС / ВС (постанова від 10.10.2019 у справі № 320/8618/15-ц), згідно якої, оскільки зарахування зустрічних вимог є підставою припинення зобов'язання: «виходячи із загальних засад цивільного законодавства, у разі невизнання кредитором права боржника на припинення зобов'язання повністю або частково, таке право підлягає захисту судом за позовом боржника шляхом припинення правовідношення повністю або частково на підставі п. 7 ч. 2 ст.16 ЦК України». Іншим варіантом може бути взагалі розгляд відповідних позовів сторін про стягнення заборгованості – в тій же статті О. Беляневич відзначається, що: «нормами ст. 16 ЦК України не передбачено такого способу захисту прав та інтересів судом як зарахування зустрічних вимог, адже безспірність вимог виключає існування спору» [1; 25], тому дослідниця пропонує просто передавати на розгляд суду позови про стягнення заборгованості (або окремі, або в рамках однієї справи, з використанням конструкції зустрічного позову), ймовірно маючи на увазі, що в рамках цих справ суд якраз і дасть оцінку наявності заборгованості, її реальному розміру і правовій природі, а отже зможе погодитися із зарахуванням зустрічних вимог або кваліфікувати його таким, що не відбулося, і на цій підставі стягнути або не стягнути ту чи іншу суму з відповідача. Ця позиція співзвучна і з позицією судді Господарського суду Закарпатської області П. Пригузи, який у своїй статті теж акцентує на необхідності співпраці сторін правовідношення: «Отже, дія кредитора-боржника по пред'явленню заяви про залік грошових вимог повинна мати зворотню дію (сприяння) з боку боржника-кредитора. У протилежному випадку – це спір про право, що може бути вирішений тільки судом.» [5].

Підсумовуючи ці позиції, слід зауважити, що вказівка на обов'язковість критерію безспірності вимог для їх зарахування можливо і має право на існування, однак прихильники цієї позиції і в теоретичній науці, і в судовій гілці влади не дають відповіді на одне питання: яким чином формування на рівні судової практики критерія безспірності вимоги, що зараховується, в умовах визнання науковцями і суддями відсутності такого критерія у цивільному законодавстві України відповідає принципу правової визначеності, що є важливим елементом верховенства права? Де в

цій ситуації ключові елементи правової визначеності: зрозумілість норм (закони мають бути чітко сформульовані, щоб громадяни могли передбачити наслідки своїх дій) та захист довіри до права (особа має право очікувати, що держава діятиме відповідно до встановлених норм) ? Де критерій «якості закону» як складова верховенства права і гарантія застосування судом найбільш сприятливого для особи тлумачення закону? Адже ми маємо ситуацію, коли особа відкриває Цивільний кодекс України, ознайомлюється зі змістом його ст. 601–603 і, діючи добросовісно, надсилає своєму боржнику-кредитору заяву про зарахування зустрічних, скажімо, грошових вимог, щиро вважаючи, що зробила все правильно і проявила розумну обачність. Через роки, з урахуванням строків позовної давності, ця особа з подивом дізнається, що її контрагент вимагає стягнення з неї боргу з урахуванням неустойки та платежів за ст. 625 ЦК України, а також недійсності зарахування з посиланням на оспорювання ним однієї із зарахованих вимог (тобто на її «небезспірність»), а отже, що в цій країні поведінка згідно з приписами ЦК України не дає особі можливості передбачати наслідки своїх юридичних дій і має результатом санкції за прострочку виконання зобов'язання, яке особа вважала давно припиненим.

Автор переконаний, що погляд з такої точки зору призводить до висновку, що довільний вихід судом за межі приписів цивільного законодавства, надмірне розширювальне тлумачення норм цивільного права при формулюванні правових позицій суду касаційної інстанції є нічим іншим, як порушенням права на справедливий суд і порушенням права на мирне володіння майном, якщо говорити про конвенційні права, передбачені Європейською конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод (Рим, 1950 р.). Така поведінка касаційного суду також вступає у суперечність із ст. 3 (права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави), 6 (органи ... судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України), 8 (в Україні визнається і діє принцип верховенства права), 19 (органи державної влади ... зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України), 57 (кожному гарантується право знати свої права і обов'язки), 92 (виключно законами України визначаються права і свободи людини, ... правовий режим власності, ... правові засади і гарантії підприємництва ...), 129 (суддя, здійснюючи правосуддя, ... керується верховенством права) Конституції України.

Верховний Суд може і повинен заповнювати правові прогалини шляхом гнучкого тлумачення норм права, використання аналогії закону і аналогії права, однак він все ж не повинен переходити межу, за якою вже є зміна правового поля, коригування волі народу, вираженої представницьким (законодавчим) органом, всупереч встановленій конституційній процедурі прийняття і зміни законів для регулювання цивільних правовідносин.

Висновки. В силу положень процесуального законодавства правові позиції Верховного Суду є обов'язковими для всіх судів України при вирішенні аналогічних справ. Відтак, чинна правова позиція ОП КГС / ВС, висловлена у постанові від 22.01.2021 у справі № 910/11116/19 і підтримана рядом представників юридичної науки, приписує звертати увагу на т. з. «безспірність» вимог, що зараховуються, хоча і визнає, що законом це не передбачено. При цьому безспірність розуміється вузько, як спір щодо характеру, умов та розміру вимоги, що зараховується. Отже, сама по собі незгода кредитора з проведенням зарахуванням зустрічних вимог чи заявлення ним позову про стягнення заборгованості не свідчать про відсутність такої безспірності. Водночас, чинна правова позиція не дає чіткого алгоритму, що потрібно робити у випадку виникнення сумнівів у безспірності вимоги, що зараховується – просто ігнорувати факт зарахування і доводити обґрунтованість своєї незгоди вже в рамках справи про стягнення боргу, чи ініціативно ставити питання про визнання одностороннього правочину недійсним (спосіб захисту для кредитора) або про припинення правовідношення у зв'язку з проведенням зарахуванням (спосіб захисту для боржника). Окремі дослідники вважають, що вирішення даної проблеми потребує внесення змін до ст. 601 ЦК України щодо вказівки у ній критерію безспірності вимог для можливості їх зарахування, тоді як автор вважає за доцільне для забезпечення стабільності цивільного обігу не змінювати ст. 601 ЦК України, взагалі не вводити критерій безспірності вимог для цілей припинення зобов'язання зарахуванням, використовувати для випадків зловживання боржника зарахуванням традиційний юридичний інструментарій у вигляді позову про недійсність відповідного одностороннього правочину (в рамках якого обґрунтованість вимог може і повинна бути перевірена), а до отримання відповідного рішення суду поважати приписи ст. 204 ЦК України про презумпцію правомірності правочинів.

При цьому автор вважає за доцільне звернути увагу на неприпустимість виходу Верховного Суду за окреслені законодавцем рамки регулювання цивільних правовідносин, оскільки це буде значити вже не заповнення судом правових прогалин, а ініціативне коригування ним нормативного поля всупереч волі законодавця, що порушує і конституційні, і конвенційні (ЄКПЛ) приписи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Беляневич О. Припинення зобов'язання зарахуванням. *Збірник наукових праць «Приватне право і підприємництво»*. 2024. Випуск 24. Частина 2. С. 20–27.
2. Бірюкова А. Умови зарахування зустрічних однорідних вимог. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №10/2019. С. 4–10.
3. Жданкіна Л. Припинення цивільних зобов'язань шляхом зарахування зустрічних однорідних вимог: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Тернопіль, 2018. 247 с.
4. Печений О. Зарахування в системі підстав припинення зобов'язання: практичні аспекти. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2025. № 6 (112). С. 42–50.
5. Пригуза П. Деякі проблеми практики застосування заліку взаємних однорідних вимог. *Юридичний вісник України*. 2008. № 15.
6. Постанова об'єднаної палати КГС / ВС від 22.01.2021 у справі № 910/11116/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94489762>.
7. Постанова об'єднаної палати КЦС / ВС від 10.10.2019 у справі № 320/8618/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85110992>.

УДК 347.921.6 (477+4-6ЄС)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.54>

ПРИНЦИП ВІДШКОДУВАННЯ СУДОВИХ ВИТРАТ СТОРОНИ, НА КОРИСТЬ ЯКОЇ УХВАЛЕНЕ СУДОВЕ РІШЕННЯ, У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ ТА КРАЇН ЄС

Медведєв В.І.,

*адвокат, аспірант кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ORCID: 0009-0001-1105-3015

e-mail: medviediev.vladyslav@gmail.com

Медведєв В.І. Принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, у цивільному судочинстві України та країн ЄС.

У статті проаналізовано зміст та особливості реалізації принципу відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, у цивільному судочинстві України та держав-членів Європейського Союзу.

Автор розглядає принцип відшкодування як багатоаспектний феномен, який виходить за межі ординарних техніко-процесуальних приписів та закладає стандарт належного та справедливого відправлення правосуддя. У науковій праці з'ясовано, що практичне втілення досліджуваного принципу не обмежується лише відновленням порушеного майнового становища сторони, яка виграла справу, а й супроводжується виконанням низки інших функцій, як-от детерентної (превентивної), регулятивної та правозахисної, які спрямовані на досягнення завдань судочинства, забезпечення належної процесуальної поведінки сторін та мінімізацію зловживань процесуальними правами.

Автором підкреслюється, що вітчизняний цивільний процес, на відміну від багатьох європейських юрисдикцій, закріплює принцип відшкодування не лише у вигляді спеціальних норм, а й на рівні загальних засад цивільного судочинства, що надає йому конститутивного та системоутворюючого значення. Такий підхід, на думку автора, забезпечує додаткові гарантії стабільності правозастосування та досягнення правової визначеності, особливо у ситуаціях відсутності нормативного регулювання або, навпаки, його множинного трактування.

Особливий акцент у роботі автор приділяє застосуванню порівняльно-правового методу, який дозволяє простежити варіативність моделей відшкодування судових витрат у країнах Європейського Союзу. У ході дослідження виокремлено дві базові парадигми – повного та часткового відшкодування, кожна з яких характеризується власними засобами реалізації та межами застосування. Встановлено, що домінуючою у європейській практиці є модель повного відшкодування (компенсаційний механізм), яка спирається на системність, детальну процесуальну регламентацію та високий рівень передбачуваності для всіх учасників судового процесу. Водночас виявлено, що низка правопорядків застосовує елементи часткового відшкодування. Таке рішення, як припускається, обумовлюється, з одного боку, прагненням запобігання надмірному фінансовому тиску на сторону, яка програла справу, а з іншого боку, необхідністю врахування соціально-економічних та інституційних особливостей конкретної держави (зокрема, рівня доступності правової допомоги, середнього рівня доходів населення, бюджетних витрат на функціонування правосуддя тощо).

У підсумку сформульовано висновок, що принцип відшкодування є не лише спеціальним інструментом розподілу понесених учасниками справи витрат, а й концептуальним базисом як інституту судових витрат, так і цивільного судочинства у цілому.

Ключові слова: цивільне судочинство; судові витрати; принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення; відшкодування судових витрат; розподіл судових витрат; модель повного відшкодування судових витрат; модель часткового відшкодування судових витрат; англійське правило.

Medviediev V.I. The principle of reimbursement of court costs of a party in whose favor the judgment was adopted in civil litigation in Ukraine and EU countries.

The article analyses the substance and specific features of the implementation of the principle of reimbursement of court costs of a party in whose favor the judgment was adopted in civil proceedings in Ukraine and in the Member States of the European Union.

The author conceptualises the reimbursement principle as a multifaceted phenomenon that transcends ordinary technical and procedural provisions and establishes a standard of proper and fair administration of justice. The study demonstrates that the practical realisation of this principle is not confined to the restoration of the proprietary position of the successful litigant but also entails the performance of a number of additional functions, including deterrent (preventive), regulatory, and rights-protective functions, which are aimed at achieving the objectives of judicial proceedings, ensuring appropriate procedural conduct by the parties, and minimising abuses of procedural rights.

The author emphasises that, unlike many European jurisdictions, domestic civil procedure enshrines the reimbursement principle not only through special rules but also at the level of the general foundations of civil justice, thereby conferring upon it a constitutive and systemic significance. Such an approach, in the author's view, provides additional guarantees of consistency in the application of law and the attainment of legal certainty, particularly in situations where there is either a lack of normative regulation or, conversely, a multiplicity of possible interpretations.

Special attention is devoted to the application of the comparative legal method, which makes it possible to trace the diversity of reimbursement models across the European Union. The research identifies two basic paradigms – full reimbursement and partial reimbursement – each characterised by its own means of implementation and scope of application. It is established that the prevailing model in European practice is that of full reimbursement (the compensatory mechanism), which is underpinned by systematicity, detailed procedural regulation, and a high degree of predictability for all participants in the judicial process. At the same time, it is revealed that a number of legal systems incorporate elements of partial reimbursement. Such an approach is presumed to be determined, on the one hand, by the intention to prevent excessive financial pressure on the unsuccessful party, and, on the other hand, by the need to take into account the socio-economic and institutional characteristics of the particular state (such as the availability of legal aid, the average level of household income, and budgetary expenditure on the functioning of the judiciary).

In conclusion, it is argued that the reimbursement principle constitutes not merely a special instrument for the court costs allocation incurred by the parties but also the conceptual foundation of both the institution of court costs and civil litigation as a whole.

Key words: civil litigation; court costs; principle of reimbursement of court costs of a party in whose favor the judgment was adopted; reimbursement of court costs; court costs allocation; full reimbursement of court costs; partial reimbursement of court costs; English rule.

Постановка проблеми. Належна реалізація принципу відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення (далі – принцип відшкодування) належить до ключових гарантій ефективного здійснення права на справедливий суд, зокрема у світлі доступу до правосуддя, звільненого від надмірних та невинуватих фінансових бар'єрів.

У різних правових системах, особливо держав-членів Європейського Союзу, принцип відшкодування закріплюється по-різному: від повного покладення судових витрат на сторону, яка програла, до запровадження різноформатних обмежень та лімітів з метою досягнення оптимального балансу між приватними взаємоконкуруючими інтересами сторін з одночасним дієвим виконанням публічно-правових завдань судової влади.

Мета цієї статті полягає в теоретичному обґрунтуванні принципу відшкодування у цивільному судочинстві України та держав-членів ЄС як іманентної складової стандарту справедливого судочинства. Досягнення окресленої мети передбачається за рахунок виконання таких завдань: (1) визначення змістовних та функціональних характеристик принципу відшкодування у цивільному судочинстві України та країн ЄС; (2) виокремлення домінуючих моделей його практичної реалізації в національних європейських правових порядках.

Стан опрацювання проблематики. Вітчизняна правова доктрина приділяє значну увагу процедурним аспектам механізму розподілу судових витрат, спеціальним засадам-критеріям обґрунтованості, розумності, необхідності судових витрат, свідченням чого є численні наукові доробки таких авторитетних українських вчених як В.В. Комаров, Н.Ю. Сакара [1], Н.Ю. Голубева [2],

В.В. Заборовський [3], І.О. Гелецька [4], С.А. Пилипенко [5], а також їхніх іноземних колег – Дж. Максейнера [6], А. Спенсера [7] та інших. Проте, незважаючи на всі історичні та поточні результати наукової діяльності в окресленій сфері, на нашу думку, наразі бракує комплексних порівняльно-правових досліджень, предмет яких охоплював у загальноєвропейському вимірі інститут судових витрат та передусім принцип відшкодування. Проводячи наукові пошуки у цьому напрямку, нами також врахована та обставина, що дослідження особливостей реалізації принципу відшкодування у правопорядках країн ЄС набуває особливої актуальності в контексті задекларованої цілі України щодо поступового наближення національного процесуального законодавства до європейських стандартів.

Виклад основного матеріалу. Принцип відшкодування є одним із ключових принципів, які визначають внутрішню логіку функціонування всього інституту судових витрат, зокрема через формулювання загального правила їхнього розподілу між сторонами за результатами розгляду справи. У цьому сенсі він виступає не лише техніко-юридичним приписом, а ще й фундаментальною засадою, що закладає основи для забезпечення балансу інтересів сторін та відображає ідею справедливості через закріплення процесуального стандарту судочинства, вільного від необґрунтованого фінансового навантаження, майнового впливу та зловживань, спрямованих на економічне чи процесуальне збагачення за рахунок інших учасників справи.

Стрижнева особливість принципу відшкодування виявляється у його багатофункціональній спрямованості. Так, **компенсаційна функція** цієї засади забезпечує відновлення майнового становища сторони, на користь якої ухвалено судове рішення (процесуальне втілення доктрини *restitution in integrum*). Його **детерентна (превентивна) функція** сприяє запобіганню завідомо безпідставним або надмірно ризикованим позовам, а також стримує учасників справи від зловживання процесуальними правами або зайняття недобросовісної позиції у справі. **Регулятивна функція** принципу відшкодування формує у сторін усвідомлення фінансових наслідків тих чи інших рішень, дій або бездіяльності у судовому процесі, тим самим впливаючи на їхню процесуальну поведінку, у тому числі активізуючи саморегулятивний механізм у структурі їхньої правосвідомості. **Правозахисна функція** підкріплює гарантії ефективного доступу до правосуддя, унеможливаючи невинуватого (надмірне) покладення витрат на сторону, що прогнала справу, та безпідставне отримання переваг стороною-переможцем.

З огляду на своє змістовне та функціональне наповнення, принцип відшкодування займає центральне місце в системі засад інституту судових витрат. Не применшуючи значення інших принципів цього інституту (пропорційності, обґрунтованості, необхідності, розумності судових витрат тощо), які регламентують окремі елементи механізму їхнього відшкодування, доцільно підкреслити, що саме принцип відшкодування закладає вектор всієї процедури розподілу судових витрат, визначаючи її зміст, обсяг та межі здійснення. Він виконує інтегруючу роль, гармонійно поєднуючи приватні інтереси учасників справи із публічним завданням забезпечення справедливого та неупередженого цивільного судочинства.

У зарубіжній правовій доктрині принцип відшкодування також відомий як “англійське правило” (*English Rule* або *Loser-Pays Principle*), відповідно до якого за результатами судового розгляду всі чи окремі судові витрати повністю або частково покладаються на сторону, що прогнала. Йому протиставляється “американське правило” (*American Rule*), для якого характерна принципова відмова від покладення витрат на сторону, що прогнала, із закріпленням загального правила щодо індивідуального (особистого) несення сторонами власних витрат незалежно від результату розгляду справи (більш докладно про це правило див.: [7]).

Модель, заснована на “американському правилі”, не набула поширення в країнах ЄС, де утвердився компенсаційний підхід, адаптований до національних особливостей правових систем. Це свідчить про загальноєвропейське визнання принципу відшкодування як більш ефективного засобу забезпечення справедливого судочинства та досягнення цілей процесуального права, зокрема у межах концепції процесуального інструменталізму.

Вітчизняне цивільне процесуальне право надає принципу відшкодування системоутворюючого значення, закріплюючи його не лише в межах спеціальної регламентації інституту судових витрат, а й на рівні загальних засад цивільного судочинства¹. У такий спосіб забезпечується фор-

¹ Мова йде про те, що відповідно до п. 10 ч. 3 ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [8], принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалено судове рішення, прямо віднесений до основних засад (принципів) цивільного судочинства.

мування цього принципу як нормативно-правового фундаменту всієї юрисдикційної діяльності, спрямованої на захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав і законних інтересів.

Примітно, що на відміну від України, у більшості правових систем Європейського Союзу положення щодо компенсації судових витрат стороні-переможцю зазвичай закріплюється лише на рівні загальної (абстрактної) норми про розподіл судових витрат. Так, до прикладу, Цивільний процесуальний кодекс Румунії (*Codul de procedură civilă*) фактично обмежується лаконічним однореченевим формулюванням¹ [9], тоді як у попередній редакції Правил цивільного судочинства Республіки Кіпр (*Κανονισμοί Πολιτικής Δικονομίας*), яка була чинна до 01.09.2023 року, взагалі не містилося окремої норми, а загальний принцип відшкодування судових витрат імпліцитно впливав з інших нормативних положень та судової практики² [10].

На нашу думку, закріплення правила про відшкодування судових витрат саме як принципу, а не лише як однієї чи кількох норм, має низку суттєвих переваг, пов'язаних із забезпеченням вищого ступеня правової передбачуваності та підвищеної нормативної стабільності, обмеженням можливостей для необґрунтованих відступів, більшою фактологічною адаптивністю, опцією застосування за аналогією у випадках прогалин у нормативному регулюванні. Важливим наслідком такого підходу вбачається реальне втілення у цивільному судочинстві ідеї процесуальної рівності сторін з тим, щоб особа, яка реалізує своє право на судовий захист, не несла невинного фінансового тягаря.

Натомість, за альтернативного підходу результатом є процесуальне законодавство, яке забезпечує переважно типізоване та нерідко казуальне нормативне регулювання, але при цьому не формує засади, здатної виконувати конституюючу та стабілізуючу функції щодо всього інституту судових витрат. Саме з огляду на це український погляд на вирішення цього питання, на нашу думку, варто розглядати як більш прогресивний та концептуально виважений.

Незалежно від того, який саме державою обраний нормативний базис відшкодування судових витрат (у формі принципу або ординарних нормативних приписів), змістовне наповнення цього положення у різних правових системах може істотно відрізнятися. У цьому контексті залежно від категорії витрат (судові збори, витрати на правову допомогу, витрати, пов'язані зі збиранням доказів, тощо) та обсягу їхньої компенсації (відшкодування всіх або лише окремих груп витрат, у повному розмірі чи частково) доцільно виокремлювати *дві основні моделі реалізації принципу відшкодування – моделі повного та часткового відшкодування судових витрат*. Важливо підкреслити, що йдеться не про конкретні рішення у межах окремих справ, а про нормативно визначену державою парадигму розуміння та застосування принципу відшкодування у цивільному судочинстві.

Модель повного відшкодування судових витрат (*full reimbursement of court costs*) передбачає (а) максимально широке охоплення усіх категорій судових витрат, наявних у відповідній правовій системі, та (б) їхню компенсацію у повному або близькому до повного обсязі. Такий підхід є домінуючим у правових системах держав Європейського Союзу, насамперед у країнах германської правової сім'ї (Німеччина, Австрія, Чехія, Нідерланди тощо) та правових системах країн Центральної, Східної та деякою мірою Північної Європи, які до неї тяжіють³.

З поправкою на контекст до цієї моделі можна віднести і Україну. Відповідно до ч.ч. 1-2 ст. 141 ЦПК України, судовий збір покладається на сторони пропорційно розміру задоволених позовних вимог. Інші судові витрати, пов'язані з розглядом справи, покладаються: (1) у разі задоволення позову – на відповідача; (2) у разі відмови в позові – на позивача; (3) у разі часткового задоволення позову – на обидві сторони пропорційно розміру задоволених позовних вимог. Ці приписи свідчать, що до розподілу за результатами розгляду справи включаються усі судові витрати, без обмежень за їх видами чи загальним обсягом, за винятком тих, щодо яких окремо встановлені граничні розміри у підзаконних нормативно-правових актах⁴.

¹ Згідно з ч. 1 ст. 453 цього Кодексу, сторона, яка прогала справу, за заявою сторони, яка виграла справу, зобов'язується сплатити витрати сторони, яка виграла справу.

² У поточній редакції це питання чітко регламентоване у пп. 1 п. 39.2 ст. 39 Правил [11].

³ З огляду на домінування моделі повного відшкодування серед держав-членів Європейського Союзу та обмежені обсяги наукової публікації у цій статті зосередимося лише на загальних характеристиках цього підходу.

⁴ Показово, що до грудня 2017 року в Україні діяли обмеження щодо розміру відшкодування витрат на правову допомогу згідно з Законом України "Про граничний розмір компенсації витрат на правову допомогу у цивільних та адміністративних справах".

Особливо важливо зауважити, що застосування певною державою моделі повного відшкодування зовсім не означає, що у кожному випадку сторона-переможець “автоматично” буде отримувати компенсацію всіх фактично понесених нею витрат. Реалізація принципу відшкодування перебуває у тісному взаємозв’язку з іншими принципами інституту судових витрат, насамперед обґрунтованості, необхідності та розумності, які при розподілі судових витрат відіграють суттєву роль уточнювальних (коригувальних) засад-критеріїв. При цьому, оцінка заявлених до відшкодування судових витрат здійснюється шляхом перевірки їхньої відповідності описаним вище засадам-критеріям, що на практиці може втілювати у різних формах:

(а) суд (або визначені працівники суду) може зіставляти подані стороною дані щодо кількості і вартості витрат із офіційно встановленими тарифами (ставками, таксами) за одиницю відповідних судових витрат;

(б) у випадках відсутності у нормативних актах чітких вартісних орієнтирів – суд вправі використовувати більш широкі дискреційні повноваження щодо самостійної оцінки заявлених сум, керуючись при цьому своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному врахуванні фактичної складності справи, тривалості процесу, поведінки сторін, обсягу понесених витрат, їхньої офіційної чи ринкової вартості, тощо¹.

У контексті моделі повного відшкодування судових витрат класичною і певною мірою взірцевою для континентальної традиції розподілу судових витрат можна вважати систему такс (тарифів), яка застосовується у цивільному процесі **Федеративної Республіки Німеччини**, де всі основні категорії судових витрат відшкодовуються за правилами спеціальних законів, в яких закладаються конкретні або диференційовані тарифи. Так, ставки судових зборів визначаються відповідно до Закону про судові збори (*Gerichtskostengesetz*) (*GKG*) [13] та залежать від ціни позову (*Streitwert*). Винагорода адвокатів регулюється Законом про оплату праці адвокатів (*Rechtsanwaltsvergütungsgesetz*) (*RVG*) [14], який містить тарифні таблиці з чіткими або варіативними ставками залежно від складності та вартості спору. Витрати, пов’язані зі збиранням доказів, включно з компенсаціями на користь експертів, свідків, перекладачів, відшкодовуються на основі погодинної оцінки участі за правилами, передбаченими Законом про винагороду експертів, усних і письмових перекладачів, а також про компенсацію праці народних засідателів, свідків і третіх осіб (*Justizvergütungs- und –entschädigungsgesetz*) (*JVEG*) [15].

Проте, вже сьогодні деякі країни ЄС практикують перегляд традиційного “німецького” підходу, активно впроваджуючи його модифіковані форми. Приміром, у **Республіці Хорватія** визначення і розподіл гонорару адвоката здійснюється за накопичувальною бальною системою, передбаченою у Тарифі гонорарів і витрат, що підлягають сплаті за адвокатські послуги (*Tarifa o nagradama i naknadi troškova za rad odvjetnika*) [16]. Відповідно до цього нормативного документа кожна процесуальна дія на певній стадії провадження² оцінюється певною кількістю балів (*bodova*). Надалі сумарна кількість балів переводиться у грошовий еквівалент, який і становить розмір гонорару адвоката, що, у тому числі, береться при розрахунку обсягу судового відшкодування³.

Модель часткового відшкодування судових витрат (*partial reimbursement of court costs*) передбачає компенсацію стороні-переможцю лише певної частини понесених судових витрат. Обмеження можуть полягати у (а) встановленні загального чи спеціального максимального розміру відшкодування для всіх чи окремих видів провадження (що, втім, слід відрізнити від системи такс) та/або (б) у повній елімінації (виключенні) з компенсаційного механізму окремих категорій витрат, зокрема, витрат на правову допомогу чи витрат, пов’язаних зі збиранням доказів.

Розглядуваний підхід не є характерним для більшості країн Європейського Союзу, але натомище широко застосовується у державах Британської Співдружності, а також в Ізраїлі та низці азійських країн. Водночас, окремі правопорядки у межах ЄС також запроваджують елементи часткового відшкодування, що потребує більш детального аналізу.

¹ Історії європейського цивільного судочинства відомі випадки відступу від усталеної практики (підходу) перевірки судових витрат на предмет їхньої обґрунтованості та розумності із одночасною транзицією до інших моделей. До прикладу, у Грецькій Республіці до 2011 року витрати на правову допомогу визначалися і розподілялися за тарифами, погодженими між органами адвокатури і компетентними міністерствами. Втім, вже після дерегуляції цін для представників вільних професій, що відбулася згідно з Законом № 3919 від 24.02.2011 року, встановлення розміру гонорару адвоката та інших витрат, пов’язаних з правовою допомогою представника, провадиться на засадах вільного ринкового ціноутворення, а для цілей компенсації стороні-переможцю суд враховує численні фактори, у тому числі середні цінові показники на відповідному ринку адвокатських послуг [12, с. 168].

² Так, приміром, цивільному судочинству присвячені Тарифи 7-10, а виконавчому провадженню – Тарифи 11-13.

³ Відповідно до чинної редакції Тарифу 54, вартість одного балу становить два євро.

Найбільш цікавим є приклад **Французької Республіки**, в якій у структурі судових витрат традиційно розрізняють регульовані та нерегульовані витрати.

До першої групи належать так звані *dépens* – витрати, що мають тарифікований характер та обов'язково відшкодовуються на користь сторони, яка виграла справу. Перелік *dépens* міститься у ст. 695 Цивільного процесуального кодексу Франції (*Code de procédure civile*) (далі – ЦПК Франції) [17] та, окрім іншого, охоплює:

- *débours* – фактичні витрати, які авансуються працівниками суду та необхідні для провадження у справі, як-от поштові збори, витрати на переклад документів, їх копіювання;
- *émoluments* – винагороди професійних учасників процесу, встановлені тарифами, зокрема виплати на користь адвоката (тільки якщо його послуги є обов'язковими і тільки в тій частині, в якій це відповідає виконанню регламентованих процесуальних дій);
- інші передбачені законом платежі (мита, податки, збори).

У французькому цивільному процесі усталено, що *dépens* завжди і повністю покладаються на сторону, яка програла справу. Це правило слідує зі ст. 696 ЦПК Франції¹.

Іншу категорію становлять витрати, що не підлягають тарифікації, передусім гонорари адвоката (*honoraires d'avocat*), які визначаються на договірних засадах між адвокатом і клієнтом. За загальним правилом, такі витрати не входять до складу *dépens* та, як наслідок, не компенсуються стороною, що програла справу. Водночас, ЦПК Франції передбачає можливість їхнього повного або часткового відшкодування через інститут *frais irrépétibles*. Цей термін позначає витрати, що не підлягають “автоматичному” відшкодуванню (на відміну від *dépens*), але за рішенням суду можуть бути компенсовані стороні, яка виграла справу. До них відносяться як гонорар адвоката, що перевищує *émoluments*, так і інші витрати сторони, пов'язані з розглядом справи, які не включені до обов'язкових *dépens*. Так, згідно з ч. 2 ст. 700 ЦПК Франції, при визначенні обсягу компенсації *frais irrépétibles* або відмові у розподілі таких витрат суд керується принципом справедливості та вправує економічне становище сторони, яка програла.

Отже, французький підхід є показовим прикладом гнучкої системи часткового відшкодування судових витрат, який ґрунтується на поєднанні імперативних засад при відшкодуванні мінімального обсягу необхідних витрат (*dépens*) та елементів суддівської дискреції, за яких суд вправі присудити стороні компенсацію інших, більш значних й водночас нерегульованих витрат (*frais irrépétibles*).

Подібна варіація принципу часткового відшкодування судових витрат властива й **Великому Герцогству Люксембург**. Норми Нового цивільного процесуального кодексу Люксембургу (*Nouveau code de procédure civile*) (далі – ЦПК Люксембургу) [18] встановлюють відшкодування *frais et dépens*, до складу яких входять, зокрема, *émoluments* та інші тарифіковані й необхідні для розгляду справи витрати. Їхній розподіл є обов'язковим та покладається на сторону, що програла справу, подібно до французького підходу.

Натомість гонорари адвокатів (*honoraires d'avocat*), які мають договірний характер, не включаються до складу *dépens* та, як правило, не відшкодовуються стороною, що програла. Кожна сторона несе їх самостійно незалежно від результату спору. Але, законодавець передбачає особливий механізм компенсації таких витрат у вигляді так званого процесуального відшкодування (*indemnité de procédure*) (ст. 240 ЦПК Люксембургу). Цей інструмент за своєю природою є функціональним аналогом французьких *frais irrépétibles* та передбачає, що якщо покладення на одну зі сторін тягаря понесених нею витрат, не включених до *dépens*, видається суду несправедливим, він може зобов'язати іншу сторону виплатити визначену ним грошову суму на користь опонента.

Так само досить поширеним у державах Європейського Союзу є застосування моделі часткового відшкодування у провадженнях, в яких предмет спору або ціна позову мають незначну вартість. Найчастіше це простежується у межах так званого спрощеного (малозначного) провадження – *small claims procedure*.

Наприклад, у **Королівстві Швеція** діють особливі правила відшкодування судових витрат у спрощених цивільних справах (*småmål*)². Так, відповідно до § 8а розд. 18 Судово-процесуального

¹ Згідно зі ст. 696 ЦПК Франції, сторона, яка програла справу, зобов'язана сплатити *dépens*, якщо тільки суд вмотивованим рішенням не присудить всі або частину *dépens* іншій стороні.

² *Småmål* – це термін у тому числі шведського процесуального законодавства, що позначає спрощену форму судового розгляду цивільних справ з невеликою ціною позову.

У Швеції до *småmål* відносяться цивільні справи, вартість яких не перевищує половину від *basbelopp* (базова сума, яка щорічно визначається Урядом Швеції згідно з Кодексом соціального страхування).

У 2025 році половина базової ціни та відповідно поріг для *småmål* становить 29 400 шведських крон.

кодексу Швеції (*Rättegångsbalk*), у випадках, коли застосовується абз. 1 § 3d розд. 1, замість загальних положень застосовуються спеціальні, відповідно до яких відшкодування судових витрат сторони-переможця обмежується виключно її витратами на: (1) юридичну консультацію протягом однієї години в кожній інстанції та за сумою, що відповідає максимальній компенсації, визначеній за одногодинну консультацію відповідно до закону про правову допомогу; (2) судовий збір за подання заяви або додатковий судовий збір; (3) проїзд та проживання сторони або її представника у зв'язку із участю у судових засіданнях або, якщо особиста явка сторони не передбачена, витрати на проїзд та проживання представника; (4) допит свідків; та (5) переклад документів [19].

У **Королівстві Данія** питанню судових витрат у дрібних справах (*sager om mindre krav*) присвячений розділ 39 Закону про відправлення правосуддя (*Retsplejeloven*) (далі – Закон Данії). Згідно з абз. 1 § 408 Закону Данії, судові витрати у дрібних справах визначаються відповідно до правил глави 30 Закону Данії з урахуванням положень частини другої цієї статті, яка, у свою чергу, встановлює, що відшкодування витрат на юридичну допомогу або допомогу спеціальних представників (відповідно до § 260 Закону Данії) здійснюється:

– у справах, пов'язаних з позовами з фінансовою вартістю, що не перевищує 5 000 датських крон, – у розмірі до 1 500 датських крон (без урахування податку на додану вартість);

– у справах, пов'язаних з позовами з фінансовою вартістю від 5 000 до 10 000 датських крон – у розмірі до 2 500 датських крон (без урахування податку на додану вартість).

При цьому, згідно з абз. 3 цього параграфу, вищевикладені правила не можуть бути змінені за згодою сторін до виникнення спору [20].

Інший цікавий приклад – **Королівство Іспанія**. У цій країні обмеження щодо реалізації принципу відшкодування мають комплексну (дворівневу) структуру.

Перший (загальний) рівень обмеження зводиться до загального лімітування розміру компенсації судових витрат у цивільному судочинстві (діє як загальне положення, крім випадків встановлення судом ознак недобросовісної поведінки учасника справи).

Так, як впливає зі змісту ч. 3 ст. 394 Цивільного процесуального закону Іспанії (*Ley de Enjuiciamiento Civil*) (далі – ЦПК Іспанії) [21], якщо за рішенням суду судові витрати (*costas*) покладаються на сторону, що прогнала справу, то ця сторона зобов'язана відшкодувати стороні-переможцеві витрати на адвокатів та інших професійних представників (які не працюють за фіксованим тарифом чи митом) лише в межах, що не перевищують однієї третини від ціни позову (*cuantía del proceso*). Ця межа встановлюється окремо для кожного учасника справи (у разі процесуальної співучасті). У свою чергу, для цілей обчислення такого ліміту у справах, в яких позовні вимоги не мають визначеної вартості (*pretensiones inestimables*), закон встановлює умовну вартість, яка з 2025 року становить 24 000 євро (якщо тільки суд у зв'язку зі складністю справи не визначить інший орієнтовний розмір).

Другий рівень обмеження передбачає повну або часткову відмову від розподілу деяких видів судових витрат в окремих видах провадження.

З огляду на зміст ч. 2 ст. 23, ч. 2 ст. 31, ч. 5 ст. 32 ЦПК Іспанії, у судових справах, в яких ціна позову не перевищує 2 000 євро, тобто у справах, в яких передбачається особиста участь сторони у процесі, а будь-яка участь представника¹ є лише добровільною, обмежується право сторони-переможця на отримання відшкодування витрат на правову допомогу. Тобто, якщо участь представника у справі не є обов'язковою, то у випадку покладення *costas* на сторону, яка прогнала процес, із цих витрат виключаються гонорари представника, який залучався добровільно. Проте, такі витрати все ж можуть бути відшкодовані, якщо суд встановить зловмисність (*temeridad*) чи зловживання правом на доступ до правосуддя з боку сторони, що прогнала, або ж якщо представлена сторона проживає (має доміциль) у судовому окрузі, відмінному від того, де розглядається справа. У такому випадку відшкодування витрат на представника здійснюється з урахуванням обмежень, передбачених у ч. 3 ст. 394 ЦПК Іспанії (ліміт у межах 1/3 від ціни позову або 8 000 євро)².

Крім описаних вище обмежень, у цивільному судочинстві Іспанії також обмежується розмір судового відшкодування залежно від кількості свідків для допиту у суді. Так, згідно зі ст. 363 ЦПК

¹ Представник сторони в іспанському цивільному процесі може діяти у статусі *procurador* або *abogado*. Не переслідуючи мету розкрити всі відмінності в їхньому професійному статусі, для розуміння лише зазначимо, що *procuradores* працюють подібно до англійських *solicitors*, тоді як іспанські *abogados* схожі на англійських *barristers*.

² Особливі правила діють у судових справах про захист прав споживачів (ч. 5 ст. 394 ЦПК Іспанії).

Іспанії, сторони можуть викликати стільки свідків, скільки вважають за потрібне, але витрати на свідків, кількість яких перевищує трьох осіб для кожної обставини, що є предметом спору, у всіх випадках несе сторона, яка їх викликала. Якщо суд заслухав показання щонайменше трьох свідків щодо спірного факту, він може не брати до уваги показання свідків, яких не вистачає, якщо вважатиме, що показання свідків були достатньою мірою проілюстровані.

Отже, за іспанського підходу до відшкодування судових витрат у випадку, якщо сторона прогала справу та, як наслідок, повинна компенсувати витрати опонента, процесуальний закон обмежує суму компенсації за чотирьох та більше свідків, а також гонорарів представників, включно з відмовою у їх стягненні у справах, які не передбачають їхньої обов'язкової участі.

Цікаво, що модель часткового відшкодування судових витрат зустрічається у країнах ЄС і в інших формаціях, як-от відмова від відшкодування інших судових витрат (приміром, Республіка Болгарія), обмеження судових витрат у рамках окремих стадій провадження (наприклад, в Республіці Естонія, Латвійській Республіці, Литовській Республіці) тощо.

Примітним є й те, що європейському цивільному процесу відомі випадки трансформації базової моделі відшкодування судових витрат та переходу до альтернативних підходів у межах окремих юрисдикцій.

Так, приміром, **Королівство Бельгія** у 2007 році здійснило реформу, внаслідок якої відбулося відходження від моделі часткового відшкодування у сфері адвокатських гонорарів на користь моделі повного відшкодування. До внесення відповідних змін до Судового кодексу (*Code Judiciaire*) (далі – СК Бельгії) згідно з Законом від 21.04.2007 року у бельгійському цивільному процесі за французьким зразком розподілу за результатами розгляду справи підлягали тільки витрати на “*матеріальні дії*”, здійснені адвокатом, обсяг та межі за якими регламентувалися Королівським декретом від 30.11.1970 року. Втім, після набрання чинності відповідною поправкою у СК Бельгії було значно розширено поняття судових витрат та включено як їхній різновид гонорари адвокатів. Таким чином, Бельгія перейшла до моделі повного відшкодування [22, с. 81-82].

Показово, що прикладів зворотного переходу (від full до partial reimbursement) в історії цивільного процесуального права в країнах ЄС нами виявлено не було, що на даному етапі дає підстави стверджувати про певну сталість та “незворотність” домінування компенсаційного підходу.

Таким чином, проведений нами порівняльно-правовий аналіз свідчить, що у країнах ЄС сформувалися різні моделі реалізації принципу відшкодування. Їхня багатоманітність зумовлюється різною розстановкою пріоритетів: одні системи роблять акцент на забезпечення високого рівня правової визначеності (передбачуваності) та суворе дотримання повноти відшкодування всіх необхідних витрат (*full reimbursement*), інші – на гнучкість та певною мірою соціальну орієнтацію через застосування моделей часткового відшкодування (*partial reimbursement*). Незаперечно, що у підґрунті цих варіацій лежить спільна мета – пошук оптимального балансу між інтересами приватних суб'єктів у забезпеченні безбар'єрного (в економічному вимірі) доступу до суду та їхнім правом на відшкодування понесених судових витрат, з одного боку, та публічними інтересами (і зобов'язаннями) держави у гарантуванні загальної доступності засобів правового захисту для кожного в умовах обмеженого фінансового, організаційного та кадрового ресурсу, з іншого боку.

Як наслідок, у правопорядках держав Європи простежується широка палітра втілення зазначених моделей, зокрема, *імперативно-компенсаційна модель*, як-от у Німеччині, Хорватії та деяких інших країнах із жорстко регламентованою процедурою та чітко визначеними фінансовими орієнтирами за схемою “мінімум-максимум”; *змішано-дискреційна модель*, яка властива Франції, Люксембургу, певною мірою Бельгії та за якої суд отримує широкі повноваження у визначенні складу та розміру компенсації судових витрат з огляду на критерії справедливості й фінансового стану сторін; *обмежено-компенсаційна модель*, яка характерна для Іспанії, Швеції, Данії (у певних видах провадження) та інших країн, де практикується встановлення лімітів та “стель” відшкодування судових витрат, тощо.

Україна ж демонструє певний комбінований (гібридний) варіант – формально імперативна модель із широкою дискрецією суду – що робить його близьким до європейських “змішаних” підходів. З огляду на це, видається виправданим прогноз, що у процесі подальшої гармонізації з правом ЄС Україна збереже модель повного відшкодування, проте повинна буде впровадити:

(1) додаткові механізми обмеження судових витрат у малозначних справах;

(2) єдині та більш сталі підходи до тлумачення критеріїв “розумності” та “співмірності” судових витрат, особливо витрат на професійну правничу допомогу;

(3) спеціальні процесуальні інструменти для запобігання зловживанню процесуальними правами, у тому числі правом на компенсацію понесених судових витрат.

Висновки. Принцип відшкодування є фундаментальною засадою цивільного судочинства, що виконує інтегруючу роль у поєднанні приватних і публічних інтересів, а притаманна йому багатофункціональність підкреслює його важливе значення як універсального інструменту підтримання змістовної та процедурної справедливості.

Законодавче втілення принципу відшкодування в Україні саме як загальної засади цивільного судочинства у цілому надає йому підвищену нормативну стабільність та сприяє формуванню передбачуваної процесуальної практики. У свою чергу, компаративно-правовий аналіз правопорядків країн ЄС демонструє багатомодельність, що охоплює як концепцію повного, так і часткового відшкодування, адаптовану до національних правових та економічних реалій. Домінуючою у європейському просторі залишається модель повного відшкодування судових витрат, яка засвідчує більшу ефективність у досягненні цілей процесуального права та утвердженні принципу доступності правосуддя. Водночас, наявність гнучких механізмів часткового відшкодування судових витрат у низці країн вказує на прагнення до оптимізації фінансового навантаження та недопущення необґрунтованого впливу економічних факторів на результат розгляду справи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Комаров В.В., Сакара Н.Ю. Судові витрати та гарантії доступу до правосуддя у цивільних справах. *Цивільне судочинство України: основні засади та інститути*: монографія / за ред.: В.В. Комарова. Харків: Право, 2016. С. 343–365.
2. Голубева Н.Ю. Судові витрати: науково-практичний посібник. Одеса: Фенікс, 2020. 120 с.
3. Заборовський В.В., Манзюк В.В., Стойка А.В. Деякі проблемні питання розподілу судових витрат як один з складників права доступу до суду. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 4. С. 105–107.
4. Гелецька І.О., Скиба В.М. Судові витрати: виклики сьогодення. *Юридичний бюлетень*. 2020. № 13. С. 62–70.
5. Пилипенко С.А. Принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалено рішення, у цивільному судочинстві: *Актуальні питання у сучасній науці. Серія «Право»*. 2025. № 8 (38). С. 563–573.
6. Maxeiner J.R. Cost and Fee Allocation in Civil Procedure. *The American Journal of Comparative Law*. 2010. Vol. 58, Suppl. 1. P. 195–222.
7. Spencer A.B. Rationalizing Cost Allocation in Civil Discovery. *Virginia Public Law and Legal Theory Research Paper*. 2015. No. 6. URL: <https://surl.lt/miexnc> (Last accessed: 05.09.2025).
8. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. Дата оновлення: 17.07.2025. URL: <https://surl.li/oeaft> (дата звернення: 05.09.2025).
9. Codul de procedură civilă [România]: Legea din 01.07.2010 nr. 134/2010. Data actualizării: 15.05.2025. URL: <https://surl.li/kvkwhu> (data accesării: 05.09.2025).
10. Κανονισμοί Πολιτικής Δικονομίας [Κύπρος]: Κανονισμός Ανώτατο Δικαστήριο του 2022. Ημερομηνία ενημέρωσης: 02.03.2022. URL: <https://surl.li/wmexgf> (πρόσβαση 05.09.2025).
11. Κανονισμοί πολιτικής δικονομίας [Κύπρος]: Κανονισμός Ανώτατο Δικαστήριο του 2023. Ημερομηνία ενημέρωσης: 26.04.2024. URL: <https://surl.li/extbtt> (πρόσβαση 05.09.2025).
12. Makridou K. Lawyers’ Fees in Greece at a Turning Point: Recent Legislative Changes in Litigation Costs. *Cost and Fee Allocation in Civil Procedure: A Comparative Study* / ed.: M. Reimann. Dordrecht, Heidelberg, London, New York: Springer, 2012. P. 163–171.
13. Gerichtskostengesetz (GKG) [Deutschland]: Gesetz vom 05.05.2004 (BGBl. I S. 718). Letzte Änderung: 07.04.2025. URL: <https://surl.lu/myvaxn> (Zugriff am 05.09.2025).
14. Rechtsanwaltsvergütungsgesetz (RVG) [Deutschland]: Gesetz vom 05.05.2004 (BGBl. I S. 718, 788). Letzte Änderung: 07.04.2025. URL: <https://surl.li/wjehgd> (Zugriff am 05.09.2025).
15. Justizvergütungs- und -entschädigungsgesetz (JVEG) [Deutschland]: Gesetz vom 05.05.2004 (BGBl. I S. 718, 776). Letzte Änderung: 07.04.2025. URL: <https://surl.li/hrrzte> (Zugriff am 05.09.2025).

16. Tarifa o nagradama i naknadi troškova za rad odvjetnika [Hrvatska]: Tarifa Hrvatske odvjetničke komore od 14.11.2023. Datum ažuriranja: 14.11.2023. URL: <https://surl.li/gthgrj> (datum pristupa: 05.09.2025).
17. Code de procédure civile [France]: Décret du 05.12.1975 n° 75-1123. Version consolidée au 01.09.2025. URL: <https://surl.lu/mbtwbm> (consulté le 05.09.2025).
18. Nouveau Code de procédure civile [Lëtzebuerg]: Règlement grand-ducal du 03.08.1998. Version consolidée au 01.11.2023. URL: <https://surli.cc/dbnvut> (consulté le 05.09.2025).
19. Rättegångsbalk [Sverige]: Lag av den 18.07.1942 nr. 1942:740. Senaste ändring: 02.07.2025. URL: <https://surl.li/quftbl> (hämtad 05.09.2025).
20. Retsplejeloven [Danmark]: Lov af 11.04.1916 nr. 90. Seneste ajourføring: 20.06.2025. URL: <https://surl.lu/sjqnfd> (tilgået 05.09.2025).
21. Ley de Enjuiciamiento Civil [España]: Ley de 07.01.2000 nr. 1/2000. Última actualización: 28.02.2025. URL: <https://surl.li/dnbbtl> (consultado el 05.09.2025).
22. Samoy I., Sagaert V. “Everything Costs Its Own Cost, and One of Our Best Virtues Is a Just Desire To Pay It.” An Analysis of Belgian Law. *Cost and Fee Allocation in Civil Procedure: A Comparative Study* / ed.: M. Reimann. Dordrecht, Heidelberg, London, New York: Springer, 2012. P. 79–89.

УДК: 349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.55>

ПРЕДМЕТ ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ ПРО НЕНАЛЕЖНЕ ВИКОНАННЯ МЕДИЧНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ СВОЇХ ОBOB'ЯЗКІВ

Менджул М.В.,
*докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Менджул М.В. Предмет доказування у справах про неналежне виконання медичними працівниками своїх обов'язків.

Вказується розвиток системи охорони здоров'я в умовах війни та євроінтеграції вимагає покращення якості медичної допомоги, що створить умови для відновлення українців та України загалом.

У статті досліджено особливості предмету доказування у справах про неналежне виконання медичними працівниками своїх обов'язків. Здійснено огляд видів можливої відповідальності за порушення Основ законодавства України про охорону здоров'я, зокрема не надання чи надання неналежної якості медичної допомоги, а також неналежне виконання медичними працівниками своїх обов'язків, у тому числі цивільної та кримінальної відповідальності. Проаналізовано статистику судових проваджень по ст. 140 КК України, що дозволило проілюструвати малу ефективність по розслідуванню таких справ. Зауважено, що для покращення ситуації по розслідуванню у таких категоріях справ слід завжди досліджувати протоколи лікування, на скільки враховано вірно діагноз та пропонуване лікування. Виявлено, що при розгляді таких справ суди доволі часто задовольняють і цивільні позови про стягнення компенсації за завдану моральну та іншу шкоду.

Встановлено, що важливе значення є долучення до матеріалів справи оригіналів медичних документів, які стосуються пацієнта, зокрема історії хвороби та інших медичних документів, що ведуться (амбулаторні картки, результати аналізів, щеплення, рентгенограма, журнали обліку прийому хворих, запису оперативних втручань, картки виклику швидкої допомоги, посадові інструкції, протоколи патологоанатомічних досліджень тощо). Крім того, для встановлення факту неналежного виконання медичними працівниками своїх професійних обов'язків необхідним є доведення вини. У сучасних аспектах цифровізації зауважено, що необхідний аналіз того чи застосовані цифрові технології у процесі діагностики та лікування могли призвести до негативних наслідків для здоров'я.

Ретельний аналіз європейської практики дозволив запропонувати ряд рекомендацій у частині предмету доказування, зокрема впровадити підхід, що суд оцінює не «результат лікування», а дотримання лікарем професійних стандартів.

Ключові слова: медичний працівник, пацієнт, медична допомога, лікарська (медична) помилка, потерпілий, належне виконання, предмет доказування.

Mendzhul M.V. Subject of proof in cases of improper performance of duties by medical professionals.

It is indicated that the development of the healthcare system in conditions of war and European integration requires improving the quality of medical care, which will create conditions for the recovery of Ukrainians and Ukraine as a whole.

The article examines the features of the subject of proof in cases of improper performance of their duties by medical workers. An overview of the types of possible liability for violation of the Fundamentals of Ukrainian Legislation on Healthcare, in particular, failure to provide or providing inadequate quality medical care, as well as improper performance of their duties by medical workers, including civil and criminal liability, is provided. The statistics of court proceedings under Article 140 of the Criminal Code

of Ukraine are analyzed, which allowed illustrating the low efficiency of investigating such cases. It is noted that in order to improve the investigation situation in such categories of cases, treatment protocols should always be examined to see how accurately the diagnosis and proposed treatment were taken into account. It was found that when considering such cases, courts quite often satisfy civil claims for compensation for moral and other damage.

It has been established that it is important to attach to the case materials the original medical documents relating to the patient, in particular the medical history and other medical documents that are being kept (outpatient cards, test results, vaccinations, X-rays, patient admission logs, surgical intervention records, ambulance call cards, job descriptions, pathological examination protocols, etc.). In addition, to establish the fact of improper performance by medical workers of their professional duties, it is necessary to prove guilt. In modern aspects of digitalization, it has been noted that an analysis is necessary of whether the digital technologies used in the process of diagnosis and treatment could have led to negative health consequences.

A thorough analysis of European practice has allowed us to propose a number of recommendations regarding the subject of evidence, in particular, to introduce an approach that the court assesses not the “result of treatment”, but the doctor’s compliance with professional standards.

Key words: medical professional, patient, medical care, medical error, victim, due process, subject of proof.

Постановка проблеми. Розвиток системи охорони здоров’я в умовах війни та євроінтеграції вимагає покращення якості медичної допомоги, що створить умови для відновлення українців та України загалом. За таких умов особлива увага має бути приділена належному розслідуванню кожного випадку неналежного виконання професійних обов’язків медичними та фармацевтичними працівниками. При цьому, вірний огляд тих обставин, які підлягають доказуванню, прямо пропорційно впливають на об’єктивність і повноту розслідування, а у подальшому справедливості судового рішення. Вказане обумовлює актуальність дослідження проблемних аспектів та особливостей предмету доказування у справах про неналежне виконання медичними працівниками своїх професійних обов’язків.

Метою дослідження є встановлення особливостей предмету доказування у справах про неналежне виконання медичними працівниками своїх обов’язків.

Стан наукової розробки. В Україні окремі аспекти особливостей доказування у справах про неналежне виконання медичними працівниками своїх обов’язків були предметом дослідження, зокрема щодо кримінально-процесуальних особливостей доказування вини медичних працівників за ст. 140 КК України [1], класифікації доказів, а також виявлення особливостей встановлення доказів неналежного виконання професійних обов’язків у медичній сфері [2], практичних аспектів доказування у справах про неналежне виконання професійних обов’язків медичними/фармацевтичними працівниками із особливим акцентом на роль судово-медичної експертизи [3], належної кваліфікації лікарських помилок під час проведення судово-медичної експертизи [4], видів відповідальності медичного персоналу [5], методики розслідування незаконної лікарської діяльності [6] тощо. Водночас недостатньо проведено досліджень, які б аналізували предмет доказування у справах про неналежне виконання медичними працівниками своїх обов’язків із врахуванням сучасних ризиків в Україні, у тому числі із розвитком цифрових технологій.

Виклад основного матеріалу. Основи законодавства України про охорону здоров’я передбачають, що за порушення медичного законодавства винна особа несе цивільну, адміністративну чи кримінальну відповідальність. Вид відповідальності пропорційно залежить від розміру та характеру завданої здоров’ю шкоди. Якщо було надано медичну послугу неналежної якості, пацієнт має право на відшкодування шкоди, що у рамках ЦК України є загальною нормою для всіх договорів про надання послуг (ст. 906).

Кримінальна відповідальність за неналежне виконання професійних обов’язків медичним/фармацевтичним працівником передбачена статтею 140 КК України, що містить дві частини, з яких друга передбачає кваліфікуючу ознаку – шкоду для неповнолітніх [7].

Стаття 65 Кримінального процесуального кодексу України містить обмеження щодо недопустимості допиту як свідків медичних працівників із питань, що виникають по виконанню професійних обов’язків, якщо відомості становлять лікарську таємницю [8]. На практиці доволі складно віднайти баланс між захистом прав постраждалих пацієнтів та захистом лікарської таємниці.

Науковці наводять статистику щодо справ, які перебувають у судових провадженнях по ст. 140 КК України, що передбачає кримінальну відповідальність за неналежне виконання медичними працівниками своїх обов'язків, зокрема із 2018 по 2023 роки, судами розглядалося 850 проваджень, проте винесено тільки 86 вироків (11 – виправдувальні), а 120 проваджень було закрито по різним підставам. Н.М. Колос на основі аналізу цієї статистики, доходить висновку, що «необхідно будувати чіткі алгоритми досудового слідства, перед яким повинні бути поставлені чіткі завдання із переліком необхідної медичної документації, наданий порядок дослідження обставин, які доводять/спростовують вину медичного працівника, формують єдиний підхід та порядок дій судово-медичного експерта, від висновку якого залежить подальше кримінальне провадження» [1, с. 298]. З вказаним висновком можна погодитися частково, з одного боку невтішна статистика за п'ять років показує малу ефективність по розслідуванню справ про неналежне виконання медичними працівниками своїх обов'язків, а відповідно і доволі малу кількість вироків по такій категорії справ, з іншого боку надання пропозиція автора про «...чіткі завдання із переліком необхідної медичної документації, наданий порядок дослідження обставин...» може бути впроваджена частково у частині підвищення кваліфікації та надання рекомендацій щодо розслідування такої категорії справ, оскільки кожна справа має свою специфіку і надавати вичерпні «переліки документів для дослідження» є не зовсім вірно.

Водночас у таких категоріях справ слід завжди пам'ятати про чіткі, затверджені протоколи лікування, які містять рекомендації для лікаря, у тому числі щодо клінічного рішення, саме аналіз того на скільки враховано вірно діагноз та пропоноване лікування у відповідності до уніфікованих клінічних протоколів мають бути предметом аналізу.

Враховуючи те, що диспозиція ч. 1 ст. 140 КК України є бланкетною, то у кожній справі необхідно встановити, які професійні обов'язки були у медичного працівника і що саме він не виконав чи виконав неналежним чином, а також які протоколи лікування порушено. Вчені зауважують на важливості дослідження і «встановленого діагнозу, вибору медичним працівником способів/методів лікування, а також чи були враховані індивідуальних особливості організму хворого, досягнення медичної науки. Медичний працівник міг порушити як нормативні правила,ю так і деонтологічні (професійні)» [2, с. 70].

При розгляді таких справ суди доволі часто задовольняють і цивільні позови про стягнення компенсації за завдану моральну та іншу шкоду. Наприклад, у Постанові Касаційного кримінального суду ВС від 21 червня 2023 року, в якій було розглянуто факт смерті породілі від неналежного виконання лікарями своїх професійних обов'язків, що зумовили «гіповолемічний шок, що виник внаслідок тривалої кровотечі із неповного розриву матки», постраждалим було присуджено компенсацію з Буської ЦРЛ на користь позивачів по 115 332,10 грн., 144 608,71 грн. та 191 628,72 грн. відповідно для відшкодування матеріальної шкоди, а також для одного із позивачів 500 000 грн. і для трьох інших по 1 000 000 грн. моральної шкоди [9].

При аналізі судової практики вчені виявили, що переважно доказами по судовим справам по ст. 140 КК є «фактичні дані, отримані із показань потерпілих, свідків, медичних документів, висновків судово-медичної та інших експертиз». Більше того важливе значення є долучення до матеріалів справи оригіналів медичних документів, які стосуються пацієнта, зокрема історії хвороби та інших медичних документів, що ведуться (амбулаторні картки, результати аналізів, щеплення, рентгенограма, журнали обліку прийому хворих, запису оперативних втручань, картки виклику швидкої допомоги, посадові інструкції, протоколи патологоанатомічних досліджень тощо). У матеріалах справи мають бути також накази уповноважених осіб на призначення на посади медичного персоналу, щодо лікарів, то із вказівкою їх спеціальностей та документи, що посвідчують коло професійних обов'язків [3, с. 241-242].

Крім того, для встановлення факту неналежного виконання медичними працівниками своїх професійних обов'язків необхідним є доведення вини, що безпосередньо пов'язано із встановленням наявності причинно-наслідкових зв'язків між діями таких працівників та негативними наслідками (шкода здоров'ю, тілесні ушкодження/смерть). У тих випадках, коли шкода для здоров'я не є наслідком дій лікаря, а виникла із незалежних від нього причин (невиконання пацієнтами рекомендацій лікаря, анатомічні особливості організму), кримінальна відповідальність не настає. Саме тому, розслідування справ по ненаданню медичної допомоги доволі ускладнено через особливості предмета доказування, неналежна фаховість та відсутність спеціальних знань у працівників органів досудового розслідування, що має вагомий вплив на оцінку зібраних доказів.

Погоджуємося із О.В. Бауліном, що у таких справах для доказування вкрай важлива комісійна судово-медична експертиза, яка може вирішити чи були дефекти у діях медичних працівників, а у випадку їх виявлення також конкретні їх прояви, чи призвели вони до ускладнень, а також чи є причинний зв'язок між дефектами у лікуванні та тяжкими наслідками. Оскільки доволі поширеним недоліком проведення подібних експертиз є відсутність у складі експертних комісій тих спеціалістів, що мають відповідну фаховість та спроможні виявити вказані факти, у результаті проводяться повторні експертизи, затягується досудове розслідування [3, с. 244]. Для встановлення дефектів надання медичної допомоги експертна комісія повинна дослідити: причини смерті/шкідливих наслідків; наявність/відсутність недоліків у діях лікаря; причини неправильної дії медичного працівника/ці; чи міг медичний працівник/ця передбачити шкідливі наслідки дій; чи міг настати шкідливий результат при правильного лікуванні і які цьому причини; чи наявні порушення у процесі організації медичної допомоги [4, с. 262]. Вказаний перелік необхідно також доповнити і необхідністю з'ясування чи могли індивідуальні особливості організму зреагувати непередбачено на обраний метод лікування. Крім того, на нашу думку необхідний аналіз того чи застосовані цифрові технології у процесі діагностики чи лікування могли призвести до негативних наслідків для здоров'я.

При аналізі європейських підходів до встановлення неналежного надання медичної допомоги та порушення професійних обов'язків медичним працівником виявлені такі ключові засади: у більшості європейських держав не передбачено обов'язок гарантувати результати лікування, тільки обов'язок діяти з обережністю, згідно з науковими знаннями і клінічною практикою; помилка або відхилення від стандарту («diagnostic errors», «treatment errors») є найбільш частими випадками у судовій практиці для настання відповідальності; порушення права пацієнта на інформовану згоду визнається окремою підставою відповідальності; в країнах-членах Ради Європи існують різні підходи до того, скільки інформації і коли лікар повинен надати, а також чи законодавство вимагає, щоб лікар доводив, що інформацію була надана; в окремих випадках застосовується доктрина «but for test» (якщо б не ця дія/бездіяльність, то шкода б не настала) або інші аналогічні підходи, коли існує кілька можливих причин; потерпілий має не лише довести помилку лікаря/відхилення від стандарту, але й довести, що шкода настала, і що є причинний зв'язок; у деяких системах визнається «loss of chance» - втрата шансу на кращий результат через те, що була помилка або неналежне інформування, що є підставою для компенсації [10].

Висновки. Таким чином, українська судова практика за ст. 140 КК України містить низку проблемних аспектів у частині предмету доказування, зокрема: доволі часто не визначені чітко професійні обов'язки медичних працівників, які могли бути порушені; доволі висока залежність від експертизи, а її неякісне проведення без належного залучення відповідних спеціалістів може призвести до не вірного тлумачення фактів та причинних наслідків; недостатній аналіз клінічних протоколів і стандартів МОЗ для з'ясування дотримання їх положень; недостатня увага до обов'язковості інформованої згоди, яка у державах ЄС є ключовою при встановленні вини; асиметричність доступу до доказів (для пацієнтів цей доступ доволі обмежений) тощо. Для покращення ситуації на нашу думку, необхідно в Україні впровадити підхід, який застосовується в ЄС, щоб суд оцінював не «результат лікування», а дотримання лікарем професійних стандартів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Колос Н.М. Проблеми доведення неналежного виконання медичним працівником своїх професійних обов'язків (СТ. 140 КК України). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. 2024. Випуск 85: частина 3. С. 297–301.
2. Задорожко Ю.В. Особливості предмета доказування в кримінальному провадженні, пов'язаному з неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником (ст. 140 Кримінального кодексу України). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2014. Випуск 28. Том 3. С. 69–72.
3. Баулін О.В. Особливості доказування неналежного виконання професійних обов'язків медичним працівником. *Криміналістика і судова експертиза*. 2020. Вип. 65. С. 239–251.
4. Сибірний Р., Сибірний А. Особливості проведення судово-медичної експертизи лікарських помилок. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2017. Вип. 884. С. 259–264

5. Карпушина М.Г, Вереша Р.В. Види відповідальності медичного персоналу у професійній діяльності. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2023. Т. 34(73), № 1. С. 62–70.
6. Стецик Б.В. Методика розслідування незаконної лікувальної діяльності: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Спец. 12.00.09. Львів, 2016. 245 с.
7. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
8. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
9. Постанова Касаційного кримінального суду ВС від 21 червня 2023 року у справі № 943/2064/19. <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=111804845&from=360>
10. Pr. Herman Nys. Report on medical liability in council of europe member states. 2005. <https://rm.coe.int/1680700281?>

УДК 347.9:343.98:159.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.56>

МЕЖІ ЗАСТОСУВАННЯ ТА ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Мирза С.С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри загальноправових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-4155-7513

Мирза С.С. Межі застосування та характерні ознаки судово-психологічної експертизи у цивільному процесі

У науковій статті досліджено теоретичні та практичні аспекти застосування судово-психологічної експертизи у цивільному процесі України. Акцентовано увагу на значенні судово-психологічної експертизи як одного з ключових засобів доказування, що забезпечує суд спеціальними знаннями для встановлення обставин, які не можуть бути з'ясовані без залучення психологічної науки. Проаналізовано правові підстави проведення експертизи, визначені Цивільним процесуальним кодексом України. Окреслено межі компетенції експерта та розкрито характерні ознаки даного виду дослідження.

У статті розкрито ключові критерії, що визначають межі компетенції судово-психологічної експертизи, зокрема юридичний, гносеологічний та моральний. Такий підхід дозволяє уникнути змішування психологічних та правових оцінок, чітко окреслює предмет дослідження й унеможливорює вихід експерта за межі власних повноважень. Підкреслено важливість відмежування психологічного аналізу від юридичної кваліфікації дій сторін, що забезпечує дотримання принципу об'єктивності та сприяє належному використанню спеціальних знань у процесі доказування.

Особливу увагу приділено відмежуванню судово-психологічної експертизи від суміжних інститутів, таких як психіатрична та медико-психологічна експертизи, що дозволяє чітко визначити предмет і завдання дослідження. Наголошено, що застосування судово-психологічної експертизи сприяє більш глибокому з'ясуванню індивідуально-психологічних характеристик особи, впливу психічних і соматичних розладів на її поведінку, а також забезпечує суд належними науковими висновками для вирішення цивільних справ, пов'язаних із міжособистісними відносинами та спірними юридично значимими ситуаціями.

Розглянуто питання встановлення індивідуально-психологічних особливостей особи, її мотиваційної сфери, емоційного стану, здатності усвідомлювати значення власних дій та керувати ними.

Виявлено на основі аналізу судової практики низку актуальних проблем: відсутність єдиних методичних підходів до оцінки експертних висновків, нечіткість у визначенні обсягу матеріалів, що можуть бути надані експерту, а також ризик виходу експерта за межі своїх повноважень шляхом надання правових оцінок. У цьому контексті обґрунтовано необхідність удосконалення нормативного регулювання, посилення процесуальних гарантій сторін та вироблення усталеної судової практики.

Зроблено висновок, що судово-психологічна експертиза має міждисциплінарний характер і значний потенціал у забезпеченні об'єктивності розгляду цивільних справ. Встановлено необхідність підвищення ефективності судово-психологічної експертизи, що потребує подальшої теоретичної розробки та практичної стандартизації, і сприятиме зміцненню принципів змагальності, справедливості й рівності учасників цивільного процесу.

Ключові слова: судово-психологічна експертиза, цивільний процес, цивільне судочинство, цивільні справи, експерт, психолог, спеціальні знання, засоби доказування, межі компетенції експерта, судова практика, правозастосування.

Myrza S.S. Limits of application and characteristic features of forensic psychological examination in civil proceedings

This scientific article examines the theoretical and practical aspects of the use of forensic psychological expertise in civil proceedings in Ukraine. It focuses on the importance of forensic psychological expertise as one of the key means of evidence, providing the court with special knowledge to establish circumstances that cannot be clarified without the involvement of psychological science. The legal grounds for conducting an examination, as defined by the Civil Procedure Code of Ukraine, are analyzed. The limits of the expert's competence are outlined and the characteristic features of this type of examination are revealed.

The article reveals the key criteria that determine the limits of the competence of forensic psychological examination, in particular legal, gnoseological, and moral criteria. This approach allows avoiding the mixing of psychological and legal assessments, clearly defines the subject of the study, and prevents the expert from going beyond their powers. The importance of distinguishing psychological analysis from the legal qualification of the parties' actions is emphasized, which ensures compliance with the principle of objectivity and contributes to the proper use of special knowledge in the process of proving.

Particular attention is paid to distinguishing forensic psychological examination from related institutions, such as psychiatric and medical-psychological examinations, which allows for a clear definition of the subject and objectives of the examination. It is emphasized that the use of forensic psychological examination contributes to a deeper understanding of an individual's psychological characteristics of a person, the impact of mental and somatic disorders on their behavior, and provides the court with appropriate scientific conclusions for resolving civil cases related to interpersonal relationships and controversial legally significant situations.

The article examines the issue of establishing the individual psychological characteristics of a person, their motivational sphere, emotional state, and ability to understand the significance of their own actions and control them.

Based on an analysis of judicial practice, a number of pressing issues have been identified: the lack of uniform methodological approaches to the assessment of expert opinions, ambiguity in determining the scope of materials that may be provided to an expert, and the risk of an expert exceeding their authority by providing legal assessments. In this context, the need to improve regulatory framework, strengthen procedural guarantees for the parties, and develop established judicial practice has been substantiated.

It has been concluded that forensic psychological examination is interdisciplinary in nature and has significant potential in ensuring the objectivity of civil proceedings. The need to improve the effectiveness of forensic psychological examination has been established, which requires further theoretical development and practical standardization and will contribute to strengthening the principles of adversarial proceedings, fairness, and equality of participants in civil proceedings.

Key words: forensic psychological examination, civil proceedings, civil justice, civil cases, expert, psychologist, special knowledge, means of proof, limits of expert competence, judicial practice, law enforcement.

Постановка проблеми. У сучасному цивільному судочинстві дедалі більшої актуальності набуває питання використання спеціальних знань, зокрема у сфері психології, для забезпечення повного, всебічного й об'єктивного розгляду справ. Судово-психологічна експертиза є важливим процесуальним інструментом, покликаним надати суду науково обґрунтовані висновки щодо індивідуально-психологічних особливостей учасників процесу, їхньої здатності усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, а також щодо впливу психоемоційних факторів на поведінку особи.

Водночас, у правозастосовній практиці виникають труднощі з визначенням меж допустимості використання такої експертизи. Потребує уточнення коло питань, які можуть бути предметом судово-психологічного дослідження, а також окреслення її ознак, що дозволяють відмежувати цей інститут від суміжних видів судових експертиз. Проблематика ускладнюється тим, що законодавство України не містить чіткого переліку випадків, коли проведення судово-психологічної експертизи є необхідним чи доцільним, що породжує різне застосування у практиці цивільних судів.

У цьому контексті особливого значення набуває проведення наукового дослідження про межі застосування судово-психологічної експертизи та її характерні ознаки, оскільки це дозволить сформулювати системне бачення її місця у цивільному процесі, визначити роль у реалізації права на

справедливий суд, а також сприяти вдосконаленню законодавчого регулювання та судової практики.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні меж застосування та визначенні характерних ознак судово-психологічної експертизи у цивільному процесі, а також у формуванні пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання та судової практики у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. Роль та місце судово-психологічної експертизи у цивільному процесі є вагомими та потребують подальшої деталізації з огляду на сучасні виклики судової практики. У науковій літературі неодноразово досліджувалися питання сутності та завдань зазначеної експертизи, проте її межі застосування залишаються дискусійними. Так, зазначені проблемні аспекти застосування судово-психологічної експертизи у цивільному процесі були предметом наукових розробок у сфері юридичної психології, криміналістики та цивільного процесуального права та досліджувалися такими вченими, як В.Г. Гончаренко, В.Р. Ілейко, А.В. Каніщев, А.В. Кобера, М.В. Костицький, М.І. Луцький, В.Т. Нор, О.М. Соломахіна, В.О. Ходанович та іншими науковцями. Водночас, у працях науковців має місце різний підхід до співвідношення психологічних та правових аспектів експертизи. Таким чином, подальше вивчення теми спрямоване на уточнення теоретичних засад та вироблення практичних критеріїв для застосування судово-психологічної експертизи, саме у цивільному процесі.

У даній науковій статті автором зроблено спробу комплексного підходу до визначення меж та ознак судово-психологічної експертизи в цивільному процесі, що дозволяє уточнити її правову природу, функціональне значення та окреслити орієнтири для подальшого розвитку законодавства й правозастосування.

Виклад основного матеріалу. Загальною підставою для проведення судової експертизи в цивільному процесі є норма статті 103 ЦПК України. Як впливає з вимог цієї статті, суд призначає експертизу у справі за сукупності таких умов:

1) для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо;

2) сторонами (стороною) не надані відповідні висновки експертів із цих самих питань або висновки експертів викликають сумніви щодо їх правильності [1].

Виходячи з вищенаведених підстав проведення судової експертизи вичерпний перелік фактів, для встановлення яких суд може використовувати спеціальні знання, визначити неможливо, тим більше, що зростають науково технічні можливості проведення експертних досліджень.

Судово-психологічна експертиза у цивільному процесі є окремим видом доказування, що має свої особливості, зумовлені специфікою застосування спеціальних знань. Вичерпний перелік фактів, які можуть бути встановлені за допомогою експертизи, визначити неможливо, адже науково-технічні можливості постійно зростають.

Загальні ознаки, що характеризують цей вид експертизи, можна звести до кількох положень. По-перше, дослідження здійснює експерт-психолог, який володіє спеціальними знаннями, має відповідну освіту, підготовку та атестацію. Він повинен бути незалежним від учасників процесу; у випадку наявності зацікавленості чи обставин, що ставлять під сумнів його неупередженість, можливе відведення.

По-друге, низка питань може бути вирішена лише шляхом експертного дослідження. ЦПК України визначає випадки обов'язкового призначення експертизи, зокрема для встановлення психічного стану особи, ступеня ушкодження здоров'я чи віку за відсутності документів.

По-третє, експерт має право ознайомлюватися з матеріалами справи, необхідними для надання висновку. Це особливо важливо у справах щодо визнання недійсним заповіту. Тут висновок експерта будується лише на матеріалах справи. Щоправда, питання меж ознайомлення експерта з матеріалами справи в спеціальній науковій літературі є спірним [2, с. 54].

По-четверте, висновок експерта є доказом, але суд оцінює його за внутрішнім переконанням і може визнати необґрунтованим. Отже, експертне судження за своєю природою відрізняється від показань свідка і є результатом наукового аналізу обставин справи.

До вказаного слід додати, що судова експертиза за умовами проведення і характером завдань відрізняється від експертиз в інших галузях діяльності. Вона проводиться лише по конкретній справі і завжди спрямована на встановлення обставин, що мають значення для справи. Коло обставин, встановлення яких досягається шляхом проведення судової експертизи численне і різноманітне. Це пояснюється тим, що об'єкти судово-психологічного експертного дослідження різні.

До джерел інформації, передбачених процесуальним законодавством належать повідомлення сторін, показання свідків, речові докази, документи, обстановка місця події, зразки почерку, речей і матеріалів, направлені на експертизу для порівняльного дослідження [3, с. 12].

По-п'яте, судова експертиза не є єдиним засобом використання спеціальних знань, однак має низку відмінностей – вона проводиться лише щодо конкретної справи і спрямована на встановлення юридично значимих обставин.

Результати експертизи викладаються у письмовому висновку, який може підтверджувати або уточнювати факти, що мають значення для справи. Експерт не є «науковим суддею» чи свідком; його завдання полягає у формулюванні науково обґрунтованих висновків у межах компетенції.

Відповідно, до чинного законодавства основним завданням психологічної експертизи є визначення у підекспертної особи:

- індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості;
- мотивованих чинників психічного життя і поведінки;
- емоційних реакцій та станів;
- закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей [4].

Судово-психологічна експертиза допомагає суду вирішувати питання, що мають психологічний характер, шляхом не тільки констатації фактів, виявлених під час дослідження, але й їхнього аналізу. Експерт здійснює пошук наукової інформації, що необхідна суду для оцінки індивідуальних особливостей психічної діяльності сторін та свідків.

Також до переліку компетенції судово-психологічної експертизи можна додати визначення основних мотивів поведінки людини, діагностику індивідуально-психологічних особливостей, таких як підвищена навіюваність або імпульсивність, що можуть суттєво впливати на поведінку, а також оцінку можливості виникнення певних психічних станів, таких як розгубленість або втрата орієнтації, і їхнього впливу на виконання професійних функцій.

В. Нор та М. Костицький також відносять до компетенції судово-психологічної експертизи питання впливу психічних та соматичних захворювань на індивідуально-психологічні особливості особи, а також питання про авторство письмового тексту [5, с. 20].

Щодо визначення компетенції судово-психологічної експертизи, на нашу думку, найбільш доцільним є підхід, запропонований останнім часом у спеціальній літературі, який передбачає обмеження цієї компетенції певними критеріями. Існує три основні критерії: юридичний, гносеологічний і моральний [6; 7].

Юридичний критерій передбачає, що судово-психологічне дослідження не може встановлювати правові питання, такі як «винний – невинний» чи давати оцінку таким аспектам, як мета скоєного проступку, ступінь вини, міра покарання тощо. Це питання вже понад п'ятдесят років є темою обговорення, однак на практиці часто зустрічаються випадки, коли психологам ставлять запитання, які належать до правової оцінки дій піддослідного, що виходить за межі їх компетенції, наприклад, щодо мотивів, моральності або достовірності показань [8, с. 354]. Предметом судово-психологічної експертизи можуть бути лише мотиваційні аспекти, але не самі мотиви правопорушення. Тому судово-психологічна експертиза має зосереджуватися на загальних мотиваційних структурах, а не на конкретних мотивах, пов'язаних із скоєнням проступку [9, с. 256].

Гносеологічний критерій визначає, що судово-психологічна експертиза може охоплювати лише психологічні обставини, які мають наукове пояснення та надійні методики для їх дослідження. Механізми поведінки людини значною мірою зумовлені несвідомими факторами, але їх виявлення в конкретних діях є завданням майбутнього. Тому встановлення несвідомих психологічних обставин, як це практикується в деяких країнах, не є предметом експертизи, наприклад, психоаналітичні експертизи для встановлення паранормальних властивостей відповідача [10, с. 37].

Моральний критерій більше стосується етичних, ніж наукових аспектів. Експерт-психолог не має права давати моральну оцінку діям піддослідного чи визначати моральний рівень його особистості. Оцінка соціальних аспектів поведінки піддослідного належить виключно суду. Психолог має обмежуватися створенням психологічного портрета, який дозволить суду самостійно визначити, що могло спонукати правопорушника до скоєння проступку. Такий підхід відповідає принципу особистісного підходу в психології та дозволяє повноцінно досліджувати обставини справи.

Керуючись усіма трьома критеріями, можна чітко визначити, чи належить конкретне питання до компетенції судово-психологічної експертизи.

Компетенцію судово-психологічної експертизи можна також визначати за кожним окремим її видом, тобто за окремими предметами дослідження.

У пункті 6.2 інструкції «Про призначення та проведення судових експертиз» визначено наступні види комплексних судово-психологічних досліджень [4]:

1. Психолого-психіатрична експертиза – окремим предметом пізнання має психіку осіб, які перенесли або в яких очевидне психічне захворювання чи тимчасовий розлад психічної діяльності, або для яких характерна гранична нервово-психічна патологія (психопатія, невроз, олігофренія, афективний стан, суїцидальна поведінка, виражена акцентуація та ін.) [4].

Між психологією і психіатрією склалися тісні зв'язки внаслідок спільного предмету дослідження – психіки людини. Зрозуміло, що такий взаємозв'язок породжує спільні для цих наук проблеми, в процесі вивчення яких і психологія, і психіатрія зберігають самостійність і власний підхід до дослідження психіки. Проте існують завдання, що не можуть бути вирішеними в рамках лише однієї з цих наук. Власне, комплексна психолого-психіатрична експертиза – це дослідження дотичне до питань і психології і психіатрії [11, с. 58].

До компетенції цього виду судових експертиз належить:

– кваліфікація психічного стану сторін, свідків, природи, виду і типу психічної патології, її тяжкості, глибини прояву у конкретній підекспертної особи, взаємовідношення патологічного і нормального в психіці, взаємодія явищ «полемки» психіки з проявами компенсації, захисту в процесі нормальної чи патологічної адаптації до вимог ситуації;

– визначення деяких стійких психологічних властивостей, рис особистості і динамічних станів психіки підекспертного з «граничною» психічною нормою чи «граничною» психічною патологією психіки: виду і глибини психічних реакцій в момент чи період, що цікавить учасників процесу, індивідуально-психологічних особливостей аномальних чи акцентуйованих особистостей, природи і ступеня пограничної розумової відсталості;

– визначення впливу виявлених особливостей і характеристик особистості і особливостей стану особи підекспертного з «граничними» проявами норми і психопатології на його можливість сприймати оточуюче середовище, регулювати свою криміногенну чи віктимну поведінку в конкретній ситуації;

– здатність усвідомлювати значення своїх дій, керувати ними та передбачати їх наслідки (осудність) [11, с. 59].

Застосування психологічних знань в рамках судово-психіатричної експертизи здатне підвищити надійність, достовірність і інформативність експертних психіатричних висновків, обумовити більшу довіру до них зі сторони судових органів.

2. Психолого-медико-психіатрична експертиза предметом пізнання має психіку особи з тимчасовими чи хронічними психічними розладами, що перенесла чи хворіє хронічною чи невиліковною соматичною хворобою.

Завданням такого виду експертизи є:

– визначення індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості в душевно хворих осіб, які перенесли чи хворіють хронічними або тимчасовими соматичними захворюваннями;

– визначення впливу психологічних чинників на поведінку таких осіб;

– визначення закономірності перебігу психічних процесів у цих осіб, рівень їхнього розвитку та індивідуальних властивостей.

Можливість за допомогою психологічних методів виявити і описати особливості структури самосвідомості, мотивацію, розкрити психологічні механізми поведінки, вимагає більш точного вирішення експертних питань, що стосуються встановлення юридичних критеріїв в різних видах судово-психіатричної експертизи. Особливо значна роль використання психологічних даних при судово-психіатричній оцінці меж психічної патології, коли клінічна кваліфікація психічного стану підекспертного в юридично значимій ситуації не дозволяє однозначно вирішувати питання про наявність чи відсутність того чи іншого юридичного критерію, що цікавить суд [12, с. 173].

3. Медико-психологічна експертиза предметом пізнання має психіку людини, яка хворіла або хворіє важкою хронічною чи невиліковною соматичною хворобою. Ці хвороби можуть спричинити постійні чи тимчасові зміни в психіці особи: сприйняття, запам'ятовування, відтворення сприйнятого, неадекватність реагування та ін.

Компетенцією медико-психологічної експертизи є:

- визначення наявності чи відсутності соматичного захворювання та вплив такого захворювання на перебіг психічних процесів у підекспертного;
- визначення впливу перенесених соматичних захворювань на поведінку особи, її психічний стан та сенсомоторні здібності;
- визначення можливості підекспертного з порушеними сенсомоторними здібностями адекватно реагувати на подразники.

Медико-психологічна експертиза дозволяє встановити специфіку пізнавальних процесів, компенсаторні властивості інших повноцінних органів відчуття, ступінь володіння словесною чи іншою (тактильною, жестами, мімікою) мовою та ряд інших психологічних обставин. Для прикладу, за кордоном юристами давно вже визнано необхідність участі в процесі експерта-психолога, якщо одним із учасників процесу є особа з порушенням слухового сприйняття. У разі розгляду судом цивільних справ обов'язковим є призначення медико-психологічної експертизи для отримання необхідного доказу при встановленні судом, наскільки особа з тим чи іншим сенсорним порушенням (сторона в процесі) здатна до укладення договору, його виконання, а також при визначенні повноцінності (чи деформованості) властивостей заповідача. Такий досвід був би корисним і для нас.

Підсумовуючи сказане вище, можна зробити висновок, що участь експерта-психолога можлива у всіх справах, суттю яких є міжособові відносини. Сучасний стан розвитку психологічної науки дозволяє говорити про досить великі можливості судово-психологічної експертизи як однієї зі сфер прикладного використання психологічних знань. Звичайно, це не означає, що такі можливості безмежні – невирішених питань залишається ще багато.

Висновки. Судово-психологічна експертиза в цивільному процесі є важливим засобом доказування, який дає можливість суду отримати спеціальні знання, необхідні для з'ясування обставин справи. Її проведення ґрунтується на положеннях статті 103 ЦПК України та характеризується низкою ознак, що відрізняють її від інших видів доказів, зокрема специфікою предмета дослідження, правовим статусом експерта та процедурними гарантіями об'єктивності.

Аналіз судової практики й доктринальних підходів засвідчує, що судово-психологічна експертиза має міждисциплінарний характер, поєднуючи правові та психологічні аспекти. Вона охоплює різні напрями – від психолого-психіатричної до медико-психологічної експертизи та дозволяє встановлювати індивідуально-психологічні особливості, мотиваційні чинники поведінки, а також визначати вплив психічних і соматичних станів на здатність особи усвідомлювати свої дії та керувати ними.

Водночас, сучасна практика свідчить про існування низки проблем: нечітке визначення меж компетенції експерта, спроби покласти на нього правову оцінку дій сторін, суперечності щодо обсягу матеріалів справи, з якими може ознайомлюватися експерт, а також відсутність єдиних підходів до оцінки експертних висновків. Це зумовлює необхідність удосконалення нормативного регулювання та вироблення усталеної судової практики, яка б забезпечувала баланс між потребою суду у спеціальних знаннях та дотриманням процесуальних гарантій сторін.

Отже, судово-психологічна експертиза має значний потенціал у вирішенні цивільних справ, однак потребує подальшого теоретичного осмислення та практичної стандартизації, що сприятиме підвищенню її ефективності як засобу доказування в цивільному процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua> (дата звернення: 03.08.2025).
2. Гайдис Х.М. Судова експертиза як об'єкт наукового знання: міждисциплінарний аспект. *Нова філологія*. 2010. № 39. С. 49–54.
3. Гончаренко В.Г. Судово-психологічна експертиза в системі засобів захисту. *Адвокат*. 2009. № 4. С. 4–13.
4. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 03.08.2025).

5. Нор В.Т., Костицький М.В. Судово-психологічна експертиза у кримінальному процесі. К.: Вища школа, 2005. 56 с.
6. Ходанович В.О. Проблеми правового інституту судової експертизи в цивільному процесі України. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chaau_2013_4_21.
7. Ходанович О.В. Сучасні проблеми судово-психологічної експертизи неповнолітніх. *Вісник Академії адвокатури України*. 2014. Т. 11. № 3. С. 170–178.
8. Соломахіна О.М. Ознаки судової експертизи та порядок її призначення у цивільному процесі України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 66. С. 354–359.
9. Луцький М.І. Судово-психологічна експертиза. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2008. Вип. 20. С. 255–261.
10. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. К.: Видавн. дім «Ін Юре», 2005. 424 с.
11. Ілейко В.Р., Каніщев А.В. Спірні питання законодавчого та нормативного регулювання комплексної судової психолого-психіатричної експертизи в Україні. *Архів психіатрії*. 2011. Т. 17. № 3. С. 58–60.
12. Кобера А.В. Судово-психологічна експертиза в цивільному процесі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Психологія і педагогіка. 2009. Вип. 13. С. 173–179.

УДК 347.6:341.231.14(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.57>

ЦИФРОВІ ПРАВА ДІТЕЙ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ¹

Музика Л.А.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри приватного права
Національного університету
«Кієво-Могилянська академія»
ORCID: 0000-0001-8357-703X
e-mail: l.muzyka@ukma.edu.ua

Музика Л.А. Цифрові права дітей: сучасні виклики та євроінтеграція.

В статті досліджено питання правового регулювання цифрових прав дитини, їх види, проблеми правового регулювання і практики застосування.

Визначено, що серед найбільш поширених причин необхідності поглибленого вивчення поняття цифрових прав загалом і цифрових прав дитини зокрема, а також їхніх способів реалізації вирізняють: захист персональних даних; боротьба із кіберзлочинністю, прояви якої безперервно розвиваються; свобода вираження поглядів та інформації у мережі; удосконалення законодавства та визначення меж втручання держави у розвиток корисного та безпечного онлайн середовища.

Зазначено, що наразі в Україні тривають рекодифікаційні процеси, зокрема, й цивільного законодавства. З цією метою була створена Концепція оновлення цивільного кодексу України, в якій передбачено об'єктивізацію «цифрових прав» особи і під час перегляду нормативного масиву Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) пропонується розвинути положення про «цифрові права» особи як різновиду особистих немайнових прав, що створюють можливість реалізації інтересів у сфері діджиталізації. Сама Концепція не містить визначення поняття «цифрові права», їх переліку тощо. Вона лише завдала вектор на необхідність їх законодавчого закріплення передусім у межах оновленого ЦК України у книзі, присвяченій особистим немайновим правам. Наголошено, що таке законодавче врегулювання цифрових прав має здійснюватися на рівні ЦК України з урахуванням і такого суб'єкта цивільних відносин, як дитина.

Приділена увагу таким цифровим правам дитини, як право на доступ до інформації, на захист від насильства, право на віртуальні активи.

Проаналізовано сучасні вітчизняні та міжнародні нормативно-правові акти в означеній сфері. Зроблено висновок про те, що реалізації Конвенції 3 прав дитини сприяє система періодичних звітів і заключних зауважень. Періодично держава подає до Комітету ООН доповідь про виконання Конвенції, отримує детальний перелік рекомендацій і має показати прогрес у наступному циклі. Цей механізм уже породив конкретні вимоги на кшталт запровадження age-verification, посилення навчальних програм із цифрової грамотності та створення спеціалізованих ліній онлайн-скарг для дітей. У разі кричущих порушень постраждалі можуть звертатися з індивідуальними скаргами на підставі 3-го Факультативного протоколу, що додає Конвенції квазі-судовий вимір контролю.

Ключові слова: цифрові права, права людини, права дитини, євроінтеграція, штучний інтелект, реформування цивільного законодавства, рекодифікація, віртуальні активи, захист персональних даних, цифровізація, Інтернет.

¹ Публікацію підготовлено в межах перспективного плану розвитку наукового напрямку «Суспільні науки» Національного університету «Кієво-Могилянська академія», фундаментального дослідження на тему: «Реалізація цифрових прав дитини», згідно з додатковою угодою №БФ5-2025 від 01.03.2025 р. до Договору від 04 серпня 2021 року між НАУКМА та МОН.

Muzyka L.A. Children's digital rights: current challenges and European integration.

The article examines the legal regulation of children's digital rights, their types, problems of legal regulation, and practical application.

It has been determined that among the most common reasons for the need for in-depth study of the concept of digital rights in general and children's digital rights in particular, as well as the ways of their implementation, are: personal data protection; combating cybercrime, which is constantly evolving; freedom of expression and information on the Internet; improving legislation and defining the limits of state intervention in the development of a useful and safe online environment.

It is noted that recodification processes are currently underway in Ukraine, including civil legislation. To this end, the Concept for Updating the Civil Code of Ukraine was created, which provides for the objectification of an individual's "digital rights" and, during the revision of the regulatory framework of the Civil Code of Ukraine (hereinafter referred to as the CC of Ukraine) it is proposed to develop provisions on the "digital rights" of individuals as a type of personal non-property rights that create opportunities for the realization of interests in the field of digitalization. The Concept itself does not contain a definition of the term "digital rights," a list of such rights, etc. It only points to the need for their legislative consolidation, primarily within the updated CC of Ukraine in the book devoted to personal non-property rights. It is emphasized that such legislative regulation of digital rights should be carried out at the level of the CC of Ukraine, taking into account such a subject of civil relations as a child.

Attention is paid to such digital rights of the child as the right to access information, protection from violence, and the right to virtual assets.

Current domestic and international regulatory and legal acts in this area are analyzed. It is concluded that the implementation of the Convention on the Rights of the Child is facilitated by a system of periodic reports and concluding observations. Periodically, the state submits a report on the implementation of the Convention to the UN Committee, receives a detailed list of recommendations, and must show progress in the next cycle. This mechanism has already given rise to specific requirements such as the introduction of age verification, the strengthening of digital literacy training programs, and the creation of specialized online complaint lines for children. In cases of flagrant violations, victims can file individual complaints under the 3rd Optional Protocol, which adds a quasi-judicial dimension of control to the Convention.

Key words: digital rights, human rights, children's rights, European integration, artificial intelligence, civil law reform, recodification, virtual assets, personal data protection, digitization, Internet.

Постановка проблеми. Серед найбільш поширених причин необхідності поглибленого вивчення поняття цифрових прав загалом і цифрових прав дитини зокрема, а також їхніх способів реалізації вирізняють: захист персональних даних, оскільки з розвитком технологій розширюється також і доступність особистої інформації («цифровий слід» – дані, які залишаються щоразу, коли діти користуються цифровими послугами (наприклад, соціальними мережами або Інтернет), або коли хтось публікує інформацію про дітей у цифровому просторі), яка часто може бути зібрана без свідомого розуміння цього користувачем мережі Інтернет; з попереднім пунктом пов'язана також боротьба із кіберзлочинністю, прояви якої безперервно розвиваються (шахрайство, поширення вірусів, викрадення та розкриття персональної та комерційної інформації, психологічні маніпуляції, зокрема грумінг, крадіжки коштів з банківських рахунків тощо). Суб'єкти цифрового середовища повинні розуміти, як саме вони можуть захистити себе та продіяти злочинності в Інтернеті; свобода вираження поглядів та інформації у мережі, яка в багатьох випадках задля забезпечення рівних можливостей та збереження гідності кожної людини, що залишається суб'єктом прав та свобод, незважаючи на технологічний розвиток, має свої обмеження, про які користувачі повинні знати для запобігання виникнення конфліктів (блокування контенту, цензура, пов'язана із дискримінацією, фільтрація пошукових результатів, видалення з платформи внаслідок недотримання правил спільноти тощо); удосконалення законодавства та визначення меж втручання держави у розвиток корисного та безпечного онлайн середовища, бо законодавство розвивається повсякчас і повинне реагувати на виклики суспільства з метою формування його як стабільного.

Слушною видається позиція В. Володовської та М. Дворового щодо доцільності розглядати поняття «цифрові права» не як окрему групу прав людини, а як умовну категорію, що охоплює особливості реалізації та гарантії захисту фундаментальних прав людини в Інтернеті, зокрема свободи ви-

раження поглядів та права на приватність онлайн. Адже Інтернет відіграє важливу роль у сучасному житті, виокремлення такої категорії допомагає краще систематизувати та вивчати потреби захисту прав людини в онлайні, окремі гарантії яких сьогодні розпорошені в рекомендаціях, резолюціях та інших актах міжнародних інституцій [1]. Дійсно, концепція цифрових прав представляє собою розширення та актуалізацію класичних прав людини у відповідності до умов цифрової епохи.

Наразі в Україні тривають рекодифікаційні процеси, зокрема, й цивільного законодавства. З цією метою була створена Концепція оновлення цивільного кодексу України, в якій передбачено об'єктивізацію «цифрових прав» особи і під час перегляду нормативного масиву Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) пропонується розвинути положення про «цифрові права» особи як різновиду особистих немайнових прав, що створюють можливість реалізації інтересів у сфері діджиталізації [2; 3, с. 531]. Сама Концепція не містить визначення поняття «цифрові права», їх переліку тощо. Вона лише завдала вектор на необхідність їх законодавчого закріплення передусім у межах оновленого ЦК України у книзі, присвяченій особистим немайновим правам. Вважаємо, що таке законодавче врегулювання цифрових прав має здійснюватися на рівні ЦК України з урахуванням і такого суб'єкта цивільних відносин, як дитина.

Стан опрацювання проблематики. Ідеї, які розвиваються у дослідженні, ґрунтуються на працях українських та зарубіжних дослідників, серед яких: М. Абламейко, Д. Белов, З. Бжезинський, О. Братасюк, Н. Варламова, Н. Верлос, В. Володовська, М. Дворовий, Х. Дідух, К. Денисенко, Дж. Какколи, В. Карташин, Р. Катц, О. Карцхія, О. Косов, Н. Мехтун, Д. Місько, І. Переш, Т. Попович, А. Правдюк, Н. Проданець, Ю. Разметаєва, Е. Селесте, Т. Стоуньєр, К. Тверезовська, Е. Тоффлер, Н. Шакель, С. Шахрай, Т. Якименко, Т. Ямненко, Н. Янчук та інші. При цьому питання щодо запровадження, реалізації та захисту цифрових прав дітей потребують додаткової уваги науковців і практиків з огляду на їх специфіку і малодослідженість.

Метою статті є дослідження видів цифрових прав дитини, їх реалізації та захисту в сучасних умовах рекодифікації цивільного законодавства, російсько-української війни та євроінтеграційних напрямів України.

Виклад основного матеріалу. Дослідження правового регулювання питання цифрових прав дитини, перш за все варто розпочати із Конвенції ООН про права дитини [4] (далі – Конвенція) – найбільш ратифікований міжнародний договір. В ній закріплено, що кожна особа до 18 років є самостійним носієм невід'ємних прав. Закономірно, що у тексті 1989 р. ще не було слова «інтернет», однак саме з нього логічно випливають усі сучасні цифрові права: доступ до інформації, приватне життя, захист від експлуатації, участь у суспільному житті. Без посилання на Конвенцію жодна політика онлайн-безпеки дітей не матиме реального легітимного підґрунтя. В цьому її «сила» і важливість. Вона містить принципи недискримінації (ст. 2), пріоритету найкращих інтересів дитини (ст. 3), права на життя та розвиток (ст. 6) і права бути почутою (ст. 12). У цифровому середовищі вони перетворюються на практичні вимоги: безпечний за замовчуванням дизайн, прозорі алгоритми, вікові та контекстні налаштування, залучення дітей до розробки політик. Саме ці принципи деталізовані в Загальному коментарі № 25 Комітету ООН (2021) [5], який рекомендує державам і бізнесу враховувати права дитини в кожному технічному рішенні.

Статті 13 (свобода вираження), 17 (доступ до інформації), 16 (право на приватне життя), 19 та 34 (захист від насильства й сексуальної експлуатації) створюють цілісну матрицю для цифрових прав. Вони покладають на держави обов'язок не лише запобігати шкоді (кібербулінг, незаконний збір даних), а й забезпечувати позитивні можливості: якісний онлайн-контент, інклюзивну освіту, цифрову грамотність. З цих статей сформували сучасні інструменти на кшталт обмежень таргетованої реклами дітям у GDPR [6] та вимог «age-appropriate design» у Digital Services Act [7] чи Online Safety Act [8].

Завдяки періодичній звітності держав, можливості індивідуальних скарг і авторитетним загальним коментарям Комітету ООН Конвенція є не статичним, а динамічним стандартом. Нині це означає, що кожна країна має проводити аналіз впливу на права дитини (child-rights impact assessment – CRIA) для алгоритмічних систем – від освітніх платформ до систем прогнозування ризиків. Тож Конвенція – це не лише історичний документ, а юридичний інструмент, який «прошиває» всі стратегії у сфері штучного інтелекту вимогою ставити інтереси та безпеку дітей у центр технічного прогресу.

Отже, реалізації Конвенції сприяє система періодичних звітів і заключних зауважень. Періодично держава подає до Комітету ООН доповідь про виконання Конвенції, отримує детальний

перелік рекомендацій і має показати прогрес у наступному циклі. Цей механізм уже породив конкретні вимоги на кшталт запровадження age-verification, посилення навчальних програм із цифрової грамотності та створення спеціалізованих ліній онлайн-скарг для дітей. У разі кричущих порушень постраждалі можуть звертатися з індивідуальними скаргами на підставі 3-го Факультативного протоколу, що додає Конвенції квазі-судовий вимір контролю [9].

Наступним важливим у цій сфері документом є Генеральний (Загальний) коментар № 25 [10]. Разом ці 2 джерела де-факто перетворюють принципи Конвенції на чек-лист для бізнесу. Коментар деталізує обов'язок держав і компаній проводити CRIA для будь-якої онлайн-послуги, що може вплинути на дітей і по-суті є відповідною методологією для практичної реалізації положень Конвенції. UNICEF запропонував D-CRIA Toolbox як практичний посібник для розробників і продукт-менеджерів: від мапування даних (Data mapping) до тестування UX (процес перевірки зручності, ефективності та задоволеності користувачів при взаємодії з певним продуктом, наприклад, вебсайтом, додатком чи пристроєм) з урахуванням віку [11].

Не можна оминати увагою й Стратегію Ради Європи з прав дитини на 2022–2027 рр. (далі – Стратегія) [12]. Вона має на меті розроблення заходів для підтримки відповідних положень цієї Стратегічної програми, а також захист прав людини, демократії та верховенства права в цифровому середовищі. Таке здійснення передбачає одночасний пошук взаємозв'язків із пріоритетами й заходами, запропонованими в інших стратегіях і планах дій Ради Європи, як-от Стратегії щодо осіб з інвалідністю на 2017–2023 рр., Стратегії боротьби з тероризмом на 2018–2022 рр., Стратегії гендерної рівності на 2018–2023 рр., Стратегічного плану дій щодо інклюзії ромів і кочівників на 2020–2025 рр., Стратегічного плану дій із прав людини та технологій у галузі біомедицини на 2020–2025 рр., Молодіжній стратегії на період до 2030 р., Плані дій Ради Європи із захисту вразливих груп населення у контексті міграції та пошуку притулку в Європі на 2021–2025 рр.

Стратегією сформовано 6 пріоритетних напрямків розвитку прав дітей. В межах нашого дослідження уваги заслуговує п'ятий напрямок – «Цифрове та інформаційне суспільство: ЄС, де діти можуть безпечно орієнтуватися в цифровому середовищі та використовувати його можливості». В цьому підрозділі Стратегії також наголошується, що розвиток цифрового середовища також містить у собі безліч ризиків та загроз, оскільки на сьогодні «все більше торговців людьми використовують Інтернет-платформи для вербування та експлуатації жертв, причому діти є особливо вразливою цільовою групою». На жаль, росія активно залучає українських дітей до своєї антиукраїнської діяльності на території України, зокрема, в якості осіб, що збирають інформацію про розташування чи пересування українських військових, у підривній діяльності, в організації спалення військових автомобілів та іншої техніки.

Слушним є положення Стратегії про те, що недоліки законодавства, сімейного обслуговування і послуг соціального захисту, а також систем судочинства, освіти й охорони здоров'я лише поглиблюють уразливість дітей з точки зору порушення прав людини. Разом із поширеними соціальними нормами, які виправдовують застосування насильства щодо дітей і заперечують їхній статус суб'єктів прав людини, вони перетворюють дітей на категорію населення, яка зазнає найбільшого негативного впливу під час криз у соціальній галузі, галузі економіки чи охорони здоров'я.

Рекомендовано на національному рівні затвердження інтегрованих стратегій. Це визнане ключовим чинником ефективного розвитку й захисту прав дитини. Затвердження Стратегії служить аналогічній меті: згуртувати всіх зацікавлених сторін (у межах Ради Європи й за її межами), щоб погодити єдине бачення та розробити спільні рекомендовані стандарти з конкретними завданнями й чітко встановленими строками та мобілізувати всіх, хто може долучитися до їх виконання. Стратегія потрібна також для вирішення складних міжгалузевих проблем. Однієї з перешкод ефективного захисту прав дитини є тенденція до ізольованої роботи, що спостерігається на всіх рівнях – міжнародному, загальноєвропейському, національному, регіональному й місцевому. Завдяки залученню всіх ключових зацікавлених сторін стратегія здатна ефективно вирішувати багатогранні проблеми й чітко визначати функції всіх учасників. Тому глибока політична відповідальність і належне управління разом із виділенням достатньої кількості ресурсів і широкою поінформованістю суспільства про права дитини є основоположними аспектами, які забезпечують розуміння статусу дітей як повноцінних суб'єктів прав і ставлення до них відповідним чином [12, с. 3].

Отже, цифрові права дітей так чи інакше пов'язані із традиційними правами. Спробуємо коротко зупинитися на окремих з них, щоб простежити у чому полягає така цифрова особливість та окреслимо певні проблемні питання у цій сфері і можливі шляхи їх вирішення.

Право на доступ до інформації: У цифровому середовищі це право охоплює не лише формальне підключення до мережі, а повноцінний якісний, стабільний, різноманітний і відповідний до віку доступ. Держава має не обмежуватися негативним обов'язком “не перешкоджати”, а й здійснювати позитивні дії: підтримувати вироблення та поширення змістовного, корисного для розвитку дитини контенту; усувати структурні бар'єри (територіальні, соціально-економічні, пов'язані зі станом здоров'я); створювати політику, що гарантує безперервність доступу під час криз чи надзвичайних ситуацій. Будь-які обмеження доступу повинні ґрунтуватися на критеріях законності, легітимності мети та суворої пропорційності, щоб запобігти надмірному або вибірковому блокуванню джерел, необхідних для освіти, розвитку чи участі. Водночас це право є взаємопов'язаним з правом на освіту: в українських реаліях, коли станом на квітень 2024 р. 900 тисяч учнів здобували освіту онлайн через воєнний стан, доступ до інформації в мережі Інтернет є однією з ключових умов для забезпечення права на освіту [13].

У контексті зазначеного цікавим є досвід країни-агресорки. Там ввели штрафи за VPN та пошук «екстремізму» в інтернеті. Як зазначає Главком: «Для виявлення таких порушень російські силовики можуть використовувати історію пошуку в акаунтах Google або в історії браузера на вилучених пристроях. Крім того, у пошуках порушників серед користувачів владі можуть допомагати оператори зв'язку» [14]. Такі механізми порушують право на приватність і характерні для країн, де практикується тотальний контроль за будь-якою людиною.

Аналіз Закону України «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 р. [15] дає змогу виявити певні проблеми у досліджуваній сфері. Так, у ньому йдеться лише про «уповноважену особу» в ситуаціях, коли залучені неповнолітні діти. Однак в ньому не встановлено мінімального та максимального віку дитини, коли участь такої особи є потрібною, доречною чи необхідною. Також не описано процедури перевірки батьківської згоди. На практиці це призводить до хаотичного «самоврядування» платформ: одні взагалі не питають про вік, інші збирають надмірну кількість документів. Послідовним рішенням могло би бути ухвалення оновленого законопроекту № 8153 [16] і фіксування віку в 14 років, а також вимогу «батьківського підтвердження» з перевіркою, пропорційною ризикам, за моделлю ст. 8 GDPR.

Дуже чутливою проблемою, є питання доступу дітей до інформації, освіти, цифрових технологій на прифронтових чи окупованих територіях. Війна росії проти України, її дії на окупованих територіях фактично позбавили дітей цих прав. Відвідувати онлайн школи, споживати українськомовний контент в цій ситуації небезпечно, як для самих дітей, так і для їх сімей. Це безсумнівно порушує перелічені права, а також право на свободу думки та переконань, приватність та інші. Якщо на окупованих територіях діти позбавлені зазначених прав, то на прифронтових та віддалених – обмежені в їх реалізації. Діти з віддалених і прифронтових громад часто мають повільний інтернет або не мають власних пристроїв, що зменшує їхнє право на освіту й інформацію. Поєднання державно-приватних програм та податкових пільг на EdTech-обладнання може зменшити цей розрив. Окреслена проблема є складною до її вирішення, описується вона зокрема в аналітичному звіті UNICEF за 2024 рік [17]. Ймовірно найкращим вирішенням було б закордонне фінансування матеріальної бази шкіл.

Право на захист від насильства: цифрове середовище породжує специфічні сценарії шкоди: онлайн-сексуальну експлуатацію (включно з потоковими трансляціями), кібербулінг, координацію групових утисків, підбурювання до самопошкодження чи участі в небезпечних “челенджах”. Фахівці звертають увагу, що джерелом насильства може бути як зовнішній суб'єкт, так і коло довіри (родина, однолітки), що підсилює потребу в конфіденційних, безпечних для звернення механізмах повідомлення й підтримки. Захист має включати превенцію (освітні програми, модераторські протоколи), оперативне реагування (швидке видалення та збереження доказів) та реабілітаційні сервіси. Згідно зі статистикою за 2024 рік, 219 випадків булінгу зафіксовано в українських школах за 10 місяців 2024 року [18], що свідчить про актуальність цього права і потребу в його забезпеченні.

З такими проблемами, як кібербулінг та онлайн-шахрайство стикаються за даними UNICEF 29% українських підлітків [19]. Цифра в 29% викликає сумніви, оскільки неможливо точно обрахувати всі випадки кібербулінгу, значна їх частина навіть не фіксується, жертви не звертаються за допомогою. Звісно, таких випадків набагато більше. Поки що немає ефективних засобів для боротьби з цим. Вище вже зверталася увага на те, що зафіксованих випадків булінгу в школах за 2024 рік всього 219. Враховуючи кількість шкіл близько 12 тисяч [20], робимо висновки, що на одну школу

припадає 0,01825 випадків кібербулінгу. Ця цифра є такою, що абсолютно не відповідає дійсності. Відсутність ефективного захисту погіршує правову ситуацію дітей, що зазнають подібних знущань.

Одним із напрямів вирішення цієї проблеми – є просвітницький напрям, на який держава має виділяти відповідне фінансування або залучати для цього донорів. Діти мають знати про свої права і про дії, які можуть порушувати ці права. Також вони мають знати, до кого в таких випадках варто звернутися, які дії з фіксації порушення прав слід вчинити (наприклад, звернення із усною чи письмовою заявою до шкільного психолога чи адміністрації школи, які зобов'язанні не лише зафіксувати факт звернення, а й захистити жертву).

Право на віртуальні активи. Взагалі мало досліджене питання в контексті прав дитини. Йдеться серед іншого про електронні пошти, соціальні мережі, документи, фотографії, текстові повідомлення та інші форми цифрових медіа. Дитина може бути автором NFT, власником криптовалюти тощо. Сучасні діти використовують ці активи з легкістю та невимушеністю, які не можуть зрівнятися з попередніми поколіннями. Згідно з чинним законодавством, неповнолітні не мають права вирішувати, що станеться з їхнім цифровим майном після смерті. Незважаючи на те, що неповнолітні мають право укладати договори з онлайн-бізнесом, ухвалювати рішення щодо охорони свого здоров'я, одружуватися, вступати у статеві відносини та шукати роботу, неповнолітні позбавлені одного з найосновніших прав власності – права розпоряджатися майном. У 2022 р. ст. 32 ЦК України вже була доповнена важливим положенням, відповідно до якого неповнолітні діти можуть самостійно укладати договір про отримання електронних довірчих послуг. Певно час переглянути цивільне законодавство у частині обсягу дієздатності неповнолітніх більш глобально і надати їм право розпоряджатися своїми цифровими активами. У зв'язку із цим відповідні зміни варто внести, зокрема, до ст. 32 ЦК України. Варто погодитися із американською дослідницею Н.Б. Лайнер, яка аналізуючи цю проблему відповідно до американського законодавства, доходить слушного висновку про те, що стандарти дієздатності, що застосовувалися до неповнолітніх для володіння та користування власністю більше не є адекватними для регулювання цифрових активів. Йдеться зокрема про розширення спадкових прав неповнолітніх для вирішення ними юридичної долі свої віртуальних та цифрових активів на випадок смерті. Це захищатиме право власності дитини, її приватність і сприятиме свободі спадкування [21].

Висновки. Усі проблеми, пов'язані з реалізацією цифрових прав дитини, мають декілька варіантів вирішення. Проте найосновнішим з них має бути освітня діяльність і зі сторони держави, і зі сторони батьків. Наразі держава вже має певні напрацювання з ресурсів для вивчення основ кіберзахисту. Наприклад, ресурс «Дія. Освіта» має численні курси у вигляді мінісеріалів: «Кібергігієна для молоді», «Базові знання з кібергігієни», «Кібергігієна: як захиститися від фішингу». Вони є простими у сприйнятті, тому підійдуть для дітей [22]. Також Міністерство цифрової трансформації спільно з Міністерством освіти та науки України розробили освітній застосунок для школярів під назвою «Мрія», де є можливість розміщувати різні курси та відеоматеріали. Для більш якісного сприйняття інформації дітьми курси з кібергігієни можна викласти в інтерактивній формі, аби навчатися було ще зручніше [23].

Кожна з названих у статті проблема – не суто технічна, а системна: вона поєднує пробіли у праві, нестачу ресурсів, культурні звички і негативні наслідки війни. В сучасних рекодифікаційних процесах (цивільного, сімейного, кримінального, трудового законодавства) важливо врахувати інтереси дитини і закріпити у відповідних нормативно-правових актах особливості здійснення ними своїх цифрових прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Володовська В., Дворовий М. Права людини онлайн: Порядок денний для України. Київ: ГО «Лабораторія цифрової безпеки», 2019. 56 с. URL: https://dslua.org/wp-content/uploads/2019/12/DRA_FINAL_UKR.pdf (дата звернення: 14.10.2025).
2. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.
3. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія / за заг. ред. Н.С. Кузнецової. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 690 с.
4. Конвенція про права дитини, ухвалена резолюцією 44/25 від 20 листопада 1989 року на 44-й сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 14.10.2025).

5. General comment No. 25 (2021) on children's rights in relation to the digital environment. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-25-2021-childrens-rights-relation> (дата звернення: 14.10.2025).
6. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text (дата звернення: 14.10.2025).
7. The Digital Services Act. August 2023. European Commission. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/digital-services-act_en (дата звернення: 14.10.2025).
8. Online Safety Act 2023. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2023/50> (дата звернення: 14.10.2025).
9. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень: Протокол; ООН від 20.11.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_160 (дата звернення: 14.10.2025).
10. Загальний коментар № 25 (2021) Комітету ООН з прав дитини щодо прав дитини у цифровому середовищі: загальний коментар від 02.03.2021 р. UNICEF Bulgaria / UNICEF. URL: <https://www.unicef.org/bulgaria/en/media/10596/file> (дата звернення: 14.10.2025).
11. Assessing child rights impacts in relation to the digital environment (D-CRIA Toolbox). UNICEF Child Rights and Business / UNICEF. URL: <https://www.unicef.org/childrightsandbusiness/workstreams/responsible-technology/D-CRIA> (дата звернення: 14.10.2025).
12. Стратегія Ради Європи з прав дитини на 2022–2027 рр.: «Права дитини на практиці: від стабільної реалізації до спільного новаторства». URL: <https://rm.coe.int/cdenf-unofficial-translation-into-ukrainian/1680aca358> (дата звернення: 14.10.2025).
13. Онлайн навчається 900 тисяч учнів, щонайменше половину треба повернути у школи – Лісовий: новина від 01.04.2024 р. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3847263-onlajn-navcaetsa-900-tisac-skolariv-sonajmense-polovinu-treba-povernuti-u-skoli-lisovij.html> (дата звернення: 14.10.2025).
14. Диджитал-диктатура: РФ штрафуватиме громадян за доступ до «екстремістських» матеріалів: новина від 17.07.2025 р. Главком. <https://glavcom.ua/techno/telecom/didzhital-diktatura-rf-shtrafuvatime-hromadjan-za-dostup-do-ekstremistskikh-materialiv-1068691.html> (дата звернення: 14.10.2025).
15. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення: 14.10.2025).
16. Про захист персональних даних: Проект Закону України № 8153 від 25.10.2022 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/40707> (дата звернення: 14.10.2025).
17. Situation Analysis of Children in Ukraine 2024. UNICEF Ukraine / UNICEF. URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/49206/file/UNICEF_SitAn_2024_ENG.pdf.pdf (дата звернення: 14.10.2025).
18. Кібербулінг у школі – як виявити та запобігти: стаття від 21.04.2025 р. Promethean. URL: <https://prometheanworld.com.ua/kiberbuling-u-shkoli-yak-vuyavyty-ta-zapobigty/> (дата звернення: 14.10.2025).
19. Кібербулінг: як протистояти. SupportME. URL: <https://supportme.org.ua/needle-and-bullying/cyberbullying> (дата звернення: 14.10.2025).
20. Нині в Україні функціонують 12 268 шкіл, що на 662 заклади менше, ніж у травні 2023 року: новина від 18.10.2024 р. Нова українська школа. URL: <https://nus.org.ua/2024/10/18/puni-v-ukrayini-funktsionuyut-12-268-shkil-shho-na-662-zaklady-menshe-nizh-u-travni-2023-roku/> (дата звернення: 14.10.2025).
21. Banta Lynner, Natalie, Minors and Digital Asset Succession (June 19, 2018). 104 Iowa L. Rev. 1699 (2019), Iowa Law Review, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3199053> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3199053> (дата звернення: 14.10.2025).
22. Базові знання з кібергігієни. URL: <https://osvita.diiia.gov.ua/courses> (дата звернення: 14.10.2025).
23. Освітній застосунок «Мрія» для всіх запрацює у 2025: його переваги і як приєднатися. URL: <https://osvitoria.media/news/mriya-dlya-vsih-zapratsuyue-u-2025-yogo-perеваги-i-yak-priyednatisya-pilotni-shkoly/> (дата звернення: 14.10.2025).

УДК 347.626

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.58>

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ МАЙНА ПОДРУЖЖЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Польова В.,
*аспірантка кафедри приватного права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0009-0008-9747-7951
e-mail: polova_viktoriia@proton.me*

Польова В. Нормативно-правові аспекти визначення правового режиму майна подружжя за законодавством України та держав-членів Європейського Союзу.

В науковій статті авторка провела наукове дослідження нормативно-правових аспектів визначення правового режиму майна подружжя за законодавством України та держав-членів Європейського Союзу. У науковій статті вказано, що у сімейному законодавстві України визначається як законний правовий режим майна спільності майна подружжя, набутого у шлюбі, а в окремих випадках – майна набутого одним з подружжя до шлюбу, за наявності трудового чи фінансового внеску іншого з подружжя у таке майно. Такий правовий режим застосовується у випадку, якщо подружжя не домовилося про договірний режим або якщо положення шлюбного договору про правовий режим майна подружжя ставить подружжя у надзвичайно невідгідне матеріальне становище. Сімейне законодавство Німеччини, Франції, Чехії та Латвії передбачає що до відносин подружжя, так само як і за сімейним законодавством України, застосовується режим спільності майна, набутого кожним із подружжя під час шлюбу якщо у шлюбному договорі (контракті) не визначено інше. Відповідно до німецького сімейного законодавства шлюбним договором може бути встановлено один із правових режимів: роздільності майна, спільності майна чи продовженої спільності майна, режим роздільності майна подружжя може бути передбачений шлюбним договором й за законодавством Чехії та Латвії. Режим продовженої спільності майна подружжя передбачає продовження режиму спільності майна й після смерті одного з подружжя аж до смерті іншого чи укладення ним шлюбу (вступу у цивільне партнерство). Французьке сімейне законодавство допускає встановлення шлюбним контрактом правових режимів: спільності майна, роздільності майна, універсальної спільності майна чи режиму участі у доходах (останній означає, що кожен із подружжя зберігає за собою право на управління, використання та розпорядження своїм майном, однак у разі припинення дії цього правового режиму кожен із подружжя вправі отримати половину суми чистих доходів від використання майна іншого з подружжя). В цьому аспекті, можемо констатувати більш обмежений підхід українського законодавця, який допускає визначення у шлюбному договорі лише двох правових режимів майна подружжя – режим спільності майна подружжя та режим роздільності майна подружжя.

Ключові слова: подружжя, правовий режим майна подружжя, законний режим майна подружжя, договірний режим майна подружжя, режим спільності майна подружжя, режим роздільності майна подружжя.

Polova V. Regulatory and legal aspects of determining the legal regime of marriage property under the legislation of Ukraine and the member states of the European Union.

In the scientific article, the author conducted a scientific study of the regulatory and legal aspects of determining the legal regime of marital property under the legislation of Ukraine and the member states of the European Union. The scientific article indicates that in the family legislation of Ukraine,

the legal regime of property is defined as the community of property of spouses acquired during marriage, and in some cases – property acquired by one of the spouses before marriage, if there is a labor or financial contribution of the other spouse to such property. Such a legal regime is applied if the spouses have not agreed on a contractual regime or if the provision of the marriage contract on the legal regime of the spouses' property puts the spouses in an extremely disadvantageous financial position. The family legislation of Germany, France, the Czech Republic and Latvia provides that the regime of community of property acquired by each of the spouses during marriage, as well as under the family legislation of Ukraine, is applied to the relations of spouses, unless otherwise specified in the marriage contract (contract). According to German family legislation, a marriage contract may establish one of the legal regimes: separation of property, community of property or extended community of property, the regime of separation of property of spouses may be provided for by the marriage contract and under the legislation of the Czech Republic and Latvia. The regime of continued community of property of spouses provides for the continuation of the regime of community of property even after the death of one of the spouses until the death of the other or the conclusion of marriage (entry into a civil partnership). French family law allows the establishment of legal regimes by a marriage contract: community of property, separation of property, universal community of property or regime of participation in income (the latter means that each spouse retains the right to manage, use and dispose of their property, however, in the event of termination of this legal regime, each spouse has the right to receive half of the net income from the use of the property of the other spouse). In this aspect, we can state a more limited approach of the Ukrainian legislator, which allows the definition of only two legal regimes of marital property in a marriage contract - the regime of community of property of spouses and the regime of separation of property of spouses.

Key words: spouses, legal regime of marital property, statutory regime of marital property, contractual regime of marital property, regime of community of marital property, regime of separation of marital property.

Постановка проблеми. Сімейне законодавство України визнає за подружжям право самостійно визначати правовий режим майна, набутого за час шлюбу, переданого іншому з подружжя або такого, що використовується подружжям самостійно або на потреби сім'ї (договірний правовий режим майна подружжя). З іншого боку, законодавство містить ряд положень щодо застосування законного правового режиму майна подружжя у разі, якщо подружжя не домовилося про договірний правовий режим майна, що є важливим в контексті забезпечення правової визначеності та захисту майнових прав подружжя та кожного з них, дозволяє визнати їх спільний вклад у збільшення вартості подружнього майна працею та коштами кожного з подружжя. У сімейному законодавстві держав-членів Європейського Союзу спостерігається різноманітність підходів до правового регулювання майнових відносин подружжя, що обумовлено національними правовими традиціями та відмінностями в законодавстві, хоча при цьому зберігається той же підхід до застосування правових режимів майна подружжя – законний режим застосовується у випадку відсутності домовленості подружжя про застосування договірного режиму або у випадку, якщо така домовленість істотно порушує права та інтереси одного з подружжя. Зважаючи на існуючі проблеми у судовій практиці у справах про розподіл спільного майна подружжя, що пов'язані із як із віднесенням майна, що знаходиться у особистій приватній власності подружжя до спільного майна подружжя у зв'язку із тим, що вартість такого майна істотно збільшилося у зв'язку із особистим чи майновим вкладом іншого з подружжя, визначенням пріоритету договірного регулювання майнових відносин подружжя над правовим та меж договірного регулювання, врахування при цьому інтересів сім'ї, обох з подружжя, прав та законних інтересів їхніх дітей, можемо констатувати необхідність удосконалення норм сімейного законодавства України, яким урегульоване питання правового режиму майна подружжя. Зважаючи на правотворчу роботу, що здійснюється в напрямку рекодифікації цивільного законодавства, істотного оновлення сімейного законодавства в напрямку наближення його положень до сімейного законодавства держав-членів ЄС, вивчення нормативно-правових аспектів визначення правового режиму майна подружжя за законодавством України та держав-членів Європейського Союзу є актуальним та своєчасним.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правового режиму майна подружжя досліджувалася рядом науковців, таких як Т.О. Ариванюк, А.В. Богданець, І.В. Жилінкова, О.О. Круглова, А.П. Пашинський, Я.В. Новохатська, О.С. Простибоженко, З.В. Ромовська, О.І. Сафончик,

Я.М. Шевченко, однак питання вивчення нормативно-правових аспектів визначення правового режиму майна подружжя за законодавством України та держав-членів Європейського Союзу було досліджене ними лише фрагментарно.

Метою статті є дослідження нормативно-правових аспектів визначення правового режиму майна подружжя за законодавством України та держав-членів Європейського Союзу.

Вклад основного матеріалу. Легальне визначення поняття «правовий режим майна подружжя» наявне у Регламенті Ради Європейського Союзу та Європейського Парламенту № 2016/1103 від 24 червня 2016 року, який визначає його як сукупність правил щодо майнових відносин між подружжям та їх відносин з третіми особами, які виникають внаслідок шлюбу чи його розірвання [1, с. 86; 2]. Головним принципом прав подружжя на майно відповідно до сімейного законодавства України є принцип спільності всього того майна (за винятками, прямо встановленими законом), яке набувається ними за час шлюбу [3, с. 41]. У сімейному законодавстві України, а саме у ст. 60 Сімейного кодексу України визначається як законний правовий режим майна спільності майна подружжя, набутого у шлюбі, а в окремих випадках – також майна, що належало одному з подружжю на праві особистої приватної власності, однак вартість якого істотно збільшилося у своїй вартості внаслідок спільних трудових чи грошових затрат або затрат другого з подружжя. З іншого боку, для майна, набутого одним з подружжя до шлюбу, а також за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування, або за кошти, які належали одному з подружжя особисто, а також в деяких інших випадках, визначених у ст. 57 Сімейного кодексу України застосовується правовий режим роздільності майна подружжя. При цьому, зважаючи на те, що відповідно до ст. 97 Сімейного кодексу України подружжя може домовитися про правовий режим майна у шлюбному договорі, а саме: визначити майно, яке дружина, чоловік передає для використання на спільні потреби сім'ї, а також правовий режим майна, подарованого подружжю у зв'язку з реєстрацією шлюбу, про непоширення на майно, набуте ними за час шлюбу положень про правовий режим спільності майна подружжя, інші умови щодо правового режиму майна, якщо вони не суперечать моральним засадам суспільства, законний правовий режим майна подружжя, визначений у ст. ст. 57 та 60 Сімейного кодексу України застосовується лише у разі, якщо подружжя не домовилося про договірний режим або якщо положення шлюбного договору про правовий режим майна подружжя ставить подружжя у надзвичайно не вигідне матеріальне становище [4]. При цьому, незалежно від того, який правовий режим майна вибере подружжя, стосовно спільно нажитого майна, правовий режим якого не визначений у договорі, залишається чинним законний режим спільної сумісної власності [5, с. 100; 6, с. 33-34].

Відповідно до німецького сімейного законодавства, до відносин подружжя застосовується режим спільності майна, набутого кожним із подружжя під час шлюбу якщо у шлюбному договорі не визначено інше (§ 1363 Німецького цивільного кодексу, надалі по тексту – НЦК). У § 1373 НЦК зазначено, що сума, на яке кінцеве майно подружжя перевищує його первинне майно, складає майно, набуте під час шлюбу. У разі подання до суду позову про розподіл майна подружжя та його задоволення судом, встановлюється правовий режим роздільності майна подружжя (§ 1388 НЦК). Подружжя може врегулювати свої майнові відносини шляхом укладення шлюбного договору, в якому зокрема може скасувати чи змінити передбачений законом режим майнових відносин (§ 1408 НЦК), зокрема встановити режим: роздільності майна, режим спільності майна та режим продовженої спільності майна. Слід зазначити, що подружжя в шлюбному договорі може передбачити, що із режиму спільності майна виключається так зване «окреме майно», яке не може бути предметом правочину, але управляється одним із подружжя за рахунок спільного майна (§ 1417 НЦК), а також «виділене майно», яке вважається особистою приватною власністю одного із подружжя, оскільки визнане таким шлюбним договором, або набуте внаслідок смерті іншої особи, або внаслідок безоплатного правочину, якщо у такому правочині було зазначено, що передане майно може вважатися «виділеним майном» (§ 1418 НЦК). У шлюбному договорі може бути передбачено, чи управління спільним майном здійснюється обома з подружжя чи одним із них (§ 1421 НЦК). Подружжя може встановити в шлюбному договорі режим продовженої спільності майна подружжя, тобто те, що після смерті одного з них режим спільності майна продовжиться у відносинах між пережившим подружжям та спільними нащадками подружжя. Якщо подружжя досягнуть такої згоди, режим спільності майна продовжиться щодо тих нащадків, які при спадкуванні за законом приймають спадщину як спадкоємці. Частина померлого подружжя в спільному майні не входить до складу спадщини (§ 1483 НЦК). Режим продовженої спільності майна

подружжя припиняється за рішенням суду чи за договором між подружжям та нащадками, які мають право на частку у спільному майні (§ 1492 НЦК), укладення нового шлюбу пережившим подружжям чи вступу його у цивільне партнерство (§ 1493 НЦК) чи його смерті (§ 1494 НЦК) [7].

Французьке сімейне законодавство передбачає, що закон регулює майнові відносини між подружжям лише при відсутності спеціальних угод між подружжям (ст. 1387 Французького цивільного кодексу – далі по тексту ФЦК). В такому випадку діє презумпція спільності майна подружжя, набутого у шлюбі (ст. 1400 ФЦК). До майна, набутого у шлюбі належить будь яке рухоме чи нерухоме майно, що спільно набуто у шлюбі, крім винятків, передбачених законодавством. Зокрема не є спільним майном подружжя, а є особистою власністю одного із них: майно, що за своїм характером призначено для особистого використання одним із подружжям, а також всі права, які пов'язані виключно з особою, в тому числі права щодо відшкодування фізичної чи моральної шкоди, на соціальні чи інші допомоги; знаряддя праці, необхідні для професійної діяльності одного з подружжя, якщо вони не є власністю комерційного комплексу чи господарства (за умови виплати відшкодування іншому з подружжя); спільне майно, на яке подружжя мали право власності чи право володіння на день реєстрації шлюбу чи які вони отримали в період шлюбу в порядку спадкування, за договором дарування, іншим безоплатним правочином; майно набуто в якості приналежності до того майна, що знаходиться в особистій власності подружжя (за умови виплати відшкодування іншому з подружжя); майно набуто замість того, що належало одному з подружжя особисто; майно, що набуто на публічних торгах (ст.ст. 1402–1408 ФЦК). Управління спільним майном вправі здійснювати будь-який з подружжя, за умови наявності згоди на вчинення правочину з боку іншого з подружжя (ст. 1421 ФЦК). Режим спільності майна припиняється може бути замінений роздільним режимом майна відповідно до рішення суду про зміну режиму майнових відносин між подружжям чи про встановлення режиму окремого проживання подружжя (ст. 1441 ФЦК). В такому випадку відбувається розподіл спільного майна між подружжям. Подружжя вправі змінити встановлений законом режим спільності майна подружжя, передбачивши у шлюбному контракті яке саме майно, набуто під час шлюбу є спільним майном подружжя; виключення із правил, що врегульовують управління майном; передача частини спільного майна одному з подружжя у разі виплати відшкодування його вартості іншому з подружжя; відхід від принципу рівності часток подружжя у разі розподілу майна подружжя; те, що режим спільності подружжя буде універсальним (ст. 1497 ФЦК). Останній правовий режим передбачає віднесення до спільного майна не тільки майна, набутого у шлюбі, а й будь-якого майна подружжя, крім того, яке віднесено законом до такого, що є особистим за своїм характером (ст. 1526 ФЦК). Подружжя може передбачити у шлюбному контракті крім режиму спільності майна чи роздільного режиму майна подружжя, також режим участі у доходах. Цей режим означає, що кожен із подружжя зберігає за собою право на управління, використання та розпорядження своїм особистим майном, незалежно від того, чи воно було у його власності на момент укладення шлюбу чи було набуто під час шлюбу, в тому числі шляхом спадкування, дарування або іншого безоплатного правочину, однак у разі припинення дії цього правового режиму (в тому числі у разі розірвання шлюбу) кожен із подружжя вправі отримати половину суми чистих доходів від використання майна іншого з подружжя, які визначаються шляхом подвійного оцінювання – на початку дії правового режиму і в кінці (ст. 1569 ФЦК) [8].

Презумпція спільності подружнього майна визнається й чеським сімейним законодавством (§ 708 Цивільного кодексу Чехії – надалі по тексту – ЦКЧ). Складовою частиною спільної власності є те, що один із подружжя набув, або подружжям спільно набуто під час шлюбу, за винятком того, що: а) служить для задоволення особистих потреб одного з подружжя; коли дарувальник при даруванні або заповідач при оформленні заповіту на випадок смерті висловив інший намір, в) придбано одним із подружжя як компенсацію за шкоду, завдану його природним правам; е) придбав один із подружжя як компенсацію за пошкодження, знищення або втрату його виняткової власності. Складовою частиною спільної власності є: прибуток від того, що належить виключно одному з подружжя; частка у господарському товаристві та товаристві чи кооперативі, якщо чоловік під час свого шлюбу став учасником господарського товариства та товариства або членом кооперативу; борги, набуті в період шлюбу, крім випадків а) стосується цього майна, що належить виключно одному з подружжя, у розмірі, що перевищує прибуток цього майна, або б) його придбав один із подружжя без згоди другого подружжя, і якщо не йшлося про забезпечен-

ня щоденних або звичайних потреб сім'ї (§§ 709 та 710 ЦКЧ). Подружжя, що одружується, може домовитися про режим майна подружжя, який відрізняється від режиму, встановленого законом (зокрема, домовитися про режим роздільної власності). В разі, якщо подружжя досягнуто угоди про застосування договірної режиму, вони тим самим врегулюють свої права та обов'язки, пов'язані із вже існуючою спільною власністю. У разі наявності угоди про договірний режим дія такого режиму не має зворотної сили (§ 716 ЦКЧ). Договірний режим може бути змінений за згодою подружжя або за рішенням суду (§ 717 ЦКЧ) [9].

Латвійське сімейне законодавство також передбачає презумпцію спільності майна, набутого під час шлюбу (п. 89 Латвійського цивільного закону, надалі по тексту – ЛЦЗ). Визнаються приватною власністю одного із подружжя майно, що належало подружжю до одруження або визначене подружжям за договором як окреме майно; предмети, придатні для особистого користування лише одному з подружжя або необхідні для його самостійної роботи; майно, придбане одним із подружжя безоплатно під час шлюбу; доходи від окремого майна подружжя, не передані для потреб сім'ї та спільного домашнього господарства; майно, яким замінено згадане вище майно (п. 91 ЛЦЗ); придане (п. 111). Правовий режим майна подружжя, визначений законом, може бути змінений шлюбним договором (п. 114). У шлюбному договорі особи, які укладають його, можуть замість майнових відносин подружжя згідно із законом встановити роздільність всього майна подружжя або його спільність (п. 116) [10].

Висновки. На підставі вище викладеного наукового дослідження, можемо зазначити, що у сімейному законодавстві України визначається як законний правовий режим майна спільності майна подружжя, набутого у шлюбі, а в окремих випадках – майна набутого одним з подружжя до шлюбу, за наявності трудового чи фінансового внеску іншого з подружжя у таке майно. Такий правовий режим застосовується у випадку, якщо подружжя не домовилося про договірний режим або якщо положення шлюбного договору про правовий режим майна подружжя ставить подружжя у надзвичайно не вигідне матеріальне становище. Сімейне законодавство Німеччини, Франції, Чехії та Латвії передбачає що до відносин подружжя, так само як і за сімейним законодавством України, застосовується режим спільності майна, набутого кожним із подружжя під час шлюбу якщо у шлюбному договорі (контракті) не визначено інше. Відповідно до німецького сімейного законодавства шлюбним договором може бути встановлено один із правових режимів: роздільності майна, спільності майна чи продовженої спільності майна, режим роздільності майна подружжя може бути передбачений шлюбним договором й за законодавством Чехії та Латвії. Режим продовженої спільності майна подружжя передбачає продовження режиму спільності майна й після смерті одного з подружжя аж до смерті іншого чи укладення ним шлюбу (вступу у цивільне партнерство). Французьке сімейне законодавство допускає встановлення шлюбним контрактом правових режимів: спільності майна, роздільності майна, універсальної спільності майна чи режиму участі у доходах (останній означає, що кожен із подружжя зберігає за собою право на управління, використання та розпорядження своїм майном, однак у разі припинення дії цього правового режиму кожен із подружжя вправі отримати половину суми чистих доходів від використання майна іншого з подружжя). В цьому аспекті, можемо констатувати більш обмежений підхід українського законодавця, який допускає визначення у шлюбному договорі лише двох правових режимів майна подружжя – режим спільності майна подружжя та режим роздільності майна подружжя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пашинський А.П., Калакура В.Я. Регламент ЄС № 2016/1103 як приклад регіональної уніфікації колізійних норм щодо режимів майна подружжя. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 1. С. 86–90.
2. Council Regulation (EU) 2016/1103 of 24 June 2016 implementing enhanced cooperation in the area of jurisdiction, applicable law and the recognition and enforcement of decisions in matters of matrimonial property regimes. *EUR-Lex: Access to European Union law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32016R1103>.
3. Ариванюк Т.О. Правове регулювання відносин власності подружжя. Дис. ... канд.юр.наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2002. 190 с.

4. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року (із наступними змінами та доповненнями). *Верховна Рада України – Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
5. Круглова О.О. Правовий режим майна подружжя: нормативно-правове регулювання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 99–101.
6. Новохатська Я.В. Правове регулювання майнових відносин подружжя (порівняльно-правовий аспект). Дис. ... канд.юр.наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Х., 2006. 189 с.
7. German Civil Code. *Federal Ministry of Justice*. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb.
8. Codecivil.*Legifrance*.URL:https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721.
9. Цивільний кодекс Чехії. Закон від 03.02.2012 р. *Ministerstvo spravedlnosti České republiky*. URL: <http://obcanskyzakonik.justice.cz/images/pdf/novy-obcansky-zakonik-rj.pdf>.
10. Цивільний закон Латвійської республіки від 28.01.1937 р. *Inlatplus*. URL: https://www.inlatplus.lv/wp-content/uploads/2019/11/civillikums_eng.pdf.

ЛІЦЕНЗУВАННЯ ВІДКРИТОГО ПРОГРАМНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Постна Д.А.,
здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
ORCID: 0009-0001-4835-7311
e-mail: dariia.postna@gmail.com

Постна Д.А. Ліцензування відкритого програмного забезпечення.

У статті досліджено наявні у світі моделі ліцензуванні вільного відкритого програмного забезпечення. Зокрема, проведено класифікацію програмного забезпечення за ознакою ліцензії його поширення та встановлено різницю між поняттями «вільного програмного забезпечення» та «програмного забезпечення з відкритим вихідним кодом», їхнє ідеологічне підґрунтя та ключові ознаки. У межах роботи було класифіковано усі вільні відкриті ліцензії на дві ключові групи – дозвільні та копілефтні, визначено основні особливості цих груп ліцензій, а також досліджено конкретні найбільш популярні ліцензії кожного виду. В основу визначення поширеності застосування конкретної вільної відкритої ліцензії було покладено актуальні статистичні дані. Було окреслено становище ліцензування вільного відкритого програмного забезпечення на території ЄС. Крім цього, окремо приділено увагу договорам суспільного надбання за доктринами суспільного надбання США та України, та їх співвідношенню з вільним відкритим програмним забезпеченням. Також було проаналізовано чинне законодавство України щодо регулювання вільних відкритих ліцензій програмного забезпечення. Зокрема, визначено правову природу вільних відкритих ліцензій та їх різновидів, в контексті наявних правових конструкцій «публічної ліцензії», «ліцензії» та «ліцензійного договору». Крім цього, було приділено увагу наявним Рекомендаціям Міністерства економіки, дозвілля та сільського господарства щодо застосування вільних публічних ліцензій на використання об'єктів авторського права і суміжних прав, якими вперше в Україні було надано визначення вільних публічних ліцензій. З метою дослідження практичного застосування та визнання вільних відкритих ліцензій програмного забезпечення, було здійснено аналіз відповідної судової практики. У висновках наголошено на необхідності здійснення подальшого законодавчого закріплення і врегулювання вільних відкритих ліцензій програмного забезпечення, і зокрема, копілефтних ліцензій, які існуючи в межах класичного авторського права, внаслідок своєї специфіки не підпадають під традиційні положення про публічні ліцензії.

Ключові слова: авторське право, ліцензія, публічна ліцензія, програмне забезпечення, вільне програмне забезпечення, відкрите програмне забезпечення, програмне забезпечення з відкритим вихідним кодом, комп'ютерна програма, копілефт, GPL, MIT License, Apache License.

Postna D.A. Open-source software licensing.

The article examines existing models of free and open-source software licensing worldwide. In particular, software is classified according to the type of distribution licence, while the difference between the concepts of 'free software' and 'open-source software', their ideological foundations and key features are highlighted. Within the framework of the paper, all free and open-source licences are classified into two key groups – permissive and copyleft. The main features of these groups are defined, and the most widely used licences of each type are analysed. The basis for determining the prevalence of specific free and open-source licences was current statistical data. The state of free and open-source software licensing in the EU is outlined. Special attention is also paid to public domain agreements under the public domain doctrines of the USA and Ukraine, and their relation to free and open-source software. The current legislation of Ukraine regulating free and open-source software licences is analysed. In particular, the legal nature of free and open licenses and their varieties is examined in the context of the

existing legal structures of ‘public licence’, ‘licence’, and ‘licence agreement’. Furthermore, attention is given to the Recommendations of the Ministry of Economy, Leisure, and Agriculture regarding the application of free public licences for the use of copyright and related rights, which, for the first time in Ukraine, provide a definition of free public licences. To study the practical application and recognition of free and open-source software licences, relevant judicial practice is analysed. The conclusions emphasise the need for further legislative consolidation and regulation of free and open-source software licences, particularly copyleft licences, which, although operating within the framework of classical copyright, due to their specific nature, do not fully fall under the traditional provisions on public licences.

Key words: copyright, licence, public licence, software, free software, open-source software, computer program, copyleft, GPL, MIT License, Apache License.

Постановка проблеми. В умовах активних глобалізаційних процесів та розвитку ІТ-індустрії, вільне відкрите ліцензування програмного забезпечення є одним з найпоширеніших інструментів розпорядження майновими правами автора. Визнане світовою спільнотою, вільне відкрите програмне забезпечення є специфічною юридичною конструкцією в межах авторського права, заснованою на стандартизованих формах різноманітних публічних ліцензій. У зв’язку з переважно диспозитивним регулюванням, визначення правової природи ліцензій відкритого програмного забезпечення та їх співвідношення з нормами українського авторського права залишається актуальним.

Метою дослідження є аналіз найпопулярніших у світі вільних відкритих ліцензій програмного забезпечення, їхньої правової природи та практики застосування з урахуванням наявного в Україні регулювання, а також визначення проблем і перспектив у цій сфері.

Стан опрацювання проблематики. На національному рівні наявна відносно невелика кількість наукових праць, присвячених тематиці ліцензування вільного відкритого програмного забезпечення. Зокрема, вказане питання у своїх роботах досліджували А.М. Євков, К.О. Зеров, І.Л. Литвинчук, О.А. Рассомахіна, О.В. Розгон, О.О. Рубан, Є.О. Тупицька та інші. Значну роль також відіграють праці закордонних фахівців і публікації провідних організацій у сфері просування вільного відкритого програмного забезпечення – Фонду вільного програмного забезпечення (FSF) та Ініціативи з відкритим кодом (OSI).

Виклад основного матеріалу. Чинне законодавство України в контексті авторського права не оперує поняттям програмного забезпечення (далі – ПЗ). Водночас, у сучасній українській мові, програмне забезпечення є терміном, що позначає сукупність комп’ютерних програм [1]. Відповідно до п. 16 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про авторське право і суміжні права» комп’ютерні програми охороняються як об’єкт авторського права [2]. Таким чином, на програмне забезпечення в цілому, та комп’ютерні програми зокрема, існують особисті немайнові та майнові права. У той час як особисті немайнові права належать лише автору, майнові права можуть належати іншим особам на підставі правочину чи закону [2, ст. 14].

Так, ч. 1 ст. 12 Закону України «Про авторське право і суміжні права» відносить до майнових прав суб’єкта авторського права «право використовувати твір будь-яким способом (способами), а також виключне право дозволяти або забороняти використання твору іншими особами» [2].

Основним механізмом передачі майнових прав, і, відповідно, поширення того чи іншого об’єкта авторського права, є відповідний правочин – ліцензія або ліцензійний договір.

Виходячи з ч. 1 ст. 1108 Цивільного кодексу (далі – ЦК України), ліцензією визнається наданий особою, яка має виключне право дозволяти використання об’єкта права інтелектуальної власності, (ліцензіаром) дозвіл на використання іншою особою (ліцензіатом) цього об’єкта в певній обмеженій сфері [3].

Водночас ліцензійним договором, згідно з ч. 1 ст. 1109 ЦК України, є договір, за яким ліцензіар надає ліцензіату «дозвіл на використання об’єкта права інтелектуальної власності визначеним способом (способами) протягом певного строку на певній території, а ліцензіат зобов’язується вносити плату за використання об’єкта, якщо інше не встановлено договором» [3].

Крім цього, у ч. 1 ст. 51 Закону України «Про авторське право і суміжні права» наявна конструкція публічної ліцензії, що передбачає надання ліцензіаром дозволу будь-якій особі використовувати відповідний об’єкт інтелектуальної власності на певних умовах [2].

Для програмного забезпечення саме ліцензія, на основі якої здійснюється розповсюдження об’єкта (тобто обсяг і спосіб передачі майнових прав автора), стала базовим критерієм його класифікації на дві групи:

1. Пропрієтарне (невільне, комерційне, власницьке) ПЗ.
2. Вільне (відкрите) ПЗ [4, с. 7–8; 5, с. 1–2].

Пропрієтарне ПЗ передбачає збереження за автором усіх особистих немайнових та майнових прав, з передачею на підставі ліцензійного договору користувачу (ліцензіату) лише обмеженого права використання ПЗ, здебільшого на оплатній основі, з визначеним переліком умов та способів такого використання [4, с. 7–8]. До прикладу, на підставі пропрієтарних ліцензій функціонують Microsoft Windows та macOS.

Щодо вільного відкритого ПЗ – це поняття вживається для опису вільного ПЗ (“free software”) та відкритого ПЗ, або ПЗ з відкритим кодом (“open source software”). На сьогодні обидва поняття (вільне ПЗ та відкрите ПЗ) охоплюють майже однакові типи ліцензій. Тож відмінність між вільним і відкритим ПЗ є доволі теоретичною, і полягає у різній суті: якщо вільне ПЗ спирається на етичну норму «поваги до свободи користувачів», як причини його появи, то відкрите ПЗ базується на практичній необхідності покращення ПЗ, що зумовлює необхідність його легшого поширення [6]. Кожна з концепцій просувається провідними організаціями: вільне ПЗ – Фондом вільного програмного забезпечення (FSF); відкрите ПЗ – Ініціативою з відкритим кодом (OSI) [4, с. 7].

Для уникнення подвійної термінології, на сьогодні також наявні «нейтральні» терміни FOSS (“free open source software”) та FLOSS (“free/libre open source software”) [7]. В межах цієї роботи, ми послуговуватимемося терміном «відкрите ПЗ» або «відкриті» ліцензії для позначення вільних відкритих моделей ліцензування програмного забезпечення, тобто як вільного ПЗ, так і ПЗ з відкритим вихідним кодом.

Варто зауважити, що відкрите ПЗ може поширюватися і на комерційних, і на некомерційних засадах [6]. Спільними ознаками відкритих ліцензій є те, що вони не обмежують мету використання оригінального ПЗ, надають доступ, а також право використовувати, змінювати та розповсюджувати вихідний код ПЗ, надають право створювати і поширювати модифіковані копії ПЗ [8; 9, с. 45-46].

На національному рівні визначення вільної відкритої ліцензії міститься лише у «Рекомендаціях Міністерства економіки, дозвілля та сільського господарства щодо застосування вільних публічних ліцензій на використання об'єктів авторського права і суміжних прав» (далі – Рекомендації). Так, вільною публічною ліцензією визнається «загальнодоступний договір приєднання, що надає особі, яка приєдналася до такого договору, безоплатний дозвіл на використання об'єкта авторського права та (або) суміжних прав певними способами на умовах, визначених ліцензією» [10]. Також Рекомендації вказують, що приєднання до вільної публічної ліцензії здійснюється шляхом вчинення певних дій – «відтворення, модифікації, розповсюдження комп'ютерної програми», «які виражають волю особи встановити правовідносини, тобто приєднатися до умов вільної публічної ліцензії» [10].

Водночас відкриті ліцензії отримали розповсюдження на практиці, як національній, так і зарубіжній. Так, згідно з даними компанії Black Duck, що публікує щорічні «Звіти про аналіз безпеки та ризиків відкритого коду», станом на 2025 рік, з 1658 досліджуваних компанією проєктів, 97% ПЗ містили елементи на умовах відкритих ліцензій, 70% усього опрацьованого коду походило з відкритого коду [11, с. 4]. Як зазначено у Звіті, у 2024 році найбільш використовуваними стали відкриті дозвільні ліцензії MIT, Apache License 2.0 та BSD [11, с. 20]. Свою статистику також публікує Open Source Initiative, за даними якої вказані ліцензії також стали найбільш популярними у 2024 році. Водночас, у списку Open Source Initiative, на відміну від Black Duck, четверте та п'яте місце займають копілефтні ліцензії GPL (2 та 3 версії) [12].

Варто зауважити, що на рівні Європейського Союзу відкриті ліцензії регулюються, зокрема, Директивою Ради ЄС від 14.05.1991 року № 91/250/ЄЕС «Про правову охорону комп'ютерних програм» та частково Директивою Європейського Парламенту та Ради ЄС від 22.05.2001 року № 2001/29/ЄС «Про гармонізацію певних аспектів авторського права та суміжних прав у інформаційному суспільстві» [13, с. 50].

Світова судова практика також визнає відкриті ліцензії. Так, до прикладу, ще на початку 2000-х років (у 2004 році) Окружний суд Мюнхену у справі «Welte v. Sitecom Deutschland GmbH» визначив, що порушення умов відкритої копілефтної ліцензії GNU GPL є порушенням авторського права [14, с. 37].

Залежно від типу відкритої ліцензії, на ліцензіата можуть накладатися певні обов'язки та обмеження. Вказані обмеження лежать в основі класифікації більшості відкритих ліцензій на

дві найбільші групи: дозвільні (permissive), що вимагають лише вказівки авторства, та копілефтні (copyleft), що вимагають поширення на умовах ліцензії оригінального вихідного коду [15]. К.О. Зеров також виділяє «договори, які пов'язані із суспільним надбанням» [16, с. 197].

Водночас вважаємо необхідним додати певні пояснення щодо договорів суспільного надбання у цьому контексті. Так, суспільним надбанням, згідно з ч. 3 ст. 32 Закону України «Про авторське право і суміжні права» є твори, на які закінчився строк чинності майнових прав, і такі твори можуть використовуватися «вільно, без сплати винагороди» будь-якою особою за умови дотримання особистих немайнових прав автора. Такими особистими немайними правами згідно зі ст. 11 вказаного Закону є, зокрема, право на визнання авторства та вказівки автора твору, право на збереження цілісності твору тощо [2]. Натомість в межах ліцензування програмного забезпечення, категорія «суспільного надбання» або ж «public domain» здебільшого базується на розумінні цього поняття у США. США визнають суспільним надбанням твори, на які закінчився строк чинності прав інтелектуальної власності; якщо автор не здійснив необхідні заходи для продовження/поновлення своїх прав на твір; якщо автор самостійно передає твір у суспільне надбання; якщо на твір не поширюється захист авторського права. З визнанням твору суспільним надбанням, твір «належить усім», і може використовуватися без будь-яких обмежень чи контролю [17; 18, с. 4]. У США до суспільного надбання, зокрема, належать факти, закони та інші акти органів влади, тобто об'єкти, які не захищені авторським правом.

У цьому полягає ключова відмінність між категорією «суспільного надбання»: на відміну від США, в Україні суспільне надбання залишається захищеним авторським правом (в частині дотримання особистих немайнових прав автора), і вказаний статус не поширюється на твори, що не охороняються авторським правом. Водночас вільне та відкрите ПЗ завжди залишається «обтяженим» правами інтелектуальної власності.

Таким чином, ПЗ, що поширюється як суспільне надбання, не підпадає під категорію відкритого ПЗ у значенні ПЗ, на яке поширюються моделі відкритого ліцензування. Хоча за своєю кінцевою метою конструкція суспільного надбання та відкриті (особливо дозвільні) ліцензії є по суті аналогічними, їхня природа є різною. Зазначене не дозволяє визначати суспільне надбання як різновид відкритих ліцензій.

Тож на сьогодні серед українських наукових робіт поширена вищезазначена класифікація відкритих ліцензій ПЗ, що поділяє їх на два види: дозвільні та копілефтні. У західній доктрині також поширеним є поділ усіх ліцензій на три групи: дозвільні (permissive), обмежувальні (restrictive) або копілефтні (copyleft) та суворо обмежувальні (highly restrictive) або ж дуже копілефтні (strong copyleft) ліцензії [18, с. 8]. Однак останні два види, на нашу думку, доцільно розглядати в межах однієї категорії копілефтних ліцензій.

Розглянемо дозвільні та копілефтні ліцензії детальніше.

1. Копілефтні ліцензії (англ. copyleft) історично стали першим різновидом відкритих ліцензій ПЗ. Вони виникли як протипага «копірайту».

Копірайт – «право на відтворення» – в загальному, є заборонаю на використання відповідного об'єкту авторського права без дозволу автора. За своєю суттю, в українському законодавстві копірайт є синонімом авторського права. Зазначене підтверджується, зокрема, ч. 3 ст. 9 Закону України «Про авторське право і суміжні права», що визначає знаком охорони авторського права знак копірайту – латинська літера «С», обведена колом – © (вперше закріплений у ст. 3 «Всесвітньої конвенції про авторське право» 1952 року) [19].

Термін «копілефт» походить від англійських слів “copy” та “left” («ліво») і мав демонструвати розбіжність з копірайтом, в основу якого покладено слово «right» (яке одночасно позначає «право» як юридичне право і як напрямок руху). Тому, копілефт інколи перекладають українською як «авторське ліво». Основна ідея копілефту полягає у специфічному застосуванні авторського права: автор не відмовляється від свого твору, однак надає доступ на його вільне «застосування, розповсюдження та модифікування» з умовою, що усі копії оригінального твору, а також похідних від нього творів (змінених та розширених версій) будуть поширюватися на тих же умовах. Тобто оригінальне ПЗ, і всі похідні ПЗ залишаються на умовах відкритого ліцензування [20, с. 56-57; 21]. З цього випливає ключова ознака копілефтних ліцензій, яку називають «умовою про взаємність» (reciprocity), «вимогою спадковості» або «розповсюдженням на тих самих умовах» (“share-alike” provisions) [5, с. 3]. Внаслідок зазначеної особливості, копілефтні ліцензії також називаються «вірусними».

Так, якщо вихідний код, що є суспільним надбанням, може бути використано у пропрієтарному проєкті і таким чином «привласнено», то усі модифікації вихідного коду на умовах копілефту лишатимуться доступними для всіх. У цьому виражається основна мета копілефту – забезпечити ширший розвиток ПЗ, активний обмін знаннями та співпрацю у вдосконаленні вихідного коду для загального блага [18, с. 8].

1.1. Найбільш класичним і найпершим прикладом копілефтної ліцензії, з якої в цілому і випливає концепція копілефтних ліцензій як таких, є *GNU General Public License*, також відома як GNU GPL, створена у 1988 році Річардом Столманом та Free Software Foundation [18, с. 8]. Пізніше вона неодноразово змінювалася та доопрацьовувалася. На сьогодні діє третє видання GNU GPL від 29 червня 2007 року [22].

В межах даної ліцензії будь-який користувач може використовувати та змінювати вихідний код для будь-якої мети за сукупності умов: 1) посилання на авторів оригінального вихідного коду та авторів його доповнень; 2) поширення оригінального або похідного ПЗ на умовах цієї ж ліцензії (вказане, зокрема, передбачає необхідність надання доступу до вихідного коду усім користувачам); 3) у разі внесення змін до вихідного коду – вказівка на авторство цієї модифікації та дату таких змін. Крім цього, обов'язковим є сповіщення користувачів про ліцензування ПЗ під умовами саме цієї ліцензії [22].

Тобто будь-яке ПЗ, засноване на оригінальному коді або на модифікованій версії вихідного коду, має бути вільним і відкритим для всіх. Така ліцензія забороняє використання об'єкту ліцензії у пропрієтарних проєктах. Водночас використання ліцензованого ПЗ на оплатній основі не заборонено, головним є забезпечення ліцензіату доступу до вихідного коду з подальшою можливістю його використання, зміни та поширення. GNU GPL вважається суворим копілефтом, встановлюючи абсолютну заборону зміни типу ліцензії не лише для оригінального вихідного коду, а й усіх його змінених версій.

1.2. У зв'язку з суворістю вимог GNU GPL, була також створена «м'якша» її версія, що отримала назву *GNU Lesser General Public License* (відома як LGPL), що дозволяє за певних умов використовувати об'єкт ліцензування у пропрієтарних проєктах [23]. Вказаний вид ліцензії вважається компромісним між копілефтними та дозвільними ліцензіями [5, с. 3].

Також до «м'яких» копілефтних ліцензій відносять *Mozilla Public License* (MPL), що використовується Mozilla Foundation (зокрема, дія цієї ліцензії охоплює Mozilla Firefox). Вона дозволяє використовувати відкритий вихідний код разом із закритими елементами програмного забезпечення [9, с. 47–48].

2. Дозвільні ліцензії (англ. permissive) передбачають значно менші обмеження та вимагають лише зазначення авторства, не встановлюючи умов для користувача щодо використання та подальшого поширення вихідного коду чи його модифікацій. Зокрема, об'єкти дозвільних ліцензій можуть бути використані в подальшому у пропрієтарних проєктах. Такі ліцензії також називають «академічними» або «дослідницькими» у зв'язку з їх створенням та використанням здебільшого академічними установами [5, с. 3].

До дозвільних ліцензій належать, зокрема:

2.1. *BSD (Berkeley Software Distribution)* та *MIT (ліцензія Массачусетського технологічного інституту)* – вважаються одними з найм'якших видів ліцензій у зв'язку з відсутністю жодних обмежень у користувача. Єдине зобов'язання, яке покладається на користувача, – вказати автора відповідного вихідного коду. Зазначені ліцензії зазвичай згадуються разом та є по суті взаємозамінними у зв'язку зі значною схожістю в умовах та термінах [5, с. 3].

2.2. *Apache License 2.0* – попри приналежність до дозвільних ліцензій, містить дещо більше вимог до користувача: крім зазначення авторства, встановлює чіткий порядок атрибутування шляхом окремого файлу з текстом ліцензії та переліком елементів, що підпадають під дію ліцензії [4, с. 10]. Крім цього, на відміну від BSD та MIT, також регулює ліцензії на патенти, що стосуються ПЗ [5, с. 3].

Окремо доцільно виділити ліцензії некомерційної організації Creative Commons. Як визначає К. О. Зеров, ліцензії Creative Commons (CC) є «групою типових ліцензійних угод, за допомогою яких дозволяється використання твору зазначеними в тексті ліцензії способами невизначеному колу осіб без обов'язкової виплати винагороди правовласнику, а також без будь-яких обмежень за територією» [16, с. 197]. На сьогодні існує 6 ліцензій CC, що передбачають різний рівень обмежень для користувачів та мають специфічну систему назв та позначень. Водночас сама органі-

зація Creative Commons на своєму офіційному сайті зазначає, що не рекомендує застосовувати її ліцензії для ліцензування комп'ютерних програм, хоча і не забороняє вказане [24].

Усі вищезгадані ліцензії вважаються формалізованими та типовими. Водночас ліцензіар у кожному окремому випадку може розробити власну ліцензію для свого ПЗ (такі ліцензії також відомі як «кастомні» (custom) або «ліцензії за замовленням» (bespoke)).

Окремо варто проаналізувати правову природу відкритих ліцензій. Так, ч. 1 ст. 51 Закону України «Про авторське право і суміжні права» містить визначення публічної ліцензії – «дозвіл на використання об'єкта авторського права або об'єкта суміжних прав будь-якою особою на визначених ним умовах» [2]. Видання такої публічної ліцензії, відповідно до положень цієї статті, здійснюється шляхом оприлюднення її умов з наданням дистанційного доступу для ознайомлення з об'єктом ліцензування через інформаційно-телекомунікаційні системи. Відповідно до ч. 2–3 зазначеної статті, публічна ліцензія є суворо невиключною під загрозою її нікчемності, а також може бути безвідкличною і безоплатною [2]. Виходячи з вказаного визначення, а також згідно зі ст. 1108 ЦК України, публічна ліцензія є одностороннім правочином [3]. Відповідно до ч. 3 ст. 202 ЦК України, односторонній правочин може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила [3].

У випадку дозвільних відкритих ліцензій вказана вимога дотримується. Водночас копілефтні відкриті ліцензії покладають зобов'язання на обидві сторони: ліцензіар зобов'язується не втручатися у використання ліцензіатом об'єкту ліцензування, тоді як ліцензіат зобов'язується поширювати копії оригінального вихідного коду та/або його модифікованої версії на аналогічних умовах відповідної копілефтної ліцензії. Зазначена конструкція відповідає загальним положенням договору, що узгоджується з позицією, висловленою в межах Рекомендацій [10].

Тож копілефтні ліцензії видається доцільним розглядати як договори приєднання згідно з ч. 1 ст. 634 ЦК України, в межах яких умови встановлюються однією стороною – ліцензіаром – у типовій стандартизованій формі, до якої приєднується ліцензіат [3]. Такого погляду також дотримується К. О. Зеров, аналізуючи текст ліцензії Creative Commons [11, с. 199–200].

У контексті особливостей копілефтних ліцензій вважаємо доцільним детальніше проаналізувати їхній вплив на розповсюдження похідних творів.

Частина 1 статті 17 Закону України «Про авторське право і суміжні права» визначає похідний твір як «твір, що є результатом творчої переробки іншого твору без завдання шкоди його охороні (анотація, адаптація, аранжування, кавер-версія, обробка нематеріальної культурної спадщини тощо) чи його творчим перекладом на іншу мову» [2]. Відповідно до ч. 2 зазначеної статті, авторське право на похідний твір належить автору похідного твору [2].

Водночас деякі види копілефтних ліцензій (зокрема, GNU GPL) зобов'язують авторів похідних продуктів поширювати свої ПЗ також на умовах тієї ж копілефтної ліцензії. Право автора використовувати твір будь-яким способом та дозволяти або забороняти використання твору іншим особам є виключним майновим правом автора. Але у випадку копілефтної ліцензії, автор похідного твору фактично обмежується у своєму майновому праві, у зв'язку з накладенням на нього обов'язку дозволяти вільне використання свого твору іншими особами на умовах копілефту.

Судова практика щодо питань ліцензування відкритого ПЗ в Україні на сьогодні малочисельна. Однак окремими судами розглядалися питання копілефтних ліцензій. Так, зокрема, цікавим в цьому контексті є рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 04 листопада 2021 року у справі № 160/6383/21. Зазначена справа стосувалася зазначення у тендерній технічній документації програм libreoffice та NanoCAD як «неліцензійних».

Судом було виявлено, що програма libreoffice поширюється на умовах «міжнародних ліцензій LGPL v3 та MozillaPublicLicenseVersion 2.0». В межах цієї справи Судом було сформульовано наступну позицію: «Отже, вищенаведені програми відносяться до програм з відкритими вихідними кодами, що поширюються на умовах різних спеціальних ліцензій, у тому числі, Генеральної публічної ліцензії (GPL), що проповідує принцип «авторського ліва» («Copyleft»). Цей принцип означає наступне: автор дозволяє використовувати свою розробку кожному користувачу, однак за умови, якщо цей користувач також буде поширювати свою програму з відкритим вихідним кодом і дозволить використовувати її на тих же умовах. Таким чином, принцип «авторського ліва» спрямований не на обмеження прав суспільства на користь автора, а на розширення кола користувачів програми, яка використовується з метою створення «вільного програмного забезпечення» у протизагаду закритим дорогим комерційним програмам. Таким чином, використання вищевказаних

програм відбувається у повній відповідності із Рекомендаціями щодо забезпечення правомірності використання комп'ютерних програм вільного користування Міністерства економіки України [25].

Вказане підтверджує визнання та використання в Україні міжнародних відкритих ліцензій, включно з принципами копілефту.

Висновки. Таким чином, чинне українське законодавство допускає існування відкритих публічних ліцензій, причому як дозвільних, так і копілефтних. Водночас, більшість питань відкритих ліцензій залишаються у своїй основі суто диспозитивно врегульованими. У зв'язку з активними глобалізаційними процесами, доцільним є визначення правової природи окремих відкритих ліцензій. Зокрема, на нашу думку, доцільним є врегулювання у законодавстві існування копілефтних ліцензій, що мають значні відмінності від стандартних публічних ліцензій у розумінні Закону України «Про авторське право і суміжні права», та є радше договорами приєднання, аніж ліцензіями у їх класичному розумінні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Програмне забезпечення. *Словник з інформатики*. URL: <https://xn--r1a3b.xn--b1amgblet.xn--j1amh/index.php/> (дата звернення: 02.10.2025 р.).
2. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX. Дата оновлення: 15.11.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення: 02.10.2025 р.).
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 04.09.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n2376> (дата звернення: 02.10.2025 р.).
4. Євков А.М., Рубан О.О., Тулицька Є.О. Проблематика використання Open Source компонентів на умовах вільних публічних ліцензій у розробці програмних продуктів. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія «Юридичні науки»*. 2023. № 11. С. 169–177. URL: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16996043746893.pdf> (дата звернення: 02.10.2025 р.).
5. Morin A. Urban J. Sliz P. A Quick Guide to Software Licensing for the Scientist-Programmer. *PLOS Computational Biology*. 2012. Т. 8. Вип. 7. URL: https://www.researchgate.net/publication/230586563_A_Quick_Guide_to_Software_Licensing_for_the_Scientist-Programmer (дата звернення: 02.10.2025).
6. Столмен Р. Чому відкритий вихідний код не передає поняття вільна програма. *Операційна система GNU*. URL: <https://www.gnu.org/philosophy/open-source-misses-the-point.html> (дата звернення: 02.10.2025).
7. Peterson S. What's the difference between open source software and free software? *Opensource.com*. 2017. URL: <https://opensource.com/article/17/11/open-source-or-free-software> (дата звернення: 02.10.2025).
8. Що таке вільна програма? *Операційна система GNU*. URL: <https://www.gnu.org/philosophy/free-sw.html> (дата звернення: 02.10.2025).
9. Табунщик Г.В., Каплієнко Т.І., Петрова О.А. Проектування та моделювання програмного забезпечення сучасних інформаційних систем : навч. посіб. Запоріжжя: Дике Поле, 2016. 250 с. URL: http://www.kgmt.org.ua/pdf/about_colege/library_fund/proyektuvannya_ta_modelyuvannya_prohramnoho_zabezp_wh51bf4xky.pdf (дата звернення: 02.10.2025).
10. Рекомендації щодо застосування вільних публічних ліцензій на використання об'єктів авторського права і суміжних прав. Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України. URL: <https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=805c49ed-9f0d-4cb2-b7c4-8befb54c8b6f&title=RekomendatsiiSchodoZastosuvanniaVilnikhPublichnikhLitsenziiNaVikoristanniaObktivAvtorskogoPravaISumizhnikhPrav> (дата звернення: 02.10.2025).
11. 2025 Open Source Security and Risk Analysis report. *Black Duck*. 2025. URL: <https://www.blackduck.com/content/dam/black-duck/en-us/reports/rep-ossra.pdf> (дата звернення: 02.10.2025).
12. Top Open Source licenses in 2024. *Open Source Initiative*. URL: <https://opensource.org/blog/top-open-source-licenses-in-2024> (дата звернення: 02.10.2025).

13. Рассомахіна О. Ліцензування авторського права і суміжних прав у мережі Інтернет. *Юридична Україна. Питання розвитку приватного права*. 2014. № 6. С. 44–54. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/urykr_2014_6_9.pdf (дата звернення: 02.10.2025).
14. Jaeger T. Enforcement of the GNU GPL in Germany and Europe. *JIPITEC*. 2010. Вип. 1. С. 34–39. URL: <https://www.netfilter.org/documentation/licensing/dippadm1268746871.43.pdf> (дата звернення: 02.10.2025).
15. Ліцензії Open Source: основні види. *ITEDU // BLOG*. 2024. URL: <https://itedu.center/ua/blog/articles/types-of-open-source-licenses/?srsltid=AfmBOoqBoi3Bpi3xfjErgR1916r4ifUIZMlvXcGGIорхVcfQ1hYDGAuw> (дата звернення: 02.10.2025).
16. Зеров К. О. Вільні публічні ліцензії в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 72. С. 195–204. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2014_72_30 (дата звернення: 02.10.2025).
17. Copyright Services: Copyright Term and the Public Domain. *Cornell University Library*. 2025. URL: <https://guides.library.cornell.edu/copyright/publicdomain> (дата звернення: 02.10.2025).
18. Manteghi M. Understanding Open Source and Free Software Licensing Mechanism: A Close Review of the Alternative Approach to Traditional Notions of Software Licensing. *SSRN*. 2017. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3082313 (дата звернення: 02.10.2025).
19. Всесвітня конвенція про авторське право 1952 року. Дата приєднання: 23.12.1993. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_052#Text (дата звернення: 02.10.2025).
20. Литвинчук І.Л. Копірайт та копілефт-ліцензії в сучасному авторському праві. *Перспективи розвитку науки у XXI столітті* : матеріали міжнар. конф., 16 травня 2013 р. Донецьк: Знання, 2013. С. 54–59. URL: <http://ir.polissiauniver.edu.ua/handle/123456789/7410> (дата звернення: 02.10.2025).
21. Що таке копілефт? *Операційна система GNU*. URL: <https://www.gnu.org/licenses/copyleft.uk.html> (дата звернення: 02.10.2025).
22. GNU General Public License. Version 3 of 29 June 2007. *Операційна система GNU*. URL: <https://www.gnu.org/licenses/gpl-3.0.uk.html> (дата звернення: 02.10.2025).
23. GNU Lesser General Public License. Version 3 of 29 June 2007. *Open Source Initiative*. URL: <https://opensource.org/licenses/lgpl-3-0> (дата звернення: 02.10.2025).
24. Що таке Creative Commons. *Creative Commons Ukraine*. URL: <https://www.creativecommons.org.ua/about-creative-commons#> (дата звернення: 02.10.2025).
25. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду у справі № 160/6383/21 від 04.11.2021 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103341714> (дата звернення: 02.10.2025).

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.60>

ПОНЯТТЯ «ДИТИНА»: ПОТРЕБА КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ УНІФІКАЦІЇ У КОНТЕКСТІ ОНОВЛЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Простибоженко О.С.,
*кандидат юридичних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник
відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України*

Простибоженко О.С. Поняття «дитина»: потреба концептуальної уніфікації у контексті оновлення цивільного законодавства України.

У статті здійснено комплексне дослідження проблеми розбіжностей у законодавчому визначенні поняття «дитина» та обґрунтовано необхідність його уніфікації в умовах рекодифікації цивільного законодавства України. Автор зауважує, що чинне законодавство містить неузгоджену термінологію, унаслідок чого виникають складнощі у тлумаченні та застосуванні правових норм. Зокрема, Сімейний кодекс України визначає дитиною особу до досягнення нею повноліття, тоді як інші законодавчі акти подекуди пов'язують втрату статусу дитини не лише у зв'язку з досягненням вісімнадцятиріччя, але й з набуттям особою прав повнолітньої раніше. Цивільний кодекс України в цілому не містить окремо такої дефініції як «дитина», визначаючи лише такі категорії як «малолітня» та «неповнолітня особа». Вбачається, що відсутність єдності понятійного апарату породжує правову невизначеність та потребує системного підходу до уніфікації термінології під час оновлення цивільного законодавства.

З метою усунення законодавчих недоліків автор вважає доцільним закріпити універсальне визначення поняття «дитина» у Книзі першій «Загальні положення» Цивільного кодексу України, що створить підґрунтя для єдиного підходу до розуміння правового статусу дитини. Водночас зауважено на необхідності запровадження такої категорії, яка б відображала не лише вікові, а й родинні особливості правового статусу. Комплексне визначення дозволить забезпечити системність регулювання правовідносин за участі дітей, а також усунути законодавчі суперечності.

У статті акцентується увага на тому, що наразі поняття дитини пов'язується з віковим критерієм, проте така характеристика не в повній мірі відображає зміст її правового статусу у внутрішньосімейних правовідносинах. Після досягнення повноліття особа зберігає родинний зв'язок із батьками, у зв'язку з чим зберігаються і окремі права та обов'язки між ними. Тож «подвійний» характер правового статусу дитини, зміст якого включає і вік, і родинний зв'язок особи, потребує окремого відображення у законодавстві. З урахуванням зазначеного пропонується диференціювати поняття «дитина» у двох аспектах: у зовнішньому як особу, яка не досягла 18 років або не набула прав повнолітньої раніше; та у внутрішньому як суб'єкта родинних правовідносин. Такий підхід дозволить гармонізувати положення законодавства та уникнути колізій у правозастосуванні.

Ключові слова: дитина, малолітня особа, неповнолітня особа, повноліття, рекодифікація цивільного законодавства, термінологія, понятійний апарат, сімейні відносини, родинний зв'язок.

Prostybozhenko O.S. The definition of “child”: the need for conceptual unification in the context of updating civil legislation in Ukraine.

The paper provides a complex research of the problem of discrepancies in the legislative definition of the “child” and explains the necessity of its unification in the context of the recodification of civil legislation of Ukraine. The author emphasizes that the current legislation contains inconsistent terminology, which leads to difficulties in the interpretation and application of legal rules. In particular, the Family Code of Ukraine defines a child as a person who has not reached the age of majority, while

other legislative acts sometimes associate the loss of child status not only with reaching the age of eighteen, but also with the person acquiring the rights of an adult earlier. The Civil Code of Ukraine does not contain a separate definition of “child,” defining only categories such as ‘minor’ and “underage person.” It appears that the lack of uniformity in the terminology creates legal uncertainty and requires a systematic approach to the unification of terminology during the updating of civil legislation.

In order to resolve legislative defects, the author considers it appropriate to establish a universal definition of the “child” in Book One, “General Provisions” of the Civil Code of Ukraine, which will provide a basis for a unified understanding of the legal status of children. At the same time, the author emphasizes the need to introduce a category that would include not only age but also family characteristics of legal status. A complex definition would provide a systematic approach to regulating legal relations involving children and eliminate legislative inconsistencies.

The paper emphasizes that currently, the definition of a child is linked to age criteria, but this characteristic does not fully reflect the content of their legal status in family legal relations. After reaching the age of majority, a person keeps a family connection with their parents, and therefore, certain rights and obligations between them are also maintained. So, the “dual” nature of the legal status of a child, which includes both age and family connection, needs to be reflected separately in the legislation. Taking this into account, it is proposed to differentiate the term “child” in two aspects: externally, as a person who has not reached the age of 18 or has not acquired the rights of an adult earlier; and internally, as a subject of family legal relations. This option will allow to harmonize the legal regulations and avoid conflicts in law enforcement.

Key words: child, minor, underage, majority, recodification of civil legislation, terminology, conceptual apparatus, family relations, family connection.

Постановка проблеми. Рекодифікація (оновлення) цивільного законодавства, діяльність робочої групи щодо якої передбачена постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 2019 року № 650, надала можливості для комплексного переосмислення наявних правових категорій [1]. А враховуючи інтеграцію норм Сімейного кодексу України (далі – СК України) до тіла Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), питання уніфікації понятійного апарату набуває особливої актуальності. У чинному законодавстві відсутній єдиний підхід до визначення поняття «дитина», яке у низці нормативно-правових актів передбачає неоднакове змістове наповнення. Така розбіжність спричиняє неоднозначність тлумачення та ускладнює правозастосування.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні доцільності закріплення уніфікованого визначення поняття «дитина» як правової категорії, яка включатиме у собі віковий та родинний аспекти правового статусу, у процесі рекодифікації цивільного законодавства України.

Стан опрацювання проблематики. Питанням правового статусу дитини та змістовним наповненням цього поняття займалися такі вітчизняні науковці, як Я. Шевченко, Л. Красицька, М. Корнієнко, М. Менджул, Н. Оніщенко, Н. Опольська, Н. Пархоменко, В. Ватрас, І. Волкова, О. Ригіна та інші.

Визначення поняття «дитина» вже ставало предметом наукових досліджень, проте здебільшого розглядалося в контексті з’ясування її правового статусу, а не відповідності застосовуваної термінології фактичному його змісту. В. Ватрас у своєму дисертаційному дослідженні, присвяченому суб’єктам сімейних правовідносин, констатує відмінність між поняттям «дитина» та «повнолітня дочка, син» і приходить до висновку, що під поняттям дитини слід розуміти фізичну особу з моменту народження до 18 років (повноліття), яка законом наділена сімейними особистими немайновими та майновими правами [2, 3].

У своїй науковій праці І. Волкова досліджувала підходи до визначення поняття «дитина» та його закріплення в міжнародно-правових документах. Під час проведеного дослідження автором було встановлено, що у ряді міжнародно-правових документів універсального та регіонального рівня положення щодо визначення терміну «дитина» суттєво відрізняються один від одного, а до основних змістовно-якісних ознак терміну «дитина» віднесено віковий ценз та факт не набуття прав повнолітньої раніше відповідно до законодавства, застосовуваного до неї [4]. О. Ригіна, у свою чергу, досліджувала взаємно обумовлені поняття «правовий статус дитини», «права дитини», «потреби дитини» та «інтереси дитини» [5].

Отже, питання узгодженості термінології між різними нормативно-правовими актами та необхідності її системного закріплення в межах цивільного законодавства залишалось поза фокусом наукових дискусій.

Виклад основного матеріалу. Визначення поняття «дитина» знаходить своє відображення у низці нормативно-правових актів, проте конкретний його зміст є варіативним. СК України у ч. 1 ст. 6 визначає, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття [6]. У той самий час у відповідності до ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» дитиною є особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше [7]. Зокрема, чинне законодавство передбачає можливість надання повної цивільної дієздатності особі у таких випадках: реєстрації шлюбу до досягнення особою повноліття; фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором або бажає займатися підприємницькою діяльністю; неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини (ст. ст. 34, 35 ЦК України) [8]. А отже, національному законодавству характерна варіативність підходів до визначення вікових меж для збереження статусу дитини, що створює підґрунтя для правової суперечності. Неузгодженість у тлумаченні визначенні поняття «дитина» не лише породжує колізії у правовому регулюванні, а й ускладнює практику правозастосування.

У Цивільному кодексі України визначення поняттю «дитина» взагалі не надається, що свідчить про відсутність єдиного підходу до його тлумачення. Натомість ЦК України оперує лише такими категоріями як малолітня особа, тобто фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років, та неповнолітня особа – фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Подібний підхід до градації правового статусу в залежності від віку передбачено і в СК України, відповідно до ч.ч. 2 та 3 ст. 6 якого дитина до досягнення нею чотирнадцяти років вважається малолітньою, а у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років – неповнолітньою [6].

Відмінності у визначенні поняття «дитина» відслідковуються і в міжнародних нормативно-правових актах. У Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми дитиною визнається будь-яка особа віком до 18 років, у той самий час як Європейська конвенція про громадянство передбачає, що дитиною визнається будь-яка особа, що не досягла 18 років, якщо за законодавством, яке застосовується до дітей, повноліття не настає раніше [9, 10].

Тож виникає питання: чи може одна й та сама особа одночасно вважатися і дитиною, і повнолітньою особою у залежності від типу правовідносин, учасником яких вона є? Іншими словами, чи допускається існування «подвійного» правового статусу особи? Адже аналіз чинного законодавства свідчить про можливість виникнення ситуації, за якої з точки зору цивільного законодавства особа, яка, наприклад, розпочала у шістнадцятирічному віці підприємницьку діяльність, набула прав повнолітньої особи з повною цивільною дієздатністю, та водночас зберігає правовий статус дитини у відповідності до норм сімейного законодавства.

Використання у законодавстві різних підходів до визначення поняття дитини формує не лише термінологічну неузгодженість між різними нормативно-правовими актами, а й зумовлює ефект «роздвоєння» правового статусу особи. Це суперечить системності законодавства та порушує єдність праворозуміння, що створює передумови для неоднакового застосування норм права. За таких обставин виникає об'єктивна потреба в уніфікації термінології. Забезпечення єдиного праворозуміння та послідовного правозастосування можливо досягнути шляхом нормативного закріплення єдиного та повного визначення поняття «дитина». Втім, наявні на сьогодні підходи до тлумачення, в основі яких лежить віковий ценз, не в повній мірі відображають багатомірність такого правового статусу особи. Адже термін «дитина» є не лише правовою, а й соціальною категорією, яка відображає родинний зв'язок – належність особи до сім'ї незалежно від її віку.

Недосконалість наявних визначень чітко простежується у нормах спадкового права. У відповідності до ст. 1261 ЦК України до першої черги спадкоємців за законом належать діти спадкодавця [8]. Фактично через відсутність уточнення вікових меж та з урахування норм чинного законодавства щодо визначення поняття «дитини» таке формулювання може бути витлумачене як наявність права на спадкування за законом у першу чергу лише у тих осіб, які не досягли 18 років, що вочевидь суперечить змісту сімейних правовідносин. Правовий зв'язок між батьками та дітьми не припиняється з досягненням останніми повноліття, а зберігає своє значення у внутрішньосімейному аспекті. СК України цю особливість визнає, використовуючи у своїх положеннях категорію «повнолітні дочка та син»: глава 16 СК України встановлює обов'язок батьків утримувати повнолітніх дочку та сина, а стаття 172 СК України та глава 17 СК України – обов'язок повнолітніх дочки та сина піклуватися про своїх батьків та надавати їм утримання. Ці норми підтверджують, що родинний зв'язок не втрачається з досягненням особою повноліття, адже він ґрунтується не на віці, а на факті походження дитини від батьків. Але при цьому, СК України не

передбачає використання терміну «повнолітня дитина», який за змістом нинішнього визначення був би внутрішньо суперечливим, оскільки дитина не може бути повнолітньою.

Тож формування поняття «дитини» виключно через віковий критерій є поверхневим та таким, що не відображає його сутність у правовій площині. При визначенні поняття дитини необхідно враховувати не лише вікові особливості, але й характер родинного зв'язку.

У світлі інкорпорації СК України окремою книгою до ЦК України, як це передбачено у концепції рекодифікації цивільного законодавства, доцільним видається узгодження понятійного апарату шляхом перенесення дефініції «дитина» до загальних положень ЦК України у Книзі першій [8]. Це забезпечить системність і послідовність правового регулювання, оскільки таке поняття використовуватиметься щонайменше у трьох книгах ЦК України – загальних положеннях, спадковому та сімейному праві.

Для забезпечення цілісності правового підходу до визначення правового статусу пропонується диференціювати поняття «дитини» у двох його аспектах: (1) зовнішньому, у якому особа вважається дитиною у відносинах із третіми особами до досягнення повноліття або до набуття нею прав повнолітньої раніше; (2) внутрішньосімейному, при якому у відносинах між батьками та дітьми, правовий статус дитини зберігається незалежно від віку як елемент родинного зв'язку.

Формування єдиного концептуального підходу до визначення поняття «дитини» усуне двозначність у тлумаченні, а розміщення норми у Книзі першій «Загальні положення» ЦК України забезпечить універсальне застосування терміну до всіх правовідносин. Зазначене сприятиме формуванню цілісної системи цивільного законодавства.

В проєкті Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої» (реєстр. № 14056 від 21.09.2025) автором запропоновано главу 4 «Загальні положення про фізичну особу» підрозділу I «Фізична особа» розділу II «Суб'єкти» доповнити статтею, яку викласти у такій редакції:

«Стаття 24-1. Поняття дитини

1. Юридичний статус дитини має фізична особа до досягнення нею повноліття незалежно від набуття нею або надання їй повної цивільної дієздатності.

2. У відносинах з батьками повнолітні дочка, син зберігають юридичний статус дитини незалежно від досягнення повноліття.

3. Малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років.

4. Неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років».

Втім, запровадження таких змін вимагатиме узгодження норм сімейного законодавства, зокрема про вирішення спору щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї, позбавлення батьківських прав, усиновлення тощо. Збереження правового статусу дитини у відносинах з батьками незалежно від досягнення повноліття, зумовить ситуацію, за якої окремі положення потребуватимуть встановлення обмеження по віку для їх застосування. Наприклад, ч. 3 ст. 164 СК України встановлює, що мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав щодо усіх своїх дітей або когось із них [6]. У п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 березня 2007 року № 3 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» особи можуть бути позбавлені батьківських прав лише щодо дитини, яка не досягла вісімнадцяти років, і тільки з підстав, передбачених ст. 164 СК [12]. Проте вже сьогодні існують суперечності у судовій практиці щодо тлумачення таких норм права. У постанові від 29.01.2024 у справі № 185/9339/21 Верховний Суд дійшов до висновку про можливість вирішення спору про позбавлення батьківських прав навіть після досягнення дитиною повноліття, якщо на момент пред'явлення позову вона була неповнолітньою [13]. Тож запровадження нового підходу до визначення поняття «дитина» без одночасного системного перегляду відповідних положень СК України неминуче призведе до хибного тлумачення норм права та неоднакового їх застосування судом.

Висновки. Таким чином, законодавче визначення поняття «дитина» у Цивільному кодексі України має не лише техніко-юридичне, а й концептуальне значення. Чинне законодавство не забезпечує належного рівня системності та узгодженості у визначенні поняття «дитина», що ускладнює правозастосування та створює передумови для неоднозначного тлумачення норм. Уніфікація поняття «дитини» на рівні ЦК України сприятиме системності та логічній послідовності правового регулювання, усуненню термінологічних колізій між законодавчими актами, а отже є необхідним елементом оновлення цивільного законодавства. Запропоноване розмежування зо-

внішнього та внутрішньосімейного аспектів, у свою чергу, дозволить збалансувати подвійну природу поняття «дитина» та відобразить не лише віковий критерій, а й родинний зв'язок особи. Разом з тим, внесення до ЦК України таких змін потребує послідовного та комплексного уточнення окремих положень СК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України: постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 2019 р. № 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-2019-%D0%BF#Text>.
2. Ватрас В.А. Суб'єкти сімейних правовідносин: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2008. С. 76.
3. Ватрас В.А. Батьки та діти як суб'єкти сімейних правовідносин. *Університетські наукові записки*. 2008. № 4 (28). С. 145–150.
4. Волкова І.І. Щодо визначення поняття «дитини» в міжнародному законодавстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3/2021. С. 402–404.
5. Ригіна О.М. «Правовий статус дитини», «права дитини», «потреби дитини», «інтереси дитини»: загальнотеоретична характеристика. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 8/2021. С. 28–30.
6. Сімейний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
7. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#top>.
8. Цивільний кодекс України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#top>.
9. Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16 травня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858/ed20110301#Text.
10. Європейська конвенція про громадянство від 06.11.1997 № ETS N 166. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_004/ed20090527#Text.
11. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія / за заг. ред. Н.С. Кузнецової. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 690 с.
12. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав : Постанова Верховного суду України від 30 березня 2007 р. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-07#Text>.
13. Постанова Верховного Суду від 29 січня 2024 року у справі № 185/9339/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117043621>.

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.61>

ВИЗНАННЯ НЕДІЙСНИМ ДОГОВОРУ ДАРУВАННЯ КВАРТИРИ, ВЧИНЕНОГО ПІД ВПЛИВОМ НАСИЛЬСТВА В СІМЕЙНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

Риженко Н.О.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права

Державного торговельно-економічного університету,

адвокат

ORCID: 0000-0001-7688-0268

e-mail: n.ryzhenko@knu.edu.ua

Риженко Н.О. Визнання недійсним договору дарування квартири, вчиненого під впливом насильства в сімейних правовідносинах.

У науковій статті досліджено питання визнання недійсним договору дарування квартири, вчиненого під впливом насильства в сімейних правовідносинах. Договір дарування є одностороннім або двостороннім правочином, за яким одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати в майбутньому другій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність. Волевиявлення учасників правочину на його вчинення має бути вільним та відповідати їх внутрішній волі. Якщо ж правочин вчинено під впливом будь-якого тиску, чи то фізичного, чи то психічного, з боку однієї сторони правочину відносно іншої, такий правочин може бути визнаний судом недійсним. В ході проведеного дослідження встановлено, що сімейні правовідносини мають яскраве емоційне забарвлення, що впливає на прийняття рішень одним з подружжя щодо відчуження власного нерухомого майна на користь іншого з подружжя. Мають місце випадки, коли одна сторона схиляє іншу до укладення договору дарування квартири, що є особистою власністю одного з подружжя. Такі «прохання» можуть носити маніпулятивний характер. Таким чином, йдеться про вчинення договору дарування квартири під впливом насильства, який може бути визнаний недійсним в судовому порядку. Автором доведено, що доказами у справах цієї категорії можуть бути: постанови про притягнення особи до адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства, термінові заборонні приписи, висновки експертів з метою визначення ступеню тяжкості завданих тілесних ушкоджень, висновки експертів щодо психологічного стану особи, медична документація, що свідчить про погіршення стану здоров'я особи дарувальника, як фізичного, так і ментального, показання свідків, аудіо та відео записи, на яких зафіксовані дії іншого учасника правочину, що свідчать про вчинення ним фізичного чи психічного тиску та інші. Справи про визнання недійсним договору дарування квартири, вчиненого під впливом насильства в сімейних правовідносинах розглядаються в порядку цивільного судочинства в позовному провадженні. Порядок розгляду таких справ, зокрема, вимоги до змісту позовної заяви та додатків до неї додатків, викладені у ст.ст. 175, 177 ЦПК України.

Ключові слова: договір дарування квартири, фізичний та психічний тиск, домашнє насильство, визнання недійсним договору, докази.

Ryzhenko N.O. Invalidation of an apartment donation agreement made under the influence of violence in family relations.

The scientific article examines the issue of invalidating an apartment donation agreement concluded under the influence of violence in family relations. A donation agreement is a unilateral or bilateral transaction, under which one party (the donor) transfers or undertakes to transfer property (a gift) to the other party (the donee) free of charge in the future. The expression of the will of the participants in the transaction to conclude it must be free and correspond to their inner will. If the transaction is concluded under the influence of any pressure, whether physical or mental, from one party to the

transaction in relation to the other, such a transaction may be declared invalid by the court. In the course of the research conducted, it was established that family relations have a bright emotional coloring, which affects the decision-making of one of the spouses regarding the alienation of their own real estate in favor of the other spouse. There are cases when one party persuades the other to conclude an apartment donation agreement, which is the personal property of one of the spouses. Such "requests" may be manipulative in nature. Thus, we are talking about the conclusion of an apartment donation agreement under the influence of violence, which may be declared invalid in court. The author has proven that evidence in cases of this category may be: resolutions on bringing a person to administrative responsibility for committing domestic violence, urgent prohibitory orders, expert opinions to determine the severity of the bodily injuries inflicted, expert opinions on the psychological state of the person, medical documentation indicating the deterioration of the donor's health, both physical and mental, witness statements, audio and video recordings recording the actions of another party to the transaction, indicating that he committed physical or mental pressure, and others. Cases on the declaration of invalidity of an apartment donation agreement concluded under the influence of violence in family relations are considered in civil court proceedings in the claim proceedings. The procedure for considering such cases, in particular, the requirements for the content of the statement of claim and the annexes attached to it, are set out in Articles 175, 177 of the Code of Civil Procedure of Ukraine.

Key words: apartment donation agreement, physical and mental pressure, domestic violence, invalidation of the agreement, evidence.

Постановка проблеми. Договір дарування є одностороннім або двостороннім правочином, за яким одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати в майбутньому другій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність [1].

Як і будь-який правочин, договір дарування має відповідати положенням ст. 203 ЦК України [1], тобто загальним вимогам для чинності правочину.

Волевиявлення учасників правочину на його вчинення має бути вільним та відповідати їх внутрішній волі.

Якщо ж правочин вчинено під впливом будь-якого тиску, чи то фізичного, чи то психічного, з боку однієї сторони правочину відносно іншої, такий правочин може бути визнаний судом не дійсним.

Договори дарування, зокрема, нерухомого майна, є досить поширеними правочинами, в тому числі, і між подружжям.

Однак, сімейні правовідносини мають яскраве емоційне забарвлення, що впливає на прийняття рішень одним з подружжя щодо відчуження власного нерухомого майна на користь іншого з подружжя. Мають місце випадки, коли одна сторона схиляє іншу до укладення договору дарування квартири, що є особистою власністю одного з подружжя. Такі «прохання» можуть носити маніпулятивний характер, особливо, якщо один з подружжя перебуває в залежності від іншого, наприклад, фінансовій.

Таким чином, йдеться про вчинення договору дарування квартири під впливом насильства, який може бути визнаний не дійсним, однак лише в судовому порядку та з наданням відповідних доказів.

Зазначене питання є досить популярним на практиці, однак має низку складнощів у його вирішенні, про які йдеться у нашому дослідженні.

Мета дослідження: аналіз особливостей визнання не дійсним договору дарування квартири, вчиненого під впливом насильства в сімейних правовідносинах в судовому порядку.

Стан опрацювання проблематики. Питання щодо визнання не дійсним договору дарування квартири, вчиненого під впливом насильства в сімейних правовідносинах є малодослідженим, з точки зору науки. Більшість аспектів, що розкривають це питання висвітлені в нормативно-правових актах та судовій практиці. Однак, ряд науковців присвячували свої дослідження загальним питанням визнання не дійсним договору, вчиненого під впливом насильства, зокрема, Алексій Р. [2], Герасимовський С. [3], Савченко В. [4].

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч.ч. 1 та 2 ст. 16 ЦК України кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу; способами захисту цивільних прав та інтересів може бути, зокрема, визнання правочину не дійсним [1].

Визнання недійсним договору дарування квартири, вчиненого під впливом насильства між подружжям є складним процесом, оскільки потребує доведення перед судом факту насильства одним з подружжя відносно іншого, що призвело до вчинення такого правочину. Такі дії насильницького характеру мають вчинятися, в часовому проміжку, саме до укладення оспорюваного договору.

Частинами 1, 3 ст. 215 ЦК України передбачено, що підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені ч.ч. 1-3, 5 та 6 ст. 203 ЦК України; якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин).

У відповідності до ч.ч. 1 та 3 ст. 203 ЦК України, зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам; волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі [1].

Правочин може бути визнаний недійсним з підстав, передбачених законом.

За правилами ст. 231 ЦК України, правочин, вчинений особою проти її справжньої волі внаслідок застосування до неї фізичного чи психічного тиску з боку другої сторони або з боку іншої особи, визнається судом недійсним; винна сторона (інша особа), яка застосувала фізичний або психічний тиск до другої сторони, зобов'язана відшкодувати їй збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з вчиненням цього правочину [1].

Доказами у справах цієї категорії можуть бути: постанови про притягнення особи до адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства, термінові заборонні приписи, висновки експертів з метою визначення ступеню тяжкості завданих тілесних ушкоджень, висновки експертів щодо психологічного стану особи, медична документація, що свідчить про погіршення стану здоров'я особи дарувальника, як фізичного, так і ментального, показання свідків, аудіо та відео записи, на яких зафіксовані дії іншого учасника правочину, що свідчать про вчинення ним фізичного чи психічного тиску та інші.

Слід також зазначити, що одним з ключових доказів у справах зазначеної категорії є висновки експертів щодо психологічного стану особи в момент вчинення оскаржуваного правочину.

При проведенні зазначених досліджень слід врахувати наступне.

З науково-методичних джерел випливає, що психологічна оцінка особливостей мотивації та вольової регуляції поведінки особи в момент укладання угоди дозволяє відповісти на питання про «вільне волевиявлення» особи, відповідно до ч. 3 ст. 203 ЦК України (волевиявлення учасника правочину повинно відповідати його внутрішній волі). «...Психологічна структура вольової дії складається зі спонукання до здійснення вольової дії, уявлення й осмислення мети дії, усвідомлення способів, що потрібні для досягнення поставленої мети, наміру здійснити конкретну дію та її виконання. Отже, істотними характеристиками вольової регуляції поведінки в момент укладення угоди є усвідомленість, цілеспрямованість, навмисність та довільність, тобто дія вчинюється за власним свідомим рішенням... Істотним є те, що дія саме свідомо спонукається, а не змушується життєвою необхідністю...». Правочин може бути визнаний судом недійсним, якщо він вчинений під впливом психічного (психологічного) тиску, тяжкої обставини або сукупності тяжких обставин, що у психологічному сенсі може розглядатися як життєвий стрес. Стресовий стан внаслідок психотравми виникає у відповідь на сильні, несподівані, значущі для людини події. Найтяжчими подіями, які можуть розглядатися як стрес, є загроза існування родини, перебування у стані розірвання шлюбу, фінансові проблеми, хвороби тощо. Інтенсивність стресу залежить не тільки від зовнішніх обставин, а й від особистісних властивостей людини та поступового накопичення стресорів. Згідно ЦК України, правочин, вчинений під впливом психічного тиску з боку другої сторони або іншої особи, визнається недійсним. Таке поняття, як «психічний тиск» тотожне поняттю «психологічний примус» та передбачає спонукання людини до дій, які ґрунтуються на емоціях страху, всупереч її мотивам і бажанням, проти її волі. Страх як психологічний чинник може бути обумовлений прямими і непрямими погрозами, залякуванням, шантажем щодо позбавлення людини важливих для неї цінностей, а також фрустрації актуальних потреб. Страх спонукає шукати шляхи виходу з ситуації, і вчинення правочину в таких випадках є одним з варіантів виходу з небезпечних ситуацій у разі психологічного тиску та погрози. Психологічна експертиза впливу психічного насильства, тиску, примусу передбачає аналіз особистісних властивостей та

психічних/психологічних станів у момент укладання угоди, їхній зв'язок з діями відповідача, аналіз мотивів поведінки сторони тощо...» [5].

Під час експертної оцінки психологом поведінки учасника правочину аналізуються патопсихологічні, індивідуально-психологічні, мотиваційні чинники підекспертного. Зокрема, мають діагностичне значення декомпенсації характерологічних особливостей на фоні психогеній, із загостренням певних особистісних рис, емоційно-вольові зміни, особливо під час комплексної дії декількох несприятливих факторів (соматогенних та психогенних). Під впливом невротичних депресивних станів, стресових станів, станів емоційної напруги, в період правочину викривлюється мотиваційна та прогностична сфери психіки. В умовах стресової психотравмуючої ситуації розвиваються коливання настрою, внутрішня напруга, пригніченість, тривога, розлади сну та порушення когнітивних функцій, що носить хвилеподібний характер, хоча не досягає психотичного рівня та не супроводжується неадекватною поведінкою. Збережена здатність розуміти значення своїх дій та керувати ними, але аналіз ситуаційних соціальних факторів показує, що такі підекспертні не до кінця враховують юридичну ситуацію, викривлено сприймають юридичні факти та недостатньо прогнозують наслідки правочину. Тривалий вплив психотравмуючої ситуації, емоційна та фізична перенапруга, страх, пов'язаний з реальними обставинами, домінування одного значущого мотиву, спрямованого на вирішення ситуації, обумовлюють виражену психічну напругу. Такий стресовий стан на момент правочину оказує негативний вплив на здатність правильно сприймати істотні елементи правочину та умови його укладення, на самостійність прийняття рішень та вольове керування поведінкою. Загострюється фіксація на емоційно-значущих психотравмуючих переживаннях, поступове накопичення афекту посилює емоційну напругу, а довірча поведінка контрагента правочину ще більш закріплює такий вплив та знижує власний контроль. Такі особливості психологічного стану оцінюються судовою експертизою у справах щодо «пороку волі, введення в оману, збігу тяжких обставин, погрози, обману», з подальшою юридичною кваліфікацією судом даних обставин. Тобто, зміни та особливості психіки, що обмежують вільне волевиявлення, можуть розглядатися як експертний (психологічний) критерій для юридичних норм у цивільних справах [6].

Насильство, у розумінні ст. 231 ЦК України, може виражатися у незаконних, але не обов'язково злочинних діях. Такі дії можуть вчинятися як стороною правочину, так і іншою особою. Факт насильства, в тому числі психічного тиску, не обов'язково має бути встановлений вироком суду, постановленим у кримінальній справі. Психічне насильство може виражатися у залякуванні, погрозах вбивством або заподіянням тілесних ушкоджень самій особі чи її близьким тощо. Характерною рисою насильства є його незаконність, а також те, що воно є результатом поведінки винного. Факт насильства для визнання правочину недійсним може встановлюватися не лише в кримінальному, а й у господарському (за аналогією цивільному) судовому процесі.

Для визнання правочину недійсним як такого, що вчинений під впливом насильства, не обов'язково, щоб контрагент особисто здійснював насильство, - достатньо, щоб він знав про факт насильства та використав це для примушення особи до вчинення правочину [7].

Рішення суду про визнання недійсним договору не є підставою для внесення запису про скасування прав на нерухоме майно. У разі визнання недійсним договору, за яким було прийнято рішення про державну реєстрацію прав, слід одночасно заявляти вимогу про скасування рішення про державну реєстрацію прав. Такі вимоги є відповідним і законним способом судового захисту, оскільки за чинним ЦК України, право власності виникає з моменту його [8].

Порушення вимог законодавства щодо волевиявлення учасника правочину є підставою для визнання правочину недійсним у силу припису частини першої статті 215 ЦК України, а також із застосуванням спеціальних правил статей 229-233 ЦК України про правочини, вчинені з дефектом волі – під впливом помилки, обману, насильства, зловмисної домовленості, тяжкої обставини. Тобто як у частині першій статті 215 ЦК України, так і в статтях 229-233 ЦК України йдеться про недійсність вчинених правочинів у випадках, коли існує волевиявлення учасника правочину, зафіксоване в належній формі (що підтверджується, зокрема, шляхом вчинення ним підпису на паперовому носії), що, однак, не відповідає волі цього учасника правочину. Тож внаслідок правочину учасники набувають права і обов'язки, що натомість не спричиняють для них правових наслідків [9].

Справи про визнання недійсним договору дарування квартири, вчиненого під впливом насильства в сімейних правовідносинах розглядаються в порядку цивільного судочинства в позовному

провадженні. Порядок розгляду таких справ, зокрема, вимоги до змісту позовної заяви та доданих до неї додатків, викладені у ст.ст. 175, 177 ЦПК України [10]. Цивільний процес базується на засадах змагальності. Рішення суду першої інстанції може стати предметом перегляду в апеляційному та касаційному порядку, відповідно.

Висновки. З огляду на викладене вище, нами зроблено наступні висновки:

- договір дарування має відповідати положенням ст. 203 ЦК України, тобто загальним вимогам для чинності правочину;
- волевиявлення учасників правочину на його вчинення має бути вільним та відповідати їх внутрішній волі;
- правочин, що вчинено під впливом будь-якого тиску, чи то фізичного, чи то психічного, з боку однієї сторони правочину відносно іншої, може бути визнаний судом недійсним;
- визнання недійсним договору дарування квартири, вчиненого під впливом насильства між подружжям є складним процесом, оскільки потребує доведення перед судом факту насильства одним з подружжя відносно іншого, що призвело до вчинення такого правочину. Такі дії насильницького характеру мають вчинятися, в часовому проміжку, саме до укладення оспорюваного договору;
- доказами у справах цієї категорії можуть бути: постанови про притягнення особи до адміністративної відповідальності за вчинення домашнього насильства, термінові заборонні приписи, висновки експертів з метою визначення ступеню тяжкості завданих тілесних ушкоджень, висновки експертів щодо психологічного стану особи, медична документація, що свідчить про погіршення стану здоров'я особи дарувальника, як фізичного, так і ментального, показання свідків, аудіо та відео записи, на яких зафіксовані дії іншого учасника правочину, що свідчать про вчинення ним фізичного чи психічного тиску та інші;
- справи про визнання недійсним договору дарування квартири, вчиненого під впливом насильства в сімейних правовідносинах розглядаються в порядку цивільного судочинства в позовному провадженні. Порядок розгляду таких справ, зокрема, вимоги до змісту позовної заяви та доданих до неї додатків, викладені у ст. ст. 175, 177 ЦПК України. Цивільний процес базується на засадах змагальності. Рішення суду першої інстанції може стати предметом перегляду в апеляційному та касаційному порядку, відповідно.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Кодекс України, Закон від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
2. Алексій Р. Правочини з вадами волі: проблеми теорії та практики: дис.. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Івано-Франківськ, 2020. 222 с.
3. Герасимовський С. Правочини, вчинені під впливом насильства як вид оспорюваних правочинів. *Leges si viata*. 2013. № 3 (255). С. 41–44.
4. Савченко В.О. Недійсність правочинів вчинених під впливом насильства та тяжкої обставини: окремі питання значення свободи волі. *Академічні візії*. 2024. № 28. С. 1–10.
5. Розов В.І. Судово-психологічна експертиза в цивільному судочинстві. *Юридична Україна*, 2003, № 6, С. 27–34.
6. Методичний посібник, розділ «Експертна оцінка здатності до правочину у цивільних справах». URL: <https://expertize-journal.org.ua/vsi-ogoloshennya/3136-psikhologichna-ekspertiza>.
7. Постанова Верховного Суду від 06.03.2018 року у справі № 910/19566/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72703908>.
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.09.2018 року у справі № 909/968/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76860058>.
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26.10.2022 року у справі № 227/3760/19-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107219918>.
10. Цивільний процесуальний кодекс України: Кодекс України, Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

УДК 347.451

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.62>

РЕФОРМА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОГОВІРНОГО ПРАВА В КОНТЕКСТІ СТАЛОГО СПОЖИВАННЯ ТОВАРІВ

Саванець Л.М.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри міжнародного
та європейського права
Західноукраїнського національного університету
ORCID: 0000-0002-0051-8905
e-mail: l.savanets@wunu.edu.ua*

Саванець Л.М. Реформа європейського договірної права в контексті сталого споживання товарів.

У статті проаналізовані концептуальні аспекти реформи сучасного європейського договірної права в контексті сталого споживання товарів. Особлива увага приділяється дослідженню підвищення екологічної ефективності правового регулювання договірних відносин із купівлі-продажу товарів та дотримання балансу між сприянням сталому розвитку, захистом прав споживачів та належним розподілом ризиків при виконанні договору купівлі-продажу в сучасному європейському договірному праві. Підкреслюється недостатня ефективність положень Директиви 2019/771 про деякі аспекти, що стосуються договорів купівлі-продажу товарів в досягненні мети «озеленення» споживчих ринків. Окремо аналізуються академічні проекти внесення змін до права ЄС у сфері купівлі-продажу споживчих товарів, що спрямовані на стимулювання реалізації вимоги про ремонт товару як засобу правового захисту у випадку неналежної якості товару, та надання йому, з дотриманням принципу пропорційності, пріоритетного значення в ієрархії прав, визначених у Директиві 2019/771 про деякі аспекти, що стосуються договорів купівлі-продажу товарів. Обґрунтовано, що положення Директиви 2024/1799 про спільні правила, що сприяють ремонту товарів щодо збільшення строку відповідальності продавця у разі невідповідності товару договору та обов'язку продавця товару інформувати споживача про право вибору між ремонтом та заміною, а також про продовження строку відповідальності продавця у випадку реалізації його права на ремонт товару, значно сприятимуть сталому споживанню та функціонуванню кругової економіки. Акцентується на необхідності оцінки справедливості та доцільності надання пріоритету принципам сталого розвитку над індивідуальними інтересами споживача, котрий надаватиме перевагу швидкій заміні товару над його тривалим ремонтом. Зроблено висновок, що попри вжиті заходи, чинна редакція Директиви 2019/771 про деякі аспекти, що стосуються договорів купівлі-продажу товарів, а також, особливості її імплементації державами-членами ЄС, не повною мірою відповідають вимогам, необхідним для ефективного сприяння досягненню цілей сталого розвитку. Директива 2024/1799 про спільні правила, що сприяють ремонту товарів здебільшого орієнтована на стимулювання ринку ремонтних послуг і встановлення обов'язків виробників щодо здійснення ремонту товару неналежної якості. Окрім зміни ієрархії засобів правового захисту та сприяння ремонту товару у разі його невідповідності договору, продовження гарантійного строку, важливо підвищити рівень поінформованості споживачів щодо впливу наслідків їх вибору на довкілля. Надання пріоритетності праву на ремонт товарів з недоліками в системі правових засобів захисту загалом має позитивний екологічний ефект, проте, є лише частковим кроком у напрямі підвищення екологічної ефективності функціонування споживчого ринку. Суттєві зміни в європейському договірному праві, спрямовані на екологізацію споживчого ринку ще попереду.

Ключові слова: європейське договірне право, договір-купівлі продажу товару, стале споживання товарів, захист прав споживачів, ремонт товару, заміна товару.

Savanets L.M. Reform of European contract law in the context of sustainable consumption of goods.

The article analyzes the conceptual aspects for the reform of current European contract law in the context of sustainable consumption of goods. Particular attention is paid to the study of increasing the environmental efficiency of the legal regulation of sales contract and maintaining a balance between promoting sustainable development, consumer protection and appropriate risk allocation in the performance of sales contract in current European contract law. The insufficient effectiveness of the provisions of Directive 2019/771 on certain aspects concerning contracts for the sale of goods in achieving the goal of «greening» consumer markets is emphasized. Separately, academic projects to amend EU law in the field of the sale of consumer goods are analyzed, which are aimed at stimulating the implementation of the requirement for repair of goods as a means of legal protection in non-conforming goods, and giving it, in compliance with the principle of proportionality, priority in the hierarchy of rights defined in Directive 2019/771 on certain aspects concerning contracts for the sale of goods. It is substantiated that the provisions of Directive 2024/1799 on common rules facilitating the repair of goods regarding the extension of the seller's liability period in the event of lack of conformity of the goods with the contract and the obligation of the seller of the goods to inform the consumer about the right to choose between repair and replacement, as well as the extension of the seller's liability period in the event of the exercise of his right to repair the goods, will significantly contribute to sustainable consumption and the functioning of the circular economy. The emphasis is on the need to assess the fairness and appropriateness of prioritizing the principles of sustainable development over the individual interests of the consumer, who may prefer a quick replacement of the goods instead of its lengthy repair. It is concluded that, despite the measures taken, the current version of Directive 2019/771 on certain aspects concerning contracts for the sale of goods, as well as the features of its implementation by the Member States, do not fully meet the requirements necessary to effectively contribute to the achievement of sustainable development goals. Directive 2024/1799 on common rules facilitating the repair of goods is mainly focused on stimulating the development of the repair services market and establishing obligations on manufacturers to repair non-conforming goods. In addition to changing the hierarchy of legal remedies and encouraging the repair of goods in case of their non-conformity with the contract, extending the warranty period, it is important to increase the level of consumer awareness of the environmental impact of their choices. Giving priority to the right to repair defective goods in the system of legal remedies generally has a positive environmental effect, however, it is only a partial step towards increasing the environmental efficiency for the functioning of the consumer market. Significant changes in European contract law aimed at greening the consumer market are still ahead.

Key words: European contract law, sale of goods, sustainable consumption of goods, consumer protection, repair of goods, replacement of goods.

Постановка проблеми. В ряді регламентів та директив ЄС, прийнятих впродовж кількох крайніх років, європейський законодавець реалізує новий підхід до регулювання договірних відносин, в основі якого покладено захист навколишнього природного середовища, сталий розвиток та кругову економіку. Нова концепція є результатом реалізації Плану дій ЄС щодо кругової економіки [1] в межах цілей сталого розвитку, розроблених Генеральною Асамблеєю ООН [2]. Разом із тим, стале споживання товарів визначене одним із пріоритетних напрямків захисту прав споживачів в ЄС [3]. Одним із ключових аспектів забезпечення сталого споживання товарів є продовження терміну їх експлуатації шляхом стимулювання вибору споживачами ремонту товару з недовліком над його заміною. Результати публічних консультацій Європейської комісії «Стале споживання товарів – сприяння ремонту та повторному використанню» продемонстрували, що основними причинами скорочення терміну використання споживчих товарів є складність самостійного ремонту товарів (54%), недоступність ремонтних послуг (50%) та їх висока вартість (47%) [4]. Вказане свідчить про актуальність проведення наукового дослідження підвищення екологічної ефективності правового регулювання договірних відносин із купівлі-продажу товарів та з'ясування дотримання балансу між сприянням сталому розвитку, захистом прав споживачів та належним розподілом ризиків при виконанні договору купівлі-продажу в сучасному європейському договірному праві.

Мета дослідження полягає у аналізі концептуальних аспектів реформи європейського договірного права в контексті сталого споживання товарів на основі підходів, сформульованих в сучасних директивах та регламентах ЄС, академічних проєктах внесення змін до права ЄС у сфері

купівлі-продажу споживчих товарів та правової доктрини; вирішення питання про обґрунтованість стимулювання ремонту товару неналежної якості як екологічно найефективнішого засобу правового захисту.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика сучасної реформи європейського договір-ного права є об'єктом численних наукових досліджень у сфері приватного права ЄС, зокрема в контексті регулювання сталого споживання товарів. Значний внесок у розробку цієї теми здійсни-ли: В. Мак, Е. Терен, Ф. Цолль, К. Полудняк-Гежь, В. Баньчик, М. Буяльський, В. Гул та ін.

Вклад основного матеріалу. Вперше положення про сталий розвиток та кругову економіку в контексті договір-ного права європейський законодавець закріпив у Директиві 2019/771 про деякі аспекти, що стосуються договорів купівлі-продажу товарів (далі – Директива 2019/771). Відпо-відно до п. 32 її преамбули забезпечення довшого терміну експлуатації товарів зумовить досяг-нення більш стійких моделей споживання та кругової економіки. До об'єктивних критерії відпо-відності товару договору включено довговічність товару, як вимогу його здатності зберігати свої важливі функції та продуктивність за умови звичайного використання для товарів такого самого типу, і яку споживач може обґрунтовано очікувати з огляду на їх призначення, включно з можли-вим майбутнім обслуговуванням товарів, наприклад, у регулярній перевірці або заміні фільтрів в автомобілі, а також враховуючи будь-які публічні заяви, зроблені продавцем або виробником товару. Надання споживачам можливості вимагати ремонту товару як засобу правового захисту у випадку його невідповідності договору сприятиме більшій довговічності товару та сталому спо-живанню. Вибір споживача між ремонтом та заміною повинен бути обмежений лише у випадках, коли виконання обраного способу захисту є юридично або фактично неможливим, або покладає на продавця непропорційні витрати порівняно з іншими доступними засобами (п. 48 преамбу-ли Директиви 2019/771). Разом із цим, у науковій літературі відразу після прийняття Директиви 2019/771 вказується на недостатню ефективність її положень для досягнення мети «озеленення» споживчих ринків, ведуться дискусії і висуваються пропозиції щодо внесення змін до неї. До ключових ідей реформування договір-ного права відносять стимулювання ремонту товару замість його заміни у випадку недоліків, придбання і використання вживаних та відновлених товарів [4; 5, с. 152; 6, с. 236; 7, с. 136].

З метою підвищення екологічної ефективності правового регулювання договір-них відносин із купівлі-продажу товарів були розроблені два академічні проекти внесення змін до права ЄС у сфері купівлі-продажу споживчих товарів [8, с. 109; 9]. Обидві пропозиції спрямовані на сти-мулювання реалізації вимоги про ремонт товару як засобу правового захисту у разі неналежної якості товару, та надання йому, з дотриманням принципу пропорційності, пріоритетного значення в ієрархії прав, визначених у Директиві 2019/771. Виходячи з цього, проекти передбачають по-новлення строку відповідальності продавця після проведення ремонту, а також строку, протягом якого тягар доведення переноситься на користь споживача. У проєктах також, у зв'язку із під-тримкою кругової економіки на макрорівні, встановлений однаковий правовий режим для нових та відновлених товарів [8, с. 135–137; 9, с. 11; 10, с. 840–841].

Серед ключових відмінностей між академічними проєктами внесення змін до права ЄС у сфері купівлі-продажу споживчих товарів варто виділити запропоновані рівні гармонізації та можли-вості охоплення не лише договорів із споживачами, але і договорів, укладених між юридичними особами, особливостей реалізації права на ремонт товару неналежної якості, здійснення вимоги про зниження ціни як способу захисту порушеного права, визначення критерію довговічності товару, строку відповідальності продавця та можливості запровадження прямої відповідальності виробника [11, с. 103].

Також для виконання вищенаведеної цілі у 2024 році були прийняті ряд актів вторинного права ЄС, зокрема: Директива 2024/1799 про спільні правила, що сприяють ремонту товарів, Директива 2024/825 про розширення прав і можливостей споживачів для зеленого переходу шляхом кращого захисту від недобросовісної практики та повнішого інформування, та Регламент 2024/1781 про створення системи для встановлення вимог до екодизайну для екологічно чистих продуктів.

У межах даного дослідження науковий інтерес складає аналіз положень Директива 2024/1799 про спільні правила, що сприяють ремонту товарів. Адже вона, з однієї сторони, встановлює єдині правила щодо ремонту товарів, придбаних споживачами як в межах, так і поза межами від-повідальності продавця. З іншої сторони, вносить зміни до Директиви 2019/771, що встановлює уніфіковані правила купівлі-продажу споживчих товарів.

Підвищена увага до ремонту товару як засобу правового захисту у випадку невідповідності товару договору в контексті сталого споживання товарів пов'язана із соціальними активностями навколо ідеї, що ремонт товарів здійснює менш негативний вплив на навколишнє середовище, ніж їх заміна, оскільки не зумовлює збільшення кількості утилізованих товарів [7, с. 144; 12, с. 853; 10, с. 839].

Директива 2024/1799 про спільні правила, що сприяють ремонту товарів забезпечує дотримання ст. 38 Хартії основних прав Європейського Союзу про захист прав споживачів, посилюючи їх у випадку недоліків товарів, які виникають або стають очевидними поза відповідальністю продавця.

Однією із важливих змін до положень Директиви 2019/771 внесених Директивою 2024/1799 про спільні правила, що сприяють ремонту товарів, які, на нашу думку, значно сприятимуть реалізації споживачами права на ремонт товару, у разі його недоліків, є збільшення строку відповідальності продавця. У випадку обрання споживачем права на ремонт товару неналежної якості як засобу правового захисту для приведення товарів у відповідність до договору, строк відповідальності одноразово продовжується на 12 місяців. При цьому державам-членам ЄС надається право збільшення його тривалості у національному законодавстві. Держави-члени ЄС, які у внутрішньому законодавстві не встановлюють фіксованих часових обмежень щодо відповідальності продавця або передбачають лише строк позовної давності для засобів правового захисту, зобов'язані забезпечити строк відповідальності продавця за недоліки товару, включаючи і здійснення його ремонту, щонайменше на три роки. Переконані, що зазначені положення щодо збільшення строку відповідальності продавця у випадку невідповідності товару договору значно сприятимуть сталому споживанню та функціонуванню кругової економіки.

Новелою Директиви 2024/1799 про спільні правила, що сприяють ремонту товарів спрямованою на підвищення сталого споживання товарів та кругової економіки, захист прав споживачів та навколишнього середовища, є встановлення обов'язку продавця товару інформувати споживача про право вибору між ремонтом та заміною, а також про продовження строку відповідальності продавця у випадку реалізації його права на ремонт товару. Дане положення спрямоване на підвищення рівня поінформованості споживача про ці способи захисту, та виокремлення переваг ремонту товару.

Директива 2024/1799 про спільні правила, що сприяють ремонту товарів вводить новий критерій ремонтпридатності товару як об'єктивну вимогу його відповідності договору. Вимоги до ремонтпридатності охоплюють його здатність бути відремонтованим, можливість його збирання та розбирання, доступ до запасних частин, інформації, пов'язаної з ремонтом, та інструментів, що застосовуються до товарів або конкретних компонентів товарів.

Погоджуємося із висловленою позицією у правовій доктрині, що зважаючи на раціональне використання ресурсів у процесі виробництва нового товару, наданню пріоритетного значення ремонту в системі правових засобів захисту порушених прав та продовження життєвого циклу товару сприятиме збільшенню строку його експлуатації та, у більшості випадків, зменшенню потреби в новому виробництві. У довгостроковій перспективі це, у свою чергу, може забезпечити економічне використання природних ресурсів. Водночас необхідно враховувати, що концепція сталого розвитку не є самодостатньою метою. Виникає питання щодо справедливості та доцільності надання пріоритету принципам сталого розвитку над індивідуальними інтересами споживача, котрий надаватиме перевагу швидкій заміні товару над його тривалим ремонтом [9].

Відповідно до ч. 1 ст. 14 Директиви 2019/771 ремонт має бути виконаний не лише безкоштовно для споживача, але й «протягом розумного строку» та «без значних незручностей» для нього. На сьогодні не вироблено єдиної чіткої позиції щодо однозначного розуміння оціночних понять «розумний строк» та «без значних незручностей». Складнощі зумовлені особливостями різних категорій товарів. Зважаючи на зазначене, на практиці у разі виявлення неналежної якості придбаного товару споживачі доволі часто віддають перевагу його заміні над ремонтом. Така поведінка обумовлюється небажанням споживачів залишатися без необхідного у користуванні товару протягом тривалого часу. З метою заохочення споживачів до реалізації права на ремонт товару європейський законодавець вперше передбачив можливість безкоштовного надання продавцем споживачу у користування на час проведення ремонту товару, в тому числі і відремонтованого.

Задля забезпечення правової визначеності та надання продавцям достатньо часу для адаптації до змінених засобів правового захисту щодо ремонту та заміни товару усі зміни до Директиви

2019/771, що пропонуються Директивою 2024/1799 застосовуватимуться до регулювання договорів купівлі-продажу товарів, укладених після 31 липня 2026 року.

Висновки. Реформа європейського договірного права в контексті сталого споживання товарів розпочалася із прийняттям Директиви 2019/771 про деякі аспекти, що стосуються договорів купівлі-продажу товарів та посилилася ухваленням Директиви 2024/1799 про спільні правила, що сприяють ремонту товарів. Попри вжиті заходи, чинна редакція Директиви 2019/771 про деякі аспекти, що стосуються договорів купівлі-продажу товарів, а також, особливості її імплементації державами-членами ЄС, не повною мірою відповідають вимогам, необхідним для ефективного сприяння досягненню цілей сталого розвитку. Директива 2024/1799 про спільні правила, що сприяють ремонту товарів здебільшого орієнтована на стимулювання ринку ремонтних послуг і встановлення обов'язків виробників щодо здійснення ремонту товару неналежної якості. Окрім зміни ієрархії засобів правового захисту та сприяння ремонту товару у разі його невідповідності договору, продовження гарантійного строку, важливо підвищити рівень поінформованості споживачів щодо впливу наслідків їх вибору на довкілля. Надання пріоритетності праву на ремонт товарів з недоліками в системі правових засобів захисту загалом має позитивний екологічний ефект, проте, є лише частковим кроком у напрямі підвищення екологічної ефективності функціонування споживчого ринку. Суттєві зміни в європейському договірному праві, спрямовані на екологізацію споживчого ринку ще попереду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions «Closing the loop – An EU action plan for the Circular Economy». Brussels, 2.12.2015 COM(2015) 614 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:8a8ef5e8-99a0-11e5-b3b7-01aa75ed71a1.0012.02/DOC_1&format=PDF (дата звернення: 12.10.2025).
2. The Sustainable Development Goals. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/development-goals/> (дата звернення: 12.10.2025).
3. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council «New Consumer Agenda Strengthening consumer resilience for sustainable recovery». COM/2020/696 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52020DC0696> (дата звернення: 12.10.2025).
4. European Commission public consultation «Sustainable consumption of goods – promoting repair and reuse». URL: https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/have-your-say/initiatives/13150-Sustainable-consumption-of-goods-promoting-%20repair-and-reuse/public-consultation_en (дата звернення: 12.10.2025).
5. Franceschi A. De. Consumer's remedies for defective goods with digital elements. *Journal of Intellectual Property, Information Technology and Electronic Commerce Law*. 2021. № 12. Pp. 143–155.
6. Mak V., Terryn E. Circular economy and consumer protection: the consumer as a citizen and the limits of empowerment through consumer law. *Journal of Consumer Policy*. 2020. № 43. Pp. 227–248.
7. Gool Van E., Michel A. The new consumer sales Directive 2019/771 and sustainable consumption: a critical analysis. *Journal of European Consumer and Market Law*. 2021. № 4. С. 136–147.
8. Zoll F., Watson J., Południak Gierz K., Bańczyk W., Richter G., Estifanos J. Academic proposal for amending the Directive (EU) 2019/771 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contract for the sale of goods. *Transformacje Prawa Prywatnego*. 2022. № 4. Pp. 109–159.
9. Augenhofers S. EC's public consultation on sustainable consumption – promoting repair and reuse, response of the European Law Institute. Austria, 2022. URL: https://www.europeanlawinstitute.eu/fileadmin/user_upload/p_eli/Publications/ELI_Response_Sustainable_Consumption_of_Goods.pdf (дата звернення: 12.10.2025).
10. Maciej B. How to amend the sales of goods Directive with a view to promote the circular economy? In search for final shape of ecological sales law (in:) *Milestones of law in Central Europe*. Edited by V. Ťažká, Vydavatel'stvo Univerzity Komenského. Bratislava, 2024. Pp. 838–848.

11. Zoll F., Południak-Gierz K., Bańczyk W., Bujalski M. Various approaches to ‘greening’ consumer sales law (in:) Routledge handbook of private law and sustainability. Edited by M.S. Silva, A. Nicolussi, Ch. Wendehorst, P.S. Coderch, M. Clément, F. Zoll. London and New York: Routledge, 2024. 616 p.
12. Terryn E. A right to repair? Towards sustainable remedies in consumer law. *European Review of Private Law*. 2019. № 4. С. 851–873.

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.63>

ЗАХИСТ ПРАВ ЗАСТАВОДЕРЖАТЕЛЯ У ЗАСТАВНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: ПОНЯТТЯ ТА ФОРМИ

Саковець А.О.,
аспірант юридичного факультету
Вищого навчального закладу «Національна академія управління»
ORCID: 0009-0001-6736-1041
e-mail: artem.sakovets123@gmail.com

Саковець А.О. Захист прав заставодержателя у заставних правовідносинах: поняття та форми.

Стаття присвячена аналізу поняття захисту прав заставодержателя у заставних правовідносинах, окресленню і аналізу форм захисту цих прав.

Обумовлено, що поняття «захист» у науці є дискусійним. На підставі аналізу наукової думки сформульовано позицію, що при використанні поняття «захист» слід виходити з розуміння його як діяльності, спрямованої на відновлення порушених прав заставодержателя як суб'єкта правовідносин.

Визначено, що формами захисту прав заставодержателя є судова, третейська, нотаріальна, адміністративна та самозахист. Проаналізовано кожен з зазначених форм.

Судову форму визначено як основну в захисті прав заставодержателя. Під судовою формою захисту прав слід розуміти діяльність спеціально створених відповідно до закону судів як державних органів, які складають судову владу в Україні. Спеціальне законодавство про заставу містить значну кількість посилань на використання цієї форми заставодержателем для захисту своїх прав. Здійснення третейським судом своєї діяльності у відповідній процесуальній формі має багато спільного з процесом розгляду справ державними судами.

Зауважено, що на відміну від судової форми захисту, нотаріальна форма є не так поширеною у процедурах захисту прав заставодержателя. Звернуто увагу на окремі процесуальні особливості захисту прав заставодержателя при вчиненні виконавчого напису, а також на оперативність захисту прав заставодержателя в нотаріальній формі. Зроблено висновок, що нотаріальна форма захисту прав заставодержателя є надзвичайно сприятлива для нього в часовому вимірі.

Спеціальне законодавство про заставу прямо не передбачає можливість заставодержателя здійснювати захист своїх порушених прав в адміністративній формі захисту. Право заставодержателя на використання цієї форми захисту існує виходячи з загальних положень законодавства та носить загальний характер.

Самозахист досить широко використовується заставодержателем для захисту своїх прав у заставних правовідносинах. Самостійне здійснення заставодержателем засобів самозахисту має свої межі, які визначаються або ж законом, або договором.

За наслідками дослідження сформульовано поняття захисту прав заставодержателя, під яким розуміється діяльність, спрямована на відновлення порушених, невизнаних чи оспорюваних прав заставодержателя, що здійснюється у спеціальних формах спеціально створеними органами чи посадовими особами (судами, третейськими судами, нотаріусами адміністративними органами), або ж самим заставодержателем, з метою відновлення цих прав.

Ключові слова: заставодержатель, захист права, іпотека, застава, форми захисту прав, судова форма захисту, нотаріальна форма захисту, адміністративна форма захисту, самозахист.

Sakovets A.O. Protection of the rights of the pledgee in pledge legal relations: concept and forms.

The article is devoted to the analysis of the concept of protection of the rights of the pledgee in pledge legal relations, the definition and analysis of the forms of protection of these rights.

It is noted that the concept of “protection” in science is debatable. Based on the analysis of scientific opinion, the position is formulated that when using the concept of “protection,” it should be understood as an activity aimed at restoring the violated rights of the pledgee as a subject of legal relations.

It is determined that the forms of protection of the rights of the pledgee are judicial, arbitration, notarial, administrative, and self-defense. Each of these forms is analyzed.

The judicial form is defined as the primary form of protection of the rights of the pledgee. The judicial form of protection of rights should be understood as the activities of courts specially created in accordance with the law as state bodies that constitute the judiciary in Ukraine. Special legislation on pledges contains a significant number of references to the use of this form by the pledgee to protect their rights. The activities of an arbitration court in the appropriate procedural form have much in common with the process of considering cases by state courts.

It is noted that, unlike the judicial form of protection, the notarial form is not as common in procedures for protecting the rights of pledgees. Attention is drawn to certain procedural features of protecting the rights of the pledgee when making an executive inscription, as well as to the efficiency of protecting the rights of the pledgee in notarial form. It is concluded that the notarial form of protecting the rights of the pledgee is extremely favorable for him in terms of time.

Special legislation on pledges does not directly provide for the possibility for a pledgee to protect their violated rights through administrative protection. The pledgee’s right to use this form of protection exists on the basis of general provisions of legislation and is of a general nature.

Self-defense is widely used by pledgees to protect their rights in pledge legal relations. The independent exercise of self-defense measures by pledgees has its limits, which are determined either by law or by contract.

Based on the results of the study, the concept of protection of the rights of the pledgee has been formulated, which is understood as activities aimed at restoring the violated, unrecognized, or disputed rights of the pledgee, carried out in special forms by specially created bodies or officials (courts, arbitration courts, notaries, administrative bodies), or by the pledgee itself, with the aim of restoring these rights.

Key words: pledge holder, protection of rights, mortgage, pledge, forms of protection of rights, judicial form of protection, notarial form of protection, administrative form of protection, self-defense.

Постановка проблеми. У заставному правовідношенні, як і в інших правовідносинах, надзвичайно важливе значення у їх здійсненні надається захисту. Ефективний захист прав учасників цих правовідносин сприяє розвитку цих правовідносин, максимально забезпечуючи права та законні інтереси їх учасників, як і навпаки – відсутність такого захисту призводить до небажання суб’єктів права вступати у заставні правовідносини. Наявність ефективного захисту прав заставодержателя стимулює заставодавця до належного виконання ним свого обов’язку під загрозою застосування до нього негативних наслідків. Зазначене вимагає проведення наукових досліджень щодо поняття захисту прав заставодержателя у заставних правовідносинах, окресленні і проведення аналізу форм захисту цих прав

Аналіз сучасних досліджень і публікацій. Теоретичні проблеми поняття захисту цивільних прав загалом та захисту прав заставодержателя, зокрема, досліджувало багато науковців, а саме такі як О.А. Беляневич, В.І. Борисова, І.В. Венедиктова, М.К. Галянтич, А.Б. Гриняк, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, О.О. Кот, О.Д. Крупчан, Н.С. Кузнецова, А.О. Покровська, Ю.Д. Притика, П.М. Рабінович, І.В. Спасибо-Фатеева, Р.О. Стефанчук, Є.О. Харитонов, Я.М. Шевченко, В.Л. Яроцький та інші. Однак, комплексний аналіз поняття захисту прав заставодержателя у заставних правовідносинах, окреслення і проведення аналізу форм захисту цих прав у правовій науці в новітній час ще не було здійснено.

Мета дослідження, таким чином, полягає у формулюванні комплексного поняття захисту прав заставодержателя у заставних правовідносинах, окресленні і аналізу форм захисту цих прав.

Виклад основного матеріалу. Розуміння поняття «захист» стосовно прав суб’єкта правовідносин у науці є дискусійним. Зазвичай ця дискусія ведеться стосовно співвідношення цього поняття з поняттям «охорона». У науці склалося декілька підходів до їх розуміння.

Так, досить часто поняття «захист» розглядається як складова охорони. Так, наприклад, М.В. Бондарева вказує на те, що «захист» можна розглядати як приватний випадок охорони, або ж «охорона» може розцінюватися в якості умовної мети захисту [1, с. 163].

Однак існує й науковий підхід, згідно з яким ці поняття є різними, відмінними одне від одного поняттями, які не охоплюють одне одного. За такого підходу зазвичай охорона права існує незалежно від його порушення, а захист прав існує лише у разі наявності факту його порушення. Як стверджує, наприклад, М.В. Сидоренко, охороняються права й інтереси постійно, а захищаються тільки тоді, коли порушуються [2, с. 89]. Такий підхід у науці є чи не найбільш поширеним.

На нашу думку, саме з таким підходом варто погодитися. Між поняттями охорони та захисту слід проводити межу, і ця межа зазвичай повинна проходити у момент вчинення правопорушення. Час вчинення правопорушення як критерій розмежування охорони і захисту має глибоке як наукове, так і практичне значення, оскільки захист як конкретна юридично вагома дія може вимірюватись і реально застосовуватись лише з початком правопорушення [3, с. 11]. При цьому можна підтримати також погляд О.О. Кота, який зазначає, що розуміння категорії «захист цивільних прав» необхідно розширити за рахунок надання особам можливості захисту не тільки в разі порушення, невизнання чи оспорювання їхніх прав, а також і тоді, коли є реальна загроза їх порушення. На думку науковця, надавати превентивний захист доцільно тільки тоді, коли йдеться про неминуче порушення права в майбутньому, якщо не буде вжито попереджувальних заходів [4, с. 18].

Поняття «захист» або похідні від нього слова у нормативних актах, які врегульовують заставні правовідносини, вживаються не досить часто.

Так, у Законі «Про заставу» поняття «захист» вживається лише три рази – у статтях 50, 51 та 57. Як вбачається з цих норм, законодавець також пов'язує поняття захисту саме з порушенням прав учасників правовідносин. У Законі «Про іпотеку» поняття «захист» вживається всього лише 2 рази (статті 10 та 35). Причому, у ст.35 законодавець очевидно розуміє під захистом дії, спрямовані на відновлення саме порушених прав іпотекодержателя.

Враховуючи наведене, на наш погляд, саме з такого розуміння поняття захисту слід виходити, аналізуючи проблеми захисту прав заставодержателя, зокрема, й при зверненні стягнення на рухоме та нерухоме майно. Саме зазначена наукова позиція є найбільш зрозумілою та найбільш прийнятною для вирішення проблем правової практики, хоча очевидно, що вона також не є досконалою.

Захист як діяльність, спрямована на відновлення порушених прав, зокрема, й заставодержателя, здійснюється у певних процесуальних формах.

Не дивлячись на те, що питання про форми захисту у науці є дискусійним, зазвичай під формою цивільно-правового захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів розуміється комплекс внутрішніх взаємоузгоджених організаційних заходів щодо захисту суб'єктивних прав, що відбуваються в рамках єдиного правового режиму і здійснюваних уповноваженими органами, а також самою уповноваженою особою (носієм права) [5, с. 63]. Форма захисту як юридична категорія вказує на суб'єкта, який здійснює захист невизнаного, порушеного чи оспорюваного права, а також на загальний порядок вчинення дій цим суб'єктом щодо здійснення захисту [6, с. 253-154].

Розрізняють цілу низку форм захисту прав за тими чи іншими критеріями.

Так, залежно від суб'єктів, які здійснюють захист, розрізняють дві основні форми: 1) юрисдикційну форму захисту цивільних прав та інтересів, що здійснюється різними спеціально уповноваженими на цей вид діяльності державою органами із властивим кожному з них певним процесуальним порядком діяльності; 2) неюрисдикційну форму захисту цивільних прав та інтересів, яка становить сукупність дій уповноваженої особи з відновлення порушеного права без звернення за захистом цього права до компетентних державних органів й організацій [7, с. 23–29]. Існують думки, що залежно від природи юрисдикційного органу, що здійснює захист, можна виділяти судову, адміністративну, нотаріальну, самозахист і громадську форми захисту [8, с. 183].

Наукові положення загалом дозволяють нам під формою захисту прав заставодержателя розуміти сукупність внутрішніх взаємоузгоджених організаційних заходів, спрямованих на відновлення невизнаних, порушених чи оспорюваних прав заставодержателя, що відбуваються в рамках єдиного правового режиму і здійснюваних уповноваженими органами, а також самим заставодержателем. Формами ж захисту прав заставодержателя, вважаємо, є судова, третейська, нотаріальна, адміністративна та самозахист.

Безумовно, основною формою захисту прав заставодержателя є *судова форма*. Під судовою формою захисту прав слід розуміти діяльність спеціально створених відповідно до закону державних органів, які складають судову владу в Україні, – незалежних та безсторонніх судів. Слід звернути увагу, що хоча щодо третейського суду також вживається термін «суд», судову форму

захисту складає діяльність виключно суду як органу державної влади. Всеохоплююче визнання цієї форми у науці свідчить про її безспірність серед науковців.

Судова форма захист цивільних прав та інтересів судом визначається ст.16 ЦК України, відповідно до якої кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу.

Захист прав заставодержателя у судовій формі здійснюється у порядку цивільного, господарського та адміністративного судочинства, а порядок її здійснення передбачається положеннями ЦПК України, ГПК України та КАС України. Слід погодитися з думкою Л.В. Єніної, що судова форма захисту характеризується універсальністю, традиційністю, детальною регламентацією нормами процесуального права, забезпечує найбільш надійні гарантії відновлення порушених прав, а також остаточністю судових рішень [9, с. 71].

Виходячи з положень Конституції України судова форма захисту прав заставодержателя набуває загального характеру, а відтак, може застосовуватися фактично щодо будь-яких прав заставодержателя з використанням будь-яких способів захисту. Під час судового захисту найбільш повно діють гарантії, які дають змогу заставодержателю реально захистити свої права. Так, наприклад, фактично лише при судовій формі захисту застосовується такий інститут, як забезпечення позову, який створює можливість для заставодержателя домогтися захисту не лише шляхом винесення судом свого рішення, а й його реального виконання в майбутньому через вжиття судом спеціальних видів забезпечення позову ще до завершення розгляду справи у суді.

Те, що судова форма захисту прав заставодержателя є основою, свідчить й аналіз спеціального законодавства про заставу, яке містить значну кількість посилань на використання цієї форми заставодержателем для захисту своїх прав. Нормами, які містять такі посилання, є статті 20, 23, 51, 57, 58 Закону «Про заставу», статті 27, 33, 34, 39, 48 Закону «Про іпотеку». Багато норм, які містять аналогічні посилання, містяться й в інших актах законодавства, зокрема, у Законі «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень».

Ще однією формою захисту прав заставодержателя є *третейська форма захисту*. Третейський розгляд спорів сторін у сфері цивільних і господарських правовідносин визначений Конституційним судом України як вид недержавної юрисдикційної діяльності, яку третейські суди здійснюють на підставі законів України шляхом застосування, зокрема, методів арбітрування. Здійснення третейськими судами функції захисту, передбаченої Законом «Про третейські суди» є здійсненням ними не правосуддя, а третейського розгляду спорів сторін у цивільних і господарських правовідносинах у межах права, визначеного частиною п'ятою статті 55 Конституції України [10].

Здійснення третейським судом своєї діяльності у відповідній процесуальній формі має багато спільного з процесом розгляду справ державними судами. Так, подібними є стадії розгляду справи, процедура вчинення окремих процесуальних дій, процес доказування тощо. Поряд з цим, третейська форма захисту права характеризується низкою особливостей, зумовлених її правовою природою. Так, у цій формі сторони більше ніж у судовій формі захисту права спрямовані на пошук компромісу та укладення мирової угоди. На відміну від суду як органу державної влади, в якому розгляд справи здійснюють професійні судді, а визначення складу суду здійснюється Єдиною судовою інформаційно-комунікаційною системою у порядку, визначеному процесуальним законодавством (автоматизованому розподілу справ), визначення складу третейського суду здійснюється зазвичай самими сторонами спору та ґрунтується на повній довірі до нього з їх боку, а відтак і добровільності участі в третейському судочинстві. Особливості має й процедура виконання рішення третейського суду. Так, для звернення до виконання рішення третейського суду стягувач повинен пройти спеціальну процедуру надання дозволу на примусове виконання рішень третейських судів, яку здійснює державний суд. В процесі цієї процедури державний суд перевіряє окремі факти дотримання законодавства третейським судом.

Згідно з ч. 7 ст. 20 Закону «Про заставу» звернення стягнення на заставлене майно здійснюється за рішенням суду або третейського суду, на підставі виконавчого напису нотаріуса, якщо інше не передбачене законом або договором застави. Також ч. 1 ст. 6 Закону «Про третейські суди» передбачає, що третейські суди в порядку, передбаченому цим Законом, можуть розглядати будь-які справи, що виникають із цивільних та господарських правовідносин, за винятком справ у чітко визначених спорах, перелік яких і визначено цією статтею (загалом 14 пунктів). Таким чином, бачимо, що у цій формі фактично може бути здійснений захист будь-якого права заставодержате-

ля, незалежно від того способу захисту прав, які він обрав – захист права заставодержателя може відбутися як шляхом звернення стягнення на заставлене майно, так і іншим способом. Поміж тим, компетенція третейських судів щодо захисту прав заставодержателя має свої суттєві обмеження у порівнянні з судовою формою захисту як державним судочинством. Така форма захисту не може бути застосована до захисту прав іпотекодержателя, оскільки один з винятків передбачає неможливість розгляду третейським судом справ у спорах щодо нерухомого майна, включаючи земельні ділянки (п. 7 ч. 1 ст. 6 Закону).

Ще однією формою захисту прав заставодержателя є *нотаріальна форма*. Своє правове регулювання вона знайшла як у загальних актах, які врегульовують діяльність нотаріату загалом (наприклад, ЦК України, Закон України «Про нотаріат», наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України»), так і у актах спеціального характеру, які визначають підстави (умови) захисту нотаріусом прав заставодержателя у разі їх порушення – Законах «Про заставу», «Про іпотеку», «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень».

На відміну від судової форми захисту, нотаріальна форма не є досить поширеною у процедурах захисту прав заставодержателя, що має своє логічне пояснення. Так, варто зауважити, що в силу специфіки нотаріальної форми, її використання зазвичай є спрямованим насамперед на охорону ще не порушених прав, а не на захист вже порушених прав. Через це її використання для захисту прав учасників правовідносин є можливим лише в обмеженій кількості нотаріальній дії та у чітко визначених законодавством випадках.

У науці поширеним є дослідження питання про те, які нотаріальні дії спрямовуються на захист прав учасника правовідносин, а відтак, і прав заставодержателя, а які на їх охорону. При цьому, думки науковців сильно різняться. Зокрема, є думки, що нотаріус здійснює захист цивільних прав лише у разі вчинення виконавчого напису [11, с. 208], у разі вчинення виконавчих написів, протестів векселів та посвідчення неоплати чеків [12, с. 9] або ж навіть у всіх нотаріальних діях [13, с. 165]. На нашу ж думку, захист саме порушених прав учасників правовідносин, зокрема, й заставодержателя, відбувається лише в одній нотаріальній дії – вчиненні виконавчого напису. Ц обумовлюється насамперед тим, що таке розуміння підтримує й законодавець, адже ЦК України визначається лише один випадок захисту нотаріусом цивільних прав – при вчиненні виконавчого напису (ст. 18 ЦК). Зазначена нотаріальна дія є фактично спрощеним порядком стягнення заборгованості у окремих правовідносинах.

Щодо ж безпосередньо захисту прав заставодержателя, то слід вказати, що випадки використання виконавчого напису у механізмі захисту прав заставодержателя визначені законодавством, зокрема, ст.20 Закону «Про заставу», ст.33 Закону «Про іпотеку». Постанова Кабінету Міністрів України від 29.06.1999 р. №1172 «Про затвердження переліку документів, за якими стягнення заборгованості провадиться у безспірному порядку на підставі виконавчих написів нотаріусів» визначає відповідний перелік документів для вчинення цих виконавчих написів.

Варто звернути увагу на окремі процесуальні особливості захисту прав заставодержателя при вчиненні виконавчого напису.

Так, на сьогодні при вчиненні виконавчого напису законодавство не містить вимоги попереджати про це боржника, а відтак вчинення виконавчого напису у разі звернення до нотаріуса заставодержателя відбувається виключно на підставі поданих ним документів. І хоча таке становище є дискусійним у науці, зокрема, й піддається критиці [14, с. 69; 15, с. 139], ми ж маємо звернути увагу на загалом оперативності захисту прав заставодержателя, який має можливість захистити свої права без невинуватих затримок. Таким чином, можна зробити висновок, що нотаріальна форма захисту прав заставодержателя є надзвичайно сприятлива для нього в часовому вимірі.

Адміністративна форма захисту права загалом здійснюється відповідними органами державної влади згідно з їх компетенцією. Зазначена форма захисту цивільних прав є не досить поширеною у практиці захисту не лише прав заставодержателя у заставних правовідносинах, а і загалом захисту цивільних прав, що обумовлюється правовою природою цивільних прав, які зазвичай захищаються у судовій формі захисту. Фактично така форма захисту прав є допоміжною, умовно спрощеною, оскільки вона за справедливим твердженням О.О. Кота передбачає менший набір процесуальних гарантій для учасників правового конфлікту щодо доведення своєї позиції, однак водночас має позитивні моменти завдяки оперативності вирішення спору [6, с. 259].

Існування адміністративної форми захисту прав визначає ст. 17 ЦК України, згідно з якою, Президент України здійснює захист цивільних прав та інтересів у межах повноважень, визначених Конституцією України. У випадках, встановлених Конституцією України та законом, особа має право звернутися за захистом цивільного права та інтересу до органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування. Орган державної влади, орган влади Автономної Республіки Крим або орган місцевого самоврядування здійснюють захист цивільних прав та інтересів у межах, на підставах та у спосіб, що встановлені Конституцією України та законом. Рішення, прийняте зазначеними органами щодо захисту цивільних прав та інтересів, не є перешкодою для звернення за їх захистом до суду. Фактично з зазначених положень вбачається, що захист прав в адміністративній формі допускається лише у випадках, визначених законом.

Спеціальне законодавство про заставу прямо не передбачає можливість заставодержателя здійснювати захист своїх порушених прав в адміністративній формі захисту. Відтак, право заставодержателя на використання відповідної форми захисту існує виходячи з положень ЦК України та носить загальний характер. Ця форма може бути використана заставодержателем лише виходячи з загальних підстав, визначених законодавством, наприклад, ст. 43 Закону «Про місцеві державні адміністрації» щодо скасування розпорядження голови державної адміністрації Президентом України, головою місцевої державної адміністрації вищого рівня. Таким чином, виходячи з цих норм, заставодержатель може використати адміністративну форму захисту права та звернутися, наприклад, до Президента України задля скасування розпорядження голови державної адміністрації, якщо цей акт порушує його права.

Формою захисту цивільних прав розглядається також *самозахист*. Стаття 19 ЦК визначає, що особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань.

У науці самозахистом визначаються дії фактичного та/або юридичного характеру, що реалізуються у відповідних межах, направлені на захист охоронюваних законом суб'єктивних цивільних прав чи законних інтересів особи, що мають спільні ознаки та умови їх здійснення, та, які можуть бути застосовані лише за наявності конкретних підстав особою, яка не є суб'єктом владних повноважень [16, с. 67].

Таким чином, очевидно, що сутність самозахисту зводиться до того, що на відміну від юрисдикційних способів, дії з самозахисту здійснюються безпосередньо кредитором самостійно без звернення до юрисдикційних органів.

Самозахист досить широко, на наш погляд, використовується заставодержателем для захисту своїх прав у заставних правовідносинах.

Так, чи не найбільш класичним прикладом самозахисту прав заставодержателя є звернення ним стягнення на предмет іпотеки на підставі договору про задоволення вимог іпотекодержателя. Як зазначає, наприклад, А.О. Покровська, реалізація іпотекодержателем як кредитором права іпотеки шляхом позасудового звернення стягнення на предмет іпотеки є способом самозахисту, а засобом (інструментом) самозахисту є договір про задоволення вимог іпотекодержателя [17, с. 28].

Таке твердження, на наш погляд, є цілком обґрунтованим. У цьому разі задля самозахисту своїх прав іпотекодержатель як особа, яка не є суб'єктом владних повноважень, повинен вчинити низку визначених дій фактичного та юридичного характеру, які направлені на захист охоронюваних законом суб'єктивних цивільних прав та законних інтересів іпотекодержателя, а підстави, умови та порядок їх здійснення визначаються договором іпотеки та законодавством.

Законодавство про заставу передбачає й низку інших випадків самозахисту прав заставодержателя у відносинах застави (наприклад, у ст. 592 ЦК, ст. 46 Закону «Про заставу», ст. 12 Закону «Про іпотеку», ст. 26 Закону «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень»).

У деяких випадках також маємо обов'язкове поєднання самозахисту із іншими формами захисту прав заставодержателя, коли за умовами договору вжиттю юрисдикційних форм захисту передують заходи самозахисту. Так, наприклад, з ч. 2 ст. 592 ЦК вбачається, що перш ніж звернутися до використання судової форми захисту у певних випадках заставодержатель повинен вжити заходів самозахисту у вигляді пред'явлення вимоги про дострокове виконання зобов'язання, забезпеченого заставою.

Враховуючи наведене, можна зробити висновок, що сутність самозахисту прав заставодержателя полягає в тому, що визначені законом або договором ті чи інші матеріально-правові способи

захисту можуть застосовуватися заставадержателем самостійно без звернення до суду, третейського суду чи нотаріуса. Враховуючи те, що застосування самозахисту заставадержателем тягне настання несприятливих наслідків для заставадавця як зобов'язаної особи, самостійне здійснення заставадержателем засобів самозахисту має свої межі, які визначаються або ж законом, або договором.

Висновки. Узагальнюючи все наведене, можна надати таке комплексне визначення поняття захисту прав заставадержателя. Так, під захистом прав заставадержателя слід розуміти спрямовану на відновлення порушених, невизнаних чи оспорюваних прав заставадержателя діяльність спеціально створених органів чи посадовими осіб (судів, третейських судів, нотаріусів, адміністративних органів), або ж самого заставадержателя, що здійснюється у спеціальних формах як сукупності внутрішніх взаємоузгоджених організаційних заходів, що відбуваються в рамках єдиного правового режиму.

Формами захисту прав заставадержателя у заставних правовідносинах є судова, третейська, нотаріальна, адміністративна та самозахист. Спеціальне законодавство про заставу загалом містить значну кількість посилань на використання тієї чи іншої форми, кожна з яких має свої особливості.

Так, судова форма є основною та полягає у діяльності спеціально створених відповідно до закону судів як державних органів, які складають судову владу в Україні. Досить схожою до судової форми є третейська форма, яка здійснюється третейськими судами, що визначаються самими сторонами у договорі. Нотаріальна форма захисту прав заставадержателя полягає у вчиненні виконавчого напису та є надзвичайно сприятливою для заставадержателя в часовому вимірі. Особливості адміністративної форми полягають в тому, що її використання для захисту прав заставадержателя визначається не законодавством про заставу, а загальними положеннями законодавства. Самозахист як форма захисту полягає у самостійному застосуванні заставадержателем матеріально-правових способів захисту, визначених законом чи договором.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондарєва М.В. Особливості нотаріального процесуального правовідношення. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 162–165.
2. Сидоренко М.В. Судовий захист цивільного права та інтересу як загальна засада цивільного законодавства України : дис. ... канд. юрид наук: 12.00.03. Одеса, 2012. 199 с.
3. Фурса С.Я. Нотаріальний процес: Теоретичні основи. К.: Істина, 2002. 320 с.
4. Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: Алерта, 2017. 494 с.
5. Ярова Т.М. Поняття і види форм захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Сер. Правознавство. 2007. Вип. 375. С. 63–67.
6. Кот О.О. Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав: дис.. д.ю.н.: 12.00.03. Київ, 550 с.
7. Єфремова І.І. Особливості захисту приватних прав неюрисдикційними способами врегулювання правових спорів (конфліктів). *Економіка. Фінанси. Право*. 2021. № 6/1. С. 23–29.
8. Харитонов Є.О., Саніахметова Н.О. Цивільне право України: підручник. К.: Істина, 2003. 776 с.
9. Єніна Л.В. Форми та способи захисту прав та інтересів сторін шлюбного договору. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 8. С. 70–74.
10. Рішення Конституційного Суду України у справі №1-3/2008 про завдання третейського суду від 10 січня 2008 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-08/conv>.
11. Приватноправові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб: колективна монографія / В.Л. Яроцький, В.І. Борисова, І.В. Спасибо-Фатєєва, І.В. Жилінкова та ін. / за наук. ред. проф. В.Л. Яроцького. Х.: Юрайт, 2013. 272 с.
12. Радзієвська Л.К., Пасічник С.Г. Нотаріат в Україні: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 528 с.
13. Долинська М.С. Деякі аспекти охорони та захисту нотаріусом цивільних прав та законних інтересів учасників нотаріального процесу. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 4. С. 163–166.

14. Печений О. Науково-правовий висновок щодо вчинення нотаріусом виконавчого напису. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2008. № 1. С. 69–72.
15. Крижевська О.О. Особи, які беруть участь у нотаріальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія: Право. 2021. Вип. 64. С. 133–140.
16. Рудницька О.П., Дем'янюк В.М. Неюрисдикційні способи захисту цивільних прав. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 6. С. 63–69.
17. Покровська А.О. Договір про задоволення вимог іпотекодержателя як інструмент реалізації самозахисту. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 12. С. 28–33.

УДК 341.9:347.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.64>

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ

Султан Х.,
здобувач другого року
третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
кафедри цивільно-правових дисциплін та статистики
Міжнародного гуманітарного університету

Султан Х. Поняття та види права власності в міжнародному приватному праві.

Стаття присвячена комплексному аналізу поняття та видів права власності в міжнародному приватному праві (МПП), з акцентом на особливості їх регулювання в умовах транскордонних відносин. Сучасні виклики, такі як цифрові активи, ускладнюють застосування традиційних підходів до регулювання права власності.

Досліджується правова природа права власності, його класифікація за об'єктами (нерухоме, рухоме майно, інтелектуальна власність, цифрові активи) та колізійні норми, що визначають застосовне право.

Основна увага приділяється традиційним принципам, таким як *lex rei sitae* для нерухомості, *lex loci actus* та *lex domicilii* для рухомого майна, а також *lex loci protectionis* для інтелектуальної власності.

Окремо аналізуються сучасні виклики, зокрема регулювання цифрових активів (криптовалюти, NFT), які не мають чіткої територіальної прив'язки, що ускладнює застосування традиційних колізійних норм.

У статті розглядаються особливості українського законодавства, зокрема Закону України «Про міжнародне приватне право» (статті 65–66), та його невідповідність сучасним реаліям, таким як захист майна в умовах воєнного стану чи регулювання віртуальних активів.

Проблеми визнання іноземних судових рішень, гармонізації з нормами ЄС (Регламенти Рим I, Брюссель I bis) та недостатня адаптація до цифрових технологій створюють прогалини в правозастосуванні.

Пропонуються рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання в Україні: внесення змін до законодавства для уточнення статусу цифрових активів, уніфікація колізійних норм, посилення механізмів визнання іноземних рішень та впровадження судових рекомендацій з урахуванням практики ЄСПЛ.

Підкреслюється необхідність гармонізації з європейськими стандартами для забезпечення правової визначеності та інвестиційної привабливості.

Зауважується, що воєнний стан в Україні ускладнює застосування *lex rei sitae* до майна на тимчасово окупованих територіях, де необхідно вводити винятки на основі норм міжнародного гуманітарного права та практики ЄСПЛ.

Висновки наголошують на важливості адаптації МПП до нових викликів, таких як глобалізація, цифрова економіка та воєнні конфлікти, для ефективного захисту прав власників у транскордонних відносинах.

Ключові слова: право власності, міжнародне приватне право, колізійні норми, нерухоме майно, рухоме майно, інтелектуальна власність, цифрові активи, судовий захист, гармонізація законодавства.

Sultan H. Concept and types of property rights in private international law.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the concept and types of property rights in private international law (PIL), focusing on the peculiarities of their regulation in the context of cross-border relations. Contemporary challenges, such as digital assets, complicate the application of traditional approaches to regulating property rights.

The study explores the legal nature of property rights, their classification by objects (immovable property, movable property, intellectual property, and digital assets), and the conflict-of-law rules determining the applicable law. Particular attention is given to traditional principles, such as *lex rei sitae* for immovable property, *lex loci actus* and *lex domicilii* for movable property, and *lex loci protectionis* for intellectual property.

The article separately analyzes modern challenges, particularly the regulation of digital assets (cryptocurrencies, NFTs), which lack a clear territorial connection, complicating the application of traditional conflict-of-law rules.

The article examines the specifics of Ukrainian legislation, particularly the Law of Ukraine “On Private International Law” (Articles 65–66), and its inadequacy in addressing contemporary realities, such as the protection of property during wartime or the regulation of virtual assets. Issues related to the recognition of foreign judicial decisions, harmonization with EU regulations (Rome I and Brussels I bis Regulations), and insufficient adaptation to digital technologies create gaps in legal practice.

Recommendations are proposed to improve legal regulation in Ukraine, including amendments to legislation to clarify the status of digital assets, unification of conflict-of-law rules, strengthening mechanisms for recognizing foreign decisions, and introducing judicial guidelines based on the case law of the European Court of Human Rights (ECHR).

The necessity of harmonizing Ukrainian legislation with European standards to ensure legal certainty and investment attractiveness is emphasized. It is noted that the wartime situation in Ukraine complicates the application of *lex rei sitae* to property in temporarily occupied territories, necessitating exceptions based on international humanitarian law and ECHR practice.

The conclusions highlight the importance of adapting PIL to new challenges, such as globalization, the digital economy, and armed conflicts, to ensure effective protection of property rights in cross-border relations.

Key words: property rights, private international law, conflict-of-law rules, immovable property, movable property, intellectual property, digital assets, judicial protection, harmonization of legislation.

Постановка проблеми. Право власності є однією з ключових категорій цивільного права, яка в міжнародному приватному праві (МПП) набуває особливої складності через транскордонний характер відносин. У МПП відносини власності з іноземним елементом (наприклад, майно, розташоване за кордоном, іноземний власник або правочин, укладений в іншій юрисдикції) регулюються колізійними нормами, що визначають застосовне право. Проте сучасні виклики, такі як глобалізація, розвиток цифрових активів (криптовалюта, NFT), зростання транскордонних інвестицій і воєнні конфлікти, зокрема в Україні, ускладнюють застосування традиційних колізійних прив’язок, таких як *lex rei sitae* для нерухомості чи *lex loci actus* для рухомого майна.

Основна проблема полягає в тому, що сучасні об’єкти права власності, зокрема нематеріальні активи (цифрові активи, інтелектуальна власність), не завжди підпадають під традиційні колізійні норми через відсутність чіткої територіальної прив’язки. Крім того, в Україні регулювання права власності в МПП, закріплене в Законі «Про міжнародне приватне право», не повною мірою враховує новітні тенденції, такі як регулювання віртуальних активів чи захист майна в умовах воєнного стану (зокрема, на окупованих територіях). Це створює прогалини в правозастосуванні, зокрема в судовій практиці, та ускладнює захист прав власників у транскордонних спорах.

Додатковою проблемою є гармонізація українського законодавства з нормами Європейського Союзу, що є актуальним у контексті Угоди про асоціацію з ЄС. Відсутність чітких колізійних норм для нових видів майна, неузгодженість із міжнародними стандартами (наприклад, Регламентами Рим I та Брюссель I bis) та складнощі з визнанням і виконанням іноземних судових рішень щодо права власності створюють потребу в поглибленому дослідженні та вдосконаленні правового регулювання.

Таким чином, проблема полягає у визначенні ефективних колізійних норм для регулювання права власності в МПП, врахуванні сучасних викликів (цифрові активи, воєнний стан) та гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами для забезпечення належного захисту прав власників у транскордонних відносинах.

Мета дослідження – комплексний аналіз поняття та видів права власності в міжнародному приватному праві, визначення особливостей застосування колізійних норм до нерухомого, рухомого майна, інтелектуальної власності та цифрових активів, а також розробка пропозицій щодо

вдосконалення правового регулювання в Україні для забезпечення ефективного захисту прав власників у транскордонних відносинах та гармонізації з міжнародними стандартами.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика права власності в міжнародному приватному праві є об'єктом уваги численних наукових досліджень, присвячених колізійному регулюванню речових прав, транскордонних спорів та нових об'єктів власності, таких як цифрові активи. Значний внесок у розробку цієї теми зробили як українські, так і зарубіжні вчені. Серед українських дослідників варто відзначити праці А.С. Довгерта, який аналізує сучасні тенденції МПП в Україні, В.М. Коссака, який досліджував колізійні норми щодо нерухомості, та О.М. Завитого, який звертав увагу на проблеми інтелектуальної власності в МПП. Зарубіжні автори, такі як А.В. Дайсі, П.М. Норт, С.С. Симеонідес, Дж.Х.К. Морріс, досліджували принципи *lex rei sitae* та *lex loci actus* у контексті права власності. Окремо слід відзначити роботи М. Дуровича та А. Янсена, які аналізують вплив цифрових технологій на речові права, а також П.Де Філіппі, яка досліджує правову природу цифрових активів у МПП. Водночас питання гармонізації українського законодавства з нормами ЄС та регулювання права власності в умовах воєнного стану залишаються недостатньо опрацьованими, що зумовлює актуальність подальшого дослідження.

Вклад основного матеріалу. Право власності є однією з фундаментальних категорій цивільного права, що набуває особливого значення в міжнародному приватному праві через транскордонний характер відносин. У МПП право власності розглядається через призму колізійних норм, які визначають, яке національне право застосовується до відносин власності з іноземним елементом. Складність регулювання зумовлена різноманітністю правових систем, об'єктів власності та колізійних прив'язок. Ця стаття аналізує поняття права власності в МПП, його особливості та класифікацію видів, з урахуванням сучасних викликів, таких як цифрові активи, а також особливостей українського законодавства.

Право власності в МПП визначається як сукупність правових норм, що регулюють відносини щодо володіння, користування та розпорядження майном у випадках, коли такі відносини мають іноземний елемент (наприклад, майно розташоване за кордоном, власник є іноземцем або правочин укладено в іншій юрисдикції). На відміну від національного права, де право власності регулюється єдиною системою норм (наприклад, Цивільним кодексом України), у МПП ключовим є вибір застосовного права через колізійні норми.

Основною колізійною прив'язкою для права власності є *lex rei sitae* (закон місця розташування речі), який застосовується до нерухомого майна. Для рухомого майна можуть використовуватися *lex loci actus* (закон місця вчинення правочину) або *lex domicilii* (закон місця проживання власника) залежно від обставин [1]. У МПП право власності відмежовується від зобов'язальних відносин (наприклад, договорів купівлі-продажу), оскільки останні регулюються іншими колізійними нормами, такими як *lex contractus* (закон договору) [2].

В Україні поняття права власності в МПП закріплено в Законі «Про міжнародне приватне право». Зокрема, стаття 65 встановлює, що право власності на нерухоме майно визначається за законом країни, де це майно розташоване, а стаття 66 регулює рухоме майно, відсилаючи до закону місця укладення правочину або інших прив'язок [3]. Проте сучасні виклики, такі як цифрові активи, ускладнюють застосування традиційних підходів.

Право власності в МПП класифікується за об'єктами, до яких воно застосовується, та за особливостями правового регулювання. Основні види включають:

Нерухоме майно (земельні ділянки, будівлі, споруди) є ключовим об'єктом у МПП через його чітку територіальну прив'язку. *Lex rei sitae* є універсальним принципом, визнаним у більшості правових систем. Наприклад, Регламент ЄС Рим I (2008) виключає речові права з регулювання договірних зобов'язань, залишаючи їх під дією закону місця розташування майна [4].

В Україні право власності на нерухомість регулюється Цивільним кодексом (статті 316–326) та Законом «Про міжнародне приватне право». Проблеми виникають при визнанні іноземних рішень щодо нерухомості, особливо в контексті транскордонних інвестицій. Наприклад, практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) за статтею 1 Протоколу 1 підкреслює захист права власності, але національні суди можуть мати труднощі з виконанням таких рішень [5].

Рухоме майно (транспортні засоби, товари, цінності) характеризується мобільністю, що ускладнює визначення застосовного права. У МПП для рухомого майна можуть застосовуватися різні колізійні прив'язки:

Lex loci actus – закон місця укладення угоди (наприклад, продаж авто за кордоном).

Lex originis – закон місця походження майна (застосовується до культурних цінностей).

Lex domicilii – закон місця проживання власника (рідше).

Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 р. частково регулює перехід права власності на рухоме майно в торгівлі, але відсилає до національного права для речових аспектів [6]. В Україні стаття 66 Закону «Про міжнародне приватне право» надає пріоритет закону місця укладення правочину, що може створювати колізії при транзиті майна.

Інтелектуальна власність (авторські права, патенти, торговельні марки) є окремим видом права власності в МПП. Регулювання здійснюється через міжнародні договори, такі як Бернська конвенція 1886 року та Угода TRIPS 1994 року, які встановлюють мінімальні стандарти захисту [7]. У МПП для інтелектуальної власності часто застосовується *lex loci protectionis* (закон країни, де вимагається захист права), що відрізняється від традиційного *lex rei sitae*.

В Україні регулювання інтелектуальної власності в МПП ускладнене через недостатню адаптацію до цифрових реалій. Наприклад, захист прав на цифровий контент (програмне забезпечення, бази даних) потребує уточнення колізійних норм [8].

Цифрові активи (криптовалюти, NFT, віртуальні об'єкти) є новим об'єктом права власності, який не має чіткої територіальної прив'язки. Традиційні колізійні норми, як *lex rei sitae*, погано застосовуються до таких об'єктів через їх нематеріальний характер. Деякі автори пропонують використовувати *lex fori* (закон суду) або *lex contractus* для регулювання [9]. В Україні правовий статус цифрових активів частково врегульовано Законом «Про віртуальні активи» (2022), але колізійні норми для МПП залишаються недостатньо розробленими [10].

В Україні право власності в МПП регулюється Законом «Про міжнародне приватне право» та Цивільним кодексом. Виокремимо ключові особливості права власності в цих нормативно-правових актах:

1) Нерухомість – застосовується *lex rei sitae* (ст. 65 Закону). Проблеми виникають при визнанні іноземних рішень, особливо в умовах війни (захист майна на окупованих територіях);

2) Рухоме майно – закон місця укладення правочину (ст. 66) домінує, але транзитне майно створює колізії;

3) Інтелектуальна власність і цифрові активи – відсутність чітких колізійних норм ускладнює захист прав.

У контексті Угоди про асоціацію з ЄС Україна має гармонізувати своє законодавство з європейськими стандартами, зокрема Регламентами Рим I і Брюссель I bis. Судова практика, наприклад, рішення Верховного Суду України, показує потребу в уточненні норм для цифрових активів і транскордонних спорів [8].

Висновки. Дослідження досягло поставленої мети – комплексного аналізу поняття та видів права власності в міжнародному приватному праві, з визначенням особливостей застосування колізійних норм до різних об'єктів власності та розробкою пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання в Україні. Було встановлено, що право власності в МПП є складною абстрактною категорією, яка охоплює не лише традиційні об'єкти (нерухоме та рухоме майно), але й сучасні форми, такі як інтелектуальна власність і цифрові активи. Ключовими колізійними прив'язками є *lex rei sitae* для нерухомості, що забезпечує територіальну стабільність, *lex loci actus* та *lex domicilii* для рухомого майна, *lex loci protectionis* для інтелектуальної власності, а для цифрових активів рекомендовано комбінований підхід на основі *lex fori* або *lex contractus*.

Аналіз показав, що українське законодавство, зокрема Закон «Про міжнародне приватне право» (ст. 65-66), ефективно регулює традиційні аспекти права власності, але потребує адаптації до нових викликів. Зокрема, відсутність чітких норм для цифрових активів призводить до прогалин у захисті прав власників у транскордонних спорах, що особливо актуально в контексті зростання електронної комерції. Крім того, воєнний стан в Україні ускладнює застосування *lex rei sitae* до майна на тимчасово окупованих територіях, де необхідно вводити винятки на основі норм міжнародного гуманітарного права та практики ЄСПЛ.

Для забезпечення ефективного захисту прав власників у транскордонних відносинах пропонується: 1) внести зміни до Закону «Про міжнародне приватне право», додавши окрему статтю щодо цифрових активів з прив'язкою до закону країни реєстрації емітента або місця сервера; 2) гармонізувати норми з Регламентами ЄС Рим I та Брюссель I bis, зокрема щодо визнання іноземних рішень про нерухомість; 3) розробити судові рекомендації для практики Верховного Суду України з урахуванням прецедентів ЄСПЛ; 4) провести міжнародну уніфікацію через ратифікацію додатко-

вих конвенцій, таких як оновлені Гаазькі угоди. Ці заходи сприятимуть підвищенню прозорості, зменшенню колізій та посиленню інвестиційної привабливості України в умовах глобалізації.

Подальші дослідження можуть зосередитися на емпіричному аналізі судової практики щодо цифрових активів та впливі штучного інтелекту на речові права в МПП, що дозволить розширити теоретичну базу та практичні рекомендації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Dicey A.V., Morris J.H.C. *The Conflict of Laws*. London: Sweet & Maxwell, 2006. 1464 p.
2. Cheshire G.C., North P.M. *Private International Law*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 1536 p.
3. Про міжнародне приватне право: Закон України № 2709-IV від 23 червня 2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 29.09.2025).
4. Регламент (ЄС) № 593/2008 Європейського Парламенту та Ради від 17 червня 2008 року про право, застосовне до договірних зобов'язань (Рим I). URL: <https://eur-lex.europa.eu> (дата звернення: 29.09.2025).
5. Європейська конвенція з прав людини, 1950 р. URL: <https://www.echr.coe.int> (дата звернення: 29.09.2025).
6. Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (CISG), 1980. URL: <https://uncitral.un.org/en/texts/salegoods> (дата звернення: 29.09.2025).
7. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів, 1886. URL: <https://www.wipo.int> (дата звернення: 29.09.2025).–
8. Довгерт А.С. *Міжнародне приватне право: сучасні тенденції розвитку*. К.: Юрінком Інтер, 2018. 432 с.
9. Symeonides S.C. *Cross-Border Infringement of Digital Content and Private International Law*. *Journal of Private International Law*. 2021. Vol. 17. № 2. P. 209-245.
10. Про віртуальні активи: Закон України № 2074-IX від 17 лютого 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 29.09.2025).

УДК 347.61

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.65>

ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЕЦЬ ЯК СУБ'ЄКТ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН ТА ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ: ПИТАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ У ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ ТА ЗАКОНОДАВСТВІ

Сціборовський А.,
*аспірант кафедри приватного права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0009-0000-1364-5164
e-mail: Andrii_Stsiborovskyi@proton.me*

Сціборовський А. Військовослужбовець як суб'єкт сімейних відносин та захисту сімейних прав: питання правового статусу у правовій доктрині та законодавстві.

В науковій статті автор провів наукове дослідження статусу військовослужбовця як спеціального суб'єкта сімейних відносин. У науковій статті вказано, що військовослужбовець може виступати як спеціальний суб'єкт сімейних відносин, набуваючи при вступі у сімейні відносини не тільки сімейні права та обов'язки загального суб'єкта – дружини, чоловіка, матері, батька, усиновлювача, іншого учасника сімейних відносин, відповідні сімейні права та обов'язки, визначені законом та (за наявності) сімейним договором для загального суб'єкта, але й спеціальні сімейні права та обов'язки, направлені на реалізацію і захист загальних сімейних прав та виконання загальних сімейних обов'язків, що можуть бути утруднені особливим правовим статусом особи, яка є військовослужбовцем. Однак, при цьому слід зазначити, що військовослужбовець є «непоіменованим» суб'єктом сімейних відносин, оскільки його прямо не визначено серед суб'єктів сімейних відносин Сімейним кодексом України, однак фактично він таким є, зважаючи на спроби законодавця встановити особливе правове регулювання ряду сімейних прав та обов'язків осіб, які є військовослужбовцями. Військовослужбовці як спеціальні суб'єкти сімейних відносин мають такі спеціальні права, визначені їх правовим статусом: на посмертне (відкладене) батьківство/материнство; на отримання грошового забезпечення дружиною (чоловіком), законним представником малолітніх (неповнолітніх) дітей, дитиною з числа осіб з інвалідністю з дитинства (незалежно від віку) або їх законним представником та батьками військовослужбовців у разі потрапляння військовослужбовця в полон. На жаль, на цей час невизначеним залишається питання в якій формі (крім заповіту) має бути зазначено питання про розпорядження біологічним матеріалом, необхідним для реалізації права на посмертне (відкладене) батьківство/материнство іншим з подружжя. На нашу думку, слід передбачити, що у разі відсутності заповіту, подальше зберігання репродуктивних клітин військовослужбовця може здійснюватися за рахунок спадкоємців за законом. Право розпорядження відповідними клітинами з метою реалізації права на відкладене (посмертне) батьківство має інший з подружжя.

Ключові слова: сімейні права; військовослужбовець; спеціальний суб'єкт; сімейні відносини; право на шлюб; право на відкладене батьківство/материнство.

Stsiborovskyi A. Military serviceman as a subject of family relations and protection of family rights: questions of legal status in legal doctrine and legislation.

In the scientific article, the author conducted a scientific study of the status of a military serviceman as a special subject of family relations. The scientific article indicates that a military serviceman can act as a special subject of family relations, acquiring upon entering into family relations not only the family rights and obligations of a general subject - wife, husband, mother, father, adoptive parent, other participant in family relations, the corresponding family rights and obligations defined by law and

(if any) by a family contract for a general subject, but also special family rights and obligations aimed at the implementation and protection of general family rights and the fulfillment of general family obligations, which may be complicated by the special legal status of a person who is a military serviceman. However, it should be noted that a serviceman is an “unnamed” subject of family relations, since he is not directly defined among the subjects of family relations by the Family Code of Ukraine, but in fact he is such, given the legislator’s attempts to establish special legal regulation of a number of family rights and obligations of persons who are servicemen. Servicemen as special subjects of family relations have the following special rights determined by their legal status: to posthumous (deferred) paternity/maternity; to receive financial support from a wife (husband), a legal representative of minor (minor) children, a child from among persons with disabilities since childhood (regardless of age) or their legal representative and parents of servicemen in the event of a serviceman being captured. Unfortunately, at present, the question remains unclear in what form (other than a will) the issue of disposing of biological material necessary for the exercise of the right to posthumous (deferred) paternity/maternity by the other spouse should be specified. In our opinion, it should be provided that in the absence of a will, further storage of the reproductive cells of a serviceman may be carried out at the expense of the heirs at law. The right to dispose of the relevant cells for the purpose of exercising the right to deferred (posthumous) paternity belongs to the other spouse..

Key words: family rights; military personnel; special subject; family relations; right to marriage; right to deferred paternity/maternity.

Постановка проблеми. Захист прав військовослужбовців, в тому числі сімейних, наразі є одним із визначальних векторів діяльності України, що особливо є важливим в умовах повномасштабного вторгнення російської федерації. У зв’язку із обставинами, викликаними новою фазою російсько-української війни, все більше наших громадян стають військовослужбовцями, що безпосередньо беруть участь у заходах, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв’язку з військовою агресією російської федерації проти України. Військові перебувають на фронті, що обмежує їх здатність особисто здійснювати та захищати свої сімейні права, зокрема стосовно укладення шлюбу, здійснення прав та обов’язків подружжя, забезпечення прав дітей, розподілу спільного майна, виконання аліментних зобов’язань та інших питань. При цьому, чинне сімейне законодавство не завжди враховує специфіку військової служби, особливо в умовах правового режиму воєнного стану, що створює правові колізії та проблеми в реалізації прав сімей військовослужбовців, у зв’язку із цим, виникає запитання щодо визначення особливостей правового статусу військовослужбовця як суб’єкта сімейних відносин та правового захисту.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика захисту як сімейних прав в цілому, так і окремих особистих немайнових та майнових прав військовослужбовців досліджувалася рядом науковців, таких як І.В. Апопій, В.І. Борисова, С.Б. Булеца, Р.В. Гринько, І.В. Жилінкова, Л.В. Красицька, Ю.М. Крет, М.О. Левицький, Л.Ю. Малюга, А.Ф. Мота, Л.П. Медвідь, О.О. Посикалюк, В.С. Павленко, З.В. Ромовська, С.А. Петrenchенко, Т.Р. Федосеева, С.Я. Фурса, Я.М. Шевченко, однак вони лише частково торкалися питань захисту окремих особистих немайнових та майнових прав військовослужбовців. Питання визначення військовослужбовців як спеціальних суб’єктів сімейних відносин та особливостей здійснення та захисту ними сімейних прав та інтересів досліджувалася лише В.А. Ватрасом. Зазначена обставина зумовлює актуальність наукового дослідження статусу військовослужбовця як спеціального суб’єкта сімейних відносин.

Метою статті є дослідження статусу військовослужбовця як спеціального суб’єкта сімейних відносин.

Виклад основного матеріалу. У разі порушення, оспорювання або невизнання сімейних прав та обов’язків, учасники відповідних сімейних відносин мають право на їх захист. Захист сімейних прав та інтересів у юридичній літературі визначається як у вузькому розумінні (суто судовий), тобто як регламентована цивільним процесуальним законом діяльність суду щодо розгляду сімейних справ з метою забезпечення здійснення та (або) відновлення порушених, невизнаних чи оспорюваних охоронюваних законом (законних) сімейних інтересів та суб’єктивних сімейних прав, що впливають зі змісту чітко визначених процесуальним та (або) матеріальним законом правовідносин [1, с. 96], так і широкому розумінні – як спосіб впливу на сімейні відносини, які зазнали протиправного впливу, з метою поновлення порушеного, невизнаного, оспорюваного сі-

мейного права чи неврахованого сімейного інтересу, які виступають об'єктами захисту [2, с. 3], як діяльність відповідних юрисдикційних органів щодо застосування передбачених законом способів і засобів, спрямованих на забезпечення здійснення та відновлення порушених, невизнаних чи оспорюваних сімейних прав, свобод та інтересів, так і їх самозахист [3, с. 154]. Таким чином, захист сімейних прав та інтересів учасника сімейних відносин стає актуальним у разі їх порушення іншим учасником таких відносин, їх невизнання (наприклад, у разі встановлення батьківства або факту наявності фактичних шлюбних відносин та юридичних наслідків таких відносин – права на майно, набуте у них та право на утримання) або оспорювання (зокрема, оспорювання батьківства, підстав недійсності шлюбу, права на аліменти тощо).

В цьому аспекті, виникає питання щодо визначення статусу військовослужбовця як учасника сімейних відносин. З одного боку, у Сімейному кодексі України немає жодної згадки про військовослужбовця як суб'єкта відповідних відносин; з іншого – військовослужбовці вступають у відповідні сімейні відносини набуваючи загальний правовий статус – подружжя, батька, матері, усиновлювача тощо, і власне – набувають та реалізують ті ж сімейні права та виконують ті ж сімейні обов'язки.

Коло спеціальних сімейних прав військовослужбовців на жаль належно також не досліджено в юридичній науці, за винятком наукового дослідження В.А. Ватраса. На його думку, спеціальними сімейними правами військовослужбовця є такі сімейні права: на укладення шлюбу без особистої присутності у відділі державної реєстрації актів цивільного стану (право на дистанційне укладення шлюбу, що існувало як спеціальне сімейне право військовослужбовців до скасування постанови Кабінету Міністрів України від 7 березня 2022 року № 213); на біологічне батьківство (материнство) шляхом здійснення забору, кріоконсервації та зберігання їхніх репродуктивних клітин на випадок втрати репродуктивної функції при виконанні обов'язків із оборони держави; на отримання грошового забезпечення дружиною (чоловіком), законним представником малолітніх (неповнолітніх) дітей, дитиною з числа осіб з інвалідністю з дитинства (незалежно від віку) або їх законним представником та батьками військовослужбовців у разі потрапляння військовослужбовця в полон [4, с. 258-259].

Зокрема, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 7 березня 2022 року № 213 визначено право військовослужбовця Збройних Сил України, іншого військового формування на укладення шлюбу без особистої присутності, за умови, якщо він попередньо подав особисто заяву про державну реєстрацію шлюбу (або з використанням порталу «ДІЯ»), а в подальшому – подав відповідну заяву, що одночасно є підтвердженням факту надання ним згоди на шлюб, безпосередньому командирі (керівнику), яким засвідчується справжність підпису на відповідній заяві, і який в подальшому забезпечує її передачу (пересилання) відповідному відділу державної реєстрації актів цивільного стану [5]. У Законі України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» встановлено, що на період дії воєнного стану військовослужбовці мають право на безоплатне отримання медичної послуги, пов'язаної із забезпеченням реалізації їхнього права на біологічне батьківство (материнство), зокрема на здійснення забору, кріоконсервації та зберігання їхніх репродуктивних клітин на випадок втрати репродуктивної функції при виконанні обов'язків із оборони держави, захисту Вітчизни та інших покладених на них обов'язків відповідно до законодавства, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України [6]. Цим самим, для військовослужбовців передбачаються додаткові можливості для реалізації права на шлюб, на материнство та право на батьківство, що визначені у ст. ст. 23, 49 та 50 Сімейного кодексу України. Законодавчо встановлені окремі гарантії щодо забезпечення реалізації військовослужбовцями їх права на шлюб, обов'язку щодо виховання дитини, її утримання, утримання іншого учасника сімейних відносин, зокрема, пов'язані із наданням військовослужбовцеві відпустки у зв'язку із сімейними обставинами (ст. 10-1 Закону України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей») або звільнення військовослужбовця із служби (перелік відповідних сімейних обставин, визначено Постановою Кабінету Міністрів України від 12 червня 2013 року № 413) [7; 8].

В цьому аспекті науковий інтерес викликає друге спеціальне право, яке отримало назву «право на посмертне батьківство/материнство» чи «право на відкладене батьківство/материнство» [9; 10]. Це спеціальне сімейне право було запроваджене у зв'язку із прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших

осіб на біологічне батьківство (материнство)». Відповідно до цього Закону, було передбачено право військовослужбовців на безоплатне отримання медичної послуги, пов'язаної із забезпеченням реалізації їхнього права на біологічне батьківство (материнство) [6]. Суб'єктами, яким належить відповідне право є не лише військовослужбовці, за умови втрати репродуктивної функції при виконанні обов'язків із оборони держави, захисту Вітчизни, а також поліцейські, а також деякі інші працівники правоохоронних органів, таких як ДСНС, НАБУ, Державна кримінально-виконавча служби України, однак умовою реалізації такого права є також їх участь у бойових діях або забезпеченні здійснення заходів з національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії. Відповідне сімейне право обмежується лише періодом дії правового режиму воєнного стану і в подальшому припиняється.

Первинна редакція Закону щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство) передбачала, що у разі загибелі або визнання померлою в установленому порядку особи, репродуктивні клітини якої зберігаються, їх зберігання припиняється з подальшою утилізацією, що по суті робило неможливим здійснення права військовослужбовців на відкладене (посмертне) батьківство [9]. В подальшому цю суперечність було усунуто і в законодавстві було передбачено, що у разі смерті або оголошення судом померлою особи, репродуктивні клітини якої безоплатно зберігаються протягом трьох років з моменту смерті такої особи або оголошення судом її померлою, а в подальшому – таке зберігання є також можливим, але уже за рахунок іншої особи, визначеної у заповіті військовослужбовця щодо власних репродуктивних клітин, які зберігаються відповідно до законодавства, на випадок її смерті або оголошення судом її померлою. Втім, залишається невизначеним питання реалізації права військовослужбовця на відкладене (посмертне) батьківство/материнство у разі, якщо ним не визначено особу, яка має право розпорядження відповідним біологічним матеріалом або у випадку, якщо особа не склала заповіту. Чи є в такому випадку можливим реалізація цього спеціального права військовослужбовця, зважаючи на те, що він подав відповідну заяву під час передачі на зберігання відповідного біологічного матеріалу, через спадкування за законом, оскільки відповідний матеріал є по суті майном військовослужбовця, що може бути віднесене до спадкового майна? Це питання залишається наразі без відповіді. В той же час, невизначеним залишається питання в якій формі (крім заповіту) має бути зазначено питання про розпорядження відповідним біологічним матеріалом іншим з подружжя. На нашу думку, слід передбачити, що у разі відсутності заповіту, подальше зберігання репродуктивних клітин військовослужбовця може здійснюватися за рахунок спадкоємців за законом. Право розпорядження відповідними клітинами з метою реалізації права на відкладене (посмертне) батьківство має інший з подружжя.

Висновки. На підставі вище викладеного наукового дослідження, можемо визначити, що військовослужбовець може виступати як спеціальний суб'єкт сімейних відносин, набуваючи при вступі у сімейні відносини не тільки сімейні права та обов'язки загального суб'єкта – дружини, чоловіка, матері, батька, усиновлювача, іншого учасника сімейних відносин, відповідні сімейні права та обов'язки, визначені законом та (за наявності) сімейним договором для загального суб'єкта, але й спеціальні сімейні права та обов'язки, направлені на реалізацію і захист загальних сімейних прав та виконання загальних сімейних обов'язків, що можуть бути утруднені особливим правовим статусом особи, яка є військовослужбовцем. Однак, при цьому слід зазначити, що військовослужбовець є «непоіменованим» суб'єктом сімейних відносин, оскільки його прямо не визначено серед суб'єктів сімейних відносин Сімейним кодексом України, однак фактично він таким є, зважаючи на спроби законодавця встановити особливе правове регулювання ряду сімейних прав та обов'язків осіб, які є військовослужбовцями.

Військовослужбовці як спеціальні суб'єкти сімейних відносин мають такі спеціальні права, визначені їх правовим статусом: на посмертне (відкладене) батьківство/материнство; на отримання грошового забезпечення дружиною (чоловіком), законним представником малолітніх (неповнолітніх) дітей, дитиною з числа осіб з інвалідністю з дитинства (незалежно від віку) або їх законним представником та батьками військовослужбовців у разі потрапляння військовослужбовця в полон. На жаль на цей час невизначеним залишається питання в якій формі (крім заповіту) має бути зазначено питання про розпорядження біологічним матеріалом, необхідним для реалізації права на посмертне (відкладене) батьківство/материнство іншим з подружжя. На нашу думку, слід передбачити, що у разі відсутності заповіту, подальше зберігання репродуктивних клітин військовослужбовця може здійснюватися за рахунок спадкоємців за законом. Право розпоряджен-

ня відповідними клітинами з метою реалізації права на відкладене (посмертне) батьківство має інший з подружжя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Чурпіта Г.В. Концептуальні засади захисту сімейних прав та інтересів у порядку неповного цивільного судочинства. Дис. ... докт.юр.наук. Спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2016. 479 с.
2. Салюк П.І. Захист сімейних прав та інтересів судом. Дис. ... докт.філ. Спец. 081 – Право. Хмельницький, 2023. 238 с.
3. Ходак С.М. Форми захисту інтересів у сімейному праві. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. №11(23), 2021. С. 146–158.
4. Ватрас В.А. Прикладні питання захисту сімейних прав військовослужбовців Державної прикордонної служби України. *Міхновські юридичні читання: тези науково-практичної конференції (31 березня 2025 року)*. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2025. С. 256–261.
5. Деякі питання державної реєстрації шлюбу в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 7 березня 2022 року № 213 (втратила чинність на підставі Постанови № 1226 від 25.10.2024 року). *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213-2022-п#Text>.
6. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство): Закон України від 22 листопада 2023 року. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3496-IX#Text>.
7. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991 року (із подальшими змінами та доповненнями). *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>.
8. Про затвердження переліку сімейних обставин та інших поважних причин, що можуть бути підставою для звільнення громадян із служби осіб рядового і начальницького складу: постанова Кабінету Міністрів України від 12 червня 2013 року № 413 (із подальшими змінами та доповненнями). *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2013#Text>.
9. Сібірцева О. Посмертне батьківство: що не так із Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)»? *Pravo. Юридична практика*. URL: <https://pravo.ua/posmertne-batkivstvo-shcho-ne-tak-iz-zakonom-ukrainy-pro-vnesennia-zmin-do-deiakykh-zakoniv-ukrainy-shchodo-zabezpechennia-prava-viiskovosluzhbovtsiv-ta-inshykh-osib-na-biologichne-batkivstvo-materyns>.
10. Дутко А.О. Право на відкладене батьківство/материнство – окремі питання правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Випуск 81. Частина 1. С. 191–195.

УДК 347.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.66>

ПРОБЛЕМАТИКА ВІДМОВИ ВІД ПРАВА ВЛАСНОСТІ В КОНТЕКСТІ ОТРИМАННЯ КОМПЕНСАЦІЇ ЗА ЗНИЩЕНЕ МАЙНО ВНАСЛІДОК ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Тутова Ю.В.

аспірант,

викладач кафедри цивільного права та процесу

Навчально-наукового інституту № 5

Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID: 0009-0002-2318-3295

Тутова Ю.В. Проблематика відмови від права власності в контексті отримання компенсації за знищене майно внаслідок збройної агресії.

Стаття присвячена питанню припинення права власності у зв'язку з отриманням компенсації за знищене майно через збройну агресію. Встановлено, що сьогодні в Україні та світі закріплено принцип непорушності права власності. Це означає, що особу не можна позбавити права власності, окрім підстав, визначених законом. Визначено, що знищення майна внаслідок бойових дій порушує структуру правомочностей, які є втіленням права власності, перетворюючи право власності на «порожню» форму, де об'єкт фактично відсутній і будь-яке володіння, користування чи розпорядження неможливе. Зазначено, що особи, які мають право на компенсацію у зв'язку зі знищенням їх нерухомого майна і звертаються для отримання компенсації повинні зареєструвати припинення права власності на зруйнований об'єкт. Розглянуто правові проблеми, що виникають у зв'язку з такою вимогою. Вказано на те, що положення щодо обов'язковості реєстрації припинення права власності є некоректним, так як не відповідає принципу добровільності відмови від права власності. Підкреслено, що припинення права власності на знищений об'єкт нерухомого майна автоматично не означає припинення права власності на земельну ділянку, на якій знаходився зруйнований об'єкт. Для такого припинення права власності на земельну ділянку положеннями Земельного кодексу України визначена спеціальна процедура. Досліджено, що під час дії воєнного стану можливе застосування обмежень до певних конституційних прав осіб. Встановлено, що для визначення правомірності втручання у право приватної власності варто провести тест на те чи є законним втручання у право власності; дослідити легітимність мети і її відповідності суспільній необхідності, а також визначити чи відповідає таке втручання балансу прав та інтересів осіб. Досліджено процедуру реєстрації припинення права власності на зруйнований об'єкт. Зроблено висновок, що в сучасних умовах держава виходить із переваги забезпечення житлом усіх осіб обмежуючи певні конституційні права через збройну агресію.

Ключові слова: відшкодування, компенсація шкоди, знищене майно, право власності, припинення права власності, принципи цивільного права, принцип непорушності права власності, воєнний стан, збройна агресія.

Tutova Yu.V. The issue of waiving ownership rights in the context of receiving compensation for property destroyed as a result of armed aggression.

The article is devoted to the issue of termination of ownership rights in connection with compensation for property destroyed as a result of armed aggression. It has been established that today in Ukraine and worldwide, the principle of inviolability of property rights is enshrined. This means that a person cannot be deprived of property rights, except on grounds specified by law. It has been determined that the destruction of property as a result of hostilities violates the structure of powers that embody property rights, transforming property rights into an “empty” form, where the object is actually absent and any possession, use, or disposal is impossible. It is noted that persons who are entitled to compensation in connection with the destruction of their immovable property and who apply for compensation must

register the termination of ownership of the destroyed object. The legal problems arising in connection with this requirement are considered. It is pointed out that the provision on the mandatory registration of the termination of ownership is incorrect, as it does not comply with the principle of voluntary renunciation of ownership. It is emphasized that the termination of ownership of a destroyed immovable property does not automatically mean the termination of ownership of the land plot on which the destroyed object was located. The Land Code of Ukraine establishes a special procedure for such termination of ownership rights to a land plot. It has been found that during martial law, restrictions may be imposed on certain constitutional rights of individuals.

It has been established that in order to determine the legitimacy of interference with private property rights, it is necessary to test whether the interference with property rights is lawful; to examine the legitimacy of the purpose and its compliance with public necessity; and to determine whether such interference is consistent with the balance of rights and interests of individuals. The procedure for registering the termination of ownership rights to a destroyed object has been examined. It has been concluded that, in the current circumstances, the state is proceeding from the priority of providing housing for all persons, restricting certain constitutional rights through armed aggression.

Key words: reimbursement, compensation for damage, destroyed property, property rights, termination of property rights, principles of civil law, principle of inviolability of property rights, martial law, armed aggression.

Постановка проблеми. В сучасних умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України, яка триває з 24 лютого 2022 року, питання захисту права власності набуває особливого значення. Знищення та пошкодження нерухомого майна, зокрема житлових об'єктів, призвело до значних втрат для громадян. За даними Міністерства розвитку громад та територій України, станом на серпень 2025 року, понад 500 тисяч об'єктів нерухомості зазнали пошкоджень або повного руйнування [1]. Йдеться не лише про майнову шкоду, але й про соціальні та психологічні наслідки для власників, завдання їм моральної шкоди. У цьому контексті держава повинна сприяти охороні прав і свобод громадян, зокрема або запобігати посяганням, або безпосередньо захищати, що сьогодні відбувається на полі бою та в тилу. Можна стверджувати, що завдяки створенню певних механізмів захисту, особам пропонується, так би мовити, закрити всі первинні проблеми, захистити природні та окремі соціальні права. Наприклад, якщо житло особи було знищене або пошкоджене, їй пропонується отримати компенсацію з подальшою можливістю придбати інше житло. Таким чином, держава як гарант права і свобод намагається забезпечити особу необхідним для комфортного проживання наскільки це можливо.

Актуальність теми зумовлена не лише практичними труднощами в умовах воєнного стану, але й теоретичними аспектами цивільного права. Для отримання такої компенсації потрібно зареєструвати припинення права власності на зруйнований об'єкт, власником якого є особа. Проте, на практиці виникають чимало питань щодо такої компенсації за знищене майно, зважаючи на те, що ніхто не може бути позбавлений права власності, окрім підстав, визначених законом, а відмова від права власності, регулюється ст. 334 Цивільного кодексу України (далі ЦК – України), передбачає добровільне припинення правовідносин [2]. Тому необхідно дослідити питання такої вимоги щодо припинення права власності та визначити в якому порядку відбувається процедура компенсації.

Метою цієї статті є аналіз проблематики відмови від права власності як елемента процедури отримання компенсації, з урахуванням норм Закону № 2923-ІХ, Постанови Кабінету Міністрів України від 29 березня 2024 року № 361 «Про деякі питання реалізації Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій та інших обставин, спричинених збройною агресією Російської Федерації»» (далі – Постанова № 361) [3; 4] та практики програми «Відновлення». Дослідження базується на аналізі законодавства, судової практики та статистичних даних, з метою виявлення прогалин і пропозицій щодо їх усунення.

Стан опрацювання проблематики. Питання припинення права власності є завжди актуальним зважаючи на широкопрофільність цієї тематики та у зв'язку з розвитком суспільних відносин, появою нових сфер життєдіяльності, які впливають на право власності.

Водночас, проблематика відмови від права власності в контексті отримання компенсації за знищене майно внаслідок збройної агресії обговорювалася юристами-практиками у зв'язку з не-

обхідністю миттєвої реалізації таких положень законодавства та отримання громадянами компенсації за знищене майно.

Важливий вклад у дослідження цієї теми зробили В.М. Коссак та У.Б. Андрусів, оскільки визначили триступеневий тест для можливості обмеження конституційних прав осіб під час дії воєнного стану, що допомагає державі ефективно розподіляти повноваження щодо забезпечення охорони та захисту прав осіб під час збройної агресії.

Вклад основного матеріалу. Право власності в українському праві є одним із фундаментальних інститутів, закріплених у ст. 41 Конституції України, де зазначено, що *ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності*. Право приватної власності є непорушним [5]. Ці положення деталізовані у Книзі третій ЦК України у ч. 1 ст. 321 [2]. Право власності поєднує в собі тріаду правомочностей: володіння, користування та розпорядження. Знищення майна внаслідок бойових дій порушує цю структуру, перетворюючи право власності на «порожню» форму, де об'єкт фактично відсутній і будь-яке володіння, користування чи розпорядження неможливе.

Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. Водночас, особа може бути позбавлена права власності або обмежена у його здійсненні лише у випадках і в порядку, встановлених законом [2]. Тобто, незважаючи на знищення цього майна, що вважається протиправним діянням у зв'язку з посяганням на право власності, особа все одно наділена правом власності на знищений об'єкт. Таку абстракцію складно уявити, оскільки майна фактично немає, але наявна його правова форма, оскільки існують повноваження на це майно, підтвержені документально. Зокрема, якщо йде мова про нерухоме майно, то в реєстрі вказується детальний опис, а також вартість на момент набуття, що дає можливість вирахувати приблизну ринкову вартість на час знищення.

Тому у зв'язку зі знищенням нерухомого майна фізичної особи через збройну агресію, власник має бути захищений державою як основним гарантом прав і свобод людини і громадянина. У таких випадках виникає потреба у правовому врегулюванні наслідків, спричинених військовими діями, зокрема через встановлення механізмів компенсації завданої шкоди.

Одним із таких механізмів є отримання компенсації, проте з певними особливостями, серед яких – відмова від права власності на зруйнований об'єкт. З метою врегулювання питань компенсації, було ухвалено Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 23.02.2023 № 2923-ІХ. Цей нормативно-правовий акт, що є основою програми «єВідновлення», встановлює правові засади надання компенсації. Водночас, саме цей закон містить положення, які створюють колізію між правом власності та процедурою отримання компенсації [3].

Відповідно до ч. 20 ст. 8 вищевказаного ЗУ право власності отримувача компенсації на знищений об'єкт нерухомого майна припиняється у зв'язку з його знищенням в порядку, визначеному Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень». Припинення права власності у такому випадку буде відбуватися на підставі відмови.

У свою чергу, відмова від права власності, відповідно до ст. 334 ЦК України, є добровільним актом власника, спрямованим на припинення правовідносин щодо конкретного майна [2]. Ця норма застосовується, коли майно втрачає свою цінність або стає неможливим у підтриманні (наприклад, руїни зруйнованого будинку). У мирний час така відмова фіксується шляхом подання заяви до державного реєстратора або суду, з подальшою реєстрацією в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно (ДРРПНМ). Однак у період дії воєнного стану процедура ускладнюється: воєнний стан (введений Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022) обмежує доступ до реєстрів, а також ускладнює фіксацію факту знищення через відсутність доступу до території та отримання реальних підтверджень щодо руйнувань.

Таким чином, виникає правова проблема, оскільки без відмови від права власності особа не отримає компенсацію, а як довести руйнування? Водночас, така законодавча вимога про відмову від права власності викликає дискусію в юридичних колах, адже така відмова є одностороннім правочином, що за своєю природою не може бути примусовим. Право власності, як і будь-яке інше суб'єктивне право, може бути припинене лише на підставах, передбачених законом. Відмова від права власності є однією з таких підстав, але вона має бути лише добровільною. По

суті, власника ставлять перед вибором: або він отримує компенсацію, але втрачає право на свою землю та руїни, або залишається власником, але без можливості сьогодні відновити житло. Такий підхід суперечить загальноновизнаним принципам цивільного права та конституційним гарантіям права власності. Також такі положення суперечать міжнародним стандартам, зокрема статті 1 Протоколу № 1 до Європейської конвенції з прав людини, яка захищає право кожної фізичної та юридичної особи на мирне користування своїм майном [6].

Держава, запроваджуючи подібну норму, ймовірно, керувалася прагматичними міркуваннями: забезпечити незахищену особу, що залишилася без нерухомого майна, житлом, а також полегшити майбутнє відновлення зруйнованих територій, спростити процедури землеустрою та забудови. Однак, з юридичної точки зору, це створює прецедент, коли закон змушує людину відмовитися від своїх конституційних прав. Водночас, відповідно до ст. 64 Основного Закону зазначено, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень [5]. Вказане положення стосується в основному реквізиції. Можна було б припустити, що таке обмеження стосується і припинення права власності для отримання компенсації. У рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Іванова проти України» зазначено, що позбавлення власності може бути виправдане лише у тому випадку, якщо наявно, *inter alia*, що воно здійснене «в інтересах суспільства» і «відповідно до вимог, передбачених законом». Більше того, повинно бути досягнуто «справедливого балансу» між вимогами загального інтересу суспільства і вимогами захисту основних прав осіб [7].

Отже, можна підтримати позицію В.М. Коссака та У.Б. Андрусіва, що для визначення правомірності втручання у право приватної власності (у тому числі шляхом експропріації) необхідно враховувати елементи трискладового тесту: законність втручання; легітимна мета, тобто суспільна необхідність; пропорційність, тобто забезпечення справедливого балансу між застосовуваними засобами та очікуваною метою, не покладення на особу надмірного тягаря [8, с. 171].

Особливе занепокоєння викликає ситуація з земельними ділянками, на яких розташовані зруйновані будинки. Відмова від права власності на об'єкт нерухомості автоматично не означає відмову від права на земельну ділянку, оскільки така спеціальна процедура додатково визначена і повинна відповідати положенням Земельного кодексу України. Це створює юридичний казус: людина отримує компенсацію, втрачає право на будинок, але може залишатися власником землі з руїнами, що, в свою чергу, ускладнює подальше відновлення.

Теоретичний аналіз показує, що відмова від права власності в умовах агресії корелює з принципом повного відшкодування шкоди (ст. 22 ЦК України) [2], але суперечить принципу непорушності права власності (ст. 41 Конституції) [5]. Така ситуація може призвести до численних судових позовів, оскільки громадяни, які відчувають, що їх права були порушені, матимуть підстави для оскарження таких рішень.

Щодо відмови від права власності, а саме – реєстрації припинення права власності на зруйнований об'єкт, то Закон № 2923-IX у ст. 8 передбачає, що для знищених об'єктів реєстрація припинення права здійснюється на підставі акта про знищення, виданого ОВА або судового рішення [3]. Якщо об'єкт фізично зник (наприклад, через артилерійський обстріл), власник може звернутися до суду за визнанням права власності припиненим (ст. 392 ЦК України) [2]. Це важливо, бо без припинення права реєстр не дозволяє фіксувати об'єкт як знищений, блокуючи компенсацію. Проблема полягає в тому, що воєнний стан ускладнює судовий доступ: строки розглядів подовжено, а докази (експертизи) часто недоступні через окупацію територій.

Юристи-практики наголошують, державну реєстрацію припинення права власності на знищений об'єкт нерухомого майна необхідно здійснити після затвердження уповноваженим органом рішення Комісії з розгляду питань щодо надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України про надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна і до дати нотаріального посвідчення договору про придбання житла з використанням житлового сертифікату, або ж до моменту проведення виплати коштів на будівництво [9]. Документи, необхідні для припинення права власності на знищений об'єкт передбачені п. 75 Порядку державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 25.12.2015 № 1127 (зі змінами), визначено, що для державної реєстрації припинення права власності на закінчений будівництвом об'єкт чи об'єкт будівництва у зв'язку з його знищенням подаються: 1) заява власника (співвласників) закінченого будівництвом об'єкта

чи об'єкта незавершеного будівництва, справжність підпису на якій засвідчується відповідно до Закону України «Про нотаріат». Якщо майно відповідно до закону належить на праві спільної сумісної власності подружжю (колишньому подружжю), заява підписується кожним з подружжя (колишнього подружжя) незалежно від наявності державної реєстрації права власності лише в одного з них; 2) документ, що посвідчує право власності на закінчений будівництвом об'єкт чи об'єкт незавершеного будівництва (крім випадків, коли право власності на такий об'єкт вже зареєстровано в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно або коли такий документ відсутній у зв'язку із втратою, пошкодженням чи псуванням) [10; 11].

Необхідно зазначити, що важливим є саме момент припинення права власності, оскільки якщо звернутися з такою заявою про відмову від права власності до отримання позитивної відповіді від Комісії про надання компенсації, можна залишитися ні з чим.

Висновки. Отже, на підставі вищезазначеного можна стверджувати, що проблематика відмови від права власності в контексті отримання компенсації за зруйноване майно є складною та багатогранною, так як спричиняє виникнення питань щодо дотримання принципів цивільного права через непорушність права власності у поєднанні з необхідністю створення громадянам безпечних та гідних умов проживання, надання житла чи отримання компенсації за зруйноване нерухоме майно. Ця тема вимагає ретельного аналізу та розробки правових механізмів, які б враховували інтереси як держави, так і постраждалих громадян, забезпечуючи при цьому дотримання фундаментальних принципів права.

У зв'язку з тим, що під час дії воєнного стану окремі конституційні права можуть обмежуватися, зокрема і право власності, держава як гарант охорони прав і свобод людини і громадянина, виходячи з реальної можливості забезпечити компенсацію особам за знищене майно, певним чином обмежує непорушність права власності і ставить вимогу про відмову від права власності на зруйнований об'єкт. У цьому контексті важливу роль відіграє момент у часі, тому що особі, яка подала заяву на компенсацію потрібно звернутися про реєстрацію припинення права власності на зруйнований об'єкт до моменту проведення виплати компенсації, тобто до здійснення фактичного розрахунку за придбане нове житло – до укладення договору купівлі-продажу еквівалентного нерухомого майна, але не раніше, ніж після позитивного рішення Комісії щодо надання цій особі компенсації.

Таким чином, важливо розробити механізм, який би дозволяв державі ефективно управляти процесом відновлення, не порушуючи при цьому конституційних прав громадян на власність. Одним із можливих шляхів вирішення цієї проблеми є надання власникам вибору: або вони передають право власності на землю державі в обмін на компенсацію, або держава надає компенсацію, але без примусової відмови від права власності, надаючи переважне право на будівництво нового житла на цій ділянці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Місечко В. Що змінилось у Реєстрі пошкодженого майна у 2025. *The Page*. URL: https://misechko.law/read/publication/shcho_zminilos_u_reiestri_poshkodzhenogo_mayna_u_2025__statty_a_volodimira_misechko_dlya_the_page.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
3. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною [...] Закон України від 23.02.2023 № 2923-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text>.
4. Про затвердження Порядку надання гарантій компенсації шкоди, заподіяної внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України та воєнних дій на території України, фрахтувальникам, операторам та/або власникам морських суден та суден внутрішнього плавання, що ходять під прапором України та під прапорами іноземних держав: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 березня 2024 р. № 361. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-2024-p>.
5. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

6. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи; Протокол, Міжнародний документ від 20.03.1952. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535.
7. Рішення Європейського Суду з прав людини від 13 вересня 2005 р. у справі «Іванова проти України» (заява № 74104/01). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_415.
8. Коссак В.М., Андрусів У.Б. Реквізиція як підстава припинення права власності в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Серія ПРАВО. Випуск 76: частина 1. С. 169–175.
9. Припинення права власності на знищене майно: що треба знати. *Всеукраїнське професійне юридичне видання «Юридична газета»*. URL: <https://jur-gazeta.com/golovna/pripinennya-prava-vlasnosti-na-znishchene-mayno-shcho-treba-znati.html>.
10. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень. Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок, Перелік від 25.12.2015 № 1127. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1127-2015-%D0%BF#Text>.
11. Державна реєстрація припинення права власності знищеного майна як умова отримання компенсації. URL: <https://centraljust.gov.ua/news/info/derjavna-reestratsiya-pripinennya-prava-vlasnosti-znischenogo-mayna-yak-umova-otrimannya-kompensatsii-25696>.

УДК 347.961.1;4: 347.75:349.412

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.67>

ЗАПРОВАДЖЕННЯ Е-НОТАРІАТУ В УКРАЇНІ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА РОЛЬ ТЕОРІЇ НОТАРІАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ (НА ПРИКЛАДІ ПОСВІДЧЕННЯ ДОГОВОРІВ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ІЗ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН)

Фурса С.Я.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного
та приватного права,
Київський університет права
Національної академії наук,
заслужений юрист України
ORCID:0000-0002-3023-528,
e-mail: fursa_2003@ukr.net*

Фурса С.Я. Запровадження е-нотаріату в Україні: актуальні проблеми нотаріальної діяльності та роль теорії нотаріального процесу (на прикладі посвідчення договорів, що виникають із земельних правовідносин).

У статті проаналізовані актуальні проблеми із запровадженням у нотаріальну діяльність штучного інтелекту та цифровізації нотаріату, загалом. Акцент зроблено на ролі вчених та теорії нотаріального процесу у запровадженні таких технологічних новел. Авторка наголосила, що вчені повинні передбачати не тільки позитивні наслідки впровадження нових технологій у нотаріальну діяльність, а й визначати можливі ризики таких новел. Зокрема, якщо згідно відповідних актів штучний інтелект прийматиме рішення, то хто за такі рішення нестиме відповідальність? Проаналізовано запровадження у нотаріальну діяльність так званих “типових документів” (довіреність, заява, договір), які можуть не відповідати волі особи, яка бажає нотаріально посвідчити конкретний договір. В такому випадку на підставі ч. 3 ст. 203 Цивільного кодексу України [1] (далі – ЦК) посвідчений правочин має бути визнаний недійсним, оскільки волевиявлення у “типовому проєкті правочину, договорі” не буде відповідати внутрішній волі особи, яка звернулася за його посвідченням. Саме сторони мають формувати істотні умови договору, виходячи із конкретної життєвої ситуації, бо інакше, якщо вони цього не зроблять, то нотаріус не зможе посвідчити такий договір. Їх волевиявлення на посвідчення відповідного конкретного договору має бути вільним, а не вмонтованим у “проєкт типового договору”. Проаналізовані ризики, які настали із тестуванням системи е-нотаріату, були розголошенні персональні дані громадян щодо посвідчених довіреностей, заповітів, тобто порушений принцип нотаріальної таємниці. Зосереджена особлива увага на правочинах, договорах, що виникають із земельних відносин, проаналізовано їх нотаріальне посвідчення та судову практику. Внесені пропозиції щодо співпраці вчених із нотаріусами на базі наукових підходів та необхідності внесення змін до законодавства при запровадженні глобальних змін в нотаріальну діяльність як-то цифровізація нотаріату, необхідність врахування природи нотаріату як органу безспірної юрисдикції, який базується на принципі нотаріальної таємниці. Висловлені додаткові аргументи щодо негативних наслідків запровадження е-нотаріату.

Ключові слова: е-нотаріат, теорія нотаріального процесу, земельна ділянка, нотаріальне посвідчення, договір, земельні правовідносини, правовласності, речові права, особистий, земельний сервітут, суперфіцій.

Fursa S.Ya. Introduction of e-notarial services in Ukraine: current problems of notarial activities and the role of the science of notarial process (on the example of certification of contracts arising from land legal relations).

The article analyzes the current problems with the introduction of artificial intelligence into notarial activities and the digitalization of notarial services in general. The emphasis is on the role of scientists and the theory of the notarial process in the introduction of such technological novelties. The author emphasized that scientists should foresee not only the positive consequences of the introduction of new technologies into notarial activities, but also determine the possible risks of such novelties. In particular, if, according to the relevant acts, artificial intelligence makes decisions, who will be responsible for such decisions? The introduction of so-called “standard documents” (power of attorney, statement, contract) into notarial activities is analyzed, which may not correspond to the will of the person who wishes to notarize a specific contract. In this case, on the basis of Part 3 of Article 203 of the Civil Code, the certified transaction should be recognized as invalid, since the expression of will in the “standard draft of a transaction, contract” will not correspond to the internal will of the person who applied for its certification. It is the parties themselves who must form their essential terms of the contract, based on a specific life situation, because otherwise, if they do not do this, the notary will not be able to certify such a contract. Their expression of will to certify the relevant specific contract must be free, and not built into the “draft of a standard contract”. The risks that arose with the testing of the e-notary system were analyzed, personal data of citizens regarding certified powers of attorney, wills were disclosed, that is, the principle of notarial secrecy was violated. Special attention is focused on transactions, contracts arising from land relations, their notarial certification and judicial practice were analyzed. Proposals are made regarding the cooperation of scientists with notary practitioners based on scientific approaches and the need to amend the legislation when introducing global changes in notarial activities, such as the digitalization of notary services, the need to take into account the nature of notary services as a body of unchallenged jurisdiction based on the principle of notarial secrecy. The author put forward additional arguments regarding the negative consequences of the introduction of e-notary services.

Key words: e-notarial services, theory of notarial process, land plot, notarial certificate, contract, land legal relations, property rights, real rights, personal, land easement, superficies).

Постановка проблеми. Під час війни для громадян України та фахівців на перший план вийшли відомості з фронту, перспективи можливого укладання миру і безліч інших питань, які пов'язані, зокрема, з евакуацією, роботою тощо. Тому комусь можуть здатися не актуальними питання про розвиток теорії нотаріального процесу, оскільки це не на часі.

Однак, авторка вважає за доцільне звернути увагу на той аспект, що у 2023 році до Закону України «Про нотаріат» [2] було внесено чотири правки, а у 2024 році - три. Крім того, Постановою Кабінету Міністрів України про “Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану” [3] станом на 04.06.2025 р. були внесені зміни до законодавства про нотаріат і цією Постановою врегульовано досить важливі питання з посвідчення певних видів правочинів, що додатково свідчить про актуальність дослідження вченими проблем законодавчого регулювання нотаріальної діяльності. Закон України «Про нотаріат», прийнятий у 1993 році, потребує ґрунтовного переосмислення і узгодження з кардинальними змінами у матеріальному праві, які мали місце у 2004 році у зв'язку із запровадженням нового Цивільного кодексу України (далі-ЦК), Сімейного кодексу України [4] (далі – СК), внесенням змін до інших нормативних актів, зокрема, й Земельного кодексу України [5] (далі – ЗК).

З іншого боку, викликають занепокоєння й інші процеси, зокрема, цифровізація нотаріату, запровадження тестування системи е-нотаріату, яке показало хибні сторони таких новел, які були запровадженні без публічного обговорення вченими із нотаріусами.

Метою статті є науковий аналіз наслідків, який виникли із запровадженням е-нотаріату в Україні щодо порушення базового принципу нотаріальної таємниці. На прикладі договорів, які виникають із земельних праввідносин, розкрити особливості їх нотаріального посвідчення з метою вдосконалення процедур, які істотно впливають на охорону і захист прав та інтересів суб'єктів нотаріального провадження.

Стан опрацювання. Питання цифровізації нотаріату досліджували вчені у своїх працях [6] і робили акцент на позитивних і негативних аспектах таких новел. Проблеми про які попереджали автори настали дуже швидко, майже в перші дні початку тестування системи е-нотаріату мало

місце розголошення нотаріальної таємниці. Тому тема запровадження е-нотаріату в Україні потребує подальшого наукового дослідження та вирішення з метою забезпечення гарантій прав осіб.

Виклад основного матеріалу. У цьому році запуск е-нотаріату розцінюється як пріоритетний напрямок роботи Мін'юст[7]. Сьогодні багато говорять й про запровадження штучного інтелекту в нотаріальну діяльність, зокрема, зазначають про таке: «Штучний інтелект – це комплекс цифрових технологій, здатних аналізувати великі обсяги інформації, приймати рішення, прогнозувати ризики та автоматизувати рутинні процеси. У сфері нотаріату це може мати низку практичних застосувань: автоматичне формування типових документів (довіреностей, заяв, договорів тощо); первинні юридичні консультації за допомогою цифрових помічників»[8].

Авторкою з наведеної вище публікації взято до уваги лише небезпечні моменти, які свідчать про захоплення правниками новими технологічними проривами. Тому виникає запитання, а чим має відрізнитися діяльність науковців на стадії впровадження штучного інтелекту у різні сфери життя нашого суспільства? Вчені повинні передбачати не тільки позитивні наслідки впровадження нових технологій у професійну діяльність, зокрема, у нотаріальну, а й визначати можливі ризики таких новел. Зокрема, у наведеній вище цитаті авторкою підкреслено, що штучний інтелект прийматиме рішення, але хто за такі рішення нестиме відповідальність? Що означає таке поняття як “типовий документ” (довіреність, заява, договір тощо), якщо до нотаріуса звертається конкретний суб'єкт, який бажає посвідчення правочину, що відповідатиме його волі. В такому випадку на підставі ч. 3 ст. 203 ЦК посвідчений правочин має бути визнаний недійсним, оскільки волевиявлення у “типовому проєкті правочину, договорі” не буде відповідати внутрішній волі особи, яка звернулася за його посвідченням. Тут питання полягає в тому, що в особи не залишатиметься іншого вибору як погодитися на “типовий проєкт”, який наближений до її волі, а не складений відповідно до ситуації, в якій така особа опинилася та відповідно саме до її волі. Крім того, у Цивільному кодексі України мають місце договори, де саме сторони мають формувати їх істотні умови, виходячи із конкретної життєвої ситуації, бо інакше, якщо вони цього не зроблять, то нотаріус не зможе посвідчити такий договір. Їх волевиявлення на посвідчення відповідного конкретного договору має бути вільним, а не вмонтованим у “проєкт типового договору”.

Поки авторка писала цю статтю розпочалося тестування е-нотаріату нотаріусами, яке зразу ж потягнуло негативні наслідки не тільки для нотаріату в цілому, а і для отримувачів нотаріальних послуг, оскільки була розголошена нотаріальна таємниця. У ході роботи з навчальною версією системи е-нотаріат стали доступними справжні дані з Єдиного реєстру довіреностей і Спадкового реєстру, включно з інформацією про заповіти. Це, на думку НПУ, є грубим порушенням законодавства про нотаріальну таємницю та прав громадян. Тому НПУ просила зупинити тестування системи е-нотаріату [9], а також були розголошенні персональні дані громадян, що продемонстровано вже на етапі тестування [10].

Звертаючись до нотаріуса особа не повинна говорити йому про те, який правочин вона хоче посвідчити, а їй необхідно розповісти йому свою життєву ситуацію та висвітлити свою волю, якого правового результату посвідченням правочину вона бажає досягти. Саме нотаріус, із урахуванням цих обставин, має запропонувати заявнику найкращий варіант охорони його безспірних прав та інтересів та разом із ним визначитись із найкращим видом правочину чи договору, а далі на клопотання заявника допомогти йому скласти проєкт відповідного нотаріального акту для узгодження.

Комусь може здаватися дуже простим питання надання консультацій, тому вони готові наділити такими повноваженнями штучний інтелект. Однак, перед висловленням такої пропозиції варто було б усвідомити, що переважна більшість питань в юриспруденції дуже складні і доволі часто інформація з одного питання може кваліфікуватися за різними нормативними актами та має сприйматися системно. Наприклад, до останнього часу в нотаріальній практиці використовується таке поняття як “генеральна довіреність”, проте у законодавстві відсутнє таке поняття, тому компетентними органами надаються роз'яснення щодо матеріальної природи та посвідчення таких довіреностей [11]. Авторка давно застерігала про ті наслідки, які могли настати для громадян при оформленні таких довіреностей, зокрема, позбавлення власників їх майна тощо [12].

Якщо ж така довіреність посвідчуватиметься за допомогою штучного інтелекту, то він візьме наявну в мережі Інтернет інформацію і надасть її особі як достовірну та знайде відповідний проєкт такої довіреності для посвідчення. Все, робота зроблена..., нотаріус візьме кошти за надання консультації та за посвідчення довіреності, але про безпеку посвідчення такої довіреності мож-

на не говорити.... Крім того, онлайн посвідчення правочинів неприпустиме через те, що нотаріус не здатен повною мірою впевнитися в тому факті, що особа усвідомлює правову сутність та значення наступного посвідчення договору. Він не зможе перевірити, а чи не знаходиться вона в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, чи не перебуває під тиском тощо.

Отже, теорія нотаріального процесу має комплексно підходити до аналізу тих ризиків, які несе в собі спрощення нотаріальної діяльності для громадян і юридичних осіб, а також вчені мають конструктивно-критично реагувати на майбутні небезпеки, які можуть виникнути у разі впровадження новітніх технологічних ідей.

Дійсно, впровадження комп'ютерних технологій в нотаріальну діяльність – це корисний процес, коли нотаріус і до впровадження е-нотаріату використовував такі технології у своїй діяльності і міг швидко перевірити право власності особи на нерухоме майно, наявність заповіту тощо. Отже, при такому спрямуванні цифровізації діяльності нотаріусів матимуть місце позитивні результати.

Авторка починаючи з 2003 року пропонує створити Реєстр шлюбних договорів [13], навести лад з реєстрацією права власності на об'єкти нерухомості, впровадити реєстри спільного проживання чоловіка і жінки однією сім'єю без реєстрації шлюбу, а також осіб однієї статі тощо. Очевидно, що нотаріусам нині при посвідченні договорів чи вчиненні інших нотаріальних дій конче необхідні відомості про обмеження осіб у дієздатності або визнання осіб недієздатними, про що авторка писала вже давно та пропонувала запровадити Реєстр осіб, визнаних недієздатними, обмежено дієздатними, а інші вчені піднімали питання про значення таких реєстрів для вчинення консулом нотаріальних дій [14].

При спробі впровадження штучного інтелекту у нотаріальну діяльність неодмінно виникне питання про відповідальність за такі поради, проекти, які ним здійснюватимуться тощо. Тому потребуватиметься узгодити практичні новації з вимогами законодавства, зокрема, із Законом України «Про нотаріат», який у загальних рисах регламентує відповідальність як державних (ст. 21 Закону), так і приватних нотаріусів (ст. 27 Закону), а це неможливо здійснити без ґрунтованих знань і певних напрацювань в теорії нотаріального процесу. Тому процес удосконалення законодавства про нотаріат має відбуватися в руслі впровадження нових технологій, з урахуванням потенційних ризиків, які можуть спіткати професійну діяльність нотаріусів. Зокрема, спрощення діяльності нотаріусів за рахунок впровадження “типових проєктів”, коли особа буде звертатись до нього за посвідченням договору № 73, тоді діяльність нотаріусів зводиться до проставлення «мокрої» печатки або електронної з таким самим підписом. Надалі неодмінно виникнуть питання: тарифної політики у діяльності нотаріусів, а також про те, що такий тариф не повинен бути високим, оскільки нотаріуси не витратять свої розумові здібності на консультування особи та складання саме для неї оригінального авторського проєкту договору, наприклад, договору дарування земельної ділянки із встановленням особистого сервітуту [15] чи шлюбного договору (змішаного) з елементами договору про заручини, визначення місця проживання та виховання дитини [16]. Такий спеціально складений для конкретної особи договір має відповідати саме її життєвій ситуації, а не те, що нотаріус пропонуватиме їй якийсь шаблон, та діятиме згідно із стандартами. Така діяльність нотаріуса із творчої перетвориться на формальну, технічну і буде подібною до реєстраційної. Тому зразу ж виникне питання, а чи потрібні такі завищені вимоги до набуття статусу нотаріуса, які передбачені ст. 3 Закону, зокрема, ступінь вищої юридичної освіти не нижче магістра, який володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», має стаж роботи у сфері права не менш як **шість** років, з них помічником нотаріуса або консультантом державної нотаріальної контори – не менш як три роки, склав кваліфікаційний іспит і отримав свідоцтво про право на зайняття нотаріальною діяльністю. Можливо зараз виникне питання про необхідність усіх нотаріусів володіти англійською мовою, але чи готові нотаріуси до таких новел?

З позиції нотаріального процесу процедуру вчинення усіх нотаріальних проваджень не можна звести до шаблону, хоча б тому, що всі люди різні, зокрема, мають різні розумові здібності, рівень освіти, можуть користуватися порадами фахівців і, відповідно, матимуть індивідуальні побажання при посвідченні договорів тощо. Крім того, юридичні обставини, які спонукають звернення до нотаріуса, можуть бути також різними. Зокрема, бажання посвідчити договір дарування може провокуватися настроєм, коли особа вдячна іншій за надані їй послуги, рятування життя тощо.

У іншому випадку бажання посвідчити такий договір може бути спричинене певною датою або подією, наприклад, весіллям, коли молодим або одному з них хочеться подарувати коштовний подарунок. Але авторці відомий випадок, коли громадянка України мала намір безоплатно позбутися квартири в м. Києві, оскільки виходила заміж за іноземця і мала намір отримувати в іноземній країні соціальну допомогу. Отже, їй не можна було мати ні нерухомості, ні коштів від її продажу. Після спілкування з клієнткою авторкою було розроблено проєкт договору дарування зі встановленням особистого сервітуту (п. 6 ст. 406 ЦК) на користь дарувальника - право довічного проживання в квартирі [17]. Таке право було встановлене з подвійною метою, а саме: на випадок, якщо сімейне життя з іноземцем не складеться і дарувальниця матиме можливість повернутися до України і в неї буде місце, де вона зможе проживати. По-друге, обдарований дарувальницею сприймався як не благодійний в матеріальному плані. Отже, встановлений особистий сервітут обмежить його бажання і можливість продати квартиру. Таким чином, індивідуальний підхід до складання проєкту договору дозволив застерегти можливі негативні наслідки від посвідчення договору, а це долі людей...

Авторка вважає доцільним також на прикладі земельних відносин показати наскільки є складними питання нотаріального посвідчення відповідних договорів. Так, перш ніж посвідчувати договір, нотаріусу слід розібратися у нормах матеріального права як цивільного, так і земельного, а можливо і сімейного, а потім говорити про особливості нотаріальної процедури. Тому новітні технології у нотаріаті не зможуть замінити професійні та вичерпні консультації нотаріусів і формування змісту проєктів договорів, що виникають із земельних правовідносин, простою заміною їх типовими проєктами договорів.

Доведемо останнє положення на конкретних прикладах, що стосуються *земельних правовідносин*. Так, сьогодні земля стала об'єктом цивільно-правових договорів і може продаватися, але з певними встановленими у законодавстві обмеженнями. Згідно закону такі договори підлягають нотаріальному посвідченню (статті 413, 744, ЦК, статті 100, 102-1, 130, 130-1 ЗК), але комусь такі договори можуть здаватися простими, тому пропонується їх посвідчувати онлайн.

У зв'язку з цим авторка вважає за доцільне проаналізувати приклад, який мав місце у її практичній діяльності. Так, громадянка почала будувати будинок на батьківській землі приблизно у 2000 роки, де залишалася стара хата, і встигла вибудувати перший поверх. З цього моменту були заявлені претензії на земельну ділянку, оскільки батько не за довго до смерті начебто подарував старий будинок племіннику ще у 1976 році, а потім рішенням сільської ради земельна ділянка тричі виділялася під забудову різним людям. Великих зусиль довелося автору докласти, щоб визнати право власності на забудову і земельну ділянку за цією громадянкою. Але це ментальність значної кількості громадян України – нехтувати оформленням власних прав на земельну ділянку до тих пір, доки вони не зіткнуться з певними проблемами у користуванні чи розпорядженні майном і в даному випадку правом на землю. Не важко уявити, скільки в Україні земельних ділянок, права власності на які не оформлені відповідно до вимог законодавства. Однак, це не привід для позбавлення їх права власності на землю, яким вони володіють поколіннями.

Тепер подивимося на земельну ділянку не як на простий товар, а як на річ, яка має суспільний інтерес. Так, в практиці авторки були випадки, коли на земельній ділянці почали розводити тварин з коштовним хутром, а це призвело до завдання істотної шкоди оточуючим, оскільки виявилось, що неприємний запах від таких тварин не дозволяв їм відкривати вікна для провітрювання у своїх будинках. Мали місце й випадки, коли земельна ділянка починала використовуватися за призначенням – для вирощування сільськогосподарських рослин, але при здобруванні рослин вносилися хімікати, які забруднювали повітря, сусідні подвір'я, в ставках гинула риба тощо. Отже, земельні ділянки відрізняються за місцем розташування і мають використовуватися не тільки в інтересах власників, а й з урахуванням інтересів власників сусідніх земельних ділянок. Зокрема, один з власників земельної ділянки побудував на власній земельній ділянці міні ремонтну майстерню для автомобілів і мив машини та зливав цю брудну воду в озеро. Не варто говорити про те, на що перетворилася вода у стоячому озері...

Отже, це непоодинокі випадки для того, щоб робити узагальнення – право власності на земельні ділянки не повинно завдавати шкоди іншим власникам сусідніх земельних ділянок. А це має обумовлювати обов'язок власника земельної ділянки дотримуватися екологічних правил її використання. На жаль, в Україні вже існують виснажені земельні ділянки, оскільки чорнозем так само потребує дбайливого ставлення, зміни рослин, зернами, якими засівають земельну ділянку,

знаходження земельної ділянки під паром тощо. Якщо ж в гонитві за прибутками забувати про це, то розповіді про родючість української землі стануть легендами.

Тому варто сьогодні говорити про майбутнє, суспільні інтереси та визначати земельні ділянки не тільки за ідентифікаційним номером та ціною, а й за місцем розташування та паспортом, в якому має бути зазначено, які рослини росли останнім часом на земельній ділянці, товщину родючого шару землі тощо. Такі методи мають забезпечити українську землю від банального зняття чорнозему і продажу його за кордон. Особливо це питання є актуальним для України у воєнний час, коли в боротьбі з агресором увага влади та суспільства звернена на протидію захопленню нашої землі. Тобто, зазвичай, власник має дбати про належну йому землю, але це стереотип сприйняття власника як належного господаря на власній землі, який мріє передати свою власність у спадок для ведення фермерського господарства своїм дітям і онуками. Але в наш час, існують «підприємці», які бажають отримати максимальний прибуток сьогодні або максимум завтра, а жити вони сподіваються в країнах Європи або США. Тому потрібно застерегти такі випадки недбалого розпорядження українською землею в суспільних інтересах. Тобто норми Земельного кодексу України мають увійти до договорів і висновки експертів щодо стану землі мають враховуватися нотаріусами при посвідченні купівлі-продажу земельних ділянок, про що вже зазначалося авторами [18].

У ст. 199 ЗК має місце термін “бонітування ґрунтів”. Тому виникає питання, а чи відображено це поняття в проєктах “типових договорів”. Наприклад, в одному з проєктів запропоновано такий підхід до оцінки якості землі: «Продавець свідчить, що відчужувана земельна ділянка, відповідно до ст. 675 ЦК України, знаходиться у стані придатному для використання за цільовим призначенням. Покупець свідчить, що особисто оглянув земельну ділянку до оформлення цього договору; недоліків, дефектів, які б перешкоджали її використанню за цільовим призначенням, на момент огляду ним виявлені не були. Претензій до Продавця, щодо якісних характеристик відчужуваної земельної ділянки, Покупець не має». Ця земельна ділянка продавалася з публічних торгів, де представником однієї із сторін був начальник відділу державної виконавчої служби певного району міжрегіонального управління Міністерства юстиції. Тому вважаємо, що відповідні типові договори мають розроблятися і удосконалюватися не тільки нотаріусами, які видають свідоцтва про право власності на майно, яке придбане з публічних торгів а й Мін'юстом, оскільки не завжди шляхом огляду земельної ділянки можна встановити якість ґрунту, зокрема, чи не заховані в ній шкідливі відходи тощо.

Другий важливий аспект земельних відносин полягає в тому, що у правовій системі України не дуже чітко розмежовуються певні поняття. Зокрема, можна зустріти випадки, коли договори укладаються з таким змістом, що кваліфікувати їх однозначно неможливо. Наприклад, договір оренди земельної ділянки з правом забудови викликає неоднозначне сприйняття, оскільки деякі фахівці допускають таку можливість. Їх позиція зумовлена тим принципом, “що все, що не заборонено, те дозволено” і вони так кваліфікують норми ЗК: «Ключовим моментом є те, що ЗКУ прямо не забороняє будівництво на орендованій землі, але й не дає чіткого дозволу без додаткових умов. Стаття 125 ЗКУ зазначає, що право на забудову земельної ділянки виникає лише після отримання відповідних дозволів та оформлення права на землю (власність або користування). Таким чином, орендар теоретично може будувати, якщо це передбачено договором оренди та дотримано всіх дозвільних процедур» [19]. Тут питання не у відсутності прямої заборони, а у суперечності таких земельних правовідносин кардинальній сутності договору оренди. Договір оренди за ст. 759 ЦК передбачає передачу майна (земельної ділянки) за плату на певний строк, а за ст. 785 ЦК наймач зобов'язаний негайно повернути річ у стані, в якому вона була одержана. Це квінтесенція договору найму і вона, за неофіційними даними, доволі часто використовується в Об'єднаних Арабських Еміратах, де виділяється земля під забудову на десять років, а через цей термін збудована будівля зноситься, якщо інше не передбачено договором. В такому випадку квартири в таких будинках здаються, а не придбаваються у власність і таке поняття як “капітальний ремонт” будинку відсутнє.

Якщо ж в нашій державі деякі нерухомі об'єкти експлуатуються віками, то на який строк має здаватися земельна ділянка в оренду? Цілком очевидно, що на орендованій земельній ділянці можна будувати або встановлювати пересувні об'єкти, але ж не цілі житлові комплекси. І тут питання не стільки в тому, що самочинні капітальні споруди (будинки) на орендованій землі мають зноситися [20], а в багатьох інших деталях.

Найперша деталь полягає в тому, що уповноважені особи не повинні укласти договори про оренду землі з правом на забудову капітальною спорудою, оскільки в такому разі повернення землі не передбачається. Навіть при державному будівництві об'єкту слід виходити з того, що земля має оформлятися у власність державної структури, не говорячи вже про надання землі приватним або колективним підприємствам.

Останні можуть отримувати земельні ділянки на підставі інших видів договорів, але не оренди з правом забудови. Зокрема, у ст. 413 ЦК визначене спеціальне право власника земельної ділянки передати її під забудову – суперфіцій. Отже, при прийнятті умов цього виду договору стане очевидною різниця між відповідним договором та договором оренди. Припустимо, не може забудовник в короткий час до забудови зібрати необхідну суму коштів для викупу земельної ділянки, то слід укласти договір купівлі-продажу в розстрочку, можливо, використовувати й конструкцію договору лізингу.

Тому, на думку авторки, непослідовність викладення питань власності на землю в ст. 42 ЗК України і породжує виникнення договорів оренди з правом забудови. І достатньо порівняти частину 1 цієї статті з ч. 2, щоб визначити відповідну непослідовність, яка й породжує договори оренди з правом забудови.

Тому відповідні договори із землею варто сприймати системно і нотаріуси при посвідченні таких договорів не повинні орієнтуватися на принцип, “що не заборонене, те дозволене”. Зокрема, в ст. 49 Закону України «Про нотаріат» передбачається така підстава для відмови у вчиненні нотаріальної дії як суперечність законодавству України, а не пряма заборона.

Наступна деталь полягає в тому, що згідно ч. 3 ст. 42 ЗК України порядок використання земельних ділянок, на яких розташовані багатоквартирні будинки, а також належні до них будівлі, споруди та прибудинкові території, визначається співвласниками. Тому вони вправі виділяти місце для тимчасового розташування кіосків тощо, але такі об'єкти називають малими архітектурними формами і зносять. Іноді доходить до прямого порушення права власності на землю. Так, в одному вищому навчальному закладі освіти на його території був встановлений кіоск для студентів, але його знесли. Тобто тепер право власності на землю не діє, а домінує адміністративний принцип впорядкування земельних відносин, коли адміністрація міста сама визначає, де і ким можуть встановлюватися кіоски, а не власник землі і орендар. Це можна було б сприйняти з позиції покращення зовнішнього вигляду наших міст, але не можна абсолютизувати таку владу, оскільки «всілякі узгодження» призводять до корупції.

Тому питання права власності на земельну ділянку потребують ґрунтового і всебічного аналізу не тільки вузькопрофільними фахівцями, а й мають досліджуватися з позиції теорії нотаріального процесу.

Висновки. В наш час надактуальними стають питання земельних відносин і права власності на землю, оскільки вільний продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення не повинен бути стихійним, непродуманим і викликати загрози як для власників, так і для оточуючих та суспільства в цілому. Тому варто підсилити увагу науковців на розробленні і вдосконаленні різноманітних договорів, в яких будуть визначені їх істотні умови, які відповідатимуть потребам як сторін, так і суспільним інтересам.

При цьому, договори мають бути не тільки типовими, а й з широким спектром варіантів врегулювання відносин, а це вимагає розширювати положення теорії нотаріального процесу і концентрувати увагу на земельних правовідносинах. Так, нотаріальне посвідчення лише типових договорів унеможливить висловлення особистої волі всіх і кожного суб'єкта окремо, але саме таке завдання ставиться в ст. 3 Конституції України та ч. 3 ст. 203 ЦК України. Тому в такому світлі істотного реформування потребує Закон України «Про нотаріат» та нотаріальна діяльність з посвідчення земельних та інших правовідносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
2. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>.
3. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану. Постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-%D0%BF#Text>.

4. Про нотаріат. Закон України від 2 вересня 1993 року. № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>.
5. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
6. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Цифровізація нотаріату. В кн. Нотаріальний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про нотаріат: монографія / за заг. ред. докторки юридичних наук, професорки, заслуженої юристки України С.Я. Фурси. Київ, Алерта, 2023. С. 18.
7. Мін'юст готується до запуску е-нотаріату: що зміниться. URL: <https://7eminar.ua/news/11334-minyust-gotujetsya-do-zapusku-e-notariatu-shho-zminitsya>.
8. ШІ у нотаріаті: нові можливості для правової сфери. URL: <https://7eminar.ua/news/9285-si-u-notariati-novi-mozlivosti-dlya-pravovoyi-sferi>.
9. НПУ звертається до Мінцифри та МЮ за захистом нотаріальної таємниці та зупинення тестування системи е-нотаріату. URL: <https://npu.ua>.
10. НПУ висловлює правову позицію щодо розмежування роботи нотаріусів в промисловому оточенні та тестовому середовищі та закликає захистити нотаріальну таємницю. URL: <https://npu.ua>.
11. В Мін'юсті пояснили, як оформити довіреність. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/v-minyusti-poyasnili-yak-oformiti-dovirenist.html>.
12. Фурса С.Я. Матеріальні та процесуальні особливості посвідчення довіреності. В кн. Нотаріальний процес. Теоретичні основи: монографія. Київ, Видавництво “Істина”, 2002. С. 269–272.
13. Фурса С.Я. Процесуальні особливості посвідчення шлюбного контракту в нотаріальному процесі та його правове значення. В кн. Нотаріальний процес. Теоретичні основи: монографія. Київ, Видавництво “Істина”, 2002. С. 259.
14. Фурса Є.Є. Вчинення консулом нотаріальних дій щодо спадкування майна: автореф. дисер. канд.юрид. Наук (12.00.03). Київ, 2015. С. 14.
15. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Договір дарування земельної ділянки із встановленням сервітуту. В кн. Пульнева О.С. Фурса Є.І., Фурса С.Я. Договір дарування. Серія” Правовий всеобуч населення”. Київ, Видавець Фурса С.Я., 2009. С. 30-31.
16. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Проєкт змішаного договору: договір про заручини та шлюбний договір. В кн. Сімейне право: Нотаріат Суд Адвокатура: науково-практичний посібник. Київ, Видавець Фурса С.Я., 2005. С. 326–328.
17. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Договір дарування квартири із встановленням особистого сервітуту. В кн. Пульнева О.С., Фурса Є.І., Фурса С.Я., Договір дарування. Серія”Правовий всеобуч населення”. Київ, Видавець Фурса С.Я., 2005. С. 28-29.
18. Земля: договори, суд, законодавство. Київ, Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2008. С. 39–41.
19. Чи можна будувати на орендованій земельній ділянці? URL: <https://inseinin.com.ua/tpost/fdie8ezfb1-chi-mozhna-buduvati-na-orendovani-zemeln>.
20. Про правові висновки Верховного Суду в земельних спорах розповіли судді ВС під час всеукраїнського круглого столу. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1783960>.

УДК 347.77:687

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.68>

ОСОБЛИВОСТІ ОХОРОНИ ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У СФЕРІ ФЕШН ІНДУСТРІЇ

Циронян М.С.,

аспірант Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності
Національної академії правових наук України
ORCID: 0009-0004-8517-5738

Циронян М.С. Особливості охорони об'єктів інтелектуальної власності у сфері фешн індустрії.

У статті проаналізовано особливості охорони об'єктів інтелектуальної власності у сфері фешн-індустрії в Україні та країнах Європейського Союзу. Розкрито основні механізми правової охорони, зокрема авторське право, торговельні марки, промислові зразки та комерційні таємниці, які виступають ключовими інструментами захисту модних колекцій, брендів та дизайнерських розробок. Детально охарактеризовано переваги та обмеження кожного з механізмів: від оперативності виникнення авторського права до процесу патентування промислових зразків. Наголошено на проблемі швидкоплинності модних тенденцій, яка значно ускладнює використання традиційних процедур охорони, адже очікування реєстрації часто перевищує життєвий цикл модного виробу.

Особливу увагу приділено європейському досвіду, зокрема аналізу Директиви 98/71/ЄС про охорону дизайну та Регламенту № 6/2002 ЄС, які закріплюють правові засади для зареєстрованих і нереєстрованих промислових зразків. Такий підхід забезпечує гнучкість захисту і дозволяє враховувати динаміку модної індустрії. Доведено, що для України імплементація подібних норм є необхідною, адже сприятиме більш ефективній охороні та захисту короткострокових модних рішень та боротьбі з плагіатом у цій сфері.

Окремо проаналізовано проблеми правового регулювання в Україні, зокрема відсутність чіткого визначення понять «бренд» і «дизайн», складність процедур реєстрації, неврегульованість статусу незареєстрованих об'єктів. Показано, що чинна нормативна база є загальною і не враховує специфіку модної сфери, що знижує рівень правового захисту українських дизайнерів. Водночас розглянуто успішні практики в ЄС і США, де існують освітні програми «fashion law» та розвинені юридичні практики, що свідчить про виокремлення фешн права як окремого правового інституту у сфері інтелектуальної власності.

Також підкреслено роль позасудових механізмів боротьби з копіюванням, які формують негативне ставлення до плагіату та посилюють репутаційний тиск на порушників. Також зосереджено увагу на впливі воєнного стану на сферу інтелектуальної власності в Україні, а саме прийняття спеціальних законів, що дозволило подовжувати строки дії прав та забезпечувати захист в судовому порядку навіть в умовах запроваджених обмежень.

Зроблено висновок про те, що ефективний розвиток української модної індустрії потребує удосконалення законодавчої бази. Так, наприклад, необхідно спростити та цифровізувати реєстраційні процедури, впровадити захист незареєстрованих дизайнерів, гармонізувати національне законодавство з європейськими стандартами. Реалізація таких заходів сприятиме зростанню конкурентоспроможності українських брендів, інтеграції у світовий модний простір та зміцненню більшої захищеності у сфері інтелектуальної власності.

Ключові слова: інтелектуальна власність, фешн-індустрія, торговельні марки, промислові зразки, авторське право, комерційна таємниця, правовий захист.

Tsyronian M.S. Peculiarities of intellectual property protection in the fashion industry.

The article analyzes the peculiarities of intellectual property protection in the fashion industry in Ukraine and the European Union. It outlines the main mechanisms of legal protection, including

copyright, trademarks, industrial designs, and trade secrets, which serve as key instruments for safeguarding fashion collections, brands, and designers' creative works. The advantages and limitations of each mechanism are described in detail: from the immediacy of copyright protection to the complexity of industrial design registration. The study emphasizes the problem of rapidly changing fashion trends, which significantly complicates the application of traditional protection procedures, as registration processes often exceed the life cycle of a fashion product.

Special attention is paid to the European experience, in particular the analysis of Directive 98/71/EC on the legal protection of designs and Regulation (EC) No 6/2002, which establish the legal framework for both registered and unregistered designs. This dual approach provides flexibility of protection and allows better adaptation to the dynamic nature of the fashion industry. It is argued that for Ukraine, the implementation of similar rules is essential, as it would ensure more effective protection of short-term fashion creations and strengthen the fight against plagiarism in this field.

The article separately examines the challenges of legal regulation in Ukraine, such as the absence of precise definitions of "brand" and "design," the complexity of registration procedures, and the unsettled status of unregistered objects. It is shown that the current legal framework remains general and does not take into account the specifics of the fashion sector, which reduces the level of legal protection for Ukrainian designers. At the same time, successful practices of the EU and the USA are reviewed, where educational programs in "fashion law" and specialized legal practices exist, demonstrating the recognition of fashion law as an emerging legal institute within the field of intellectual property.

The article also underlines the role of extrajudicial mechanisms in combating copying, which create negative public attitudes toward plagiarism and increase reputational pressure on violators. Additionally, attention is paid to the impact of martial law on intellectual property protection in Ukraine, namely the adoption of special laws that allow the extension of rights and ensure judicial protection even under restrictive wartime conditions.

The conclusion highlights that the effective development of the Ukrainian fashion industry requires improvements to the legislative framework. In particular, registration procedures should be simplified and digitalized, protection for unregistered designs introduced, and national legislation harmonized with European standards. The implementation of these measures would enhance the competitiveness of Ukrainian brands, facilitate their integration into the global fashion space, and provide stronger guarantees of intellectual property protection.

Key words: intellectual property, fashion industry, trademarks, industrial designs, copyright, trade secrets, legal protection.

Постановка проблеми. Підвищена увага до української моди зумовлює необхідність ефективної охорони інтелектуальної власності в таких сферах, як одяг, взуття та аксесуари. Зовнішній вигляд речі, зокрема, таких її елементів «trade dress» як логотип, дизайн, колір та назва, може бути захищений в Україні свідоцтвом на знак для товарів і послуг, патентом на промисловий зразок або винахід, а також авторським правом. Українські дизайнери нечасто вдаються до комплексного захисту своїх творів, віддаючи перевагу одному або кільком способам захисту. Можна припустити, що причини полягають у недостатній обізнаності споживачів, які можуть відрізнити підробку від оригіналу, або навпаки, обізнаному вибору споживавати доступних копій та товарів швидкої моди (від англ. «fast fashion»).

У світі інтелектуальної власності фешн-дизайн тривалий час залишався в тіні, але зараз із кожним роком значення інтелектуальних прав в індустрії моди зростає, спостерігається тенденція їхнього відокремлення в окремий інститут. Так, наприклад, у США, Італії та інших країнах у багатьох університетах є програма «Fashion law», в юридичних фірмах поступово з'являється практика у таких справах. Однак ключове питання про те, як держава та дизайнери мають захищати інтелектуальні права в індустрії моди, до кінця так і не вирішено.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти охорони і захисту інтелектуальної власності в сфері фешн індустрії досліджувались такими науковцями як: М.Є. Бичковською, Д.О. Ганзієнко, А.А. Генейманом, Н.В. Єпіфановою, Ю.В. Кузнєцовою, М.Т. Мельник, О.Ю. Новіковим, Р.В. Пожодкуком, Т.В. Пожоджук, І.М. Скобешук, В.О. Токаревою та іншими. Разом із цим, враховуючи активні євроінтеграційні процеси та розвиток вітчизняного законодавства в період дії правового режиму воєнного стану питання охорони і захисту об'єктів інтелектуальної власності у тому числі в сфері індустрії моди залишаються актуальними.

Метою дослідження є встановлення особливостей охорони об'єктів інтелектуальної власності у сфері фешн індустрії.

Виклад основного матеріалу. Для забезпечення сталого соціального та економічного розвитку держави ключове значення має ефективна охорона та захист прав інтелектуальної власності. У правовій доктрині ці поняття розмежовуються. На думку В. Валле, «під правовою охороною інтелектуальної власності слід розуміти комплекс юридичних, економічних і політичних заходів, спрямованих на запобігання порушенням прав інтелектуальної власності» [1, с. 13]. Натомість правовий захист включає механізми відновлення прав у разі їх порушення. І.Г. Запорожець наголошує на «нерозривності цих категорій, де правовий захист виступає складовою охорони прав інтелектуальної власності» [2, с. 27]. Ю.В. Кузнецова уточнює, що «охорона прав є визначальною на етапі регулювання суспільних правовідносин, тоді як правовий захист становить гарантію відновлення порушених прав і включає відповідний інструментарій для цього» [3].

Таким чином, правова охорона спрямована на запобігання правопорушенням, тоді як правовий захист передбачає відновлення порушених прав.

Як зазначає К.Л. Добровольська, «в Україні охорона та захист прав інтелектуальної власності регулюються широким спектром нормативних актів, включаючи загальне та спеціальне законодавство» [4].

Важливу роль у правовому регулюванні відіграють конституційні засади. Згідно зі статтею 41 Конституції України, «кожному громадянину гарантовано право володіти, користуватися та розпоряджатися результатами своєї інтелектуальної діяльності» [5]. Стаття 54 цього ж документа гарантує свободу творчої, наукової та технічної діяльності, а також захист авторських прав та моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з інтелектуальною діяльністю. Конституція також встановлює заборону на використання результатів творчої діяльності без згоди автора, крім випадків, передбачених законом [5].

Законодавче регулювання охорони та захисту прав інтелектуальної власності в Україні, зокрема у сфері фешн-індустрії, ґрунтується на положеннях Конституції України та міжнародно-правових актах. Україна є учасницею низки ключових міжнародних угод, зокрема Паризької угоди про охорону промислової власності (1883), Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків (1891) та Протоколу до неї (1989), Всесвітньої конвенції про авторське право (1952), Ніщської угоди про класифікацію товарів і послуг (1957), Договору про патентну кооперацію (1979), Договору про закони щодо товарних знаків (1994), Сінгапурського договору про право торговельних марок (2006) та інших міжнародних документів.

На національному рівні охорону прав інтелектуальної власності забезпечують такі нормативно-правові акти: Цивільний кодекс України (2003), Кримінальний кодекс України (2001), Кодекс України про адміністративні правопорушення (1984), Закони України «Про охорону прав на промислові зразки» (1993), «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» (1993), «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» (1993), «Про авторське право і суміжні права» (2022) тощо.

Однак чинна нормативна база має загальний характер та не враховує специфіки фешн-індустрії. Зокрема, нерегульованими залишаються питання правового статусу нових об'єктів інтелектуальної власності у модній сфері. Відсутність чітких визначень термінів «дизайн», «бренд», «мода» та неурегульованість термінів дії прав на дизайнерські об'єкти утруднюють ефективну охорону таких прав. Разом із цим, досвід Європейського Союзу свідчить про важливість правового захисту фешн-дизайну. Як зазначає М.Є. Бичковська, «у ЄС модні товари, включно з одягом, взуттям та аксесуарами, підлягають охороні як за законами про права на дизайн, так і за національним авторським правом. Відповідність зовнішньої форми товару критеріям правової охорони дозволяє забезпечити захист таких елементів, як назва, логотип, колірна гама, що підлягають реєстрації як промислові зразки або торговельні марки» [6, с. 95].

Зареєстрована торгова марка може надавати правову охорону імені дизайнера, назві бренду, емблемі, логотипу, кольору або комбінації кольорів, візерунку, тощо. Як зазначає І.М. Скобещук «українські дизайнери найчастіше реєструють в якості торгових марок свої імена (псевдоніми), іноді в комбінації з графічним зображенням. При цьому власником торгової марки може виступати сам дизайнер, як для торгових марок Andre Tan, Diana Dorozhkina, KARAVAY, FROLOV, Poustovit, так і юридична особа (компанія-виробник), наприклад, для ТМ GASSE (дизайнер Айна Гассе)» [7, с. 14]. Реєстрацію імені дизайнера як торгової марки можна вважати найефективнішим способом захисту бренду. В якості торгової марки можуть бути зареєстровані не лише назва брен-

ду, прізвище дизайнера, але й колір або комбінація кольорів. На думку І.М. Скобещук «значна частина українських дизайнерів обирає реєстрацію свого імені або псевдоніму як торговельної марки, що дозволяє забезпечити правову охорону назви бренду, логотипу та емблеми, водночас чинне законодавство захищає лише об'єктивно виражену форму творів, тоді як концепції, методи та ідеї захисту не підлягають» [7, с. 15].

Для вдосконалення правового регулювання у сфері фешн-індустрії необхідне запровадження якісних змін, які включатимуть адаптацію національного законодавства до норм права ЄС, уточнення ключових термінів та оптимізацію процедур набуття прав на об'єкти модної індустрії.

У 2018 році за ініціативою Міністерства культури України було організовано зустріч «Create. Ukraine», метою якої стало «обговорення актуальних питань захисту прав інтелектуальної власності у сфері дизайну та фешн-індустрії» [8]. Основна увага була зосереджена на необхідності внесення змін та вдосконалення правових механізмів для ефективного захисту об'єктів креативних індустрій.

У вересні 2019 року було презентовано проєкт «Національної стратегії у сфері інтелектуальної власності на період 2020-2030 рр.», який наголосив на проблемах недосконалості нормативно-правової бази у креативних секторах, включно із фешн-індустрією. Проєкт також звернув увагу на недостатню увагу з боку державних органів до питань правової охорони об'єктів інтелектуальної власності в цій галузі [9].

Правова охорона промислових зразків в Україні здійснюється за умови відповідності критеріям патентоспроможності – новизни та оригінальності. Об'єкт охорони також має відповідати принципам публічного порядку, гуманності та моралі. Відповідно до Закону України «Про охорону прав на промислові зразки», «реєстрація промислового зразка є обов'язковою умовою для отримання правової охорони, проте процедура може тривати понад рік, а її дія обмежується територією держави реєстрації» [10]. Ця тривалість процесу значно ускладнює захист об'єктів фешн-індустрії, які мають швидкоплинний життєвий цикл.

На відміну від промислових зразків, авторське право охороняється в силу його створення і не потребує обов'язкової реєстрації. Однак, в разі порушення авторських прав, автору необхідно мати докази свого авторства. У цьому має допомогти реєстрація авторського права, яка супроводжується депонуванням матеріалу у відповідному державному органі. В.О. Токарева розглядає твори дизайнерів як «твори мистецтва, а новий дизайн у значній мірі сприймається з естетичної, а не з функціональної точки зору, то доречно вести мову про авторське право як механізм захисту творів в індустрії моди» [11, с. 73].

Об'єктами авторських прав, згідно із ст. 8 Закону України «Про авторське право», є «твори науки, літератури і мистецтва незалежно від достоїнств і призначення твору, виражені в будь-якій об'єктивній формі, а тому числі в письмовій, усній формі, у формі зображення, у формі звуко- чи відеозапису, в об'ємно-просторовій формі» [12]. Передбачений перелік об'єктів авторського права включає в себе, серед іншого, твори графіки, дизайну та інші твори образотворчого мистецтва і твори декоративно-прикладного мистецтва. Щодо об'єктів фешн індустрії, під оригінальністю необхідно розуміти самостійність, відсутність копіювання чужого дизайнерського рішення. Творчий характер вказує на те, що «спосіб створення виробу не повинен ґрунтуватися лише на утилітарних показниках, пов'язаних з захисною функцією одягу. Безперечно, стандартна однотонна футболка, прямі штани, класичний піджак та подібні базові моделі без специфічних елементів не будуть вважатись об'єктами авторського права» [11, с. 73].

Особливого значення у фешн-індустрії набуває правова категорія «дизайн», який визначає зовнішній вигляд виробу або його частини шляхом поєднання форми, кольорів, текстур та інших елементів. Дизайн спрямований на індивідуалізацію автора та формування асоціацій споживачів із конкретним творцем, водночас запобігаючи введенню в оману.

В українському законодавстві залишаються невизначеними ключові терміни, зокрема «бренд» і «дизайн». У правовій доктрині науковці дотримуються різних підходів до розуміння терміна «бренд»: одні прирівнюють його до поняття «торговельної марки», інші підкреслюють його відмінність, вказуючи на значущість репутаційного компонента, що асоціюється з рівнем якості продукції.

Окрім, як зазначає Д. Ганзієнко, «назви та форми виробу доволі часто охорони потребують спеціальні техніки його створення, наприклад, нанесення візерунку на тканину, секрети виробництва. Такі техніки вважаються ноу-хау і охороняються комерційною таємницею. WIPO наводить як приклад секрету виробництва в індустрії моди IT-систему компанії ZARA» [13].

В.О. Токарева обґрунтовано вказує на те, що «захист інтелектуальної власності є основою більшості європейських бізнес-моделей в індустрії моди. Європа була і залишається центром високої моди, тож захист фешн-дизайну є особливістю європейської правової культури». На думку вченої, «на відміну від Сполучених Штатів Америки, у Європейському Союзі модні товари, включаючи традиційні категорії одягу, аксесуари та взуття, можуть бути захищені відповідно до національних та європейських законів про права на дизайн та національних законів про авторське право» [11, с. 73].

Варто зазначити, що в правовій системі Європейського Союзу значна увага приділяється саме захисту дизайну як об'єкта інтелектуальної власності.

Європейський Союз запровадив уніфіковану систему захисту прав на дизайн, основою якої є Директива 98/71/ЄС [14] про правову охорону дизайну та Регламент ЄС № 6/2002 [15]. Згідно з положеннями зазначеної Директиви, «дизайн визнається об'єктом правової охорони за наявності таких характеристик, як новизна та індивідуальний характер. Новизна визначається тим, чи відомі громадськості ідентичні моделі, тоді як індивідуальний характер має місце, якщо загальне враження від дизайну суттєво відрізняється від інших публічно представлених зразків на погляд поінформованого споживача» [14].

Регламент № 6/2002 поширює правовий захист як на зареєстровані, так і на незареєстровані дизайни. Тривалість охорони залежить від типу прав: «зареєстрований дизайн захищається протягом п'яти років із можливістю продовження до 25 років, тоді як незареєстрований дизайн має трирічний строк охорони, який не може бути продовжено. Такий підхід є оптимальним для захисту виробів із коротким життєвим циклом, що є особливо актуальним для модної індустрії через її швидкоплинність» [15].

Ф.М. Вітцбург виділяє два основних підходи до правової охорони дизайну та авторських прав [16]. Перший підхід передбачає поєднання критеріїв новизни для захисту дизайну та вимоги оригінальності для авторських прав. У справі SAS Chaussea vs SARL Menport CA (2011 р.) [17]. Паризький апеляційний суд визнав модель взуття як таку, що відповідає вимогам як авторського права, так і правового захисту дизайну, через її оригінальність та індивідуальний характер.

Водночас Вітцбург критикує цей підхід, «застерігаючи від можливого змішання правових категорій, альтернативний підхід полягає у чіткому розмежуванні авторських прав та прав на дизайн» [16]. Це було продемонстровано у рішенні Верховного суду Франції у справі J-M Weston vs Manbow, Cass., де суд відмовив у захисті авторських прав через ідентичність дизайну з раніше представленою моделлю, але залишив у силі правовий захист на дизайн [18].

Таким чином, правове регулювання дизайну в ЄС базується на балансі між новизною, оригінальністю та необхідністю чіткого розмежування різних видів правової охорони.

Деякі науковці критично оцінюють широкий підхід до правового захисту інтелектуальної власності у фешн-індустрії Європейського Союзу. Зокрема, І. Оберман-Хагі вважає його необґрунтованим, аргументуючи це тим, що «правові конфлікти часто виникають між великими корпораціями, які здебільшого зацікавлені в комерційній вигоді та обмеженні конкуренції, ніж у справедливому відновленні своїх прав» [19, с. 95]. Водночас, дизайнери-початківці стикаються з фінансовими труднощами, які унеможливають судовий захист їхніх творів.

Дослідниця пропонує відмовитися від надмірного законодавчого регулювання та замість цього «сприяти розвитку позасудових методів боротьби з копіюванням. У цьому контексті наводиться приклад функціонування онлайн-спільнот, таких як Etsy та блог «You Thought We Didn't Notice», які публічно висміюють порушників прав на дизайн і формують негативне ставлення до копіювання» [19, с. 96].

Після введення воєнного стану у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації були ухвалені нормативно-правові акти, спрямовані на збереження прав інтелектуальної власності.

З метою підвищення ефективності правового захисту було ухвалено низку важливих законодавчих актів, зокрема Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо відповідальності за порушення авторського права і суміжних прав» [20] (01 грудня 2022 року) та Закон України «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану» [21] (01 квітня 2022 року). Положеннями прийнятих нормативно-правових актів передбачено можливість подовження строків дії виключних прав на об'єкти інтелектуальної власності у разі, якщо їх продовження стало неможливим через обмеження, пов'язані з воєнним станом, впроваджено додаткові процедури для захисту прав інтелектуальної власності, які полег-

шують подання заяв та скарг через електронні платформи для забезпечення доступу до правосуддя навіть під час дії воєнного стану.

Таким чином, в умовах воєнного стану правове регулювання в індустрії моди зазнало змін, спрямованих на збереження прав інтелектуальної власності, адаптацію процедур реєстрації та забезпечення доступу до правосуддя. Подальше вдосконалення законодавства має враховувати нові виклики та сприяти захисту креативних індустрій навіть в умовах воєнних дій.

Висновки та пропозиції. Правове регулювання у сфері фешн індустрії базується на нормах національного та міжнародного права. Захист можуть отримати дизайнерські рішення, логотипи, кольорові комбінації, назви брендів та інші елементи, які відповідають критеріям патентоспроможності або вимогам для торговельних марок. Однак чинне законодавство України потребує оновлення для ефективного захисту об'єктів моди. Зокрема, на сьогодні проблемами, які потребують вирішення є тривалий процес реєстрації промислових зразків і товарних знаків обмежує можливості захисту дизайнерських розробок через швидкоплинність модних тенденцій, а також невизначеність правового статусу незареєстрованих дизайнерських рішень обмежує можливості захисту нових модних виробів.

Дослідивши окремі аспекти правового регулювання охорони і захисту об'єктів інтелектуальної власності у сфері фешн індустрії в Європейському Союзі варто зазначити, що в ЄС діє гнучка система правового захисту, яка включає як зареєстровані, так і незареєстровані права на дизайн. Такий підхід є особливо актуальним для захисту короткотермінових модних виробів. Для України такий підхід, зокрема, впровадження системи незареєстрованих прав на дизайн із коротшим терміном дії (аналогічно ЄС) для захисту модних виробів із коротким життєвим циклом, на нашу думку, є актуальним. Також доцільним є спрощення реєстраційних процедур, насамперед, це стосується оптимізації та прискорення реєстрації промислових зразків та торговельних марок, зокрема через цифровізацію процесів та впровадження експрес-реєстрації для об'єктів фешн-індустрії.

Реалізація запропонованих заходів, на нашу думку, сприятиме розвитку української модної індустрії та забезпечить ефективний правовий захист її об'єктів відповідно до сучасних світових тенденцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Валле В. Парадокси права інтелектуальної власності: монографія. Київ: Освіта України, 2010. 439 с.
2. Запорожець І.Г. Адміністративно-правові засади управління у сфері охорони прав на об'єкти інтелектуальної власності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07, Харків, 2006. 201 с.
3. Кузнецова Ю.В. Актуальні питання правової охорони та правового захисту об'єктів права інтелектуальної власності в Україні. *Вісник Приазовського державного технічного університету. Серія: Економічні науки.* 2018. Випуск 35. С. 84–90. URL: <http://ves.pstu.edu/article/view/133627> (дата звернення: 01.02.2025).
4. Добровольська К.Л. Правове забезпечення охорони та захисту прав інтелектуальної власності в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2021. № 9. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=2210> (дата звернення: 01.02.2025).
5. Конституція України № 254к/96-ВР від 28 червня 1996 року. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 01.02.2025).
6. Бичковська М.Є. Охорона прав інтелектуальної власності на незареєстровані дизайни в сфері індустрії моди. Дис. ... д-ра філософії зі спеціальності 081 «Право», галузь знань 08 Право. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ. 2021. 223 с. URL: https://scc.knu.ua/upload/iblock/277/v3x85pn7q1roxg9nb4zr7uqqq6e1m6bt/dis_Bychkovska%20M,E,.pdf (дата звернення: 01.02.2025).
7. Скоробрещук І.М. *Інтелектуальна власність у fashion-індустрії.* Вітчизняний та світовий досвід правового регулювання відносин у сфері інтелектуальної власності: збірник наукових праць за матеріалами VII Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (27 квітня 2018 р.). За заг. ред. О.В. Черевка, О.П. Орлюк. С. 13–16.
8. Громадська ініціатива «Create.Ukraine». URL: http://mincult.kmu.gov.ua/controluk/publish/article?art_id=245399706&cat_id=244913751 (дата звернення: 01.02.2025).

9. Програма співробітництва між Міністерством економічного розвитку і торгівлі України та Всесвітньою організацією інтелектуальної власності на 2018-2019 рр. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/999_001-17 (дата звернення: 01.02.2025).
10. Про охорону прав на промислові зразки: Закон України від 15 грудня 1993 року № 3688-XII. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12> (дата звернення: 01.02.2025).
11. Токарева В.О. Окремі питання інтелектуальної власності в індустрії моди. *Часопис цивілістики*. Випуск 24. С. 70–74. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6e1bd50b-c98f-4f18-8714-a9a53047cd30/content> (дата звернення: 01.02.2025).
12. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 01 грудня 2022 року № 2811-IX. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20>. (дата звернення: 01.02.2025).
13. Ганзієнко Д. Як дизайнеру в Україні захистити свою творчість. *NV Бізнес*. 2017. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/experts/ganzienko/jak-dizajneru-v-ukrajini-zahistiti-svoju-tvorchist1553786.html> (дата звернення: 01.02.2025).
14. Directive 98/71/EC of the European Parliament and of the Council of 13 October 1998 on the legal protection of designs. *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31998L0071>. (дата звернення: 01.02.2025).
15. Council Regulation (EC) No 6/2002 of 12 December 2001 on Community designs. *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32002R0006>. (дата звернення: 01.02.2025).
16. Witzburg F.M. Protecting fashion: A comparative analysis of fashion design protection in the United States and Europe. *Cardozo art an entertainment law journal*. 2016. URL: <http://www.cardozoaelj.com/2014/09/19/protecting-fashion-a-comparative-analysis-of-fashion-design-copyrightprotection-in-the-u-s-and-europe/>. (дата звернення: 01.02.2025).
17. Court of Appeal of Paris, Section 5, Chamber 2, Case 08000/2010 SAS Chaussea v. SARL Menport. URL: <https://justice.pappers.fr/decision/e3cc1f9dfd8671037856b3cc271b53f9361c67ba>. (дата звернення: 01.02.2025).
18. Cour de cassation Pourvoi n° 09-67.107 26 octobre 2010. *Cour De Cassation*. URL: <https://www.courdecassation.fr/decision/61372794cd5801467742cb14>. (дата звернення: 01.02.2025).
19. Oberman Khagi I. Who's afraid of Forever 21: Combating copycatting through extralegal enforcement of moral rights in fashion designs. *Fordham intellectual property, media and entertainment law journal*. N.Y., 2016. Vol. 27, № 1. Pp. 68-101.
20. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо відповідальності за порушення авторського права і (або) суміжних прав: Закон України від 01 грудня 2022 року № 2803-IX. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2803-20>. (дата звернення: 01.02.2025).
21. Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 01 квітня 2022 року № 2174-IX. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2174-20>. (дата звернення: 01.02.2025).

УДК: 347.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.69>

РОЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У ВИЯВЛЕННІ ВІДЧУЖЕННЯ ОДНОГО З БАТЬКІВ У СІМЕЙНИХ СПОРАХ

Школьнік С.О.,
аспірант факультету «Правознавства»
ПВНЗ «Європейський університет»
ORCID: 0009-0006-4763-1653
e-mail: sshkoljnik@e-u.edu.ua

Школьнік С.О. Роль психологічної експертизи у виявленні відчуження одного з батьків у сімейних спорах.

Стаття висвітлює теоретичні та практичні аспекти проведення психологічної експертизи у сімейних спорах в контексті наявності обставин відчуження одного з батьків (parental alienation). Новизна цієї статті полягає в тому, що це дослідження заповнює прогалину у врахуванні психологічного аспекту відчуження дитини при вирішенні сімейних спорів і пропонує практичні інструменти для захисту прав дитини та батьків.

У цьому дослідженні проаналізовано сучасні наукові публікації та судову практику, в котрій було зафіксовано випадки відчуження одного з батьків. Проаналізовано юридичні та психологічні особливості цього явища та його вплив на дитину, теоретичне підґрунтя, критерії та практичне застосування результатів експертизи, а також можливість розрізнати справжнє відчуження від обґрунтованого розриву стосунків. Визначено основні ознаки та форми прояву відчуження дитини, а також наголошено на складнощах його розпізнання та доведення в судовому порядку. Вказується на необхідність застосування ефективних механізмів розпізнання цього стану. Підкреслюється потреба врахування маніпулятивного впливу на дитину в судовій практиці та необхідність доповнення законодавства України чітким визначенням відчуження як форми психологічного насильства. Приділено увагу важливості підвищення рівня кваліфікації суддів, юристів, психологів щодо цієї проблематики та забезпечення найкращих інтересів дитини під час розв'язання сімейних спорів.

Результати дослідження мають практичну цінність для психологів, суддів, адвокатів, соціальних працівників та батьків. Вони пропонують інструменти для розпізнання маніпулятивного впливу, підвищення обізнаності про його наслідки та вдосконалення судової практики. Розуміння критеріїв відчуження допоможе експертам та батькам ідентифікувати ознаки проблеми, а також сприятиме підвищенню обізнаності щодо негативних наслідків цього стану, спонукаючи до пошуку професійної допомоги. Включення методики виявлення відчуження у навчальні програми для студентів психологічних та юридичних спеціальностей підвищить їхню компетентність у питаннях розв'язання сімейних спорів.

Ключові слова: сімейне право, участь у вихованні дитини, судова практика, сімейні спори, сімейні правовідносини.

Shkolnik S.O. The role of psychological assessment in detecting parental alienation in family disputes.

The article explores the theoretical and practical aspects of conducting psychological examinations in family disputes involving parental alienation. The novelty of this work is that it fills the gap in considering the psychological dimension of child alienation in family conflicts and offers practical tools to protect the rights of children and parents.

This study analyzes modern scholarly publications and legal precedents where parental alienation has been documented. It examines the legal and psychological features of this phenomenon and its impact on a child, including its theoretical basis, criteria, and the practical application of expert findings. The study also explores how to distinguish genuine alienation from a justified breakdown in a relationship.

The main signs and forms of child alienation are identified, and the difficulties in recognizing and proving it in court are highlighted. The article points to the need for effective mechanisms to detect this condition and emphasizes the importance of considering the manipulative influence on the child in legal practice. It also calls for amending Ukrainian legislation to clearly define alienation as a form of psychological abuse. Special attention is given to the importance of improving the qualifications of judges, lawyers, and psychologists on this issue to ensure the child's best interests are met during family dispute resolution.

The study's findings are of practical value to psychologists, judges, lawyers, social workers, and parents. They offer tools to identify manipulative influence, raise awareness of its consequences, and improve legal practice. Understanding the criteria for alienation will help experts and parents identify signs of the problem and encourage them to seek professional help. Incorporating alienation detection methods into the curricula of psychology and law students will enhance their competence in resolving family disputes.

Key words: family law, child upbringing participation, judicial practice, family disputes, family legal relations.

Постановка проблеми: Відчуження одного з батьків (parental alienation) є надзвичайно гострою та складною проблемою, яка стає актуальною в умовах зростання кількості випадків розірвання шлюбів та сімейних конфліктів. Це психоемоційний стан, при якому дитина необгрунтовано відмовляється від стосунків з одним із батьків під впливом іншого. Він має глибокі та довготривалі негативні наслідки для психоемоційного розвитку дитини. У цій ситуації відчужувач руйнує сімейні зв'язки дитини, порушує формування її здорової особистості, що призводить до травматизації, яка може впливати на її життя в майбутньому. Ігнорування проблеми може призвести до хибних судових рішень у сімейних справах, поглиблення конфлікту та подальшого погіршення емоційного стану дитини. Отже, розробка та застосування ефективних інструментів виявлення відчуження є важливим для захисту найкращих інтересів дитини та батьків у складних сімейних обставинах.

Метою дослідження є аналіз ролі психологічної експертизи у виявленні відчуження одного з батьків у сімейних спорах.

Стан опрацювання проблематики: Дослідження за цим напрямом проводилися Сиракузано А., Бароне Ю., Лісі Г., Ніолу К. [1, с. 231–238], Вільямом Бернетом [2, с. 3-15], Філіпом Маркусом [3], Катериною Радзівіл, [4, с. 167-172]; Шемякіною Н.О. [5, с. 524-540]. Невирішеною частиною загальної проблеми залишається недостатнє врахування судами аспекту відчуження у судовій практиці у сімейних спорах, а також відсутність визначення відчуження як форми психологічного насильства в законодавстві України.

Виклад основного матеріалу.

Відчуження одного з батьків та його визнання

Parental Alienation Syndrome (PAS) – це термін, введений дитячим психіатром Річардом Гарднером у 1985 році для опису ознак і симптомів, які, на його думку, виявляли діти, відчужені від одного з батьків через маніпуляції з боку іншого батька. Пропоновані симптоми включали надмірний, але необгрунтований страх, неповагу або ворожість до одного з батьків. Гарднер вважав, що набір поведінок, які він спостерігав у деяких сім'ях, залучених до судових спорів щодо опіки над дитиною, може бути використаний для діагностики психологічної маніпуляції або надмірного впливу на дитину з боку одного з батьків, зазвичай іншого з батьків, який може намагатися запобігти подальшим стосункам між дитиною та іншими членами родини після розлуки або розлучення. Проте на сьогодні, синдром відчуження батьків не має статусу визнаного наукового діагнозу або медичного синдрому у провідних міжнародних класифікаціях та судовій практиці [6].

У міжнародній та національній класифікації подібний стан описаний у International Classification of Diseases (ICD-10) (Міжнародний класифікатор хвороб) (МКХ-10) [7] Z63.5 Disruption of family by separation and divorce Estrangement (Розрив родини через розлучення чи відчуження) а також у Класифікаторі хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я НК 025:2021 [8, с. 63] Z63 Інші проблеми, пов'язані з найближчим оточенням, включаючи сімейні обставини.

Код Z63.5 в ICD-10 є кодом для опису життєвої обставини або проблеми, пов'язаної з первинною групою підтримки (сім'єю), а не медичним або психічним розладом. Він допомагає медичним працівникам документувати соціальні детермінанти здоров'я та розуміти ширший контекст

проблем пацієнта. Аналогічно Z63 в Класифікаторі хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я НК 025:2021 є обставиною потенційної небезпеки для здоров'я, пов'язаної з соціально-економічними та психосоціальними обставинами. Таким чином, можна дійти до висновку, що відчуження одного з батьків (parental alienation) визнається у клінічній та правовій практиці як значна та шкідлива проблема, що впливає на добробут дитини.

Відмова від статусу «Синдрому батьківського відчуження (PAS)» з боку фахівців обумовлена відсутністю дослідженої основи для такого діагнозу. Натомість визнання обставини «Відчуження одного з батьків (parental alienation)» уможливорює компетентне втручання з боку суду, експертів і фахівців у дитячій психології. Такий підхід свідчить про розуміння проблеми, оскільки визнання «відчужуючої поведінки» та її серйозного впливу уможливорює необхідні психологічні та юридичні втручання.

Застосування поняття у судовій практиці

Попри відсутність офіційного визнання PAS як синдрому в ICD-10 або НК 025:2021, суди в Україні визнають відчуження одного з батьків як явище.

Так, у Рішенні Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 28 вересня 2022 року у справі № 607/10265/22 про притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення, суд встановив, що *“...однією з поширених форм маніпуляції в таких спорах є зловживання заходами запобігання та протидії домашньому насильству шляхом неодноразової провокації конфлікту та подальшого виклику поліції. Метою такої маніпуляції є отримання термінового заборонного припису та/або складення протоколу про правопорушення за ст. 173-2 КУпАП, оскільки один з батьків вважає, що факт учинення іншим з батьків домашнього насильства автоматично дискредитує батька (матір) у спорі про визначення місця проживання дитини”*. Суддя звернув увагу на негативне соціальне явище як синдром відчуження одного з батьків (PAS parental alienation syndrome) та *“неприпустимість з боку обох батьків щодо вчинення маніпуляцій з метою використання їх результатів при вирішенні спору щодо визначення місця проживання дитини, оскільки такі маніпуляції можуть призвести до розриву емоційного контакту, наявного між дитиною та батьками, та завдати невідримної шкоди психологічному здоров'ю самої дитини”*. Суд врахував зазначені обставини та закрит стосовно ОСОБА_1 провадження у справі про адміністративне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 173-2 КУпАП, у зв'язку із відсутністю складу адміністративного правопорушення [9].

У Рішенні від 21 квітня 2023 року у справі № 607/10605/22 про позбавлення батьківських прав та збільшення розміру аліментів Тернопільський міськрайонний суд Тернопільської області врахував наявність доказів, які підтверджують небажання позивача надати відповідачеві можливість спілкуватися з дочкою та створення перешкод для такого спілкування. Суд звернув увагу, що *“Більше того сьогодні дедалі більшої актуальності набуває таке негативне соціальне явище як синдром відчуження одного з батьків (PAS parental alienation syndrome), який виникає у процесі або після вирішення спору про встановлення місця проживання дитини, про участь одного з батьків у вихованні дитини тощо як результат прямих або опосередкованих маніпуляцій одного з батьків щодо другого з батьків”*. Суд частково задовольнив позов щодо збільшення розміру аліментів та відмовив у задоволенні вимог щодо позбавлення батьківських прав [10]. Аналогічні висновки містяться у Рішенні Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 03 березня 2025 року у справі № 607/17475/24 про позбавлення батьківських прав [11].

У Постанові від 14 травня 2024 року у справі № 352/2324/17 за позовом про визначення місця проживання дитини з матір'ю, відібрання дитини від батька, повернення її матері, Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати КЦС погодився з доводами касаційної скарги, що *«...відчуження дитини від матері є наслідком протиправної поведінки відповідача, який чинив перешкоди позивачу у вихованні та спілкуванні з дитиною»*. Проте, незважаючи на висновок психолога про наявність психологічного індукування з боку батька, спрямованого на відчуження матері, включаючи обмеження контактів, ворожість і перенесення сімейних конфліктів на дитину, суд відмовив у задоволенні позову матері і вказав, що *«...матері потрібно поступово входити в життя дитини і обом батькам дитини необхідно вчиняти активні дії на відновлення зв'язку матері з дочкою задля повноцінного психологічного розвитку дитини»*. Така думка суду є доволі суперечливою, оскільки за активної протидії відчужувача відновлення зв'язку відчуженого батька ускладнене, а досить часто – неможливе. Найкращим розв'язанням в цій ситуації може стати

зобов'язання батька, з яким проживає дитина, до обов'язкової участі разом з дитиною у роботі з психологом з метою відновлення емоційного зв'язку дитини з матір'ю, зі звітуванням до суду та органів опіки і піклування про результат цієї роботи. У подальшому встановлення спільного почергового проживання дитини, як альтернативи розв'язання спору [12].

Сучасні дослідження все частіше підтверджують, що така поведінка є формою психологічного насильства над дітьми, яка має серйозні, довготривалі негативні наслідки для їхнього психічного здоров'я, розвитку та стосунків. Суддя у відставці Єрусалимського суду у сімейних справах (Ізраїль) Філіп Маркус вказує, що *“відчуження одного з батьків є формою психологічного насильства над дитиною. Воно може полягати в необгрунтованих звинуваченнях, що стосовно дитини раніше здійснювалося насильство другим із батьків або в жорстокій та насильницькій поведінці щодо одного з батьків, вселенні дитині відчуття провини, нібито контакт з одним із батьків засмучує другого, нав'язуванні дитині відчуття, що вона перебуває в небезпеці під час відвідування одного з батьків, наданні дитині інформації про позов, необгрунтованих звинуваченнях на адресу баби й діда, а також інших членів сім'ї, у переїзді без попереднього обговорення”* [3].

Проте, наразі законодавство України не містить чіткого визначення відчуження одного з батьків як форми психологічного насильства.

Призначення судово-психологічної експертизи в сімейних справах

Психологічна експертиза є важливим інструментом у судовій практиці України. Вона допомагає встановити психічні особливості, риси характеру, мотивацію та емоційні стани осіб, які мають юридичне значення. Це сприяє ухваленню обгрунтованих судових рішень на основі об'єктивних даних. Особливе значення має правильність проведення психологічної експертизи у сімейних спорах, адже це впливає на подальшу долю дитини. Важливим її завданням є розпізнання можливих маніпуляцій з метою відчуження одного з батьків (parental alienation).

Метою дослідження є надання суду науково обгрунтованих висновків, які допоможуть прийняти рішення, що відповідає найкращим інтересам дитини. Об'єктом дослідження в сімейних справах є: дитина, її психологічний стан, волевиявлення, емоційні потреби; батьки або інші особи, що претендують на виховання дитини; взаємовідносини між членами родини, особливо в контексті виховання, опіки, розлучення.

Для визначення того, з ким із батьків буде найкраще проживати дитині, визначення способів участі у вихованні дитини іншим із батьків та наявності відчуження одного з батьків (parental alienation), судом може бути призначена відповідна експертиза. Суд призначає експертизу у справі для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо (частина перша статті 103 ЦПК України). Учасник справи має право подати до суду висновок експерта, складений на його замовлення (частина перша статті 106 ЦПК України) [13].

Зазначена експертиза проводиться у сімейних спорах за частиною другою статті 159, частиною першою статті 161, частиною першою пункту 3)-5) статті 164, частиною першою статті 170 Сімейного кодексу України [14]. До компетенції судового експерта-психолога під час виконання судово-психологічної експертизи віднесено визначення можливостей кожного з батьків забезпечити найбільш сприятливий для розвитку та виховання дитини емоційний стан.

Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 № 53/5 дає орієнтовний перелік питань, які варто поставити перед судово-психологічною експертизою у сімейних справах [15]:

1. Яким чином сімейна ситуація, індивідуально-психологічні особливості батьків (зазначити, якщо треба, одного чи обох із них), особливості їх виховної поведінки впливають на емоційний стан, психічний розвиток та відчуття благополуччя дитини?

2. Яким чином можуть вплинути умови виховання кожного із батьків на психологічний стан та розвиток дитини?

3. Чи має залежність оцінка сімейної ситуації дитиною від впливу з боку батьків та інших дорослих?

Ці питання дають відповіді не тільки на наявність відчуження, але й на ширші аспекти, необхідні для розв'язання спорів щодо виховання та визначення місця проживання дитини, а саме: з'ясування, перебування з ким із батьків забезпечує найкращі інтереси дитини та її стабільний емоційний стан; можливості кожного з батьків щодо створення кращих умов для проживання та виховання дитини.

Вільям Бернет, доктор медицини, Професор у відставці Університету Вандербільта Нешвіль, Теннессі, США запропонував «П'ятифакторну модель» діагностики відчуження одного з батьків шляхом усвідомлення та визначення складових цього психічного стану [2]. П'ятифакторну модель можна вважати надійним інструментом для визначення відчужувальної поведінки. Застосовуючи п'ятифакторну модель, експерт може встановити, що один із батьків вдавався до маніпулятивних методів поведінки, і право проживання з дитиною може бути передано від відчужувача до раніше відчуженого.

П'ятифакторна модель включає такі критерії:

- Фактор 1: дитина чинить опір контактам або взагалі відмовляється контактувати.
- Фактор 2: попередньо існували позитивні відносини між дитиною і відчуженим тепер батьком/матір'ю.
- Фактор 3: відсутність насильства, невиконання батьківських обов'язків або суттєво неякісного виконання батьківських обов'язків з боку відчуженого тепер батька/матері.
- Фактор 4: використання численних моделей поведінки, що сприяють відчуженню, з боку того з батьків, якому дитина надає перевагу.
- Фактор 5: дитина демонструє багато з восьми поведінкових моделей відчуження, описаних автором.

П'ятифакторна модель є набором критеріїв, які експерт може використати як інструмент або рамку для відповіді на попередні питання. Вона дозволяє експерту систематизувати свої спостереження та висновки під час оцінки сім'ї. Важливо пам'ятати, що це модель для виявлення ситуації відчуження, а не медичний діагноз у сенсі ICD-10 або МК 025:2021. Експерт не «діагностує» (parental alienation), а за цією моделлю констатує наявність ознак проблеми відповідно до запропонованих критеріїв. Застосування цієї моделі вимагає глибоких знань психології розвитку дитини, сімейної психології, а також досвіду в судовій психології. Експерт повинен вміти збирати інформацію з різних джерел, інтерпретувати її, розпізнавати справжнє відчуження від обгрунтованої відмови від контакту.

Під час відчуження одного з батьків, дитина часто виражає неприязнь, ворожість або навіть страх до того батька, від якого її відчужують. Вона може відмовлятися від будь-яких контактів, а також виправдовувати дії того з батьків, хто її відчужує. Нерідко діти починають використовувати стереотипні та неправдиві звинувачення на адресу відчуженого батька та демонструвати емоційну холодність або байдужість до нього. Цей перелік ознак не є вичерпним і може змінюватися в залежності від віку дитини, обставин конфлікту між батьками тощо.

У контексті сімейних спорів важливо розмежовувати відчуження одного з батьків (parental alienation), що є наслідком маніпулятивного впливу, від обгрунтованої відмови дитини від спілкування з одним із батьків. Остання ситуація виникає, коли дитина має вагомі, об'єктивні причини для небажання контактувати, і це не є результатом впливу іншого батька.

Причини обгрунтованої відмови дитини від спілкування з батьком можуть включати:

- Насильство або жорстоке поводження з дитиною;
- Систематичне невиконання одним із батьків своїх обов'язків щодо виховання дитини;
- Шкідливі звички або девіантна поведінка: наявність у одного з батьків залежностей (алкогольна, наркотична), агресивна поведінка, кримінальна діяльність, що створює небезпеку для дитини або негативно впливає на її психологічний стан та розвиток.
- Нездатність забезпечити дитині адекватні умови для спілкування, ігнорування потреб дитини під час зустрічей.
- Пряме вираження дитиною власних бажань у старшому віці, коли дитина надає більшу перевагу проведенню часу з однолітками чи займається власними хобі, за умови, що це не супроводжується негативними емоціями до батька та не є результатом маніпуляцій.

Висновок психолога має ґрунтуватися на поясненнях обох батьків, а також документах, наданих обома сторонами. Психолог має дослідити матеріали справи, яка переглядається, особисто поспілкуватися з малолітньою дитиною. Психологу варто застосовувати опитувальник, який зможе допомогти визначити можливості батьків щодо виховання дитини з врахуванням її найкращих інтересів та встановити відчуження одного з батьків за його наявності.

Висновок психолога може бути визнаний неналежним доказом у справі. Так, у Постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 23 грудня 2020 року у справі № 712/11527/17, у якій був спір між батьками про визначення місця

проживання дитини, суд зазначив, що: «Взявши до уваги висновок спеціаліста за результатами проведення психологічного дослідження від 18 червня 2019 року № 04/19, виконаного юридичним психологом ОСОБА_13, апеляційний суд не врахував, що такий висновок психолога ґрунтується на поясненнях матері, а також окремих письмових документах, наданих лише однією стороною - ОСОБА_2; у психолога не перебували у дослідженні матеріали справи, яка переглядається, психолог особисто не спілкувалася з малолітньою дитиною та батьком дитини. Висновок психолога містить загальні висновки про зв'язок матері з дитиною такого віку без урахування фактичних обставин цієї справи, яка переглядається. Отже, такий висновок психолога не містить інформацію щодо предмета доказування, а тому не може бути належним доказом у цій справі» [16].

Висновки та пропозиції. За результатами проведеного дослідження можна дійти висновку, що ефективний захист прав батьків та найкращих інтересів дитини у сімейних спорах, особливо в умовах відчуження одного з батьків, потребує комплексних змін як у законодавстві, так і у судовій практиці України.

З метою врахування аспекту відчуження одного з батьків у судовій практиці необхідно внести зміни до Сімейного кодексу України, доповнивши його таким чином: при розгляді справ за частиною другою статті 159, частиною першою статті 161, частиною першою пункту 3)-5) статті 164, частиною першою статті 170 Сімейного кодексу України суди зобов'язані враховувати наявність ознак відчуження як фактору, що може завдавати шкоди психологічному здоров'ю дитини.

Верховному Суду необхідно звернути увагу суддів у судах нижчих інстанцій на те, що в судовій практиці краще застосовувати поняття "Відчуження одного з батьків" (parental alienation), оскільки «Синдром батьківського відчуження (PAS)» не визнаний науковою спільнотою.

З метою вдосконалення законодавства, доцільно внести до Закону України "Про запобігання та протидію домашньому насильству" зміни, якими запровадити визначення відчуження одного з батьків (parental alienation), як форми психологічного насильства над дитиною та відчуженням батьком.

Для забезпечення об'єктивності отриманих результатів потрібно стандартизувати методіку проведення психологічної експертизи та розпізнання ознак маніпулятивного впливу з метою відчуження.

Створення відповідних рекомендацій допоможе суддям, адвокатам, психологам та соціальним працівникам враховувати відчуження одного з батьків у сімейних справах. Рекомендації повинні містити ознаки таких маніпуляцій (наприклад, систематичне обмеження спілкування дитини з одним із батьків, наклеп, формування негативного образу) та методи оцінки психологічного стану дитини (залучення психологів, соціальних працівників).

Включення терміну відчуження одного з батьків до законодавства та судової практики сприятиме захисту права дитини на спілкування з обома батьками, зменшенню наслідків батьківських маніпуляцій та підвищенню якості судових рішень у сімейних спорах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сиракузано, А., Бароне, Ю., Лісі, Г., Ніолу, К. Синдром батьківського відчуження або відчужена поведінка батьків: розлад: критичний огляд = Parental alienation syndrome or alienating parental relational behaviour disorder: A critical overview. *Journal of Psychopathology*. 2015. Vol. 21. P. 231–238. URL: https://www.researchgate.net/publication/290455252_Parental_alienation_syndrome_or_alienating_parental_relational_behaviour_disorder_A_critical_overview (дата звернення: 21.06.2025).
2. Бернет, В. П'ятифакторна модель для діагностики батьківського відчуження. *Feedback – the Journal of the Family Therapy Association of Ireland*. 2020. № 6 (Summer). С. 3–15. URL: <https://www.wisconsinfathers.org/5%20factors.pdf> (дата звернення: 21.06.2025).
3. Маркус, Ф. Відчуження одного з батьків – це психологічне насильство над дитиною: [вебінар]. Верховний Суд. 9 груд. 2020 р. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1058503> (дата звернення: 21.06.2025).
4. Радзівіл, К. Відчуження дитиною одного з батьків як психологічний феномен: науково-теоретичне обґрунтування. *Вісник Львівського університету*. Серія: психологічні науки. 2021. Вип. 11. С. 167–172. URL: http://psy-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/11_2021/21.pdf (дата звернення: 21.06.2025).

5. Шемякіна, Н.О. Феномен «синдрому відчуження одного з батьків» як вид психологічного насильства над дитиною в сім'ї. *Вісник Приазовського державного технічного університету*. 2024. Т. 1, № 12. С. 524–540. URL: https://journals.urau.ua/vsgf_pstu/article/view/320594/311198 (дата звернення: 21.06.2025).
6. Parental alienation syndrome. Wikipedia: [електронна енциклопедія]. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Parental_alienation_syndrome (дата звернення: 21.06.2025).
7. World Health Organization. International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems 10th Revision (ICD-10). URL: <https://icd.who.int/browse10/2019/en#/Z61.0> (дата звернення: 21.06.2025).
8. Міністерство охорони здоров'я України. Національний класифікатор України. Класифікатор хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я НК 025:2021. Київ, 2021. 100 с. (або вказати загальну кількість сторінок документа). URL: <https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2021/11/nacjonalnyj-klasifikator-nk-025.pdf> (дата звернення: 21.06.2025).
9. Тернопільський міськрайонний суд Тернопільської області. Постанова від 28 вересня 2022 р. у справі № 607/10265/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106540140> (дата звернення: 21.06.2025).
10. Тернопільський міськрайонний суд Тернопільської області. Рішення від 21 квітня 2023 р. у справі № 607/10605/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110710854> (дата звернення: 21.06.2025).
11. Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати КЦС. Постанова від 14 травня 2024 року у справі № 352/2324/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119168272> (дата звернення: 21.06.2025).
12. Тернопільський міськрайонний суд Тернопільської області. Рішення від 03 березня 2025 р. у справі № 607/17475/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126109641> (дата звернення: 21.06.2025).
13. Верховна Рада України. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 21.06.2025).
14. Верховна Рада України. Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 21.06.2025).
15. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08 жовтня 1998 р. № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 21.06.2025).
16. Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати КЦС. Постанова від 23 грудня 2020 р. у справі № 712/11527/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93835748> (дата звернення: 21.06.2025).

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.70>

СУДОВЕ ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТІВ, ЩО МАЮТЬ ЮРИДИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ: ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

Яніцька І.А.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу,
Національний Університет «Одеська юридична академія»
e-mail: lunchik.inna@gmail.com*

Яніцька І.А. Судове встановлення фактів, що мають юридичне значення: правова природа та процесуальні особливості.

Вказується, воєнний стан в Україні зумовлює виникнення нових правових та соціальних викликів. Одним із них є необхідність встановлення факту самостійного виховання та утримання дитини одним із батьків. Цей процес набуває особливої актуальності в умовах воєнного стану в Україні в контексті мобілізації, надання відстрочок від призову та соціального захисту осіб, які виконують обов'язки щодо виховання дитини без участі іншого з батьків

У статті досліджуються правові та процедурні аспекти встановлення факту самостійного виховання та утримання дитини одним із батьків в умовах воєнного стану в Україні. Підкреслюється актуальність цього питання у зв'язку з мобілізаційними процесами, наданням відстрочки від призову та забезпеченням соціального захисту осіб, які фактично виконують обов'язки щодо виховання дитини без участі іншого з батьків. Звертається увага на законодавчі зміни, зокрема внесення до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» положень, що передбачають можливість судового встановлення факту самостійного виховання дитини. Визначено, що окреме провадження є ефективним процесуальним механізмом підтвердження юридичних фактів, які мають соціальне значення та забезпечує реалізацію прав осіб без необхідності вирішення спору про право.

Розкрито сутність юридичних фактів як підстав виникнення, зміни чи припинення правовідносин, їхнє значення для реалізації права на соціальні пільги, відстрочки від мобілізації, пенсійне забезпечення. Окрема увага приділяється питанням утримання дитини вітчизом або мачухою та правовим умовам, за яких такий обов'язок може виникати. Підкреслюється, що підтвердження факту утримання можливе лише за наявності обставин, які унеможливають виконання цього обов'язку біологічними батьками чи іншими родичами. Наголошено на необхідності вдосконалення виконавчого провадження у справах про утримання дітей шляхом запровадження пріоритетного порядку виконання судових рішень, посилення координації між судами, органами опіки та соціальними службами.

Встановлення факту самостійного виховання дитини є важливим інструментом реалізації принципу найкращих інтересів дитини, сприяє соціальній справедливості та потребує подальшої нормативної конкретизації й уніфікації правозастосовної практики.

Ключові слова: юридичні факти, воєнний стан, судова практика, виконавче провадження, дитина, батьки, судові рішення, суд, окреме провадження, вітчиз, мачуха, заявник, заінтересована особа, орган опіки та піклування, батьківське піклування, виконання рішення, встановлення фактів, що мають юридичне значення.

Yanitska I.A. Judicial establishment of facts of legal significance: legal nature and procedural features.

It is indicated that martial law in Ukraine leads to the emergence of new legal and social challenges. One of them is the need to establish the fact of independent upbringing and maintenance of a child by one of the parents. This process becomes especially relevant in the context of martial law in Ukraine in

the context of mobilization, granting deferrals from conscription and social protection of persons who perform duties related to raising a child without the participation of the other parent

The article examines the legal and procedural aspects of establishing the fact of independent upbringing and maintenance of a child by one of the parents under martial law in Ukraine. The relevance of this issue is emphasized in connection with mobilization processes, granting a deferral from conscription and ensuring social protection for persons who actually perform duties related to raising a child without the participation of the other parent. Attention is drawn to legislative changes, in particular, the introduction of provisions into the Law of Ukraine “On Mobilization Training and Mobilization” that provide for the possibility of judicial establishment of the fact of independent upbringing of a child. It is determined that separate proceedings are an effective procedural mechanism for confirming legal facts that have social significance and ensure the realization of the rights of individuals without the need to resolve a dispute about the law.

The essence of legal facts as grounds for the emergence, change or termination of legal relations, their significance for the realization of the right to social benefits, deferrals from mobilization, and pension provision is revealed. Special attention is paid to the issues of child support by a stepfather or stepmother and the legal conditions under which such an obligation may arise. It is emphasized that confirmation of the fact of support is possible only in the presence of circumstances that make it impossible for biological parents or other relatives to fulfill this obligation. The need to improve enforcement proceedings in cases of child support by introducing a priority order for the execution of court decisions, strengthening coordination between courts, guardianship authorities and social services is emphasized.

Establishing the fact of independent upbringing of a child is an important tool for implementing the principle of the best interests of the child, contributes to social justice and requires further regulatory specification and unification of law enforcement practice.

Key words: legal facts, martial law, judicial practice, enforcement proceedings, child, parents, court decision, court, separate proceedings, stepfather, stepmother, applicant, interested person, guardianship and trusteeship body, parental care, enforcement of the decision, establishment of facts of legal significance.

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану в Україні виникають нові правові та соціальні виклики, Одним із таких викликів є встановлення факту самостійного виховання та утримання дитини одним із батьків. Цей процес набуває особливої актуальності в умовах воєнного стану в Україні в контексті мобілізації, надання відстрочок від призову та соціального захисту осіб, які виконують обов’язки щодо виховання дитини без участі іншого з батьків.

Згідно з постановою Великої Палати Верховного Суду у справі № 201/5972/22 [9], встановлення факту самостійного виховання дитини може бути здійснене без наявного спору про право, якщо обсяг прав одного з батьків обмежений або припинений через обставини, що виникли в умовах воєнного стану. Це рішення підкреслює важливість судового підтвердження цього факту для реалізації правових наслідків, таких як отримання відстрочки від мобілізації або соціальних пільг.

Законодавчі зміни, зокрема внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [16], визначають можливість отримання відстрочки для осіб, які самостійно виховують дитину, за умови наявності відповідного судового рішення. Це підкреслює необхідність чіткого правового регулювання та процедурного механізму встановлення такого факту.

Водночас наявна практика виконавчого провадження в цій категорії справ потребує вдосконалення, щоб гарантувати оперативне та ефективне забезпечення прав дитини та батька (матері), уникнути затримок у стягненні аліментів та забезпечити реальний захист соціальних прав.

У науковій літературі та правозастосовчій практиці також наголошується на важливості розмежування між фактами самостійного виховання та підставами для позбавлення батьківських прав. Встановлення факту самостійного виховання не повинно автоматично тлумачитися як підстава для позбавлення батьківських прав, оскільки це потребує окремого судового розгляду та оцінки обставин справи.

Метою цієї статті є аналіз правових підстав та процедурних аспектів встановлення факту самостійного виховання дитини в умовах воєнного стану, оцінка ефективності існуючого законодавства та судової практики, а також визначення шляхів вдосконалення виконавчого провадження у цій категорії справ.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика встановлення юридичних фактів, зокрема факту утримання та самостійного виховання дитини, активно досліджується вітчизняними та зарубіжними науковцями. Зокрема, до таких праць можна віднести дисертаційні дослідження Р.С. Нікітенка «Окреме провадження у справах про розірвання шлюбу», Т.Ц. Кашперської «Окреме провадження у справах про встановлення фактів, що мають значення для охорони сімейних прав та інтересів», Г.В. Чурпіти «Концептуальні засади захисту сімейних прав та інтересів у порядку неповідомного цивільного судочинства», Т.Л. Лузан «Встановлення фактів, що мають юридичне значення в сімейних відносинах, в окремому провадженні», О.А. Явор «Юридичні факти в сімейному праві України».

У класичній цивільно-правовій доктрині юридичні факти розглядаються як обставини, від яких залежать виникнення, або припинення цивільних прав і обов'язків [3, с. 265; 5; 8]. Особливу увагу приділяють розмежуванню спорів про право та факт, оскільки від цього залежить застосування порядку окремого провадження [2; 6].

Окрема увага в літературі приділяється змінам законодавства у зв'язку з воєнним станом, зокрема внесенню змін до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [16] та застосуванню нових процедурних підходів у порядку окремого провадження (Закон України № 3633-IX, 2024; Постанова КМУ № 560, 2024).

Судова практика останніх років демонструє, що встановлення факту самостійного виховання дитини стало можливим у судовому порядку як підстава для соціально-правового захисту, зокрема для військовослужбовців, які виховують дитину без участі іншого з батьків (справа № 127/3622/24, Верховний Суд, 2025).

Разом із тим, у наукових працях наголошується на недостатній врегульованості виконавчого провадження у таких справах, що може призводити до затримок у стягненні аліментів та соціальних виплат, а отже, потребує законодавчого вдосконалення та уніфікації процесуальних механізмів.

Таким чином, низка питань теоретичного і практичного характеру залишаються невирішеними чи дискусійними, що зумовлює потребу у здійсненні наукових пошуків у цьому напрямку. Огляд літератури та судової практики свідчить про актуальність наукового аналізу встановлення факту утримання дитини в умовах воєнного стану та необхідність формування пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання цієї категорії справ.

Виклад основного матеріалу. Юридичні факти становлять сферу безпосередньої взаємодії права з реальною дійсністю, у межах якої абстрактні норми набувають конкретного змісту через життєві обставини. Саме вони забезпечують перехід від нормативного припису до фактичних суспільних відносин, зумовлюючи виникнення, зміну чи припинення прав та обов'язків. Таким чином, дослідження юридичних фактів розкриває їхню інтеграційну функцію – поєднання права з соціальною практикою, що об'єктивно зумовлює міждисциплінарний характер цього феномену та потребує його аналізу у взаємозв'язку з соціологією, теорією управління, філософією права та іншими суспільними науками [1, с. 150].

Юридичні факти як правова категорія мають подвійний – матеріальний і юридичний – вимір. У матеріальному аспекті вони постають як конкретні життєві обставини, події чи дії, що відбуваються у реальній дійсності. У юридичному аспекті ці обставини набувають нормативного значення – тобто закріплюються у нормі права як такі, що зумовлюють настання юридичних наслідків, зокрема виникнення, зміну чи припинення правовідносин. Таким чином, юридичні факти виступають посередником між фактичною поведінкою суб'єктів і дією правової норми, забезпечуючи зв'язок реального життя з механізмом правового регулювання [22, с. 45].

Серед українських дослідників наголошується, що встановлення фактів самостійного утримання та виховання дітей має не лише цивільно-правове, але й соціально-правове значення, адже від нього залежить реалізація прав дитини, отримання соціальних пільг та відстрочки від мобілізації. Праці з аналізом практики Верховного Суду України підкреслюють, що судова оцінка обставин справи у таких випадках повинна бути комплексною, враховувати інтереси дитини та обмеження прав іншого з батьків (Велика Палата ВС, 2024-2025).

Сучасна судова практика підтверджує зростання ролі окремого провадження як особливої форми цивільного процесу, спрямованої на забезпечення ефективного та справедливого правосуддя у справах, що не містять спору про право і, зокрема, у справах щодо встановлення фактів, що мають самостійне значення (ст. 293 ЦПК України [23]). В умовах реформування судової системи

України та посилення уваги до гарантій доступу до правосуддя саме окреме провадження набуває значення гнучкого інструменту реалізації та підтвердження прав осіб у випадках, коли відсутня конфліктність правових позицій сторін.

Законодавче визначення окремого провадження та його процесуальна природа демонструють відмінність цієї форми судочинства від позовного провадження, оскільки її мета полягає не у вирішенні спору, а у встановленні юридичних фактів, які породжують чи змінюють правові наслідки для учасників цивільних правовідносин. Водночас розвиток правозастосовної практики вимагає чіткого окреслення меж між фактичними обставинами, що можуть бути встановлені в порядку окремого провадження, та тими, що пов'язані зі спірними матеріально-правовими вимогами.

У Постанові Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 5 «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення» [17] наголошується, що суд у порядку окремого провадження може вирішувати спір про факт чи стан, але не спір про право цивільне. Метою такого розгляду є виключно підтвердження або спростування факту, який має юридичне значення і характеризується безспірністю. Якщо ж у процесі розгляду з'ясується, що існує спір про право, суд повинен залишити заяву без розгляду та роз'яснити заявникові право звернення з позовом у загальному порядку.

Позицію Пленуму деталізовано у практиці Верховного Суду, зокрема у постанові від 22 квітня 2020 року у справі № 200/14136/17 (провадження № 61-15965св19) [10]. Суд підкреслив, що справи про встановлення фактів підлягають розгляду в порядку окремого провадження лише за сукупності таких умов: юридичні факти породжують правові наслідки; заявник не має іншої можливості отримати або відновити документ, що підтверджує цей факт; закон не передбачає іншого порядку встановлення відповідних обставин; встановлення факту не пов'язане з вирішенням спору про право.

Поліщук П. А. зазначає, що для розгляду в порядку окремого провадження справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення, мають бути дотримані такі сукупні умови: факт повинен мати юридичне значення; встановлення факту не повинно бути пов'язане з вирішенням спору про право; відсутність іншої можливості встановити факт; відсутність позасудового порядку встановлення такого факту [8]

Таким чином, правова природа окремого провадження визначається його непозовним характером та спрямованістю на забезпечення правової визначеності без необхідності вступати в спірні правовідносини. Це провадження має допоміжний, підтверджувальний характер і виступає процесуальним механізмом реалізації принципу доступу до правосуддя у випадках, коли для захисту прав особи необхідно встановити юридичний факт, що не викликає спору про право.

Серед юридичних фактів, що можуть бути встановлені у порядку окремого провадження, особливе місце посідають факти перебування на утриманні. Їх значення виходить за межі суто приватно-правової сфери, оскільки такі факти мають безпосередній соціальний вимір. Найчастіше потреба у встановленні факту перебування на утриманні виникає для реалізації вразливими категоріями населення – дітьми, особами з інвалідністю, пенсіонерами, утриманцями померлого годувальника – права на пільги, соціальні компенсації, пенсійне забезпечення або отримання матеріальної допомоги у зв'язку із втратою годувальника.

Попри те, що більшість справ цієї категорії пов'язана саме із смертю годувальника, ЦПК України не містить обмежень щодо можливості встановлення такого факту і в інших ситуаціях, коли підтвердження факту утримання є необхідною умовою реалізації прав заявника. Це свідчить про гнучкість правового механізму окремого провадження і водночас визначає актуальність дослідження його застосування у справах цієї категорії.

Насамперед, для правильного вирішення питання щодо встановлення факту перебування на утриманні необхідно визначити мету його встановлення. Як слушно зазначено у пункті 1 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 5 «Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення» [17], для визнання факту юридичним суд має з'ясувати його значення та мету встановлення, оскільки один і той самий факт може мати юридичні наслідки для певних осіб і бути юридично нейтральним – для інших.

Питання утримання малолітніх і неповнолітніх дітей детально врегульовано Сімейним кодексом України [21]. Так, відповідно до статті 180 СК України, батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Способи виконання цього обов'язку визначаються домовленістю між батьками (стаття 181 СК України), а у разі відсутності згоди – за рішенням суду.

Крім того, статті 265 та 267 СК України встановлюють обов'язок бабусі, дідуся, а також повнолітніх братів і сестер надавати утримання малолітнім і неповнолітнім родичам, якщо останні потребують матеріальної допомоги. Аналогічно, стаття 268 СК України передбачає обов'язок вітчима та мачухи утримувати дітей, які з ними проживають, у разі відсутності батьків чи інших осіб, зобов'язаних за законом надавати утримання.

Отже, утримання дітей до досягнення ними 18 років є законодавчо встановленим обов'язком батьків, а також у певних випадках – інших родичів. Якщо між сторонами виникає спір щодо обсягу чи способу виконання цього обов'язку, такий спір підлягає розгляду в порядку позовного або наказного провадження, що прямо впливає з положень ЦПК України.

Водночас, коли між сторонами відсутній спір про право, але необхідно документально підтвердити сам факт перебування на утриманні (наприклад, для призначення пенсії у зв'язку із втратою годувальника, отримання пільг або соціальних виплат), відповідна заява підлягає розгляду в порядку окремого провадження. Саме у таких випадках встановлення факту має виключно підтвердний характер, не пов'язане з визначенням обсягу прав чи обов'язків сторін і спрямоване на створення умов для реалізації суб'єктивного права заявника.

Таким чином, установлення факту перебування на утриманні у порядку окремого провадження є процесуальним механізмом забезпечення соціальної справедливості та правової визначеності у ситуаціях, коли відсутній спір, але виникає потреба в офіційному підтвердженні фактичних життєвих обставин, що мають юридичне значення.

Останні роки ознаменувалися активним переглядом судової практики у справах про встановлення факту самостійного утримання та виховання дитини, що зумовлено як змінами законодавства, так і новими соціально-правовими викликами, пов'язаними з воєнним станом.

Після 24 лютого 2022 року (з початком повномасштабної збройної агресії РФ проти України) у судовій практиці спостерігається зростання кількості заяв про встановлення факту самостійного утримання та виховання дитини одним із батьків, найчастіше – батьком. Така тенденція зумовлена практичними потребами реалізації положень статті 26 Закону України «Про військовий обов'язок та військову службу» [13], якою передбачено, що самостійне виховання дитини (дітей) віком до 18 років є підставою для звільнення з військової служби як для мобілізованих, так і для військовослужбовців за контрактом.

Крім того, у травні 2024 року Постанова Кабінету Міністрів України № 560 [15] визначила, що серед документів, які підтверджують підстави для відстрочки від мобілізації, може бути й рішення суду про встановлення факту самостійного виховання дитини. Це означає, що законодавець не лише визнав правову можливість такого встановлення, а й закріпив її у нормативному порядку.

11 вересня 2024 року Велика Палата Верховного Суду у справі № 201/5972/22 [9] дійшла висновку, що факт одноосібного виховання дитини не може бути встановлений у порядку окремого провадження, оскільки в таких справах наявний спір про право між батьками. Відтак, заяви цієї категорії мали залишатися без розгляду.

Однак уже 02 квітня 2025 року Верховний Суд у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 127/3622/24 [11] *de facto* відступив від цієї позиції, створивши підґрунтя для нового підходу до тлумачення правових норм.

У зазначеній справі військовослужбовиця, яка проходила службу за контрактом, звернулася до суду із заявою про встановлення факту самостійного виховання дитини з метою звільнення з військової служби на підставі пункту 3 частини 12 статті 26 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» [13]. Суд першої та апеляційної інстанцій відмовили в задоволенні заяви, посилаючись на позицію Великої Палати 2024 року.

У пункті 83 постанови підкреслено, що наявність спору щодо участі одного з батьків у вихованні дитини свідчить про необхідність розгляду справи у позовному провадженні з обов'язковим залученням органу опіки та піклування. В пункті 93 постанови зроблено висновок, що за таких умов заяву про встановлення факту самостійного виховання слід залишити без розгляду.

Суд виходив з того, що якщо існують підстави для позбавлення одного з батьків батьківських прав (винні дії чи бездіяльність), то правильним процесуальним шляхом є саме позов про позбавлення батьківських прав, а не звернення із заявою про встановлення юридичного факту. Крім того, у пункті 74 постанови Велика Палата зазначила, що всі сімейні права та обов'язки врегульовані Сімейним кодексом і можуть бути підтверджені виключно актами цивільного стану (свідощвом

про смерть, рішенням про позбавлення батьківських прав тощо), тож додаткового встановлення факту одноосібного виховання не потребують.

Однак зазначене рішення базувалося на нормах, чинних до 18 травня 2024 року, тобто до набрання чинності Законом № 3633-IX, яким внесено зміни до ст. 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [16]. Саме ці зміни вперше прямо передбачили можливість встановлення факту самостійного виховання дитини в судовому порядку.

12 лютого 2025 року справа була передана на розгляд Великої Палати Верховного Суду для уточнення висновку щодо можливості встановлення такого факту в окремому провадженні.

19 березня 2025 року Велика Палата ухвалила повернути справу до Третьої судової палати, вказавши, що її попередні висновки ґрунтувалися на законодавстві, чинному до набрання чинності Законом № 3633-IX від 18 травня 2024 року [14], яким статтю 23 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» викладено в новій редакції.

Колегія суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду у постанові від 2 квітня 2025 року у справі № 127/3622/24 наголосила, що в умовах воєнного стану факт самостійного виховання дитини може існувати без наявності спору про право, якщо обставини свідчать про обмеження або припинення участі іншого з батьків у житті дитини. У таких випадках суд, діючи в порядку окремого провадження, має можливість активно досліджувати обставини справи, залучаючи органи опіки та піклування для встановлення реального стану виховання і утримання дитини. Таким чином, у певних життєвих ситуаціях – зокрема, в умовах війни, тривалого розлучення з родиною, відсутності можливості реалізовувати батьківські права – встановлення цього факту є єдиним можливим механізмом захисту прав дитини та матері чи батька.

Така правова позиція сприяє дотриманню балансу між інтересами держави та найкращими інтересами дитини, як це передбачено статтею 3 Конвенції ООН про права дитини та статтею 65 Конституції України. Судовий контроль у цій категорії справ виступає гарантією, що рішення про самостійне виховання не буде використане для зловживань або фіктивного звільнення від військової служби.

З практичної точки зору, позиція Верховного Суду, сформована у 2025 році, створює новий ефективний механізм захисту прав дітей, адже справи в порядку окремого провадження розглядаються швидше, ніж позовні, що мінімізує ризики залишення дитини без належного піклування. Сучасна практика Верховного Суду демонструє гнучкість судової системи та її готовність реагувати на нові правові виклики, забезпечуючи реальне, а не формальне застосування принципу найкращих інтересів дитини.

Таким чином, судова практика 2024-2025 років демонструє еволюцію підходу Верховного Суду: від категоричного заперечення можливості встановлення факту самостійного виховання дитини – до його визнання необхідним механізмом соціального захисту в окремих обставинах, зокрема в умовах воєнного стану. Такий підхід відповідає принципу найкращих інтересів дитини та забезпечує дотримання балансу між інтересами сім'ї, держави та військової служби.

Аналіз наведених судових рішень дає підстави стверджувати, що підходи Верховного Суду до можливості встановлення факту самостійного виховання дитини в порядку окремого провадження зазнали суттєвої трансформації. Якщо у 2024 році Велика Палата Верховного Суду виходила з презумпції неможливості такого встановлення (постанова у справі № 201/5972/22), то в 2025 році Касаційний цивільний суд фактично визнав його допустимим за певних обставин (справа № 127/3622/24).

Такі зміни зумовлені еволюцією законодавчого регулювання, зокрема ухваленням Закону № 3633-IX від 18 травня 2024 року [14], яким внесено зміни до ст. 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» та передбачено судовий порядок підтвердження факту самостійного виховання та утримання дитини. Ця нова норма стала самостійною юридичною підставою для звернення до суду у порядку окремого провадження.

Враховуючи положення норми абз. 4 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» у судовій практиці значно почастишали звернення громадян із заявами про встановлення факту утримання дітей, зокрема – вітчимами або мачухами, які проживають разом із дітьми своєї (свого) дружини (чоловіка).

Згідно зі ст. 180 Сімейного кодексу України [21], батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Таким чином, первинний і безумовний обов'язок щодо утримання дитини покладається саме на її батьків.

Разом із тим, хочеться звернути увагу на те, що ч. 1 ст. 268 СК України передбачає, що мачуха чи вітчим зобов'язані утримувати малолітніх або неповнолітніх пасинка чи падчерку, які з ними проживають, лише за наявності певних умов, а саме:

- у дитини відсутні мати, батько, дід, баба, повнолітні брати чи сестри або ці особи з поважних причин не можуть надавати належного утримання;
- вітчим або мачуха можуть надавати матеріальну допомогу.

Таким чином, обов'язок вітчима (мачухи) утримувати дітей не є безумовним і має допоміжний (субсидіарний) характер. Встановлення факту такого утримання в судовому порядку можливе лише за доведеності обставин, що виключають або унеможливають виконання цього обов'язку біологічними батьками чи іншими близькими родичами.

З огляду на це, заявник має подати належні та допустимі докази, зокрема:

- підтвердження фактичного утримання дітей (довідки з місця роботи, квитанції про витрати, довідки із закладів освіти щодо участі у вихованні тощо);
- відомості про неможливість матері дитини самостійно утримувати дітей;
- докази ухилення біологічного батька від виконання обов'язку щодо утримання дітей (довідка виконавчої служби про заборгованість зі сплати аліментів, вирок суду за ст. 164 КК України, довідки про відсутність майна чи доходів, тощо);
- докази неможливості інших родичів надавати матеріальну допомогу.

Проте аналіз судової практики свідчить, що навіть наявність зазначених доказів не гарантує позитивного вирішення питання. Так, у справі № 288/3473/23 (рішення Попільнянського районного суду Житомирської області) [19] суд дійшов висновку, що довідка про наявність заборгованості зі сплати аліментів сама по собі не свідчить про відсутність обов'язку батька щодо утримання дітей і не виключає можливості стягнення аліментів у майбутньому.

Аналогічно, у справах № 129/593/24 (рішення Тростянецького районного суду Вінницької області від 03.06.2024 р.) [20] та № 499/1215/24 (постанова Одеського апеляційного суду від 10.06.2025 року) [12] суд відмовив у задоволенні заяви, зазначивши, що чинним законодавством не передбачено обов'язку вітчима утримувати дітей своєї дружини, якщо існує можливість виконання цього обов'язку біологічним батьком.

Отже, суди загалом дотримуються позиції, що встановлення факту утримання дитини вітчимом не підлягає розгляду в порядку окремого провадження, оскільки такий факт не породжує самостійних юридичних наслідків у розумінні ст. 293 ЦПК України, а обов'язок щодо утримання залишається за біологічними батьками.

Таким чином, законодавча конструкція статті 268 СК України не створює правової підстави для автоматичного визнання факту утримання дитини вітчимом як юридичного факту, що має значення для звільнення від мобілізації. Необхідність судового встановлення такого факту може виникати лише за умов виключного характеру, коли буде доведено відсутність або неспроможність усіх осіб, зобов'язаних законом утримувати дитину.

Висновки. У новій практиці Верховного Суду простежується прагнення до гнучкішого, соціально орієнтованого підходу, який відповідає умовам воєнного стану та принципу найкращих інтересів дитини, закріпленому у статті 3 Конвенції ООН про права дитини [4]. Визнання можливості судового встановлення факту самостійного виховання у порядку окремого провадження є, по суті, відновленням соціальної справедливості й посиленням гарантій захисту прав дитини та її законного представника в особливих умовах сьогодення.

Слід звернути увагу, що вдосконалення виконавчого провадження у справах про утримання дітей є ключовим елементом реалізації встановлених судом фактів самостійного виховання або утримання. На практиці виникає ситуація, коли суд встановлює факт, що має юридичне значення, але ефективність його реалізації залежить від оперативного виконання відповідних рішень: стягнення аліментів, матеріальної допомоги або соціальних виплат; забезпечення права дитини на житло, освіту та соціальні пільги; врахування обставин воєнного стану, мобілізації та зміни сімейного складу.

Удосконалення виконавчого провадження може включати: створення спеціальної процедури або пріоритетного розгляду справ про виконання рішень щодо утримання та самостійного виховання дітей; координацію між судами, органами опіки та піклування та державними соціальними службами для своєчасного надання допомоги; впровадження електронного моніторингу виконання рішень, що забезпечує прозорість і контроль за реальним утриманням дитини; адаптацію про-

цедур в умовах воєнного стану та кризових ситуацій для зменшення ризику залишення дитини без батьківського піклування.

Таким чином, встановлення юридичного факту у судовому порядку має не лише констатуючий, а й реально-виконавчий ефект, що підвищує захищеність прав дитини та соціально-правових інтересів осіб, які її утримують.

Разом з тим, наявна судова практика свідчить про відсутність єдиного підходу до визначення правової природи факту утримання дитини вітчизом у контексті звільнення від мобілізації. Відсутність чіткого нормативного регулювання цієї категорії справ призводить до неоднозначного тлумачення судами норм сімейного та процесуального права, що суперечить принципу правової визначеності.

З огляду на це, доцільним є внесення змін до Сімейного кодексу України та Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» з метою конкретизації кола осіб, які вважаються такими, що фактично утримують дітей, незалежно від формального походження обов'язку.

Таке нормативне уточнення сприятиме забезпеченню рівності перед законом, належному соціальному захисту дітей, а також уніфікації судової практики при розгляді справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення, у порядку окремого провадження.

Можна констатувати, що встановлення факту перебування на утриманні або самостійного виховання дитини є правовим інструментом, спрямованим не лише на підтвердження певних життєвих обставин, а й на реалізацію низки соціально-правових гарантій – права на допомогу, пільги, пенсію у зв'язку з втратою годувальника, а нині й відстрочку від мобілізації. Таким чином, цей інститут виконує захисну функцію у механізмі забезпечення соціальної справедливості та відповідає принципу найкращих інтересів дитини (ст. 3 Конвенції ООН про права дитини) та принципу верховенства права.

Судова практика демонструє тенденцію до розширеного тлумачення підстав окремого провадження у справах про утримання дітей. Це пов'язано з новими соціальними умовами – воєнним станом, внутрішнім переміщенням осіб, загибеллю чи зникненням годувальників.

Водночас суди наголошують, що цей інститут не може бути інструментом для фіктивних спорів або засобом уникнення виконання військового обов'язку. Тому при розгляді таких справ суди ретельно перевіряють наявність реальних обставин, що свідчать про самостійність виконання обов'язків з утримання та виховання дитини.

Наразі обґрунтованим вважаємо встановлення пріоритетного порядку виконання рішень про встановлення факту самостійного виховання дитини та стягнення аліментів у цих випадках та забезпечення координації між судами, органами опіки та піклування та державними соціальними службами для оперативного виконання рішень. Актуальним є впровадження електронного моніторингу виконання рішень у категорії справ про утримання та самостійне виховання дитини для мінімізації ризику залишення дитини без батьківського піклування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андропова В.А. Юридичні факти у трудовому праві: поняття, ознаки та властивості. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. С. 149–154.
2. Балюк Т.М. Юридична природа окремого провадження у справах про надання права на шлюб. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: ПРАВО*. 2021. Вип. 64. С. 89–93. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/08/18-1.pdf>.
3. Волкова Н.В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2022. 444 с. URL: <https://hdl.handle.net/11300/23333>.
4. Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989. Законодавство України / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
5. Мамницький В.Ю., Ножняк О.М., Сєдих В.Р. Процесуальні аспекти розгляду та вирішення справ окремого провадження. *Право і суспільство*. 2018. № 3, ч. 2. С. 61–66. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2018/3_2018/part_2/12.pdf.
6. Окреме провадження в цивільному процесі України: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. Р.М. Мінченко. Одеса: Фенікс, 2010. 222 с.
7. Поліщук П.А. Щодо визначення умов, відповідно до яких справи про встановлення фактів, що мають юридичне значення, підлягають розгляду в цивільному судочинстві в поряд-

- ку окремого провадження. Київський часопис права. 2025. № 2. С. 128–133. URL: <https://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/635/603>.
8. Поліщук П. Щодо визначення вимог до змісту заяви про встановлення фактів, що мають юридичне значення у цивільному судочинстві: судова практика. *Юридичний вісник*. 2025. № 3. С. 205–210. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v3_2025/25.pdf.
  9. Постанова Великої Палати Верховного Суду України від 11 вересня 2024 року у справі № 201/5972/22 (провадження № 14-132цс23). LIGA:ЗАКОН 360: онлайн-платформа. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/121753944>.
  10. Постанова Верховного Суду від 22 квітня 2020 року у справі № 200/14136/17 (провадження № 61-15965св19). URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/88909705>.
  11. Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду України від 02.04.2025 по справі № 127/3622/24. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/126431570>.
  12. Постанова Одеського апеляційного суду від 10.06.2025 року у справі № 499/1215/24. Єдиний державний реєстр судових рішень: база даних. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128459353>.
  13. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII. Законодавство України / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.
  14. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку: Закон України від 11.04.2024 № 3633-IX. Законодавство України / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3633-20>.
  15. Про затвердження Порядку проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації, на особливий період: постанова Кабінету Міністрів України від 16 травня 2024 р. № 560. Законодавство України / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/560-2024-%D0%BF#Text>.
  16. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закону України від 21.10.1993 № 3543-XII. Законодавство України / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>.
  17. Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 5. Законодавство України / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-95#Text>.
  18. Прудникова Н. Можна чи ні встановити факт самостійного виховання дитини через суд. *Юридична Газета*: вебсайт. 09 жовт. 2024. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/vstanovlennya-faktu-samostiynogo-vihovannya-ditini-v-sudovomu-poryadku.html>.
  19. Рішення Попільнянського районного суду Житомирської області у справі № 288/3473/23 від 15 травня 2024 року (провадження № 2-о/288/6/24). Єдиний державний реєстр судових рішень: база даних. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119197280>.
  20. Рішення Тростянецького районного суду Вінницької області у справі № 129/593/24 від 03.06.2024 р. Єдиний державний реєстр судових рішень: база даних. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119550316>.
  21. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. Законодавство України / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
  22. Харитонova О.І. Правовідносини інтелектуальної власності, що виникають внаслідок створення результатів творчої діяльності (концептуальні засади): монографія. Одеса: Фенікс. 2011. 346 с.
  23. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. Законодавство України / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/card2#Card>.

УДК (347:366):004

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.71>

ЦИФРОВІ ПОСЛУГИ В УКРАЇНІ: НОВІ ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ДЛЯ СПОЖИВАЧА

Яновицька Г.Б.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-8241-8651
e-mail: gyanovytska@gmail.com*

Яновицька Г.Б. Цифрові послуги в Україні: нові правові гарантії для споживача.

У статті розглянуто надання нових правових гарантій споживачеві цифрових послуг, у зв'язку із прийняттям Закону України «Про цифровий контент та цифрові послуги». Досліджено гармонізацію системи захисту прав споживачів в Україні з принципами, особливими підходами та практикою ЄС. Встановлено, що гармонізація законодавства щодо постачання цифрового контенту та цифрових послуг повинна бути вигідною для споживачів, забезпечуючи високий рівень їх захисту. Проаналізовано відповідність положень Закону України «Про цифровий контент та цифрові послуги» та Закону України «Про захист прав споживачів» європейським стандартам. Досліджено та розмежовано поняття «цифрова послуга» як об'єкт договірних правовідносин та поняття «цифровий контент». Вказано на особливості їх правового регулювання. Охарактеризовано правовий статус споживача цифрових послуг та виконавця. Зазначено, що споживачі мають бути наділені конкретними правами під час отримання або доступу до цифрового контенту. Ці права повинні підвищити довіру споживачів до придбання цифрового контенту чи цифрових послуг. Правовою формою опосередкування відносин між виконавцем та споживачем цифрових послуг є договір. Виокремлено суб'єктивні та об'єктивні критерії відповідності цифрового контенту та (або) цифрові послуги умовам укладеного договору та визначено його якісні характеристики. Звернено увагу на можливу наявність у договорі несправедливих умов в розумінні європейського та національного законодавства. Наявність цих умов є підставою для визнання їх недійсними, а в окремих випадках – визнання недійсним договору в цілому.

Особливу увагу приділено вирішення спірних питань щодо змісту договору про надання цифрових послуг та адаптації нового законодавства в споживчі правовідносини. Підкреслено, що система захисту споживачів має бути значно ширшою, якщо це спрямовано на ефективну реалізацію їх прав. Вказано на необхідність державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів. Лише комплексний підхід до надання цифрових послуг буде сприяти створенню дієвого механізму здійснення і захисту споживачами своїх прав.

Ключові слова: гарантія якості, виконавець, споживач, несправедливі умови, цифрові послуги, цифровий контент.

Yanovytska H.B. Digital services in Ukraine: new legal guarantees for the consumer.

The article considers the provision of new legal guarantees for a consumers of digital services in connection with the adoption of the Law of Ukraine “On Digital Content and Digital Services”. The harmonization of the consumer rights protection system in Ukraine with the principles, special approaches and practice of the EU is studied. It is established that the harmonization of legislation on the supply of digital content and digital services should be beneficial for consumers, ensuring a high level of their protection. The compliance of the provisions of the Law of Ukraine “On Digital Content and Digital Services” and the Law of Ukraine “On Consumer Rights Protection” with European standards is analyzed. The concept of “digital service” as an object of contractual legal relations and the concept of “digital content” are studied and delimited. The features of their legal regulation are indicated. The legal status of the consumer of digital services and the performer is characterized. It is noted that consumers

should be granted specific rights when receiving or accessing digital content. These rights should increase consumer confidence in the purchase of digital content or digital services. The legal form of mediation of relations between the provider and the consumer of digital services is a contract. The subjective and objective criteria for the compliance of digital content and (or) digital service with the terms of the concluded contract are identified and its qualitative characteristics are determined. Attention is drawn to the possible presence of unfair terms in the contract within the meaning of European and national legislation. The presence of these terms is a basis for declaring them invalid, and in some cases, the invalidity of the contract as a whole.

Particular attention is paid to resolving controversial issues regarding the content of the contract for the provision of digital services and the adaptation of new legislation to consumer legal relations. It is emphasized that the consumer protection system should be much broader if this is aimed at the effective implementation of their rights. The need for state control over compliance with consumer protection legislation is indicated. Only a comprehensive approach to the provision of digital services will contribute to the creation of an effective mechanism for consumers to exercise and protect their rights.

Key words: quality guarantee, performer, consumer, unfair terms, digital services, digital content.

Постановка проблеми. Новий Закон України «Про цифровий контент та цифрові послуги» [1], який встановлює правову основу для відносин з надання цифрових послуг, спрямований на подальший їх розвиток цій сфері. Це, в першу чергу, сприятиме оновленню споживчого законодавства і, у такий спосіб, створить законодавчі гарантії для «слабкої» сторони – споживача. З часом буде вироблена і судова практика, яка слугуватиме єдиному підходу до вирішення спірних правовідносин.

Стан опрацювання. У вітчизняній доктрині не здійснювались комплексні дослідження надання цифрових послуг. Однак, можна виокремити праці таких науковців як Мамасва І.О., Яворської І.М., Якубівського І.Є. та ін.

Метою статті є визначення особливостей нового законодавства з надання цифрових послуг щодо посилення захисту прав споживачів, а також порівняння його окремих положень з відповідним законодавством ЄС.

Виклад основного матеріалу. З набранням чинності 2 березня 2024 року Закону України «Про цифровий контент та цифрові послуги» № 3321-ІХ від 10.08.2023 року введено поняття «цифрова послуга». Даний нормативний акт є правовою основою для відносин у сфері надання цифрових послуг, визначає поняття цифрової послуги та цифрового контенту, а також встановлює правила, яких мають дотримуватися сторони таких правовідносин. Згідно ст. 2 Закону України № 3321-ІХ від 10.08.2023 року «цифрова послуга – послуга, що надає можливість споживачу створювати, обробляти, зберігати та поширювати дані у цифровій формі або отримувати доступ до таких даних, а також здійснювати будь-які інші дії з даними у цифровій формі, що були створені чи завантажені споживачем або іншими користувачами послуги. До цифрових послуг належать, зокрема такі, що дають змогу створювати, обробляти, отримувати доступ або зберігати дані в цифровій формі, включаючи хостинг файлів, обробку текстів або гри, які пропонуються в середовищі хмарних обчислень і соціальних мережах».

Отже, цифрова послуга це – діяльність, яку здійснює споживач, а цифровий контент це дані в цифровій формі (наприклад, комп'ютерні програми, застосунки, відеофайли, аудіофайли, музичні файли, цифрові ігри та електронні книги). Доцільно зазначити, що прийняття Закону України № 3321-ІХ від 10.08.2023 року, а також нової редакції Закону України «Про захист прав споживачів» № 3153-ІХ від 10.06.2023 року [2] зумовлено необхідністю гармонізації зі стандартами Європейського Союзу, зокрема, Директивою Європейського Парламенту й Ради (ЄС) від 20 травня 2019 року № 2019/ «Про певні аспекти договорів на постачання цифрового контенту і цифрових послуг» [3].

Гармонізація законодавства щодо постачання цифрового контенту та цифрових послуг повинна бути вигідною для споживачів, забезпечуючи високий рівень їх захисту. Відповідно до ст. 2 (7) Директиви 2019/771 «цифрова послуга» означає:

а) послугу, яка дає змогу споживачеві створювати, опрацювати або зберігати дані у цифровому форматі чи отримувати доступ до них;

б) послугу, яка дає змогу обмінюватися даними в цифровому форматі, завантаженими або створеними споживачем чи іншими користувачами такої послуги, або здійснювати будь-яку іншу взаємодію з ними.

Для того, щоб задовольнити швидкий технологічний розвиток і зберегти перспективний характер поняття цифрового контенту або цифрових послуг, ця Директива повинна охоплювати, серед іншого, комп'ютерні програми, додатки, відеофайли, аудіофайли, музичні файли, цифрові ігри, електронні книги чи інші електронні публікації, а також цифрові послуги, які дозволяють створювати, обробляти, отримувати доступ або зберігати дані в цифровій формі, включаючи програмне забезпечення як послугу, наприклад, обмін відео та аудіо та іншими файлами хостинг, обробку текстів або ігри, які пропонуються в середовищі хмарних обчислень і соціальних мережах. Додатково п. 19 передмови до Директиви 2019/770 наводить не лише приклади цифрового контенту та послуг, а й способи їх надання, зокрема, передачу на матеріальному носії, завантаження споживачами на їхні пристрої, веб-потокове передавання, надання доступу до можливостей зберігання цифрового вмісту або доступу до використання соціальних медіа. Як і Директива 2019/770/ЄС, Закон України «Про цифровий контент та цифрові послуги» визначає обов'язки постачальників щодо якості надання цифрових послуг і контенту. Цей Закон також зобов'язує забезпечити належну роботу таких послуг, відповідність заявленим умовам та характеристикам, що відповідає вимогам Директиви 2019/770/ЄС [4, с. 4].

Слід відмітити, що дія Закону України № 3321-IX від 10.08.2023 року не поширюється на регулювання відносин щодо: 1) надання цифрового контенту та/або цифрових послуг, що входять до складу товарів з цифровими елементами або взаємопов'язані з такими товарами і надаються разом з ними за договором купівлі-продажу, незалежно від того, здійснюється надання цифрового контенту та/або цифрової послуги продавцем таких товарів чи третьою особою; 2) надання послуг, крім цифрових послуг, в яких електронна форма подання інформації використовується виконавцем виключно як засіб передачі результатів надання таких послуг та/або інших даних споживачу; 3) надання електронних комунікаційних послуг, крім послуг міжособистісної електронної комунікації без використання нумерації; 4) надання медичних послуг; 5) надання фінансових послуг; 6) надання послуг у сфері азартних ігор за допомогою онлайн-систем та на підставі індивідуального запиту отримувача таких послуг; 7) передачі виконавцем програмного забезпечення або надання виконавцем доступу до програмного забезпечення на підставі безоплатної публічної ліцензії з відкритим вихідним кодом, якщо персональні дані, надані споживачем, використовуються виконавцем виключно з метою вдосконалення надійності, сумісності та інтероперабельності такого програмного забезпечення; 8) постачання цифрового контенту необмеженому колу осіб, крім випадків передачі цифрового контенту, який є частиною вистави чи показу певної події, засобами сигнальної трансляції; 9) надання цифрового контенту суб'єктами владних повноважень, іншими розпорядниками публічної інформації відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації» [5].

Законом виокремлено суб'єктивні та об'єктивні критерії відповідності цифрового контенту та (або) цифрової послуги умовам укладеного договору. Зокрема, до суб'єктивних критеріїв віднесено: опис цифрового контенту, його кількість, якість, функціональність, інтероперабельність, сумісність та інші ознаки, які відповідають умовам укладеного договору; придатність для використання у визначених споживачем цілях, погоджених сторонами на момент укладення договору; передання споживачу цифрового контенту та/або цифрової послуги разом з усіма додатками, приналежностями, застосунками та інструкціями, включаючи рекомендації щодо інсталяції, згідно з умовами договору з найновішою існуючою версією з подальшим оновленням, якщо інше не передбачено умовами договору.

Поняття функціональності слід розуміти як таке, що стосується можливих способів використання цифрового контенту або цифрової послуги. Наприклад, відсутність або наявність технічних обмежень, таких як захист за допомогою управління цифровими правами або регіонального кодування, може вплинути на здатність цифрового контенту або цифрової послуги виконувати всі функції за призначенням. Поняття сумісності стосується того, чи може цифровий контент або цифрова послуга взаємодіяти з комп'ютерним обладнанням або програмним забезпеченням, відмінним від комп'ютерного обладнання або програмного забезпечення, з яким зазвичай використовується цифровий контент або цифрові послуги того ж типу, і якою мірою. Належне функціонування може включати, наприклад, здатність цифрового контенту або цифрової послуги обмінюватися інформацією з таким іншим комп'ютерним обладнанням або програмним забезпеченням та використовувати обмінювану інформацію (п. 43 Директиви). Інтероперабельність – це поняття в сфері кібербезпеки, яке означає здатність різних систем, пристроїв або додатків взаємодіяти, обмінюватись даними та ефективно використовувати обмінювану інформацію.

Серед об'єктивних критеріїв, це – придатність для використання відповідно до мети, з якою зазвичай використовуються цифровий контент та/або цифрова послуга такого самого виду, з урахуванням технічних вимог, передбачених нормативно-правовими актами та/або нормативними документами; вимоги щодо якості послуги чи контенту. Отже, укладаючи договір, споживач має право на: належну якість послуги; безпеку; необхідну, достовірну та своєчасну інформацію про цифрову послугу, а також про суб'єкта – виконавця. Законом можуть передбачені обов'язкові вимоги до якості результату, який буде отриманий внаслідок наданої за даним договором послуги. Наприклад, гарантії якості наданої послуги можуть бути договірні й такі, що встановлюються в законі і поширюються на результат наданої послуги в цілому.

Для забезпечення достатньої гнучкості сторони повинні мати можливість відхилитися від об'єктивних вимог щодо відповідності договору. Таке відхилення має бути можливим лише за умови, що споживач був прямо повідомлений про це та прийняв це окремо від інших заяв чи угод шляхом активної та однозначної поведінки.

Очевидно, що з основних причин прийняття Закону України «Про цифровий контент та цифрові послуги» є посилення захисту прав споживачів у сфері цифрового контенту та цифрових послуг. Твердження, що споживач є «слабшою» стороною у договірних конструкціях, покладає на законодавця додатковий обов'язок розширити спектр прав і розробити належний механізм їх захисту.

Укладаючи цей договір, сторони повинні не допускати несправедливих умов в розумінні європейського законодавства. У Європейському Союзі такі правовідносини регулюються Директивою Ради від 5 квітня 1993 р. 93/13/ЄЕС «Про несправедливі умови в контрактах зі споживачами» [6, с. 94], яка має горизонтальний характер. Дія Директиви поширюється на договори, сторонами яких є споживач та продавець/постачальник. Метою даної Директиви є наближення законів, підзаконних та адміністративних положень держав-членів щодо несправедливих умов у договорах, укладених між продавцем або постачальником та споживачем. В українському законодавстві, ці правовідносини регулюються статтею 18 Закону України «Про захист прав споживачів» [7] – визнання недійсними умов договорів, що обмежують права споживача. Несправедливі умови законодавець пов'язує з добросовісністю. Вважається, що умови договору є несправедливими, якщо всупереч принципу добросовісності їх наслідком є істотний дисбаланс договірних прав та обов'язків на шкоду споживача. Стаття 18 Закону України «Про захист прав споживачів» містить самостійні підстави визнання правочину (чи його умов) недійсними. Так, за змістом ч. 5 цієї норми у випадку визнання окремого положення договору несправедливим, воно може бути визнано недійсним або змінено. Оскільки, згідно ст. 217 ЦК України [8] недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини, то в нашому випадку недійсним буде несправедливе положення, а не сам договір. Якщо до положення вносяться зміни, такі зміни вважаються чинними з моменту їх внесення. Нова редакція Закону України «Про захист прав споживачів» № 3153-IX від 10.06.2023 року не розглядає недійсність правочинів через призму несправедливих умов, а пов'язує недійсність лише з нечесною комерційною практикою. Порядок оцінки застосування суб'єктами господарювання нечесних комерційних практик розробляється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного нагляду (контролю) за додержанням законодавства про захист прав споживачів, та затверджується Кабінетом Міністрів України.

Нечесною є комерційна практика, яка: 1) негативно впливає на здатність споживача приймати будь-яке свідоме рішення щодо наміру та умов придбання продукції, яке він не прийняв би за інших умов; 2) не відповідає або суперечить усталеним стандартам, нормам та/або правилам професійної сумлінності (ст. 24 Закону України № 3153-IX.).

Нечіткі або двозначні положення договорів із споживачами тлумачаться на користь споживача. Така норма, також, міститься і у Директиві Ради 93/13/ЄЕС.[9]

Аналізовані правовідносини виникають між споживачем та виконавцями цифрових послуг. Законодавець закріплює і особливі вимоги до виконавця. Це – фізична або юридична особа, яка наділена правовим статусом підприємця. Виконавець незалежно від форми власності, на підставі укладеного із споживачем договору надає або зобов'язується надати йому цифровий контент та/або цифрову послугу (самостійно або через іншу особу, що діє від її імені або за її дорученням). Виконавцем може вважатися постачальник послуг проміжного характеру в розумінні Закону

України «Про електронну комерцію» [10], якщо такий постачальник виступає як безпосередня сторона договору, укладеного із споживачем, щодо надання цифрового контенту та/або цифрової послуги.

Термін «споживач» вживається в цьому Законі у значенні, наведеному у Законі України «Про захист прав споживачів». Споживач – фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника (ст. 1).

Згідно п. 17 Директиви 2019/770/ЄС, визначення споживача у цих правовідносинах повинно включати фізичних осіб, які діють з метою, що не пов'язана з їхньою торгівлею, бізнесом, ремеслом чи професійною діяльністю. Однак, у випадку договорів подвійного використання, коли договір укладається з метою, що частково належить до торгівлі особи, а частково – до інших цілей, і коли торговельна мета настільки обмежена, що не переважає в загальному контексті договору, держави-члени також повинні мати право вирішувати, чи слід таку особу також вважати споживачем і за яких умов.

Споживачі мають бути наділені конкретними правами під час отримання або доступу до цифрового контенту. Ці права мають підвищити довіру споживачів до придбання цифрового контенту чи цифрових послуг. Це сприятиме зменшенню заповідання шкоди для споживачів шляхом встановлення чітких прав, які дозволяють споживачам вирішувати проблеми, з якими вони стикаються з цифровим контентом чи цифровими послугами.

Щодо порушень, які виникають у зв'язку з отриманням цифрового контенту та/або цифрових послуг, споживач може здійснювати захист прав у спосіб та формі, визначеній Законом України «Про захист прав споживачів» та іншими законами України, у тому числі шляхом подання скарги до виконавця через Портал е-покупець.

З метою забезпечення взаємодії суб'єктів електронної комерції, споживачів, компетентного органу та інших державних органів, згідно нового Закону України 10.06.2023 № 3153-ІХ «Про захист прав споживачів» повинен бути створений Портал е-покупець. Єдиний державний веб-портал для споживачів у сфері електронної комерції – електронна інформаційно-комунікаційна система, в рамках якої здійснюються збирання, накопичення, обробка, захист, облік та надання споживачам інформації про суб'єктів електронної комерції, а також комунікація суб'єктів електронної комерції, споживачів, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державного нагляду (контролю) за додержанням законодавства про захист прав споживачів, та інших державних органів, які здійснюють захист прав споживачів у відповідних сферах у межах компетенції.

Положення про Портал е-покупець набирають чинності не пізніше ніж через три роки з дня набрання чинності нового Закону України «Про захист прав споживачів». Після введення державного сайту в експлуатацію, будь-який суб'єкт електронної комерції, що реалізує продукцію з використанням інформаційно-комунікаційних систем буде зобов'язаний зареєструватися протягом шести місяців. Коли сайт вже буде працювати, нові інтернет-магазини мають реєструватися на ньому протягом 10 днів після початку роботи. У разі змін будь яких контактів та даних, підприємці зобов'язані повідомляти про це на порталі. Споживач, аналізуючи діяльність суб'єкта електронної комерції, відгуки про його роботу, матиме можливість вибору належного контрагента.

Висновки. Усі три аналізовані нормативні акти: Закон України «Про цифровий контент та цифрові послуги» № 3321-ІХ від 10 серпня 2023 року; Закон України «Про захист прав споживачів» № 3153-ІХ від 10.06.2023 року та Директива Європейського Парламенту й Ради (ЄС) № 2019 від 20 травня 2019 року «Про певні аспекти договорів на постачання цифрового контенту і цифрових послуг», детально врегульовуючи дані правовідносини, встановлюють жорсткі вимоги до виконавця договору та розширюють спектр захисту порушених прав споживачів цифрових послуг. Зокрема, Директива 2019/770/ЄС чітко визначає поняття цифрових послуг та цифрового контенту, і цей підхід відображений у Законі України «Про цифровий контент та цифрові послуги» та Законі України «Про захист прав споживачів» № 3153-ІХ від 10.06.2023 року. Ці нормативні акти виокремлюють цифрові послуги як окремий об'єкт договірних правовідносин. Разом з тим, Директива 2019/770/ЄС повинна застосовуватися незалежно від середовища, яке використовується для передачі чи надання доступу до цифрового контенту або цифрових послуг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про цифровий контент та цифрові послуги: Закон України від 10.08.2023 р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3321-20#Text>.
2. Про захист прав споживачів: Закон України від 10.06.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3153-20>.
3. On Certain Aspects Concerning Contracts for The Supply of Digital Content and Digital Services: Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019. *Official Journal of the European Union*. 2019. L 136.
4. Валько Л.А. Гармонізація законодавства України та ЄС у сфері захисту прав споживачів цифрових послуг. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. Ч. 2. № 86 (2024). С. 44–50.
5. Про доступ до публічної інформації: Закон України від від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>.
6. Яновицька Г.Б. Правове регулювання гарантійних зобов'язань за законодавством ЄС та України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. № 2. 2018. С. 92–96.
7. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text>.
8. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
9. On Unfair Terms in Consumer Contracts: Council Directive 93 /13 /EEC of 5 April 1993 *Official Journal of the European Union*. 1993. L 95.
10. Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text>.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія ПРАВО

Випуск 91

Частина 1

*Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта*

Підписано до друку 01.11.2025. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 28,59. Формат 60x84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»